

Редакција

Проф. др Антонов Александар, Универзитет „Свети Климент Охридски“, Софија
Проф др. Бабић Миланка, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Доц. др Зубер Љубомир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Prof. dr Kadum Vladimir, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Hrvatska
Проф. др Кнежевић Саша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Крнета Драгољуб, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Кулић Рајко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Лаушевић Саво, Универзитет Црне Горе
Проф. др Милисављевић Владимир, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Милошевић Божо, Универзитет у Новом Саду, Србија
Проф. др Павловић Златко, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Проф. др Славиша Перић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Филомонова Ана, Славистички институт Руске академије наука, Москва
Prof. dr François Arnaud, Université Toulouse II - Le Mirail, Francuska

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Аврамовић Зоран	Проф. др Кулић Мишо
Проф. др Богдановић Чурић Јасна	Проф. др Кулић Рајко
Проф. др Брчкало Бранка	Доц. др Максимовић Јелена
Проф. др Вулић Татјана	Проф. др Милетић Мићо
Проф. др Вукашиновић Желимир	Проф. др Милисављевић Владимир
Проф. др Вуковић Драго	Проф. др Милошевић Божо
Доц. др Гаврић Мирослав	Доц. др Милошевић-Шошо Биљана
Проф. др Говедарица Младенка	Проф. др Митровић Љубиша
Доц. др Ђурић Весна	Проф. др Мучибабић Милимир
Проф. др Жолт Лазар	Проф. др Павловић Златко
Доц. др Зечевић Нада	Проф. др Пејић Ратко
Доц. др Зубер Љубомир	Проф. др Пелемиш Момчило
Проф. др Зуковић Слађана	Проф. др Радић Радивој
Проф. др Илић Миле	Проф. др Ристић Лазо
Доц. др Јоргић Драженко	Проф. др Росић Тиодор
Проф. др Лаушевић Саво	Проф. др Сладоје Бошњак Биљана
Проф. др Кадум Владимир	Проф. др Стаматовић Александар
Доц. др Камерер Ева	Доц. др Станковић-Јанковић Тања
Проф. др Ковачевић Бранка	Проф. мр Ђеклић Невена
Проф. др Коларић Иван	Доц. др Чокорило Радмила
Доц. др Коледин Горјана	Проф. др Чокорило Радован
Проф. др Костић Станковић Милица	Доц. др Чолаковић Радомир
Доц. др Кошарац Бисерка	Проф. др Шарчевић Марко
Проф. др Крнета Драгољуб	Проф. др Шутовић Милојица

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 8
том 2/1

НАУКА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 17 - 19. мај 2013.)

Пале, 2014

НАУЧНИ СКУП
НАУКА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Књига 8
том 2/1

ФИЛОЗОФСКЕ НАУКЕ

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:

Проф. др Миланка Бабић

Главни уредник:

Проф. др Владимир Милисављевић

Секретар редакције:

Проф. др Саша Кнежевић

Технички уредник и компјутерски слог:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Доц. др Сања Куљанин

Доц. др Биљана Самарцић

Штампа:

“DIS COMPANY” д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2014

COBISS.RS-ID 4257816

Пленарно предавање

АКТУЕЛНОСТ ОДНОСА НАУКЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Ако историју разумијемо не само као хронолошки слијед догађаја у времену, онда није тешко закључити да је иза нас вијек опчињавајућег научног, технолошког и информатичког напретка, али и истовремено вијек сумње и страха, трагичних предрасуда и обмана, те изгубљених идеала и илузија. Очито историја има своја два лица. Из природе несигурности која карактерише данашњи свијет, тријумфовала је равнодушност, и тако постала арома нашег времена. Да ли су проблеми данашњег свијета тако велики, а њихови коријени тако дубоки, да појединац претјерано заокупљен својим стварима губи интерес за све што надилази лични ниво?

Шта је човјеку даље чинити у времену гдје је наука, која има апсолутни монопол на стварност, постала између осталог, „слушкиња“ технологије и политике? У ствари постоји једна стварност, а њу описује и објашњава наука. Да ли се ту налазе коријени њене свемоћи и ауторитета? Тако научна рационалност постаје *мјера* за све друго, истовремено одбијајући показати доказе своје легитимности. Да ли је довољна и пожељна овако етички неутрална рационалност – то је друго питање. Једно је ваљда извјесно, наука не исцрпљује границе људског сазнања. У том смислу је више него инспиративан Хабермас кад каже да се „исказима религијског искуства мора признати епистемолошки статус“ (Хабермас 1980: уп. 229-268) и зато није наодмет из овог угла сагледавати судбину науке данас. Крај једног и почетак новог миленијума природно налаже обавезу сабирања добра и зла, тражења одговора на постављена питања и по могућности трасирања новог почетка. Ако спонтано пристајемо на историјски оптимизам, онда нужно прихватимо и историјску неизвјесност и одговорност да трагамо за мислећом надом, на чијем путу нису ријетке степенице песимизма.

Данашњи песимизам с обзиром на могућност прогреса у историји, настао је из двије одвојене, а истовремено паралелне кризе: „кризе политике 20. века и интелектуалне кризе западног рационализма. Прва је убила десетине милиона људи, а стотине милиона приморала да живе у новим бруталним облицима ропства. Друга је оставила либералну демократију без интелектуалних ресурса којима се она брани. Ове две кризе су међузависне и не могу се разумети одвојено“ (Фукујама 2002: 41).

И поред свих невоља и недаћа, краја илузија и великих идеологија, човјечанство се радо предаје онима који са проповједничким жаром оглашавају своју визију новог почетка, читај глобализма, чији је задатак да пре-

* profmucibabic@yahoo.com

вреднује досадашње напоре људске заједнице у тражењу пута који води јединству технике и хуманизма.

Пад Берлинског зида, разумијеван као „крај“ и крах источне идеолошке парадигме, тј. реалног социјализма, ослободио је простор планетаризацији капитализма и тако му дао шансу да реализује сан о хармоничној будућности свијета.

Да ли су либералне демократије способне, и кад би хтјеле, да реализују стварну људску заједницу, засновану на једнакости, слободи и демократији?

Није ли то можда комунистичка утопија само ослободила мјесто новој утопији која некритички велича и ствара мит о слободном тржишту и неолибералној демократији? Садашњост и будућност, те процеси који су пред нама – више су него инспиративни за нове парадигме и концептуализације. Недостатак једног свеобухватног и већински прихваћеног теоријског оквира за тумачење политичких збивања током деведесетих година усмјерава науку да трага за новим објашњењима и рјешењима. Тим више јер су изостали одговори на суштинска питања: шта настаје умјесто тих друштава; каква је суштина транзиције; шта је правило а шта изузетак у тим промјенама; да ли те промјене упаковане у целофан модернизације и прогреса нужно доносе побољшање материјалног положаја друштва и шире границе његове слободе.

Наука и идеологија као савремени митови настали у 18.вијеку, у епохи просвјетитељства и грађанских револуција, и поред свог несумњивог значаја за историју и човјека, биле су више предмет безграничне вјере и наде, него цјеловита критичка спознаја о властитим могућностима. Напори које је човјек чинио у 20. вијеку за афирмацију узвишеног смисла његовог дјеловања, што разумијевамо као очовјечење природе, нису спорни. Али истовремено су *неспорна* сва изопачења која су у име будуће људске среће доносила злочин и патњу. Посљедице тог наглог развоја науке у неким сферама створиле су неслућене хоризонте људске слободе, а у другим поробљавање и отуђење. Нада у могућности епохе која је за нама, осмишљена у инструментализацији човјека и природе, гдје се техника јавља као нова метафизика, није била довољна да обезбиједи хуманистички карактер човјековог живљења. Притиснут хаосом ствари, кошмаром и тортуром информација, те метафизичком конструкцијом универзума, чије су главне особине рационализам и информатички оптимизам, човјек све више губи наду у своју аутентичну будућност опстанка.

Тако је човјек, уживајући плодове „религије напретка“, бачен у наручје стрепњи и неизвјесности, страха и запалости. Зато се на крају једног пута изнова постављају она питања која се тичу смисла људског постојања. Све настојање човјека да протоку времена да свој печат, што зовемо историјом, било је везано за стварање заједнице засноване на слободи, једнакости и демократији. То трагање, бременито успонима и падовима, упозорава да упознавање прошлости није само пука интелектуална радозналост, већ

са становишта превредновања (које је иманентно сваком новом почетку) добија свој дубљи онтолошки смисао. Знајући да постоји читава провалија између идеала и стварности, чини нам се да постојеће норме живота треба држати под надзором сталног пропитивања и на тај начин покушати успоставити јединство теоријског и практичног ума, с обзиром на цјелину човјековог животног искуства. Оваква превредновања историје и промишљање тих суштинских питања човјекове егзистенције, била су предмет пажње најпознатијих умова из области филозофије, друштвене теорије и права. Одговор на та питања води нас у стару Хеладу. Стари Грци су постали учитељи модерних европских народа, између осталог што су први открили човјека, што су у средиште свог културног стваралаштва поставили један хуманистички идеал. За нас се, сљедствено томе, постављају многа питања, између којих издвајамо: чему уопште историјско проучавање; у чему се огледа смисао хуманистичког стремљења у наше вријеме?

Прије било каквог одговора ваља констатовати да Грци нису тражили идеал изван времена и простора, заправо он је био у најтјешњој вези са заједницом оличеном у граду држави. Напросто држава је за њих била опште добро, а етика и политика комплементарне дисциплине. Губљењем самосталности и слободе, заједница оличена у држави, престала је да полаже право на човјека оног момента кад није могла да му пружи оно најпотребније (слободу, достојанство, рад). Тако се појединац нашао изван заједнице препуштен сам себи. У тако неповољној друштвено-историјској ситуацији, блиједи и губи значај држава као људска заједница, а хуманизам прераста у илузију. Да ли се овдје налазе зачеци модерне филозофије егзистенцијализма – што указује на самодовољност појединца?

Откуда сличност са данашњим свијетом и човјеком који живи сва разочарења једног периода мишљеног као крај идеологије и историје?

Тема о „крају историје“ није нова, мада је поновну актуелизацију доживјела појавом Фукујаминог дјела „Крај историје и последњи човек“. Она је проблематизована унутар традиције јудејско-хришћанског есхатологизма из које израста и сам Хегел, иако се он истовремено појављује као њен велики критичар. Хегел је ову тему одјенуо у спекулативно филозофско рухо, доводећи је у везу са принципима француске револуције, то јест са конституисањем грађанског свијета.

Маркс ће, доводећи у питање становиште Хегела, крај историје структурирати у комунизам, који он разумијева као коначно решење сукоба између човјека и природе, човјека и човјека, те слободе и нужности. Фукојама је далеко од тога да крај историје разумије као стварање божијег царства на земљи, односно краја људске конфликтности. Он заправо жели да покаже да оно што је дошло до краја јесте историја у специфичном хегелијанском смислу. У смислу напредовања идеје слободе која се реализује у либерализму. Живимо у свијету у ком се ставља знак једнакости између заједнице и заједништва, а глобализација представља као родно мјесто демократије и хуманизма, слободе и напретка..

Тема о суштини напретка, заснована на развоју науке и технике, обезбиједила је продор рутине и униформности, јефтиних стереотипа и сурогата науштрб инвентивности, спонтаности и солидарности. Нова религија напретка која почива на претпоставкама „радикалног хедонизма“ и егоизма, себичности и похлепе, није донијела већини срећу. Напротив, њена недовољна хуманистичка утемељеност постала је исувише видна.

Оправдање за своје нехумане поступке у историји човјек је често налазио у својој племенитој тежњи да се коначно реализује царство земаљско које ће почивати на једнакости, слободи и демократији. Универзални продор технике и информатике који је обезбиједила наука, постао је истовремено и основни стуб глобализма који многи желе да представе као природан и незауостављив процес (Фукујама, Гиденс, Склер, Бек, Хелд, Робертсон и Хејвуд).

Једном ријечју, глобализација се јавља као симбол духа времена, која преко технологије и економије уједињује свијет. Тако распрострањен процес природно изазива дубок раскол у погледима – од страсне идеологијације до бјелодане демонизације и оспоравања (Штиглиц и Сол).

Ко је ту добио, а ко изгубио: наука или глобализација? Диференцијација научног сазнања као постмодерна карактеристика науке што одбацује све што је визионарско, довела је до размрвљености људског рада и произвела дух редуccionизма. Његова разорна моћ (редуccionизам) сваку цјелину разграђује у дијелове, па тако и сам живот резимира као механичко сабиралиште друштвених улога – најчешће професионалног, националног, културног или религијског значења.

Како преовладати ово стање?

Ако позовемо у помоћ Хајдегера или Хегела, они ће сугерисати да учинимо крај парцијалном и мозаичком карактеру наше спознаје. На схватању истине као цјелине, стварају се претпоставке за реализацију стварне заједнице, чије становиште није партикуларни свијет грађанског друштва. Дакле, цјелина мишљена као људска заједница нема исто значење са појмом људског заједништва које почива на уопштавању фрагментарног. У замку изједначавања ових појмова упала су друштва реалсоцијализма.

На другој страни, аутентична цјелина не укида посебност и разноврсност, већ им даје други смисао. У оваквом разумијевању цјелине наука више није посебност, објект, него освијешћена дјелатност човјека, а филозофија своју реализацију претпоставља као озбиљење хуманистичког идеала. За реализацију тога неопходна је историјска процесуалност – коју Блох (Блох 1959) назива принцип нада – гдје се утопијско мишљење јавља као једина дјелатна теорија. За то свако пасивно посматрање ове историјске процесуалности нема мјеста, али има мјеста питање, шта је од дјелатног човјековог односа, реализовано као хумано, тим више ако имамо на уму да људи увијек стварају своју историју, али посљедице њиховог дјеловања ни-

су исте. Ове узвишене циљеве у историји покушавале су реализовати различите цивилизације и системи, од капитализма и социјализма (Мучибабић 1989).

Окончањем историјске авантуре система који још увијек погрешно називају социјалистичким, регион Источне Европе, а добрим дијелом и земље Трећег свијета, улазе у период тзв. транзиције кроз форму препознатљивих наранџастих и јасмин револуција. Транзиција или укњижба нових власника (обнова капитализма) јесте процес у коме милиони људи „својом вољом“ своју заједнички стечену имовину препуштају неколицини *олигарха* „нове класе“.

Социјализам је својим настојањем за радикалним раскидом са свјетским тржиштем – тим родним мјестом свјетске историје – нужно себи обезбиједио *искакање* из историје, а тиме реализацију стварне заједнице, заправо хуманизма, препустио капитализму неолибералних боја. Другим ријечима, почетак новог миленијума обиљежава политичко озбиљење америчког неолиберализма разумијеваног као глобализам, који се жели представити као нови егалитаризам, заправо крај историје, што би рекао Фукујама. Глобализам постаје супериорна идеологија данашњег свијета. Наступила је радикална демократска обнова друштава Источне Европе, а љубав за демократијом натјерала је у посљедњих 20 година више од 70 земаља планете да у преамбули свог устава ставе ову ријеч. Остаје отворено питање зашто плица демократије изашла испод шињела америчког неолиберализма своју реализацију често обезбјеђује силом, било политике, економије или неке друге врсте доминације? На први поглед изгледа да је у том океану демократије свима све *доступно*, да је напokon реализован принцип једнакости, а у ствари ушли смо у воде глобализма који нужно поларизује и хијерархизује свијет. Паралелно теку два процеса: глобализација моћи и престижа, те сиромаштва и оскудице.

Нашли смо се одједном на планети, тј. „глобалном селу“ унификованих стилова и форми живота, укуса, интереса и свјетске културе. У име глобализма човјек, а богами и многи национални колективитети губе идентитет, неки и државу, а немали број упада у замку религијског фундаментализма. Можда не би било неупутно да кроз ову призму сагледамо наше вишедеценијске губитке и немоћи, подјеле и сабирања, те тако превреднујемо духовна упоришта нације и културне путоказе – који обезбјеђују данас тражен идентитет. Процедурална демократија која је данас на дјелу у земљама транзиције у ствари представља скуп апстрактних правила и норми у изборном поступку, и као таква нема *обавезу* да грађанима обезбиједи услове да реализују сопствене интересе. Ослобођена својих суштинских карактеристика, она онда представља празну љуштuru, тј. обману, заправо декор грађанског свијета. Друштва у транзицији у којима су милиони остали без посла најбољи су свједок шта све може процедурална демократија.

Предуслов за остварење цјеловите демократије у тим друштвима, наравно и нашем, представља заустављање неолибералне деструкције *одо-*

зго у име глобалне радикалне солидарности коју може да реализује грађански отпор глобалан као и капитал. Парадигма пожељне глобализације иде *одоздо* (што би рекао Штиглиц 2004) и представља друштвени покрет настао на опозицији неолиберализма. Задатак тог покрета је борба за демократију, социјалну правду и еколошку одрживост.

За Волерстина (познатог америчког социолога) свијет се данас налази пред дилемом: прихватити идеологију тржишног фундаментализма *протканог* глобалном неправдом, доминацијом силе и моћи, или наставити вјековну стару традицију ширења слободе, правде и демократије (Волерстин 2005).

Да ли ми то живимо у времену дефинитивног тријумфа демократије или само пролазимо кроз још један циклус њеног успона послје кога слиједи њена неизвјесна будућност? Ту жеђ за демократијом као универзалним кључем за рјешавање свих свјетских проблема, не питајући се уопште зашто је хоће, показали су препуни тргови источноевропских престоница деведесетих година прошлог вијека. Тешко је повјеровати да је то одушевљење било последица спознаје, да се ради о неком новом изуму који доноси бољитак за све. Говор о ограничењима и слабости демократије је нужан јер сурова реалност транзиције бде очи и обесхрабрује. Зато питања демократије и демократског живота уколико не жели да се резимира у простору механички схваћеног јединства (глобализација) мора респектовати цјелину. Кад то не би било извјесно, историја би се зауставила, а партикуларитет, егоизам и сепаратизам би остали вјечна људска судбина. Актери транзиционих промјена вјеровали су да је демократија савремених западних одличја сама по себи неспорна, а њена реализација (као опипљив циљ) спонтана. Напросто нису размишљали која је цијена разградње старих структура и успостављања нових (милиони на улици без радног мјеста и будућности). Цијенећи искуства савременог свијета, тешко је повјеровати да неолиберализам може амортизовати конфликте и кризе у друштву. Послије глобализације и европеизације демократије (за коју Бернارد Крик каже да је постала најбесмисленија ријеч на свијету) остао је „свијет без граница“, јер је глобализација преобликовала друштвени простор.

Могло би се рећи да постоје двије основне верзије глобализма: глобализација као друго име за побједу либералног капитализма, а други облик се јавља у форми државне сигурности као последица глобалног тероризма. Глобализам државне сигурности тако постаје брана и заштита либерално демократских вриједности. Нови свјетски поредак (послије Маастрихта) чији су темељи либерално демократски засновани на правној једнакости, пажњу пребацује са заштите територијалног интегритета и суверенитета, на сферу моралних и законских вриједности (људска права, слобода, демократија). Уколико су оне у некој земљи угрожене, отворен је пут санкцијама, изолацији, рату и освајању (овај филм као да смо јуче гледали, само не знам да ли је то била премијера у Београду, или нека од реприза у Триполију, Багдаду или Дамаску). На дјелу су форме новог империјализма, ко-

ји се покушава правно и морално легитимисати. Глобализација морала и људских права која је услиједила послје *уједињења* свјетског тржишта, праћена је морализацијом политике, коју обезбјеђује огромна војна и технолошка неједнакост. Инфериорног противника у тим приликама свјетски медији (зна се чији) проглашавају не само непријатељем прогреса него и дивљаком – нарочито једним *злом* које се нашло на путу општег добра. Више него илустративан примјер је демонизација нашег народа. „Убијемо да бисмо вам сачували живот и усрећили вас.“ То је исправан чин моралног дјелања данас. Међународни поредак огрнут у заставу космополитизма, интерес моћника представља као универзални морал и тиме озакоњује империјализам. Тако, гле чуда, империјализам постаје космополитизам. За овај цинизам историје *немушто* звучи објашњење да живимо вријеме гдје је „бог мртав“, а ријечи губе значења, заправо вријеме гдје говор смјера на вањски ефекат. Онда нема ничега што би нас у било ком погледу обавезивало на уљудност и човјечност, коју је човјек данашњице покушао да запрета у неко боље вријеме, то јест у сам говор.

Космополитизам (вјеровање да су сви људи исти и једнаки), једна од најплеменитијих идеја и утопија у историји, који комбинује грчки стоицизам и хришћански универзализам – добија ново значење и *улогу*. Наша дилема данас и овдје гласи: каква је будућност тог нехуманог свјетског поретка чије почетке везујемо за 1989. годину?

Ако наука не може да промијени слику наше стварности, каква је онда улога оних који се баве њом. Шилер је у својим „Хорама“ давне 1794. године написао да је наша обавеза као интелектуалаца да ослободимо резултате науке од њене сколастичке укалупљености и тако их у једноставном облику учинимо разумљивим људима. Та задаћа науке да открива истину, показујући тако творачку снагу није ништа изгубила на актуелности.

Имајући у виду да живимо у свијету претјераног индивидуализма и егоизма, идеолошког лицемјерја и похлепе, тежња за глобалном владавином (читај туђим природним ресурсима) постаје морални императив. Отуда захтјев за повезивање знања и морала, етике и политике, науке и етике, теорије и праксе, представља трачак *наде* која би квантитативну парадигму друштвеног развоја могла замијенити квалитативном. На тим основама могла би се васпоставити тако жељена аутономија, солидарност и стваралаштво, на којима би почивао данас изгубљени идентитет како појединца, тако и цијелих народа.

У недостатку социјалне имагинације и креативне утопијске пројекције тешко је повјеровати да ће човјек у надлазећој будућности живјети у свијету у коме су уклоњени конфликти и осигурана слобода.

Стара питања изгледа да се враћају у неумољивој оштрини: који је наш циљ? Шта је нама чинити? Да ли је могуће да нас је наш инстинкт опстанка престао мотивисати? Да ли смо стварно постали сурово равнодушни? (Ко да ми узме из моје душе Косово, ако га заокупљени равнодушно-

шћу сами не предамо. Небеска и земаљска Србија су неодвојиве, заправо цјелина, што ће рећи истина).

Човјек нашег времена ушанчен у љуштуру егоизма за свој идеал узима максиму имати и бити, а човјечанство непрестану борбу за капиталом који одређује све идеологије, политике, те понашања држава и народа. Судбина демократије у таквим околностима зависи од тога колико ће успјети да обезбиједи бољи живот што већем броју људи, те слједствено томе колико ће сузбити неправду, патње и понижења. Она се данас представља као лука спаса (читај модернизације и просперитета) на чији брод још многи чекају у реду за укрцавање. Ријетки су они који су у том реду дочекали отрежњење. Ипак, неолиберални модел капитализма и њему својствена демократија и идеологија, очигледно доживљавају стратегијски неуспјех. Занимљива је у том смислу нова Фукујамина књига „Америка на раскршћу“ гдје се он одриче многих својих ранијих теза и идеја, па тако сада колапс комунизма види као „добитак на лутрији“, а не као посљедицу неке дубоке историјске закономјерности.

Либерална демократија и поред свих својих „урођених“ слабости на глобалном плану представља значајан корак напријед у односу на диктатуру и тоталитарне системе. Данас смо далеко од стања у ком би глобална и радикална солидарност, аутономија и моралистички надзор били дјелотворни политички налог и устројство. За то је извјестан лијек – борба опречних тенденција које у историјској процесуалности могу реализовати такав пројекат.

Свијет и вријеме чији смо свједоци, те искуство народа и земље којој припадамо *упозоравају* да је сила као легитиман аргумент историје одлучујућа у свим међудржавним односима. Оно што је извјесно – слободи је потребна стална будност и воља да буде штићена. Она напросто није вјечно гарантована, као ни вјечно изгубљена. Озбиљност и тежина досуђеног нам задатка је исувише велика, као што је велика неизвјесност како ће будућност процјењивати наша дјела. Сан о напретку не може више рачунати само у племените намјере историје.

Литература

- Блох 1959: Е. Bloh, *Subjekt-objekt*, Zagreb: Naprijed.
Волерстин 2005: И. Волерстин, *После либерализма*, Београд: Службени гласник.
Мучибабић 1989: М. Мучибабић, *Између утопије и реалности*, Сарајево: В. Маслеша.
Фукујама 2002: F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica-Banja-luka: CID-Romanov.
Хабермас 1980: J. Habermas, *Teorija i praksa*, Beograd: Grafički zavod.
Штиглиц 2004: Dž. Štiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SMB-x.

Секција за историју

УЛОГА НАСТАВЕ ИСТОРИЈЕ У СРПСКОМ НАРОДУ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Савремено друштво размеђа два миленијума и његови теоретичари углавном појам и праксу процеса глобализације сматрају као нове. Но, има и један број који сматрају да они нијесу нови, и да су се дефинисали, макар у парцијалним формама још неколико стотина година уназад. Мишљења смо да је та констатација тачна. Парцијални системи глобализација могу се пратити по разним карактеристикама: вјерским, етничким, државним, и културолошким све до савременог човјечанства до окончања Другог свјетског рата, од када они поред наведених карактеристика могу мати и идеолошке, класно-социјалне, и привредне.

Ентони Гиденс коријене савремене глобализације види, како је већ наведено, у парцијалној глобализацији новијег периода, тј. на друштва првог, другог и трећег свијета. Оваква парцијална глобализација карактеристична је за свијет послје Другог свјетског рата. У друштва првог свијета он убраја САД, Канаду, Аустралију, Јапан и Западну Европу. Као друштва другог свијета он дефинише СССР и државе под његовом слабијом или јачом контролом у Источној Европи, Балкану и Азији. Као друштва трећег свијета он дефинише бивше колоније, које су се у деценијама послје Другог свјетског рата осамосталиле у Африци и Азији. Међутим, по њему, крај другог свијета наступа распадом СССР и комунизма у Европи. Већина тих земаља, у првом реду Русија, врло брзо потом се сједињавају са првим свијетом, као и већина држава Источне Европе. Интересантно је да Гиденс као државе другог свијета није поменуо Југославију, нити државе настале њеним распадом. Постоје и државе које су, по њему, у периоду тзв. парцијалне глобализације, захваљујући првенствено помоћи САД ушле у предворје првог свијета, попут Хонг Конга, Јужне Кореје, Бразила итд. (Гиденс 2001: 54-58).

Евидентно је да је процес глобализације, процес који значајно поти-ре индивидуалитете држава, чим Гиденс констатује: „Глобални систем није само средина у оквиру које се развија конкретно друштво. Друштвене, политичке и економске везе које пресецају границе између земаља у одлучујућој мери утичу на судбину људи у појединим земљама. Општи израз за означавање све веће међузависности светског друштва је глобализација. Нема више друштва на свету које живи у потпуној издвојености од других;

* istorija@filozof.org

чак и у најбогатијим земљама свако зависи од добара која се довозе из иностранства“ (Гиденс 2001: 58-59).

Шта је идеја и потреба глобализације дефинише Лесли Слер овако: „Централна нит идеје глобализације је да већина савремених проблема не може бити адекватно анализирана на нивоу националних држава, односно у оквирима појединачних земаља и њихових међународних односа, већ их је, уместо тога, потребно сагледати у оквирима глобалних процеса“ (Слер 2003: 31).

Процес глобализације је дијелом и управљачки, без обзира на униформност, чим га Манфред Стегер види као „оснаживање и широк политичких међуповезаности широм планете. Ови процеси доносе низ важних политичких питања која се тичу принципа суверености државе, нарастајућег утицаја владиних организација, те будућих изгледа регионалног и глобалног управљања“ (Стегер: 60).

Глобализација подразумева и глобално економско тржиште. Но, са друге стране она може да има и ефекат економског диктата. Томас Фридман однос глобализације и тржишта коментарише овако: „Несумњиво је да се у глобализацијском суставу, гдје се сада власт равноправно дијели између држава и супетржишта, одређени дио одлучивања преноси са политичког простора сваке земље на подручје глобалног тржишта, гдје ниједна особа, тржиште ни институција не може преузети искључиву политичку власт-односно барто још не може“....., „Тржишта захтијевају“....., „Тржишта кажу“..... „Тржишта се нијесу задовољила“..... (Фридман 2003: 172).

Процес глобализације и њена бит међутим по Мирославу Печујлићу нијесу униформни и без потреса, чим он тврди: “Хоризонт глобализације је варљив, оставља лажан утисак потпуне прозирности, крајње једноставности. Међутим, глобализација, њено поимање и карактер поље су страшног спорова, великих теоријских контраверзи, сукоба ривалских струја мишљења“ (Печујлић 2002: 7). По Печујлићу архитекта процеса глобализације је неолиберна елита моћи. Она представља “велику препреку њеној демократској хуманијој форми. Лишена снажних ривала, транснационалних контраелита и социјалних покрета, она остаје једини велики актер на сцени. Но, у ризичном историјском интермецу у коме остаје једина силана позорници, она задобија неочекиваног противника-саму себе, ирационалну страну властитог бића“ (Печујлић 2002:194).

Међутим, процес глобализације не пружа једнаке шансе свима, нити је идеално поређан збир односа држава, чим Ентони Гиденс запажа да „упркос све шире економске и културне међузависности, светски поредак пати од неједнакости па све више личи на разнобојну тканину у којој фигурирају државе за које су карактеристичне и велике различитости и заједничке бриге те нем ипак праве индикације да предстоји постизање политичке сагласности да се у блиској будућности превазиђу сукобљени интереси државе. Један од највећих проблема светског друштва је у томе што, и поред постојања Уједињених нација, све већа глобализација није праћена

ни политичком интеграцијом ни смањењем великих једнакости у богатству и моћи“ (Гиденс 2001:59).

Неједнакост у политичкој сфери глобализације евидентно постоји, без обзира што се прокламује подразумијевајућа вриједност глобализације у смислу једнакости. Тај феномен Ђовани Сартори разматра на овај начин: „Јавно мишљење и изборна демократија призивају хоризонталну димензију политике: основу зграда. Али, онда постоји зграда и са њом и вертикална димензија политике, односно онај што је горе и онај што је доле, онај што управља и онај којим се управља. Вертикална демократија је, дакле, демократија као систем владавине. Једина политичка визија која је јасно хоризонтална јесте анархистичка визија: баш тако, не-управљање. Али, анархија никада није постојала као политички систем: она само указује да никада раније није постојала као политички систем: она само указује на његов колапс. Обрнуто, демократија постоји као политички систем зато што је “архаична“. Ако јетко, каква је разлика између демократске управе и не-демократске управе?“ (Сартори 2001: 45).

Да глобализације није идеалан процес, и да има и ризике и контрадикторности примјећује и Урлих Бек. Он примјећује могућност тзв. бумеранга у процесу глобализације. О томе даље наводи: „Садржан у глобализацији, а ипак јасно диференциран од ње, јесте модел расподјеле ризика који садржи знатну количину политичког експлозива: раније или касније они ће доскочити и онима који их продукују или од њих профитирају. Ризици у свом распрострањању показују један друштвени ефекат бумеранга: чак ни богати и моћни нису безбедни у односу на њих“ (Бек 2001: 55).

Да се примијетити да се у посљедњих неколико година широм свијета, а нарочито оног развијеног, у коме је процес глобализације узео великог маха, јавио снажан покрет против глобализације. Џозеф Стиглиц тај феномен разматра овако: „Нереди и протести против политике и потеза чињени од стране институција глобализације тешко да представљају новост. Већ деценијама су људи у свету у развоју изазивали нереди када би се оштри програми штедње, причињени у њиховим земљама, показали као сувише тешки, али се њихови протести углавном нису чули на западу. Оно што је ново јесте талас протеста у развијеним земљама“ (Стиглиц 2004:17).

Дефинитивно, процес глобализације довео је и у државама конзументима тог процеса до оштре појеле на приврженике и противнике. Противници углавном сматрају, да глобализација не само ограничава суверенитет једне државе, него и суверенитет и одлике једне нације у њој. Копли Грегори сматра да је антиглобализам питање опстанка нације и националне државе, чим констатује да „ако народи, унутар ове глобалне гомиле у покрету, изгубе своју свест о идентитету и историјске оријентире, губе и велики део своје способности да колективно делују у правцу свог опстанка. Дезоријентација доводи до панике и хаоса. Управо то је почело да се догађа по окончању Хладног рата: нестали су хоризонти и историјски оријентир“ (Грегори 2008: 87).

Косу добитници, а ко губитници у процесу глобализације, тј. да ли глобализација значи анулирање националних и државних идентитета коментарише Мирослав Печујлић тако да “припадници једног теоријског тabora обзнаниће да глобализација неизбежно доноси смрт националне државе и културе, други ће пак истицати да она доноси пролиферацију и повећану важност националних држава, ревитализацију националних идентитета. Ако добитници у глобализацији налазе искључиво цивилизацијски напредак и нове благодети за човечанство, за губитнике она је само деструктивна сила и ново проклетство“ (Печујлић 2002: 7-8). Међутим, исти аутор подразумијева и средње тумачење овог односа, чим закључује да “идентитет грађанина света не поништава национално осећање, не рађа се на гробљу националних припадности. Идентитет постаје стабло с више грана: људи се могу осећати истовремено припадницима једне нације, региона и света“ (Печујлић 2002: 81).

Неизбрисивост фактора нације и националне државе, чак и пред снажним налетом глобализације не спори Антони Смит, који је на становишту да „од свих колективних идентитета заједничких људским бићима, национални идентитет је можда најбитнији и најобухватнији. Не само што је национализам, као идеолошки покрет, продро у сваки кут планете већ је, пре и изнад свег подељен на „националне државе“- државе које тврде да су нације- а национални идентитет свугдје је окосница кампање за народну суверености демократију, као и подлога ексклузивне тираније коју она понекад рађа“ (Смит 2010: 223).

Смит даље разрађује термин национализма у савременом друштву, и на колико се он начина користи. Он по њему означава: „1. целокупан процес обликовања и одржавања нација или националних држава. 2. свест о припадности нацији, заједно са елементима и стремљењима усмереним на њену безбедност и просперитет. 3. Језик и симболику „нације“ и њене улоге. 4. Идеологију, укључујући културну доктрину нација и националне воље, као и прописе за остварење националних стремљења и националне воље. 5. Друштвени и политички покрет за постизање циљева нације и остварење националне воље“ (Смит 2010: 117).

Садашња Европска Унија је заправо глобалистичка парцијална идеја о којој је већ говорено, и њена концепција настала је још прије неколико деценија. Европу као скуп нација и националних држава, и својство национализма, Ели Кедури посматра „као свијет мноштва“. Он сматра „да се друштво нација сматра еквивалентно и настављачем европског друштва држава. Али у стварности су оба ова друштва уклоњена. Европско друштво држава познавало је велику разноврсност облика власти и устава; друштво нација пак мора бити састављено од нација- држава, тако да свака држава која није нација држава мора стално мијењати свој назив и свој егзистенцијални модус. Национални принцип, према томе, далеко од тога да је обезбјеђивао континуитет европске дипломатије, био је субверзиван по европ-

ски систем држава, он је, заправо, значио бескрајно настојање да се установи равнотежа моћи на коју се систем мора ослањати“ (Кедури 2000: 92).

Разматрајући проблематику Источне Европе у посљедња два вијека, Иштван Бибо се фокусирао на своју Мађарску, и њене историјске фрустрације око граница, условљене 1848. годином, и Тријанонским споразумом после Првог свјетског рата. Он је констатовао: “Најтеже последице на међународне односе овдашњих нација проистичу из несређеног територијалног статуса и деформације у политичкој култури Средње и Источне Европе. Удаљени посматрач би то формулисао на тај начин да је политички животових простора засићен ситничавим и неразрешивим територијалним противречностима, те да је свака овдашња нација у сталном спору са готово свим својим суседима“ (Бибо 1996:65).

Манфред Стегер се бави и појмом „хиперглобализма“, и намјера хиперглобалиста. Он овај феномен објашњава тако да „објављујући настанак „свијета без граница“, хиперглобалисти теже да увјере јавност да глобализација неоспорно укључује и настајање ограничене територије као смисленог концепта неопходног за разумијевање политичке и социјалне промјене“ (Стегер: 64).

Поред хиперглобализма, нарочито у културној сфери одређења и ставова врло је присутан и мондијализам. По Милошу Бешићу он „је облик националне свијести у условном смислу. Он би у елементарном смислу могао да представља посебан облик свијести који није у вези са националном свијешћу. Међутим, он се исто тако у логичном смислу може посматрати са становишта континуитета националне свијести, као супротан пол у односу на национализам као најснажнији облик националне свијести. У својој основи мондијализам као облик свијести представља оријентацију на свијест као глобалну људску заједницу, чиме се значај националне идентификације или пориче или ставља у други план“ (Бешић 2001: 106). По истом аутору, постоји и феномен „етноцентризма“. Овај феномен своју нацију ставља у први план у односу на окружење. Између је националне идентификације и националне искључивости (Бешић 2001: 107).

Процес глобализације је поред многих сегмената захватио и сегмент културе. И ту су мишљења подијељена, тј. да ли се са глобализмом култура постепено доводи до фазе униформности и система спојених судова? Очигледно песимистички став о учинку глобализације у домену културе има Мирослав Печујлић, чим је мишљења да „облик који космополитска култура задобија, пати од неколико темељних ограничења, једностраности, који слабе њену снагу. Прво, она још увек представља “ретку птицу“, њени промотери чине уску елиту. Космополитизам је превасходно својство богатог Запада; Трећи свет увелико припада локалистичком полукултурном дуализму света“ (Печујлић 2002: 81).

Глобализам у култури, који дјелује као систем спојених судова и дјелимично растаче националну културу, ипак има низ препрека, чим овај процес Антони Смит види опет као одбрану националног идентитета. По

њему “национални идентитет није само глобалан него и прожиман. Иако се у неким ситуацијама сматра важнијим неголи у другим, такође се може рећи да у већини сфера дјелатности прожима живот појединаца и заједница. Културној сфери се национални идентитет обелодањује у читавом низу претпоставки и митова, вредности и сећања, као и у језику, праву, институцијама и церемонијама“ (Смит: 224).

У теоретичаре који сматрају да је одбрана националног и културног идентитета пред глобализацијом својствена ниже развијеним друштвима и нацијама, припада и Борислав Ђукановић. Он констатује даје „на другој страни овог процеса примјетна тежња затворенијих националних култура, да се одупру културној хомогенизацији коју ново вријеме намеће. Ове културе (нације) теже да очувају своја изворна одређења, тако то се свакодневно боре за очување они културних идентитета који их јасно дистингирају од окружења, без обзира на њихову архаичност и колективну нефункционалност. Ови процеси се обично дешавају у земљама које се економски налазе на нижем нивоу развоја. Тако тежње за националним идентитетом, који се не смију утопити у свјетску културу, социолошки можемо схватити и као борбу националне заједнице против економског прогреса а у интересу конзервативних снага и њихове доминације у друштвима затвореног типа“ (Ђукановић 2001: 35).

Манфред Стегер разматра неспорну чињеницу посљедице културне глобализације, која се своди на културну индоктринацију, тј. када одређене државе и народи бивају објекти индоктринације од стране других, обично из технолошких и економски развијенијих држава. У његовом ставу назире се чак елементи популистичке глобализаторске културне индоктринације. Он са правом поставља питање: „Да ли глобализација широм света чини људе сличним или различитим? „Стегер помиње групацију песимистичких хиперглобализатора, који “указују на то да се не крећемо према културној дуги која рефлектује различитост постојећих свјетских култура. Прије ће бити да смо свједоци уздизања све више хомогенизоване популарне културе коју одређују западњачке “индустријске културе“ са сједиштем у Њујорку, Холивуду, Лондону и Милану“ (Стегер: 72) Ови трендови по њему „могу изазвати и промјену у традиционалним манифестацијама националног идентитета у корист популарне културе коју карактерише истовјетност“ (Стегер: 76).

Биполарност у ери глобализације, која има два супротстављена става, примјећује Имануел Волестрин, када наглашава: „1990-те су преплављене расправама о глобализацији. Практично нам сви говоре да управо живимо, и то први пут, у ери глобализације. Говоре нам да је глобализација све променила: смањено се суверенитет држава; нема више могућности супротстављања тржишним правилима; културне аутономије практикума; а постојаност свих наших идентитета озбиљно је доведена у питање. Такву наводну глобализацију неки славе а неки тугују због ње“ (Волестрин 2004: 47).

Може се примијетити, а са чиме се Урлих Бек и Едгар Гранде слажу, да је процес глобализације до сада најмање начео промјене образовних система држава, за разлику од аграрних, трговинских и еколошких питања. Значајни помаци и по овом питању, дешавају се међутим последице уговора из Мاستрихта, а нарочито од усвајања болоњског система високог образовања, мада ни они нијесу испунили потпуно очекивања у „еуропеизацији образовних садржаја“ (Бек- Гранде 2006: 139).

Глобализација је неспорно пратећи трендове економије довела и високошколске установе на ниво пословно- менаџерских институција, нарочито у области природних и примијењених наука, а све више осјеку универзитета који изучавају хуманистичке науке. Овакви универзитети се у ери глобализације све више третирају као непотребни и непримјенљиви у технолошкој пракси. Мод Барлоу- Хедер и Џејн Робертсон са правом примјећују ово: „Универзитети сада имају генералне директоре, службенике за пословну везу и привредне саветнике. Кампање за прикупљање финансијских средстава све више постају у администрацији, у ректоратима и на факултету најприоритетније; све више и више универзитета уметности и друштвених наука сматрају се неважним и полако се укидају јер не привлаче спонзорства“ (Барлоу- Хедер, Робертсон 2003: 91).

Економски популизам као својство глобализације, пред којим све више узмичу културне карактеристике и вриједности примјећује Копли Грегори, који тврди да се промијенила читава динамика свијета. Он даље наводи: „Оруђа комуникације, путовања и стварања богатства развила су се до те мере да су најфункционалнији оријентир људских друштава- географски културни, историјски, верски и лингвистички- постали замагљени, а често и изгубљени. У покрету су велики сегменти људске популације која драматично расте“ (Грегори 2008: 87).

Имануел Волестрин са правом примјећује „алудирајући куда ће човјечанство одвести глобализација, да „историја није ни на чијој страни“. За век од сада, наши потомци могу зажалити због свега што смо урадили. У најбољем случају, имамо 50-50 изгледа да створимо бољи светски систем од овог у коме живимо сада. Али 50-50 је много. Морамо покушати да искористимо фортуну, чак и кад нам он измиче. Шта још корисније од овога свако од нас може да уради?“ (Волестрин 2012: IX).

У оквиру глобализације културе, може се пратити и тренд глобализације историје као науке. Џасмин Соисал примјећује тај тренд, јер наводи: „У најновијим уџбеницима Европа се приказује као много мирољубивија земља него што то диктирају емпиријске повјесне чињенице. Повијесно је Еуропа опстајала и развијала се више конфликтом и расколом него консензусом и миром. Али оно што Еуропу држи на окупу – барем у уџбеницима – јесте комплет цивилних идеала и универзалистичких поставки“ (Џасмин Соисал 2002: 274)

Процес глобализације наставе историје и уџбеника у Европи, оличен у ЕУ као глобално европској творевини, неминовно је довео до процеса њихове униформности. И овдје се као уосталом у већ наведеној дилеми за и против глобализације, тј. да ли глобализација изазива умирање нација и националних држава, јавља продужујући тренд: да ли глобализација у уџбеницима и настави историје изазива одумирање националне историје и њених вриједности и порука. Урлих Бек и Едгар Гранде тврде да је европска глобализација довела уџбенике историје на ниво „од прилике 15 повијесних слика (фотографија, умјетничких слика, литографија)“. Они националну историју виде у двоструком својству, тј. или је она усмјерена против других нација и држава, или као „космополитску повијест“. Ова друга по њима чува националне идентитете „истовремено их интегрира у транснационалне еуропске перспективе“ (Бек, Гранде 2006: 139- 140)

Они наставу и уџбенике историје разматрају и на нашим просторима, јер тврде: „Од деведесетих се година тај *doing Europe* одражава и на уџбенике повијести Средње, Источне и Јужне Европе те земаља на Балкану. Одговарајући одбори састављени су бинационално или мултинационално, а циљ им је да се методе о еуропском повијесном мотришту, које допушта претварање ратне прошлости у сусједску будућност, те да се привикну на њега“.... Но, Бек и Гранде уочавају дијелом апсурд оваквог приступа, чим тврде: „На тај се начин еуропска повијест приповиједа све мање на етнички и вјерски начин, а све више истичу универзалност начела које она и садржи. Наглашавају се апстрактна, универзалистичка начела која се приписују прошлости Европе, али се потом често потискује у позадини чињеница да су та иста начела потакла већину сукоба у Европи тијekom њезине ратнохушкачке повијести“ (Бек, Гранде 2006: 140).

Рушење Берлинског зида отворило је у Европи процес распада комунизма. До тада, настава и уџбеници историје, деценијама су били под идеолошким утицајем комунизма. Они су у ствари, како то обично бива у тоталитарним системима, испољавали тенденције владајуће елите и њене идеологије. Може се слободно рећи, да је у југословенској историографији, настави и уџбеницима историје, свака национална тенденција, у првом реду Срба, била не само нерадо гледана, него и непожељна, и изложена репресији. Гушећи национално у Југославији, или форсирајући све национализме сем српског, комунистички режим је преко наставе и уџбеника историје, управо због тога гушења, акумулирао деценијама огромну негативну енергију. Пожељност сваког национализма, па чак и толерисање оне фазе када је позитивистички национализам као афирмативни, прелазео у шовинизам према српском народу, комунистички режим је управо поспјешавао те национализме, омогућујући им све више да не знају границу свога испољавања. Насупрот томе, гушећи српски национализам под паролом обрачуна са „великосрпским хегемонизмом“, и објашњавајући и правдајући остале национал-шовинизме посљедицом фрустрације од великосрпског хегемонизма у првој Југославији, комунистички режим је у значајној мјери

створио и националну фрустрацију српског народа, комбиновану са осјећањем угрожености, потлачености и жеље за реваншизмом.

Распад Југославије 1991/92. године, показао је да је вишедеценијска концепција наставе и уџбеника историје, која се наслањала на тезу о Југославији као заједници равноправних народа, народности и република, тј. „братства и јединства“ била не само илузија, него и флоскула затварања очију пред стварношћу. У посљедњој деценији XX вијека распада глобалних подјела условљених Јалтом и Потсдамом, српски се народ нашао у вртлогу великих догађаја распада државне заједнице у којој је живио. Послије ове деценије, нашао се разбијен у неколико држава, без перспективе да у ближој будућности буде опет уједињен.

Изласком из једног глобалног система- комунистичког, српски народ је у новом миленијуму убрзо упао у нови вртлог- опште свјетске и европске глобализације, коју су продуковале управо оне велике силе, које су се у посљедњој деценији XX вијека нашле потпуно отворено на страни његових противника у вјерском и националном рату на југословенским просторима. Тако је српски народ схваћен у општем комплексу међународних односа као опште и европски антиглобализацијски.

Пад Слободана Милошевића са власти 2000. године, може се рачунати као потпуни слом комунизма у Србији, који је без обзира на симболички пад Берлинског зида деценију прије, остао још увијек ревитализован у њој у новој форми. У Црној Гори тај процес суштински није се ни завршио до данас. Без обзира на пад Берлинског зида, српска историографија, настава и уџбеници историје, још увијек су умногоме на свим српским просторима, остали оптерећени концепцијом, садржајима и материјалима из претходног идеолошког периода. Из године у годину, та концепција се врло споро анулирала, управо у прерастању комунизма Србији и Црној Гори у неокомунизам, или његову конзервацију испод спољашње демократске форме. Српска историографија, те настава и уџбеници историје, су умјесто да се ухвате у коштац са негативистичким тенденцијама глобализације, која је допрла и до српског народа, и даље каскали у мјесту, оптерећени међусобним идеолошким сукобима из прошлости, и вредновањем два фундаментална покрета: партизанско- комунистичког и равнорског.

Српски народ је у деценијама владавине комунизма увелико начео свој одбрамбени национални идентитет. Он је био урушен масовном индустријализацијом и пролетеризацијом маса, које су одлазећи са села, убрзано губиле национални идентитет, који се као углавном рурални, никако не може сматрати конзервативним и антипрогресивним. Неспорно, комунисти, усташе, балисти итд. су у Другом свјетском рату покосили значајан дио интелектуалне елите српског народа, што је имало несагледиве посљедице по очување његовог идентитета у деценијама послје тога. Суштински нема никакве разлике. Тадашњи комунистички југословенски глобализам, заснован на општој пролетеризацији аграрних маса, са наглим приливом материјалних повластица, не разликује се од савременог економског

глобализма, у коме Србија и Црна Гора стрмоглаво јуре ка ЕУ, не би ли у њој за своје радне масе нашле ухљебљење, најприје очекујући да ће их прилив капитала запослити на домаћем земљишту, или им омогућити да ван њега исто то постигну. Глобалистички хедонизам као смисао живота, све је више постао опсесија маса.

Цијена уласка у нови европски и англо амерички глобализам, у ужем смислу наставе историје и уџбеника, постало је постепено прихватање нових оцјена догађаја из прошлости. Та оцјена спутаваће конфликтне детаље са сусједним државама и народима, првенствено у домену политичке и војне историје, а пропагираће опште свјетске и европске културне трендове глобализације, као и економско-техничку историју. При томе не треба сметнути са ума, да је један сет држава које су данас носиоци идеја ЕУ традиционално биле против српског народа, у првом реду Њемачка и Аустрија. Низ нових држава са југословенских простора, у првом реду Хрватска, такође су кореспондирале са овим државама у антисрпском дјеловању.

У разматрању теме концепције уџбеника и наставе историје у српском народу у ери глобализације, свакако треба имати на уму да се ова тема не може уопштено и јединствено разрађивати, јер српски народ сада живи подијељен у неколико држава. У Србији и Републици Српској као ентитету Босне и Херцеговине концепција наставе и уџбеника историје им велику испољавајућу форму, у смислу афирмације српских националних интереса. У Црној Гори због процеса денационализације српског народа, који траје од 1945. године, не може се ни говорити о томе. Пратећи политику владајуће елите, која је Црну Гору последице референдума 2006. године створила на изразито антисрпској концепцији, привлашћена група историчара, направила је истовјетан концепт наставе и уџбеника историје. Он се најкраће речено, сводила на тоталну и сталну поруку, оспорити српски идентитет Црне Горе у прошлости, и представити све што је српско у њој као импортовано из Србије, страно и окупаторско (Стаматовић 2008). У Хрватској, српски народ је сведен на ниво националне мањине. За разлику од Црне Горе, он ипак има право на испољавање своје историје, с обзиром да је Хрватска постала члан ЕУ, и да стога, хтјела-не хтјела, мора поштовати детаље који подразумевају афирмативно његовање националних мањина, њихове културе и историје, као и локалне самоуправе у којој је већинско становништво српско.

С обзиром на ове чињенице као неспорне, српском народу се намећу двије концепције у перспективи и пракси наставе и уџбеника историје. Прва је, јасно се том концепцијом определијелити на заштиту српских националних интереса и идентитета преко уџбеника и наставе историје, по принципу навода Здравка Делетића, да историја треба да буде „институционализовани облик преношења одабраних резултата историјске науке у циљу утицања на изградњу њихове историјске свести, која је битан део друштвене свести и значајан конститутивни елемент националне свести и може

утицати на формирање и испољавање низа вредносних ставова и одређења“ (Делетић 2005: 30). Друга је, прихватити галомирајући тренд евро и англо-америчке глобализације и своју историју свести слично тврдњи Урлиха Бека и Едварда Грандеа на петнаестак одређујућих слика из опште историје, углавном технолошког и опште културног миљеа, а на маргинама тога се бавити у најкраћим цртама и националном историјом, као кратким током бесконфликтних детаља. Средња опција је ставити своју националну и државну историју као примат, али пратити и трендове глобализације у позитивистичком смислу, јер свакако као народу срцу Европе, ни српски народ не може остати ван општих глобализацијских токова, нарочито позитивистичко економских, у оној мјери у колико је то његов интерес и добитак. Сасвим је друго питање, колико немилосрдни тржишно-економски тренд, може диктовати српском народу од стране његових носилаца и носилаца глобализма, и промјену његовог идентитета? Колико ће на крају српска владајућа елита пристати на тај тренд?!

Како је већ назначено, настава и уџбеници историје у српским земљама могу се по концептуалном приступу подијелити у три групе. Прву групу чине Србија и Република Српска, које представљају аутохтоне и већинске етничке цјелине српског народа. Другу групу чини српски народ као мањински у Хрватској и Македонији. Трећу групу чини Црна Гора, у којој је слободно се може рећи српски народ уставно и идентитетски непостојећи, и изложен интензивној асимилацији по разним културолошким аспектима, па и по овом. У све три групе или нивоа, поставља се кључно питање: колико се може и колико хоће постигнути са наставом и уџбеницима историје?

Дилема колико се може, тиче се питања колико је владајућа елита Србије и Републике Српске ограничена у својој националној политици евроатлантским интеграцијама (мисли се првенствено на Србију), или колико је у Републици Српској ограничена најприје фактором практично страног протектората, а затим и чињеницом, да она ипак постоји у држави Босни и Херцеговини. У Хрватској која је ушла у ЕУ, и с тим уласком се обавезала на поштовање мањинских и локално-самоуправних права, српски народ је ограничен чињеницом, да зависи од државе Хрватске колико ће му допустити да у истинском смислу исповиједа своју националну самобитност и идентитет, нарочито послје врло негативног искуства са питањем употребе ћириличног писма. У Македонији која још није ни ушла у ЕУ, а самим тим се није ни обавезала на правила поштовања мањина, српски народ као мањински, такође је ограничен вољом ове државе да пројектује колико хоће његова мањинска прва. Коначно, у Црној Гори је дефинитивно јасно, да је њена државна независност стечена 2006. године, стечена на негативи њеног српског идентитета. Српски народ у овој држави, је неупоредиво више изложен асимилацији него у Хрватској и Македонији. Он је сликовито речено сада по свом положају, народ ни на небу ни на земљи. Стога се концепција наставе и уџбеника историје у њој, која је непобитно анти-

српска и асимилаторска, може промијенити једино са одласком са власти садашње владајуће елите. Потом би се на сасвим новим темељима градио најприје доношењем новог устава, а потом и других законских акта положај српског народа у њој.

Дилема колико се хоће са наставом и уџбеницима историје је сасвим друго питање, од претходног? Српска владајућа елита у Србији и Републици Српској, која је и најмање ограничена за разлику од Црне Горе, Хрватске и Македоније, а преко ње и водећи историчари којима ставља у задатак да праве планове, програме и упуте за израду уџбеника, мора бити начисто, шта жели са наставом и уџбеницима историје? У једној варијанти, а то би било по жељи и потпуно разумљиво, она треба да преко наставе и уџбеника историје одржава на високом нивоу српску националну свијест. Узимајући у обзир како је настала прва Југославија, како се распала друга, као и геноцид над српским народом који се десио три пута у XX вијеку, и то највише од његових сусједних држављана, и чињеницу да су Срби распадом друге Југославије историјски и неправедно оштећени, јер су раздвојени у више држава, та елита би макар за почетак, преко наставе и уџбеника историје требала да пропагира поновно уједињење српског народа. Тај тренд српски народ свакако очекује у неким новим приликама међународних односа, и односа великих сила. Језгро овакве концепције требало би да буде уједињење Србије и Републике Српске. Логичка је поставка, како ићи у општу глобализацију, када није ни извршена српска глобализација? Поред тога, у уџбеницима и настави историје ове државе и ентитета, треба форсирати и тезу о измишљеним нацијама од стране комуниста: муслиманско-бошњачкој, црногорској и македонској, које су изведене из српског народа.

Идући од државе до државе, и концепта наставе и уџбеника историје треба најприје поћи од Србије. Најприје у настави и уџбеницима историје треба коначно рашчистити са идеолошком подјелом, и указати на све погубности партизанско-комунистичког покрета према српском народу, тј. у оквиру провјерених и научних чињеница, развијати историјско мишљење да је садашњи положај српског народа управо посљедица политичког дјеловања тог покрета. Ова историјска теза, не може се поништавати никаквом контратезом антифашизма. Просјечан српски грађанин, са оним што носи из знања историје стеченог у основној и средњој школи, и историјском мишљењу формираном у школи, на основу њега, мора и да буде упознат шта носи процес глобализације, и какав је положај српског народа у њему, а најприје евро-глобализације. Са друге стране, управо због јасно исказане тенденције садашње владајуће елите у Србији за европским интеграцијама, настава историје би могла да буде постављена на сасвим другачијем основу. У оквиру, сликовито речено општег пакета европеизације, мора бити запакована и настава и уџбеници историје. Кроз њих би се умањили национални садржаји, а историја свела на детаље из опште економске, научне и културолошке историје човјечанства. Пропагирали би се гло-

бализам, европске интеграције тј. ЕУ као обећани Елдорадо, економске предности држава чланица НАТО пакта и сл. Садашње стање српског народа представило би се као коначно дато, а материјали из националне историје свели углавном на културну и привредну историју српског народа. Избјегавали би се политички и војни детаљи, тј. конфликтни детаљи: освајачке тенденције према српским просторима истих оних држава које су сада у врху ЕУ, геноцид над српским народом од стране сада сусједних народа држава, у првом реду из бивше југословенске државе, агресија НАТО пакта на Србију и отимање Косова и Метохије.

У Републици Српској у настави и уџбеницима историје још увијек се срећу фрапантни детаљи у смислу присуства идеолошке историје (Стаматовић 2011). У тим детаљима барата се са историјским чињеницама и закључцима као да је вријеме конзервирано, и као да се још увијек налазимо у СФРЈ. То нарочито важи за детаље око рада и значења АВНОЈ- а те ЗАВНО- а Босне и Херцеговине. Млади нараштаји у Републици Српској треба да знају значење и смисао тих одлука, које су у протоку историјског времена довеле и до тога, да се српски народ од 1992. године нађе раздвојен од других својих дјелова, и против своје већинске воље живи у вјештачкој државној творевини.

Концепција наставе и уџбеника историје у Републици Српској треба да као и у Србији његују детаље из акције за уједињење цјелокупног српског народа, и из тих детаља створе историјско мишљење код просјечног грађанина РС да ће до српског уједињења заиста у једном историјском моменту и доћи. Нарочито треба инсистирати на три геноцида над Србима уопште чињеним у XX вијеку, а посебно у Босни и Херцеговини, као историји која се понавља, а коју су учинили Хрвати и муслимани, било под покровитељством Аустроугарске, Трећег Рајха (Њемачке), или сила Новог свјетског поретка у посљедњој деценији овог вијека. Српски интегрizam мора бити стална тенденција концепције уџбеника и наставе у РС. Коначно, посебно детаљно треба проучити прилике и разлоге због којих је настала РС, њену одрживост, и намјеру за интегрizмом с другим српским просторима. Са друге стране, први корак ка глобализму био би унифицирање наставе и уџбеника историје у Босни и Херцеговини, које би опет било посљедицом виших политичких одлука које воде ка унитаризацији и централизацији Босне и Херцеговине, чиме би жртве српског народа у њој 1992/95. године биле узалудне, а геноцид и расељавање са својих матичних простора узети као коначни. Како свака држава бивше Југославије тежи да се нађе у ЕУ, у склопу овог концепта величао би се глобализам, и НАТО интеграције и њихова економска оправданост, а историја опет била сведена на збир приказа из опште технолошке, научне и културне историје, са тзв. бесконфликтним детаљима из историје Босне и Херцеговине и српског народа уопште.

Како је већ назначено, мањински положај српског народа у држави Хрватској, ограничавајући је фактор за низ других детаља па и оних у вези

са наставом и уџбеницима историје. На овај или онај начин, они се морају наћи на ревизији и дозволи званичног Загреба. У идеалном смислу, кроз наставу и уџбенике историје српског народа у Хрватској као мањинског, концепција уџбеника опет би требала да има српски интегристички фактор макар и као модел сарадње прекограничних мањинских регија са матичном државом. Треба стално инсистирати на геноциду који је НДХ направила према Србима у Хрватској, као и погубним одлукама АВНОЈ-а и ЗАВНО-а Хрватске, по којима су српске територије кооптиране у Републику Хрватску, а Хрватска у тавом обиму никада није постојала у историји, нити је била јединствен териториј у оквиру Хабзбуршке монархије. Колико се то може, инсистирати и на негативним трендовима у стварању модерне хрватске државе, која је несумњиво створена геноцидом над српским народом и етничким чишћењем, под патронатом сила Новог свјетског поретка. Са друге стране, што већи интегрizam наставе и уџбеника историје са онима Хрватској, подразумијева најприје уклапање у хрватски глобализам, па онда и онај шири, с обзиром на чињеницу да је Хрватска већ члан ЕУ и НАТО пакта. Узимајући у обзир чињеницу, да је и поред обавеза о поштовању националних мањина и локалне самоуправе мањинског статуса, које је Хрватска прихватила да би ушла у ЕУ, она испољила снажан отпор на првом кораку употреби ћириличног писма у локалним мањинским самоуправама, за очекивати је да ће она настојати да анулира и било какве значајније позитивистичко-афирмативне српске материјале у настави и уџбеницима историје.

Како је већ назначено, Македонија стреми ка уласку у ЕУ и НАТО, али је на путу ка одредишту нарочито ове прве институције још увијек далеко. Због тога она још не мора да се обавезује на поштовање националних права мањина, мада је то једна од битних обавеза коју мора да прихвати. У држави Македонији настава и уџбеници историје још увијек су интегритетног карактера, а не постоје ни српске мањинске локалне самоуправе. Стога су материјали у настави и уџбеницима историје за српску мањину још увијек у малом присуству. Политички представници Срба у овој држави, тек треба да се изборе за већи степен политичке и културне аутономије, која у првом реду подразумијева наставу и уџбенике историје. И за Македонију важи исти тренд по овом питању, као онај наведен за Хрватску.

Коначно, у Црној Гори се још увијек не може говорити о дефинисаном положају српског народа. Он нити је мањински, нити конститутивни. Уставом од 2007.године, српски језик је избачен као званични, и уведен у уставну категорију језика у употреби, попут хрватског, бошњачког и албанског. Настава и уџбеници историје, како је већ наведено, може се примијенити, чак и нападно су оптерећени низом чињеница, које јасно и недвосмислено пружају поруку младим ученичким нараштајима, да је српски национални осјећај у Црној Гори импортован са стране, тј. из Србије, углавном преко извањаци, који су радили као секретари и савјетници посљедња четири Петровића владара. Чак шта више, у сваком моменту инсистира се на

чињеници даје Србија увијек имала окупаторску и асимилаторску намјеру према Црној Гори, тј. од Немањића па до Слободана Милошевића. С обзиром на транспарентно настојање владајуће елите да Црну Гору уведе у ЕУ и НАТО, примјећују се такође нападно пројектовани материјали који афирмативно говоре о њима, и уопште глобализацији. Материјали из историје српског народа сведени су на минимум. Само један примјер од неколико десетина сликовито говори о тој концепцији. Два српска устанка и Србија до половине XIX вијека изучавају се у оквиру једне лекције, и то оне која обрађује још и Босну и Херцеговину, Хрватску и Грчку. Стога је српски народ у Црној Гори једино упућен на тзв. ванинституционалне облике историјског националног едуковања.

Литература

- Барлоу-Хедер, Робертсон, 2003: М. Барлоу-Хедер, Ц. Робертсон, Хомогенизација школства, у Ц. Мандер, Е. Голдсмит, *Глобализација*: Београд: CLIO.
- Бек 2001: U. Bech, *Rizično društvo*, Београд: Filip Višnjić.
- Бек, Гранде 2006: U. Bech, E. Grande, *Kozmopolitska Europa*, Загреб: Školska knjiga.
- Бешић 2001: М. Вешић, *Nacija i država*, Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Бибо 1996: И. Бибо, *Беда малих источноевропских држава*, Сремски Карловци- Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Волстрин 2004: I. Volestrin, *Opadanje američke moći*, Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Волстрин 2012: I. Volestrin, *Moderni svetski sistem*, том I, Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Вотсон 1977: Н. S. Watson, *Nacije i države*, Загреб: Globus.
- Гиденс 2001: E. Gidens, *Sociologija*, Подгорика- Ванја Лука: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Грегори 2008: К. R. Gregori, *Umetnost pobjede*, Београд: Službeni glasnik- Fakultet bezbednosti.
- Делетић 2005: З. Делетић, *Огледи из методике наставе историје*, Ужице: Учитељски факултет.
- Ђукановић 2001: В. Ђукановић, *Nacija i država*, Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Кедури 2000: E. Keduri, *Nacionalizam*, Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.
- Печујлић 2002: М. Пећујлић, *Globalizacija-dva lika sveta*, Београд: Gutenbergova Galaksija.
- Сартори: G. Sartori, *Demokratija, šta je to?* Подгорика: Crnogorska izdavačka djelatnost.

- Слер 2003: L. Sler, Rivalska shvatanja globalizacije, u Vladimir Vuletić, *Globalizacija-mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Смит 2010: A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Соисал 2002: Y. Sosal, Locating Europe, u *Europe Societies*, 4/3.
- Стаматовић 2008: А. Стаматовић, *Антисрпство у уџбеницима историје у Црној Гори*, Подгорица: Вијеће народних скупштина Црне Горе.
- Стаматовић 2011: А. Стаматовић, *Реликти социјалистичке историје у савременим уџбеницима историје у Црној Гори и Босни и Херцеговини*, у Зборник радова са научног скупа „Наука и политика“, књ.5, том 2, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву- Филозофски факултет.
- Стегер: М. В. Steger, *Globalizacija*, Podgorica: PraxisMontenegro.
- Фридман 2003: Т. L. Friedman, *Lexus i maslina-razumijevanje globalizacije*, Zagreb: Izvori.
- Штиглић 2004: DŽ. E. Stiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM-x.

ГЛОБАЛНОСТ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ГЛОБАЛИЗАМ СРЕДЊЕГ ВЕКА

На први поглед, већ сама помисао на везу између глобализације и проучавања средњег века чини се непотребним презенталистичким конструктом. Традиционална историографија средњовековну епоху види још увек као доба доминантних и пренаглашених партикуларитета и еру без директног или значајнијег додира са процесима модернизације. Сходно томе, средњи век се поставља, заправо, као јака антитеза глобализацији, чије основно значење имплицира модерне интегративне процесе у протоку робе, људи и идеја, или, пак 'интернационализацију' локалних и националних економија. Имајући у виду, међутим, чињеницу да је идеја глобализације од свог првобитног одређења до данас еволуирала у један далеко динамичнији концепт – концепт који не подразумева само комуникацијске праксе, већ и све учесталију промену најширег идеолошког оквира – разматрање улоге и значаја глобализације у савременој медијевистици ипак се не може пренебрегнути.¹ У овом раду доносим преглед најважнијих актуелних трендова и категорија истраживања у којима се данашња медијевистика додирује са оквирима глобализације.

За разлику од традиционалних медијевиста, теоретичари друштва однос глобализације и хуманистичких наука – укључујући ту, наравно, и медијевистику – не доживљавају као фактор ривалитета, ограничења или поништавања, већ, напротив, као фактор који локалним, националним, интернационалним и транснационалним мрежама социопросторне интеракције даје посебну 'додатну вредност.' Овакво виђење омогућава интерпретацију историјског искуства заснованог на принципу глобалности, што је у медијевистици релативно лако и широко прихваћено најпре у домену периодизације. Тако, на пример, 'презенталистичка' струја првобитне структуре глобализације проналази у касном средњем веку/предмодерној епоси, пре свега у хуманизму и ренесанси, те архетиповима које ова епоха црпи из класичне и посткласичне антике (Held, McGrew et al. 1999), а слично посматра и географска открића или, пак, периоде првобитне пролиферације модерног капитализма (Acemoglu, Johnson, Robinson 2005; Flynn, Giraldez

* zecevicnada@yahoo.com

¹ Посебан допринос у ширењу оквира овог концепта дале су студије попут Mazlish, Buultjens 1993; Hopkins 2002; Hopkins 2006; Gills, Thompson 2006; Steger 2009.

2006: 232–247; Parker 2010. Braudel 1979).² Своје место средњи век има и у тзв. *глобалним историјама, историјама света, историјама светских система и великој историји* (global histories, world histories, world systems, big history), које прошлост представљају као интегративни ток свеукупних хронолошких, просторних и структурних процеса развоја човечанства (Kossok 1993: 93–112; Stavrianos 1998; Denemark, Friedman et al. 2000; Chase-Dunn, Anderson 2005; Spier 2010). Порекло ових ставова налазимо у неколико старијих, историјској науци добро познатих приступа: универзалним историјама XVI–XVII века, енциклопедијској историографији XVIII века, немачком идеализму XIX века, те позицијама XX века, међу којима се посебно истичу Barraclough-ова идеја о *општој историји* (Barraclough 1955), Тојнбијева концепција *историје цивилизација* (Toynbee 1972), и, дакако, Броделова визија *свеукупне историје* као *проучавања времена у свим својим манифестацијама* (Braudel 1982: 69). Према овим становиштима, кључне формативне елементе за оно што присталице историјске глобалности данас називају предмодерна глобализација Европе налазимо у растућој економији и прогресивним социокултурним кретањима Високог средњег века (сс. XI–XIV в.).³ Медиевисти, додуше, овде опрезно упозоравају на различитост између средњовековних и модерних сфера моћи, иако и не одбијају извесну ‘уједначеност’ одређеног броја односа и процеса контроле на нивоу читаве средњовековне Европе. За примере таквих процеса обично се узимају устанци XIV века, сукоби монархија, технолошке промене, трансфер знања (посебно ојачан миграцијом грчких интелектуалаца на Алпине током XV века), те хомогенизација просторних и технолошких појединачности (McNeill 1982; Korotayev 2005: 79–93; Manning 2005). У ширем културном погледу, предмодерни стимули за убрзанији покрет људи, роба и идеја проналазе се, пак, у религијској експанзији, интеракцији и-или сукобима, пре свега оним на релацији три абрахамске религије (Berend 2001; Berend 2007), као и масовнијим миграцијским процесима (Schmieder 1994; Hoerder 2002).⁴

Осим у периодизацији, перспектива глобалности релативно добро је прихваћена и у разматрањима средњовековног простора. Основ за ту позицију поставили су модерни теоретичари савремене историје, друштва и економије, Immanuel Wallerstein и Giovanni Arrighi, који предлажу проучавање историје европског континента унутар *историје светских система*

² На бази ових одредница данас се година 1500. све чешће узима као хронолошки маркер ‘завршетка’ средњег века.

³ Ове одреднице неретко прате и теме ‘буђења’ европског Запада у XI веку, велике друштвене промене XII века и интернационализације трговине XIII века под вођством Венеције и Ђенове.

⁴ Од устаљених тема као што су Велика сеоба народа и миграције услед османских освајања, све више у фокусу стоје померања степских народа (Печенеге, Кумани, Татари, итд.) и културне интеракције Европе XI–XIII века са њима.

(Wallerstein 1974; Arrighi 2005)⁵, те Norbert Elias који простор старог континента посматра из угла тзв. широког и дугачког гледања (*Breitsicht und Langsicht perspektive*) (Elias 1994). Оба становишта у својим основама рефлектују теорију школе Анала која анализе средњевековних трговачких мрежа комбинује са структурним трансформацијама дугог трајања, чиме се омогућава сагледавање глобализације као тренда прогресивне повезаности и густине одређених простора у средњем веку.⁶

Перспектива светских система медијевистици је донела неколико корисних методолошких приступа, пре свега, позицију односа центра, полупериферије и периферије, а затим и инкорпорације *маргиналних простора* у тзв. *простор језгро* (core space), те циклично сагледавање кризних тренутака и децентрирања (Wilkinson 1987; Chase-Dunn, Hall 1991; Zemon Davis 2011: 188–202). Посебан допринос ове перспективе дале су у оживљавању поновног интересовања за урбане студије, које на темељима цивилизацијских модела Edward Gibbon-а и Oswald Spenglera данас граде расправе о социјалним структурама и структурама моћи унутар средњевековних градова, узимајући ту у обзир и свеобухватније друштвене промене, нпр. оне у сегменту здравственог стања градске заједнице или, пак, менталитету и клими, па чак и месту града у општој еколошкој еволуцији (Garraty, Gay 1972; Schmieder 2005; Gills, Thompson, 2006: 1–17; Chew 2006; AlSayyad, Roy 2006: 1–20; Murray 2009; Behringer 2010). Из угла ових становишта, проток робе, идеја, новца и технологије у средњем веку – чак уколико ову епоху и посматрамо кроз призму стереотипа о регресивности – неумитно стоји изнад територијалних омеђења уситњених политичких ентитета, из чега даље произилази потреба за редифиницијом традиционалног виђења локалности средњевековних граница у правцу свеобухватнијег обједињавања простора (транснационални поглед). Овакав приступ данас је, међутим, често експлоатисан и политички злоупотребљен, најчешће анахроним изједначавањем средњевековних становника једне шире територије са модерним нацијама (Van Oostrom, 2006: 5–24). Насупрот таквом приступу, културне теорије друге половине XX века у простор јединственог европског Запада уводе интердисциплинарни приступ, посебно фаворизујући антрополошка и археолошка истраживања тзв. социоекономских и културних мрежа (Hopkins 2002). Коначно, перспективи глобалности средњевековног простора нису успели да одоле чак ни конзервативни заговорници државно-центричне и националне историје, међу којима данас све чешће сусрећемо прегледе регионалне политичке историје и њених институција (Gunn 2003), компарације различитих самосвојних простора (Pomeranz 2000; Bayly 2004;), или, пак, повезане историјске прегледе више различитих области (Lieberman 2003).

⁵ У питању је макроприступ светској историји и социјалној промени који подразумева да је свет, као јединствен систем, примарна јединица социјалне анализе.

⁶ Cf. Furet 1983.

Иако на први поглед користан, фокус на свеобухватнији простор и интегративне процесе тзв. средњовековне Европе, лако може да одведе ка ретроградности евроцентризма (Goody 2006: 68–153). Таква опасност посебно се очитује у ситуацијама када традиционална општа медијевистика просторни оквир средњовековне Европе дефинише као ‘Запад,’ дајући му значење централног политичког простора целокупног континента и омеђујући га границама духовног вођства римокатоличке цркве (или секти издвојених из ње), монархијског уређења са мање-више интензивном аристократском партиципацијом, франкофонског или германофонског језичког наслеђа, те, како то посебно вреднују евро-романтици, границама легата франачког наслеђа Римског царства. Словенски свет налази се по тим дефиницијама још увек на магловитој периферији, док Византија и Арабљани, упркос сада већ давном пиреновско-броделовском полазишту о њиховој евидентној међусобној повезаности и интеракцији са европским ‘Западом,’ настављају да образују тзв. спољне факторе историје средњовековне Европе. Ипак, ваља напоменути да су новије генерације медијевиста прилично критичне према овом становишту, те се у последњих двадесетак година све више поново окрећу идеји централности средњовековног Медитерана. Међу претече ове групе спада Janet L. Abu-Lughod, која је указала на значај јужне медитеранске секције, посебно Египта и Средњег истока као области ‘близанаца’ хришћанској страни Лепантске трговине (Abu-Lughod 1989, Horden, Purcell 2000). За Parry-а, Медитеран, пак, представља полазиште глобалног средњовековног трговинског, саобраћајног и комуникацијског простора (Parry 1963), David Abulafia центар средњовековног медитеранског света налази у Сицилији (Abulafia 2003: 11–30), док се Horden и Purcell враћају на петраркијанско виђење латинског Медитерана као културног центра целокупног средњовековног света (Horden, Purcell 2000). На супрот овом подручју, Wallerstein поставља низоземски простор, ханзеатске градове и руту балтичке трговине Високог средњег века (Wallerstein 1974), док се у новије време тај простор види као наставак, односно продужење (уз нагласак на конективности) медитеранске економије установљене још у античко и предантичко време (Morris 2005). Појам Лепанта додатно је актуелизиран под утицајем колонијалних студија с краја XX века, чиме је омогућено детаљније сагледавање улоге Источног Медитерана, пре свега Кипра и Свете Земље (Prawer 1972; Edbury 1991; Housley 2008). Студијама овога простора прикључују су и студије Латинске Грчке (Arbel, Hamilton, Jacoby 1989; Lock 1995), те, у најновије време, и истраживања структуре и домета италијанских банкарских компанија и међународне трговине поморских Република (Lopez 1964; Hunt 2002; Airaldi 2007; Puga 2012).⁷ Коначно, Медитеран се посматра и као центар глобалних миграцијских про-

⁷ Од 1990-их, актуелизирано је и ‘спајање’ средњовековних земаља које су се налазиле унутар географског оквира балканског полуострва у шири простор ‘средњовековног Балкана,’ при чему се у тој деноминацији све чешће користе термини савремених политичких конструкција ‘Балкана’ и ‘југоисточне Европе.’

цеса и дијаспора с краја средњег века (Ducellier, Balard 2002; Apellániz 2013: 157–179).

Неке од овде наведених редефиниција и нових спознаја простора средњовековне Европе медијевистима отварају могућност даљег просторног, али и тематског ширења. У том правцу, може се говорити о њиховом све чвршћем везивању за шири евро-азијски простор, посебно актуелном када је реч о миграцијама степских народа, те свим припадајућим областима и феноменима који су пратили кретање робе на Путу свиле у оба правца (Curtin 1984; Frank 1998; Cohen 2000; Abulafia, Berend 2002; Delanty 2006; Inglis, Robertson 2006: 92–106; Elverskog 2010), као и о најширим процесима ‘оријентализације’ интеракцијских мрежа путем којих су циркулисали привредни и људски ресурси унутар и између евро-азијског и афро-азијског простора (Ehret 1998; Lieberman 1999; Gunn 2003; Hobson 2012: 12–36). Овако конципирана истраживања у последњих десетак година утицала су и на појачавање интересовања за тзв. ‘азијски’ и ‘афрички’ средњи век, данас посебно актуелна у САД-у у оквиру афро-азијских студија или студија предколонијалне историје, а посредно су подстакла и интерес за историју првобитних америчких заједница (Ehret 1998; Oliver, Atmore 2001; Lieberman 2003; Delanty 2006).

Осим спознаје о различитим аспектима глобалности средњовековне хронологије и простора, глобализација је савременој медијевистици отворила и могућност свеобухватнијег сагледавања идеолошких процеса који су пратили средњовековну комуникацију и интеракцију. Дефинисано као истраживање најширег ‘друшвеног пејзажа’ који омогућава низ заједничких пракси (Taylor 1989; Steger 2009), поглед у средњовековну идеологију доноси нам нове спознаје о индивидуалним феноменима и колективним односима унутар ширих (међународних) средњовековних заједница, као и дубље нормативне спознаје (веровања) и структуриране представе како на макро тако и микро нивоу, укључујући ту и аспекте субјективног доживљаја, фабриковања и обликовања идентитета или преноса меморије – питања која традиционална историографија, заснована на вертикалном приступу политичким догађајима, институцијама и учесницима, досада није била у могућности да адекватно сагледа.

Нема, дакле, сумње да савремена медијевистика итекако познаје и примењује принцип глобалности, па чак, у извесној мери, и конкретније перспективе модерних процеса глобализације. Но, сам принцип глобалности у студијама средњег века свакако не подразумева *a priori* и увек глобализацију, већ, напротив, захтева додатни рад на разумевању и примени примерене истраживачке методологије. У том погледу, теоретичари предлажу да се истраживачка пажња измешта са догађајне историје ка начинима интерпретације знања и току комуникације, и то не само у истраживачким темама средњовековне епохе, него и унутар саме академске заједнице која се бави њеним изучавањем (Nederveen Pieterse 1995; Nederveen Pieterse 2009_a: 43). У том смислу, данашња медијевистика усмерава свој фокус у два

правца. Први од њих води развоју и подржавању online и дигиталних ресурса неопходних за употребу унутар међународне интердисциплинарне заједнице.⁸ Други правац бави се каналима и модалитетима повезивања истраживача европског средњег века са истраживачима који покривају ‘средњи век’ других географских области (нпр. јапански феудализам) или, пак, медијевистику спајају са областима других наука (нпр. когнитивне науке). Међу платформама активираним за оваква деловања посебно се истичу иницијативе *Oxford Centre for Global History*, те *The Global Middle Ages: an Experiment in Collaborative Humanities or Imagining the World 500–1500 C. E.* који се изводи на Тексас Универзитету у Остину (Austine, USA), и њихов партнер-програм насловљен *Scholarly Community for the Globalization of the “Middle Ages”* који изводи *Center for Medieval Studies*, Универзитета Минесота; овде ваља поменути и иницијативе које спроводе *Department of Medieval Studies* Централноевропског универзитета у Будимпешти (Central European University, Budapest) и удружење европских медијевиста CARMEN.⁹

Динамика глобализације у повезивању академског колегија није, наравно, праволинијска. Као и свака комуникацијска платформа, и постојеће медијевистичке имају своја убрзања и прекиде, док са појачавањем конективности не расту само облици повезаности, већ и њени специфични субјективитети. У време актуелне светске кризе, конективност модерне медијевистике у великој мери условљена је и глобалном политичко-економском ситуацијом, те у одређеним тренуцима захтева посебну врсту синергије са модерним медијима. Од посебног значаја на ову спрегу данас су медији који производе тзв. социјална значења – пре свега филм (Aberth 2003), али и нови канали глобалног емитовања као што су youtube, виртуелни простори (online museum spaces, блогови, chat rooms и online групе) и интегративне друштвене платформе попут Facebook-а или academia.edu.¹⁰ Неке од ових

⁸ Као један од примера овог развоја може да послужи програм који води *Institute for Computing in Humanities, Arts and Social Science*, установљен 2005. г. на University of Illinois at Urbana-Champaign, USA (www.chass.uiuc.edu <31.01.2014>) у циљу повезивања компјутерске технологије високих перформанси са наукама из области хуманистике, уметности и студија друштва.

⁹ За Oxford Centre for Global History в. www.global.history.ox.ac.uk <31.01.-2014>. Центар је управо недавно организовао конференцију под називом *The Great War and Global History* (January 9–10, 2014) у Оксфорду. О платформи Универзитета Тексас, в. Geraldine Heng, *English Language Notes* 47: 1 (Spring– Summer 2009): 205–216, на www.cmedst.umn.edu/groups/globalizationMA.html <31.01.2014>. За платформу Универзитета у Минесоти, в. www.cmedst.umn.edu/groups/globalizationMA.html <31.01.2014>. За Medieval Studies Department CEU в. www.medievalstudies.ceu.hu <31.01.2014>. За CARMEN в. www.carmen-medieval.net <31.01.2014>.

¹⁰ Као најновији пример конструктивне дискусије о перспективи и будућности глобализације медијевистике овде наводим недавно одржани округли сто у организацији Carmen World Wide Network на International Medieval Congress у Leeds-

синергија практично су корисне јер знатно олакшавају дискусију и размену, а неретко су чак и политички коректне (нпр. мреже и платформе сарадње у оквиру пројеката финансираних од стране ЕУ), но оне у себи носе и реалну опасност од комодификације, или, још популарније, ‘индустријализације’ медијевистике. Како су на то у најширем друштвеном контексту упозорили теретичари Франкфуртске школе, ради се о тзв. интерпретативној симплификацији, или пак, о претераном наглашавању које иде до банализације, која, у случају медијевистике, даље води порасту аматерског и дилетантског тумачења историје, општем јавном нерасположењу према струци или, пак, губитку интереса јавности за њу (Bull 2005).

Гротескне видове индустријализације и комодификације медијевистике можемо пронаћи и у неолибералним схватањима глобализације као незаобилазног друштвеног процеса, данас све чешће негативно перципираног под појмом глобализма. У том смислу, теме средњовековног истраживања, уколико нису валидно конципиране и подупрте аутентичним изворним исказом, могу лако постати *глобалон* – примамљива али пренаглашена скупина конструисаних или општих места каква, са становишта средњовековног реалитета, заправо никада нису ни постојала, или пак нису била доживљавана као битна (*глобализација ничега*) (Nederveen Pieterse 1995: 45–68). Слично је и са темама које се у циљу остварења капиталне добити тумаче из визуре презентализма, што се посебно читује у свету модерне забаве и рекламне индустрије (Hesmondhalgh 2002: 11; Di Carpegna Falconieri 2011: 71–105).

Злоупотреба и негативних трендова примене савремених перспектива глобализације у истраживању средњег века има, наравно, још. Презанталисти, рецимо, осим већ поменутог евроцентризма или евроромантизма (Di Carpegna Falconieri 2011: 256–284), иду и у другу крајност, мултицентризам, који стоји на премиси о вишеструком пореклу друштвене комплексности, а не на једном извору који се рефлектује на све јединке (Cioffi-Revilla 2006: 89), чиме се заговара, заправо, постојање више различитих глобализација (Bentley 2006: 18–32; Nederveen Pieterse 2009b: 19–35). Оваква и слична становишта негирају принцип историчности и одбијају да прихвате доприносе појединачних ‘других’ култура, те на тај начин доприносе учвршћивању својеврсног интелектуалног ‘апартејда’ који Европу одсеца од глобалних историјских токова (Hobson 2004: 283). Таква становишта неретко служе и као додатна подршка разним другим облицима поларизације, какве у флагрантној злоупотреби сусрећемо код националиста и фундаменталиста свих врста који свој *raison d’être* данас, можда више него икада, правдају глобалним *сударом цивилизација* (Huntington 1996).¹¹

у (јул 2013), под насловом *Globalizing Medieval Studies: Perspectives From a Worldwide Network – a Round Table Discussion*.

¹¹ Новије примере ове злоупотребе можемо пронаћи у ‘крсташком’ дискурсу САД медија након 9/11, или, пак, имицу А. В. Breivik-а као ‘глобалног крсташа.’

Да закључим, постоји низ различитих инстанци и питања у којима је веза између процеса глобализације и савремене медијевистике евидентна, те ниједан истраживач средњег века не може да је пренебрегне, ма колико се она са аспекта традиционалног гледишта чинила помодном новотаријом. Начини одређивања природе и домета глобалности у средњовековној прошлости разноврсни су, и то уноси посебан колорит у одговоре медијевиста на изазове које доносе процеси глобализације и појаве глобализма. Некима од њих свакако је могуће приступити из конвенционалних историјских хронолошко-просторних перспектива, док је за неке неопходно пратити и решења других хуманистичких, комуникацијских па и осталих научних области. Питање дефиниције везе између глобализације и медијевистике стоји отворено. Епоха коју ми данас називамо *средњи век* засигурно се није догодила на једном месту и у једно исто време, и свакако не само на простору западне Европе, како се то досада најчешће подразумевало. За очекивати је да ће у годинама које долазе доћи и до пораста интереса, као и заједничког деловања медијевиста по овим питањима, и то на начин који у средњовековном контексту неће тражити трагове модерних глобализацијских процеса, већ ће изнаходити (глобалне) начине за детаљније спознавање диверзитета (глобалне) интеракције средњовековних заједница.

Литература

- Aberth 2003: John Aberth, *A Knight at the Movies: Medieval History on Film*, New York, Routledge.
- Abulafia, Berend 2002: David Abulafia, Nora Berend, eds. *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Burlington (Vt), Ashgate.
- Abulafia 2003: David Abulafia, What is the Mediterranean?, in: *The Mediterranean History*, ed. David Abulafia, Los Angeles, The Paul Getty Museum, 11–30.
- Abu-Lughod 1989: Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: the World-System AD 1250–1350*, New York, Oxford University Press.
- Acemoglu, Johnson, Robinson 2005: Daron Acemoglu, Simon Johnson and James A. Robinson, The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change and economic growth, *American Economic Review* vol. 95: 3, Pittsburgh, 546–579.
- Airaldi 2007: Gabriella Airaldi, *Dall'Eurasia al nuovo mondo: una storia italiana*, Genova, Frili.
- AlSayyad, Roy 2006: Nezar AlSayyad and Ananya Roy, Medieval Modernity: on Citizenship and Urbanism in a Global Era, *Space and Polity*, vol. 10: 1, London, 1–20.
- Apellániz 2013: Francisco Apellániz, Venetian Trading Networks in the Medieval Mediterranean, *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 44: 2, Norfolk (MA), 157–179.

- Arbel, Hamilton, Jacoby 1989: Benjamin Arbel, Bernard Hamilton and David Jacoby, eds. *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London: Cass and The Society for the Promotion of Byzantine Studies and the Society for the Study of the Crusades and the Latin East.
- Arrighi 2005: Giovanni Arrighi, Globalization in World-Systems Perspective, in: R. Appelbaum and W. Robinson, eds., *Critical Globalization Studies*, New York–London, Routledge.
- Barracrough 1955: Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World*, Oxford: Blackwell.
- Bayly 2004: Christopher Alan Bayly, *The Birth of the Modern World 1780–1914*, Oxford, Blackwell.
- Behringer 2010: Wolfgang Behringer, *A Cultural History of Climate*, transl. Patrick Camiller, Cambridge: Polity Press, 2010.
- Bentley 2004: Jerry H. Bentley, Globalization History and Historicizing Globalization, *Globalizations*, vol. 1:1, 69–81.
- Bentley 2006: Jerry H. Bentley, Beyond Modernocentrism: Towards Fresh Visions of the Global Past, in: Victor H. Mair, *Contact and Exchange in the Ancient World*, Honolulu, UHP, 17–29.
- Berend 2001: Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and ‘pagans’ in medieval Hungary (c. 1000 – c. 1300)*, Cambridge, CUP.
- Berend 2007: Nora Berend, ed., *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Central Europe, Scandinavia and Rus’ c. 950–c. 1200*, Cambridge, CUP.
- Braudel 1979: Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th centuries*, 3 vols, English transl. Sian Reynolds, New York, Harper & Row, 1982–1984;
- Braudel 1982: Fernand Braudel, *On history*, London–Chicago, Weidenfeld and Nicolson–Chicago University Press, 1982 (paperback).
- Bull 2005: Marcus Bull, *Thinking Medieval: An Introduction to the Study of the Middle Ages*, Basingstoke, Palgrave.
- Chase-Dunn, Hall 1991: Christopher Chase-Dunn and Thomas D. Hall, *Core/Periphery Relations in the Precapitalist Worlds*, Boulder (CO), Westview.
- Chase-Dunn, Anderson 2005: Christopher Chase-Dunn, E. N. Anderson, *The Historical Evolution of World-Systems*, London, Palgrave.
- Chew 2006: Sing C. Chew, *The Dark Ages: Ecological Stress and System Transformation*, Walnut Creek (CA), Rowman & Littlefield.
- Cioffi-Revilla 2006: Claudio Cioffi-Revilla, The Big Collapse, in: Barry K. Gills–William Thompson, *Globalization and Global History*, New York, Routledge, 79–95.
- Cohen 2000: I. Warren Cohen, *East Asia at the Center*, New York, Columbia University Press, 2000.
- Curtin 1984: Phillip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, CUP.
- Delanty 2006: Gerard Delanty, ed., *Europe and Asia beyond East and West*, London: Routledge, 2006.

- Denemark, Friedman, Gills 2000: Robert A. Denemark, Jonathan Friedman, Barry K. Gills, et al. eds., *World System History: the Social Science of Long-Term Change*, London, Routledge.
- Di Carpegna Falconieri 2011: Tommaso di Carpegna Falconieri, *Il medioevo militante: la politica di oggi alle presse con barbari e crociati*, Torino, Einaudi.
- Edbury 1991: Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge, CUP.
- Ehret 1998: Cristoper Ehret, *An African Classical Age: Eastern and Southern Africa in World History, 1000 BC to 400 AD*, Oxford, Currey.
- Elias 1994: Norbert Elias, *The Civilizing Process*, Oxford: Blackwell.
- Elverskog 2010: Johan Elverskog, *Buddhism and Islam on the Silk Road*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Flynn, Giraldez 2006: Dennis O. Flynn and Arturo Giraldez, Globalization began in 1571, in Barry K. Gills–William Thompson, *Globalization and Global History*, New York Routledge, 232–247.
- Frank 1998: Andre Gunder Frank, *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley, UCLA Press.
- Furet 1983: François Furet, Beyond the Annales, *The Journal of Modern History*, vol. 55: 3, Chicago, 389–410.
- Garraty, Gay 1972: John Arthur Garraty, Peter Gay, *The Columbia History of the World*, New York, Harper and Row, 1972.
- Giddens 1990: Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity.
- Gills, Thompson 2006: Barry K. Gills, William Thompson, Globalizations, Global Histories and Historical Globalities, in: Barry K. Gills–William Thompson, *Globalization and Global History*, New York, Routledge, 1–17.
- Goody 2006: Jack Goody, *The Theft of History*, Cambridge (NY), CUP, 2006.
- Gunn 2003: Geoffrey C. Gunn, *First Globalization: the Eurasian Exchange 1500–1800*, Lanham, MD Rowman & Littlefield.
- Held, McGrew et al. 1999: David Held, Anthony McGrew et al., *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge, Polity.
- Hesmondhalgh 2002: David Hesmondhalgh, *The Cultural Industries*, London, Sage.
- Hobson 2004: John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge University Press.
- Hobson 2012: John M. Hobson, Orientalization in Globalization: A Sociology of the Promiscuous Architecture of Globalization c. 500–2010, in: Jan Nederveen Pieterse and Jongtae Kim, eds. *Globalization and Development in East Asia*, New York, Routledge, 12–36.
- Hoerder 2002: Dirk Hoerder, *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium*, Durham: NC, Duke University Press, 2002.
- Hopkins 2002: G. Hopkins, *Globalization in World History*, London, Pimlico, 2002.

- Hopkins 2006: ed. *Global History: Interactions between the Universal and the Local*, Basingstoke, Palgrave.
- Horden, Purcell 2000: Peregrine Horden and Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, Blackwell.
- Housley 2008: Norman Housley, *Fighting for the Cross: Crusading to the Holy Land*, New Haven, Yale University Press.
- Hunt 2002: Edwin S. Hunt, *The Medieval Super-Companies: a Study of the Peruzzi Company of Florence*, Cambridge, CUP.
- Huntington 1996: Samuel P. Huntington, ed., *The Clash of Civilisations and the Remaking of the World Order*, New York, Simon & Schuster.
- Inglis, Robertson 2006: David Inglis and Roland Robertson, Discovering the World: Cosmopolitanism and Globality in the “Eurasian” Renaissance, in: Gerard Delanty, ed. *Europe and Asia beyond East and West*, London: Routledge, 92–106.
- Korotayev 2005: Andrey V. Korotayev, A Compact Macromodel of World System Evolution, *Journal of World-Systems Research*, vol. 11: 1, Pittsburgh, 79–93.
- Kossok 1993: Manfred Kossok, From Universal History to Global History, in: Bruce Mazlish–Ralph Buultjens, eds., *Conceptualizing Global History*, Boulder, Westview, 93–112.
- Lieberman 1999: Victor B. Lieberman, ed., *Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Lieberman 2003: Victor B. Lieberman, *Strange parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800–1830*, Vol. 1, Cambridge, CUP.
- Lock 1995: Lock, Peter, *The Franks in the Aegean*, London, Longman.
- Lopez 1964: Robert Sabatino Lopez, Market Expansion: The Case of Genoa, *The Journal of Economic History* 24: 4, Cambridge, 445–464.
- Manning 2005: Patrick Manning, *Migration in World History*, London, Routledge.
- Murray 2009: James Murray, *Medieval Urban Studies: an Encyclopedia*, New York, Routledge.
- Mazlish, Buultjens 1993: Bruce Mazlish, Ralph Buultjens, eds., *Conceptualizing Global History*, Boulder, Westview.
- McNeill 1982: William H. McNeill, *The Pursuit of Power*, Chicago, UCP.
- Nederveen Pieterse 1995: Jan Nederveen Pieterse, Globalization as Hybridization, in: M. Featherstone–S. Lash–R. Robertson, eds., *Global Modernities*, London, Sage, 45–68.
- Nederveen Pieterse 2009_a: Jan Nederveen Pieterse, *Globalization and Culture: Global Melange*, Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- Nederveen Pieterse 2009_b: Jan Nederveen Pieterse, Multipolarity Means Thinking Plural: Modernities, *Protosociology*, vol. 26, Frankfurt/Main, 19–35.
- Morris 2005: Ian Morris, Mediterraneanization, in: Irad Malkin, ed., *Mediterranean Paradigms and Classical Antiquity*, London, Routledge.

- Van Oostrom 2006: Frits van Oostrom, Spatial Struggles: Medieval Studies between Nationalism and Globalization, *The Journal of English and Germanic Philology*, vol. 105: 1, Champaign, (IL), 5–24.
- Oliver, Atmore 2001: Roland Oliver, Anthony Atmore, *Medieval Africa 1250–1800*, Cambridge, CUP.
- Parker 2010: Charles H. Parker, *Global Interactions in the Early Modern Age, 1400–1800*, Cambridge, CUP.
- Parry 1963: John Horrace Parry, *The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement 1460–1650*, London, Sphere.
- Pomeranz 2000: Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, PUP.
- Prawer 1972: Joshua Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages*, London, Weidenfeld and Nicholson.
- Puga 2012: Diego Puga, *International Trade and Institutional Change: Medieval Venice's Response to Globalization*, Centre for Economic Policy Research, London, Discussion paper no. 9076, August 2012.
- Gunn 2003: Geoffrey C. Gunn, *First globalization: the Eurasian Exchange 1500–1800*, Lanham MD, Rowman & Littlefield.
- Schmieder 1994: Felicitas Schmieder, *Europa und die Fremden: Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert*, Beitrage zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 16, Siegmaringen, Thorbecke.
- Schmieder 2005: Felicitas Schmieder, *Die mittelalterliche Stadt*, 3 vols, Darmstadt, WBG.
- Spier 2010: Fred Spier, *Big History and the Future of Humanity*, Oxford, Wiley–Blackwell.
- Stavrianos 1998: Leften S. Stavrianos, *A Global History: from Prehistory to the 21st Century*, Engelwood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1998.
- Steger 2009: Manfred B. Steger, Globalisation and Social Imaginaries: The Changing Ideological Landscape of the Twenty-First Century, *Journal of Critical Globalisation Studies*, vol. 1, Birmingham, 9–30.
- Taylor 1989: Charles Taylor, *Sources of the Self*, Cambridge, MA: HUP.
- Toynbee 1972: Arnold Joseph Toynbee, Jane Caplan, *A Study of History*, London: Thames and Hudson, the first abridged one volume edition, 1972.
- Wallerstein 1974: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press.
- Wilkinson 1987: David Wilkinson, Central Civilization, *Comparative Civilizations Review*, vol. 17, Salzburg, 51–87.
- Zemon Davis 2011: Natalie Zemon Davis, Decentering History, Local Stories and Cultural Crossings in a Global World, *History and Theory*, vol. 50: 2, Wiley–Blackwell, 188–202.

ЈУБИЛЕЈИ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА: СТОГОДИШЊИЦА БАЛКАНСКИХ РАТОВА

„Они који се не сећају прошлости осуђени су да је понове.“
Џорџ Сантајана

Често је присутна констатација како се маркантнијих личности или догађаја из прошлости као друштво сетимо тек поводом неког значајнијег јубилеја. Неретко се деси да се, свесно или несвесно, случајно или намерно, помен и тада препусти заборава. Имајући у виду да се бави проучавањем прошлости и развоја људског друштва, историја је као наука међу првима позвана да скрене пажњу ка важнијим датумима који се тичу подсећања на одређену појаву, догађај, личност од националног или ширег значаја.

О историјату јубилеја и његовом месту у очувању историјског наслеђа није превише писано.¹ Стога ћемо овом приликом, уз осврт на развој и значај јубилеја, изнети и један конкретни и посве актуелан пример – обележавање стогодишњице Балканских ратова 1912-1913. године, у намери да утврдимо на који се начин и у којој мери данас у јавном сећању указује пажња према јубилејима догађаја од нарочитог историјског значаја.

Значај и улога јубилеја

Јубилеј представља свечани помен на неки догађај након одређеног броја година. У свом настанку и развоју најтешње је повезан са годишњицом, као спомен-даном који се из године у годину понавља и који заправо претходи јубилејима (Митерауер 2003: 25-26).

Прославе поводом обележавања догађаја битних за одређену заједницу сежу у далеку прошлост, у доба најранијих цивилизација. Прилично детаљно се, на пример, о редовном цикличном обележавању верских празника говори још у Старом завету. Етимолошки реч „јубилеј“ управо и вуче корен из хебрејског језика од речи *yobel*, а њено изворно значење одно-

* stanojevicss@yahoo.com

¹ Од домаћих аутора се, уз незаобилазне радове Тодора Куљића из области културе сећања, тематици јубилеја и њиховом проучавању значајније посветио Мирослав Тимотијевић. О овом питању нарочито је корисно и дело *Миленијуми и друге јубиларне године: зашто прослављамо историју?* Михаела Митерауера, аустројског антрополога и историчара.

сило се на овнујски рог којим се трубило и позивало на славље (Лајнбо 1990: 84).

Управо на темељу традиције прослављања јеврејске „опросне године“ и римокатоличка црква још од 1300. године прославља „јубиларну свету годину“. Оваква јубиларна година прослављана је најпре сваких 50 година (по угледу на библијски пример), затим сваке 33 године (према Христовом животу), док је од 1475. године устаљен и данас актуелни интервал од 25 година између две *annus iubilaeus* (Митерауер 2003: 59-72).

Па ипак, слављење јубилеја каквим их данас познајемо пракса је новије историје и везана је за успостављање званичне репрезентативне културе модерних држава чије формирање започиње с краја XVIII и почетком XIX века. Уобличавању сложене симболичне политике нарочито је доприносило увођење државних празника, који временом постају меморијски топови нове културе сећања, засноване на етатизованој структури историјског времена. Ову праксу следила је и Кнежевина Србија већ у првим годинама након стицања аутономије 1830. године. Њен полувазални статус није јој омогућавао проглашење државних празника. Из тог разлога конституисани су општенородни празници који су заправо прослављали идеју народне суверености, с народним владарем на челу. Званични празници уведени су 1836. године, посебним актом Милоша Обреновића. За такве празнике проглашени су Цвети (на које је прослављан Сабор у Такову из 1815. године), затим Свети Андрија Првозвани (Други хатишериф из 1830. године) и Теодорова субота (кнежев рођендан). Како су сва три уведена општенородна празника имала хришћанске основе, у почетку је њихово прослављање имало наглашен богослужбени карактер, што је био чест манир и у другим хришћанским срединама (Тимотијевић 2008: 10-12).

Уз прославу годишњица верских или државних празника, временом су се све чешће почели обележавати и разни датуми који су се односили на значајније историјске догађаје, личности, институције.² Њихово приређивање је периодичног карактера. Уобичајено је да се помени врше на 5, 10, 25, 50, 75 и 100 година,³ а касније углавном у ређим временским размацима. Стога је разумљиво што се редовно и циклично сусрећемо са мноштвом разноврсних јубилеја, истина неједнаког значаја, имајући у виду нагомилане садржаје прошлости почев још од најстаријих времена. Без обзира на знатну пажњу коју јубилеји привлаче, и то како код научне тако и код шире јавности, изненађује чињеница да једном оваквом виду заједничког сећања и

² У савремено доба свеприсутан је манир обележавања јубилеја и - годишњица разних организација, предузећа и слично, што у актуелном вредносном систему неретко представља и ствар престижа.

³ Овакви јубилеји у неким приликама називају се још и „сребрни“ (25 година), „златни“ (50 година), или „дијамантски јубилеј“ којим је, на пример, током 2012. године помпезно обележено шездесет година владавине британске краљице - Елизабете II.

његовом значају и месту у доследном и систематском очувању историјског наслеђа није указана пажња у мери у којој би се она могла очекивати.

Јубилеји према свом значају могу бити локалног или регионалног, националног или општег (глобалног) карактера. За разлику од ових првих, одлика глобалних јубилеја⁴ јесте та да они имају углавном одрживу константу, што често није случај код појединих државних празника који су, нарочито у друштвено нестабилним срединама, неретко настајали под идеолошким утицајем и као такви били временски ограничени. Међународне годишњице, којима се обележава извештај датум, имају за циљ да се пажња светске јавности усмери и ка промовисању значајнијих догађаја, проблема или појава од општег интереса.⁵ Многи од ових празника установљени су од стране неког од тела Уједињених нација.

Како историографија нема монопол над прошлосту, однос према извесном јубилеју, као и начин на који му држава или друштво поклања (или ускраћује) пажњу, у стању је да у знатној мери измени перцепцију и однос свеукупне јавности према извесној историјској појави. Будући да слика прошлости готово никада није била лишена непосредног или посредног утицаја садашњице (Куљић 2004: 150), и јубилеји, неретко политички, национално, верски или по каквом другом основу мотивисани, повратно постају својеврсна мера у њиховој евалуацији. Стога су овакве манифестације временом почеле да заузимају важно место у друштвеном систему вредности. Ова околност тиме неминовно сугерише на опрез услед могућих манипулација, посебно када су посредни тенденциозни покушаји стварања искривљене слике прошлости.

Идеолошки утицај у форсираном обележавању пажљиво конструисаних празника, чији је пропагандни значај и потенцијал у сврху учвршћивања разних режима давно уочен, иначе је кроз историју често присутан. Пример за то су масовно и еуфорично прослављани рођендани великих вођа (монарха, председника) ради успостављања култа личности и идолопоклонства, нарочито карактеристичних за комунистичке режиме.

Међутим, осим видно изражене спољашности, пригодни јубилеји поводом значајнијих историјских појава са собом носе суштински важнији значај. Како се популарна култура више него икада шири унификованим постиндустријским светом (Антић 2003: 75), уз улогу коју јубилеји имају за сваку културу и друштво, очување историјских наслеђа у доба глобалног

⁴ Пример јубилеја глобалног карактера јесте и актуелна прослава поводом седамнаест векова од доношења Миланског едикта. Будући да је цар Константин рођен на простору данашњег Ниша, ова околност одредила је да се и Република Србија током 2013. године прилично активно и на највишем нивоу, низом разноврсних манифестација, укључи у обележавање овог важног догађаја из историје хришћанства.

⁵ Неки од значајнијих међународних празника јесу Дан примирја у Првом светском рату (11. новембар), Дан победе над фашизмом (9. мај), Празник рада (1. мај), Дан жена (8. март), итд.

нивелисања традиционалних културно-историјских (али и свих осталих) вредности свакако је оно што им даје специфичну димензију. Ово је важније утолико пре што би, без обзира на своје нужно место у историографији, многобројни догађаји или личности које су својим делом задужиле одређену ужу или ширу заједницу (често и човечанство) изостанком јубиларних помена сигурно у великој мери незаслужено остале на маргинама колективног сећања.⁶

Имајући у виду свеprisутну кризу националних институција и атмосферу опште глобалне нестабилности, очување историјске баштине постаје немерљиво важан задатак. Процес глобализације давно је престао бити само економски феномен (Маљковић 2011: 1-11). Њен утицај није ништа мањи ни у погледу политике, културе или науке, чиме се и савременој историографији намећу нови изазови. Обележавања знаменитих празника, у којима историјска наука има немерљиву улогу, у том смислу вишеструко су важна. Осим самог подсећања на маркантније историјске моменте, они представљају прилику да се у светлу нових истраживања и научних сазнања начине пресеци и изврше темељнија преиспитивања о њиховој позицији у прошлости и значају у садашњости. С обзиром на одјеке прослава знаменитијих јубилеја и пажњу коју они привлаче у широј јавности (кроз штампу, телевизију и остале медије) колективни осврт на значајније повесне догађаје или личности, без крајњег оптерећивања прошлошћу, свакако су прилика да се освеже сећања из којих се увек могу извући поуке корисне за будућност.

Коначно, има мишљења (Е. Зирабевл) како је најспектакуларнија страна колективног памћења управо календар, односно збир празника којима се друштво сећа значајнијих догађаја и где су најупадљивији најсветији периоди групне колективне прошлости (Куљић 2006: 172).

Јубиларно обележавање Балканских ратова 1912-1913

Познато је да српски народ међу својим карактерним особинама има и наглашен однос према традицији (Атлагић 2011: 205). Говорећи о јубилејима и њиховом значају, у светлу актуелне стогодишњице овом приликом ћемо се осврнути на Балканске ратове, који су у народној традицији управо имали пуну глорификацију.

⁶ Позната је склоност ка забораву, па и непоштовању, личности које су нас кроз историју на разне начине задужиле. Стогодишњица почетка ослободилачких ратова Србије освежила је сећања на њихове многобројне јунаке. Посебну пажњу јавности привукла је и знаменита али прилично заборављена хероина Милунка Савић, жена са највише одликовања у историји ратовања. Јунак у рату, чистачица у миру, цењена више у свету но међу својима, српска Јованка Орлеанка (како су је називали Французи) тек је уз подсећања кроз актуелне јубилеје достојно сахрањена. Њени посмртни остаци, четрдесет година након смрти (2013), пренети су тамо где и припадају – у Алеју великана.

Балкански ратови, вођени током 1912. и 1913. године, свакако спадају у оне драматичне догађаје који својом комплексношћу и последицама привлаче знатну пажњу научне и шире јавности. У овим ратовима, који се са правом сматрају најпопуларнијим у новијој српској историји, балкански народи коначно су се ослободили вишевековне османске окупације. У њима је ослобођена област Старе Србије (дакле Косова и Метохије, Рашке, Вардарске Македоније), која је чинила језгро некадашње средњовековне српске државе, а са њом и српски народ који је на овом простору стигао до ивице опстанка. Ослобођењем је испуњен и у народној свести вековима чувани дух Косовског завета. Бројна сведочанства домаћих и страних ратних извештача и учесника у овим ратовима говоре о еуфоричном расположењу становништва на ослобођеним територијама, али и оног које је са пажњом пратило ратна дешавања. У радовима историчара који су се бавили овом темом видљив је и снажан позитивни одјек који је ослобођење произвело међу свим јужнословенским народима.

Јубилеји у част овог важног догађаја достојно су прослављани једино у доба Краљевине Југославије. Уз претходне скромније али пригодне помене, нарочито је свечано обележена њихова двадесетпетогодишњица 1937. године. Међу бројним уприличеним манифестацијама (дефилеима, културно-уметничким програмима, свечаним литургијама) посебно се издвојила прослава на брду Зебрњак, где је откривен један од најмонументалнијих споменика у овом делу Европе у част и славу јунака Кумановске битке, кључне за ослобођење балканских народа. Нажалост, ово обележје девастирано је пет година касније од стране бугарског окупатора. Након Другог светског рата није било покушаја обнове, мада су и поред тога његове развалине остале место ходочашћа и скупова поводом обележавања каснијих годишњица.⁷

Потоњи јубилеји који се тичу ових ратова (на пример педесетогодишњица) из идеолошких разлога прошли су готово немо. У послератној Југославији је официјелна „политика сећања“ првенствено била усмерена ка неговању успомене на улогу партизанског покрета у Другом светском рату, што је за циљ имало утврђивање заједничког идентитета југословенских народа и оправдавање успостављања комунистичке власти (Марковић, Милићевић 2007: 161).

Друштвено-политичке промене током осамдесетих година прошлог века допринеле су попуштању идеолошких стега. Како је било неминовно да се историјско клатно најпре са једне крајности отисне у другу, историографија се нашла на великим искушењима о питању критичке ревалоризације историјских садржаја, утолико пре што су се у њихово тумачење укључили бројни публицисти, аматери, острашћени савременици и остали који нису професионални историчари.

⁷ Делимичној обнови споменика и уређењу посве запуштеног меморијалног комплекса приступило се тек уочи актуелног јубилеја, седамдесет година након његовог рушења.

Да бисмо боље разумели природу прослављања потоњих маркант-нијих јубилеја, морамо се осврнути на један који је по много чему остао препознатљив. Централна прослава јубилеја којим је 1989. године обележена шестстогодишњица Косовске битке сматра се за најмасовнију у новијој српској историји. Осим огромног броја угледних званица и света који се тог Видовдана окупио на Газиместану, прославу је обележио и чувени говор Слободана Милошевића. Различито интерпретиран, говор је узет за згодан повод да се овај догађај конструише као почетак озбиљне кризе у коју је ушла југословенска држава. Овај моменат истичемо стога што је стављање једног важног националног јубилеја у овакву конотацију, као и наступајући догађаји током наредних деценија, имало несумњивог утицаја на сличне манифестације у којима су се касније, уз приличан пад ентузијазма и уз уочљиве разлике, прослављали значајнији моменти српске историје.

Полемике око тога да ли је, на пример, двестогодишњица Првог српског устанка адекватно обележена, поновљене су и поводом прослављања стогодишњице ослобођења Старе Србије у Балканским ратовима или поводом двестогодишњице рођења Његоша. Иако није за утеху, обележавања Балканских ратова релативно скромно је обележено и у осталим државама које су у њима учествовале. Вероватан разлог томе јесте веза између осетљивости теме и нагомиланих политичких питања у региону, а што само потврђује тезу да се јубилеји уприличују само онда кад се уклапају у задат политички концепт (Митерауер 2003: 139). Услед различитих тумачења ових догађаја изостало је било какво међудржавно обележавање овог јубилеја (налик заједничком француско-немачком обележавању Дана примирја), који се свакако тиче заједничке историје балканских народа, иако је било и таквих иницијатива. Изузетак је представљала централна манифестација поводом обележавања стогодишњице Кумановске битке. Заједничка званична прослава уз присуство државног и војног врха Републике Србије и скромне делегације владе БЈРМ, уз угледне званице и госте, одржана је 28. октобра 2012. године на Зебрњаку код Куманова.

Јубилеј о коме је овде реч обележен је понајвише ентузијазмом колектива, група или појединаца, уз релативно малобројне али утолико значајније манифестације у виду трибина, свечаних приредби, културно-уметничких програма, дефилеа⁸.

Посленици историјске науке, којима је препуштено академско обележавање Балканских ратова, овом догађају посветили су достојну пажњу, какву они без сумње и заслужују. На тему стогодишњице Балканских рато-

⁸ Свечани дефиле јединица Треће бригаде копнене војске Србије, уз егзерцир припадника Гарде, одржан је у Прокупљу 8. октобра 2012. године. Дефиле је посвећен стогодишњици мобилизације Другог пешадијског пука „Књаз - Михаило“ Моравске дивизије у 1912. години, најодликованијег и најславнијег пука српске војске у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године, познатијег под називом „Гвоздени пук“.

ва одржани су тако бројни научни скупови, округли столови, симпозијуми, организовани од стране најрелевантнијих научних институција, уз учешће великог броја домаћих и страних историчара. Међу њима ћемо овде поменути значајније међународне конференције, које су привукле знатну пажњу научне јавности: *Први балкански рат 1912/13: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства* (у организацији Српске академије наука и уметности, Матице српске и Академије наука и уметности Републике Српске); *Балкан и балкански ратови сто година касније* (Институт за савремену историју и Факултет безбедности Универзитета у Београду у сарадњи са Меиђи универзитетом из Токија); *Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења* (Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране, Историјски институт Београд); *Први Балкански рат 1912/1913: друштвени и цивилизацијски смисао* (Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Врањска епархија Српске православне цркве, Учитељски факултет у Врању Универзитета у Нишу); *Први балкански рат – сто година касније* (Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца, Народна библиотека Србије); *Српски војни санитет у Балканским ратовима* (Управа Министарства одбране за здравство, Академија медицинских наука Српског лекарског друштва)... Уз ове и друге значајне скупове, у којима су учешће узеле скоро све релевантне научне установе, на тему Балканских ратова објављен је и познат број монографија, споменица, тематских зборника радова и стручних часописа, одржане су пригодне изложбе, реализовани су историјско-документарни филмови и слично. У овим активностима су се осим академија, факултета (Самарцић 2012: 473-478) и историјских института ангажовали и бројни историјски архиви, музеји, удружења за неговање традиција ослободилачких ратова.

Без обзира на наведене активности, не може се отети утиску да је целокупна прослава једног од најважнијих догађаја из новије српске историје прошла у релативно благој свечарској атмосфери и без нарочите помпе. У сваком случају, позитивна је околност да је овом приликом (за разлику од претходних периода) изостао утицај разних идеолошких, класних или било каквих других интереса и инструментализације, услед чега је остала приметна доминација научног приступа.

Ваљало би се овде накратко упознати и са искуствима других када су у питању (по много чему грандиозна) обележавања знаменитих националних јубилеја. Поменућемо само на какав је спектакуларан начин Русија обележила двестогодишњицу Отаџбинског рата из 1812. године, или како су Британци прославили већ поменути јубилеј посвећен шездесетогодишњици краљичине владавине. Тачно је да су у питању велике нације, али исто тако стоји да нацију великом чини и однос према самој себи и својој традицији, односно национално самопоштовање. Празнично прослављање великих јубилеја је, дакле, општеприхваћени манир савременог света. Стога је свакако пожељно да се њиховом организовању приступа што адекватније и уз уједначене критеријуме, без упадљивих разлика. У супротном би

се, уз све угрожене темеље традиционалних вредности различитих друштава и заједница у ери модерних процеса глобализације, њиховим неоправданим маргинализовањем могле изазвати врло неугодне последице.

Закључак

У процесу успостављања организованог памћења прошлост је временом престала бити само пука претходница садашњости, претварајући се постепено у нешто што је тражило чување и поновно откривање. Нарочито је активно сећање које тражи национална свест, иако овде памћење и сећање лако могу развити и осећања која превазилазе границе рационалне контроле (Куљић 2004: 137).

Са научне стране, за историчаре читав циклус важних јубилеја посвећених ослободилачким ратовима у којима је српски народ учествовао од 1912. до 1918. године (Балкански ратови, Први светски рат, стварање јужнословенске државе) није само прилика за подсећања, већ и врло озбиљан изазов имајући у виду озбиљне покушаје релативизације историје.⁹

Како обележавањем празничних јубилеја има значајну сврху у јачању сећања на друштвено важна збивања, стогодишњица Балканских ратова представљала је прилику да се сагледа њихово место у колективном сећању. Ови догађаји представљали су за Србију, као и за њене ондашње балканске савезнике, много више од победе над вишевековним окупатором њихових територија. Стога се стиче утисак да је свеукупна јавност, имајући у виду снажан колективни пијетет према овим догађајима, од овог јубилеја очекивала и више. Потребна је адекватнијим обележавањем овако изузетних историјских момената важна је, међутим, и због тога што је познато да народи који не воде рачуна о својој прошлости и не извлаче поуке из ње имају неизвесну будућност.

⁹ Довољно је навести још одраније створене конструкције у делу стране историографије с циљем покушаја замене теза и стварања искривљене слике - прошлости, а које су појединцима пред обележавањем актуелних великих јубилеја - свакако деловале инспиративно. Примери за то јесу преиначење карактера - Балканских ратова у којима се српска војска уместо ослободилачком представља - за окупациону, проглашавање припадника Младе Босне за терористе и пребацавање кривице за избијање Првог светског рата на Србију, представљање ослобођења јужнословенских народа као спровођење „хегемонистичке политике - великосрпске буржоазије“, некритично идеализовање прилика у Аустро-угарској монархији (познатијој као тамница народа) или Османском царству, и томе лично.

Литература

- Антић 2003: Ђ. Antić, „Globalizacija i istorija“, u: I. Pantelić i dr. (prir.), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola; Dosije, 75–87.
- Атлагић 2011: М. Атлагић, „Процес глобализације и основне карактеристике српског народног карактера“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XL/2010[2011], Косовска Митровица: Филозофски факултет, 201-209.
- Куљић 2004: Т. Куљић, „Kultura sećanja – istorijat“, *Tokovi istorije*, 1-2/2004, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 123-155.
- Куљић 2006: Т. Куљић, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Ћigoja.
- Лајнбо 1990: Linebaugh, P. „Jubilating; Or, How the Atlantic Working Class Used the Biblical Jubilee against Capitalism, with Some Success“. *The New Enclosures. Midnight Notes*, 10/1990. Midnight Notes Collective. 07.11.2013.
- Маљковић 2011: М. Маљковић, „Глобализација у историји“, *Економски погледи*, 1/2011, Косовска Митровица: Економски факултет, 1-11.
- Марковић, Милићевић 2007: Р. Marković, N. Milićević, „Serbian Historiography in the Time of Transition: a Struggle for Legitimacy“, *Istorija 20. veka*, 1/2007, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 145-166.
- Митерауер 2003: М. Митерауер, *Миленијуми и друге јубиларне године: зашто прослављамо историју?*, (О. Дурбаба, прев.), Београд: Удружење за друштвену историју.
- Самарцић 2012: Г. Самарцић, „Обиљежавање стогодишњице ослобођења Старе Србије у Балканским ратовима 1912-1913 на Филозофском факултету у Косовској Митровици“, *Зборник радова Филозофског факултета*, XLII, 2/2012, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 473-478.
- Тимотијевић 2008: М. Тимотијевић, „Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године“, *Наслеђе*, IX/2008, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 9-49.

KRŠĆANSTVO I JUDAIZAM – POVIJESNA POVEZANOST DVIJE RELIGIJE KROZ GLAZBU

Uvod

Pitanje o starozavjetnim osnovama Novozavjetnog bogoslužja javlja se krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Ipak, u strogom smislu ono se javilo daleko ranije, u vrijeme reformacije i kada je postavljen zahtjev da se utvrđivanjem ili negiranjem povezanosti dvije bogoslužne tradicije, dokaže autentičnost jedne ili druge kršćanske tradicije. Međutim, pravo kritičko zanimanje počinje onog trenutka kada se na liturgijskoj „sceni” pojavljuje „usporedna liturgija”, stvorena iz niza znanstvenih radova koji su se bavili usporednim proučavanjem Novozavjetnog i Starozavjetnog bogoslužja. Međusobnim upoređivanjima struktura bogoslužja i njihovih tekstova, zajedno sa grandioznim otkrićem kumranskih svitaka¹, koji su svojom pojavom dali posljednju potvrdu brojnim hipotezama; radovima i analizama, dokazana je povezanost dva bogoslužja, koja je danas u znanstvenim krugovima, neoporiva činjenica. Pokušaj potrage za autentičnošću dao je osnovu za stvaranjem jednog kritičkog kruga koji je svoje tumačenje temeljio na činjenici da je helenistički utjecaj na Novozavjetno bogoslužje ostavio glavni trag na razvoj bogoslužja Crkve poslije njenog konačnog raskida s judaizmom, te da je Crkva, kakvom je vidimo od polovice 2. stoljeća, sa svojim bogoslužjem bila razdvojena od njenih židovskih početaka i da je plod helenističke metamorfoze. Ovoj ideji snažno su se usprotivila istraživanja provedena tijekom proteklih desetljeća prošloga stoljeća, izražena kroz radove Jeremias-a², Oesterley-a³, i dr. Rezultati radova spomenutih autora, privukli su pažnju židovskih liturgičara, koji su svojim djelima, također, ukazali na jasnu vezu starozavjetnog i kršćanskog bogoslužja.

S povijesnog gledišta vrlo je teško pisati o samim počecima kršćanskog pjevanja, jer nedostaju povijesni izveštaji iz prvih stoljeća kršćanstva. Jedan od razloga su česti progoni kršćana i nepovoljan položaj Crkve u to vrijeme. O sa-

* marinna.bazina@gmail.com

¹ „Svici s Mrtvog mora“ ili „Kumransku spisi“ – sastoje se od oko 900 dokumenata, uključujući i tekstove hebrejske Biblije. Tekstovi su od velikog povijesnog i religijskog značaja jer sadrže jedine poznate preživjele kopije biblijskih dokumenata nastalih prije 100 g. pr. Kr. Napisani su na hebrejskom, aramejskom i grčkom jeziku većinom na pergamentu.

² Jochim Jeremias(1900-1979) – njemački teolog i sveučilišni profesor.

³ William Oscar Emil Oesterley(1866-1950) – engleski teolog i profesor hebrejskog jezika na Kraljevskom koledžu u Londonu.

mom pjevanju i glazbenim oblicima u ranom kršćanstvu možemo ponešto doznati iz Novog zavjeta. Budući da su prvi kršćani, učenici i Kristovi apostoli, potekli iz židovskih redova, nema sumnje da u najranije doba kršćanstava u kršćanskoj glazbi prevladavaju elementi židovske glazbe. Na osnovu muzikoloških istraživanja možemo zaključiti da je misa nastala po uzoru na židovsku liturgiju u Palestini i kasnije u dijaspori, koja se sastoji od četiri osnovna elementa: čitanja iz svetih knjiga, propovijedanja, molitvi i psalmodije. Pjevanje psalama bila je osnova ranokršćanskog bogoslužja, te je to ujedno i dokaz o njegovim vezama sa židovskom duhovnom glazbom. Osim psalama i himan je bio oblik koji je preuzet iz židovske liturgije, te je tako poznat i prvoj generaciji kršćana.

Uvod u starozavjetne osnove bogoslužja

Prije nego što krenemo ka osvetljavanju teme neophodno je da se podsjetimo na same osnove Starozavjetnog bogoslužja. Uvod koji je pred nama nije širok izvor informacija o bogoslužju koje svojom složenošću zaslužuje posebnu studiju. Starozavjetno bogoslužje, sa svom svojom grandioznošću, i u isto vrijeme sa svojom kompleksnošću, možemo podijeliti u tri grane, međusobno veoma povezane:

- a) bogoslužje hrama
- b) bogoslužje sinagoge
- c) bogoslužje doma (kućno bogoslužje)

a) Bogoslužje hrama

Sa izgradnjom prvog hrama, Starozavjetno bogoslužje, koje je u prvo vrijeme bilo zasnovano na čistom prinošenju žrtava bez osobitog oblika, dobiva daleko specifičniju formu. Vremenom se ono obogaćuje blagoslovima i blagodarenjima, istaknutim u jednom od najvećih i najdubljih poetskih ostvarenja Starog zavjeta, Psalmima. Svojom pojavom oni su zadobili prestižno mjesto u bogoslužju. Bogati sadržaj bogoslužja u hramu sastojao se u pjevanju Psalama, izgovaranju molitava blagoslova i blagodarenja, koje su razvijane po ugledu na molitve Starozavjetnih spisa. Njihov sadržaj mijenjan je ovisno od praznika, namjene ili od samih služitelja koji su ih čak mogli parafrazirati, što je ostavljalo mjesta izvjesnoj kreativnosti služitelja, koji je mogao molitve obogatiti, naravno u određenim granicama. Bogoslužje u hramu imalo je bogoslužbeni krug, tj. službe su služene ujutro, uveče, subotom, početkom mjeseca, godišnjim praznicima.

b) Bogoslužje sinagoge

Kada je hram razrušen (586. god. pr. Krista) i kada je njegovim razrušenjem otpočelo babilonsko ropstvo, koje je u svijesti Židova ostavilo duboki i bolni trag, nastaje, možemo slobodno reći, institucija koja je u godinama nedostatka hrama i vapaja za njim bila njegova zamjena ili dopuna – sinagoga.

Sinagoga je imala dvostruku namjenu; sa jedne strane da učini bol za nedostatkom hrama manjim, a sa druge strane da u životu raseljenih Židova odigra

ulogu stuba koji će očuvati vjeru otaca u obećanog Mesiju u vrijeme progona. Ona je u tome uspjela, te je ostvarila neraskidivu vezu sa vjerom svojih otaca. U tome je uspjela najviše zahvaljujući svom bogoslužju koje je, u mjeri koliko je to bilo moguće, podržavalo bogoslužje hrama, imajući u vidu da je hram bio jedino mjesto u kojem je bilo moguće prinošenje žrtava. Dnevna bogoslužja nisu bila svakodnevna. Bila su ograničena na subotu i praznike, dok je čitanje spisa i njihovo tumačenje bilo već nešto svakodnevno i od izuzetnog značaja za očuvanje istinskog identiteta.

c) Kućno bogoslužje (bogoslužje doma)

U osnovi hram i sinagoga su igrali važno mjesto u životu Židova, ali to nije bio završetak razvoja bogoslužja. Za jednog Židova dom je, također, bio mjesto molitve, mjesto okupljanja cijele obitelji, cjelokupnog obraćanja Bogu uz stalno zahvaljivanje za sva učinjena dobra. Posebno mjesto zauzimala je subota. Subotnji ručak bio je događaj koji je u sebi sažimao veliku radost. On se sastojao iz blagoslovljenja hrane, u kojem su posebno mjesto zauzimali kruh i vino nad kojima bi bile izgovarane molitve skupa sa molitvom po završetku obroka. Poput sinagoge, dom je podražavao bogoslužje hrama. Jednostavno, iskustvo bogoslužja u hramu je na ljude ostavljalo snažan utisak, koji je prožimao sve sfere života. O tome svjedoči prisustvo dnevnog ciklusa molitve, točnije prisustvo tri sata molitve pri kojem bi se židovska obitelj okupljala moleći tefilu, jednu od najstarijih židovskih molitvi.

Liturgijske i glazbene značajke najranije kršćanske zajednice

Prvi kršćani bili su Židovi, po vjeri i nacionalnosti. Njihov obred bio je židovski kult, jezik hebrejski i aramejski. Prije praćenja različitih smjerova razvijenih židovskih i kršćanskih vjerskih obreda, moramo uspostaviti zajedničku osnovu njihovih liturgija. Bez obzira koliko se razlikovali teološki, nacionalno, zemljopisno, određeni elementi bili su zajednički svim njihovim obredima. Bez izuzetka, osnovni koncepti proizlaze iz židovstva. Važno je istaknuti da je drugi Veliki hram uništen 70. godine nove ere u vrijeme nastanka kršćanstva, te da je bilo kakav utjecaj njegovog rituala na crkvu mogao biti polovičan i neizravan. Prenosio se ili preko ljudi koji su se „još sjećali“ ili se u potpunosti temeljio na svjedočenju pisanih bilješki. Ako je kršćanstvo oblikovalo dio svog vjerskog obreda po uzoru na obrede u hramu, to je bio imaginarni hram. Crkvena hijerarhija proizašla je iz svećeničke organizacije hrama. Ova činjenica je utjecala na prijenos glazbenih i liturgijskih elemenata iz židovstva u kršćanstvo. Vitringa⁴ je bio prvi učenik koji se objektivno bavio ovim pitanjem. Priznao je da postoji sličnost između crkve i hrama, ali je smatrao sinagogu, posebice ruralnu sinagogu, najjačom vezom između židovske i kršćanske liturgije. Rano kršćanstvo bio je pokret siromašnih i pokornih vjernika koji su bili nastanjeni u ruralnom dijelu Palestine.

⁴ Campegius Vitringa (1659-1722) – nizozemski teolog.

Jeruzalem i njegovi rabini protivili su se „ljudima sa sela“ i ismijavali ih zbog njihovog neznanja. Zbog toga nije čudno što liturgijski oblici metropolitanskog hrama nisu baš bili popularni kod prvih kršćana. Hijerarhijska aristokracija hrama bila je žestoko protiv blage ideologije siromašnih i neukih „seljaka“. Isključiva povlastica korištenja hrama, njegove monumentalne svetkovine, njegovi žrtveni rituali bili su ljubomorno čuvano pravo aristokratske hijerarhije svećenika. Oni su predstavljali sloj prema kojem su prvi kršćani, uglavnom neuki ljudi, odnosili izrazito neprijateljski. Ljudi su se u sinagogi okupljali za religiozne i svjetovne prigode.

Neki elementi u kršćanskom vjerskom obredu zajednički su liturgijama hrama i sinagoge:

- Liturgijski tekst: Većina molitvi potječe iz hrama, ali su preuzeti iz rane sinagoge.
- Hijerarhija: Hijerarhija i njena uloga su u osnovi povezane s hramom.
- Ceremonije i ritual: Ceremonije su često potekle iz sinagoge, a pojedini elementi kao što su odjeća, vjerski obredi, žrtvovanja prikazuju hram kao mjesto nastanka ovih institucija.

Postoje elementi u glazbenim oblicima liturgija kršćanstva i židovstva koji proizlaze iz istog izvora. Njihova suština i sadržaj su identični, kao što su često i njihovi oblici i način izvedbe.

Zajednički elementi su:

- Biblijska čitanja, čije je javno čitanje zahtijevalo osnovnu glazbenu intonaciju;
- Psalmodija;
- Liturgija kongregacijskih molitvi preklinjanja i zagovora, posebice u svečane dane, koje su se od pradavnih vremena koristile kao važan medij glazbenog i religioznog izražavanja;
- Pjevana molitva svećenika ili kantora. Ovo je bio relativno kasniji i manje važan element liturgije koji je prevladavao u sinagogi i nekim ritualima istočnih crkava.

Osnove starozavjetnog bogoslužja u Euharistiji prvih stoljeća

Euharistijska slavlja, odnosno sabiranja koja su se događala u počecima kršćanstva, činila su suštinu života prvih kršćana. Bio je to, u pravom smislu, život ispunjen istinskom radošću zbog samo jedne činjenice – svjesnosti da su sa Kristom koji je bio smisao njihova života, njihova nadanja.

Međutim ti isti kršćani odlazili su i u hram ili sinagogu. S obzirom na ovaj dualizam u bogoslužju možemo postaviti pitanje: Ako su kršćani sudjelovali u euharistijskim sabiranjima, koja nisu imala velike razlike u formi sa pashalom večerom, istovremeno sudjelujući u bogoslužju hrama i sinagoge, u čemu je razlika između ova dva kulta? S obzirom na strukturu između ova dva kulta,

u prva vremena nije bilo razlika, osim jedne – Krista. Ono što je bilo novo u kršćanskoj Euharistiji je dolazak Mesije, koji je predstavljao spasenje i novi život.

Iako nema nikakvih zapisa i dokumenata koji bi dali uvid u to kako je izgledala prva euharistija, može se pretpostaviti da je po formi bila istovjetna za židovskim obredom. Sinagoga je imala bogoslužje ispunjeno nizom točno određenih spisa i molitvi za čitanje. S obzirom na činjenicu da su kršćani sudjelovali u bogoslužju sinagoge, ona je svakako izvršila značajan utjecaj koji se, u većoj ili manjoj mjeri, osjeća i danas. Taj utjecaj najviše je ostavljen na prvi dio Euharistije, dio prije čitanja Evanđelja. Tako se može pretpostaviti da je prije pojave novozavjetnih spisa prvi dio Euharistije bio vrlo sličan, ako ne i istovjetan poretku bogoslužja sinagoge, ispunjen čitanjem psalama.

Kada govorimo o utjecaju starozavjetnog bogoslužja na Euharistiju, ne smijemo zaboraviti i učešće svećenstva u Euharistiji. Shvaćanje služenja odnosno službe svećenika dolazi iz uloge starješina sinagoga. Iz nekog nepoznatog razloga, ulogu poučavanja preuzeli su laici (pismoznanci, učitelji zakona) koji se u Novom zavjetu, u većini slučajeva, vežu za farizeje. U Novom zavjetu presjedanje i poučavanje svećenika na Euharistiji bilo je nasljeđe kućnog i sinagoškog bogoslužja. Najstariji član obitelji iznosio je glavne molitve i imao važno mjesto na običnom obredu ili pashalnoj večeri. Ali on nije bio sam. U običnom obredu ili za vrijeme pashalne večere on je imao prislužitelje. Iz njihovog dosta nejasnog identiteta proizašla je služba đakona, koji su imali zadatak služenja oko trpeza.

Kao još jednu poveznicu sa židovstvom uzećemo večernju i jutarnju službu. Sličnosti su očigledne, ako se osvrnemo na uporabu psalama. U bogoslužju sinagoge psalmi dolaze na prvom mjestu odmah iza uvodnih stihova što je slučaj i sa kršćanskom jutarnjom i večernjom službom. Također, uočljiva je velika prisutnost riječi „aleluja”. Bez ikakvih predrasuda možemo reći da je ta riječ, kao i riječ „amen” ušla u okvir službi dnevnog kruga i da je tada imala veću zastupljenost nego danas. Riječ „aleluja”, osim što se pojavljuje u Euharistiji, imala je utjecaj na melizmat⁵ način pjevanja. Ako ne znamo na koji su se način prvobitno izvodili psalmi i da li je način njihova izvođenja imao veze sa načinom izvođenja u sinagogi, za „aleluja” možemo reći da je njen način pjevanja istovjetan sa načinom sinagoge.

Utjecaj raznih kultura na razvoj glazbe u prva kršćanska vremena

Na temelju novozavjetnih zapisa o glazbi u prva kršćanska vremena došlo se do saznanja o prvoj kršćanskoj glazbi, koja se razvijala pod utjecajem okolnih kultura, koje su dominirale u to vrijeme: hebrejske (o kojoj smo govorili u prethodnom poglavlju), grčke i rimske kulture.

Grčka kultura jednim dijelom utječe na oblikovanje kršćanskog pjevanja. Kršćani doista jednim dijelom preuzimaju grčku glazbenu teoriju i filozofi-

⁵ Riječ *melizma* grčkog je podrijetla, a označava melodijske figuracije na vokalima (Martinjak 1997: 19).

ju, koja je u to vrijeme bila već dosta razvijena. Pretpostavlja se da je vrlo poznato antifonalno pjevanje iz grčkih tragedija ušlo kao jedan od načina pjevanja u kršćansku liturgiju. Neki autori ističu da su prvi kršćani u svoje pjevanje uzeli od hebrejske kulture svetost i uzvišenost pjevanja, a od Grka lijepu formu i elegantnost.

Rimska kultura nije posjedovala ništa izvorno što bi kršćani mogli preuzeti. Rimljani su preuzimali instrumentarij, kao i mnoge druge stvari, od susjednih naroda. Kad je Grčka postala rimskom pokrajinom, rimska glazba bila je uglavnom u rukama grčkih robova, jer Rimljani nisu pokazivali velikog smisla za glazbu i umjetnost uopće. Koliko je nisko pala glazbena umjetnost, pokazuje saznanje da je Neron, koji nije imao nikakvu glazbenu naobrazbu ni glazbeni ukus, bio proglašen velikim glazbenikom. Glazba je Rimljanima služila za ukrašavanje svećanih igara i gozbi. U kulturnom obredu uglavnom je prevladavala obmanjujuća instrumentalna glazba, koja nije bila privlačna kršćanima prvih kršćanskih vremena, dapače bila je zabranjena kako bi se distanciralo od poganske glazbene prakse.

Važno je spomenuti kulturne utjecaje Slavena, Germana, Franaka, Gota, Langobarda i drugih naroda koji su prvih stoljeća kršćanstva došli s Istoka i naselili se u današnjoj Europi, pokrstiti se, prihvatili kršćansku kulturu i unosili u nju svoje kulturne posebnosti.

Muzika prvih kršćana

Kršćanstvo je nastalo u Siriji i Palestini, provincijama na periferiji Rimskog carstva. Njima je upravljao grčko-rimski vladajući sloj čije je stanovništvo uključivalo Aramence, Armejce kao i Židove. Razlike u dogmi i običajima postojale su i među židovskim sektama, a svo židovsko stanovništvo bilo je pod utjecajem helenističkih i perzijskih ideja. Kada su Židovi i pogani Sirije i Palestine prihvatili nova učenja koja su povezivala religiozne ideje sa upravljanjem svakodnevnim životom, nastala je civilizacija koja je bila sastavljena od raznovrsnih elemenata. Ova nova kršćanska civilizacija proširila se na istok preko Sirije do Mezopotamije, do juga u Egipat i Etiopiju/Eritreju, na sjever u Malu Aziju, te u Armeniju i Gruziju.

Nova religija, koja se stvorila na ruševinama starih poganskih učenja i na odstupanjima od Judaizma, promijenila je pravac i položaj muzike u svijetu umjetnosti. Potičući iz tajanstvenih dubina duše, muzika je najbolji tumač religioznih osjećaja. Crkva je odmah shvatila važan značaj muzike i posvetila je veliku pažnju obradi crkveno-muzičkog stila. Ova vrsta umjetnosti, koja je pod okriljem crkve dostigla visok nivo razvitka, postala je važan faktor utjecaja crkve na narod. Kršćanska umjetnost nastajala je u vrijeme kada su još treperili posljednji elementi helenističke umjetnosti. Tamo gdje je počelo nicati kršćanstvo još uvijek su postojala helenistička kazališta, priređivane su starogrčke muzičke svečanosti i tako kršćanstvo još u korijenima nije moglo izbjeći da ne padne pod utjecaj poganske umjetnosti. S druge strane, činjenica da je za osnov kršćanskog bo-

goslužja uzeto pjevanje psalama, služi kao dokaz o vezama sa židovskom duhovnom muzikom. Utjecaj židovske glazbe bio je veći, jer su prve starješine kršćana htjeli na svaki način suzbiti podržavanje poganske umjetnosti. U dominirajućem položaju bili su psalmi dugo vremena u kršćanskoj crkvi, tek je papa Helasije (krajem V stoljeća) poduzeo mjere da smanji njihovu upotrebu. Na kakv su se način izvodili ovi psalmi, jesu li ih svi vjernici pjevali ili je to bila neka vrsta recitativa, teško je otkriti. Sredinom prvog stoljeća psalmi su imali formu dijaloga između pjevača – soliste (kantora) i zbora, koji je odgovarao pjevaču. Točnije podatke o kršćanskoj liturgijskoj muzici imamo od početka IV stoljeća. Pobjeda kršćanske ideologije cara Konstantina Velikog 333. godine donijela je sa sobom razvitak crkveno-muzičkih formi, kako za soliste, tako i za zbor. Zborske psalmodije još su uvijek zadržale primitivne melodije, jer je njihova svrha bila da ih i vjernici pjevaju, ali za kantore (soliste – pjevače), koji su se izabirali iz redova crkvene zajednice i koji su imali odlične vokalne mogućnosti, ovakva ograničenja bila su tijesna i melodije psalama počele su se ukrašavati različitim ukrasima – ornamentima. Takvo pjevanje, koje se temeljilo na različitim figurama, stari kršćani nazvali su „jubilate“.

Osim psalama, u prvim stoljećima kršćanstva stvorio se čitav niz drugih crkvenih pjesama (himan, cantica). Pod himan su se podrazumijevale pjesme u kojim se slavi veličina Gospodina, a pod cantica pjesme u kojim se veličalo sve što je Bog stvorio. Vremenom je u kršćansku crkvenu muziku uveden niz himni koje su bile narodna improvizacija na religiozne teme. Tako su vremenom nastajale duhovne pjesme koje su se izvodile za vrijeme jutarnjeg i večernjeg bogoslužja, a nisu imale direktne veze sa Svetim pismom. Takav porast vanbiblijskih pjesama izazvao je pobunu od strane crkvene vlasti i Laodijski sabor (između 360. i 381. godine) izglasao je zabranu izvođenja, za vrijeme liturgije, svih pjesama koje nisu potekle iz Svetog pisma.

Himni i psalmi

Himni

Budući da je čin slavljenja i iskazivanja hvale Bogu prva zadaća svakoga liturgijskoga čina, razumljivo je da su se među prvim liturgijskim poetskim formama razvili himni. Oni, kao izričaji hvale upućene Gospodinu, utkani su u osnovnu obrednu formu kršćanske liturgije. Liturgija je u svome temelju i po svojoj definiciji svečani iskaz hvale Bogu za njegovu svetost, za njegova djela otkupljenja i za njegovu spasenjsku prisutnost u životu Crkve. Liturgijski himan u svom osnovnom značenju je svečani poklik ili usklik vjere. Himan je liturgijska pjesma koja ima za cilj izreći, odnosno, opjevati u poetskoj formi smisao blagdana, liturgijskoga časa ili pak liturgijskoga vremena. Himni, međutim, nemaju ulogu ‘uresa’ ili ‘tumačenja’ liturgijskoga slavlja. Himan u liturgiji zapravo je sinonim za hvalbenu pjesmu na ustima Crkve. Po svojoj poetskoj naravi himni su dio liturgijske kulture, o čemu, uostalom, svjedoči veoma živa i nepre-

kinuta tradicija, koja seže sve do vremena prvih kršćanskih zajednica, te se nastavlja u srednjovjekovnoj himnodiji. Liturgijsko iskustvo bilo je sve od početaka prožeto himnima kao vlastitim pjesmama vjere slaveće Crkve. Prije njihove književne, glazbene i povijesne vrijednosti u himnima se zrcali veličina kršćanskoga iskustva, dovedenoga do liturgijskoga trenutka. Himni progovaraju o kulturnoj uronjenosti, duhovnoj otvorenosti, kreativnosti i estetici vjere. U himnima se čita život vjere Crkve koja pripovijeda svoj iskon i svoju sadašnjost, odnosno, otajstvenu izručenost *onome koji dolazi*.

Himan je univerzalna, obredna forma slavlja, koju nalazimo u različitim religijskim i kulturalnim tradicijama svetoga. Kao što sama riječ kaže himan (*hymnos*) označuje pjesmu hvale čiji iskon treba potražiti u okviru religijske ritualne prakse. Antropologija i povijest religija bilježe prve himne u mezopotamskom okružju. Himni su tu igrali ulogu poziva na hvalu. Njihova struktura je litanijaska i responzorijalna, pripovjedalačka i poetska. Nižu se razni pohvalni naslovi božanstva, čime se stvara ritam obrednog ponavljanja i pripovijeda mitska povijest bogova. Himne se redovito pratilo uz harfu, liru ili neko drugo slično glazbalo. Mezopotamska kultura njegovala je himne kao oblik štovanja i molitve, što je i slučaj egipatske kulture u kojoj će himni dobiti dodatno značenje priznanja i zaziva. Iz egipatske tradicije posebno su priznati himni bogovima Ozirisu i Horusu. Egipatski himni, općenito, struktuirani su kao poziv na hvalu, pripovijedanje veličine bogova i zaziv za njihovu blizinu i pomoć. Takva trodijelna struktura ostaće trajno upisana kako u književni, tako i u obredni oblik himana.

Postanak i razvitak crkvenih himana

Himni su pjesme koje su određene za liturgiju, bilo za sv. Misu ili za brevijar. Iza Milanskog edikta 313. godine javlja se mnogo kršćanskih pjesnika na istoku i zapadu, koji njeguju epiku i liriku. Dok na istoku kod pisaca tog vremena prevladava znanost, zapadnjaci se više ističu pjesništvom. Sv. Jeronim piše da je na zapadu sv. Hilarije (315-367) otac himana, te da je napisao čitavu knjigu himana. Kao autor najstarijih himana Istočne crkve smatra se Efremski⁶. Hilarije je preveo čitav niz grčkih himana na latinski jezik i tako je stvorio put za povezivanje i ujedinjavanje religijske muzičke kulture istoka i zapada. On je za vrijeme svog proгона upoznao na istoku himne i njihovu važnost, te ih je htio prenijeti u Galiju. No to mu nije pošlo za rukom. Stara predaja drži da je sv. Ambrozije otac himni. Sudeći po Hilarijevim himnima, koji su očuvani, oni su bili teški za liturgiju, te je to možda bio i razlog zašto puk nije zavolio i prihvatio njegove himne. U Milanu je biskup sv. Ambrozije (333-397) uveo u svojoj crkvi pjevanje himni i psalama po običaju istočnjaka. Narod je brzo zavolio i prihvatio te pjesme koje su imale svečano dostojanstvo, uzvišenu ozbiljnost, dubinu misli uz jednostavn jezik. On je koristio jednostavniju formu, prikladnu za puk, ali je

⁶ Efremski (303-373) – sirijski đakon i kršćanski teolog koji je djelovao u IV stoljeću. Smatra se najznačajnijim crkvenim ocem sirijske tradicije. Kršćani širom svijeta, a posebno u Siriji, poštuju ga kao sveca.

jeziku dao određenu visinu i primjerenost za izražavanje ideja, osjećaja i događanja.

Crkveni himni su najljepši izliv čovjekove duše koji nas stalno upućuje na vječnost. Ta kršćanska pjesma nas osvaja, zanosi, diže, jer ona je dio naše vjere, odanosti i ljubavi prema najvećem biću Bogu. Crkveni himni su divno pjesničko biserje, koje su kršćanski vjekovi nanizali u krunu svoje majke, Crkve.

Psalmodija

Psalmi predstavljaju temelj kršćanskog pjevanja i kao takvi sastavni su dio euharistijskog slavlja od prvih dana kršćanstva. Uveli su ih u kršćansko bogoslužje apostoli. Najstariji način pjevanja psalama preuzet je od Židova, a poznat je po imenu *responzorijalni način*. Izvođenje psalmodije na taj način vrlo je pogodno kad sudjeluju solist i cijela zajednica. Psalm je podijeljen u kitice od nekoliko psalmodijskih stihova. Solist izvodi stihove psalma, a zajednica pjeva kratak responzorij ili pripjev nakon svake kitice.

Drugi način pjevanja psalama razvio se iz responzorijalnog načina, a naziva se *antifonalni način*. Ovaj način pjevanja psalma dobio je ime po grčkom značenju antifone, koje označava pjevanje u dva kora ili izmjenično pjevanje. Služba hrama, sa svojim velikim zborovima i pjevačima, zahtijevala je različitu i raskošniju izvedbu. Tako iz različitih ulomaka u Starom zavjetu doznajemo da su psalme pjevali zborovi naizmjenično uz pratnju instrumenata. Danas se antifonalna psalmodija izvodi tako da je tekst psalama podijeljen na stihove, a stihovi na polustihove označene zvjezdicama. Da bi se psalam mogao izvoditi izmjenično, potrebno je zbor ili zajednicu vjernika podijeliti u dva dijela, odnosno kora. Solist intonira antifonu⁷, a zajednica ili zbor prihvaća antifonu i izvodi je do kraja. Nakon antifone solist intonira psalam do srednje kadence (do zvjezdice), a drugi dio stiha (od zvjezdice) prihvaća jedan dio zbora. Nakon toga podijeljeni zbor ili zajednica vjernika naizmjenice pjevaju psalam. Na kraju zadnjeg psalmodijskog stiha antifonu izvode svi.

Antifonalna psalmodija naglo se širila po čitavom Istoku, a kasnije i Zapadu, te je sve više potiskivala responzorijalni način. Prikladnost antifonalnog načina u liturgiji od praktične je važnosti, jer se psalam mogao skratiti ili ponavljati, prema trajanju liturgijske akcije. U ranom periodu kršćanstva, kao i u kasnijim stoljećima, psalmodija je bila vrlo obljubljena među narodom. Psalmi su se pjevali u svagdašnjem životu, i to, prema svjedočanstvu svetih otaca, prije i poslije obroka, prije spavanja i na spirovodima.

Crkva je bila posebno konzervativna u očuvanju formula harmonija psalma pokušavajući očuvati što je više moguće tradicionalni način pjevanja. Isto se odnosi i na način pjevanja psalama u židovskoj liturgiji. Početne formule i kadence psalama malo su se harmonijski vremenom mijenjali. Tako su neki psal-

⁷ U današnjem liturgijskom smislu antifone su kratki stihovi koji imaju dvostruku ulogu: glazbenu, kad uvode u psalmodijski tonus, i liturgijsku, kad navještavaju i otkrivaju sadržaj psalma (Martinjak 1997: 143).

mi, koji se danas pjevaju kod Židova u Arabiji, Perziji ili Maroku, jednaki onima rimske crkve u 10. stoljeću i malo različiti od varijanti koje se sada koriste.

Zaključak

Najstarije verzije kršćanskih melodija psalama i himana, očigledno, idu do jednog izvora koji je izveden iz glazbe Židova. Prema tom modelu i Zapadna i Istočna crkva razvile su svoju crkvenu glazbu, dodajući i mijenjajući ono što je nužno zbog razlike u ritualima. Opći karakter i način drevnokršćanskog pjevanja odlikovao se jednostavnošću i odsustvom složenih harmonija. Na bogoslužju su svi pjevali „jednim srcem i jednim ustima”, i to je bio ideal crkvenog pjevanja, jer ono je prije svega molitva, a tek potom umjetnost. Pošto su se prvotno pjevali starozavjetni psalmi, možemo pretpostaviti da su i napjevi bili židovski, starozavjetni. Ovi oblici su se mijenjali i prilagođavali s obzirom na težnje liturgija, ali u osnovi su ostali nepromijenjeni. Vatrena pobožnost, koja se prelijeva u tim pjesmama, moć čvrste i nepokolebljive vjere, kojom te pjesme prodiru u dušu osiguravaju već toliko stoljeća trajno mjesto u duši svakog vjernika. Psalmi, himni, čitanja, hvalospjevi dio su časoslova. To je poseban oblik molitve što ga je stvorila i ozakonila Crkva, da njime zajednica Bogu iskazuje dužno štovanje posvećujući pojedine sate dana, na korist svih ljudi. Najvažnija oznaka časoslova je njegova podjela na sate dana. Tu je podjelu kršćanstvo naslijedilo od židovstva. Židovska je molitva časova bila vezana uz žrtveni kult u hramu. Tu su se prinosile jutarnje i večernje žrtve, te se molila jutarnja molitva, molitva u sat popodnevne žrtve i večernja molitva. A i osobna molitva Židova bila je razdijeljena na različite sate dana.

Psalam i himan su oblici koji su i danas dio liturgije u Istočnoj i Zapadnoj crkvi. U Istočnoj liturgiji psalmi se pjevaju kao dio večernje ili jutarnje službe, dok himni predstavljaju pjesme hvale i koriste se posebnim službama (pri slavlju nekog sveca ili sl.). U Zapadnoj liturgiji psalmi su dio svakodnevne liturgije (mogu se pjevati u cijelosti ili samo antifone), a himni su povezane sa proslavom određenog sveca.

Poslije ovakvog sagledavanja starozavjetnih osnova u novozavjetnom bogoslužju kroz, osnovne točke novozavjetnog bogoslužja, može se reći samo još jedno: ono na čemu se povijesno gledano temelji kršćansko bogoslužje (na iskustvu Starog zavjeta i njegovog odnosa sa Bogom) ne smije biti zaboravljeno, prije svega, zbog toga što je ono sadržano u njemu i što ono u mnogo čemu, naravno preobraženo i na nov način, odražava suštinu odnosa sa Bogom i u Njemu suštinu čoveka, tvorevine, vremena i njegovih značenja.

Literatura

Alfirević 1929: A. Alfirević, „Himni-crkveno biserje”, *Život*, god. X, br.V.
Gorjanski 1938: S. Gorjanski, „Budućnost bizantske crkvene glazbe”, Zagreb: Ćirilometodski vjesnik, god.VI, Zagreb, br.11-12.

- Judkin 2003: J. Judkin, *Muzika u srednjovekovnoj Evropi*, Beograd: Clio.
- Kolaković 1938: A. Kolaković, „Muzika prvih kršćana”, Zagreb: Ćirilometodski vjesnik, god.VI, Zagreb, br.9.
- Mateos: H. Mateos, „Svakodnevni antifoni”, *Vidoslov*, časopis Eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske, br.14.
- Martinjak 1997: M. Martinjak, *Gregorijansko pjevanje*, Zagreb: Hrvatsko društvo crkvenih glazbenika, Institut za crkvenu glazbu „Albe Vidaković“.
- „Misa“, *Rječnik Grove*; BORREL, E., *La forme musicale de la messe*, 1929.; FORTESCUE, A., *The Mass: a study of the Roman Liturgy*, London 1912.
- Tajčević 1938: M. Tajčević, „Par riječi o srpskoj crkvenoj glazbi”, Zagreb: Ćirilometodski vjesnik, god. VI, Zagreb, br.10. isto
- Šaško 2011: I. Šaško, „Nekoliko posebnosti liturgijskih himana”, Zagreb: Živo vrelo, god. XXVIII, Zagreb, br.5. isto
- Wellesz 1949: E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford at the Clarendon Press.
- Werner 1959: E. Werner, *The Sacred Bridge: The Interdependence of Liturgy and Music in Synagogue and Church during the First Millenium*, London: Dennis Dobson, New York: Columbia University Press.
- Žižić 2011: I. Žižić, „Himan-hvalidbena pjesma na ustima crkve”, Zagreb: Živo vrelo, god. XXVIII, Zagreb, br.5. isto

Секција за филозофију

FILOZOFIJA I GLOBALIZACIJA **

Pitati o tome šta je filozofija, nikada nije značilo samo traganje za nekim, pogotovo ne jednoznačnim određenjem filozofije, već je uvijek iz problematizacije tog pitanja proizlazilo i određeno shvatanje kako temelja društvenog totaliteta, tako i teorijske osnove društvenih nauka u cjelini. Uistinu, pitanje o filozofiji jedno je izuzetno pitanje, jer ono nadilazi usko disciplinarno značenje koje se podrazumijeva u sličnim pitanjima o pojedinim društvenim naukama, jer pitanjem o filozofiji mi istovremeno pitamo i za temelj društvenih nauka uopšte. Filozofija je i nastala kao pitanje o cjelini, o onom što je prvo i noseće koje omogućava tu cjelinu, te se, upravo zbog toga što je njeno biće dato jedino i samo u razumijevanju cjeline, ona i mogla pojaviti u značenju temeljne nauke za sve druge nauke.

Konačno i ideja Filozofskog fakulteta izrasta iz takvog uvjerenja da pojedinačne nauke mogu fragmentarnost svojih iskustava sagledati jedino u cjelini filozofskog promišljanja, odnosno da je istinu posebnosti njihovog saznanja moguće ostvariti samo u cjelini koja se uspostavlja filozofijom, pa da se zato do nje jedino i dopijeva razumijevanjem filozofske metode. Time što filozofija, filozofska metoda donosi cjelinu pojedinačnim naukama, sadržan je i razlog zašto ideja Filozofskog fakulteta pretpostavlja da upravo sa izučavanjem filozofije treba da započne studij svake pojedinačne nauke. Treba li kazati da se danas ova ideja čak i na samim filozofskim fakultetima zagubila i izgleda, tako temeljito zaboravila, kao da nikada nije ni postojala, pa da otud više i ne postoji jasna svijest zašto se ti fakulteti uopšte i nazivaju filozofskim?

To je i razlog zašto ni određenje filozofije u značenju uma kao totaliteta nije uvijek bilo neupitno, štaviše, danas se može reći da je tendencija redukcije filozofije – odnosno uma kao njenog teorijskog bića – na neku pragmatičnu, primijenjenu, uglavnom scijentistički zamišljenu djelatnost, već odavno postala dominantna interpretativna osnova u poimanju filozofije. Paradoksalno je da ova redukcija filozofskog pojma uma na nešto fragmentarno, formalno, instrumentalno, utilitarno – o čemu je već pomalo zaboravljena kritička teorija društva s pravom ukazivala – oblikovala i sliku temelja modernog društva koja više uopšte ne prepoznaje sopstvenu pretpostavku datu u ideji totaliteta uma, već naprotiv, sopstveni temelj poima samo iz apstraktnog principa ličnog interesa kao neke novopronađene suštine uma.

* kulicmiso@gmail.com

** Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na naučnom projektu Ministarstva nauke Republike Srbije na temu: *Istraživanje klimatskih promena i njihovog uticaja na životnu sredinu – praćenje uticaja, adaptacija i ublažavanje* (br. 43007).

Posljedica više ne prepoznaje vlastito porijeklo. Lični interes postaje isto što i um sam, pa se sada um kao totalitet više i ne vidi kao onaj koji određuje lični interes tako što omogućava ličnom interesu da sebe sagleda u cjelini onoga što je umno. Ali, ovaj obrt u samorazumijevanju građanskog društva ima i dodatne konsekvence, naime, redukcija uma na fragmentarni lični interes izobrazava stvarnost u kojoj se lični interes više ne pojavljuje samo kao onaj koji određuje um, i ne samo kao jedina istina uma, već i kao um sam. Kada se ova pragmatična, utilitarna interpretacija uma primijeni na filozofiju, onda se i filozofski pojam totaliteta uma sa stanovišta ličnog interesa jedino i može pojaviti kao nešto što lični interes treba da prezire, jer mu se neprestano čini da je takva filozofija samo neka vrsta puste apstrakcije, slobodne fantazije i beskorisnog domišljanja dokonog obrazovanog svijeta. Aroganciji ličnog interesa izgleda da je lični interes sam sebi oduvijek bio samo to – jedini horizont uma. Po svemu ovome sudeći, čini se da poimanje filozofije i nije uvijek bilo stvar same filozofije.

Princip novovjekovne racionalnosti, bez sumnje, nije danas više onaj isti princip, jer ni ratio, um nije više dat u značenju totaliteta kao temelja slobode građanskog društva. Moderni pojam uma je redukujući svoje značenje na pragmatični, utilitarni um ličnog interesa, u međuvremenu postao izraz identifikacije sa nezamislivo velikom moći tehnologije i s njom povezane logike dominacije. Zapravo, radi se o procesu koji je, s jedne strane, značenje novovjekovnog, klasičnog liberalističkog pojma racionalnosti uspio da redukuje na značenje neoliberalističkog principa tehnološke racionalnosti, a s druge, da nam pokaže da je proces razvoja tehnološke racionalnosti upravo onaj koji je uspio da učini da je i sama „logika postala logika dominacije“ (Markuze 1989: 23). Princip tehnološke racionalnosti pojavljuje se kao princip koji je rukovođen logikom dominacije, ali u osnovi princip tehnološke racionalnosti kao dominacije je zapravo u funkciji apstraktno postavljenog ličnog interesa. Pojam apstrakcije ličnog interesa sadržan je u činjenici da ličnost sopstveni interes jedino vidi kao ono što je uistinu umno, zapravo, konstituše sopstvenu ličnost apstrahovanjem od interesa cjeline, kao onoga što bi trebalo da predstavlja njen istinski umni interes. Tako ličnost svoju pragmatičnu, kalkulativnu suštinu predstavlja kao ono što je jedino umno, jer svoj interes može da izrazi samo kalkulacijom, zapravo empirijskom kalkulacijom za koju je lični interes jedino zainteresovan. Upravo zbog te činjenice da princip tehnološke racionalnosti jeste u funkciji kalkulativnog empirijskog ličnog interesa, to on nužno mora da i filozofiju, odnosno pojam uma na kojem počiva njeno biće, transformiše u neku empirijsku analizu, najčešće u neki lik analitičke filozofije, uistinu, u jednu koliko scijentističku toliko i neteorijsku praznu marljivost koja imitira empirijska istraživanja ili prirodnonaučne postupke.

Upravo zbog toga i može jasno da se vidi da je pogubnost ovog principa po razumijevanje bića filozofije i vice versa društvenih nauka uopšte, data u shvatanju da je istinsko saznanje uvijek utemeljeno u ličnom interesu, ili drukčije rečeno, da je istina saznanja isto što i lični interes. Međutim, budući da je empirijska korisnost isto ono što je i interes za ličnost, a da je, s druge strane, interes uvijek shvaćen kao ono što je kalkulativno, proračunljivo, i samo saznanje na

kraju uvijek mora da ima neki lik kvantifikacije, numeričke vrijednosti kojim kalkulacija uspostavlja stvarnost svoga interesa. Tako kalkulacija, prororačunljivost uvijek mora biti kvantifikacija kao neko određivanje stepena količine, i obrnuto, te je i filozofska metoda za ovu dominantnu svijest modernog društva ona koja, ukoliko ne iskazuje svoje rezultate kvantifikacijom i kalkulacijom, nije ni ono što može da se nazove naukom. Tako naučno saznanje postaje naučno samo ukoliko je prognostičko, koje može da proračunava, odnosno da predviđa, te se tako vidi da je pojam kalkulacije postao neka vrsta dodijeljenog imperativnog zadatka filozofiji i društvenim naukama u cjelini, naime zahtjeva da budu prognostičke, da izobrazu svoju metodu kao prognozu kvantifikacijom dobitka ili gubitka. To je i razlog zašto i filozofija, koja se ne „čuva da bude prazna metodologija“ (Horkhajmer 1989: 61), odnosno pristaje da kvantifikacijama oponaša empirijska prirodnonaučna istraživanja i njenu metodu, nužno za ova dominantna shvatanja modernog vremena postala nešto što u svojoj kalkulativnoj, prognostičkoj nekorisnosti i nepotrebnosti treba s podsmijehom odbaciti.

Filozofija tako sve više postaje nešto suvišno, svedeno na egzotičnost i depo tradicije od koje se ne traži, a niti se može ostvariti neka neposredna korist. Zaista i ne može, ali upravo u tome i jeste problem koji nam pokazuje jednu sasvim drukčiju sliku modernog svijeta u kojoj se zavodljivo tehnološko bogatstvo plaća sve dramatičnijim siromaštvom duha, njegovom nemisaonošću, homogenizacijom, stereotipijom, celebrity kulturom koja svojom nametljivom ispraznošću prijeti da postane globalna.

Upravo zbog toga što se duhu oduzima pravo na smisao koji nije samo dat u kalkulativnosti i utilitarnosti, to i dominirajući duh modernog vremena prezire filozofiju u onom njenom metafizičkom, spekulativnom, odnosno transcendentnom značenju. Razumije se, ovdje se ne radi o prihvatanju ili neprihvatanju neke filozofske ideje, već o samom teorijskom biću filozofije. Filozofija je za razliku od svih drugih nauka apsolutno teorijska moć ljudskog uma, ona izvan teorije nije filozofija, već eventualno može biti neka posebna naučna disciplina. Zato je svako promišljanje onoga što se u filozofiji ne može podvesti pod duh pragmatizma, utilitarizma, zapravo pod duh tehnološke racionalnosti modernog društva ujedno i ono što treba odbaciti, ili čak prezreti kao besmislicu. U osnovi, ovim se želi reći da je teorija koja nije u stanju da svoj predmet izrazi u liku neke kalkulacije besmislena i nepotrebna. To je i razlog zašto sa stanovišta kalkulativnog uma filozofija i društvene nauke uopšte moraju da ispune zahtjev da budu prognostičke, kalkulativne, po mogućnosti što više egzaktno empirijski prognostičke poput prirodnih nauka – da bi uopšte bile nauke, jer kalkulativnost ne vidi, a niti želi da vidi onu drugu duhovnu stvarnost čovjeka koja ne podliježe njenom shvatanju istine kao kalkulacije.

Otpor takvom shvatanju nauke koji je početkom XX vijeka imao značajne kritike naučnog pozitivizma, a u filozofiji bio predstavljen energičnim otporom svođenju filozofije na neku filozofiju nauke u prirodnonaučnom smislu te riječi, ne dešava se danas po prvi put. Ipak, otpor nametnutom zadatku svođenja društvenih nauka na neku prognostičku svrhu čini se nije više samo stvar uvida

filozofije. Danas i ekonomska nauka sve više postavlja pitanje da li ekonomija uopšte treba da se shvata kao prognostička nauka, jer ekonomska teorija, koja bi trebalo da postavi temelje ekonomskoj analizi kao empirijskoj ekonomskoj prognozi, uistinu nikada nije ni mogla da ispuni taj zadatak. Da li zbog toga treba protjerati teoriju, i ne nalazi li se upravo u toj činjenici onaj po naučnu misao najvažniji simptom krize modernog vremena, naime simptom koji je dat kako u redukciji filozofije na praktičnu aplikativnost, tako i konsekvencama te redukcije prepoznatljivim u procesu iščezavanja teorije u društvenim naukama? Ovo pitanje o značenju teorije u društvenim naukama je u svom snažnom polemičkom obliku već bilo postavljeno kod ekonomiste Karla Mengera (Menger 2008) i ono je, znano je, i izazvalo spor oko metode s početka XX vijeka. Naime, Menger je tvrdio da je njemačka ekonomska škola pomiješala istorijski i teorijski pristup, odnosno da je teorijski pristup utopila u istorijski, te da bi teorijske nauke trebalo da nam omoguće saznanje koje prevazilazi neposredno iskustvo. Menger pokazuje da su teorijska znanja samo prividno manje stroga nego znanja u prirodnim naukama, odnosno da „samo onaj ko ne ume da odvoji teorijsku od praktične nauke može da u nacionalnoj ekonomiji (...) vidi jednu praktičnu nauku“ (Menger 2008: 59). Zbog toga i ne treba da čudi ne samo zaborav ideje Filozofskog fakulteta, već isto tako, jer je povezano sa njom, i nestajanje teorijske osnove društvenih nauka. Poplava birokratske kvantifikacije, zapravo kvantofrenije i formalizacije svega i svačega na studijima društvenih nauka, ne bi li se po svaku cijenu u svemu zadovoljio princip kvantifikacije i kalkulacije znanja koji nas neprestano uvjerava da je to jedino istinsko znanje, dolazi kao logična posljedica, jer tamo gdje se uspješnost naučnog obrazovanja sagledava samo putem principa praktične kalkulativne koristi i nema mjesta nepraktičnoj teoriji. Zato se danas teorija u društvenim naukama najčešće pretvara, ako se već nije potpuno i pretvorila u neku opštu istoriju nauke, pa se čini da je realna prijetnja da društvene nauke konačno postanu neke nauke bez teorije u kojoj bi samo puke katalogizacije ideja igrale ulogu teorije. Paradoks modernog društva je i u tome što nikada veće ulaganje u naučno obrazovanje nije imalo tako malo stvarno obrazovanih, pa se i tu vidi da brojnost i stvarna, a ne samo kalkulativna uspješnost nisu isto.

Zbog toga je savim prirodno da i pitanje o tome šta je filozofija danas ono koje istovremeno pretpostavlja i nezaobilazno pitanje o tome šta je globalizacija, jer iako globalizacija nije neko sasvim novo stanje ili tendencija modernog društva, ono omogućava da iz dominantnog pragmatičnog interpretiranja bića filozofije danas i njene uloge, odnosno poimanja društvenih nauka u njihovom neteorijskom liku, jasnije razumijemo stvarnost koja se označava globalnom.

Često se kaže da globalizacija nije jednoznačan pojam, ali u tome nije nevolja, jer ništa ne postoji jednoznačno, već je možda stvarno pitanje da li uopšte postoji teorija globalizacije. Kada se pitanje tako postavi, odmah našem uvidu proizlazi da nikakva teorija globalizacije zapravo ne postoji, odnosno da postoje samo puke analize i pregledi različitih shvatanja globalizacije. Štaviše, ni sami autori ove ogromne literature o globalizaciji ne tvrde da stvaraju, a ni da

analiziraju neku teoriju globalizacije. Ipak, možda je to sasvim razumljivo, jer društvo koje teoriju ne želi da vidi kao nauku, pa čak ni kao pretpostavku nauke ukoliko ona nije konstituisana prema principima pragmatičnosti, utilitarnosti i kalkulativnosti, i nema stvarnu potrebu za nekom sopstvenom teorijom. Odsustvo potrebe za teorijom društva, sasvim prirodno izražava se kao odsustvo potrebe za bilo kakvom teorijom globalizacije, kao teorijom koja bi mogla ili trebala da pokaže temelj društvene globalizacije. Upravo ti razlozi neprijateljstva prema teoriji sugerišu da teorija globalizacije nikada neće ni postojati, jer kao što se vidi, tu nema, a niti se prepoznaje potreba za nekom teorijom, budući da ni globalizacija nije teorija, već empirijska imperijalna pragmatična logika dominacije i profita.

S obzirom na to da se nauka prema tim shvatanjima i dešava samo kao neka vrsta katalogizacije ideja, zapravo iscrpljuje se u jednoj beskonačnoj praznoj igri prebrojavanja i imenovanja srodnih shvatanja i njihovog prihvatanja ili odbijanja, to ni zagovornici globalizacije koje ti radovi/katalozi razvrstavaju kao: hiperglobaliste, transformacioniste itd. u nedogled, a ni oni oni koji se javljaju kao njihovi oponenti, kritičari globalizacije pa se ponekad nazivaju skepticima, uistinu svi jednako participiraju u nekom podrazumijevajućem, samorazumljivom shvatanju o nepotrebnosti svake teorije, pa tako i teorije globalizacije. Istina, neki autori kao Douglas Kelner (2002) zahvaljujući prihvatanju i promišljanju tradicije kritičke teorije društva, dotiču se mnogo ozbiljnije problematizacije globalizacije. Ipak, čini se uopšte gledajući, da upravo nedostatak teorijske osnove u toj ogromnoj liletaruri o globalizaciji, koja pretenduje da bude naučna, bilo da je riječ o pobornicima ili kritičarima globalizacije, radi se samo o drukčijem klasifikacionom pogledu, a ne i nekoj osnovi sa koje bi se beskrajno nizanje osobina i ilustracija svega i svačega, što se misli da čini osobine globalizacije, mogla globalizacija stvarno razumjeti. Ponekad se i te ladice različito klasifikovanih orijentacija suočavaju sa nešto zahtjevnijim pitanjima, zapravo onim koji globalizaciju razmatraju u odnosu na ključne novovjekovne ideje: liberalizma, neoliberalizma, univerzalizacije, modernizacije, vesternizacije, deritorijalizacije itd, ali nikada te analize ne nadilaze deskriptivni empirijski nivo, jer kada i energično kritički odbacuju globalizaciju one nikada ne tematizuju pitanje teorije globalizacije, odnosno ova kritika globalizacije ne počiva na teorijskim osnovama, već je takođe utopljena u empirijski diskurs, u kojem je u najboljem slučaju ono teorijsko predstavljeno u liku deskriptivno-istorijskog. Radovi Roberta Gilpina (2001), iako skeptični u svom diskursu o globalizaciji, ne nadilaze ovaj empirijski nivo razmatranja. U tom smislu je instruktivan studij nekoliko, možda u literaturi najprisutnijih djela o globalizaciji: Dejvida Helda (Held i dr. 1999), Džen Art Skoltea (2000), Ulriha Beka (2003), Hansa Kinga (1997), Entoni Gidensa (1990), Ronalda Robertsona (1992).

Ipak, ono što se može zapaziti i što u krajnjoj liniji omogućava filozofsko, dakle teorijsko razumijevanje globalizacije, jeste da je klasični liberalizam uspio da na neki način još uvijek sačuva ideju uma, ratia kao pretpostavljenog temelja građanskog društva. Ta ideja je po našem mišljenju sačuvana u ideji tole-

rancije, dakle, ideji jednakog prava svih ljudi bez obzira na naciju, vjeru, rasu, pol i slično, što je već sadržano u onom možda najuzvišenijem stavu građanskog društva: da je čovjek kao čovjek najviše biće za čovjeka. Tako su sloboda i individualnost koje se ističu kao temelji klasičnog liberalizma zapravo utemeljeni u ideji tolerancije. Zbog toga klasični liberalizam i prihvata minimalnu ulogu države, jer se tu država vidi kao garant tolerancije. Međutim, klasični liberalizam jednakost kao toleranciju ne vidi i u ekonomskoj sferi, pa je tako već od početka ekonomska racionalnost išla putem koji se morao sve više suprotstavljati liberalističkom temelju društva. Zbog toga neoliberalizam predstavlja samo radikalizaciju ekonomske sfere liberalizma, jer mu državne granice koje klasični liberalizam smatra društveno neophodnim čuvarom tolerancije sada predstavljaju osnovnu smetnju u stvaranju većeg profita, pa zato i mora da zauzme strategiju u kojoj se u ime apstraktnih ljudskih prava proglašava ograničeni suverenitet država, odnosno stvara pravo spoljašnje intervencije u teritorijalni državni suverenitet i integritet. Globalizacija je zapravo isto što i neoliberalizam, jer se i u jednom i drugom slučaju pokazuje da mu je stvarna smetnja teritorijalna autonomija država. Stoga se i klasična osnova i vrijednosti demokratske građanske kao nacionalne države i moraju dovesti u pitanje, jer takve države postaju preuske za globalne potrebe kapitala. Tehnologija omogućava u velikoj mjeri nadteritorijalnu proizvodnju i protok kapitala, ali to neoliberalnom, globalističkom konceptu nije dovoljno, jer da bi postao imperijalno globalan mora da rekonstruiše cjelokupnu društvenu, dakle demokratsku osnovu na kojoj je izrastao.

U osnovi globalizacija odvija se kao istovremeno dvostruki proces: proces decentralizacije unutar pojedinih država i proces deterritorijalizacije svih država. Ta dva procesa su povezana, i to ne samo pretpostavljenim unapređenjem demokratije kojim se i jedan i drugi proces deklarativno rukovodi, već su i jedan i drugi proces u funkciji globalizacije. Decentralizacija prati zahtjev za deterritorijalizacijom, zapravo u ime demokratije ističe zahtjev za decentralizacijom državnih institucija. Međutim, decentralizacija nije automatski ono što doprinosi demokratizaciji, naprotiv, decentralizacija, lokalna samouprava se u većini slučajeva pokazala kao idealan prostor uzurpacije lokalnih moćnika, dakle više kao nedemokratsko sredstvo koje se provodi u ime demokratije i koje, bivajući demokratska obmana razara jedinstvenu državnu teritorijalnu strukturu. Ideja da će ljudi u lokalnim ambijentima daleko lakše, bez uplitanja države rješavati svoje lokalne potrebe i probleme je u osnovi netačna, jer oni će bez sumnje probleme odmah registrovati, ali i iz toga automatski ne proizlazi da ih je moguće i lakše riješiti bez koncentrisane društvene moći države. Država i ima ulogu da učini da lokalni problemi, koji se lokalnim snagama ne mogu riješiti, budu bolje rješavani prema principima pravednosti, jednakosti, odnosno društvene, demokratske tolerancije. Zato je decentralizacija danas više postala proces državne refeudalizacije, jednoj rasipnog usitnjavanja koji sa stanovišta lokalnog i regionalnog državnu cjelinu nužno mora sve više da poima kao nedobronamjernog suparnika. Tako decentralizacija postaje isto što i lokalna birokratizacija, pa sada i birokratizacija pokazuje svoje tužno lice u naporu da sebe izrazi u nekom demokratskom liku u

koji se, upravo iz ovih razloga, sve manje i manje vjeruje. Princip tolerancije kao princip jednakosti biva prvi na vidljivom udaru, pa iako se netolerancija i entropija zapaža samo kao neka individualna karakteristika, ona je zapravo opšti proces antagonizovanja decentralizovanih i birokratski atomizovanih lokalnih institucija. Takva država ne može da izdrži dezintegracionu strukturu koja lako postaje plijen nezasićenog nadteritorijalnog bankarskog sistema.

S druge strane, ako je decentralizacija termin koji je načelno orijentisan ka proširenju društvene osnove demokratije, to se deterritorijalizacija pokazuje kao stvarni cilj podržavanja decentralizacije, naime cilj stvaranja globalnog ekonomskog monopolisanog tržišta. Sve je to promijenilo i percepciju demokratije, pa se možda može reći da nezadovoljstvo i nevjerica sa neoliberalnim, globalističkim shvatanjem demokratije ne samo da mijenja principe demokratije u pogledu principa jednakosti, već upravo uspostavljajući nejednakost država predstavlja i tendenciju novog kolonijalizma. Ipak, rješenje ne bi bilo u odbacivanju demokratije, i to ne samo iz onog razloga koji nam poručuje da ništa bolje ne znamo da postoji, već u ponovnom promišljanju onog dijela ratia građanskog društva koju je svoju ekonomsku sferu od početka izuzeo od tog istog demokratskog principa.

Literatura

- Bek 2003: U. Beck, *Što je globalizacija, Zablude globalizma – odgovori na globalizaciju*, Zagreb: Vizura.
- Gidens 1990: A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Gilpin 2001: R. Gilpin, *Global Political Economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Held i dr. 1999: D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt, J. Perraton, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford: Polity Press.
- Horkhajmer 1989: M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, Sarajevo: V. Masleša – Svjetlost.
- Kelner 2002: D. Kellner, *Theorizing Globalization*, Sociological Theorie, Vol. 20 No. 3.
- Kung 1997: H. Kung, *A Global Ethic for Global Politics and Economics*, London: CM Press.
- Markuze 1989: H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: V. Masleša – Svjetlost.
- Menger 2008: K. Menger, *Istraživanja o metodi društvenih nauka, s posebnim osvrtom na političku ekonomiju*, Beograd: JP Službeni glasnik.
- Robertson 1992: R. Robertson, *Globalization*, Sage, London.
- Šolt 2000: A. J. Scholte, *Globalization – a critical introduction*, Palgrave, Basingstoke, Hampshire.

NASILJE APSOLUTNE BLIZINE: GLOBALIZACIJA I DETERITORIJALIZACIJA

Pojam globalizacije relativno je nov, ali dobar deo procesa i fenomena koje on obuhvata – nastanak svetskog građanskog društva, koje prevazilaze granice među narodima, ubrzanje dinamike razmene roba, usluga i informacija među različitim delovima sveta, koje rezultira i porastom njihove međusobne povezanosti – odavno su na delu u zapadnoj civilizaciji.¹ Zato nam jedan kratki citat iz Monteskejevog dela *O duhu zakona* o „globalizaciji“ može reći skoro isto toliko kao i neka savremena definicija ovog pojma. U odeljku *Duha zakona* (pod naslovom „Duh trgovine“) reč je o uticaju trgovine na odnose među ljudima i među nacijama i na njihov moral. Tu Monteskeje piše:

„Prirodni učinak trgovine je da vodi miru. Dva naroda koja trguju (*négo-cient*) jedan sa drugim stupaju u odnose međusobne zavisnosti: ako jedan od njih ima interes da kupi, drugi ima interes da proda; a svi savezi zasnivaju se na uzajamnim potrebama. Ali, ako duh trgovine ujedinjuje nacije, on ne ujedinjuje i pojedince. Vidimo da se u zemljama u kojima ljude pokreće jedino duh trgovine, trguje svim ljudskim radnjama i svim moralnim vrlinama: tu se i najmanje stvari, one koje čovečnost nalaže, čine ili daju za novac. Duh trgovine među ljudima proizvodi izvesno tačno osećanje za pravdu, koje je, s jedne strane, suprotstavljeno razbojništvu, a s druge strane onim moralnim vrlinama koje čine da se o svojim interesima ne raspravlja kruto, te da se oni mogu zapostaviti zarad interesa drugih“ (Montesquieu 1961: II, 8-9).

Iz ovog citata može se najpre razabrati da je Monteskeje video da je uticaj duha trgovine na čoveka i ljudsko društvo kompleksan i da se mora posmatrati na diferenciran način. Kada je reč o odnosima među pojedincima, duh trgovine doprinosi nastanku društva u kome se sve što se čini meri jedino novcem. U takvom društvu više nema mesta za neke vrline koje se smatraju veoma poželjnim, kakva je, na primer, tradicionalna „gostoljubivost“. Perspektiva se, međutim, menja kada se premestimo na ravan odnosa među narodima: na međunarodnom planu, smatra Monteskeje, duh trgovine ima blagotvorne učinke, pošto porast međuzavisnosti među različitim delovima sveta nesumnjivo stvara dispoziciju za mir.

Znači li to da je uticaj duha trgovine na odnose među pojedincima i na odnose među narodima radikalno različit – toliko različit da se mora obeležiti i

* vladimir.milisavljevic@yahoo.com

¹ Tekst je nastao u okviru projekata br. 41004 i 43007, koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

različitim vrednosnim predznakom? Poslednja rečenica iz gornjeg navoda pokazuje da to ipak nije slučaj: i kada je reč o pojedincima, duh trgovine ima pozitivan efekat pošto doprinosi razvoju „tačnog osećanja za pravdu“ – osećanja koje se, kao sposobnost određivanja prave mere, tj. sredine među ekstremima, može dovesti u vezu sa Aristotelovim pojmom komutativne pravde i, uopšte, sa njegovom definicijom vrline. Osećanje pravde o kojem je ovde reč podjednako je suprotno povređivanju tuđeg kao i prenebregavanju sopstvenog interesa. Prema tome, ono se ne protivi jedino preterivanju u gostoljubivosti, već i razbojništvu, koje je – takav zaključak se nameće – samo druga strana ove patrijarhalne vrline. Upravo o tome govori nastavak Monteskieovog teksta: „Potpuno izostajanje trgovine proizvodi, naprotiv, razbojništvo, koje Aristotel svrstava u načine sticanja. Njegov duh nikako nije suprotan nekima od moralnih vrlina: na primer, gostoljubivost, veoma retka u zemljama gde se trguje, može se pronaći u kod razbojničkih naroda u stepenu koji zadivljuje“ (Montesquieu 1961: II, 9).

Herojsko doba sa svojim vrlinama, ali i sa svojom sirovošću, mora, dakle, da ustupi mesto „prozi“ građanskog društva kao sistema nastalog radi međusobnog zadovoljavanja potreba (upor. Hegel 1986: I, 197-199). Ali, ta slika kod Monteskieja nema pesimističke ili nostalgичne tonove. Duh trgovine u celini pre podleže pozitivnom nego negativnom vrednovanju, i to kako na kolektivnoj tako i na individualnoj ravni. Tome je razlog činjenica da Monteskie, za razliku od merkantilizma, koji trgovinske odnose posmatra jedino kao odnose takmičenja (prema načelu: „Moja dobit je tvoj gubitak“), smatra da su ti odnosi nastali iz obostranog interesa; na planu međunarodnih odnosa, to znači: pošto različite nacije imaju u izborilju različita dobra, one su prirodno zainteresovane za njihovu razmenu, i ova se dešava na obostranu korist; na tome se, nadalje, zasniva i povezanost među nacijama (upor. Hulliung 1976: 199).

Očigledno je da su ovi iskazi neposredno relevantni za razmatranje fenomena globalizacije. Da li, međutim, oni odgovaraju stvarnosti, ili nam samo nude njenu idealizovanu sliku? Monteskie je jedan od rodonačelnika modernog evropskog liberalizma. Na njegovom načinu razmišljanja zasniva se optimizam koji krasi neoliberalne teoretičare globalizacije. Kao i Monteskie, i oni su smatrali, a neki od njih su tog mišljenja i danas, da rast međuzavisnosti različitih delova sveta mora imati za svoj učinak uvećanje razumevanja i mira, kao i porast pravednosti u međunarodnim odnosima. Kod njih je na delu liberalna koncepcija, koju je prihvatao i Kant, da i antagonistički odnosi među subjektima mogu imati pacifikujuće dejstvo, te da, posredno, mogu dovesti i do podeljenog osećanja za ono što se naziva „zajedništvom sudbine“ (*community of fate*) čovečanstva.

Protiv takvih shvatanja govori, međutim, čitava istorija sveta, a posebno istorija evropske kolonizacije planete. Ona nas uči da se prilike koje idu na ruku svetskoj trgovini često najpre moraju stvarati nasilnim sredstvima. U radikalnijoj hipotezi može se reći da ova poslednja čak predstavlja integralni deo globalizacije privrede, trgovine, tehnike i informacija, ili njeno „naličje“. To bi značilo da svetska trgovina, kao i sveopšta međupovezanost koju ona stvara, za svoju pret-

postavku imaju odnose sile, te da „globalizacija“ ostaje trajno vezana za taj svoj kontekst nastanka.

U nastavku ovog teksta želeo bih da ukažem – oslanjajući se na postignuća kritičara fenomena globalizacije – na neke od razloga koji govore u prilog ovoj manje optimističkoj slici globalizovanog sveta kao sveta blizine i međupovezanosti i, konačno, da naznačim i jedan mogući pravac izmicanja njegovim prinudama.

1.

Pojam globalizacije nastao je šezdesetih godina prošloga veka – smatra se da mu je put otvorila Makluanova metafora o svetu kao „globalnom selu“ (upor. Scheuerman 2010) – svoj vrhunac je doživeo u vreme raspada bipolarne strukture sveta, a s dobrim razlozima se može tvrditi da je danas na zalasku. Neograničenom poverenju u pozitivni sadržaj ovog pojma najpre su se suprotstavili pripadnici alterglobalističkog pokreta. Oni su ostali privrženi shvatanju da međusobna povezanost između različitih delova sveta i njihova saradnja na zajedničkim problemima koji su po prirodi stvari globalni – kakvi su, na primer, problemi ekološke prirode – predstavlja autentičnu pozitivnu vrednost. Ipak, oni su istovremeno nastojali da ograniče negativne efekte ekonomske globalizacije zalaganjem za ideju pravde i jednog, u pogledu vrednosti, „novog“ sveta. Nakon globalne ekonomske krize koja je počela 2008. godine, a čiji efekti traju još i danas, postao je problematičan i čisto deskriptivni aspekt pojma globalizacije a ne samo vrednosni ideal koji on otelovljuje. Posebno se, s obzirom na efekte krize, čini sumnjivim shvatanje da globalizacija predstavlja, kako se ranije smatralo, linearno napredujući i ireverzibilan tok. Štaviše, koliko laik u oblasti „teorija globalizacije“ može da primeti, aktuelni procesi u svetskoj ekonomiji i trgovini danas se često opisuju na upravo suprotan način, naime u terminima opadajuće međuzavisnosti ili „deglobalizacije“.

Znači li to da se pojmu globalizacije mora odreći svaka empirijska i deskriptivna, kao i normativna vrednost? Istina je da bi mu se mnogo toga moglo staviti na teret. Jedan od razloga je i činjenica da već i sami termini kojima se globalizacija određuje imaju nivelišući karakter. Recimo, najfrekventniji među tim terminima, „međupovezanost“ (*interconnectedness*) ili „međuzavisnost“ (*interdependence*), o kojima je na svoj način govorio i Monteskje, pružaju lažnu sliku stvarnog stanja stvari, pošto, u najmanju ruku, prikrivaju asimetrični karakter odnosa dominacije i jednosmerne zavisnosti kojima se odlikuje današnja situacija u svetskoj ekonomiji i politici.

Iako je teško održati poverenje u ideal čiji je nosilac ovaj pojam, pa čak i u njegovu dijagnostičku vrednost, čini se da postoji jedan njegov činilac koji zaslužuje pažnju i otvara mogućnost dalje plodotvorne razrade, mada pre svega u kritičkoj vizuri. Reč je o prostornoj strani pojma globalizacije, dakle o činjenici da nas on obavezuje na osmišljavanje jedne nove logike prostora.

Većina predloženih definicija „globalizacije“ stavlja u prvi plan upravo tu semantičku komponentu termina. Takva je, na primer, uticajna definicija Dej-

vida Helda, kojom se globalizacija određuje kao „proces (ili skup procesa) koji otelovljuju preobražaj u prostornoj organizaciji društvenih odnosa – procenjen u smislu njihovog obima, intenziteta, brzine i uticaja – koji stvara transkontinentalne ili međuregionalne tokove i mreže delatnosti, interakcije i vršenja vlasti“ (Held/ MacGrew et al. 2003: 68). Ali, o kakvom preobražaju se tu zapravo radi? Neki od kritičara globalizacije u njoj prepoznaju slabo prikrivenu ekspanzionističku logiku, u kojoj vide nasleđe evropskog imperijalizma i kolonijalizma. Logika ekspanzije zaista se može uočiti kada je reč o procesima proširivanja velikih vojnih, industrijskih i trgovinskih sistema – kakvi su, na primer, multinacionalne korporacije – na čitavu planetu. Ali, to je samo najmanifestnija strana stvari: naimе, čini se da se osnovni i najznačajniji učinak procesa globalizacije, posebno s obzirom na uticaj tehničkih dostignuća koja je podržavaju, sastoji u kontrakciji ili „kompresiji“, u „skupljanju“ sveta ili zemlje. U tom pravcu ukazuje prvi deo definicije ovog pojma koju je dao jedan američki teoretičar globalizacije: „Globalizacija kao pojam odnosi se kako na kompresiju (*compression*) sveta tako i na jačanje svesti o svetu kao celini“ (Robertson 1992: 8; pored „kompresije“, termin koji ovaj autor koristi je i „skupljanje“, *shrinking*).

2.

„Skupljanje“ ili „kompresija“ sveta odgovorni su za doživljaj apsolutne blizine svega što postoji na bilo kojoj tački planete, doživljaj koji predstavlja karakterističnu crtu iskustva savremenog čoveka. S obzirom da se i razdaljine mogu izraziti vremenom, može se reći da blizina i udaljenost nisu samo prostorne već i vremenske kategorije. Ako se to ima u vidu, nameće se zaključak da je skupljanje sveta proisteklo iz porasta brzine sredstava transporta i komunikacije, koji u današnje vreme omogućuje, bar u načelu, virtuelnu prisutnost čoveka u svakom trenutku i na bilo kom mestu u svetu.

Nije trebalo čekati svemirski brod ili internet, pa čak ni avion da bi se ovaj porast brzine u istoriji mogao konstatovati. Prvo istinski revolucionarno iskustvo ubrzanja karakteristično za savremeni svet donela je železnica, čija je „mreža“ već predstavljala globalizovani svet *in nuce* (poput „svetske mreže“ u smislu interneta, ni „železnička mreža“ nema početka niti kraja). Hajnrih Hajne bio je među prvima koji su shvatili da se osnovni učinak ovog „providencijalnog događaja“, koji će, kako je on rekao, „promeniti boju i lik života“, sastoji u promeni naših pojmova prostora i vremena. U svojim pismima iz Pariza on piše (dopis je datiran 5. maja 1843. godine): „Železnica ubija prostor, a preostaje još samo vreme. Kad bismo samo još imali novca da i njega ubijemo kako priliči! Za tri i po sata stiže se u Orlean, za isto vreme u Ruan. Šta će tek biti kada budu izvedene linije za Belgiju i Nemačku i kada se one povežu sa tamošnjim putevima! Čini mi se kao da se planine i šume svih zemalja primiču Parizu. Već osećam miris nemačkih lipa; pred mojim vratima razbijaju se talasi Severnog mora“ (Heine 1972: VI, 477-478; up. Scheuerman 2010). Kako se može razabrati iz Hajneovog teksta, suštinska crta novog sveta brzine transporta, a time i blizine svih mesta, trebalo bi da bude otvorenost različitih mogućnosti, a ne postojanje

unapred definisanih odredišta. U razgovoru koji se, decenijama kasnije, vodi o poželjnosti železničke pruge koju su u Bosni izgradile austrougarske vlasti, junak Andrićevog romana *Na Drini ćuprija*, Alihodža, pokazuje da ga je vreme pregazilo upravo time što posmatra železnicu samo kao sredstvo koje se mora vrednovati instrumentalno, tj. jedino polazeći od ciljeva čije postizanje omogućuje, i tako zanemaruje svima „očiglednu“ činjenicu da brzina *sama po sebi* predstavlja vrednost: „Onima koji su se hvalili brzinom kojom sada svršavaju poslove i računali koliko se uštedi vremena, napora i novca, on je zlovoljno odgovarao da nije važno koliko čovek vremena uštedi, nego šta s tim ušteđenim vremenom radi; ako ga na zlo upotrebi, onda bi bolje bilo da ga nema. Dokazivao je da nije glavno pitanje da li čovek brzo ide, nego kud ide i po kakvom poslu, i da, prema tome, brzina ne znači uvek i preimućstvo. – Ako ideš u džehe-nem, bolje ti je da ideš polako, – govorio je jetko jednom mladom trgovčiću [...]“ (Andrić 1964: 220).

U novije vreme, Pol Virilio razvio je koncept nauke o brzini ili „dromologije“ (od grčke reči *dromos*, koja označava trku ili trkalište). Polazeći od te koncepcije, on globalizaciju sasvim poistovećuje sa „brzinom“, definiše globalizaciju kao najveću brzinu koja se može postići: „globalizacija je brzina svetlosti“ (Virilio 2000b). Šta ovo jednačenje treba da znači?

Virilio shvata prostor kao oblikovan vektorima kretanja i brzine. U ovoj perspektivi, kompresija sveta o kojoj govore savremene definicije globalizacije može se shvatiti kao rezultat sve većeg rasta brzine savremenih tehnologija transporta i komunikacije. Odgovarajuće procese Virilio je analizirao u sedamdesetim godinama prošloga veka. Kada se iz njegovih analiza izvuku poslednje konsekvence, nameće se zaključak da je tendencija sve većeg ubrzanja zapravo okrenuta protiv zemaljskog „globusa“ shvaćenog kao fiksna veličina ili datost. Globalizacija ostavlja planeti još samo rezidualni karakter. Kako Virilio kaže, „povezivanje svih mesta, svake materije“ čini da „planetarna masa nije više ništa drugo do 'kritična masa', sediment koji je proizašao iz krajnjeg umanjenja vremena odgovora, zastrašujućeg međusobnog trenja mestâ i elemenata koji su još juče bili odeliti i razdvojeni tamponom distance, koji je iznenada postao anahron“ (Virilio 1977: 134).

Na način koji donekle podseća na Hajnea, Virilio govori o brzini transporta i komunikacije kao o negaciji prostora: kontrakcija svih distanci znači ukidanje mesta u ne-mestu, de-lokalizaciju, koja dopušta da opstane još samo vreme (Virilio 1977: 131-134). Međutim, Viriliova originalnost pre svega leži u načinu na koji on objašnjava nastanak imperativa brzine. Kako on smatra, taj imperativ se izvodi iz zahteva ratne strateške situacije, on stoji u vezi sa primenom vojne sile, ili bar sa mogućnošću njene primene. Tehnološke inovacije kojima se pospešuje brzina kretanja i prenosa podataka imaju svoj razlog postojanja u neophodnosti da se protivniku parira u što kraćem vremenskom intervalu. One imaju svoj pravi smisao u kontekstu strateškog napredovanja, dakle, s obzirom na pobedu nad protivnikom kao krajnji cilj (o tome svedoči i vojno poreklo najnovije tehnike za prenos podataka, interneta).

Tako se pomenuto jednačenje između „globalizacije“ i „brzine“ može proširiti: ako je globalizacija identična sa brzinom, brzina je sa svoje strane jednaka nasilju ili sili.² To, dalje, znači da je globalizacija u krajnjoj liniji rezultat razvoja vojnih tehnologija: „sveukupnost planete (*l'ensemble planétaire*) se skuplja u ritmu napredovanja trke u naoružanju“ – ritmu u kojem napreduje i sama istorija (Virilio 1977: 74, 133) – a globalni, „panoptički“ pogled na planetu je pre svega vojni pogled na svet (up. Virilio 2000a: 19-33).

Skicirana geneza situacije apsolutne blizine, koja je postala sinonim za globalizaciju, pokazuje zašto ta blizina ne otvara samo nove mogućnosti komunikacije, već donosi i nove oblike nasilja i agresije; što više brzina raste, to više opada čovekova sloboda (Virilio 1977: 139). Stalna dostupnost koju omogućuje mobilni telefon, koja već i u svakodnevnim situacijama nepodnošljivo ugrožava intimnost, može se uporediti sa neprekidnom izloženošću mogućnosti da se postane predmet satelitskog nadziranja ili žrtva terorističkog napada (uključujući i državni terorizam), npr. meta „pametne bombe“, krstareće rakete ili bespilotne letelice (Virilio 2000b). Globalizacija za sobom povlači i mogućnost globalne „kontrole informacija“, tj. globalnu manipulaciju kao dezinformaciju. Polazeći od ovih pretpostavki, ona se može shvatiti kao „metapolitički poduhvat usmeren na transformaciju planete u jedinstvenu urbanu pustinju“ (Virilio 2000a: 79).³

Još jedna mogućnost kritike globalizacijskih procesa proizlazi iz načina na koji ona menjaju čovekovu sopstvenu percepciju sveta i drugih ljudi – naime, iz činjenice da apsolutna blizina zapravo onemogućava sagledavanje, koje uopšte nije moguće bez izvesne distance. Kao što je primetio Žan Bodrijar, diktat apsolutne blizine, razotkrivanja i vidljivosti svih stvari paradoksalno se preokreće u opscenost u smislu nedostatka svake „scene“, tj. skrivanja, iluzije ili tajne koja je neophodna da bi se bilo šta moglo videti: „Opscenost je apsolutna blizina viđene stvari, uranjanje pogleda u ekran viđenja – hipervidenje u gro planu, dimenzija bez odmak, totalno mešanje pogleda sa onim što on vidi“.⁴

² S druge strane, smatra Virilio, sila (*force*) ili nasilje (*violence*) mogu se svesti na samo kretanje: brzina je sam rat, ili bar „suština rata“ (Virilio 1977: 46, 136; Virilio 2000a: 8). S tim u vezi, on navodi izreku koja se pripisuje Fridrihu Velikom, prema kojoj „pobeđivati znači napredovati“ (Virilio 1977: 97). Veza između brzine i nasilja može se otkriti i u polisemiji termina „običnog jezika“: tako, na primer, navodi Virilio, francuski pridev „živ“ (*vif*) istovremeno označava život, zatim brzinu (čemu bi na srpskom odgovarala „živost“), kao u izrazu za pokretačku silu („živa sila“, franc. *force vive*), i, konačno, konotira agresivnost, odnosno nasilje, koje je, opet, uslov „preživljavanja“ (Virilio 1977: 54).

³ Up. Viriliovu knjigu o bombardovanju Srbije, posebno kada je reč o planetarnim tehnologijama koje su u njemu korišćene. Virilio shvata taj čin upravo kao „globalistički puč“ jedne anacionalne naoružane grupe (NATO). Prema njegovom tumačenju, taj događaj predstavlja presudan korak u procesu „geografske dekompozicije nacija u Evropi i širom sveta“, kao i „početak kraja“ demokratskog modela vlasti (Virilio 2000a: 73-76).

⁴ Već Varon dovodi u vezu etimologiju prideva *obscenus* (ili *obscaenus*) sa „scenom“: „Bestidno“ (*obscaenum*) se izvodi iz „pozornice“ (*scaena*)“. Ali Varon dalje

Najočigledniji primer opscenosti je pornografija, ali se opscenost u savremenom svetu ne ograničava samo na ovu. Već kapitalistički princip „slobodnog prometa“ robe i kapitala je opscen, jer uključuje ekstatičku vidljivost, prozirnost i promiskuitet svih stvari: kako Bodrijar upozorava, već Marks je razotkrio „opscenost robe, koja stoji u vezi sa gnusnim načelom njene slobodne cirkulacije“ (Baudrillard 1983a: 62, 73). Ovom blizinom i pomešanošću u još većoj meri je obeležen način na koji funkcionišu informacija i komunikacija, koje se predstavljaju kao ostvarenje naloga da se svet „doveđe“ do primaoca informacije, da se učini apsolutno dostupnim i vidljivim. Taj navodni cilj informacije pretvara se u svoju suprotnost. Apsolutna blizina i vidljivost sveta, „pornografija“ informacije i komunikacije rezultiraju ukidanjem njihovog recipijenta, jer uništavaju sposobnost viđenja. Iz „prevelike blizine svih stvari“, koja ukida svaku unutrašnjost i intimnost, proizlazi novi oblik šizofrenije. Sam primalac pretvara se u ekran preko kojeg prelaze slike i informacije a da on nije u mogućnosti da se tome odupre (Baudrillard 1983a: 74-76).

3.

Da li postoje konkretne tačke oslonca za otpor tom diktatu apsolutne blizine, i gde bi za njima trebalo tragati? Očigledno je da se alternativa teško može pronaći u primamljivijim opisima globalizacije kao procesa koji bi morao rezultirati nastankom jednog harmonično povezanog, pacifističkog svetskog društva. Tu bi mogao biti od pomoći jedan drugi pojam, koji je, ponekad sve do nerazlučivosti, srodan sa pojmom globalizacije i deli neke od njegovih dvosmislenosti, ali se ipak od ovog razlikuje.

Reč je o pojmu deteritorijalizacije, dakle, o jednoj kategoriji koja se takođe odlikuje „spacijalnim“ karakterom, a koju su osmislili Delez i Guatari (1980). Taj pojam, koji je nastao na razmeđi različitih pravaca istraživanja – geografskih, bioloških i psihoanalitičkih – ima potencijalno emancipatorski sadržaj, budući da označava oslobađanje čoveka ili živog organizma uopšte od njegove vezanosti za određenu teritoriju. U biološkom kontekstu, deteritorijalizacija takođe može da znači oslobađanje nekog organa od funkcije koju je ranije vršio – u tom smislu se, na primer, prednji udovi kod čoveka „deteritorijalizuju“ u ruke – i njegovo otvaranje prema novim mogućnostima. Upravo kao i globalizacija, „deteritorijalizacija“ takođe označava ukidanje granica, uključujući i državne granice kojima je površina zemlje izdvojena, i otvara slobodne prostore „nomadskog“ kretanja. Zbog toga je pojam deteritorijalizacije okrenut i protiv nasilja na koje država ima monopol. Ali, time istovremeno dolazimo i do ambivalencije ovog pojma, koju kritičari Deleza i Guatarija često ističu: deteritorijalizacijom se ne odlikuje samo nomadski, oslobađajući aspekt čovekove egzistencije, već i „slobodno“ kretanje robe i kapitala. To kretanje se takođe više ne obazire na granice između suverenih država, a ima očigledno nasilne i porobljujuće efekte. Ta-

piše: „Stoga se ono sramotno (*turpe*) naziva bestidnim (*obscaenum*), jer se ne sme otvoreno reći osim na pozornici (*in scaena*)“ (Varro: I, 351-353). Shvatajući opscenost kao rezultat *nestajanja* scene, Bodrijar izokreće Varonovu tezu o poreklu ovog termina.

ko su, na primer, velike korporacije visoko razvijenih zemalja razvile strategiju delokalizacije „prljavih“ industrija u siromašne delove sveta, koja, osim što doprinosi očuvanju lokalne životne sredine, dopušta da se jeftina radna snaga koristi bez visokih troškova i drugih neprijatnosti koje nameće masovna imigracija. Pokazuje se, dakle, da slobodan tok kapitala, tj. *njegova* „deteritorijalizacija“, ne otvara mogućnosti za slobodno kretanje ljudi na planeti, već mu faktički stoji na putu. Drugi primer za dvosmislenost pojma deteritorijalizacije je svetski terorizam, koji se u ovom ključu može shvatiti upravo kao primer „deteritorijalizovanog“, ako ne čak i „nomadskog“ nasilja.

Odatle proizlazi da pojam deteritorijalizacije sam po sebi ne može biti dovoljan oslonac za osmišljavanje eventualnog otpora, pa ni pukog izmicanja nasilju. Delezov i Guatarijev koncept „nomadologije“ suočava se sa starom teškoćom kritičke teorije društva, na koju je, posebno s obzirom na avangardnu umetnost, upozoravao Adorno: sistemi dominacije u savremenom svetu već unapred uzimaju u obzir i predupređuju mogućnost otpora ili akta pobune, ili – u terminologiji koja je bliža Delezu – „događaja“ koji bi ih mogao poljuljati. Da bi se sistem globalnog nasilja, ili nasilja apsolutne blizine, mogao dovesti u pitanje, mora se izvršiti korekcija, ili bar dopuna Delezovog i Guatarijevog pojma deteritorijalizacije. To pre svega znači da se deteritorijalizacija ne sme shvatiti jedino u smislu rušenja svih već postojećih granica – taj proces je već uveliko na delu u globalizovanom svetu i čak predstavlja jedno od njegovih glavnih obeležja – već pre svega kao udaljavanje, tj. kao ponovno zadobijanje dimenzije distance.

U tom pravcu ukazuje koncept koji je Bodrijar razvio u jednoj od svojih ranijih knjiga, u kojoj je prinudi na pokazivanje, kojom se odlikuje savremeni svet i princip koji njime vlada – princip „proizvođenja“ (*la production*) i komunikacije – suprotstavio strategiju „zavođenja“ (*la séduction*), pri čemu ovaj poslednji pojam seže van granica onoga što se pod njim obično podrazumeva (Baudrillard 1979: 55-56). Bodrijarova poenta zasniva se na dvosmislenosti odgovarajućih francuske reči, pošto „produkcija“ ne označava samo proizvodnju već i „pokazivanje“, u smislu prinude na potpunu prozirnost i približavanje, koju Bodrijar kritikuje. S druge strane, „zavođenje“ se zasniva na skrivanju i iluziji, ali i na skretanju (sa „pravog puta“), odvajanju i distanci (upor. Baudrillard 1979: 50): na latinskom, *seductus* pre svega znači „odvojen“ ili „udaljen“. Bodrijar pokazuje da je „transcendentna“ estetika zavodenja neodvojiva od igre prisutnosti / odsutnosti i, utoliko upravo od dimenzije udaljenosti (Baudrillard 1979: 117-118). Bodrijarovo „zavođenje“ u tom smislu predstavlja suprotnost opscenosti, koja je upravo rezultat „kolapsa estetičke distance“ (Baudrillard 1990: 55); da bi se moglo izaći na kraj sa opscenošću, da bi se ponovo omogućila „scena“ i viđenje, distanca se mora obnoviti (upor. Baudrillard 1983b: 84).

Shvatanje deteritorijalizacije i zavodenja kao kretanja udaljavanja predstavljalo bi, na prvi pogled, dijametralnu suprotnost Hajdegerovom poimanju čoveka, o kojem je reč u njegovoj sintagmi kojim se „tu-bivstvovanje“ opisuje kao „bitno raz-daljujuće“ (*Dasein ist wesenhaft ent-fernend*, pri čemu *ent-fernen* za Hajdegera znači: iščezavanje daljine, ili, doslovno, „činjenje da daljina nestane“,

Verschwendenmachen der Ferne) (Heidegger 1967: 105). Ipak, ono je u izvesnom pogledu srodno Hajdegerovoj kasnijoj koncepciji zemlje (*Erde*) kao neiscrpnog izvorišta mogućnosti, ali izvorišta koje se nikada ne može potpuno razotkriti niti izneti na videlo. Taj Hajdegerov pojam dopušta da se zamisli svojevrsna „de-kompresija“ sveta. U istom pravcu ukazuje Delezovo i Guatarijevo shvatanje zemlje kao „rezerve“ onoga virtuelnog, koja čini mogućim kretanje deteritorijalizacije ili udaljavanja (Heidegger 1977: 33-35). Taj pojam zemlje značio bi potpunu suprotnost globalizovanog sveta i njegovog diktata blizine, sveta koji je Hajdeger već 1950. godine opisao upravo u terminima „skupljanja“ (*Einschrumpfen*) svih razdaljina – kao svet iz koga je uklonjena svaka mogućnost daljine i distance (Heidegger 2000: 166-167; upor. Scheuerman 2010).⁵ Na tragu takvog pojma zemlje pokazuju se, kao na kritičkoj foliji, neke od aporija globalizacije kao procesa koji nas, umesto prema novim mogućnostima, vodi ka sve većem zatvaranju sveta.

Literatura

- Andrić 1964: Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Zagreb: Mladost.
- Baudrillard 1979: Jean Baudrillard, *De la séduction*, Paris: Denoël.
- Baudrillard 1983a: Jean Baudrillard, *Les stratégies fatales* Paris: Grasset.
- Baudrillard 1983b: Jean Baudrillard, *In the Shadow of Silent Minorities*, New York: Semiotext(e).
- Deleuze/Guattari 1980: Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Mille plateaux (Capitalisme et schizophrénie II)*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Hegel 1986 : Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Ästhetik I-III*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Heidegger 1967: Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heidegger 1977: Martin Heidegger, *Holzwege*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger 2000: Martin Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heine 1972: Heinrich Heine, *Werke und Briefe in zehn Bänden*, Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.
- Held/Mac Grew et al. 2003: David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton, „Rethinking Globalization“, u: David Held, Anthony McGrew (eds.), *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge: Polity Press.
- Hullung 1976: Mark Hullung, *Montesquieu and the Old Regime*, Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press.
- Montesquieu 1961: Montesquieu, *De l'Esprit des lois I-II*, Paris: Garnier Frères.

⁵ U ovom tekstu Hajdeger nastoji da zadobije i jedan pozitivni pojam blizine (*Nähe*); takva blizina, međutim, ne predstavlja suprotnost „daljini“, i ne može se izjednačiti sa „apsolutnom blizinom“ kao odsustvom odstojanja.

- Robertson 1992: Roland Robertson, *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London: Sage Publications.
- Scheuerman 2010: Scheuerman, William, "Globalization", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2010 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/globalization/>.
- Varro 1938: Varro, *On the Latin Language I-II* (izd. Roland G. Kent), London: William Heinemann Ltd.
- Virilio 1977: Paul Virilio, *Vitesse et politique*, Paris: Galilée.
- Virilio 2000a: Paul Virilio, *Strategy of Deception*, London/New York: Verso.
- Virilio 2000b: Paul Virilio, "The Kosovo War Took Place In Orbital Space" (Paul Virilio in Conversation with John Armitage), Date Published: 10/18/2000, www.ctheory.net/articles.aspx?id=132.

ДИСПОЗИТИВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

Увод

У једном од својих интервјуа Умберто Еко каже: „(...) да данас и мала дјеца говоре о глобализацији, а глобализација значи управо то да једно салату узгајану у Буркини Фасо, опрану и спаковану у Хонхонгу, и послату у Румунију како би се одатле дистрибуирала по Италији и Француској“. Процес глобализације постаје незаобилазан за анализу савремених друштвених феномена ради разумијевања постмодерног свијета. Модернизација савременог свијета је у знаку глобалних процеса. Ти процеси теку латентно и евидентно у свим битним регијама и на свим нивоима. Њихове последице су преображаји у простору и времену, али истовремено и трансформација самог простора и времена.

Теоријска промишљања јасно увиђају да се под утицајем глобализације у *сфери политике* тањи суверенитет националних држава, при чему се хипотетички отварају могућности неке *свјетске државе*. Но, ово нестајање суверенитета националних држава није равномјерно распоређено у свјетском простору, напротив, оно је неједнако и асиметрично. Док поједине државе убрзано губе суверенитет, друге га повећавају. Али, без обзира да ли га губе или повећавају, постмодерне државе откривају да суверенитет није више у просторним границама тих држава. Он постаје све више локализован. Ово детериторијализовање моћи јесте једна од битних одредби глобализовања. Тиме се отвара могућност да глобализацију мислимо као систем односа у којем постепено ишчежавају границе националних држава као субјеката међународних односа. Стварају се претпоставке за успоставу глобалних структура и њихових средишта моћи из којих се генерише глобална динамика како држава тако и свјетских компанија капитала. На дјелу је неолиберални модел тржишне дерегулације који од држава захтијева уклањање сваке правне препреке ширењу капитала. Тај процес добио је своје познато име *транзиција*, наизглед неутрално и прихватљиво, али у себи дубоко апокрифно и злоћудно. Ријеч је о безусловном диспозитиву за приватизацијом и прилагођавањем који се тражи од влада. Џозеф Штиглиц (2004) запажа да су сервилно послушне владе (које раде чак и на штету својих држава) похваљене од ММФ и Свјетске банке за успјешну транзицију. Дакле, у оваквом систему глобализма одвија се дистрибуција моћи у којој учествују како *државе* (оне најмоћније), тако и *мултинацио-*

* sdvl@t-com.me

налне компаније. Државе су и даље националне али са ограниченим суверенитетом, док су капитал-компаније глобалне и детериториализоване. У овој дистрибуцији на дјелу је *отимање моћи* у којој превагу имају управо капитал-компаније. Њихова надмоћ произлази управо из глобализма који није ограничен никаквим просторним границама. За разлику од њих, моћ држава се и даље генерише из суверенитета који претпоставља границе и територије.

Ако се процес глобализације посматра кроз призму дистрибуције моћи њених главних актера, онда је јасно да је квантус моћи сразмјеран њиховом учешћу у глобализму. Такође, мјесто на лествица моћи одговара мјесту на лествици глобализације. Највише нивое заузимају *економски актери* чија се моћ генерише и распростире на свјетском глобалном тржишту рада и капитала, знања, техника и технологија, информација и комуникација. Поред ових економских актера, високо мјесто заузимају *и актери војне моћи* који су у стању да остваре висок степен глобалне контроле и утицаја. Најниже мјесто заузимају државни суверенитети, нарочито ако су лишени економског, војног и информатичког утицаја на глобалном нивоу.

Процеси глобализовања, трансформишу класичне односе¹ и њихове институције, али и уобичајене стилове живота. Облици живота који су били укоријењени локалним заједницама, културама и језицима, раскорјењују се и замјењују апстрактним формама на глобалном нивоу чији су актери непознати. Ентони Гиденс у расправи *Последица модерности*, примјећује: „Природа модерних институција дубоко је повезана са механизмима *повјерења у апстрактне системе*, а посебно у експертске системе“ (Гиденс 1992: 87). Све ово упућује да се налазимо у колотечини нове епохе, у којој живимо али је још увијек адекватно не разумијевамо. Премда се кују нови термини и у теоријску орбиту постављају нове категорије (друштво знања, потрошачко друштво, постмодерно доба и сл.), ипак још увијек нема сигурних и цјеловитих увида и одговора из чега се генеришу глобални процеси, шта су њихови узроци и које су могуће цивилизацијске последице за човјека и човјечност. Упркос нарастању литературе о процесима и феноменима глобализације, остаје увјерење да смо захваћени стихијом глобализовања и да та стихија утиче и на само истраживање и мишљење, на истину и просуђивање. Није довољно безрезервно прихватање и умрежавање у глобалне токове, као нову нужност која наводно нема алтернативу. Али није dostatно ни сумњичаво одбацивање глобалних могућности и нове стварности која се пред нама отвара. Апсолутно прихватање и апсолутно одбацивање су крајности којима измиче могућност синтетичке истине. Између ових крајности остаје могућност критичког преиспитивања, тј. мишљења које се приближава и дистанцира феноменима глобализма којима смо захваћени, а које настојимо теоријски обухватити. Емпиријске

¹ Ријеч је о моделу суверених националних држава и њиховим међународним односима успостављеним Вестфалским миром 1648. год.

науке могу дати дескрипцију фактума глобализма у његовој регионалној екстензији. На тој основи рефлексивне науке имају могућности да освијетле дубинске структуре и могуће перспективе глобализма. На овој двострукој основи отварају се могућности не само сазнања, већ и активног судјеловања у глобалним процесима. У постмодерном свијету постоји притисак глобалних диспозитива који диктирају брзину и квалитет промјена. Ти диспозитиви дјелују у свим областима реалног живота на плану свијета и свијести, објекта и субјекта. Због тога њихова детекција и разумијевање отварају врата сазнања структурне цјелине глобализације.

Глобализација, поредак без мјеста

Историју човјека не сачињавају само догађаји, ма колико били велики и радикални у рушењу или пак грађењу неког стања. Једнако су важни за историју и дискурси свијести у лику идеја којима се осмишљава, отвара и ствара епохална свијест. Ова испреплетеност историјских догађаја и њихових посвјешћења је толика да тешко можемо са сигурношћу одредити њихов приоритет. Изгледа да догађаји претходе, они изненађују и блокирају мишљење, којем преостаје тек накнадно узлијетање у предвечерје када је дан збивања завршен. Да, мишљење и освјешћење, најчешће, долази накнадно, али је тешко устврдити да у самом дјеловању не одсуствују мисаони акти. У том свјетлу је потребно разликовати свијет историјских актера који замишљају циљеве, граде перспективе и изналазе оперативна средства – од ретроспективне свијести која накнадно осмишљава и оправдава кроз дискурсе разумијевања и складиштења историје. Ове двије димензије свијести нијесу напосто дате у линеарном временском слиједу гдје једна нужно иплицира другу, већ продиру у историјске догађаје. Утолико је на дјелу перманентно прожимање перспективног, инструментално-дјелујућег мишљења са ретроспективним осмишљавањем. Без тог прожимања није могуће говорити о наступу нове епохе у тренутку док се још тачно не знају њени резултати и коначна остварења. У таквом контексту се данас може говорити о епохи глобализације, која јесте у процесу, но ипак тај процес има задате кординанте које нам дају за право да рефлектујемо њене могуће реализације.

Глобализација је категорија, граматички то је глаголска именица у којој још увијек доминира глагол, дјеловање над именицом, тј. концептуализацијом. Историјски, ријеч је о *појави дугог трајања* (Ф. Бродел); али не без концептуализације. Тачније, глобализација је истовремено *именица и глагол*, концепт (стратегија и план), али и глагол (збивање и догађај). Никада у досадашњој историји није постојало толико приближавање реалних догађаја и концептуализација као у нашем времену. То приближавање иде до истовремености, тако да сами концепти постају догађаји, а догађаји креирају обрасце и парадигме. Граматички речено, *глаголи* улазе у моћ *именице* и њеног концептуалног фиксирања, а *именица* залази у моћ дјеловања.

вања. У том свјетлу глобализација је стварност и систем осмишљавања, она има своје реалне токове и чињенице, као и своје идејне и идеолошке ликове. Као реалне личности и као друштво дио смо тог процеса и без своје воље, јер смо *унутар свијета* глобализације и не можемо избјећи положај објекта као мјесто *пасивности и трпљења*. Са друге стране, отвара нам се мјесто субјекта *у свијету* и могућност да *активно дјелујемо* својом вољом и у опсегу својих могућности. У оба случаја глобализација се искушава као питање моћи, наметање или пак подређивање некој моћи. Мишел Фуко је за ове праксе моћи мислио као праксе преко којих се људи преобликују у субјекте. На овом фону би могли говорити и о праксама глобализације које захватају постмодерно човјечанство. Оне се шире са циљем да обухвате цио глобус и сав настањени свијет. Ове праксе прати увјерење и свијест о постању и настајању глобалног човјечанства и глобалног свијета. Та свијест није више само пука представа, нити апстрактни појам. Она је свијест *о мјесту* које обухвата *свако мјесто (не- мјесто)*. То је замислио поретку (*ордунг*) без просторних граница, поретку *без топоса*. То, *имати у представи укупни топос* чини ову свијест тоталном и моћном. Глобализам претпоставља надмоћ, моћ која прелази све границе, постављене и замишљене. Као што поплава преплављује граничне линије парцела, тако и глобалне праксе испуњавају простор планете земље. Планета постаје *глобус*, апстрактно тијело испуњено глобалном моћи. Ово ствара једну сасвим нову слику како о планети тако и о човјеку. До недавно та планета је изгледала надмоћно, немјерљиво и неухватљиво. У глобалној слици она је постала *глобус*, контролисама планета Земља, надгледана сваког тренутка и на свим тачкама.

Глобална *перцепција, представа и рефлексција* указују да тачка гледишта више није на земљи, већ изван ње у космосу. Контрола свих мјеста, односно, глобално виђење и дјеловање претпоставља једно *не-мјесто, измјештеност и удаљеност* од свих топоса који су одређивали предглобалну слику свијета. Удаљавање као узвисивање изнад земље чини да нам планета постаје умањена и видљива у својој цјелини. Ова представа коју космонаути имају о планети Земљи може бити херменеутичка парадигма за тумачење глобализма и *глобал-изама* нашег времена. Али, не смањује се само планета Земља у *моћном погледу* који долази из *не-мјеста*. Смањују се све земаљске ствари и сва земаљска бића, па и сам човјек.

Глобализација јесте одвајање поретка (*ордунг*) од мјеста (*топос*). Поредак се уздиже изнад и преко сваке локализације и преко свих просторних граница. Сва мјеста и све границе и сви људи су за овај поредак исти. Утолико *поредак без мјеста* постаје поредак без граница и без ограничења. Такав тотални поредак заборавља и на своју генеалогiju и поријекло. Бити без граница јесте парадокс самог поретка. Јер се до сада појам поретка мислио преко закона, *номоса*. А, изворно значење *номоса* упућује на подјелу запосједнуте територије. Зато је тешко замислити поредак без закона, а закон без мјеста и граница. Антички, средњовјековни и ново-

вјековни појам поретка незамислив је изван просторних и законских граница. Као такав он је историјски наступао и у античком полису. *Полис* почиња на људским законима. Али, да би полис био поредак морају његови закони бити укоријењени у *дике* која има божанско значење. Захваљујући томе, *полис* се уклапа у космички поредак јер *дике* указује на божанско поријекло *номоса* који је дарован људима. Зато само они људи који имају дара и мудрости могу бити састављачи и тумачи закона. Смртни људи не могу бити богови, али могу имати удео², могу чути и препознати божанске знаке у номосу. Тај додир људског и божанског јесте *етхос*, мјесто и начин (обичаји умјеће) становања. Живјети и становати у полису, значи не само поштовати законе, већ и осјећати њихово божанско исходиште, кроз обичаје који су оно заједничко, оно што сви дијеле. Антички полис и припадни му поредак постепено је нестајао. Са његовим нестанком антички човјек је изгубио заштиту *номоса* и био *измјештен* изван *етхоса*. На ово измјештање упућује и грчка трагедија када тематизује сукоб човјека са *номосом* и боговима. Преображај античког *номоса* иде преко космополиса који је у знаку империје. Империја закон разумијева космополитски, али космополитско сада има земаљско значење, ослобођено од утицаја бога и препуштено човјеку. Римско право јавља се као правно средство владања империјом. Оно инагурише ново значење закона. Но, средњи вијек још увијек баштини један теолошки појам свијета који укључује релацију бога – творца са својом творевином, човјеком и природом.

Модерно доба преузело је римско право и на њему засновало секуларну државу. Она подразумева територију и на њој административни поредак. Данас, тако схваћени модерни поредак и на њему заснована држава клизе у постмодерно доба једног глобалног поретка, у поредак без мјеста и без граница. О каквом је поретку ријеч? Како је могућ поредак без граница? Ова питања указују на промјену значења модерног појма *поредак*. Ријеч је о њеном новом значењу који у свом одређењу искључује просторне границе остављајући још једино вријеме, али претежно један вулгарни појам времена у лику сатно-годишњег мјерења, у сврху ширења поретка у пројектованом времену.

Ово измијењено искуство времена је посљедица његове функционалне употребе и тежње за скраћивањем времена у циљу повећања ефикасности. Глобално искуство времена и простора резултат је бројних техника скраћивања времена, односно њиховог раздвајања. Ефикасност постаје нова вриједност на глобалном нивоу. Сви догађаји теже да заузму глобални ниво како у економији тако и у политици, науци и спорту. Нови глобални поредак је опросторио и при том редуковао појам времена. У исто вријеме напуштен је стари појам простора. У таквом контексту су створене претпоставке за нови поредак који се ослободио дубинских садржаја културе и ду-

² Грчки глагол *немо* је основа за *номос*, *немо* значи имати удео у истом, тј. учествовати у суживоту.

ховности. Духовно и културно искорјењивање дериват је раздвајања простора и времена, односно њиховог функционализовања. Глобализацију потпомаже информатичко убрзање и његова обухватност. Истовременост је оно за чим теже информатички медији. Сваки догађај, без обзира на мјесто догађања, постаје присутан у цијелом глобалном простору у исто вријеме. Због тога присутност и однос више није одређен мјестом. Однос без мјеста присуства омогућује глобално повезивање.

Глобално повезивање (увезивање) манифестује се кроз мас-медијско и комуникативно повезивање и размјену информација, идеја, роба, знања, културних производа (...) и сл. Најмаркантнија глобална парадигма повезивања данас је интернет као над територијална комуникациона мрежа која обухвата приватну и јавну сферу саобраћања. Ова парадигма инсталише се као глобална како у области производње и тржишта, тако у доменима знања, образовања, културе, али и на плану приватности. Манифестација глобалности улази у све комплесе свијета и живота. Према мишљењу Јан Арт Шотлоа,³ директора Центра за студије глобализације и регионализације на Варвицк универзитету, глобализација се манифестује у: комуникацијама, тржишту, производњи, новцу и финансијама, организацији, војсци екологији, здрављу и медицини, законодавству и свијести (Шотле 2009: 73-74).

Глобални диспозитиви образовања

У једном краћем тексту из 2006. талијански мислилац Ђорђо Агамбен настоји да одреди значење појма *диспозитив* као *terminus teshnicus* у Фукоовом корпусу мишљења *о моћи и владању над људима*. Користећи појам диспозитив, Фуко у њему види неку стратегију моћи иза које стоје *дискурси и институције, знања, закона, одлука, наредби и предлога*. Та мрежа повезаних формација које манипулишу извјесном моћи чине суштину диспозитива.⁴ Према Агамбену, већ у етимологији *диспозитива* стоји неки *позитив*. Већ је Хегел у расправама из бернског периода (*Дух хришћанства и његова судбина* и *Позитивност хришћанске вјере*) користио категорију позитивности. Он је под позитивношћу схватао историјски створену религију, која се у одређеном историјском времену наметнула појединцима; за разлику од природне религије у којој је однос човјека и бога непосредован. Дакле у позитивности се у први план ставља извјесна принуда, наредба од које се очекује извршење. У правној терминологији диспозитив упућује на дио пресуде или закона који имплицира одлуку. У технолошком дискурсу диспозитив означава одређену детерминацију неког технолошког склопа. У војном смислу диспозитив упућује на неки стратешки план. У различитим

³ Jan Art Schotle, директор Центра за студије глобализације и регионализације на Warwick универзитету, коедитор *Енциклопедије о глобализацији* и издавач часописа *Global Governance*.

⁴ Латинско – *dispositio, disponere*, њемачко – *stellen i ge-stell* упућују на неки апарат постављања и владања.

областима постоје диспозитиви, у економији, праву, политици, науци; па и у образовању. У глобалном свијету диспозитиви су глобални. Они су преваходно економски, технолошки, али и сазнајни и образовни. Мрежа глобалних диспозитива непрестано се шири из економије, технологије, информатичке индустрије у сферу знања, политике, образовања и културе. Дакле, диспозитив јасно упућује на фигуре моћи, на мрежу владања. У постмодерним друштвима фигуре моћи се не испољавају кроз директно владање као насилно наметање воље, већ прије кроз низ софистицираних облика посредовања. Утолико су и диспозитиви уграђени у мрежу прописа и контроле у разним областма живота. М. Фуко то спровођење контроле назива процесом субјективације при чему јасно даје до знања да је моћ везана за субјект. Субјект зато има двојако значење, једно се тиче наметања моћи, тј. Владања, што производи подређивање и контролу, друго се тиче самоидентификације ја-субјекта. Утолико је слобода самоидентификовања у исто вријеме заробљена у покоровање. Ђ. Агамбен у томе види учинак диспозитива као „машине која производи субјективацију и као таква је машина власти“ (Агамбен 2012: 78). Фуко говори о технологијама субјективације које функционишу кроз диспозитиве моћи, а преко којих се људи претварају у субјекте (Фуко 2011: 231). Дакле, диспозитиви моћи одређују перцепцију у скоро свим регијама живота и снажно вуку у покоровање и постајање објектом дате моћи.

Економизација образовања, тржишни фундаментализам

Диспозитив економизације помјера идеал образованости – који је своје остварење налазио преваходно у личности, а образовање схватао као *изображавање* и изградњу образа (*лика према прволику*) – према инструменталности и подређује га ефикасности дјеловања у контексту економских, технолошких и идеолошких трансфера моћи. образовање у знаку *економије моћи* на особен начин враћа у натурализам и његову просту дарвинистичку формулу. Дарвинов еволуционистички диспозитив наређује: *будите јаки, јер јаки побјеђују у борби за опстанак*. Због тога критика економистичког тренда у образовању јесте савремена борба против натурализма која има подужу историју у европској култури. Крајња косеквенца натурализма је право јачега. Када се оствари то право, онда право као фактум културе и духа нестаје. То исто важи и за фактум знања, умјетности, морала, религије као саставних деривата културе.

У основи идеје образовања увијек стоји одређено разумијевање човјека. Тачније слика, представа и појам о човјеку и човјечности детерминисе концепте и стратегије образовања и образованости. Због тога педагози не могу рачунати на озбиљнију форму аутономности по питању образовања. Они морају балансирати између појма и представе, тј између филозофије образовања и идеолошке преставе која производи слику могуће реализације. У постмодерном концепту економизације, тј. реанимације натура-

лизма, тачније, једног *економ-наурализма*, одвија се перманентно редуковање филозофије образовања као појмовне рефлексије којом се образовање држи у односу према питању о човјеку, за рачун стратегије инструменталног служења ефикасности. Посљедица тога је један *a posteriori* модел човјека, схваћен као *остатак* (оно што је остало), човјека као *био-ефикасне машине* без духа.

Потпуна *економ-натурализација*, у којој тржиште постаје човјекова нова природа, своје парадоксе показује најприје у концептима образовања. Постмодерни диспозитиви образовања претпостављају слику о човјеку као *натур-машини* без достојанства духа. Такав човјек има слободу за напредовање у ефикасности. Он постаје *бржи, јачи, моћнији*, а при том *лишен мудрости, духовности и умности*. Његова *економска, техничка, војна и информатичка моћ* расте на уштрб његове *саморефлексије, самоогледања и духовне контенплације*. Системи образовања који важе у постмодерним друштвима економизације знања и образовања прате ову слику о човјеку, слику *остатка*. Човјек као *биомашина, психомашина* и као *социомашина* само је детерминација човјека као економске машине, односно тржишта као његове *друге природе* која подјармљује ону *прву природу*. Овакво образовање доследно минимизује и одстрањује сваки душевни и духовни садржај. Све ријечи и појмове којима се афицира духовност, мишљење и рефлексија натурализују се и на особен начин економизују. Они се тиме лишвају контенплативности и умског хоризонта у којем се успоставља уцјеловљење и смисао. Томе умногome доприноси надмоћан тренд натуралистичког дискурса у психологији у којој преовлађује *неуролошки детерминизам*. Сада истраживање мозга постаје основом за учење о психичком. У таквом контексту Хајдегерово циничка изјава *да наука не мисли она само истражује*, постаје дијагноза нашег времена која се може примијенити и на системе образовања. У овој констелацији диспозитив образовања би могао да гласи: *образуј се за корист, за радно мјесто, образуј се кроз радионице, да савладаш вјештине*, да знаш и да умијеш, али не и да мислиш и осмишљаваш.

Снаге тржишта мијењају језик вредновања знања и образовања. Језик комерцијализације заплъускује све области. Свуда се гледа кроз наочаре менаџмента и тржишта. Тржишна слобода засјењује све друге слободе, грађанске, образовне и стваралачке, а потрошач преузима улогу грађанина и слободне личности. На дјелу је потискивање духовних, културних па и демократских вриједности пред нарастајућим *тржишним фундаментализмом*. Посљедица тог тржишног фундаментализма огледа се у знању и образовању. Научно-истраживачке и образовне институције наступају у лику предузетништва и преузимају амбиције и визије тржишних компанија. Утолико се у образовању успоставља модел корпоративне културе. На

овај модел упућује *Анри Жиру*⁵, један од најутицајнијих савремених представника критичке педагогије. Он корпоративну културу одређује као образац склопљен од идеолошких и институционалних снага преко којих се образују покорни радници, деполитизовани потрошачи и индиферентни грађани (Жиру 2008: 109). Дјеловањем обрасца корпоративне културе *јавна и друштвена сфера се приватизују*, оне се тиме маргинализују у име индивидуалних питања. Јавна сфера се комерцијализује, повезује са интересима и перманентно празни од виших вриједности које дају дигнитет јавном дјеловању у политици, моралу, култури и образовању. Корпоративни модел културе инструментализује наведене области дјеловања и подводи их под критеријум тржишта. Утолико све јавне институције покреће и храни тржиште. Научне институције, школе, универзитети производе знање и образују стручњаке за тржиште рада и знања. Њихови производи морају бити поуздани и тржишно валоризовани.

На другој страни остаје мишљење које претпоставља аутономију и тражи независно упориште за сагледавање истине и цјелине. Оно тражи рефлексију, повратак са предмета мишљења на оног ко мисли. Мишљење претпоставља критичко освртање на остварено и на оно могуће. У мишљењу се успоставља корелација средстава и циљева, чињеница и вриједности, однос иманенције и трансценденције. Због тога мишљење не може да буде смјештено у границе опскурног економизма и у бинарну логику ефикасности. Мишљење је у битном неефикасно, оно захтијева друкчију логику, логику *минервине сове*. Образовати се за мишљење претпоставља духовне садржаје, безинтересне и изван инструменталности.

Образовање и диспозитив ризика и сигурности

Мир и сигурност у постмодерном свијету јесу захтјеви преко којих се обликују и регулишу модалитетети реалног живота. Ови диспозитиви долазе из сфере политике и друштвеног живота као посљедица несигурности. У глобалним друштвима која се препуштају тржишту капитала отвара се питање ризика и несигурности. Јер успјех и добро позиционирање нијесу загарантовани. Због тога на сцену ступа *диспозитив сигурности* у виду настојања да се контролише ризик. Тај диспозитив испоставља контролу и надгледање, односно интервенцију кроз управљање у свим областима приватног и јавног живота. На дјелу је једна антиномија глобализма: са једне стране ризик, без кога нема економске добити, а са друге стране, тежња за сигурности. Ризик као покретач развоја и сигурност као основа регулације и контроле. образовање се позиционира у видокругу ове антиномије, тачније у њеној функцији. У том смислу диспозитив тржишта и економизације обликује образовне циљеве. Од образовања се очекује да да испуни за-

⁵ Анри Жиру (Henry Giroux 1943) један од најпознатијих представника критичке педагогије. Објавио је више књига (*Ideology Culture and the Process Shooling, The Universiti in Chains, The Terror of Neoliberalism* и друге).

хтјеве за умјећем управљања и контроле. Овај образовни циљ може се испунити информатичком образованошћу која прати и користи информатичке мреже и користи базе података. *Економизовано образовање не учи памети, мудрости и сапоспознаји*, но минимизује ментално осмишљавање и мисаоне синтезе о свијету, времену и човјеку. Ово образовање се самозадовољава информатичким нивоом познавања у сврху коришћења, без тежње за дубљим спознајама. Изван диспозитива ефикасности и економистичке употребе, образовање и знање се сматрају сувишним. На овом путу образовање постаје менаџмент – руковођење, тј. управљање са предметом образовања. Ово условљава радикалну промјену класичних институција образовања, школа и универзитета. На сцени је дерогирање класичних образовних идеала, просвете, умности, мудрости и научности. Идеја образовања спушта се на ниво пуке алатке моћи, која омогућава пословање, производњу, трговину или пак контролу задатих процеса. Дакле, опсег образовања сужава се и на тај начин продукује *сужена свијест*, која је у својој безумности запањујуће ефикасна. На овај начин образовање није више ствар слободе и ослобођења, ширење хорозоната личности и њеног продубљивања, већ управо њена супротност која резултира губитком субјекта. Већ је Мишел Фуко, пред крај 20. вијека, тачно дијагностификовао улазак постмодерног човјештва у друштва контроле. Прелаз из *дисциплинарних друштва* 18. и 19. вијека у *друштва контроле* на крају 20. и почетком 21. вијека запажа и Жил Делез. У књизи *Преговори*, која сабира његове разговоре о времену од 1972. до 1990. године, он на трагу Фукоа, констатује: „Друштва контроле замјењују дисциплинарна друштва“ (Делез 2010: 253). У дисциплинарним друштвима људи живе у затвореним институционалним формама у којим владају строга правила којима се треба повинovati. Фабрика, болница, школа, породица јесу форме затварања и дисциплиновања индивидуе. Садашње вријеме раствара ова мјеста затварања, породица се распада и трансформише, то важи и за фабрику, школу и болницу, које су у транзицији. Умјесто дисциплине на сцену ступа *контрола*. На таласу контроле наступа дух предузетништва. Овај дух уводи контролу ефикасности и напредовања у свим областима. Он се изражава бодовима и бонусима, а учеснике сваког процеса поставља као такмичаре који се боре за што боље мјесто на ранг листи. Дух предузетништва продире свуда, он је генерисан тржиштем које треба освојити и контролисати. Утолико *продаја* јесте а приори сваког дјеловања како у индустрији тако и у образовању и лијечењу, науци и умјетности.

Модерне реформе образовања умрежене су у предузетништво. Објекти образовања су субјекти који пристају на перманентно надгледање и контролу свог образовног напредовања. Сви настоје да подигну свој рејтинг на *ранг листама* макар и на другу, односно трећу децималу. Конрад Паул Лисман у својој критичкој анализи речене контроле употребљава израз *лудило ранг листе*. „Својом идеологијом ранглиста навјешћује да је саватко у станју постићи то да постане број један (...) све се може рангира-

ти (...) сви су пред ранг листом једнаки “ и „Тако се рангира-жустро и све од реда: адвокати кардиолози, момци и гимназије, универзитети и хотели, ресторани и дјечији вртићи, истраживачки институти и менаџери, банке и осигурања, љепотице и њихови хирурзи“ (Лисман 2009: 67).

Образовање није само у функцији предузетништва, већ је оно само предузетништво. Али са друге стране, предузетништво је образовање. Друкчије речено, образовање постаје доживотни начин контроле људи. Вођени предузетничким духом, људи се у њега укључују и пристају да буду контролисани и самоконтролисани. Нема краја ни у једном процесу, увијек може боље и успјешније. Никад и ништа није завршено, све је отворено, у процесу и на путу који су подложни перманентној контроли.

Литература

- Agamben 2012: Ђ. Agamben, *Dispozitiv i drugi eseji*, Novi Sad : Adresa.
- Delez 2010: Џ. Delez, *Pregovori*, Beograd: Kairos.
- Fuko 2011: М. Фуко, Разг. са Фуком, У: *М. Фуко и аналитика моћи*, Beograd: Cen. за квир студије.
- Gidens 1992: Е. Гиденс, *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lisman 2009: К. Р. Лиесман, *Teorija neobrazovanosti, zablude društva znanja*, Zagreb: Naklada Jasenski i Tur.
- Šotle 2009: Јан Арт Шотле, *Globalizacija (kritički uvod)*, Podgorica: CID.
- Штиглић Štiglic 2004: Д. Е. Штиглић, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM.
- Žigu 2008: А. Жиру, *Корпоративни рат против високог образовања*, бр. 8, Београд: Зенит.

ГЕОПОЛИТИКА, ИДЕНТИТЕТ И КРИЗА ГРАЂАНСКЕ СВИЈЕСТИ**

Проблем односа система и насиља овдје се тематизира са намјером да се преиспита статус демократије као доминантне тековине западне културе. Полазећи од Хајдегерове критике културне политике идентитета као геополитике, преко интерпретације односа егзистенције, историје и праксе у оквирима критичке теорије друштва, до Фукоовог дјела *Надзирати и кажњавати*, намјеравају се размотрити услови у којима се маргинализује аутономија грађанске свијести и редукују могућности њена дјеловања у савременом друштву.

Технолошки позитивизам се на нивоу свакодневног односа према друштвеној стварности јавља у виду стратегије која треба спасити идентитет од његова наводног ишчезавања у глобализованом свијету. Овај захтјев, јер није више само чежња за спасењем, постаје стање културе које се темељи у геополитичком лингвирању *λόγος*-а. Наиме, вулгарни прогресивизам јесте наглашено есенцијалистичког карактера, полаже право на првобитност и тако спроводи модел културне политике који се задржава унутар концепта идентитета. Запосједање првобитности баштини опортунистички дух дневно-политичке варбализације стварности која нуди слику увијек боље будућности. Ово запосиједање хоће захватити биће у цјелини – и подручје језика (граматика), мишљење (метафизика) и тијело (насиље).¹ Кул-

* zelimir@fil.bg.ac.rs

** Овај рад дио је истраживања која се изводе на пројекту 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Задржавајући се у оквиру преиспитивања статуса демократије као, уз хришћанство, доминантне тековине западне културе рад је прилог теми коју сам третирао у текстовима „Рецесија и демократизација – о кризи идеологије капитала и другим подвалама историје“, „Како је изгубљена утопија егзила? – о друштву без заједнице и отуђењу без самоће“ и „Дијалектика, апофатизам, ниҳилизам – о вриједности негације: прилог критици позитивизма и индивидуализма“.

¹ Насиље се овдје разумијева као облик дисциплинирања, тачније управљања људским тијелом – од покорвања, преко располагања до радикалног овладавања тијелом као коначним објектом (тијело као леш). У *Надзирати и кажњавати* Фуко појашњава: „Историјски тренутак за дисциплине је онај када се рађа таква вештина управљања људским телом чији циљ није једино да се његове способности повећају нити да се оно још више потчини, већ да се створи такав однос који у оквиру истог механизма тело чини утолико покорнијим што је оно

турне политике идентитета се зато, унутар конструкта дихотомије глобално/локално, развијају преко националних програма геополитичког лингвистичког *λόγος*-а. Језик, како то већ Хајдегер примјеђује, постаје објекат располагања којим човек уређује и одређује стварност. На томе се, евидентирајући у овој интерпретацији посљедице таквог стања, заснива и национални модернизам који, у исто вријеме, бива историцизам. Граматика, колико је сте израз нововијековне метафизике², учествује у наметању логистике која треба понудити модел (само)разумијевања и консензуса, па и разрешења раскола на нивоу метајезика који сама историја није могла потврдити. Могло би се рећи да је то одсуство рјешења водило разградњи метафизичке субјективности што се, као питање о разумијевању природе односа према традицији, и данас задржало као једно од главних задатака философије. Тачније: „Ма шта о томе мислили, философија 'од Декарта до Ничеа' (или у другом, више стросовском регистру, 'од Макијавелија до Сартра') не састоји се у линеарном развоју неког *метафизичког поимања субјективности* које би, у почетку још несавршено, у тренутку *cogita* нашло коначно испуњење у техничком појму 'воље за моћ'. Између разних поимања субјекта, код картезијанаца, емпириста, у трансценденталној философији Канта и Фихтеа, коначно код Хегела и Ничеа, тензије и супротности у ствари су толико дубоке да би сасвим узалудно било хтети их 'разрешити' у једној јединој једначини. Обновити, у њеној разноврсности, историју тих тренутака модерне мисли представља, још и данас, један од главних задатака философије која би тежила томе да оцрта статус субјекта *после смрти човека*, после многобројних разградњиметафизичке субјективности (...) Стога, на крају такве једне историје субјективности, неминовно смо стигли до питања статуса културе у демократском друштву, у друштву појединаца еманципованих од света традиције“ (Фери 1994: 30-31). С друге стране, конструктивне политике идентитета које наводно парирају дисперзиним својствима глобалне културе умјесто да обнављају *διά-λόγος*, олако завршавају у ривалистичкој, а наводно пацифистичкој, реинтерпретацији историје. Истори-

корисније, и обрнуто. Ствара се, значи, политика принудног потчињавања тела, а - то подразумева прорачунату манипулацију његовим елементима, покретима, понашањем. Људско тело потпада по машинерију власти која га истражује, - рашчлањава и поново саставља. Рађа се 'политичка анатомија' која је истовремено и 'механизам власти'; њоме се дефинише начин на који се може овладати телом других и утицати на њега, не само да би ти други учинили оно што се од њих - жели, већ и да би се понашали онако како се од њих очекује, према утврђеним техникама и онолико брзо и ефикасно како се одреди“ (Фуко 1997: 133).

² Метафизичко постављање субјекта као мјере свих ствари пројектовало је илузију да се бивствовањем може владати. Мишљење тако постаје математичко, односно каликулативно располагање опредмећеном стварношћу, и објављује се у виду машинске технике. Језик се, технички (граматички) опредмећен, ставља у функцију господарења над бивствовањем, инструментализује се, постаје средство за употребу и тако се, кроз вријеме, запоставља његово примарно својство којим се збива као разговор (*διά-λόγος*), хоризонт сусрета у (ту)бивствовању.

цизам утолико остаје битна особина и наводно постисторијског довршења цивилизације и процвата глобалне културе. Наиме, реинтерпретација историје, и у метаморфози идентитета, не губи особине геополитичке стратегије, па се територијална питања намећу као друштвено одлучујућа без обзира колико се потенцијало да би глобална култура, као транстериторијална, требала редефинисати не само однос према времену него и простору. Са знање смисла историје, као и реални пацифизам, евидентно је у времену – касни, па се и језик, изгубивши своје исцјељујуће дејство, вербализује тако што се значај говора своди на свакодневну употребу или на комуникацију. „Човек више не мисли, већ се само бави 'филозофијом'. У узајамном надметању таква бављења јавно нуде себе као 'изам' и настоје да надмаше једно друго. Доминација таквих назива није случајна. Она почива, и то пре свега у новом добу, на особеној диктатури јавности. Такозвана 'приватна егзистенција' ипак није суштинско, то јест слободно, човеково бивствовање. Она се скрућује само у негацију оног што је јавно. Она остаје изданак који зависи од онога што је јавно, и храни се пуким повлачењем из онога што је јавно. Тако она, против своје воље, сведочи својој потчињености јавности. А сама та јавност, зато што потиче од доминације субјективности, јесте метафизичко опуномоћење које усмерава отвореност бивствујућег у безусловно попредмећивање свега. Зато се језик срзава на средство масовне комуникације, у којој се попредмећивање – пренебрегавајући свако ограничење – шири као једнообразна доступност свега свакоме. На тај начин језик подлеже диктатури јавности. Јавност унапред одлучује шта је разумљиво, а шта треба одбацити као неразумљиво“ (Хајдегер 2003: 282-283). Степен поменуте редукције језика, дакле, указује на размјере заборавља смисла књижевности, посебно поезије, и философије, а онда и смисла људског бивствовања. У својим есејима о поезији, што се евидентно може, по овом питању, довести у везу са издвојеним цитатом из Хајдегеровог „Писма о хуманизму“, Бранко Миљковић пише: „То што је савремена модерна поезија неразумљива, не значи да она нема шта да каже, или не уме да каже, већ, супротно томе, да она има много штошта да каже и да то казује без остатка. Овде, наравно, није реч о некаквом филозофском садржају поезије, већ о дијалектичкој школованости њена израза. Песнички израз је, најзад, то слободно можемо рећи, дорастао дубини и сложености света, и зар је онда чудно што га данас често сусрећемо и у делима самих научника и филозофа (...) Разумљиво је да већина, која о свету не зна ништа или зна врло мало, више воли поезију која исто тако о свету ништа не зна. Са своје стране, велика поезија, као и живот сам, одбацује од себе површног човека“ (Миљковић 1991: 159). Превазилазећи свакодневну употребу језика, поетски смисао говора може, наиме, да дестабилизује фаталан однос према симболичкој структури који је у прошлости производио насиље и смрт. Неосимболичка снага поетског смисла говора пут је разотуђења грађанске свијести на који се језик, не одступајући од свијета и живота, враћа мишљењу а да не губи своју дејственост. Криза грађанске свијести се зато и

данас манифестује преко недејствености једне језичке структуре која захтијева критички облик мишљења, структуре која се непрестано деконструираше у дијалогу, у сусрету у разлици, па стога и није опште примјенљива, није популистичка. Превласт геополитике у савременој западној култури једнак је превласти технократије која одржава грађанска питања секундарним, што упућује на отуђење грађанске свијести унутар друштвених збивања чија дијалектика води наизглед парадоксалном својству демократизације: територијализму глобалне културе.

Однос између „унутрашњег“ и „појавног“ аспекта једног феномена, у овом случају кризе грађанске свијести, упућује на то да је његова бит неодвојива од тоталитета историјског процеса и то на начин на који је тај процес структуриран у једној епохи. Разумијевање блискости појаве или било ког историјског тренутка са цјелином процеса, управо, износи на видјело структурални поредак друштвеног живота. Механизми којима би једна интерпретација анулирала садржај разлике у разумијевању поменуте блискости, укидају динамичку природу структуралног поретка и фиксирају је у цјеловит поглед на свијет. Друштвени живот увијек је узурпиран опструкцијом дијалектичког процеса који, и у виду критике, може раскринкати а потом и превентирати услове из којих настаје идеолошка конструкција стварности. Из тог разлога, задржимо се у оквирима критичке теорије друштва, Херберт Маркузе инсистира на битности односа између човјека, историје и праксе (в. Рускони 1973: 297). Тежиште разумијевања историје се динамизира, измјешта се са гносеолошког на критички план што говори да се својственост човјека не може остварити унутар тоталитета који би га детерминисао, који би се наметнуо као онај структурални поредак који се чини јединим и нужним. Друштвена егистенција је, наиме, остварена у својој могућности када је дјелатност враћена у функцију живота, а тада се специфична природа људскога постојања не одређује само преко прошлости него и преко будуће људске заједнице. Појам „збиљске могућности“ је утолико од виталног значаја за Маркузеа, а „обнавља појам бити као Аристотелове *dynamis*, која се изгубила у формалистичком и трансценденталистичком расправљању у грађанско доба“ (Рускони 1973: 299). У овоме се разумијевању суштине, па и облика друштвеног живота, као и збиљске могућности, хоће указати на значај дјелотворности спекулативне структуре чиме би се превазишао спиритуализам грађанског мишљења који доприноси препуштању свакодневног живота „на милост и немилост ирационалности и несреће“ (Рускони 1973: 301). Демократизација треба да отклони универзалистички и елитистички статус културе којим би осамостаљени духовни живот био постављен насупрот свијета живота, а културне вриједности (добро, лијепо, срећа), самим тим, презервиране као привилегија „вишег поретка“ друштвеног живота. Биједи и несрећа свакодневнице се онда, у име одржања постојећег поретка, чине подношљивим на основу среће која се износи на трансценденталну раван – на ниво стања душе. Идеалистички напор грађанског друштва, и у доба превласти материјализма и еко-

номског рационализма тежи ослобађању од чулности, афективности, ужитка (...) „Култура душе“ се успостављала, по Маркузеу, преко двије категорије: дужности и умјетности (в. Рускони 1973: 302). Умјетност је у себе инкорпорирала идеалне садржаје грађанског друштва, колико је и сублимирала жељу за срећом, али тако што се одвојила од баналне свакодневнице. Овај напор се није, међутим, историјски успоставио као опште стање свијести, па се онда ни структура вриједности која се своди на интерес капитала није могла превладати. Умјетност је прешла у стање негације колико је појачала позицију властите немоћи и тако интензивирала искуство отуђења у грађанском друштву. Глобализација, у модусу једне, назовимо то, толерантне (плуралне) универзализације, отвара друштвени простор у облику конструкта културе која умјетност, односно сублимирану жељу за срећом и, истовремено, резигнацију, излаже као предмет у потрошачкој размјени. Одсуство битне умјетности није обиљежено само порастом теорије, обиљежено је и одвајањем дјела умјетности од судбине егзистенције. Радикална естетизација умјетности, као и површна стилизација, кореспондира једино са механизмима ослобађања капитала или се декоративно релоцира у функцију симболичке структуре која је изгубила трансцендентални контекст преко кога задобија значење и дејственост. Тиме се људски живот утапа у тоталитет производа културе и парцијално експонира преко културних политика идентитета. Култура као мануфактура се, у првом реду развијала у индустрију, у један од облика прилагођавања процеса производње владајућем моделу живљења који ће потом прерасти у моделирање, односно дизајнирање друштвеног живота као тоталитета. Као глобални пројект, моделирање није укинуло принцип идентитета него га је ојачало идеологијом друштвености у којој атрофира осјећај присуства истинске заједнице. Овај процес моделирања друштвеног живота преко културе прерастао је у трансполитички вид организације и контроле. Фуко, у дјелу *Надзирати и кажњавати*, појашњава овај процес: „Ако је економски процват Запада отпочео са механизмима који су омогућили акумулацију капитала, онда се може рећи да су методе управљања акумулацијама јединки омогућиле политички процват у односу на традиционалне, ритуалне, скупе, насилничке облике власти који су, брзо застаревши, били замењени префињеном и смишљеном технологијом потчињавања. Заправо, та два процеса – акумулација људи и акумулација капитала – не могу се одвојити; не би било могуће решити проблем акумулације људи без повећања производног апарата, кадрог да их издржава а уједно користи; и обрнуто, технике које кумулативно мноштво јединки чине корисним, истовремено убрзавају акумулацију капитала. (...) Масовно пресликавање војних метода на индустријску организацију било је пример тога моделирања поделе рада по узору на устројство власти. Заузврат, техничко рашчлањивање процеса производње, његово 'аутоматизовано' разлагање, пресликали су се на радну снагу која је требало то да омогући: стварање дисциплинских апаратура у којима се појединачне снаге повезују и структуришу, а тиме и појачавају, последица је

таквог пресликавања“ (Фуко 1997: 214). Колико би то било примјерено рећи, познашћу цивилизације (коју је обиљежавала и велика умјетност, па и идеал јединства садржаја и форме, те природе и човјека) збива се и њен замор у виду процвата културе, културе која у себи носи трансполитичку снагу реорганизације простора у слободно тржиште, а чији механизми, са олакшаном и убрзаном циркулацијом крупног капитала, остају у оквирима геополитике и културне политике идентитета која његује различите моделе националне економије. Како је реална економија у основи производња, онда је у процесу размјене остала одлучујућа национална индустрија која потврђује да је слободно тржиште засновано на интересу крупног капитала, а не на принципима реалне економије. Рецесија указује на чињеницу да је питање економије (и као процеса размјене) неопходно одвојити од редуктивног његовог свођења на монетарно питање да би се сагледало њено поријекло у неравноправном облику друштвених, конкретно, људских односа у демократизованим друштвима или у историјским рецидивима неповјерења према другом које, ограничавајући производњу на културну политику идентитета, не успјева створити услове здраве размјене темељене на реалној вриједности. Економија се, утолико, своди на размјену која доводи до вишка који није резултат производње, дакле стваралачког развоја људских односа, него механизма тржишта чији је идеал ослобађање капитала а не свијета живота.

То значи и да се култура трансформисала у облик колонизације (а не очувања) свијета живота, владавине над бивствовањем у име, искључиво, дизајнираних људских потреба. Глобална култура се хоће, при томе, поставити као један историјски (прије него трансисторијски или постисторијски) појам који обликује однос према времену, а задржавајући се у контексту геополитике, овај модел бива један рурални начин организације простора поистовијећен са господарским односом према земљи, односно владавином над земљом. Културне политике идентитета, као геополитике, колико год да истрајавају на стратегији моћи власнички присвајају право на располагање земљом чиме се потискује у заборав да је култура начин на који човјек одаје поштовање земљи као простору свога људског, смртничког, пребивања. Ово се присвајање догађа на начин метафизике, па се и критика хуманизма ондје не треба разумјети као негација чија посљедица води нехуманости, односно насиљу. Упарво супротно: насиље долази из позитивног устројавања метафизике у односу на бивствовање. Хајдегерово појашњење природе деструкције хуманизма указује да се природа негације која је у овом случају на дјелу не може извести на основу уобичајеног, колико и 'логичког', разумијевања критике позитивистичких тековина: „Зато што говоримо против 'хуманизма', страхује се да бранимо оно што је нехумано и да величамо варварску бруталност. Јер, шта је 'логичније' него то да ономе ко негира хуманизам остаје само афирмација нечовечности? (...) Као што би значило да: Зато што указујемо на Ничеову тврдњу о 'смрти Бога', такав наш поступак сматра се атеизмом. Јер, шта је 'логичније' него то да

онај ко је искусио 'смрт Бога' буде без-божник?" (Хајдегер 2003: 307). Зато је од значаја увидјети да се „сваки хуманизам заснива или на метафизици или претвара себе самог у основу метафизике. Свако одређење човекове суштине које већ претпоставља интерпретацију бивствујућег без питања о истини бивствовања јесте – намерно или ненамерно – метафизичко. Зато се, и то с обзиром на начин како се одређује човекова суштина, оно што је својствено свакој метафизици показује у томе што је она 'хуманистичка'. Дакле, сваки хуманизам јесте метафизички“ (Хајдегер 2003: 286).

Деструкција хуманизма као метафизичког ослонаца културне политике идентитета, из наведеног слиједи, има за намјеру отклонити и превентирати услове владавине над бивствовањем и насиља над свијетом живота из кога, као изазова у коме се људско постојање збива и унутар своје историје, треба да отпочне изновно приближавање човјека оној људскости која препознаје смисао бивствовања, а не само смисао егзистенције. Зато се деструкција хуманизма, односно традиционалне метафизике, одвија преко интерпретације заборављене суштине поезије (а не у виду етичке расправе) која јесте херменеутика тубивствовања чија су два основна постулата: да *човјек пјеснички станује на овој земљи* и да је *језик кућа бића*. Ови постулати парирају стању у коме се, свођењем човјекове суштине на обједињену снагу технологије и мишљења, *φύσις* преиначује у окружење. Бивствујуће се управо на тим основама опредмеђује и путем савремене културе која је, очигледно, цјелокупним својим апаратом изданак метафизике, а да би се само бивствовање поставило у функцију човјекова опстајања. Из овога кретања ка суштини поезије и смислу језика, показује се отклон деструктивне природе Хајдегерове херменеутике од дотадашњих модела негације и њена оријентисаност ка смислу бивствовања.

Глобализам се, то је сада неопходно истаћи, често поистовјећује са американизмом. Међутим, у оној мјери у којој је американизам европског поријекла, а има своју америчку интерпретацију у облику прагматизма, толико та тековина још и данас измиче метафизичкој суштини новог вијека. У додатку предавању „Заснивање нововековне слике света помоћу метафизике“, које је Хајдегер одржао 9. јуна 1938. године у Фрајбургу, а које је потом објављено под насловом „Доба слике свијета“, издвојено је да је „американизам нешто европско. Он је још-несхваћена варијанта огромности, огромности, која је још разобручена и која још никако не проистиче из пуне и сабране метафизичке суштине новог века. Америчка интерпретација американизма помоћу прагматизма остаје још изван оквира метафизике“ (Хајдегер 2000: 89). У том смислу глобализацију је тешко подвести под једну идеју, јер она представља и одсуство идеје, цјелину у којој осуствује цјеловитост која произлази из духовне сабраности западне културе. Пратећи Ничеову интерпретацију, Хајдегер ће ово стање разумјети прије као симптом немоћи (или негативне воље за моћ) него као израз воље да се исто као такво успостави и одржи. Анализа проблема експанзије природних наука преко суспензије духовних која би, попут драгоцјеног Хусерловог увиђања

тог проблема и феноменолошког одговора на исти, ипак остала на нивоу приоритетног разматрања свијести, тражи искорак у подручје људске одлуке да би се проблем кризе сагледао унутар природе не само друштвених односа, него њене онтолошке димезије која је отворена у распону између начина људског постојања и самог бивствовања. Маркузе, вратимо се на проблем кризе грађанске свијести, управо у овом помаку Хајдегерове реинтерпретације феноменологије види разрешење позиције грађанске философије и начин, дакле и метод, којим би се могло активно, а не само на трансценденталном плану, одговорити на проблем насиља у историји. У томе је приоритетни значај разматрања односа бивствовања и времена. Проблем темпоралитета сазнања указује на гносеолошки проблем чија се узнемиравајућа природа читава у чињеници да сазнање касни и да се прошлост не може измјенити, а проблем заснивања мишљења налази свој истински изазов унутар околности које мишљење онемогућавају. Судбоносност одлуке, имајући у виду оправданост питања о смислу бивствовања као питања о људској могућности, односно будућности, тиче се мишљења које се односи, дакле, на фактицитет и које се легитимизира у времену спрам реалности односа и изазова којима је егзистенција изложена. Проблем кризе грађанске свијести, колико год да је иста конструкт и културне политике, остаје зато везан за питање заснивања европских наука и разумијевања смисла философије по човјекову историјску одлуку која би тек истинским преокретом показала своју дораслост изазову пред којим човјечанство стоји на почетку 21. вијека.

Литература

- Миљковић 1991: В. Миљковић, „О поезији“, *Izabrane pesme*, Београд.
Рускони 1973: G. E. Rusconi, *Kritička teorija društva*, Zagreb: Stvarnost.
Фери 1994: Л. Фери, *Homo Aestheticus*, Сремски Карловци, Нови Сад: ИКЗС.
Фуко 1997: М. Фуко, *Надзирати и кажњавати*, Сремски Карловци, Нови Сад: ИКЗС.
Хајдегер 2000: М. Хајдегер, *Шумски путеви*, Београд: Плато.
Хајдегер 2003: М. Хајдегер, *Путни знакови*, Београд: Плато.

ХЕЛЕНИСТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА И ИЗАЗОВИ АНТИЧКОГ ГЛОБАЛИЗМА

Савремени свет заснован је на идеалима повезивања човечанства на свим нивоима. Неспорно је да се паралела у извесном смислу може повући између савременог света и хеленистичког периода, који је најпре освајањима Александра Македонског, а касније и стварањем римске државе довео до пропасти полиса, а самим тим и до напуштања традиционалног начин живота Грка. Више се не поставља питање заједничке опште среће друштва већ питање личне среће постаје све актуелније. Преовладава заједнички осећај изгубљености, истргнутости из целине и потребе да се пронађе спокојство у свету пролазних ствари. Хеленистичке филозофске школе све више наглашавају окретање личном и унутрашњем животу и на свој начин одговарају изазовима глобализма. Неки од понуђених одговора хеленистичких школа могли би бити актуелни и данас као путеви проналажења сопственог идентитета у мору понуђених разноликости. Који су то одговори које ове школе нуде изазване античким глобализмом? Ево неких од њих: филозофија као логотерапија, слобода као унутрашњи императив и развијање идеја космополитизма насупрот идејама глобализма.

* * *

Нови дух времена у коме живимо означен је термином глобализација. То је пре свега економски термин, али се он примењује и на остале аспекте мешања и повезивања различитих култура и народа на различитим нивоима. Зато неки аутори праве разлику између термина глобализам и глобализација желећи да раздвоје економско повезивање од културолошког повезивања. Мада се овакава повезивања често тумаче као позитивни примери у историји човечанства, она собом носе и одређене ризике и недостатке. Ти недостаци се посебно односе на индивидуални човеков живот, глобализација често тежи занемаривању различитости, и таква друштва у пракси осцилирају између тоталитаризма и анархизма. У таквој клими човек је често суочен са осећајем отуђености. Тим проблемом су се у савременој филозофији посебно бавили филозофи егзистенцијалистичке филозофије, али се може рећи да је окренутост филозофији живота био присутан и у доба хеленизма.

Период освајања Александра Македонског (334-323) довео је до прожимања и преплитања хеленске културе са културама новоосвојених територија. То се појачало када су Римљани покорили Грчку 146. год., и

* sladjana.ristic.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

створили велико римско царство. Повезивањем грчких полиса дошло је до напуштања утврђеног начина живота који се до тада одвијао унутар градова, а када је створена светска држава, она је носила промене и у начину живота обичних људи. Пропашћу полиса грађанин губи свој уобичајени начин живота утврђен кроз обичаје, норме и институције. За појединца свет је био непрегледно место, а држава више није могла бити сигурно уточиште. Пољуљане су утврђене вредности које су се по неписаном правилу од богова, преко државе бринуле о човеку. Упркос свој величанствености новог света, мултикултуралности и сјају тих дана, свет је за хеленског човека престао да буде сигурно место. Човек је схватио да је само странац, гост и да само привремено борави на овоме свету. Где је онда требало тражити сигурност? Све филозофске школе су се слагале да сигурност треба тражити у непропадљивим вредностима, за Хелене то је био логос, а за хришћане то је било божје царство. Овај свет дефинитивно престаје да буде место где се идеали Платонове државе могу оставарити.

Упркос разликама у свим хеленистичким филозофским школама преовладавају питања која се баве човековим унутрашњим животом, питања која траже сигурни ослонац у променљивом свету и питања која желе да одговоре на смисао човекове егзистенције. Али се сва питања сливају у једно: Како постићи душевни мир? Корпус одговора на ово питање у себи садржи и комолошке, епистемолошке и политичке теме, али мање или више све те теме су упућене ка проналажењу оног модела који ће донекле утешити човека суоченог са универзумом али овога пута директно без посредовања државе и заједнице.

Филозофија као логотерапија

Хеленистички период представља најизразитију потребу антике да до краја уобличи лик мудраца, који сав свој живот усмерава на постизање мира и хармоније у души. Филозоф-мудрац је врхунски идеал у коме се остварују сви идеални квалитети човека. Зато је бављење филозофијом у хеленизму синоним за бригу о својој човечности и бригу о својој души. *Душа мудраца личи на свет изнад месеца, јер је њему време увек ведро* (Seneca, Ep, 59, 16)

Ова брига била је могућа само заједничким разумевањем појма филозофије.

Филозофија је била краљица свих наука и она је у себе укључивала све остале науке, а сама је за себе задржавала улогу науке над наукама. Овакав један приступ може се пратити и кроз систематизацију наука карактеристичну за хеленизам. Свака наука била је степеница или припремна дисциплина за следећу, код хеленских школа се све завршавало у етици, а код хришћанских у богословљу. Преко систематизације наука може се видети да се радило о једном специфичном погледу на свет који је претпостављао постојање једне универзалне и апсолутне *истине*. Сада када живимо у вре-

ме плурализма истине и релативизације појма истина чак и у филозофији, можда је тешко схватити дух тога времена. Све науке су биле као потоци који се уливају у једну велику реку – *филозофију*. Филозофија је наука која успоставља смисао света јер велика већина сазнања која могу да изгледају различито и неповезано, на крају изгледају само као привид, јер своје исходиште налазе у великом поретку који је само манифестација једне истине. Све изгледа *једно* само онда када ствари уплове у своје природно место и поредак, за Грке то је био један *космос*, за хришћане то је био један Бог.

У филозофији су дакле садржане оне трајне вредности за којима душа човекова чезне, она је ослонац и једина утеха души у свету пропадљивих ствари. Филозофија је сигурна оаза непролазних вредности која омогућава човеку да истраје и у најтежим временима. Само је филозофија садржавала науку о смислу света али и смислу човековог живота, али то није било могуће ако се филозофски одговори траже споља, већ је била потребна и дубока контемплација. Филозофија се не исцрпљује у чињеницима, егзактности и тачности она је за хеленске мудраце начин живота, у њој је садржана истина која смирије и доноси утеху. Хеленизам је у себе укључивао различите школе, од оних које су задржавале античке вредности до хришћанских школа које су нудиле специфичнији поглед на свет. Али свима њима је било заједничко уверење да је бавити се филозофијом значило трагати за миром у својој души и проналазити трајне вредности које доносе тај мир. Исходиште филозофије остваривало се у њеној сотериолошкој улози.

Тако ће рецимо Марко Аурелије тврдити да једино филозофија може дати смисаони и правилан ток човековом узбурканом, трагичном и пролазном животу. А Сенека у филозофији налази моћну заштиту пред неумољивим законима судбине. *Макар нас судбина спутавала неумољивим законом, макар Бог Господар свемира, све уредио, макар случај без реда покретао и мешао људске прилике, филозофија нас мора штитити. Она ће нас подстицати да се Богу покоравамо радо, а удесу пркосно, она ће те учити да се за Богом поводиш, а случај да поднесеш* (Сенека 1987: 66). Епикур, који заступа атомистички и донекле материјалистички поглед на свет, неће одбацивати филозофију него ће и сам тврдити да духовна задовољства изазивају више радости од телесних. Епикур је у филозофији видео неку врсту технике и науке која нас поучава како да избегавамо бол, а проналазимо радост. Мудрац своје исходиште и мир проналази у животу који треба да буде испуњен задовољством: *Зато и младић и старац треба да се баве филозофијом, један да се у старости подмлади добрима, радујући се оном што је прошло, а други да истовремено буде и млад и стар, не бојећи се онога што ће доћи. Треба дакле да се старамо за оно што ствара блаженство: јер ако је оно ту онда имамо све, а није ли оно ту, онда чинимо све да га сатекнемо* (Епикур 1959 :25). Код хришћанског мислиоца св. Јустина Филозофа наћи ћемо веома сличан став и препоруку за бављење

филозофијом, с том разликом што ће он у филозофији видети науку која је неопходна човеку како би стекао врлине и водио частан и праведан живот. Филозофија је овде техника разборитости која помаже човеку да оствари суштину свога бића. *А без филозофије и исправног размишљања нико не може бити разборит. Стога сваки човек треба да се бави филозофијом и сматра је најважнијим и најчаснијим послом а остале послове другоразредним и трећеразредним, примереним и достојним прихватања ако су везани за филозофију, а простим и ниским ако су је лишени и ако је они који се њоме баве не следе* (Јустин Филозоф, Разг., 3). Јустин Филозоф говори и о великој одговорности коју собом носи филозофија. Јер упркос великом достојанству које доноси бављење филозофијом он често у својим списима напомиње да постоје многи који недостојно носе име и звање филозоф. Многи носе *палуум*, односно одећу филозофа, али не живе у складу са својим позивом. *И међу онима који носе име и одећу филозофа постоје појединци који не чине ништа достојно овога звања* (Јустин Филозоф, Апол. I.4). Није довољно само обући се као филозоф, нити стећи одређено образовање и почаст, већ је веома важно да ли „филозоф“ и својим делима оправдава филозофско звање, јер Јустин Философ, слично као и Платон, наглашава да филозофско звање обавезује на праведан и побожан живот. *Љубитељ истине је дужан да на сваки начин, а највише личним животом, испуни правду у речима или у делима својим, па макар то било и под претњом смрти* (Јустин Филозоф, Апол. I.4).

Као што се могло видети код већине хеленистичких мислилаца, филозофија није одвојена од начина живота, она је толико сродна са мудрацем да је по Епиктету сувишно и помињати њено име, већ је најважније делати у складу са њом: Филозофи се не препознају по томе како говоре, већ по томе како живе: *Никада себе не називај филозофом, а са обичним људима не говори много о филозофским начелима него ради по њима* (Аријан 1958: 42).

* * *

Неки од ставова хеленистичких мислилаца недвосмислено упућују на закључак да је филозофија била много више од онога како се она данас разуме. Неспорно је да се паралела у извесном смислу може подвући између појединца тога времена и савременог света. Заједнички је осећај изгубљености, истргнутости из целине и потребе да се пронађе спокојство у свету пролазних ствари. Свакако, филозофи би рекли да је то питање које се никада не може пренебрегнути и да је оно можда у основи сваког филозофирања, те да је човек подједнако у сваком времену позван да одговори на нека егзистенцијална питања. Хеленистичке филозофске школе су понудиле неке могуће одговоре и указале на важне проблеме таквог човековог стања, можда управо због тога можемо да се поучимо неким њиховим одговорима.

Проблеми постизања хармоничног душевног стања данас нису питања филозофије него психотерапије. Идеалом мудраца или идеалом спо-

којног и психофизички здравог човека данас се не бави ниједна наука у целини, човек је издељен на атоме, делове. Пред иновацијама и новим открићима поклекнула је цела цивилизација и запоставила најважније питање: питање мира, спокојства. Хеленистичке школе су за разлику од нас имале ту срећу јер их је време глобализма затекло онда када су још дубоко биле под идеалима Антике, која није доводила у питање смисао и хармонију космоса. Свест о повезаности појединца са космосом јесте најважнија одлика хеленистичких школа. Чак и када веза са заједницом и државом није тако јака, човек није сам, његов живот и све што се дешава осмишљено је универзалним логосом. Филозофија је била логотерапија¹, она је лечила смислом. Код филозофа езгистенције, који се у савременој филозофији највише баве појединцем, не може се наћи терапија већ само дијагноза. Филозофија је јако дуго у себе укључивала и сотериолошку димензију, она се све до почетка новог века бавила и питањем спасења, утехе, наде... Можда би управо у време глобализма било упутно понешто научити од оних филозофа који су исходиште свог филозофирања видели у осмишљавању човековог живота трајним и вечним вредностима.

Слобода као унутришњи императив

Проблем личне слободе је дефинитивно било централно питање хеленистичких школа. За њих човек више није биће заједнице ни државе, него појединачно биће које свој пут треба да нађе независно од државе. Проблем слободе искључиво се везује за унутрашње ослобађање од афеката и за стицање врлине. Као да се повлачи нека невидљива граница између појединца и државе, појединца и света, која до тада није била тако изразита у хеленском друштву. У свим аспектима живота осећа се разграничење између спољашњег нужног и унутрашњег слободног аспекта. То разграничење на царство нужности од царства слободе може се пратити преко политике, науке, уметности и филозофије. Све науке се деле на канонику, физику и етику. Каноника се бави законима мишљења, а физика законима универзума, а оне се по својој природи баве откривањем поретка, дакле онога што је нужно знати, како би могло да се делује у правцу треће науке – етике, која учи човека како да умири своју природу и у ком правцу може да делује да би искусио слободу. Када је Платон говорио о постојању ропских душа, управо је мислио на оне који нису у стању да проживе свој живот аутентично јер су под јаким утицајем нагона.

¹ Овај термин потиче од Виктора Франкла (1905-1997) оснивача логотерапије, психијатра који је неколико година био у затвору у Аушвицу. Основни постулат његове филозофије и терапије заснива се на ставу да живот сваког појединца има безусловни смисао који појеинац треба да препозна. За њега човек није биће нагона или моћи већ биће смисла. У свакоме од нас постоји воља за смислом и та воља нас суштински одређује.

Та иста линија поделе може се пратити и у политичком животу. Слобода се не везује за политичку слободу него је она садржана у личности и појављује се као унутрашњи императив. То не значи да су сви филозофи напустили своје учешће у државним пословима, него се окрећу вредностима које су непропадљиве. Учествовање у политичком животу омета постизање блаженства, а мудрац треба да учествује само колико је то потребно за његово одржање и обезбеђење.

За Епикура појединац није члан заједнице, већ неко ко секундарно улази у везу са другима, његов идеал је био живот у осамљености, што је својим ученицима и саветовао. Епикур не пориче државу, али пориче њену улогу у моралном култивисању човека. Епикур је промовисао нове идеале античког духа, и то оног који се полако повлачио из спољашњег живота ка унутрашњости. Политичка заједница је ствар принуде и мудрац треба да учествује у политичком животу само ако је то нужно. Док је Зенон говорио да ће улазити у државни живот ако га у томе нико не омета, Епикур је учио да се мудрац неће бавити политиком ако на то није приморан. Насупрот политичком животу као заједници заснованој на нужности, Епикур говори о неговању пријатељства као заједници која је заснована на слободи. *Свако пријатељство треба неговати ради њега самог* (Гном. Ват. 23).

Слично се дешавало и у ликовном стваралаштву: није више било великих сликарских и вајарских дела која су украшавала животни простор, тежило се као мањим детаљима и мистици.

* * *

Где се налази царство слободе? Као што се могло видети политичка слобода је релативна категорија и заснована на веома променљивом садржају историјских околности, зато се царство слободе мора тражити у јакој и мудрој смиреној личности. И док стоичари говоре да је све подређено логосу и неумољивој судбини (*μοιρα*), а Епикур о поретку атома, стиче се утисак да се појам слободе не може пронаћи у њиховим делима. Разлика између мудраца и обичног човека јесте у томе што мудрац зна у којим доменима је слободан. Он не узима слободу као априорну одлику свога живота, него се пажљиво труди у налажењу путева којима осваја унутрашњу слободу. Оно што човека највише омета на том путу јесте незнање из кога се рађају страх и неслобода. Скептичари сматрају да се мир и непомућеност душе могу постићи само уздржавање од суђења. Уздржавање доводи до непоколебљивости, непомућености душе (*атараксија*). Сврха уздржавања од свега што се сматра истинитим није у томе да се човек поколеба и да изгуби ослонац. Напротив, скептичари наглашавају да се ослонац губи везивањем човека за оно што сматра истином, они сматрају да се слобода постиже тек невезивањем за било какав став.

Мудрац ће јасно увидети разлику између онога што је у њему слободно и што није слободно. Најбољу поткрепу таквог става добијамо од Епиктета: *У нашој власти су мишљење, делање, жудња, избегавање, једном речју дела која од нас произлазе. Нису у нашој власти тело, имање,*

углед, спољашни положај: све што нису наша дела. Оно што је у нашој власти по природи је слободно, и не може се спречити ни омести, а оно што је по природи робско може се спречити (Аријан 1958: 29). Код стоика целокупна стварност је прожета божанском силом, а човек може да постигне праву срећу само ако живу у складу са божанском премудрошћу. Човек постаје слободан само ако усаглашава своју вољу са Божјом вољом. Суштина човекове среће састоји се у томе да су све његове радње засноване на принципу хармоније између своје воље и воље Господара свемира (Лаертије 1985 : 88).

Слобода је зато повезана са мишљењем, она није последица спољашних околности него последица нашег увида. Царство слободе и среће постоји у срцу, уму, жељама, и то царство је неутуђиво право свакога човека. Срећа је ствар одлуке, а не ствар околности. Она зависи од распореда мисли у нашем уму, а не од распореда околности: *Јер теби нико не може да науди ако ти то нећеш. А бићеш заиста оштећен када будеш мислио да си оштећен* (Аријан 1958 : 37). Чак и тешке животне трагедије не треба човека да одврате од позитивног распореда мисли у глави мудраца. Стоичари наводе пример човека коме умире син, а он се не жали на околности него одговара: *Хвала Господу што сам имао сина и толико колико сам га имао. Уместо озлојеђености, страха, нихилистичке патње – утеха и захвалност!*

Како је осећај слободе лични акт, и како је само сам човек себи може извојевати, човек може бити слободан па макар био роб, као што може бити крајње неслободан, па макар био краљ. *Главна је ствар којег је духа човек, а не којег стања; никоме врлина није затворена, свима је отворена, свима допушта приступ, све позива, рођене од слободних родитеља... робове, краљеве...* (Hrisip, SVF III 351, 353) Зато све што нам је дато треба прихватити само као улогу али не и као део нашег стварног идентитета, прави идентитет човека долази из унутрашњости његовог бића. *Посматрај себе као глумца у једној драми. Твоја ствар је само то да улогу која ти је поверена добро одиграш, а избор улоге је ствар другог* (Аријан 1958: 32). У прилог тези да је једино унутрашњост прави човеков идентитет у коме треба таражити слободу говори и Плотин, мистичар неплатонистичке оријентације. *Онај који може нека прати себе и иде у унутрашњост, пошто је споља оставио очињи вид, и нека се не окреће претходном телесном сјају* (Плотин 1982: 37).

Проучавањем стоичке физике може се стећи утисак да нема много простора слободи пред неумитношћу судбине, али ће се из њихових списа јасно видети да они своју филозофску школу виде као својеврсну оду слободи, што се може видети и из надгробног натписа Зенону: *Науку мужевности си пронашао и неуморним радом и великим напором створио си нову школу, мајку неустрашиве слободе* (Anth. Pal., VII, 117). Ова порука о стицању неустрашиве слободе може бити и једна од основних порука свих хеленистичких школа упркос њиховим разликама и може се рећи да је тако

дефинитивно направљена разлика између политичке слободе као правног акта и филозофске слободе као акта мишљења.

Освајање унутрашње слободе је идеал и мукотрпни процес који се постиже контролом и прочишћење својих нагона. И док стоичари и хришћани препоручују аскезу, Епикур ће препоручивати умереност. Мада су методе различите, циљ како аскезе тако и умерености јесте стицање врлине (*αλατια, αταραξιζα*). Тек са врлином човек постаје слободан, јер је тек са њом у стању да контролише своје страсти које су део царства нужности. Врлина није ропско стање, јер је човек роб врлине само онда ако она није права. Врлина је оплемењени део афеката, простор у коме човек не мора бити роб. *Врлина је хармонично стање, које заслужује да се одабере ради ње саме, а не због надања или из страха, или неког другог мотива споља* (Лаертије 1985 : 230).

Врлина свих врлина, која доминира стоичком и хришћанском етиком јесте *apatia*², односно бестрашће које се тумачи као одсуство страсти за свет или равнодушност. У стању бестрашћа мудрацу ништа не треба, јер је умом надвладао све пожуде које би га могле одвести у стање острашћености (*παθος*). Апатија је, према мишљењу стоика, циљ властитог уздизања и самосазревања. Разлика је у томе што стоичари препоручују равнодушност према свему спољашњем, док се код хришћана то односи само на ниже страсти, а аутентичну страст душе треба усмерити ка Богу. Мудрац онако како га виде стоичари јесте човек који тежи ка остварењу бестрашћа (*apatia*), ради постизања душевног мира, а за хришћане бестрашће води ка бојем царству љубави и слободе.

Космополитизам уместо глобализма

У складу са слободом која је унутрашњи и лични императив хеленистички мислиоци су развијали и космополитизам, који је метафизички императив општељудске слободе. Јер док је глобализам људе повезивао по спољашњој основи која је углавном била мотивисана политичким и економским интересима, дотле је космополитизам полазио искључиво од онтолошких мотива. У том смислу космополитизам није инсистирао на културолошкој и правној једнакости људи, већ је полазио од једнакости и слободе пред Богом. Овакав став је био присутан код стоичара, а посебно је био изражен у хришћанским школама. Космополитизам је на неки начин био филозофски одговор на глобализам. Политичка одговорност која је била тако важна за Грке и Римљане престаје да буде примарна у хеленизму. Највећу одговорност сада представљају човекова духовна и сотериолошка

² Овај термин се данас користи у психологији и психијатрији где представља одсуство сваке жеље за животом и указује на некакав душевни поремећај, док је код стоичара то стање свесно одрицање или смањење страсти како би се постигао душевни мир.

стремљења. Довољно је бити човек па бити грађанин света. *Знаћу да је моја отаџбина свет* (Сенека, *De vita b.* XX 4).

И мада је за Хелене било од пресудне важности ком народу или класи припадају одређени људи, хеленистике школе поништавају националне и политичке разлике, потенцирајући једнакост људи Богом. О томе сведочи и Јеванђеље. *Нема ту Јеврејина ни Грка, нема роба ни господара, нема мушкога рода ни женскога, јер сте ви сви једно у Христу Исусу* (Посл. Гала., 3, 28). Примат божанског порекла људи над грађанским било је посебно присутно у хришћанским школама. Човек је одговоран за своје понашање без обзира на то ком народу припада или којој класи припада. Припадност одређеном етосу неће смањити његову личну одговорност пред Богом. Хришћанска слика света нудила је метафизичку основу спасења душе. Хришћанство је у себе укључивало све највеће вредности хеленизма и тако на делу показало да вредност сваке културе може бити охристовљена, а да основни мотив тога не буде политички и национални, већ духовни. Космополитизам и универзализам јесу оне вредности које ће у развоју људске културе ступити легитимно на сцену тек признавањем хришћанства. Хришћани су себе видели као становнике света и њихово једино царство коме су тежили било је божанско царство. Хришћански писци првих векова углавном позивају на молитве за земаљске владаре и царе. Они су се начелно позитивно односили према римској држави и покоравали се законима све док ти закони нису били у супротности са јасним захтевима њихове вере, као што је прихватање култа цара. То је био разлог што су хришћани били повремено гоњени од Римљана. Али та прогонства хришћански писци виде само као искушење или допуштење Божје. Хришћани су се упркос грађанској лојалности, у свету осећали као странци, једино царство које они легитимишу као реално јесте небеско царство, а себе виде као становнике тог царства.

Како хришћански писци тако и многи хеленистички филозофи нису инсистирали на поништавањау разлика међу људима, нити су се борили за правну једнакост људи, већ су наглашавали идеју свечовечанства као идеју општег сродства и емпатије међу људима. Сваки човек у себи носи део логоса, део универзалног разума, стога је сваки човек подједнако позван на своје спасење. Идеја духовне аристократије која је била тако блиска Грцима полако се замењује идејом једнакости свих људи. Врлина се не стиче теоријским образовањем већ делањем – једна је од основних девиза духа хеленизма. Можемо ли бити миротворци ако сами немамо мира, можемо ли уносити ред у свет ако сами не живимо по поретку? Они су дакле живели по Платоновом иделу филозофа – владара, а тај идеал је остварен у лику Марка Аурелија филозофа и цара. *Људи гледају како да се повуку из града, на село, на морску обалу и на планину: а и ти си навикао да то тражиш, и то на највишем нивоу. Такве жеље означавају велику незрелост духа, јер човек може када зажели да се повуче у самога себе. Ни на једно мирније и растеређеније место човек се не повлачи до у своју душу, посеб-*

но ако она сардџи оно што ће ти чим се спустиш у њу пружити потпуни мир... (Аурелије 2006 :32).

У човековој души се налази универзални сардџај својствен свим људима. Они који долазе до тог божанског садржаја у себи долазе до сваког другог створеног бића, па је то управо основа екуменске идеје. Независно од тога шта се дешава након смрти, мудрац још за живота стиче увид у заједничке људске квалитете. *Александар Македонски и његов коњушар изједначили су се после смрти. Било да их је унио стваралачки разум света било да су се распали на атоме* (Аурелије 2006: 62). Природна повезаност људи није се ограничавала само на чланове једне заједнице или државе већ и на чланове целе екумене. Човек је органски део космоса (κοσμοπολις), непосредни потомак божанства који у овоме животу прихвата државне законе али свој живот усклађује са божанским законима. Кључ радости и блаженства, мира не налази се у спољашним околностима већ у смиреној души. Тек када пронађемо тај кључ блаженства у себи проналазимо оно најљудскије у нама али и у свакоме човеку. Први пут се у хеленизму кроз овакаве ставове назире одређена самодовољност (аутаркија) човека, њему се даје веће достојанство него у ранијем периоду грчке филозофије. *Природа нас је створила као сроднике, јер нас је произвела из истог градива и за исте сврхе. Она нам је усадила узајамну љубав и направила од нас дружевна бића* (Ганас 1952 : 128).

Не ради се дакле о космополитизму универзалне монархије која теоријски и практично уништава разлика између народа, него се више ради о субјективном космополитизму који се не ослоња само на земаљску државу знајући да *Васиона није друго него наша држава* (Аурелије, IV 4, VI 23). Појединац се не одриче земаљске државе али види и сва њена ограничења и смешта је у царство пролазности, а слободан је само онај човек који је у себи пронашао царство вечности. Слобода се стиче изнутра, знањем, прочишћењем, умовањем. Мада Епикур не говори о светској држави него о заједници истомишљеника, он ипак наглашава важност разумевања опште људске природе и удаљавање од државних закона. Све ове школе у мањој или већој мери наглашавају индивидуализам и ослањање на себе или заједницу одабраних. Држава, нација, народ, више нису ослонац на коме треба градити своју срећу. Срећа је дубоко интимно осећање које зависи од стања духа, зрелости и моралног лика човека. Али за дух се треба изборити из унутрашње слободе.

Литература

- Аријан 2011: F. Arijan, *Priručnik Epiktevon*, Beograd: Dereta
- Аурелије 2006: M. Aurelije, *Misli*, Beograd: Mono i Manjana.
- Ганас 1952: W. Gannas, *Das Bild des Weisen bei Seneka*, Freiburg, Schweiz, Diss.
- Ђурић 1976: M. Đurić, *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ.
- Епикур 2005: Епикур, *Osnovne misli*, Beograd: Dereta.
- Епикур 1959: Епикур, *Посланица Менекеју*, Београд: Култура.
- Јустин 2000: Ф. Јустин, *Разговори с Трифоном, Апологија I, II*, Београд: Хришћанска мисао.
- Коплстон 1999: F. Koplston, *Istorija filozofije I – Grčka i Rim*, Beograd: BIGZ.
- Лаертије 1985: D. Laertije, *Život i mišljenje istaknutih filozofa*, Beograd: BIGZ.
- Лодс 1966: M. Lods, *Précis d'histoire de la théologie chrétienne du IIe au début du IVe siècle*, Neuchatel [Suisse].
- Плотин 1982: Плотин, *Енеаде*, Београд: Графос.
- Сенека 1987: А.Л.Сенека, *Писма пријатељу*, Нови Сад: Матица српска.
- Тертулијан 1889 : K. S. F. Tertulijan, *The Apology of Tertullian*, London: Newberry House.
- Франкл 2004: V. Frankl, *Nečujni vapaj za smislom*, Beograd: Željko Albulj.

POÏESIS И TECHNE

Увод

У раду не говоримо о глобализацији као појави, феномену, већ о ономе што њу омогућава, а то је савремена техника, тачније технолошка револуција чији смо сведоци данас – која убрзава време, смањује просторне дистанце и изједначава, па и поништава, културолошке разлике између народа, и то само са једним циљем – да успостави једно тржиште, једно политичко уређење, једну културу и цивилизацију, која би доминирала над свим осталим (под условом да опстану), а у име бољег и квалитетнијег живота човечанства у целини. Стога, најкраћа дефиниција глобализације би била: она је покушај обрнутог, ако не и наопаког остварења филозофске идеје о Једном, или о „Unus mundus-у“, како би рекли Дунс Скот, Парацелсус, К. Г. Јунг. Шта значе речи *обрнуто*, или *наопако* – када једну позитивну филозофску идеју о свету схваћеном као хармонична и жива целина покушавамо да реализујемо не путем унутрашњег преображаја духа, већ „споља“, путем људске технике, која убрзано мења свет, природу, човека, или и свет човека, и природу човека. Сила која је одговорна за овај спољашњи преображај је техника. Реч потиче из грчког језика, од τέχνη-а, али док је у антици био најтешње повезиван са грчком речју ποιησις, у новом веку и код народа који су преузели овај термин, ова веза очигледно нестаје, термин се полако осамостаљује и постаје синоним за моћ, снагу, престиж, како међу људима, тако и међу народима. Како је дошло до овог терминолошког осамостаљивања, до ове еманципације од сличних „поетичких снага“ човека, то је тема и предмет овог рада.

Парадокс омпотенције – усуд савременог човека

Познато је да се у тзв. „парадоксу камена“, или „парадоксу свемоћи“ ставља на пробу логичка могућност постојања бића које би било омпотентно. Питање садржано у њему гласи: да ли Бог може да сазда камен толико тежак да ни он сам не може да га подигне? Одговор је познат: ако и може да га сазда, онда не може да га подигне, дакле – није свемоћан. Мада су бројне варијације овог парадокса, од Епикура, Авероеса, Декарта па све до данас, намера овог рада није да га реши, нити да доказује како и колико је погрешно постављен. Наиме, Бог јесте по дефиницији свемоћан, „omni-

* branko.gorgiev@filfak.ni.ac.rs

potens“, али то не значи и да је „omnistupidus“, тј. да поставља себи задатке које не може никада да реши. Ипак, ако Богу не можемо приписати неразумност, па и глупост, чини се да човеку можемо, без обзира на његово генеричко име: homo sapiens. Нарочито данас, када је човек, уз помоћ науке и технике, започео да искушава саме границе сопствене омнипотенције и истовремено, „парадоксално“, да назире безизлазност сопственог положаја. Реч „парадоксално“ није случајно овде у наводницима. У етимолошком погледу грчка реч παράδοξος је сложеница настала од предлога παρά и именице δόξα, што би дословно значило: оно што се противи уобичајеном мишљењу, здравом разуму, очекиваној логици ствари. А уколико смо се нашли у ситуацију која се противи здравом разуму и очекиваној логици ствари, то само значи да нам је неко веома важно сазнање промакло, па су последице, сходно величини промашаја, постале озбиљне и нерешиве. И не само када је реч о семантичким, логичким и математичким парадоксима, дакле у теоријском домену, већ и када се један човек, заједница, народ, или човечанство у целини, нађе у безизлазној ситуацији, дакле у практичном и животном домену. Принцип је увек исти, а излаз из проблема, најчешће погрешан, јер кључно сазнање, које је и довело до проблема, недостаје, или се тражи на погрешном месту. Како каже песник и филозоф Л. Лазиф: „парадокс је вештачко и натегнуто, устрајно и убеђено тражење и налажење одговора у пољу којем по својој природи питање не припада. У погрешном домену одговор се не може наћи“ (2010: 428). Као што не можете тражити напољу кључ који сте изгубили у соби, само зато што има светла, тако исто не можете нити да пронађете нити да се ослободите ствари којих немате. Разлог свих ових потешкоћа је, по истом аутору, у томе што је савремена логика изгубила древно осећање хијерархијског поретка ствари.

Преведено на језик поменутог *парадокса свемоћи* то значи да проблем настаје оног тренутка када омнипотенцију схватимо дословно, тачније одвојено, истргнуто из контекста целине. Јер целина подразумева и одређену намену, или ближи циљ, како би рекли Грци, σκοπός, као и сврху, тј. крајњи или последни циљ, грчки τέλος, коју би имала нека моћ. А уколико омнипотенција није ограничена или подређена некој вишој инстанцији, као што су нпр. ум, разум, као и сврха која би била примерена уму и разуму и која би такође подразумевала елементарну људскост, онда је нужно да иста сама себи постане и циљ и сврха. У том случају суочићемо се са ослобођеним елементарним силама и моћима које неће полагати рачуне никоме и ничему. Наиме, оно што је „безгранично“, или „апеиронско“, напросто не полаже „рачун“, тј. „λόγος“, или „дике“, никоме и ничему. То је једна врло важна филозофска импликација коју је још Анаксимандар изнео у свом учењу о апеирону и њему супротном појму „δίκη“, који нужно полаже „рачун“ постојању, тј. „пеирону“.

И поново, ако свемоћ постане себи и скопос и телос, онда је нужно да она саму себе потире, тј. укине до ишчезнућа, што се и иначе очитује у резултату самог парадокса. А ако је његов „резултат“ „тачан“, онда не мо-

же бити говора о правом већ само о наводном парадоксу који збуњује ум, омета га да ствари погледа са једне више инстанце. Укидајући пак категорију целине и хијерархичну природу вредности, тј. подређености и надређености циљева и сврха, остајемо без одговора на кључно питање: како решити конкретни проблем савременог човека који се очитује у невероватном експоненцијалном повећању моћи човека и истовремено апсолутном слабљењу капацитета разумевања и контроле истих. Иронично је то што док се питамо да ли је могуће да је Бог свемоћан на основу лингвистичке доскочице и самим тим посредно му одричемо постојање, истовремено сами постајемо, с једне стране, све више омни-потентни, присвајајући атрибут који Њему одричемо, и с друге, сасвим импотентни да изађемо из ситуације блиског и све изгледнијег самоукинућа као људске врсте, чиме сами себи укидамо могућност сопственог постојања.

Да имамо довољно разлога за забринутост, као и за сасвим оправдана, рационално утемељена страховања у погледу будућности човека, довољно је погледати шта све поседује савремени човек од наоружања. Не само када је реч о конвенционалном, већ и у погледу билошког, хемијског и атомског оружја, које потенцијално има моћ да у само једном трену „решити“ постојање човека на земљи. Извесно је да Бог неће изумети камен који не може да подигне, али зато човек хоће и може да га смисли, и то онај најтежи, атомски, да га подигне довољно високо, па макар се исти у следећем тренутку стрпоштао и обио о његову главу. Но и не морамо да идемо толико далеко. Апокапалиптичне претпоставке и визије не морају да имају и драматичну завршницу. Опасности по човека који долазе као резултат савременог начина произвођења и живљења, можда су и реалније и значајније по опстанак или нестанак, него свеукупно софистицирано наоружање које савремени човек поседује и развија. Потресне слике које долазе са острва Мидвеј у Пацифику, удаљеног 2000 km од најближе људске насеобине, где албатроси, једини становници ових атола, умиру гутајући пластику, хранећи се сваковрсним отпадом који је произвео човек (види: www.midwayjourney.com), речитије говоре него сви научни извештаји који сведоче о поремећеној еколошкој и биолошкој равнотежи у свету, глобалном загађењу и убрзаном изумирању различитих врста живих бића. Чини се да није нужно саздати „камен“ који би нас тренутно згњечио. Можемо постићи сличан ефекат уколико постојећи „камен“ удобности, профита и што лагоднијег живота, постепено, у малим порцијама и готово неприметно повећавамо, све до тренутка када, временом, не посрнемо под његовом тежином. Ове потресне и отрежњавајуће слике посредно, али сасвим недвосмислено, показују истовремено и колико смо сви повезани – у добру и у злу – и да је свет уистину једна „жива целина“, или, како би рекли Дунс Скот, Парацелзус и К. Г. Јунг, *unus mundus* (Једно). То је заиста „Један свет“ у којему крхка физичка и биолошка равнотежа зависи искључиво од етичких принципа који су одувек били у самом средишту интересовања античке философске мисли, почев од Талеса и Анаксимандра, па све до Платона и Аристотела.

Реч је о етичким и истовремено метафизичким принципима, које смо у међувремену прилично потценили и оставили по страни, нарочито ове друге, не би ли их сада поново откривали и реактуализовали, мада не слободно, већ по нужности, тако што се суочавамо са све негативнијим искуствима. Ове и сличне поражавајуће слике људског деловања на емпиријски начин показују валидност античке философске потраге за Једним. Сада постаје све јасније да то није била потрага за једном неутемељеном и празном метафизичком сликом, већ, напротив, да је управо ова слика била онај темељ, фундамент и архе на којему почива и сам физички свет. Нововековно одустајање од те слике коинцидира са, како би рекао Хусерл, „кризом европске науке“, и истовремено, поново „парадоксално“, са нарастим технолошким и техничким моћима савременог човека, које прете да све оно што је до сада било добро саздано и за добро, претворе у лоше, па и катастрофично дело са несагледивим ефектима по човечанство у целини. Ако је ова коинциденција и била случајна (мада је тешко поверовати у то), једна друга извесно није. Реч је о новековном преиначењу схватања античког термина *téchne* (знање, вештина, уметност), односно друкчијег разумевања суштине техничког (грч. *technikón*) и појма технике уопште. Поставља се питање: зашто је дошло до овог појмовног преиначења, шта му је погодновало и како се издвојила ова моћ од осталих, пре свега од тзв. „поетичких моћи“, са којима је, судећи по пореклу речи *téchne* и *poïesis*, одувек делила сличан семантички и, донекле, етимолошки круг!? Стога, погледајмо обе речи, у једном, и у другом контексту.

POÏESIS и TECHNE – отелотворење идеје о стваралачкој суштини човека

У семантичком погледу реч *τέχνη*, по П. Шантрону, значи пре свега: „стручност у једном занату (нпр. металургије)“, „занат, вештина, уметност“ одакле каткад значи „превара, трик, обмана“ и у једном општем смислу „начин уређивања ствари, средство, пут, поступак (...)“ исто „стручна расправа“ (Hom., ion.-att., etc.); код Платона реч је супротстављена и *phýsis*-у и *epistémē*-у (...)“ (Шантрон 1977: 1112). Бројне су деривате, глаголи, придеви, композите: *techno-gráphos* „аутор једне реторичке расправе“ (Арист.), *techno-lógos* (...), *átechnos* „незналица у уметности“ (исто) итд.

У етимолошком погледу реч *téchne*, по П. Шантрону, „изворно изражава идеју `градити, направити, конструисати, образовати`, односно `производити, израдити, измислити`, а одатле и `фабриковати`, `фалсификовати`, стога извесно је њено порекло од корена **teks* који је дао санскр. *tákṣati* `конструисати`, *tákṣan-* м. `столар`, грч. *τέκτων* `радник, занатлија, рукотворац, тесар, вајар, уоп. уметник`, лат. *texo* `ткати` (...) Грчко *τέχνη* се лако ослобађа свих веза са *τέκτων* због удаљавања од основног облика и одавању општој употреби“ (исто).

Што се тиче речи ποιήσις, и ова реч, као и τέχνη, значи „стварање, творење, израђивање, приређивање, творба и произвођење“ (Шантрен 1974: 923), код Аристотела је супротстављена πρᾶξις-у (Et. N. 1140 a), везана је за „песничко стваралаштво“ одакле значи „песништво, поезија“ (Платон) (исто) (...) Настала је од глагола ποιέω, тачније од облика ποιFέω, од претпостављеног ие. корена *k^wei- посведоченог у през. санскр. cinóti „(на)гомилати, (на)грпати, уредити“ (...) сродно је авест. činvaiti, итд., ст.сл. čini „поредак“, činiti „уредити“ (cf. Покорни 637) (исто).

На основу ових чињеница можемо само потврдити претходну констатацију да су τέχνη и ποιήσις, начелно блиски термини. Обе речи у суштини значе: *стварање, творење, произвођење*. Семантички су врло блиске грчкој речи γέννησις, која такође значи *стварање, произвођење* (и *рађање*) али, за разлику од обе претходне, ова реч претпоставља *стварање* у коме човек не учествује у самом чину стварања, нити својим знањем, нити својим умећем, нити својом базичном постављеношћу. Напросто речено, у значењском пољу γέννησις, као и у термину γένεσις (*постање*, хебр. פְּשָׁאָרָה, *Varšīl*), човек је објекат, тј. он је тај који је стваран и створен, док у пољу τέχνη-а и ποιήσις-а човек је увек субјекат, тј. онај који ствара. Штавише, он је главни, у сваком погледу активни, ако не и кључни агенс стварања. Рекли бисмо: ни мала – ни безначајна разлика. У односу на кључну реч *стварање, произвођење, γέννησις* и *γένεσις* припадају или домену супрахуманог, тј. Богу, Творцу или Демијургу (како би рекао Платон у Тимају), или домену инфрахуманог, тј. *природи*, φύσις-у, а на нивоу хуманог, приближавају се, или „спуштају“ ка значењу *родитеља, праоца* од кога све потиче и све се рађа. У том погледу ове речи су најближе грчкој речи ἀρχή, с тим што ова последња значи један метафизички, „беспочетни почетак“, док се прве две крећу у значењском пољу *порекала*, дакле „физичког почетка“ – с - обзиром на некакав први импулс који долази споља. То значи да оне увек стоје у пољу претпостављеног (С)твараоца који ствара, производи, обликује – без обзира на то да ли је реч о Богу, Демијургу или Природи. За разлику од ових речи, ποιήσις и τέχνη у значењском смислу припадају, пре свега домену хуманог, тј. (Ч)овеку као ствараоцу, али се истовремено приближавају и домену супрахуманог, будући да је стваралаштво, као појам, као атрибут, per definitionem најближи појму божанског. Јер да је друкчије онда не бисмо имали проблем са „статусом“ *природе*, којој често придајемо божанске атрибуте, да бисмо је, у новије време, потпуно заменили са појмом Бога. Јасно је да се управо у овој семантичкој линији укршта оно - најузвишеније људско са божанским, где, да парафразирамо речи из Светог Писма: „Бог саздаје човека по сопственој слици и прилици“; што значи: с-аздаје га као биће које је оспособљено за аутономну стваралачку акцију; речју, као креативно биће. Ова библијска слика човека, настала као израз најдубље религиозне интуиције, можда само на најпластичнији начин одсликава бит човека, чије би најкраће име било: homo creativus. У грчким - речима ποιήσις и τέχνη инкорпорирана је управо ова идеја – идеја о ствар-

алачкој суштини и остварењу саме генеричке суштине човека – оне су израз и средство тог остварења. Наравно реч је о језичком изразу, о - средству духа помоћу којег се једна идеја очитује на екрану људске свести. Пратити ове речи, удубити се у њихово значење, структуру, уочити њихову примену, употребу, у дијахронијској и синхронијској равни, у практичном - и теоријском смислу, значи откривати тајну суштине човека, његове есенције и егзистенције, и више од тога: његове сврхе, назначења, смисла постојања. Стога, удубимо се изнова, кренимо од истих речи, јер осим самих речи немамо других трагова који сведоче о тој тајни.

Одвајање POÏESIS-a и ΤΕΧΝΕ-a – Пад ΤΕΧΝΕ-a у технику

Било је речено да обе речи и τέχνη и ποιήσις значе *стварање, творење, произвођење*, у којему човек није пасивни рецепијент, објекат, као у речи γέννησις и γένεσις већ активни агенс, субјекат, који свесно учествује у самом чину стварања и својим знањем, и својим умећем. Мада је ова реченица вишеслојна, три речи бисмо издвојили као кључне: *стварање, субјекат и знање*. Када бисмо је изнова формулисали онда би могла да гласи: *τέχνη и ποιήσις говоре о стваралачком субјекту који ствара на основу некаквог знања!* Два питања нам се овде намећу: прво, шта се подразумева под појмом стваралаштво; друго, о каквом је то знању или умећу реч – теоријском, практичном, или можда стваралачком, како би рекао Аристотел? Два питања отварају две важне теме: о стваралаштву по себи и о знању као услову сваког стваралаштва.

* * *

Скрећемо пажњу на један пасус из Платоновог *Симпосиона* где нам аутор даје одговор на питање шта је стварање, а затим ближе објашњава зашто се ипак сви ствараоци не називају тим именом.

„Ти знаш да је стварање многоврсно (οἷσθ' ὅτι ποιήσις ἐστί τι πολύ), јер свачему што из небића прелази у биће увек је узрок стварање (ἢ γάρ τοι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ ὄν ἰόντι ὀφροῦν αἰτία πᾶσα ἐστί ποιήσις); зато и дела и свима уметностима јесу стварање (ὥστε καὶ αἱ ὑπὸ πάσαις ταῖς τέχναῖς ἐργασίαι ποιήσεις εἰσὶ), и они који то израђују јесу сви ствараоци“ (καὶ οἱ τούτων δημιουργοὶ πάντες ποιηταί) (205 ξ).

Стварање се овде дефинише као „прелазак из небића у биће“. На први поглед ова нам дефиниција не помаже много у одређивању разлика између τέχνη-a и ποιήσις-a, јер она обухвата свако стварање – не само у уметностима, већ и у сфери, како је било речено, γέννησις-a и γένεσις-a, τέχνη-a и ποιήσις-a, исто колико и у сфери φύσις-a. Како се чини, она више шири, отвара проблем, тачније преноси га и на друге термине, него што га решава и затвара. А сада обратимо пажњу на реченицу која следи, када Дидотима објашњава Сократу зашто се ипак сви не називају именом ствараоци.

„Па ипак, рече она (ἀλλ' ὁμῶς, ἦ δ' ἦ), познато ти је да се они не називају ствараоци, него да имају друга имена (οἷσθ' ὅτι οὐ καλοῦνται ποιηταί

ἀλλὰ ἔχουσιν ὀνόματα), а од свег стварања само је један издвојен (ἀπὸ δὲ πάσης τῆς ποιήσεως ἐν μόνιον ἀφορισθὲν), онај који се односи на музику и метре, и тај носи име целине (τὸ περὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰ μέτρα τῷ τοῦ ὄλου ὀνόματι προσαγορεύεται.). Стварањем, наиме, назива се само то, и они који имају тај део стварања називају се ствараоци“ (ποίησις γὰρ τοῦτο μόνον καλεῖται, καὶ οἱ ἔχοντες τοῦτο τὸ μόνιον τῆς ποιήσεως ποιηταί) (205δ).

Реченица је, рекли бисмо, не само инспиративна, већ и врло ин-структивна у погледу наше теме. Сви су ствараоци, и уметници, и занатли-је, и τεχνῖται и δημιουργοί, али се сви не називају ποιηταί, већ, како каже Платон: „само они који иду за једним обликом и њему се предају, ти доби-вају опште име које би се односило на целину“ (οἱ δὲ κατὰ ἓν τι εἶδος ἰόντες τε καὶ ἐσπουδακότες τὸ τοῦ ὄλου ὄνομα ἴσχουσιν) (205δ).

Иначе по Платону слично је и са еросом, љубављу, и са љубавници-ма, ἐρασταί, који на исти начин добијају име, на шта указује у даљем изла-гању, где је „мера“ љубави, ероса, такође одређена с обзиром на „ствара-ње“, тј. „рађање у лепоти и телом и душом“ (ἔστι γὰρ τοῦτο τόκος ἐν καλῷ καὶ κατὰ τὸ σῶμα καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν). У „преводу“, с обзиром на „рађање“ (τόκος), које у крајњем исходишту, у погледу τέλος-а, као и свако добро, ка-ко каже Платон, тежи вечности и бесмртности (206b). Чиме је заиста потвр-дио свој почетни исказ „да је стварање многоврсно“ (ὅτι ποίησις ἐστὶ τι πολὺ), да би затим и показао зашто не могу сви да добију престижно име ποιητής-а, или ствараоца.

Но иако Платон у горепоменутој реченици врло конкретно каже ка-ко је један део стваралаштва издвојен – „онај који се односи на музику и метар“ (τὸ περὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰ μέτρα), он нам притом не објашњава и зашто. И заиста, по чему би музика и метар били израз саме целине (τὸ τοῦ ὄλου), тј. стваралаштва по себи, а не сликарство, вајарство, или чак архи-тектура, инжењерство, бродоградња итд., односно све друге стваралачке, како би рекао Аристотел, „продуктивне делатности“, које покрива и семан-тичко поље τέχνη-а, а с обзиром на његова три изведена значења: *умет-ност, вештина, наука*, и два базична: *стварање, произвођење*?

Можда Платон није ни морао да даје одговор његовим савремени-цима који су само под речју ποιητής подразумевали истинског ствараоца, али зато ми остајемо ускраћени за један потпунији и јаснији увид у ову проблематику. Наиме, ради се о томе да се једино ποιητής бавио стварала-штвом речи (логоса) које су имале порекло од самих Муса. Једино је овај стваралац поетичког (и поетичног) логоса био истински медијум и леги-тимни проводник подручја нуминозног. Ово знање које се служило музи-ком и метром било је, како вели Платон, „у старој завади са философијом“ (јер да није реч о знању онда не би ни било никакве заваде), док оно друго знање, које се служило рачуном, калкулацијом, праксом и емпиријом (а ни-је теоријско ἐπιστήμη) и које пребива у пољу τέχνη-а, не само што никада није било у озбиљној завади са философијом, већ данас оно тријумфује, ка-

ко над оним поетичким, уметничким, тако и над оним философским. И како уопште догодио овај необичан „коперникански обрт“?

Бројне притужбе и још бројнија критичка запажања готово свих савремених филозофа и научника да је ново доба, почев од 17. и 18. века, донело једно друкчије виђење и оног техничког и оног поетичког, у крајњој линији – и научног и уметничког, у начелу су оправдане и основане; бар у историјском смислу, јер очигледно не недостаје свест о проблему које нам је донело ново доба, као ни прецизна историјска лоцирања, у најмању руку, „чудног стања“ у коме смо се нашли као људска заједница и цивилизација. Научне и филозофске критичке експликације могу се разликовати по дубини запажања, по степену инструктивности и конструктивности који нуде, по објективности и интезитету, па и оштрини са којом иступају, нападајући, а понекад и бранећи, оправдавајући ово стање, али се све слажу у томе да проблем постоји. Не пише само Хусерл о овом проблему дело са симптоматичним насловом *Криза европске науке*, већ и готово сви савремени филозофи у свету и код нас. Хусерлов наслов је само експресивнији, пластичнији него остали, али извесно би могао да стоји као поднаслов свим другим текстовима. Не недостаје свест о проблему, решења недостају, излаз из проблема, недостаје нам кључ – тражимо ли га на правом месту!? Погледајмо укратко како изгледа једна уобичајена потрага.

Тако нпр. М. Узелац – ослањајући се на ставове Хусерла, Финка и пре свега Хајдегера о изворно поетској бити човека која понавља изворну поесис природе чије је он понављање – у тексту *Techne i tehnika*, пита: „како одредити производњу која није ником намењена, производњу која не иде за одређеном потребом? Такво питање може се поставити тек у новом веку с настанком грађанског друштва када се појам технике везује за рад, за физички рад, за репродукцију капитала. Техника постаје проблематична кад се има у виду квантитативан принцип на којем она почива па се стога Хајдегер и позива на често извођени став М. Планка: *Wirklich ist, was sich messen lässt* (=Стварно је само оно што се може измерити) (Хајдегер 1967: 50; Узелац).

Да ли је потребно рећи колико је овај Планков став у суштини номотетичан, и, истовремено, толико мало поетичан!? Настрану то што је тесан, аномаличан, па и фаличан – јер чињеница је да се управо највредније ствари у људском животу, као што су: љубав, пријатељство, слобода, интегритет и сл., не могу ни премерити ни измерити; штавише, баш у тренутку када почнемо да их меримо и премеравамо – оне нестају. Да ли то онда значи да су ове вредности, будући не(из)мерљиве по себи, непостојеће!? Циник би на овом месту сасвим оправдано рекао: јадна је она наука која везује стварност само за оно квантитативно, мерљиво, за оно номотетично и математичко, јер ће нам у том случају највећи и најважнији део стварности постати *terra incognita*.

Тачно је то да се појам технике везује за рад, за физички рад, за репродукцију капитала, тек у новом веку, с настанком грађанског друштва,

али само условно. Познато је да антички Грци, као и многи древни народи, никада нису стављали на пиједестал ни физички, ни мануелни, ни трговачки, ни пољопривредни рад. Хесиодов спев *Послови и дани*, у коме се афирмише вредност тежачког рада, никада није доживео велику популарност код Грка, за разлику од његове *Теогоније*, која је безброј пута цитирана, навођена, тумачена. Међутим, поштено би било рећи да ни данас овај рад није претерано цењен (осим формално, номинално), за разлику од интелектуалног, научног и уметничког рада који је одувек, у свако доба, и свуда био на цени. Такође, ни тзв. репродукција капитала није изум савременог доба, ни савремене привреде, јер је и у време Сократа и Платона било „обртника“ који су умели и знали да искористе пословни тренутак, као и да ставе у службу постојеће техничко знање и умеће – τέχνη, како вештих занатлија и експерата у одређеним специјализованим областима, тако и уметника – тј. све оно што покрива семантичко поље τέχνη-а. Исто тако се ни људски ум, ни инстинкти, ни унутрашњи пориви, нису значајније или толико променили, бар од антике до данас, да бисмо рекли како су људи у доба антике били мање креативни у измишљању „вештачких“ потреба код човека. И тада је постојала производња луксузне и егзотичне робе, која није била утемељена у стварним или елементарним потребама човека. Стога реченица: „како одредити производњу која није ником намењена, производњу која не иде за одређеном потребом?“, није много утемељена, ни теоријски, ни практично. Јер, који се то производи данас производе за некакву измишљену потребу? Ако је то мобилни телефон, ауто, воз, авион и сл., онда се они производе из људске потребе за комуникацијом, а ако су у питању одређени, бољи, лепши модели ових производа, онда то спада у подручје луксуза, тј. статуса и престижа, на шта циљају све савремене мегакомпаније, баш као што су некада то радиле мање занатске радионице. Потреба за луксузним производима, статусним симболима, људским престижом уопште, припада домену људске природе, можда, с аспекта духа, ниже, али ипак природе – која није измишљења – исто као и производи који покушавају да јој удовоље. Стога појам технике се, у извесном погледу, одувек везивао за рад, за физички рад, па и за одређену репродукцију капитала – не само у новом веку, с настанком грађанског друштва, већ и у антици. А уколико постоји некаква разлика, онда се она очитује само у степену видљивости ове везе, раније, у антици – мање, данас – више видљиве. Коначно, тачно је и то да „техника постаје проблематична кад се има у виду квантитативан принцип на којем она почива“, али је ипак пожељно запитати се: да ли је техника у антици почивала на неком другом, можда квалитативном принципу!? Два су могућа одговора: да и не!

Уколико одговор гласи – не, онда то значи да је техника одувек била проблематична, само што то нисмо могли јасније да видимо, спознамо, схватимо. Доласком пак новог доба, њеним неограниченим развојем, упркос очигледним бенефитима по људски род, она све више „постаје“ про-

блематична, опасна, па и претећа по људски род. Ново доба јој је само омогућило да покаже своју праву „природу“, која је одувек била – иста!

Уколико пак одговор гласи – да, зато је она и препознавана као *уметност*, а не само као *вештина* и *наука*, онда се поставља питање када, у ком „тренутку“, и ко ју је утемељио на квантитативним основама? Да ли је то био Макс Планк, неко други, ново доба или можда неко друго доба!?

У погледу овог питања, треба пажљивије прочитати Платонов дијалог *Протагора*, где имамо прилику да откријемо не само „ко“ ју је утемељио на квантитативним основама, већ и „када“ је ово грчко τέχνη добило своју квантитативну основу и истовремено изгубило оно квалитативно, или уметничко подручје у себи. Реч је о једном делу текста где Сократ говори о тзв. „вештини мерења“ (che metretiké téchne), која, укратко речено, омогућава људима, путем мерења „тежине и величине“ сопствених поступака и дела, да процене и изаберу оно што је добро и корисно за њих, односно, предупредe и избегну свако лоше или штетно дело.

Сократ полази од претпоставке да је човек по природи и од Бога саздан као добро биће, „да је тежња ка добру урођена сваком човеку; да чак и онај ко поступа погрешно, услед недостатка *праве перспективе*, тј. *вештине мерења*, чини то мислећи да ће тиме стећи неко добро, неку корист, а не зло“ (Горгиев 2013), јер „нико не греши намерно“ (oudéis hekóon hamartáneí) (Plat. Prot. 345D, 352D.358E). Тиме је Сократ „поистоветио истинско знање (episteme) са врлином (arete) (...), а ово мерење, или квантификовање етичких категорија, Сократ је назвао вештином (techne) и науком (episteme) уједно“ (Горгиев 2013).

Дакле, нису у питању ни М. Планк, ни ново доба, већ античка Грчка у доба Перикла и једна конкретна личност – Сократ. То значи да је квантитативни принцип у појму téchne установљен много раније, прво у филозофији, а затим, њеном *поstepеном фрагментацијом на бројне научне дисциплине*, временом и *поstepено* постаје темељ савремене науке у Европи. Но сам принцип, штавише, кључну реч по којој ће сви надаље препознавати науку и научност уопште, биће управо ово *metretiké (мерење)*, које Сократ одређује на следећи, рекли бисмо, врло карактеристичан начин:

„А кад је мерење (metretiké), мора да је ваљда вештина (téchne) и знање (epistéme) (=ἐλεῖ δὲ μετρητική, ἀνάγκη δὴλου τέχνη καὶ ἐπιστήμη) (epéi dé metretiké, anánke dérou téchne epistéme) (Plat. Prot. 357 b).“

Управо оно што суштински одређује појам научности је категорија мерљивости (metretiké) – једно par excellence квантитативно, а не квалитативно начело – математско, а не поиетичко. Једно начело које је у домену τέχνη-а, али ослобођено од било каквих семантичких примеса квалитативног, тј. уметничког домена. Но притом треба имати у виду да је онај, који га је први увео у науку, имао на уму пре свега васпитни и образовни рад са људима. Циљао је на то да побољша, поправи, усмери, да образује и васпита своје суграђане, Атињане, да им улије наду да се врлина, ἀρετή, дотада резервисана само за аристократе, може научити. Вештина мерења управо је

уведена у његово учење о παιδεία (у то доба актуално питање), у васпитно-образовну сврху, да би показао да је ἀρετή, врлина, „научљива“ категорија. Насупрот Пиндару, који је сматрао да је врлина божански дар који се преноси крвљу и негује у аристократском окружењу, Сократ је изнео своју идеју да врлина није везана за род, за наслеђе, већ за знање које је отворено и доступно свима, јер је врлина у суштини исправно знање о томе шта је добро и деловање у складу с тим.

Пиндар је био песник, Сократ философ. Песник је говорио о оригиналном, ненаучљивом, непоновљивом, не(из)мерљивом, квалитативном – филозоф је говорио о научљивом, поновљивом, мерљивом, квантитативном.

Песник Пиндар, непрестано се приклања неизвесној инспирацији ћудливих Муса, послушјујући њихове речи, пратећи и усклађујући своје мисли и своју вољу са њиховом – такав ће и бити и његов наук: у духу понирања, разумевања, послушкивања стварности, усклађивања са природним и нуминозним, у знаку јасног разграничавања оног људског и божанског, у непрекорачивању мере људског, у прихватању усуда, „крста постојања“. То је био пут ποιησις-а и његовог гласноговорника – песника.

Филозоф Сократ послушјује свог δαίμονιον-а, слуша заповести и вољу божанског, али се на крају увек приклони уму, закључку, дефиницији; слуша и сопствене и туђе речи, пажљиво их вага, мери, процењује, али ће своју вољу увек ускладити само са оним што му налаже ум, разум, закон, научни, етички, божански или људски свеједно – зато и пристаје на смрт – такав је и његов наук: у духу испитивања, размишљања, разматрања, мерења, вагања, процењивања, проверавања, усклађивања са логичним, умним, вечним, истинитим. То је био пут μάθησις-а, ἐπιστήμη-а, и његовог гласноговорника – филозофа.

Науке које касније настају и развијају се из тла филозофије наследиће управо овај дух промишљања и сагледавања стварности. Но проблем није био у Сократу, Платону итд., нити у њиховим филозофским концептима, филозофијама, већ пре свега у издвајању посебних наука од ткива филозофије од којег су настале. Наиме, поменуто Сократова реченица: „ερεί δέ metretiké, anánke dérou téhne epistéme“; може се превести и овако:

„А кад је мерење (metretiké), мора да је ваљда (téhne) `вештина, уметност, (примењена) наука` и (epistéme) знање (теоријска наука)“.

Дакле његову тзв. „che metretiké téhne“, на коју је Сократ био толико поносан да је чак целокупно сопствено учење именовано овом синтагмом, можемо превести као: *вештина, примењена и теоријска наука и уметност мерења* – све уједно! Но ипак, можемо приметити како је овде акценат стављен на „che metretiké“, на „мерењу“, а не на поједине области у којима се или из којих се врши мерење. Јер свуда је присутно некакво мерење, како у теоријским наукама (epistéme), тако и у продуктивним и примењеним наукама (téhne), па чак и у песничкој уметности (poiesis), само што су модуси мерења различити, негде су више квантитативни, негде ви-

ше квалитативни. Сократ као филозоф био је свестан свих изнијансираних значења употребљених речи; научници и науке које долазе касније – не! Не само из разлога што им је недостајао један шири, филозофски, синтетички поглед, већ и из далеко прозаичнијих, нефилозофских разлога – потицали су из других културних, па и језичких простора. Када је започело одвајање наука од филозофије, остали су да живе само поједини „акценти“, важнији идејни сегменти појединих учења, као и конкретна решења одређених филозофских проблема, филозофа и филозофија. Један такав науч је Сократово *che metretiké téchne*, који је преживео и појединачно, као *metretiké*, и као *téchne*; и заједно, као синтагма, коју данас не морамо ни да преводимо, јер она једноставно гласи: „техника мерења“. Ова синтагма је данас свима разумљива делимично и зато јер је у међувремену у готово свим областима савременог живота завладало оно номотетско, квантитативно, математичко, мерљиво, техничко и техницистичко начело, одневши превагу над оним квалитативним, вредносним, немерљивим и надмерљивим, уметничким и поетичким.

Стога на оно наше питање: *како се догодио овај обрт у науци*; наш одговор гласи – потребом за извесношћу. Наука, као и математика, насушна је људска потреба и потрага за извесношћу, за вечношћу, за непроменљивим принципима на којима почива свет и човек. А на питање *када се догодио овај обрт*; одговор гласи – свакако не у 17. и 18. веку, већ много раније, још у доба Сократа и Платона, и заједно с њим. Зато је најважније питање овде: *како, на који начин их треба читати!*?

* * *

На улазу у Платонову Академију, по предању, стајао је натпис: Μηδεὶς ἀγεωμέτρητος εἰσὶτω (= Нека нико не улази ко не зна геометрију [математику]). Платонов однос према математици извесно је био битно друкчији него наш савремени. У најмању руку био је налик Питагорином, - који је чак и у оном квантитативном, у самом броју, проналасио вечна својства, квалитете. За разлику од њих, ми данас чак и у оном што је квалитативно и вредносно, видимо број, покушавамо да измеримо, квантифицирамо. Прича о томе да је филозофија била у старој завади са песништвом, - показала се истинитом. Сократ је окренуо лице од ποιήσις-а, јер му је ово знање било неизвесно, варљиво, често и противречно и нејасно, а и како не би кад је долазило од Муса. Зато је окренуо своје лице ка τέχνη-у, огулио - један његов слој који је мирисао на уметност и оно поетичко, и од оног остатка изградио знање које је сигурно, извесно, једном речју, научно. Оно што није скинуто до краја са речи τέχνη, обавила је наука и ново доба, када τέχνη постаје техника у нашем смислу речи – једна осамостаљена сила знања и умећа, која полако почиње да води човека, уместо да он води њу. - Поставља се питање – куда? Уколико је у појму и речи τέχνη заиста садржана велика тајна о стваралачкој суштини човека, која се читовала и у оном библијском: „створен да ствара“, онда је могућ само један одговор: - човек ће уз ову силу, а можда и она кроз њега(?), покушати да створи -

новог, технички, биолошки и интелектуално супериорнијег човека! Ако је круна стварања Бога била стварање бића које би било „налик Њему“, онда је некако логично и очекивано да и ово биће посегне за истом круном и - сазда, створи, њему слично биће. Како ће изгледати овај „производ“ човека, с обзиром на то да ће извесно бити саздан без божанског „свезнања“ и „свемудрости“, можемо само да слутимо. Но једно је јасно, све опасности по човека, као поменуто наоружање и начин произвођења, биће безазлена дејча болест у односу на ову опасност. На улазу у Платонову Академију, ипак је требао да стоји следећи натпис: Μηδεὶς ἀγεωμέτρητος καὶ ἀποίητος εἰσίτω „Нека нико не улази ко не зна математику и не разуме, не осећа и не вреднује поетику“.

Литература

- Платон 1962: J. Burnet: *Plato, Opera, Recognovit brevique adnotatione critica instruxit I. Burnet*, Tomus I–IV, Oxford.
- Горгиев 2011: Б. Горгиев, Сократова „вештина мерења“ и византијска перспектива, Зборник радова, Девети научни скуп: *Ниш и Византија*, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Нишки културни центар, 469- 477.
- Лазих 2010: Л. Лазих, *Шум лива – записи*, Београд: Тардис.
- Покорни 1959: J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (Indo-European Etymological Dictionary), Bern, Munich.
- Шантрен 1974: P. Chantraine, *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque*, Tome III, Editions Klincksieck, Paris.
- Шантрен 1977: P. Chantraine, *Dictionnaire etimologique de la langue Grecque*, Tome IV, Editions Klincksieck, Paris.
- Узелац 1994: М. Uzelac, *Techne i tehnika (Problem tehnike kod Heideggera i Finka)*, *Zbornik radova Instituta za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 150-162.
- www.midwayjourney.com: <http://www.midwayjourney.com/2012/07/12/plastic-beach-kickstarter-call-to-action/>, преузето 7.12.2012.

ДОСТОЈАНСТВО ФИЛОЗОФИЈЕ У ДОБА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Увод

Свако историјско доба до сада питало је о месту филозофије у свом свету и времену. Одговоре на ово питање покушавали су да уобличе како филозофи као представници дисциплине, тако и други истакнути људи тада цењених области духовности. У антици то су били уметници, политичари, правници, у средњовековљу теолози, у новом веку се све више уважавало мишљење научника. И док је достојанство филозофије у старом свету било готово неоспорно и неокаљано, средњовековни свет уздиже далеко изнад филозофије религију. У даљем следу историје, у покушају да се филозофија успостави на трагу старе античке традиције, сукобљавајући се са још увек свежим схоластичким искуством средњовековне духовности, нови век првобитно гради универзално поверење у филозофију и науку. За њега је готово парадигматично Кантово становиште, које истиче да филозофија затвара круг наука, одржавајући поредак и повезаност сазнања. "Филозофија је, дакле, систем филозофских сазнања, или умних сазнања из појмова. То је школско схватање ове науке. Према светском схватању она је наука о последњим сврхама људског ума. То високо становиште даје филозофији достојанство, то јест неку апсолутну вредност" – каже Кант (2008: 24) и закључује: "И стварно, она и јесте та која једина има само унутрашњу вредност и тек она даје неку вредност свим другим сазнањима." Но, развој позитивистичке свести и брзи напредак науке већ у 19. веку довео је филозофију у позицију да стално образлаже властиту потребу и изнова трага за својим достојанством. То се догодило поводом модерног удаљавања од идеала универзалности науке и пређашњих покушаја да се на основу филозофије организује целина наука.

Може се, дакако, поставити питање о смислу постављања питања о достојанству филозофије данас. Штавише, питање о достојанству филозофије могло би се учинити анахроним у визури негативних цивилизацијско-историјских последица појединих филозофских концепција. Но, ова примедба, и поред својих дубљих филозофско-историјских импликација, у суштини почива на представи о достојанству као чистоти и безгрешности. Стога је овде потребно нагласити да се у овом раду посеже за филозофским појмом достојанства који, напротив, почива на идеји аутономије духовности, у основи усмерене према другом. Тај практички смисао достојанства истакао је међу првима у нововековљу Томас Хобс у „Левијатану“ (2004: 67-68): „Нечија јавна вриједност, а то је вриједност коју му придаје држава,

* danigrujic@gmail.com

јест оно што се опћенито назива достојанством. Та вриједност коју придаје држава схваћа се према службама у заповједништву, правосуђу, јавним службама, или по именима и насловима који су уведени ради разликовања такве вриједности“. Следећи ову филозофску традицију, у овом случају мислимо о аутономији филозофије, о њеној делатној унутрашњој сврси, у глобализованом свету. Одатле најближе производи став о месту и задатку филозофије у погледу презентног света.

Питање о достојанству филозофије данас може се садржајно изложити и конкретније епохално обликовати у развоју односа филозофије и глобализације. Проблематизовање овог односа посматраће се, према томе, у овом раду као исходите пропитивања смисла филозофије и значаја филозофске спознаје у савременом глобализованом свету. Поменимо још и то да се ширина глобализацијског процеса узима у овој потрази за достојанством филозофије као плодна равна која се протеже како на целину савременог живота, тако и на целину човечанства.

*Филозофија и глобализација – смисао филозофије данас
(Беда савремене духовности)*

Једно сада већ старо питање – Чему још филозофија? – потресло је до темеља савремену духовност. Око њега су се средином двадесетог века окупили тадашњи најеминентнији филозофи, дајући му на тај начин пун легитимитет. Хабермас (1978: 55) том приликом каже: „Питање што га је Адорно зачео не извире из неке досјетке, оно је као стијена пратило свако филозофирање од краја велике филозофије“. Хајдегерово проблематизовање краја филозофије ишло је у правцу доврешења метафизике, једног сабирања њених повесних могућности. Посматрајући данас та мисаона кретања и епохалну забринутост за судбину филозофије коју су она изразила, морам поред свега доста резигнирано признати да је филозофска свест савремене епохе остала знатно испод нивоа суштине филозофског мишљења. Поставање оваквог филозофског питања, према томе, које доводи у сумњу смисао егзистенције савремене филозофије и њен континуитет са дисциплином која потиче из старе Грчке, доводи стварно у питање постојање самосвести савремене епохе.

Промашај потраге за савременом филозофском задаћом најочигледнији је у погледу одустајања од духа критике, једног тако темељног средишта филозофског мишљења, које је и поред свих мена филозофских становишта одржао континуитет ове древне дисциплине. То уверљиво илуструје Адорнов став (1978: 11): „Коначно, идеја критике сама убраја се данас у пољуљану традицију филозофије“. То да је филозофија била повратна свест европске цивилизације, медијум њених рефлексија о прошлости, садашњости и будућности, њена дозвољена или прогањана самосвест сасвим очигледно пало је у потпуни заборав. Понешто од тога још у даљини одзвања у Јасперсовом ставу (1978: 259) „филозофирањем човјек стјече себе“.

Управо зато није претенциозно рећи да је ово питање и још више његова експликација оцртало сву беду савремене духовности потонуле у фактичност света и времена којем припада.

Победоносни спознајни марш посебних наука произвео је у филозофском миљеу застрашеност и осећај дилетантизма при сваком покушају да се филозофско мишљење дотакне неког конкретног садржаја. Ту се може посматрати као меродавно Хајдегерово мишљење (1978: 205): „Развитак знаности истодобно је њихово разрешење од филозофије и формирање њихове самостојности. Тај процес припада довршењу филозофије. Он је данас на свим подручјима бића у пуном току. Развој тога процеса изгледа као пуко растварање филозофије, а уистину је управо њезино довршење“. Сасвим је вероватно да је управо та психоза и довела до губитка изворне филозофске перцепције сужавајући њену самосвест у границе научног у основи разумског односа према стварности. Истовремено подносећи и подстичући такву нивелацију филозофија се појављује, у својој „сувопарности и благоглагољивости“, како примећује Блох (1978: 27), и самој себи и епохи потпуно дезорјентисано. То је добро потпомогнуто држањем самих позитивних наука, које су заузеле своје парцијалне бусије не дозвољавајући приступ било каквим лутајућим филозофским погледима и ако се треба још нешто глобално истражити то ће пасти у део интердисциплинарним пројектима самих наука. С једне стране, суочавамо се са високо специјализованим наукама, док с друге стране овај развој „подстиче позитивно кретање у супротном смеру, уколико су се старе границе између струка тако испреплетале да најбоља решења у истраживању могу изненада доћи с оне стране с које се уопште не очекује“ – вели Гадамер (1999: 59).

Но, снага филозофије је ипак у томе да у одсудном часу може успоставити последњи критички осврт, једноставно питајући: Чему још филозофија? Кроз то ревитализујуће питање филозофија се изнова мора успоставити у свом суштинском одређењу слободне и самосвојне критичке свести окренуте ка стварности. Дух критике је у својој основи дух самокритике. Због тога Адорно (1978: 14) може победоносно ускликнути „Ако је филозофија још нужна, онда, као одвајкада, као критика, као отпор против хетерономије која се шири...“ Да ли је Хајдегер (1978: 206) био у праву када је утврдио да се филозофија једноставно раствара у самосталне науке, да је то њено легитимно довршење у нашем времену, наиме у „знанствености друштвено радног човјечанства“? У филозофији се, упркос томе, и поред свих муњевитих мена глобализованог света, о којима су ови мислиоци тек могли нејасно слутити, прибира прибежиште за слободу. Она се стога мора појавити у свом рушилачком карактеру, окренута против владајућих научних празноверја (В. Јасперс 1978: 269) и савремене духовне ситуације у којој је потпуно маргинализована.

Питање о смислу филозофије још више се заоштрава у савремено доба глобализације. Лиотарово становиште о знатној промени природе знања услед технолошко-информатичких преображаја у другој половини два-

десетог века, прво видљивим у измењеним функцијама истраживања и преноса спознаја, тек наслућује будућу операционализацију знања која ће довести до тога да се они облици знања који томе нису подложни једноставно напусте. “Знање јест и и бит ће произвођено како би се продавало, оно јест и бит ће кориштено како би га се вредновало у некој новој производњи, у оба случаја како би било размијењено“ – тврди Лиотар (2005: 4). Истовремено, знање постаје главна производна снага, тзв. „уско грло за земље у развоју“ (Лиотар 2005: 5) и најзначајнији чинилац у светском надметању за моћ. Постајући информатичка роба, знање престаје да буде сврха самом себи. Овај цивилизацијски ток води отуђивању знања у односу на зналца. У том духу можемо поставити питање о утицају глобализацијских токова на природу и карактер савремених знања уопште. Чини се да оно иде у прилог Лиотарових ставова, посебно ако имамо у виду да је водећи облик глобализацијског процеса управо економска глобализација. То значи да је читав процес спознавања данас стрмоглавце увучен у глобални вихор борбе за светска тржишта. Штавише, Љубомир Тадић одважно тврди (Тадић 2002: 200) да је целокупан савремени живот потчињен налозима економије и то у лику мондијализованог привредног живота вођеног интересима највећих светских компанија. Савремено тржишно друштво за свој врховни принцип, према томе, има рентабилност. Одатле се може успоставити повратна спрега утицаја знања на подстицање даљих глобализацијских токова кроз ерозију национално-државног суверенитета, као и успостављање економски заснованог вредносног хоризонта савременог знања. Овакакво повиновање економским законитостима одгурнуло је на маргине савременог живота она знања која нису могла бити комерцијализована, знања попут филозофије. Хабермас (1978: 64) овај покушај успостављања спознајног монопола наука назива сцијентизмом.

Изгледа да Гадамер то има у виду када рефлектујући савремену тенденцију високе специјализације научне делатности каже (1999: 59): „Мада потреба истраживача да знају једни о другима расте очигледно у мери у којој се смањује могућност активне сарадње и мада је у све већој специјализацији свакако дата и претпоставка за нову солидарност науке, уколико су сви упућени једни на друге, ипак верујем да се одлучујући разлог за ту нову солидарност налази изван науке, у устројству нашег модерног друштва и у његовој вери у науку“. То споменуто устројство нашег света тиче се управо његове уплетености у клупко глобализацијских процеса, које не да не дозвољава потпуну осамостаљеност појединих сфера савременог живота, већ активно упућује на њихове односе међузависности.

У подручју практичног живота, пак, постављају се као исходна питања савремености: Зашто бисмо уопште филозофски промишљали поље практичног када се данас тиме већ баве посебне науке и зашто бисмо то чинили са тако наизглед надменим ставом који приступа читавим епохама и бројним практичким феноменима? Методолошки дисциплинованој научној свести данашњице ова питања се намећу готово неизбежно и са неумо-

љивом снагом. Претендујући на исто предметно поље поступак филозофије чини јој се сувише лежеран, необавезан и у крајњој линији лаички. Хајдегер (1978: 206) то изражава речима: „Доста је да упутимо на самостојност психологије, социологије, антропологије као култур-антропологије, на улогу логике као логистике и семантике. Филозофија постаје емпиријском знаношћу о човеку, о свему што за њ може бити искуственим предметом његове технике, док га обрађује према многоструким начинима произвођења. Све то извршује се посвуда на темељу и по мјери знанственог отварања појединих округа бића“. Да ли велика традиција практичке филозофије живи још једино у херменеутици, како је сматрао Гадамер (1978: 249)? Мислим да ова питања најдубље задиру у саму природу филозофије данас и њену потребу да се уопште појави као практичка филозофија.

Глобализација и филозофија – карактер глобализованог света

Оно практичко појављује се као променљиво, историјско и временито биће, те су стога и његови принципи променљиви – истицао је још Аристотел. Филозофски захват у суштину практичког феномена стога је увек у нужној вези са општим принципом епохе. Филозофско-историјска разматрања су тако незаобилазна полазна тачка практичке филозофије, како филозофско-правног, тако и филозофско-политичког, етичког и филозофско-економског мишљења. Управо то научно мишљење често занемарује, кристализујући, учвршћујући непостојану флуидну природу оног практичког. Ширина филозофског обухвата неке теме из области практичког живота има за циљ управо то да онемогући овај општи манир савременог мишљења. Када је о глобализацији реч, филозофија је управо позвана и можда једино тако и јесте позвана, да размотри њену суштину одржавајући јасно присутну свест о категоријалној структури савременог практичког света. Наиме, ова категоријална структура има своју констелацију примерену општем принципу савремене епохе, надилазећи модерне и савремене националне оквири практичког живота. Када се ствари тако филозофски поставе онда у први план избија однос између општости наших појмова о практичком свету и флуидности, непостојаности, временитости оног практичког, управо као давнашњи филозофски проблем једног и мноштва, мировања и кретања.

Према томе, било би неозбиљно негирати вредност ове филозофске спознаје, која суштину разматраних практичких феномена и њихових одређења посматра кроз призму њихове унутрашње дијалектике, онако како су то чинили филозофи од Платона до данас. Узмимо за пример Хану Арент, која истиче (1994: 70) да је „делање истинска грађа од које је политика сачињена“. Људска делатна способност промишља се овде у свом потврђивању у сфери људских ствари у својој слободи да мења свет и да у њему започиње нешто ново. Она се, према томе, у подручју практичког живота тиче бића које може бити и другачије. Конкретно, када је о политичком бићу

реч, сусрећемо се са стварима које нису нужно онакве какве јесу, те којима истина није инхерентна по себи. С обзиром на повредивост и крхкост ткива фактичке реалности сусрећемо се у овој сфери људских ствари са сталном бојазни да смо залутали на странпутицу неистине. Веома је важно што се у те сврхе може за полазиште узети крупан историјски, или прецизније филозофско-историјски план. С друге стране, појмовно раскривање практичког света, ако настоји да одржи филозофску спону са његовом категоријалном структуром, такође мора захватити у ширину савременог реалитета и мишљења. Оно мора озбиљно узети у обзир сазнања позитивних наука, не дозвољавајући себи комотност и таштину мизолошке свести.

Савремено клупко глобализацијских процеса сачињено од различитих димензија практичког живота и неретко антагонизираних, готово збуњујућих токова, са дубоким историјским коренима и непрекидним повећавањем распона, опире се методолошким покушајима позитивних наука. Узмимо на пример Гиденсово одређење глобализације (2005: 37), које остаје на дескриптивном нивоу: „Глобализација се тиче политике, технологије и културе, баш као и економије. На њу је изнад свега утицао развој у системима комуникације, који је започео тек крајем шездесетих година двадесетог века“. Изузетна сложеност феномена глобализације, његова флуидност, временска разубијеност и поред савременог кулминационог таласа, те вишедимензионалност међусобно неуједначених и каткад супротстављених процеса представљају непремостиве тешкоће научном приступу. Ово стање научне свести рефлектује Улрих Бек када каже (2006: 247): „Опћенито међу интелектуалцима, али и у круговим социолога, влада нека врста рефлекса бијега с обзиром на ситуацију у свијету чије су негативне стране тако начелне да пред њима заказују сви познати инструменти теорије“. Она се зато зауставља на констатовању његове „амбивалентне природе“ (в. Марјановић, Марков 2003: 274), које научнике опредељује на избор између два становишта – критике или апологије глобализације.

Као неразмрсиво показује се чвориште супротности између неолиберално засноване економске глобализације, с једне стране, и еманципаторског потенцијала глобализацијских процеса, с друге стране, који у себе укључују и алтернативну глобализацију одоздо. Наиме, уобичајено је (В. Чичовачки 2001: 644) да се као идеолошка основа глобализације посматра Смитова класична либерална теза о остваривању универзалног људског прогреса развојем слободне трговине. О почетним успесима глобализације је водећи критичар митологије спонтаног „слободног тржишта“ Ноам Чомски надахнуто написао (1999: 188): „Разјарене хорде су надвладале сироте и беспомоћне структуре богатих индустријских друштава“. Тамну упозоравајућу страну глобализације чине глобализација тероризма, криминала, сиромаштва, еколошких катастрофа, загађења ланаца животних намирница и производа. Ова, да је тако назовемо, глобална опасност по савремени свет чини глобално друштво у његовом темељу ризичним. „Беда се може изопштити, опасности атомског доба више не могу. У томе је њихова културна

и политичка снага нове врсте. Њена сила је сила опасности, која укида све заштитне зоне и диференцијације модерне“ (Бек 2001: 11). Ова динамика опасности, као глобализација ризика, носи са собом свест о томе „да сви ми делимо једну планету“ (Штиглиц 2002: 15) и да чинимо једну глобалну заједницу савременог човечанства.

Да ли смо у праву када тврдимо да се суштина феномена глобализације да сагледати и докучити синтетичким оком филозофије, које у противречним токовима савременог практичког живота успева пронаћи готово неухватиљиве дијалектичке нити стварности? То никако не значи заговарање неодговорног филозофирања, већ савез научног истраживања и филозофије „против распада знаности у безвезним специјалностима, против знанственог празновјерја у масама, против запуштања филозофије и неозбиљног бркања знаности и филозофије“ (Јасперс 1978: 270). Обратимо пажњу на Хабермасово одређење појма глобализације (2002: 70-71): „Појам 'глобализирање' користим за опис једног процеса, а не неког коначног стања. Он обележава растући обим интензивирања односа саобраћаја, комуникација и размене преко националних граница. Као што су у 19. веку железница, пароброд и телеграф згуснули и убрзали саобраћај добара и лица, као и размену информација, тако данас сателитска техника, авионски летови и дигиталне комуникације производе све шире и гушће мреже. 'Мрежа' је постала кључна реч, свеједно да ли се ради о транспортним путевима добара и лица, токовима робе, капитала и новца, електронском преносу и обради информација, или оптицају између човека, технике и природе. Токови времена глобализацијске тенденције смештају у многе димензије. Термин подједнако налази примену у идентификацији проблема као што су интерконтинентално проширење телекомуникација, масовног туризма или масовне културе, као и за указивање на ризике високе технологије и трговине оружјем који сежу далеко преко националних граница, за упозоравање на опасне нуспоследице преоптерећеног екосистема које се шире преко читаве планете, или на наднационални заједнички рад владиних и невладиних организација“. Према Хабермасовом суду, дакле, глобализација је превасходно процес којим настају глобалне мреже прво у подручју економског, а затим и у осталим сферама савременог живота. Од посебног значаја може бити управо његово прецизирање да се ту ради о процесу, а не о стању, што нас упућује на делатни узрок настанка планетарног система економије, културе, права, цивилног друштва, јавности, здравства, научног рада. То значи да сам феномен глобализације не поседује сврху у себи, те да не може самостално очувати глобализовани свет који његовом делатношћу настаје. Он га исто тако може и уништити, упркос неолибералном ставу да „систем тржишта из самога себе ствара стабилни систем (invisible hand)“ (Перовић 2004: 114).

Сведоци смо бројних негативних ефеката обезглављеног процеса економске глобализације: огромног пораста друштвене и економске неједнакости, невероватног пораста сиромаштва код најугроженијих народа с

једне стране и невероватног богаћења богатих с друге стране, катастрофалног стања животне средине и нестабилности светске економије. То је навело и саме поборнике тржишне слободе на ревизију свог становишта. Првобитно одушевљење Хајековим ставом (в. Перовић 2004: 114) да је поредак резултат људског делања, а не планирања, знатно је опало. Узмимо за пример Фукујаму (2007: 16) који се залаже за специфичне стратегије изградње државе које пружају адекватан институционални оквир концепту неолибералног развоја или Штиглица који тврди (2002: 13) да није поверовао „да тржишта сама по себи могу излечити сваки друштвени проблем. Неједнакост, незапосленост, загађење животне средине; то су питања у којима влада мора да одигра значајну улогу“. И сам либерални филозофско-економски увид у противречја глобализацијског феномена изнедрио је идеју о неопходности глобалне политичке регулације светске привреде. „Ми смо глобална заједница, и као све заједнице морамо следити нека правила тако да можемо живети заједно. Та правила морају бити фер и праведна (и морају бити схваћена као таква), морају поклонити дужну пажњу сиромашнима као и моћнима, морају одржавати базично осећање пристojности и социјалне правде. У данашњем свету до тих правила се мора стићи демократским процесима“ – тврди Џозеф Штиглиц (2002: 15), сматрајући да је глобализација процес којим се мора управљати.

Унутрашњи однос филозофије и глобализације

Посматрајући тако однос филозофије и глобализације са позиције померених тежишта, готово из два супротна али сусретна смера, провоцирали смо у овом раду питања о месту филозофије у савременом свету и о самом карактеру нашег глобализованог света. Након тога се коначно пред нама може отворити призор њихове нераскидиве и дубоке унутрашње везе, потпуно неприступачне уској позитивистички оријентисаној научној свети. Оно што се истиче јесте да савременост, Гадамеровим речима речено (1999:59), „од науке уопште превише захтева и очекује, више него што наука може мирне савести да пружи“. Ту се налази, и за филозофију и за глобализацију важно, још увек скривено нерелевантно извориште достојанства филозофије данас и тајне феномена глобализације. То је још давно исказао Хајдегер (1978: 207): „Крај филозофије показује се као тријумф вођењег уређења знанствено–техничког свијета и томе свијету прикладног друштвеног поретка. Крај филозофије значи: почетак свјетске цивилизације утемељене у западњачко-европском мишљењу“. Наиме, савремена неприступачност суштини феномена глобализације почива увелико на забораву филозофије.

Признање теоријског примата филозофије у приступу суштини феномена глобализације, међутим, није ни мало лако обезбедити. Не видећи излаза из своје осаме и разочарења, томе често не помаже ни сама филозофија. Затварање европског простора филозофије у границе само једног је-

зика типичан је пример напуштања интернационалног општечовечанског смисла филозофије. Због тога Филоленко (1995: 321) може поставити питање: „да ли филозофија мора да буде интернационална, да ли европска свест мора бити превазиђена, или се мора, напротив, обузета меланхолијом и носталгијом, вратити изгубљеним извориштима у Лутеровом језику... ?“ Парадоксално, једна нова перспектива за филозофију може се отворити управо из њене актуелне маргинализоване позиције, да тако кажемо, из њене позиције „остатка“. „Њезина се стратегија темељи на многострукости и хетерогености, на 'неконвергентности свјетова', на њихову разилажењу, дисфункцијама и дисхармонијама“ (Лефибвре 1878: 83), мада сам Лефибвре није у свом времену видео филозофију као такву. Предлажући ову метафилозофску теорију остатка он је истицао да се треба кладити на ове остатке као на нешто у стварности најдрагоценије, јер само они имају изворну поетичку моћ. Као побуна против система, које нагриза и изнутра их разара, они доносе виши ступањ људске слободе. „То је рукавица бачена у лице снагама и поретку (постојећег)“ (Лефибвре 1978: 85). Достојанство и снага остатка, каже Лефибвре, доказане су тиме што је то једна бит коју су хтели уништити, бит која се осваја и предаје племенитошћу.

Савремени свет захваћен у мрежу вишеструких глобализацијских процеса обележен је невероватним успоном науке и технике. „Фактум науке“ – каже Гадамер (1999: 63) – „јесте основа целокупне западне културе новог века“. Парадоксално, немоћан да теоријски захвати суштину глобализације, он се налази у основи глобализације, у темељу савременог свепланетарног цивилизацијског понашања. Он се налази у основи тога да смо све ствари поставили на једнаку, најмању удаљеност од нас, уљуљкујући се у привид да су нам тиме постале блиске. „Шта је та једнообразност у којој је све нити далеко нити близу, у којој је све такорећи лишено растојања?“ – пита Хајдегер (1999: 132). И мада се сама наука одрекла претензија на целовиту интеграцију властитих спознаја, сама глобализација практичких сфера савременог живота изискује филозофски увид у властиту суштину – он представља целовити захват у животну динамику антитетичког кретања глобализацијских процеса.

Ту се налази још увек скривено достојанство филозофије данас, њена универзалност и синтетичка моћ ишту глобалност савременог света видећи у њој могућност реформисања или револуционисања у универзалност, баш као што и глобализованост практичког живота тражи своју филозофску рефлексију као пут ка властитом очувању. Њена апсолутна вредност крије се данас у природи самог света који још није отворио пут до властитог универзалног језгра. „Слика будућности је неизвјеснија, нејаснија, али је можда богатија изгледима и уједно неутјешнија неголи икада пре“ – тврди Јасперс (1978: 255), наглашавајући значај постављеног питања – „чему филозофија у савременом стању свијета?“ Сложеност глобализованог света да се докучити у својој универзалности само у форми филозофског увида. То значи да карактер света захваћеног у мрежу глобализацијских процеса

тихо гради достојанство филозофије данас, чинећи то иза леђа великог раскола филозофије и науке (в. Филоленко 1995: 293-300). Њему додуше филозофија не треба да се изгради, она, да тако кажемо, нема неку употребну вредност, али зато поседује апсолутну вредност.

Ради се о томе да глобално грађанско-економско друштво, које представља само средиште феномена глобализације, може докучити и очувати властиту суштину, само захваљујући филозофском увиду у нужност његове глобалне регулације. „Прво што се планетаризовало јесте грађанско друштво. Системи регулације грађанског друштва се, ипак, још нису планетаризовали и то је реалан проблем данашњице, јер на планетарној равни имамо оно што смо некад имали на нивоу конкретне државе – богатство и сиромаштво“, истиче Лазар Вркатић (2008: 77). Пре свега на то упућују критична збивања на међународним финансијским тржиштима. Цивилизацијско-историјска превазиђеност концепта појединачне државе да се сагледати категоријалним отварањем савременог практичког живота и мишљења. Ову постнационалну констелацију категоријалног система савременог праксиса први је оцртао Јирген Хабермас, мада је већ Ортега и Гасет педесетих година прошлог века нагласио (2003: 88) потребу „да се оспособимо за нову оптику која ће нам дозволити да најзад видимо, и то кроз називе и обрасце којима су различите стварности до сада биле ограничаване и биле представљене...“ Он је на уму имао настајућу европску стварност и потискивање концепта националне државе. Хабермас је касније указао (в. 2002: 66) на пуни значај који овај проблем има за схватање савремених токова практичког живота, сматрајући да је наша данашња ситуација парадоксална јер савремени практички живот још увек описујемо из национално-државне перспективе.

Нација као обичајносна супстанција модерног практичког живота не налази се више у средишту савременог практичког живота (уп. Хабермас 2002: 65-66 и Бек 2001: 31), њу потискује космополитска политичка заједница аутентичних грађана (в. Бек, Гранде 2006: 13-17 и 284-286). Постепено се развијају први облици политичке интеграције на регионалном и наддржавном нивоу потискујући националну државу, баш као што то чини транснационално право у односу на национално право, или светска култура у односу на националну културу. Гиденс каже (2005: 103): „Није важно то што је Европска унија лоцирана у Европи, већ то што се прва искушава у једном облику транснационалног управљања“. И Хабермасов поглед (2002: 8) с оне стране националне државе упориште налази у актуелним европским процесима интеграције, као претходници будућег космополитског поретка осетљивог на разлике и са смислом за социјалну равнотежу. Ова перспектива, уопште, гради се као отворена могућност у актуелним процесима дефинисања и обликовања будућности Европе тим пре што се она да ослонити на дугу европску космополитску традицију. Сам процес европеизације оптерећен је у великој мери недостатском интерпретативних категорија изван историјски превазиђеног хоризонта друштва и политике националне

државе. У том духу и Улрих Бек и Едгар Гранде граде космополитски поглед на Европу.

И док се све сфере практичног живота данас како тако глобализују, њихов опстанак и поред неолибералног опирања зависи управо од успостављања једне глобалне политичке регулације. Позитивна научна знања не развијају у себи став да грађанско друштво не може да постоји ни у ком облику без вршења власти, што утврђује њихов карактер постварене свести. У ове међусобне односе појединих сфера практичног живота готово је немогуће проникнути мимо филозофске спознаје која за своје полазиште има идеју практичне филозофије и развијену филозофско-историјску свест. Мимо ње се може највише догурати до констатације о светском селу као неправедној заједници (В. Чичовачки 2001: 639, 646). „Изазовима глобализације доскочићемо на умни начин само ако нам пође за руком да у постнационалним констелацијама развијемо нове облике демократске самоуправе друштва. Стога бих желео да услове за једну демократску политику испитам најпре на примеру Европске уније“ – њу Хабермас посматра (2002: 92-93) као први облик постнационалне демократије и путоказ за успостављање транснационалне политике која би досезала и обуздавала мреже глобалне економије, уједно чувајући политичке праксе европске државе благостања.

Глобализацијски процес према неолибералном концепту успоставља профитну стопу као мерило напретка човечанства. „То треба да овековечи 'светска влада без државе' (али са једном планетарном суперсилом), светска полиција и светска монета. Тиме би процес мондијализације био завршен“ (Тадић 2002: 206). У глобално подруштвљеном свету, тако немоћном спрам свега појединачног и локалног, нашим савременицима, „готово и не преостаје друго него да га прихвате какав јест, таква се наивност репродуцира као трајна и судбоносна“ (Адорно 1978: 17). Ипак, покушали смо у овом раду да оцртамо једну нову цивилизацијску перспективу – критичку перспективу коју данас марљиво и скоро неприметно граде филозофи широм света. Она се да језгровито изразити филозофским уверењем које је утврдио Лефевре (1978: 95): „Треба распршити митове свакидашњице радикалном критиком“. Достојанство филозофије, стога почива на њеној задаћи да раствори привид саморазумљивог реалитета глобализованог света и привид неразумљивости његове још увек затворене и неприступачне суштине.

Литература

- Адорно 1978: Т. Адорно, "Чему још филозофија", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, 7-24.
- Арент 1994: Х. Арент, *Истина и лаж у политици*, Београд: "Филип Вишњић".
- Бек, Гранде 2006: У. Бек, Е. Гранде, *Козмополитска Европа*, Загреб: Школска књига.

- Бек 2001: У. Бек, *Ризично друштво*, Београд: "Филип Вишњић".
- Блох 1978: Е. Блох, "О садашњем стању филозофије", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, 25-52.
- Чичовачки 2001: П. Чичовачки, "Космополитизам, глобализам и културализам: могу ли се политика, економија и култура адекватно интегрисати?", *Летопис Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, с. 638-652.
- Чомски 1999: Н. Чомски, *Профит изнад људи*, Нови Сад: Светови.
- Филоненко 1995: А. Филоненко, *Архипелаг европске свести*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Фукујама 2007: Ф. Фукујама, *Грађење државе*, Београд: "Филип Вишњић".
- Гадамер 1978: Х. Г. Гадамер, "Чему још филозофија", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, 224-250.
- Гадамер 1999: Х. Г. Гадамер, *Европско наслеђе*, Београд: Плато.
- Гиденс 2005: Е. Гиденс, *Одбегли свет*, Београд: Стубови културе.
- Хабермас 1978: Ј. Хабермас, "Чему још филозофија", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, 53-68.
- Хабермас 2002: Ј. Хабермас, *Постнационална констелација: политички есеји*, Београд: Откровење.
- Хајдегер 1978: М. Хајдегер, "Чему још филозофија", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, стр. 201-223.
- Хајдегер 1999: М. Хајдегер, *Предавања и расправе*, Београд: Плато.
- Хобс 2004: Т. Хобс, *Левујатан*, Загреб: Наклада Јесенски и Турк.
- Јасперс 1978: К. Јасперс, "Филозофија у будућности", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, стр. 251-273.
- Кант 2008: И. Кант, *Логика*, Земун: Невен, Београд: Феникс..
- Лефевуре 1978: Х. Лефевуре, "Метаморфоза филозофије", у: Т. Адорно (ред), *Чему још филозофија*, Загреб: Центар за културну дјелатност, 69-110.
- Лиотар 2005: Ж. Ф. Лиотар, *Постмодерно стање*, Загреб: Ибис графика.
- Марјановић, Марков 2003: М. Марјановић, С. Марков, *Основи социологије*, Нови Сад: Природно-математички факултет.
- Ортега и Гасет 2003: Х. Ортега и Гасет, *Европа и идеја нације*, Београд: Артист.
- Перовић 2004: М. Перовић, *Практичка филозофија*, Нови Сад: Одсек за филозофију Филозофског факултета у Новом Саду.
- Стиглиц 2002: Ц. Стиглиц, *Противречности глобализације*, Београд: СБМ-х.
- Тадић 2002: Љ. Тадић, *Парергон; филозофија, право, историја, политика*, Београд: "Филип Вишњић".
- Вркатић 2008: Л. Вркатић, *Предавања из практичке филозофије*, Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије.

ПРВЕНСТВО СЛОБОДЕ И ПРОБЛЕМ ПАТЕРНАЛИЗМА У ТЕОРИЈИ ПРАВДЕ КАО ЧЕСТИТОСТИ**

Утемељивачка стратегија Ролсове (John Rawls) теорије правде као честитости састоји се у ослањању на, како он каже „слабе али широко прихваћене претпоставке“ (Ролс 1971: 243-244). Овим треба да се обезбеди могућност високог степена њене прихватљивости. Наиме, слободе грађана су по овом уговорном становишту најбоље утемељене управо онда када произлазе из начела око којих би се сложиле личности у првобитном положају. Ролс подсећа на једну Аристотелову (Ἀριστοτέλης) напомену из *Политике*, по којој је људима својствено да имају осећај за праведно и неправедно и по којој заједничко схватање правде чини полис. Аналогно овоме, из перспективе Ролсове уговорне етике важи да заједничко схватање правде као честитости чини уставну демократију (уп. Исто 1971: 243. и даље).

У чему је смисао Ролсовог схватања о првенству слободе и како он третира проблем патернализма? Пре свега, треба напоменути да Ролс разликује неколико типова приоритета, а затим да изразом „приоритет слободе“ маркира првенство начела једнаке слободе у односу на друго начело правде¹, при чему околност да се два начела налазе у лексичком низу значи да захтев за слободом има предност и да прво њега треба задовољити (уз ово уп. DeMarko, Richmond 1997: 272-275). Дакле, првенство начела једнаке слободе у односу на друго начело правде, значи првенство једнаке слободе у односу на начело да друштвене и економске неједнакости треба да буду аранжиране на тај начин да, грубо говорећи, буду свакоме од користи али и да су повезане са једнаким шансама за пожељне службе и положаје.

Шта, међутим, значи првенство слободе? Оно по Ролсу значи да се слобода може ограничити искључиво у интересу саме слободе. Он прави разлику на две врсте случајева и по првој врсти основне слободе могу бити или мање обухватне мада и даље остају једнаке слободе, док је у другој врсти случајева реч о неједнаким слободама (уп. Исто 1971: 244). У првој врсти случајева, ако је реч о слободи која је мање обухватна – субјект, којег Ролс назива репрезентативни грађанин, требало би да увиди да је то предност за његову сопствену слободу у равнотежи. У другој врсти случајева, где је реч о неједнакој слободи, Ролс напросто указује да би слобода оних који имају мање слободе морала бити боље обезбеђена. Осим овог, Ролс та-

* aprnjat04@yahoo.com

** Овај текст је настао у оквиру пројекта бр. 43007 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ За Ролсову формулацију другог начела правде уп. Ролс 1971: 60.

кође разликује и две врсте околности које служе за ограничење слободе. При том, он упозорава да ове околности могу да оправдавају ограничење слободе али исто тако да служе само као изговор. У прву врсту околности он убраја различите контингенције људског живота, односно различите друштвене и историјске случајности: заједничко овим околностима је да се не поставља питање потребе за неким њиховим евентуалним образложењем. Међутим, када неправда већ постоји у друштвеним уређењима или делању појединаца, што чини другу врсту околности, поставља се фундаментално питање како без чињења неправде одговорити на неправду, како избећи да и одговор на неправду не буде и сам неправедан? Ролс подсећа на колико тривијалан толико и важан пример да они који чине неправду, често то чине уверени да тиме заправо следе један виши идеал (уп. Исто 1971: 245). Неправда на коју треба на праведан начин одговорити има много ликова и исто толико различитих оправдања: Ролсов омиљени пример је религијска нетолеранција. На овом месту Ролс уводи једну есенцијалистичку претпоставку о људској природи која подсећа на Русоа (Jean Jacques Rousseau), а то је да у људској природи не постоји склоност ка неправди, односно да та склоност није нешто што трајно обележава живот у заједници, већ да је она резултат друштвених околности и да произлази из тога да ли су институције које обликују друштвени живот праведне или неправедне. Не улазећи у питање да ли је човекова склоност ка неправди, „перманентни аспект заједничког живота“ (Ролс 1971: 245) лако је сложити се са оценом да ће степен неправде зависити од друштвених институција.

С тим у вези треба указати на могућу забуну поводом Ролсовог става да добро уређено друштво има тенденцију да укине људску склоност ка неправди или да је барем стави под контролу (Ролс 1971: 245). Наиме, ово није никакав искуствени став који се односи на било које друштво које је икада постојало у људској историји. Реч је о томе да је Ролс добро уређено друштво дефинисао још на самом почетку *Једне теорије правде* као друштво које је усмерено да унапређује различита добра својих чланова, а такође и када је уређено јавно признатом концепцијом правде (Ролс 1971: 4-5). Ролс више пута у књизи понавља, из чега је очигледно колику важност овоме придаје, да је друштво уређено јавном концепцијом правде, друштво у којем сваки члан прихвата иста начела правде знајући при том да та начела и други прихватају. Такође је реч о друштву чије основне установе углавном задовољавају ова начела правде а да се при том јавно зна да се ова начела задовољавају (упор. нпр. Ролс 1971: 5, 454). Ролс у *Једној теорији правде* одбацује могућност да се ова начела ојачавају позивањем на телолшка и метафизичка учења, а поготову позивањем на други свет који треба да исправи неједнакости која би два начела правде дозволила. У каснијем развоју његове мисли, он дозвољава могућност да грађани као разлог за прихватање нечега могу да се позивају на метафизичка или религијска учења која следе, али само у мери у којој би исход био прихватљив и онима који не следе ова учења. У *Једној теорији правде* Ролс је настојао да

се дистанцира од оваквих видова оправдања истичући да концепције правде морају да буду оправдане иманентно, на основу услова нашег живота „каког га познајемо или никако“ (уп. Ролс 1971: 454). Смисао овог дистанцирања види се из једне фусноте у којој Ролс каже да из овако постављеног аргумента следи да су за подршку друштвеним системима не могу користити обмане какве су поменуте у трећој књизи Платонове *Државе* или цинизам Великог инквизитора из романа *Браћа Карамазови* (Исто 1971: 454). Јасан је Ролсов став према друштвеним системима који без оваквих средстава не би могли да преживе, мада је нејасно да ли је тиме заправо алудирао на Совјетски Савез.

Овде треба поменути још једну суптилну дистинкцију, од којих је, уосталом, саткана Ролсова аргументација. Реч је, наиме, о разликовању тога како на праведан начин одговорити на неправду, од питања о најбољем начину за умањење контингенција људског живота. Овај други проблем је, како су указивали Бернард Вилијамс (Bernard Williams) и Марта Нусбаум (Martha Nussbaum), представљао једну од средишњих мотивација етичког мишљења у античкој Грчкој (Вилијамс 2011; Нусбаум 2001). Сам Ролс полази од саморазумљиве претпоставке да се начела правде у првобитном положају и бирају са општим уверењем да ће се и поштовати (уп. Ролс 1971: 245 и даље). Као једну од претпоставки првобитног положаја Ролс постулира и ону по којој ће се изабрана начела правде стриктно поштовати. Осим овог, стране у првобитном положају претпостављају да се праведно друштво може остварити. Ролс указује да овако изабрана начела припадају идеалној теорији која може служити, кантовски говорећи, као регулативан идеал на основу којег се усмерава друштвена реформа. (уз ово уп. Veri 1973: 274-290; а такође и критички коментар Lesnof 1974: 100-114).

Уопштено говорећи, и не улазећи у све детаље Ролсове поделе теорије правде као честитости на идеални и неидеални део, довољно је рећи да је идеални део намењен процењивању постојећих установа. Теорија правде као честитости сматра да би оне морале бити оцењене као неправедне уколико без довољног разлога одступају од концепције до које се дошло у идеалној теорији. На основу правила о приоритету произлази да начела треба да буду примењена и у неидеалним случајевима, што значи да је неправде поребно уклањати колико год је то могуће. Ролс чак говори о „природној дужности“ (Ролс 1971: 246) за уклањање неправди. Ово уклањање неправди треба да почне од најтеже неправде, па да иде према мањим неправдама.

Сва ограничења у погледу опсега слободe која произлазе из Ролсове концепције лексичког поретка, имају за циљ да ограниче тај опсег само у интересу саме слободe. Резултат таквих ограничења јесте мања слобода, али је у том случају она ипак једнака слобода. Шта је, међутим, са случајевима неједнаке слободe? Такав је, на пример, случај у којем не би важило начело „један човек – један глас“, које се, узгред буди речено, у време настанка Ролсове *Једне теорије правде*, понекад означавало као и начело „радикалне политичке демократије“ (Germino 1972: 155). Ово значи да би неки

појединци имали више гласова од других, из чега је опет очигледно да би политичка слобода између ових појединаца са неједнаким бројем гласова и сама била неједнака. Исту врсту неједнаке политичке слободе имамо и у случају када гласови једних грађана вреде више од гласова других грађана. Свакако, о неједнакој слободи је реч у случајевима када неким грађанима уопште није признато право гласа.

Да ли из разлога дистанцирања у односу на могући приговор о неисторичности своје позиције, тек Ролс на овом месту изјављује да је у многим историјским ситуацијама мања политичка слобода можда била оправдана. Остаје, међутим, нејасна основа за разликовање оних неједнаких политичких слобода, које би за одређено доба могле бити схваћене као „допуштено прилагођавање историјским ограничењима“ (Ролс 1971: 247) од религијске нетолеранције коју Ролс одрешито осуђује. Ролсов одговор је да је понекад потребно одрећи се дела ових слобода ако би тиме неко друштво успело да узнатређује изнад статуса друштва у мање повољном положају. Ролс додаје да можда не постоји ефективан начин да се установи остваривање свих основних слобода, али да је, уколико је то могуће, ипак потребно установити оне претежније.

Није спорно његово методско полазиште да одређену ситуацију треба увек да процењујемо и вреднујемо са тачке гледишта оних са мањом слободом. Могло би, међутим, бити спорно његово указивање да би ропство или кметство, били с обзиром на ову премису, „практично извесни“ (оп. цит. 248), односно да би били изабрани као мање зло у односу на праксу погубљења ратних заробљеника. Наравно, Ролс је опрезан и тврди да би овакво стање могло бити оправдано у неким историјским околностима уколико бисмо знали да ропство и кметство нису наследни и да ће бити само ступањ у преласку ка стању где се ратни заробљеници размењују. Такође, он наглашава да се институције ропства и кметства никако не могу оправдати нити њиховом корисношћу за више облике културе нити тиме што би се утилитаристички установило да веће добро једних претеже над губицима других. Овакво нешто се свакако не би ни очекивало од теорије чији је главни прокламовани циљ да буде уверљива алтернатива утилитаризму. (Истини за вољу ова прокламована полемика са утилитаризмом слабо прикрива полемику са марксизмом). Практична извесност прихватања ропства или кметства постоји међутим тек уз претпоставку очувања живота као веће вредности у односу на слободу. Наиме, постојала су друштва која су положај робова и заробљеника доживљавала као неправеднији и понижавајући у односу на алтернативу погубљења ратних заробљеника. Није међутим спорно да би уз прихватање живота као највише вредности и још неких услова (да ропство не би било наследно и да би ситуација у којој би оно било прихваћено, водило ка његовом каснијем укидању, те да би било унапред прихваћено од стране слободних грађана као у Ролсовој конструкцији), оно могло да буде уважено као бољитак у односу на алтернативу.

Теорија правде као честитости патернализам види као ситуацију у којој морамо да бирамо за друге у условима када са разлогом верујемо да би и они исто бирали за себе, када би били у разумном добу и у могућности да рационално одлучују (Ролс 1971: 209). Ролсово схватање патернализма се, као што се из овога може видети, понешто разликује од оног у главном току савремене политичке и моралне филозофије. Хабермас (Jürgen Habermas) на пример каже да је 1789. био нападнут патерналистички начин владавине (Хабермас 2012: 47), док Чарлс Тејлор (Charles Taylor) говори о антипатернализму модерног доба (Тејлор 2000: 117). Утолико је разумљиво што је у недавној дебати вођеној у Србији, опаска о патернализму схваћена као приговор, прецизније говорећи, тако је одмах препозната од стране аутора чијим аргументима је приписан патерналистички тон.² У Ролсовом првобитном положају, стране полазе од претпоставке да су разумне и уопште способне да у друштву управљају својим пословима, па не прихватају за себе било какву дужност (Ролс 1971: 248 и даље). Пошто, међутим, стране у првобитном положају већ изаберу неко идеално схватање оне ће, по Ролсу, желети да се обезбеде против могућности да њихове моћи остану неразвијене и да, попут деце, не буду у могућности да рационално унапређују своје интересе. Ова Ролсова претпоставка није сасвим убедљива зато што стране прво јесу довољно рационалне – када бирају идеално схватање добра, а потом треба да страхују да ће им моћи остати неразвијене.³ Други Ролсов пример је кудикамо уверљивији: стране у првобитном положају желе да се обезбеде да у будућности, због неког несрећног случаја, не постану неспособне за унапређивање сопственог интереса односно за бригу о себи. Ролс ово егземплификује онима који су озбиљно подређени или ментално ометени. Рекао бих да је уверљиво схватање да је за стране у првобитном положају рационално да штите себе од властитих ирационалних склоности на начин што ће се сложити са казнама које би требало да их од тога одврате.

Мада би из Ролсове формулације било могуће његов став тумачити у смислу да се заштита од сопствене ирационалне склоности у будућности односи само на оне који ће због неке зле среће бити умањених способности за одлучивање, ипак ми се чини природнијим претпоставити да се ово односи на све стране у првобитном положају и на њихове потенцијално могу-

² Упор. Прњат 2000: 1741-1745. Да је опаска о патернализму схваћена као приговор, види се и по томе што је енергично одбачена (упор. Марковић 2002: 4-89). Уз ово упор. такође и (Прњат 2008: 253 – 256; Марковић 2009: 281 – 282; Прњат 2009: 247 – 250).

³ Нејасно је зашто би способности – јер је о њима реч кад Ролс говори о моћима (powers) – страна у првобитно положају требало и даље да се развијају зарад могућности рационалног унапређивања властитих интереса. За ово би, наиме, требало увести нову претпоставку: да је перманентан развој способности *condicio sine qua non* управљања својим пословима у друштву.

ће ирационалне склоности и пре него што евентуално дође до незгоде која би им умањила рационалне способности.

Како год било, стране у првобитном положају би по Ролсу усвојиле принципе који стимулишу услове када су други овлашћени да делају у њиховом интересу заобилазећи њихове преференције. Стране у првобитном положају да би се заштитиле од оваквих случајева одређују случајеве, односно ситуације када овлашћују друге да уместо њих доносе одлуке у њиховом интересу. Оне схватају да понекад њихова способност рационалног деловања може бити непотпуна или у горем случају потпуно изгубљена. За Ролса су дакле начела патернализма: „...она начела која би стране прихватиле у првобитном положају да би заштитиле себе од слабости и несигурности свог разума и воље у друштву. Други су овлашћени, а понекад се од њих и тражи да делају у нашу корист и да ураде оно што бисмо ми сами урадили да смо рационални, а ово овлашћење постаје ефективно само када не можемо да се бринемо за наше властито добро“ (Ролс 1971: 249). По овој дефиницији би се онда један облик правног патернализма могао препознати и у пропису о везивању сигурносним појасевима у колима током вожње или обавезном ношењу заштитне кациге током вожње моторциклом. Ти прописи не задовољавају наведени Ролсов услов „само кад не можемо да се бринемо за наше властито добро“, зато што они који се возе моторциклом и аутомобилом нису изгубили могућност да се брину за своје сопствено добро. Утолико би ови прописи на основу цитираног Ролсовог критеријума у заслуживали назив неоправданог патернализма.

Враћајући се иманентном слеђењу теорије правде као честитости, треба додати да патерналистичке одлуке по њој треба да се оријентишу на сређене преференције и интересе саме личности у чије име се доносе одлуке. Услов је да те преференције и интереси нису ирационални. Уколико, међутим, не само да нисмо упознати већ и не постоји начин да будемо упознати са сређеним преференцијама и интересима личности о којој се ради, ово се надокнађује теоријом о примарним добрима. Ради се о томе да је по Ролсу за појединца у чије име се одлучује потребно обезбедити оне ствари које би он највероватније желео. Приликом расуђивања о томе шта би те ствари могле бити, важно је по теорији правде као честитости употребити следећи критеријум: ми морамо бити у стању да начелно покажемо да ће онеспособљена личност прихватити одлуке донете у њену корист, пошто јој се поврате изгубљене способности процењивања. Употребљавајући водећу мисаону фигуру своје уговорне етике, Ролс формулише ову поенту на следећи начин: „што мање и мање знамо о некој личности, деламо за њу као што бисмо делали за себе са становишта првобитног положаја“ (Ролс 1971: 249). За теорију правде као честитости ова патерналистичка начела имају смисао заштите од сопствене ирационалности, па их нипошто не би требало тумачити као дозволу за напад на нечија убеђења или карактер.

Литература

- Бери 1973: В. Barry, Johan Rawls and the Priority of Liberty, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 2 no. 3, стр. 274 – 290.
- Де Марко, Ричмонд 1997: J.P. DeMarco, S.A Richmond, A note on the Priority of Liberty, *Ethics* 87, 272 – 275.
- Хабермас 2012: J. Habermas, *Javno mnjenje*, Novi Sad: Mediterran Publishing б
- Гермино 1972: D. Germino, *Modern Western Political Thought: Machiavelli to Marx*, Chicago, The University of Chicago Press
- Лесноф 1974: М. Lessnoff, Barry on Rawls' Priority of Liberty, *Philosophy and Public Affairs*, vol. 4 no. 1, стр. 100 – 114.
- Марковић 2002: М. Марковић, „Филозофија као начин живота“, *Теме*, вол. 26, бр. 3, 449 – 462
- Марковић 2008: М. Marković, „Paternalizam i kritika: Odgovor Aleksandru Prnjatu“, *Filozofija i društvo*, vol. 20, br. 1, 281 – 282
- Нусбаум 2001: М. Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, New York: Cambridge University Press.
- Прњат 2000: А. Прњат, „Запис о цркви“, *Књижевност* 7 – 8 – 9, 1741 – 1745
- Прњат 2008: А. Prnjat, „Crkva i paternalizam: Odgovor Mihailu Markoviću“, *Filozofija i društvo*, vol. 19, br. 2, 253 – 256
- Прњат 2009: А. Prnjat, „О jezičko – ekspresivnom paternalizmu: Replika Mihailu Markoviću“, *Filozofija i društvo*, vol. 20, br. 3, 247 – 250
- Ролс 1971: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press
- Тејлор 2000: Џ.Тејлор, „Demokratsko isključivanje (i kako ga lečiti)“, u Џ.Тејлор, *Prizivanje građanskog društva*, (ed.) О. Savić, Beograd: Beogradski krug
- Вилијамс 2011: В. Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*, Routledge

РУСКИ КОНЗЕРВАТИВИЗАМ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: ФИЛОЗОФСКИ И ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ АСПЕКТИ

Проблемско поље феномена конзервативизма уопште, а руског конзервативизма посебно, представља недовољно изучено, евидентно „бело поље” филозофске тематизације, али и правне и политичке науке у нашој земљи. Међутим, тема која у Србији има статус маргиналне, егзотичне или сувишне, у Русији је већ етаблирана као академски и политички *mainstream*. Углавном изван фокуса наше стручне јавности, тече права ренесанса конзервативне парадигме (пре)осмишљавања социјално-политичких и правних односа у савременој руској академској заједници која заузима средњишње место у јавном политичко-правном дискурсу.

Прелазећи пут од негативног, преко вредносно-неутралног до позитивно-апологетског концепта (в.Репников 2001:10) конзервативизам у Русији данас ужива дискурзивно привилегован статус и представља легитимну програмску стратегију за излазак из кризе у коју је руско друштво упало након слома марксистичког погледа на свет и некритичке примене (нео)либералних западних политичко-правних образаца.¹ Тек након краха поли-

* andrejm@gmail.com

¹ Могуће је евидентирати кумулативни утицај више теоријских и практичних разлога који воде разумевању настанка конзервативног „бума” у Русији на размеђи миленијума. Тако, на академском плану, постојала је објективна потреба за попуњавањем једне велике празнине у истраживању феномена конзервативизма. У совјетском периоду је, разуме се, руска конзервативна мисао или игнорисана из идеолошких разлога, или се према њој односило негативно. Такође, евидентна је - склоност либерално оријентисаних истраживача да занемарују теоријски садржај руског конзервативизма. Савремени конзервативни одговор као императивни налог времена у Русији, формулисан је у две равни које се до данас структурно преплићу: академској – ревитализацијом богатог наслеђа мисаоне традиције руског конзервативизма, и друштвено-политичкој, где се покушава са операционализацијом овог идејног склопа на новонастали друштвени контекст. На академском плану је на подизању конзервативног „дискурса” у Русији учињено много. Тако, - полазећи од критичког отклона према догматском односу совјетске науке према идејном наслеђу конзервативизма, спроводи се његова активна рехабилитација и реконструкција на теоријско-методолошком плану. Изречено подразумева поновно објављивање оригиналних дела кључних аутора руског дореволюционарног и емигрантског-модерног периода, затим објављивање бројних базичних монографија и научних чланака на тему руског, али и конзервативизма уопште, одржавање бројних научних конференција, као и стварање истраживачких центара широм земље, који се примарно баве феноменом конзервативизма. Овим активностима је практично учињен одлучујући корак ка укидању негативне конотације појма конзервативизма, и његовом трансформисању у један, веома актуелан концепт, научно

тичког система СССР и доминантно марксистичког погледа на свет, али и увида да механичка адаптација либерално-западног вредносног система на руске реалије с краја XX века репродукује системске напетости које руско друштво и државу уводе у безизлазну кризу, „природно” се рађа интерес ка трећој, насилно прекинутој могућности руске историје – њеној конзервативној традицији. Тако, трагајући за новом формулом идентитета у ери глобализације, у последњој деценији XX, а посебно у првој деценији XXI века, „експоненцијално” расте *теоријски* интерес ка проучавању филозофских, политичко-правних и других вредносних погледа руског конзерватизма, али и интерес ка *практичној* имплементацији овог идејног комплекса у руско друштво оптерећено кризом идентитета и редуковањем легитимационог капацитета.

Међутим, треба рећи на самом почетку, да су теоријско-методолошки проблеми изучавања руског конзервативизма бројни. Поред слабе изучености феномена руског конзервативизма како у руској, тако и западној, а поготово у српској политичкој и правној мисли, резултати спроведених истраживања сведоче о базичном неслагању како о генези, периодизацији и типологизацији, тако и о његовој вредносној структуралној конфигурацији. Ствар се усложњава и самим методолошким захватом, да се један класични концепт западноевропске политичко-правне и филозофске културе као што је *конзервативизам*, употреби као аналитичко средство за (само)разумевање руског духовно-историјског искуства које се рефлектује на политичку и правну сферу. Дакле, сама легитимност употребе овог појма у руском контексту јесте упитна, иако је већ практично изведена. Међутим, тако је и са осталим политичким и правним концептима обликованим у западноевропској традицији мишљења, који, увек када се примене на руски контекст, се у извесном смислу деформишу, а сам контекст измиче, постајући за њих „неухватљив”. И управо ово место јесте *specificum* изучавања садржаја руске мисаоне традиције уопште, а политичке и правне посебно – а то је да она не може у потпуности бити апсорбована нити редукована на европску, нити се, пак, може разумети у потпуној изолацији од ње (в. Христофоров: 2009). И управо у том непрестаном позајмљивању европског модерног интелектуалног инструментаријума и истовременом отклону од њега, одвија

и политички атрактиван. Постоји више индикатора који говоре и о активној - друштвено-политичкој рецепцији руске конзервативне мисаоне традиције, која се реактивира и практично операционализује у посве новом (пост)модерном духовно-историјском контексту. Најпре, носећа партија политичког система Руске федерације, „Јединствена Русија” озваничила је своју идеологију 2008. године као „руски конзервативизам”. Поред тога евидентан је раст политичких партија конзервативне вредносне оријентације, али и, што је посебно занимљиво, разгрананање невладиног сектора наслоњеног на доминантни конзервативни дискурс, научних института, think-tank-ова. Паралелно са тим, уочљива је појава да се све већи број етаблираних јавних личности без устезања декларише у складу са конзервативним системом вредности, потврђујући да је конзервативизам тема *a la vogue*.

се покушај руског филозофског и политичко-правног (само)разумевања већ више од два века, и крије парадоксална природа руског конзервативизма.

У испитивању филозофских и политичко-правних аспеката руског конзервативизма, ми у овом раду полазимо од става којим прихватамо „манхајмовско“ одређење конзервативизма као очувања традиције, уз могућност његовог историјског заснивања. Са друге стране, не одбацујемо у потпуности „хантингтоновски“ ситуационо-функционални приступ одређењу конзервативизма, али га прихватамо само под условом важења очувавања једног конкретног (руског) духовног, вредносно-супстантивног и политичко-правног језгра у различитим историјским изазовима. То значи, истовремено, да одбацујемо чисто аутономну дефиницију конзервативизма, која подразумева концепт универзално применљивог „канона“ конзервативизма у свако време и на сваком месту.² Наш је став да сваки такав „канон“, или каталог вредности треба цивилизацијски и/или национално контекстуализовати. Тек таква контекстуализација треба да пружи вредносно-садржајно „пуњење“ назначених формалних канона, какви су створени пре свега анализом западноевропског конзервативизма.

Да бисмо разумели савремени руски конзервативни теоријско-практични импулс, потребно је учинити интерпретативни корак унатраг, како бисмо појаснили структурне идејно-теоријске и методолошке особености парадигме руског конзервативног мишљења које детерминише његову савремену теоријско-филозофску, али и практичну идеолошку политичко-правну конфигурацију.

1. Филозофске претпоставке политичко-правних концепција руског конзервативизма

Сматрамо да двовековни хронолошки оквир у коме се развија полиморфна и полисемантична руска конзервативна политичка и правна мисао, омогућује да се након анализе садржаја њених кључних мисаоних трендова, изведу одређене генерализације. Најпре, уколико је у праву Ј. Г. Хердер, да свака култура има своје тежиште (уп. Берлин 2006: 17) које нуди интерпретативни кључ за разумевање њеног бића, онда је руски *Schwerpunkt* у конзервативизму. Конзервативизам представља доминантни образац који моделује руску културу уопште, а политичко-правну посебно. Руска хиљадугодишња државно-правна традиција сведочи најпре о доминацији традиционализма, а потом у последња два века о реформулацији традиције језиком новог времена, што и сматрамо основним смислом конзервативизма као феномена. Ова миленијумска традиција сведочи о доминацији конзервативног погледа на свет, што не значи да она не познаје либерално-реформаторске или лево-радикалне интервенције у њен чврсто структурисан

² Темом интерпретативних варијација феномена конзервативизма бавили смо се опширније на другом месту (в. Митић 2013: 11-26).

идејни и политичко-правни контекст. Ипак, као историјско-вредносна константа јавља се факт да овакве модернизацијске таласе на руском тлу, по правилу смењују још жешћи таласи *реакције*.

Анализа њиховог садржаја, води нас закључку да се политичко-правни аспекти руског конзервативног погледа на свет формирају у оквиру четири велика цивилизацијско-историјска контекста, који структуришу и дефинишу његов етапни развој. *Први* контекст развија се унутар предисторије руског конзервативизма и фундиран је традиционалним политичко-правним мишљењем које рефлектује пад Византијског царства и формира се у идејном склопу *translatio imperii*, тј. концепта Московског царства као „Трећег Рима”. *Други* контекст представља раван прозападне апсолутистичке модернизације Петра I и духовно-историјски контекст француске буржоаске револуције. Традиционални руски конзервативизам формира се и развија у њима задатим координатама и структурише своје идејно-идеолошко поље рефлектујући традиционални поглед на свет, који сада бива посредован императивима модернизације. *Трећи* контекст представља октобарска, болшевичка револуција 1917. године, али и паралелни ток кризе либерално-демократског поретка између два светска рата на тлу (западне) Европе. За разлику од традиционалног, модерни руски конзервативизам носи примарно опозициони духу времена карактер, задобијајући конзервативно-револуционарне идејне контуре. *Четврти*, савремени контекст подразумева на историјском пољу слом СССР, универзализацију западног либерално-демократског модела који на руском тлу добија изглед „либералне револуције”, док се на теоријском плану појављује нови постмодерни идејни елемент у коме започиње да се креће.

Сваки од ових великих контекста подразумева своје етапне фазе, које су, пре свега реакција на цивилизацијско-модернизацијске услове диктиране од стране запада. Иако и сам запад развија своју сопствену критичку методологију наспрам модерне,³ сматрамо да конзервативизам нема и не може да има статус универзалне теорије, већ свој садржај контекстуално мења у зависности од историјско-вредносних и политичко-правних параметара одређеног народа, државе или цивилизације. Он представља рефлектовану апологију традиције, која мења своју аксиолошку конфигурацију у зависности од наведених параметара.

У том смислу, иако руски конзервативизам представља део општег тока европског конзервативизма, перпетуирањем оригиналних специфичности, сматрамо да представља његову аутономну грану, како у својим идејно-садржајним, тако и у ситуационо-функционалним видовима. Оно што дели са европским конзервативизмом јесте идеолошка арена савремене-

³ Тако, можемо разликовати критику класичног конзервативизма (која подразумева између осталог, антипросветитељство, контра-модерну, *Gegen-Neuzeit* концепте, романтизам као идејно струјање), конзервативну-револуцију као разорну критику негативне дијалектике западног света, али и постмодерну критику која отвара перспективе новог конзервативизма за савремено доба.

ности која подразумева конфликтно усмерене векторе стратешких концепција за разрешење кризе коју репродукује стање модернитета. Руски конзервативизам одликује својеврсно кашњење у политичкој рефлексији, која позајмљујући концепте из западног, пре свега конзервативног, идејног арсенала, утискује их у руски контекст где задобијају другачији садржај и смисао.

Уколико је реч о самом идејном садржају, сматрамо да је политичке и правне аспекте руског конзервативизма немогуће интерпретирати изван њихове фундаменталне филозофске равни. Она формира шире онтолошко, епистемолошко, антрополошко, методолошко и аксиолошко језгро, око кога се сабирају политичке и правне вредности. Епохалне државно-правне трансформације и модификације на руском тлу имају инструментално-проективну улогу његовог очувања. У том смислу, *традиционални руски конзервативизам*, најдужег временског трајања и најширег теоријског захвата дефинише вредносни оквир који ће бити ретематизован, реконтекстуализован и, у складу са духом времена иновирани у његовој *модерној и савременој* варијанти.

Фундаментална филозофска равани руског конзервативизма подразумева, у једном сажетом виду, следеће. На *онтолошком* плану кључно је очување духовно-религиозне традиције у форми источног хришћанства, односно руске рецепције православља византијског корена. С обзиром да православље чини стожерну вредност руске традиције, конзервативним сматрамо само она учења која се на њега ослањају и њега очувавају теоријски, али и у друштвеној и политичко-правној пракси. Дакле, руски конзервативизам уопште, а његове политичко-правне аспекте посебно, немогуће је разумевати изван цивилизацијског контекста православља. Имајући у виду изречено, то не значи да апологија православља има централну улогу на свакој етапи епохалног развоја руског конзервативизма. Највећи филозофско-теоријски напор ка осмишљавању ове традиције налазимо код словенофила, док код осталих конзервативних формација или мислилаца, оно има инструменталну, саморазумевајућу, аксиоматску вредност.

На *епистемолошком* плану, одликује га антирационализам, који врхуни у словенофилској интерпретацији „целовитог знања”, које, не супротстављајући се разумској спознаји као таквој, критички указује на његову једностраност, захтевајући јединство разумске, чулне, вољне и верске сфере у човеку. Оно што одликује руску конзервативну мисао, јесте да се креће с оне стране, помало вештачки наметнуте дихотомије рационализам-ирационализам, а која представља рефлекс колебања европског духа с почетка епохе модерне, а којег се није ослободио све до данас. Наиме, руска конзервативна мисао, произлазећи из православне духовности, не одбацује разумску спознају као такву, али, и ово је веома важно место, супротставља се апсолутизацији рационалне спознаје поричући јој статус једине или најважније људске моћи. Штавише, она се у исти мах опире, како рационалистичкој епистемолошкој редукцији модернитета, тако и једностраној реак-

цији западног конзервативизма у форми антирационализма, тражећи у концепцији „целовитог знања” одговор изазовима савремености.

Иако концепт „целовитости” у својој еминентној форми словенофилства, И. В. Кирејевског пре свих, задобија пуну теоријску разраду, он постаје, по нашем схватању, кључни концепт руске културе уопште, а политичко-правне посебно. Идеја *целовитости* се показује пре свега у антрополошко-епистемолошкој равни, међутим, у социјалној и другим подручјима такође, постајући принцип који на најбољи начин открива теоријске, али и цивилизацијско-практичне интенције целокупног руског конзервативизма.

На антрополошком плану трага се за личносном димензијом људског бића које треба да отеловљује нормативни концепт целовитости, на трагу критичког отклона према либералном индивидуализму, са једне, и лево-радикалном колективизму, са друге стране. Овакав концепт личности директно је супротстављен модернизацијско-просвећеном антрополошком оптимизму. Он представља критику либералне представе о човеку као апстрактном субјекту која се ослања на економско-политички редукационизам. Док либерал, по схватању Манхајма, мисли у категорији „Ја”, дотле конзервативац мисли у категорији „Ми” (Манхајм 2010:64). Конзервативизам западног типа има изразит *антииндивидуалистички* карактер, изразито је критички настројен према либералној, „механичкој” концепцији друштва која производи атомистички изоловане појединце. Личност се, тако, у конзервативном поимању не може мислити, нити разумети изван конкретног вредносно-друштвеног контекста од кога она зависи и у којем учествује.

И на овом плану руски конзервативизам показује своју специфичност. Тражећи отклон како од либерално-индивидуалистичких, тако и од социјалистичко-колективистичких концепција друштва, традиционални руски конзервативизам се креће једним оригиналним пасажом који не претпоставља нити пуки антииндивидуализам, нити, пак, груби антиколективизам. Потпуно у складу са идејом целовитости, друштво се види као *саборно* органско јединство својих чланова. На друштвеном плану се кроз својеврсну методологију органицизма, тако, трага за саборном концепцијом „друштва”. Она би требало да реши, практично нерешив за западну социјално-политичку и правну мисао по схватању мислилаца руског конзервативизма, конфликт између појединца и друштва. Оваква концепција има својеврстан антилиберални карактер, трагајући за концептом „унутрашње слободе” и није ослобођена друштвеног хијерархизма као своје структурне особености.

У овом контексту важно је одредити се према односу који руски традиционални конзервативизам има према модернизацији. Иако је непорецива његова доминантно традиционалистичка оријентација, која подразумева одређени антипрогресивистички, или још боље антибуржоаски и антикапиталистички сентимент, не може се рећи да је руски конзервативизам себе легитимисао као противника сваког прогреса. Ствар је у томе да он не

види у свакој реформистичкој интенцији корак напред. Проблематизујући питање етичко-политичке и цивилизацијске *цене прогреса*, он њему супротставља концепт *развоја*, који омогућава промене уз очување супстантивног идентитетског језгра. Дакле, аутори овог усмерења залажу се за такве промене које ће бити у функцији очувања народа и државе, њиховог духовног бића. Овакав концепт пледира за еволуциони развој друштва и има изразито *антиреволуционарни* набој. Један од кључних референцијалних традиционалног руског конзервативизма јесте да револуционарна модернизација води краху државе са несагледивим последицама. Оваквом поимању посебан динамизам даје дијалектички однос између својеврсног антрополошко-историјског песимизма и есхатолошког оптимизма који произлази из православног хришћанства.

На овај начин, традиционализам који подразумева антирационализам, антипрогресивизам и антииндивидуализам, репродукује изразито антизападни (антиевропски) систем вредности, као вредносни контрапункт удару модерне по свим кључним линијама руског цивилизацијског идентитета, који започиње још од вестернизацијско-модернизацијског модела Петра I.

Тако, однос Русије и Европе, представља својеврстан мета-теоријски оквир унутар кога се одвија борба за легитимацију идеја руског конзервативизма. Његово посебно занимљиво дистинктивно обележје чини чињеница да су највећи пропоненти руске конзервативне мисли, његови „етапни” аутори, по правилу прелазили пут од либерално-европских ка руско-конзервативним убеђењима. Дакле, руско антизападњаштво посредовано је западњаштвом, што му даје посебно јак и непоколебљив карактер. Као истовремени под-дискурс, може се уочити стална претензија да се у традиционалном руском конзервативизму формулише идеја „Друге Европе”, „истинскије” од модерне Европе „деформисане” вредностима француске буржоаске револуције, док се паралелно инсистира на самобитном руском историјско-цивилизацијском и политичко-правном типу.

Стожерна вредност на *политичко-правној* равни која се изводи из овако структурисаног теоријског фундамента јесте *држава* која стоји у одбрани овако формулисаног идентитета, а чија тематизација у традиционалном руском конзервативизму поприма облик одбране *самодржавља*, као уникалног руског политичко-правног поретка. Свакако, у различитим етапама његовог развоја или мисаоним трендовима у оквиру истих етапа, тај акценат није подједнако изражен. У *status quo* конзервативизму Н. М. Карамзина, С. С. Уварова или К. П. Победоносцева, који су оријентисани на апологију конкретног њима савременог политичког система и противе се његовим конституционално-револуционарним преображајима, самодржавље наткриљује остале вредности и представља кључни објект очувања. Са друге стране, у оригиналној словенофилској теоријској синтези која улази у „немогућу мисију” спајања *реакционарног* по духу конзервативизма који у старој Русији, Московском царству види „златно доба” и *либералне* мето-

дологије за коју пледирају, самодржавље нема вредност *per se*, али има колосалну инструменталну улогу у очувању самобитности руског народа. Цивилизацијски приступи у виду панславизма или византизма, још јаче потцртавају улогу руског самодржавља у одбрани од навале западног прогресивистичког либерално-егалитаристичког духа. У овом периоду се, иако избегавајући да теоријски заснују концепцију самодржавља, ипак формирају теоријске контуре заснивања самобитности руске политичко-правне формације, која ће тек у синтези Л. А. Тихомирова, задобити чистији смисао самодржавља као принципа власти духовно-моралног и надјуридичког садржаја, који подразумева идеју јединства владара и народа. Аргументативни склоп у прилог самодржавља подразумева стандардно критички отклон према либералној методологији конституционализма, парламентаризма, демократизма (не одбацујући притом могућност заснивања „своје” органске демократије, која би се уклапала у изложену аксиолошку конфигурацију).

У том смислу кључна формула легитимитета традиционалног руског конзервативизма, лежи, заправо, у провокативној тријади С. С. Уварова: *Православље. Самодржавље. Народност*. Утицај хришћанске традиције на концепције државе традиционалног руског конзервативизма је очигледан. Она по свом садржинском смислу и цивилизацијско-политичкој оријентацији представља својеврстан отпор либералној концепцији државе као „ноћног чувара” и њеној демократски-секуларизованој форми. Другачије речено, у овој традицији мишљења превладава патерналистички концепт државе, државе која је „и дневни и ноћни чувар”. У најбољој традицији историцизма, прихвата се став да државна форма не може бити производна нити механички импортована, већ мора да произлази из традиције, из специфичне политичке културе.

Идеја *права* представља најмање разрађен део идејно-теоријског корпуса руског традиционалног конзервативизма. Иако, садржајно маргинализована и фрагментарно изложена, она представља, ипак, атрактиван херменеутички задатак издвајања више нивоа тематизације и на овом структурном плану руске конзервативне мисли. Налазећи се на маргинама примарног теоријског интереса, анализом учења словенофилске концепције права, долази се до закључка да право у овој мисаоној традицији представља својеврсну релативну, чак противредност. Наиме, посматрајући га као формалну рационализацију друштвених односа која произлази, пре свега, из римске правне културе, ови аутори у њему не виде више од „неужног зла” или инструменталне вредности. Ова инструментална вредност подразумева својеврсну реализацију пре свега духовно-моралних вредности. Штавише, висок ниво правне културе једне цивилизације тумачи се његовим директно-пропорционалним духовно-моралним падом, где критичку мету представља модерни запад. У том смислу, у праву се види религиозни основ, где примат дужности игра централну улогу. Тако, изразити антиконституционализам, отпор према свакој врсти формализације друштвених од-

носа сведочи о својеврсном „правном nihilizmu” у руској политичко-правној култури, која демонстрира критички отклон према правном позитивизму и јуснатурализму западне провенијенције којима се супротставља својеврсни јуридикчки морализам. У нешто развијенијој форми, идеја права у руском традиционалном (дореволюционарном) конзервативизму, јавља се у учењу Л. А. Тихомирова, код кога се поред традиционално-конзервативних, пројављују и одређени либерални елементи у поимању права, чинећи од овог аутора својеврсну прелазну фигуру ка *модерном* руском конзервативизму.

2. Криза модерног доба и конзервативизам

Савремени руски конзервативизам не појављује се „ниоткуда”. Он се јавља као *реакција* на склоп вишеструких филозофских, политичко-правних и историјских утицаја егзогеног и ендемогеног карактера. Да бисмо разумели теоријски и практични контекст његовог јављања крајем XX века, потребно је, у мери у којој је то нужно за бављење нашом темом, поставити контуре кључних дебата под чијим „кишобраном” се он артикулише и реализује.

Да ли је, уопште, могуће, и уколико јесте, у ком смислу је могуће говорити о конзервативизму у савремено доба, с краја прошлог и почетком новог миленијума? У ширем филозофском, и уже друштвено-теоријском и политичко-правном смислу, либерални тријумфализам запада који почиња на историјској евиденцији победе у „хладном рату” и, бар формално, глобално успешне универзализације западних либерално-демократских вредности, може бити проблематизован из перспективе промене *парадигме*. Парадигматски оквир *модерне*, структурисан системом идентитета којим се антитетички истискује идентитетски садржај традиционалног друштва, формира историјске и политичко-правне процесе модерне европске историје. Саму *критичку* тенденцију модерне, смењује растварање њених идентитета, кроз нове друштвено-политичке трендове, који се могу интерпретирати, дескриптивно-садржајно анализирати, али и конструисати из угла постмодерне филозофије. Тако, овај нови, „транзициони” систем идентитета, подразумева наступање глобализацијских процеса који доводе у питање одрживост модерног политичко-правног система националних држава, затим пратећу космополитизацију која раствара националне идентитете, неоспиритуализам или религиозни индиферентизам наспрам изражене секуларности модерне, као и проблематизацију модерне стратегије људских права у виду алтернативних модела односа према „другом” (в. Дугин 2009: 35). Интерпретација краја „хладног рата”, претвара се у либералној операционализацији у идеју „краја историје”, која подразумева улазак човечанства у „постисторију”, а политичке процесе који се у њој одвијају као „постполитичке”. То значи да победом западних либерално-демократских вредности над ривалским идеолошко-друштвеним парадигмама (тра-

диционалним-премодерним, али и конкуришућим—модерним, фашизмом и комунизмом), политички процеси бивају лишени нормативног пројектовања нових циљева и садржаја, и своде се на пуко средство, инструмент за универзализацију нормативних претпоставки западних либерално-демократских вредности на глобалном плану.

Међутим, овај почетни оптимизам бива теоријски, али и историјски проблематизован на више равни. У филозофском смислу, постмодерна филозофија критички тематизује модерност, доводећи у питање нормативну и емпиријску валидност њеног критичко-рационалистичког универзализујућег пројекта, суочавајући га са изгледним колапсом баш у тренутку проглашавања свог коначног тријумфа. Постмодерна концептуализација савремености полази од става да је модерна, испунивши свој програм критичког „протеривања” традиционалних форми живота са историјске позорнице, дошла до свога краја.

Управо у овом постмодерном дистанцирању од појмовног и смисаоног хоризонта модерне, Јирген Хабермас исправно уочава један *неоконзервативни* импулс (в. Хабермас 1988: 9). И, заиста, отклоном од универзално-еманципаторских императива модерне, јавља се могућност „продуктивног реванша” конзервативизма (Ремизов 2010: 17), односно реактуализације нормативног система вредности традиционалног друштва у савременим околностима. У ситуацији када су „премисе просветитељства мртве, иако њене консеквенце и даље теку”, како Ј. Хабермас интерпретира А. Гелена, (в. Хабермас 1988: 9), отвара се простор за реафирмацију оних заборављених и потиснутих садржаја који могу понудити одговоре и на нове изазове савремености. Тако се, уочавајући немогућност да се енергијом и стратегијама модерне изађе из најновије хипостазе глобалне *кризе*, у постмодерној арени појављују дескриптивно-интерпретативни, али и нормативни модели који у конзервативном кључу траже одговоре на најновију структуру духовних, али и друштвених и политичко-правних изазова.⁴

Поједини аутори, уочавају *конзервативни* моменат у самом духу времена, у коме би сваки даљи развој човечанства руковођен искључиво критеријумом прогреса био погубан. Манифестна еколошка криза о томе демонстративно говори у прилог. Док је за модерно доба карактеристичан

⁴ Није тајна да се савремени свет креће у елементу кризе. Међутим, њене тренутне глобалне политичке, економске, друштвене и културолошке манифестације не представљају изненађење нити историјски „инцидент”, већ су законмерна последица једног духовног и политичког процеса фундираног у слому традиционалне слике света. Од тог тренутка, криза заправо, постаје, како наводи Р. Козелек, „структурална сигнатура новог века” (Козелек 1997: 26). „Савремена светска криза”, анализира Козелек, „одређена поларном напетом између светских сила Америке и Русије, представља-историјски посматрано-резултат европске историје. Европска историја се проширила у светску историју и у њој се довршила, и то на тај начин што је целокупни свет увела у стање перманентне кризе (...)” (Козелек 1997: 31).

приоритет *прогреса*, нови тренутак савремености налаже конзервативни императив *одржања* или *очувања*. Другим речима, свака интенција трансформације друштвених или природних сектора живота човечанства, треба да подлеже контролној инстанци *очувања* човечанства (уп. Рормозер, Френкин 1996: 95-105). Тако, у овој перцепцији, на парадоксалан начин, конзервативни импулс постаје савремен (у смислу да кореспондира кључним потребама човечанства), док прогресивизам без „кочница и равнотеже” постаје застарео као однос према свету. Појави новог конзервативизма погодује „отвореност” кризне ситуације, у смислу да је „у суштини кризе садржано то да је ситуација зрела за одлуку, али да одлука још није донесена”, али и „отворености у погледу тога која ће одлука бити донесена” (Козлек 1997: 175). Конзервативизам продире у овај простор амбивалентних развојних могућности, излази из историјске латентности тражећи модусе своје поновне дискурзивне легитимације.

У политиколошком смислу, овако описан духовно-историјски и теоријски контекст, јесте простор на коме је могуће развијати једну нову политику-политику *идентитета*. Субјекти нове политике идентитета престају да буду идеолошки блокови, нити, пак, то могу бити искључиво националне државе, већ су то „цивилизације”, које С. Хантингтон разуме као „велике културне заједнице које окупљају народе са високим степеном језичких, историјских, културно-традицијских сличности, и што је најважније, истим религијским уверењима” (в. Суботић 2007: 193). Тако се поново подиже „цивилизацијски” дискурс, који не само да руској интелектуалној традицији није стран већ чини једну од структурних особености руског конзервативизма.

Сумирајући основне карактеристике духовно-историјског и теоријског „спољашњег” контекста у коме се стварају претпоставке стварања *савременог руског конзервативизма*, можемо рећи да је то кризни моменат преласка из модернистичке на постмодернистичку парадигму друштвених и политичко-правних односа. Он отвара могућност супротстављања почетном универзализујућем либералном оптимизму запада оличеном у концепту „краја историје” пројектовањем ривалских парадигми за интерпретацију постхладноратовних односа са практично-политичким последицама. Теза о „сукобу цивилизација” коју је формулисао С. Хантингтон, и уочавање „неоконзервативног” духа постмодерне од стране Ј. Хабермаса, теоријски отварају простор једног идентитетског промишљања политике у (ново)конзервативном духу и на руском тлу. Велика руска конзервативна мисаона традиција, преокреће се тако из „музејске” вредности у потентан аксиолошки и политичко-правни модел коме се у Русији данас упућују питања и траже одговори за кризу руског друштва након пада берлинског зида.

3. Особености савременог руског конзервативизма

Може се рећи да је традиционални руски конзервативизам са својим идејно-идеолошким оквиром, са мање или више успеха, у различитим својим модификацијама бивао доминантним мисаоним током руског „дугог“ XIX века. Међутим, већ почетком XX века, бивало је јасно да модернaзицијски *input*, захтева адаптацију традиционалних државних структура на нове захтеве времена. Покушаји теоријског и практичног иновирања самодржавног политичко-правног модела, нису дали резултата. Опште је место данас, да доминантно конзервативни поглед на свет и практично модернизацијски процеси нису решени еволутивно-реформаторским путем, већ револуционарним сломом руског царског самодржавног поретка. Између француске буржоаске револуције и бољшевичке револуције затворен је на тлу Русије један политичко-правни, али и филозофско-цивилизацијски круг, а једна миленијумска традиција пресечена. Међутим, оно што ће остати као чињеница, јесте запањујућа експликативно-предиктивна моћ концепција руског традиционалног конзервативизма-његови пропоненти били су најмање изненађени епилогом нагомиланих противречности своје епохе. *Модерни руски конзервативизам*, који се развија у емигрантском духовно-историјском контексту и конзервативно-револуционарном идејном склопу, репродукује неке од најмаркантнијих црта руског традиционалног конзервативизма, операционализујући их у новом постмонархистичком контексту.

Савремени руски конзервативизам доноси једну важну методолошку новину. Наиме, он је први који се недвосмислено самоидентификује на тај начин. Док у традиционални и модерни руски конзервативизам, тек накнадно и теоријско-методолошки проблематично, „учитавамо“ *конзервативност* као аналитички концепт којим се најбоље „хвата“ и капсулира дух епохе и политичко-правних становишта, дотле се савремени руски конзервативизам идеолошки самодефинише и легитимише на тај начин, без устезања. Један такав став изражен је у прегнантној формулацији да „конзервативизам може и дужан је да постане филозофска и практична алтернатива идеологији и пракси глобализације, и да се у XXI веку традиција руског конзервативизма, њено стваралачко осмишљавање и развој јавља једним од најважнијих источника формирања филозофске и друштвено-политичке позиције руског друштва”.⁵

Ми прихватимо овакву научну самоидентификацију и разумемо савремену фазу руског конзервативизма као суштински антиглобализацијски идејни ток. Као такав, он није монолитан, већ хетероген, обликован кроз полемичке сијее који подразумевају критички интониран однос према за-

⁵ Овај став изражен је 2001. године на научној конференцији „Руски конзервативизам: историја и перспективе”, одржаној у част 235-годишњице рођења Н. М. Карамзина, на иницијативу МГУ Филозофског факултета и Савеза писаца Русије (в. Минаков 2009: 19).

падном универзализму, репресивном „рационализму” и милитаристичком хуманизму, уз истовремено трагање за очувањем руског традиционалног националног и државно-правног идентитета у новим околностима. То значи да га посматрамо у континуитету са његовом традиционалном и модерном фазом.

Релативни неуспех либералних реформи, доводи до тога да након слома леве идеологије и компромитације западног либерализма на руском тлу, долази до „буђења” руског конзервативизма у 90-им годинама XX века. Савремени руски конзервативизам разумемо, дакле, као *одговор на кризу* изазвану либерално-модернизацијским транзиционим процесима. То значи да он рефлектује примарни импулс конзервативизма, а то је његова *антилиберална* усмереност, која у Русији одувек има антизападни карактер, овог пута у нешто наглашеној антиамеричкој варијанти. Као додатни аргумент у овом склопу одговора на мотиве настанка савременог руског конзервативизма, може се навести став да је он, заправо, реакција на распад совјетске империје односно губитак хладног рата.⁶ Дакле, тек након, или на самом врхунцу демонстрирања убрзане либерализације руског друштва, долази до „интуитивног” заокрета вредносне оријентације, до трагања за скупом вредности који ће довести до нове националне идеје, довољно моћне да заштити државу од даљег урушавања. Тако конзервативизам у Русији, још једном постаје одговор на изазов историје, одговор који подразумева, да се криза руског друштва не може превладати западно-прогресивистичким категоријалним апаратом нити иностраним схемама развоја.

Савремени руски конзервативни дискурс одликује тактичка поливалентција у асиметричном стратешком антиглобализацијском одговору који нуди. У његовој еволуцији могуће је разликовати две фазе, пре-путинску и путинску, у оквиру којих се он трансформише из маргинално-опозиционог у доминантни идејни ток којим се легитимише власт у Русији данас. Како примећује Е. Ј. Шувалов, у Русији је на делу стварање „десног и левог спектра партијског система (...) који би одговарао принципима руског конзервативизма, тј. интересима већине” (Шувалов 2011: 5). То значи успостављање вредносног оквира који би представљао (конзервативни) базични консензус руског политичко-правног поретка. Другим речима, то би потврдило Шувалова имплицирало, да су Руси „(...) дужни имати у политици не конкуренцију алтернативних вредносних система, већ конкуренцију за максимално ефикасну реализацију опитенационалних вредности, вредно-

⁶ Како наводи М. Ремизов, конзервативизам се у Русији данас развија на природнији, „органичнији” начин него што је то случај у његовој историјској западноевропској постојбини. Разлог томе, он види у чињеници да је Русима, као онима који су изгубили „хладни рат” било потпуно природно да почну са „деконструкцијом идеологије победника”, односно „деструкцијом основа победничке либерално-демократске идеологије” (Ремизов: 27.01.2006). Тако се стари мотив руског конзервативизма, потврђује као његова методолошка и аксиолошка константа и у најсвежијој савремености.

сти руске цивилизације коју дели већина грађана (курзив А. М.)” (Шувалов 2011: 5).

Дакле, у овој визури, трага се за моделом стабилизованог поретка на базично руском систему вредности, на начин успостављања друштвеног, овог пута *конзервативног* консензуса, на начин како је то учињено у С.А.Д (либерални консензус) или како се то покушава у ЕУ (социјал-демократски консензус). Овакав консензус представљао би аутохтону, али конкуришућу западу парадигму уређења друштвено-политичких односа у ери глобализације. Свакако да не постоји потпуно слагање у овом немонолитном конзервативном идејно-политичком пољу. Могуће је уочити више паралелних визија моделовања руске државе почетком новог миленијума, које се развијају на заједничкој-конзервативној основи. Тако, из веома разуђеног партијског и идејног савременог руског конзервативизма могуће је издвојити три епицентра или интелектуална средишта којим се формулише руски одговор на изазове глобализације. То су либерални конзервативизам, који тренутно доминира налазећи свој практични израз у деловању кључне партије руског политичког система „Јединствена Русија”, затим национални конзервативизам младоконзервативаца, који још увек трага за својом успешном друштвеном реализацијом, и евроазијски еклектични конзервативизам са несумњивим утицајем на политичку и јавну сферу уопште. Налазимо да вредносне константе руског конзервативизма (политичко-правне и филозофске) у својој либерално-конзервативној форми представљају носећу идеолошку позицију руског политичког система, правећи отклон према догматском колективизму марксистичке провенијенције са једне стране и либерално-демократском индивидуалистичком догматизму западног типа са друге, тражећи у парадигматичној конзервативној традицији „самобитни пут” Русије.

Иако постоје озбиљне разлике међу њима, сматрамо да постоји заједничка логика којом они демонстрирају покушај стварања конзервативизма као метајезика који би био конкурентан доминантном либералном моделу савремености. Ове три струје конвергирају најпре на плану идеје државе, где враћају концепт суверености у само средиште теоријске расправе и практичне имплементације. Иако се на том плану разлике крећу од апологије вестфалског система и одређене отворености према западним интеграцијама у либералном конзервативизму, преко инсистирања на апсолутној суверености која сеже до цивилизацијског изолационизма Русије уз отвореност искључиво према њеном традиционалном геополитичком простору младоконзервативаца, све до империјалне концепције неоевразијаца – тачка конвергенције јесте став да Русија у ери глобализације не сме да одустаје од сопственог система вредности, посебно не од сопствене државно-цивилизацијске суверености и права на сопствену мисију у савременом свету. На овом плану савремени руски конзервативизам прелази из своје дефанзивне улоге, у офанзивну формулацију алтернативе западној глобализацији. Посебно место заузима критика концепције људских права као

метафизичког система који се уздиже на ниво псеудорелигиозног култа, у „безалтернативном“ глобализацијском дискурсу.

Сматрамо да је руски државни поредак захваљујући конзервативном дискурсу прешао из своје постсовјетске у нову, авангардну-*постлибералну* фазу. Наш став је да је у савременој Русији легитимизација власти либерално-демократским вредностима прешла свој зенит. Налазимо да постоје индикатори који сведоче о „стапању хоризоната“ три наведена конзервативна модела државно-правног поретка Русије за XXI век. Иако је то на тренутном стадијуму јако тешко извршити, с обзиром да су ти идејни и друштвени процеси још увек у току, износимо након експликације предикцију да ће ова три концепта и даље конвергирати и по осталим вредносним пунктовима, стварајући један синтетички модел савременог руског конзервативизма. Коначно, руски конзервативизам, уопште, анализирајући његове политичко-правне аспекте и фундаменталну филозофску основу, разумемо на крају као *цивилизацијски позив на повратак изгубљене целовитости* и то на три нивоа: на личном, појединачном плану сваког човека који је „расцепљен“ императивима модернитета, на плану руског „друштва“ које је у својеврсном унутрашњем расколу почев од владавине Петра I налазећи се у стању перманентно недовршене модернизације, и на глобалном плану идентитета човечанства, које је универзализацијом западног либералног вредносног основа запало у перпетуирање духовно-моралне, политичке, правне и сваке друге кризе. Заоштривши нашу тезу на самом крају, сматрамо да, с обзиром на чињеницу да се стратегије западне модерне показују недостатним за излазак из глобалне кризе, поновно успостављање вредносних параметара руског конзервативизма данас демонстрира *конзервативно-револуционарне импликације* на личном плану (повратак вери), унутрашњем друштвено-државном плану (повратак патерналистичко-солидаристичком концепту државе), док на ширем плану човечанства и његове (изнова нађене) постмодерне мисије савремени руски конзервативизам може постати теоријски и практични „окидач“ једне *глобалне конзервативне револуције*.

На самом крају, слажемо се са оценом једног од најбољих познавалаца руског конзервативизма, А. Рјепникова, по коме је погрешно сматрати рецепте традиционалног руског конзервативизма леком за све болести савременог доба, али исто тако то не значи да традицију руске конзервативне мисли можемо одбацити као „архаику недостојну изучавања и уважавања“ (Репников 2012: 116). Она је у новом формату, поново на историјској сцени савремене Русије, колико велика, толико потцењена.

Литература

- Берлин 2006: И. Берлин, *Корени романтизма*, Београд: Службени гласник.
- Дугин 2009: А. Дугин, *Геополитика постмодерне*, Београд: „Преводилачка радионица Росић”, Никола Пашић.
- Козелек 1997: Р. Козелек, *Критика и криза: студија о патогенези грађанског света*, Београд: Плато.
- Манхајм 2010: К. Манхајм, *Конзервативно мишљење у: Карл Манхајм 1893-1947*, Нови Сад: Војвођанска социолошка асоцијација и Mediterran publishing.
- Митић 2013: А. Митић, Ка одређењу конзервативизма, Ниш: *Годишњак за филозофију*, Година I/1 (2013) број 1, Ниш, 11-26.
- Ремизов, М. Консерватизм сегодня: аналитический обзор, 27.01.2006. До-
ступно на:
www.apn.ru/publications. Преузето: 25.06.2012.
- Ремизов 2010: М. Ремизов, „Консерватизм и современность”, у: Консерватизм / традиционализм: теорија, форми реализације, перспектива, Материјали постојанно дејствующего научног семинара, Выпуск No.3, Москва: Научный эксперт.
- Минаков 2009: А. И. Minakov, *Russian Conservatism in Contemporary Russian Historiography: New Approaches and Research Trends*, Russian Studies in History, vol.48, no.2, Fall 2009.
- Репников 2001: А. В. Репников, *Русский консерватизм: вчера, сегодня, завтра*, у: Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее: Сборник научных трудов. Выпуск 1, Воронеж.
- Репников 2012: А. В. Репников, *Размышления о консерватизме*, Свободная мысль, №11-12, 2012.
- Рормозер, Френкин 1996: Г. Рормозер, А. А. Френкин, *Новый консерватизм: вызов для России*, Москва: Российская Академия Наук, Институт философии.
- Суботић 2007: М. Суботић, *На други поглед: прилог студијама национализма*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Филип Вишњић.
- Хабермас 1988: Ј. Хабермас, *Филозофски дискурс модерне*, Загреб: Глобус.
- Христофоров 2009: I. Khristoforov, *Nineteenth-Century Russian Conservatism*, у: Valerii L. Stepanov (ур.): *Revisiting Russian Conservatism*, Russian Studies in History, vol. 48, no.2, Fall 2009.
- Шувалов 2011: Ю. Е. Шувалов, *Новый этап развития российской демократии*, у: Современный российский консерватизм, Сборник статей, Москва: НП-Принт.

УНИВЕРЗАЛНОСТ ТРАГАЊА ЗА ИЗВЈЕСНОШЋУ: ДЕКАРТ, КАНТ, ХУСЕРЛ

У овом раду аутор жели да покаже како и због чега на истом фону можемо пратити Декартову, Кантову и Хусерлову филозофију када је питању трагање за извјесношћу, као и разлике које се појављују у тој њиховој потрази. Будући да у Хусерловој филозофији препознајемо мотиве и Декартове и Кантове потраге за извјесношћу, то ће бити разлог због чега ћемо се на те филозофије осврнути из угла Хусерлове феноменологије. Наравно, усљед немогућности да узмемо у обзир све аспекте Хусерловог обимног дјела, ми ћемо се првенствено ограничити на коначни облик Хусерлове феноменологије, коју је он видио у трансценденталној феноменологији, и која је на најрепрезентативнији начин изложена у његовом дјелу *Идеје за чисту феноменологију и феноменологијску филозофију*.

Питање са којим Декарт започиње своју потрагу за извјесношћу гласи: како можемо бити сигрни у нешто, кад имамо много разлога да сумњамо, односно гдје се налази темељ наше извјесности? То чуђење према извјесности навело га је да сумња у све не би ли пронашао темељ саме извјесности. Надаље, Кантово чуђење се односило на постојање науке. Како је могуће да наука постоји кад у искуству не може да буде ничег што је нужно и универзално важеће? Како то да имамо емпиријске науке чији су искази нужни и универзално ваљани? И на крају долази Хусерл који пита: како можемо уопште у нешто да будемо сигурни, односно какав однос постоји између свијести и свијета?

Тако проблем односа трансценденталне субјективности (трансценденталног Ја) и свијета постаје кључни проблем у Хусерловој феноменологији који он настоји да објасни у својим *Идејама*. Имајући у виду Хусерлову намјеру да филозофију утемељи као „строгу науку“, кроз његову критику натурализма и историцизма, намеће се питање гдје је темељ за такво њено заснивање? Хусерл рјешење њеног заснивања види у трансценденталној субјективности као извору свеколиког смисла и важења. Хусерл је, наиме, сматрао да је свијет, онако како је виђен у наукама, прост скуп објеката, а човек тек дио свијета, те да се свијет саморазумљиво узима као постојећи, па тек уколико такво схватање свијета доведемо у сумњу или ставимо ван важења може да нам се открије изворна димензија трансценденталног Ја (кроз низ редукција) и његов корелат, а не више објект – свијет. За размијевање проблема корелације субјективности и свијета, трансцендентал-

* grbiljana@gmail.com

ног Ја и свијета, као и за покушај одговора на питање: да ли је свијет нешто што бивствује по себи, какав је и одакле потиче смисао свијета (гдје је извор тог смисла) мораћемо, прије него што се осврнемо на саме Хусерлове одговоре на ова питања, реферирати на двије филозофске позиције које су на суштински начин утицале не само на Хусерлову феноменологију, већ су направиле радикалне промјене у односу на дотадашњу традицију мишљења. Овдје првенствено мислимо на Декартову и Кантову филозофију. Док нам Декартова филозофија доноси појам субјекта и субјективности, дотле Кантова појам трансценденталности, а то значи појмове кључне и за Хусерлову феноменологију.

Имајући у виду потребу претходног разматрања Декартове и Кантове позиције, Гадамер у дјелу *Феноменолошки покрет* покушава да објасни ту новину коју је нововјековна филозофија донијела са собом, а која се састоји у томе да се насупротив дотадашњој традицији мишљења темељ, односно разлог бића више не тражи ван бића, већ у бићу самом. Наиме, античкој филозофској мисли појам субјекта био је потпуно стран. Ријеч коју су Грци користили је *hurokeimenon*. Ту ријеч, са таквим значењем, сусрећемо и у Аристотеловој *Физици* и *Метафизици*, а као таква била је наслућивана и код самог Платона. Она даље има дугу латинску историју кроз ријечи *substantia* или *subiectum*, а обје ове ријечи су латински преводи грчке ријечи *hurokeimenon*, која се односи и означава оно што, као непромјенљиво, лежи у основи свих промјена. Гадамер сматра да ако под појмом субјект подразумевамо самопостављеност, рефлексивност, јаство, онда грчка ријеч *hurokeimenon*, уколико је преводимо са субјект уопште не подразумева такво нешто, и поставља питање како је из те „изворне оријентације могло да дође до развоја нововјековних појмова субјекта и субјективности са свим њиховим специфичностима?“ Он налази да разлог томе „лежи у картезијанском истицању оног 'cogito me cogitare', коме је, као фундаменту који је несрушив, а чији садржај, 'quamdiu cogito', докле год ја мислим, одолева свакој сумњи, приписан примат спознаје. Он је истовремено супстанција свих наших представа. Одатле се развио појам субјективности“ (Гадамер 2005: 120-121).

Такође је и Кант са својим тумачењем трансценденталности и „коперниканским обртом“ коначно извојевао побједу ријечи и појма субјективност. Наиме, Кант, насупротив схоластичарима, трансценденталности је дао потпуно ново значење, па у дјелу *Критика чистог ума* истиче: „Називам трансценденталним цјелокупно знање које се уопште не заокупља предметима, него нашим начином сазнања предмета, уколико овај треба да буде могућ а priori“ (Кант 2003: 25). То значи да се суштина Кантовог „коперниканског обрта“ и трансценденталности огледа у томе да се субјект који сазнаје не управља према предмету (објекту), него се предмет управља према априорним сазнајним моћима субјекта, тј. оним које су независне од искуства, претходе му и омогућавају га јер једино оне доносе општост и нужност у сазнању. Кант је, дакле, субјективности у трансценденталној син-

тези аперцепције признао функцију да она мора моћи да прати све наше представе и да представља услов могућности њиховог јединства. Као што у природи оно што остаје непроменљиво претходи смењивању стања или процеса, тако и промјена представа почива на томе што све оне припадају једном Ја. Гадамер у томе види појмовно-историјски оквир унутар кога се одиграо прелаз са супстанције на субјект, и сматра да је „трансцендентали идеализам субјективности приписао примат оног апсолутног“ (Гадамер 2005: 122).

Оно што је Гадамер уочио, а што такође представља суштинску промјену коју је у нововјековном мишљењу мотивисало заступање приоритета самосвјести у односу на предметну свијест, а то је важење примата извјесности у односу на истину, примата који је напосе утемељен на методској мисли модерне науке. Дакле, за разлику од класичног појма методе, од Декарта се она почиње схватати као пут осигуравања, стицања извјесности. Иако у Хусерловој феноменологији препознајемо елементе и Декартове и Кантове филозофије које је он преузео од њих, он их је током грађења сопствене филозофије умногоме и критиковао. Кренућемо са Кантом и објаснити због чега Хусерл коме се свидјела Кантова „трансцендентална позиција“ ипак сматра да Кант у својој анализи није ишао онолико далеко колико је, према Хусерловом мишљењу, могао. Едо Пивчевић у дјелу *На трагу феноменологије* разлог Хусерлове критике Кантове позиције објашњава на сљедећи начин: „У његовим очима Кант није био 'довољно радикалан'. Он је, каже Хусерл, додуше открио подручје 'трансценденталне субјективности', но то своје откриће није исправно употребио. У својем је ставу и у својој методи мишљења био још преуско везан за стару рационалистичку метафизику да би могао разумјети феноменолошку структуру те субјективности и препознати све импликације блиске везе структуре субјективности и структуре 'свијета'. Доказ за то да се Канту није било могуће посве ослободити метафизичких предрасуда је његов науч о 'ствари по себи'. По Канту је свијет по себи затворен за спознајући субјект и постоји сасвим неовисно о њему“ (Пивчевић 1997: 99). То значи да се између онога што се може знати и онога што постоји по себи налази сталан и непремостив јаз, те да је на тај начин трансцендентална субјективност одвојена од интелигибилног свијета, а између ума и стварности створен је рез који се не може залијечити. Због тога је Хусерлова трансцендентална критика сазнања дио феноменолошке „теорије свијета“, која своју задаћу може испунити само у склопу трансценденталне феноменолошке онтологије.¹ Док је поводом учења о „ствари по себи“ Хусерл критиковао Канта, дотле остаје чињеница да је

¹ Наиме, с феноменолошког гледишта Кантово учење о „ствари по себи“ - не може се прихватити, а Хусерлу оно није прихватљиво зато што се у њему прећутно претпоставља да оно што се у „доживљају“ заиста „појављује“ није сама ствар и да је феноменалан предмет само нека врста замјене за нешто друго што - остаје с оне стране свег искуства, па претпоставка да постоји нека стварност која се никада не открива у искуству феноменолошки није допуштена.

Хусерл привучен Кантовим трансценденталним аргументом развио своју властиту верзију трансценденталне методе, у којој централно мјесто заузима феноменолошка редукција, о којој ћемо подробније говорити у наставку рада, а овдје само угрубо се упознати са њеним значајем и улогом коју је она одиграла у Хусерловој феноменологији. Такође, треба напоменути да је Хусерл критиковао и емпиристе, који по његовом мишљењу нису били у стању разумјети трансценденталну позицију, ни улогу ни значење аката и „зрења бити“, те због тога нису били кадри наћи адекватно утемељење за услове који омогућавају искуство и сазнање, па са своје не-феноменолошке позиције нису успјели разумјети сврху и значење феноменолошке методе, и у овире ње феноменолошке редукције.²

Већ смо раније напоменули да у Хусерловој филозофији наилазимо и на картезијанске мотиве, као на нешто што је он из Декартове филозофије преузео, али на чему се није задржао. Галилејевом објективизму, Хусерл је, додуше, супротставио Декартово откриће субјективности и премда је, гледано у цјелини, слиједио картезијански приступ, ипак је наставио критиковати оно што је сматрао непотпуноћу картезијанске редукције. Да би нашао прави почетак филозофији, тврдио је Декарт, привремено се све мора подвргнути сумњи да бисмо на крају били награђени несумњивом истином *cogito ergo sum*. Према Хусерловом мишљењу, Декарт је погрешно интерпретирао властито откриће побркавши его са супстанцијалним јаством умјесто да га посматра као трансценденталан его – пол корелативан свијету. Према томе, Декарту није било посве јасно да тај его није био само један од могућих него темељни его, једина основа феноменолошке конституције. Нарочито му је било јасно и то да Декартова универзална сумња уопште није требала да послужи као систематско утемељење свег знања на новој филозофској евиденцији, него као легитимација математичке природне науке као праве спознаје „објективног свијета“. О Хусерловим критикама и отклонима од картезијанских мотива биће ријечи и у наставку рада.

² Према Хусерловом мишљењу, феноменолошка редукција у смислу трансценденталне *ἐποχή* за Хусерла отвара пут ка истинској филозофији. У акту *ἐποχή*, тврди, једним се потезом ослобађамо свих метафизичких и емпиристичких предрасуда. Откривамо подручје трансценденталне свијести, подручје из којег се свијет примјерено и без предрасуда може описати у свим својим битним аспектима. Сазнајемо да свијет има трансценденталну структуру те се, дакле, може потпуно разумјети само са гледишта трансценденталне субјективности. То је језгро Хусерлове касне филозофије коју он назива „трансцендентално феноменолошким идеализмом“, који се не бави само сазнањем већ и структуром свијета, па док Кант ријеч „трансцендентално“ употребљава у односу на сазнање, дотле му Хусерл даје онтолошко значење. Према томе, сврха радикалне редукције била је увести трансценденталну свијест, трансценденталну субјективност као нешто феноменолошки и метафизички фундаментално, као нешто што се за разлику од просторно-временског свијета не може ставити у заграде или одстанити на неки други начин, као нешто о чему овиси постојање свега другог.

Када се феноменологија појавила на историјској позорници, филозофија није имала онај значај и статус који је имала од антике (мишљење цјелине) до Хегела, него су њену улогу преузимале емпиријске науке, које су сада истицале претензију на знање о цјелини и на научну истину као једину истину. Стога Хусерл преузима на себе задаћу да филозофију утемељи као строгу науку, тј. као трансценденталну феноменологију која би и наукама обезбиједила јасан темељ. У дјелу *Феноменологија Едмунда Хусерла* Вернер Маркс то потврђује сљедећим ријечима: „Филозофирању од Декарта до Хегела, које је било у сталном спору с објективизмом и натурализмом, по Хусерлу ипак није пошло за руком открити трансцендентално збивање процеса празаснивања с обзиром на темељење свих смисаоних јединстава на животосвјетовна извршења свијести и изградити једно примјерено озбиљење идеје универзалне знаности. То је постало могуће тек трансценденталној феноменологији“ (Маркс 2005: 121). Хусерл је, дакле, уз наведене потицаје и уз Brentаново схватање интенционалности (ком је, ипак, Хусерл дао једну нову ноту извлачећи га из психолошких оквира), као циљ поставио утемељење филозофије као „строге науке“.

Ми ћемо, у оквиру ове теме, покушати да кроз анализу природног става према свијету (његових карактеристика), затим кроз *έποχή* и редукције, дођемо до мјеста које, за Хусерла, представља извор конституисања смисла. Као нит водиљу уземамо Хусерлове ријечи „да се сва задаћа састоји у томе да се универзална саморазумљивост битка свијета (...) преобрази у разумљивост“ (Маркс 2005: 125).

У дјелу *Идеје за чисту феноменологију и феноменологијску филозофију*, у одјељку под називом *Генерална теза природног става*, Хусерл истиче сљедеће: „Као моје Насупрот као стално постојеће налазим једну просторно-временску збиљност којој и сам припадам као и сви други људи који се затјечу у њој и који се на њу односе на једнак начин. „Збиљност“ – то казује већ ријеч – затјечем као тубивствујућу и такођер је прихваћам као тубивствујућу тако како ми се даје. Свако сумњичење и одбацавање даности природног свијета ништа не мијења на генералној тези природног става. „Тај“ је свијет као збиљност увијек ту, он је у крајњем случају ту и тамо „другачији“ него што сам га замишљао, из њега се под насловом „привид“, „халуцинација“ и тому сл. може такорећи избацити ово или оно, из њега који је – у смислу генералне тезе – увијек тубивствујући свијет“ (Хусерл 2007: 63-64). У овоме откривамо суштину генералне тезе природног става, њену „наивност“: свијет се, у саморазумљивости, увијек узима као постојећи, као оно „ту“, оно што је присутно у нашем свакодневном животу, али и у свим наукама које пребивају на његовом тлу. У наведеном одломку Хусерл истиче ријечи „из њега (свијета) можемо „избацити“ нешто, али свијет као такав, цјелина, увијек је „ту“. Дакле, битак свијета претходи свему, он је саморазумљив и на њега се односи како свакодневни дјелатни живот, тако и све науке, непосредне науке чињеница. Управо из овог контекста Хусерл упућује критику дотадашњој традицији, јер „нити у једној критици

објективизма наивне вере у биће са каквом се сусрећемо у Хјумовој скептичкој критици и у Кантовом критичком разарању догматизма (као и у Декартовој методској сумњи), заправо никада није доведена у питање универзална вера у постојање свијета. Увек се радило само о сумњи усмереној на тврђење о постојању ове или оне ствари (унутар света), али и такав начин сумње претпоставља универзално искуствено тло вере у постојање света“ (Гадамер 2005: 42).

На овом мјесту морамо напоменути неколико кључних елемената Хусерлове феноменологије без чега би нам даље схватање односа субјективности и свијета остало нејасно. Као што смо већ напоменули, Хусерлова намјера је била да филозофију утемељи као строгу науку, а то је једино могуће ослобађањем од натурализма (психологизма као једног од облика натурализма) и историцизма, тј. од оних наука које све редукују на чињенице и искуство, и у чијој основи имамо сазнајнотеоријски однос субјект-објект у ком, по Хусерлу, постоји суштински јаз. Исто тако, у дотадашњим схватањима свијести, она је тумачена као „сфера која је затворена у себе саму и чије су представе затворене у један унутрашњи свет“ (Маркс 2005: 7). Проблем се поставља тако да „теорија сазнања трага за одговором на питање како субјект, који је испуњен сопственим представама, спознаје спољашњи свијет и како може бити сигуран у реалност спољашњег свијета. Управо због тога Хусерл критикује Декарта због тога што је Ја код Декарта, по Хусерлу, још увијек схваћено као остатак свијета, као супстанција (*res cogitans*) због чега је Декарт био приморан да се послужи доказом постојања Бога како би осигурао сазнање о свијету.

Насупрот „објективизму“ наука и затвореној сфери и примату само-свијести, а кроз схватање интенционалности, Хусерл истиче да је свијест увијек свијест о нечему, свијест је увијек усмјерена на нешто, па је акценат сада на корелацији акта и предметности, свијести и њеног садржаја, а све у складу са темељним захтјевом феноменологије – „натраг ка самим стварима“, тј. ка феноменима. Свијест више није схваћена као пасивна, ваћ је начин њеног постојања у сталном току, конституцији, градњи смисла. Са друге стране, природне као и духовне знаности покушавају преузети задаћу која надмашује њихово подручје као позитивних знаности: задаћу филозофске интерпретације свијета. Из предворја свагдањег живота као и са стајалишта појединачних знаности никада се не може примјерено открити та (трансцендентална) субјективност и њезин корелат, *свијет*. Они се не могу открити са стајалишта свагдањег живота, већ стога што се он још уопште не односи на теорију, на знаност, а са стајалишта појединачних знаности они се не могу открити зато што се она односи само на позитивни, претходно дани битак, управо у смислу генералне тезе и саморазумљивости, вјере у свијет као постојећи, без довођења у питање те саморазумљивости.

Уколико желимо да откријемо ту субјективност (трансценденталну) и да је покажемо као несумњив извор смисла, онај посљедњи темељ на који

се све у сазнању своди, онда, како истиче Вернер Маркс у „анализи животног свијета и знаности, ни сама та знаност не смије бити на тлу свијета“ (Маркс 2005: 122). Иако се ове ријечи односе на проблем „свијета живота“ који је проблематизован у касној Хусерловој филозофији у његовом дјелу *Криза европских наука и трансцендентална филозофија*, она се помиње и у *Идејама*, а оно што је од суштинског значаја је да и у једном и у другом дјелу долазак до трансценденталне субјективности остаје исти. Наш следећи задатак ће се због тога првенствено састојати у описивању тог пута онако како га је и Хусерл градио.

Поменули смо генералну тезу и природни став и са тим смо још увијек на тлу свих наука које је Хусерл критиковао. У таквом ставу свијет је за нас објект и тек феноменолошка *έποχή* нам открива подручје феноменологије и пружа путоказ ка „задњем темељу на који се односи плуралност подручја битка и из којег се може добити одговор на питање о цјелини збиљности“, тј. ка трансценденталној субјективности као посљедњем темељу и извору свеколиког смисла. Док је при важењу „генералне тезе“ у природном ставу Ја схваћено као емпиријско Ја, као дио свијета, дотле феноменолошка *έποχή* омогућава „задобивање једне нове регије битка која до сада није разграничена у својој властитости“ (Хусерл 2007: 70). Како због исцрпнијег образложења овог поступка, као и због суштинског значаја који овај поступак има у цјелини Хусерлове филозофије, ми га наводимо у цјелини:

„Изван акције стављамо генералну тезу која је припадна бити природног става, у заграде стављамо свакога и све што их обухваћа у онтичком погледу: дакле, изван акције стављамо тај цјелокупни природни свијет који је стално 'за нас ту', 'постојећи', и који ће и даље бити ту као свијету примјерена 'збиљност', чак и када нам предстоји да га ставимо у заграде.

Када то чиним, што је ствар моје потпуне слободе, тада дакле не негирам тај 'свијет', као кад би био софист, ја не сумњам у опстојање тога свијета као кад бих био скептик; али ја вршим 'феноменологијску' *έποχή* која ми потпуно онемогућује сваки суд о просторно-временском опстојању.

Дакле, ја искључујем све знаности које се односе на тај природни свијет, што су за мене те знаности постојаније, што им се више дивим, то мање помишљам на то што било што приговорим против њих, ја апсолутно не употребљавам њихова важења“ (Хусерл 2007: 68). Такође, Хусерл наглашава: „Цјелокупни свијет који је постављен у природном ставу, који је збиљски затечен у искуству, узет сасвим 'нетеоријски', тако како је збиљски искушен, као свијет који се јасно показује у склопу искустава, сада за нас уопће не важи, он се треба ставити у заграде као неиспитан, али и као неоспоран. Иста судбина треба на једнак начин задесити и све друге толико добре, позитивистички или на другачији начин утемељене теорије и знаности које се односе на тај свијет“ (Хусерл 2007: 69).

Сада се поставља питање, како Хусерл истиче, универзалност ове *έποχή*, тј. да ли она искључује све или, ипак, преостаје нешто након њеног

спровођења. Као што смо већ напоменули, идеју универзалне сумње Хусерл преузима од Декарта. Међутим, а управо на то се и односи Хуселова критика, Декарт, по Хусерловом схватању, није био довољно радикалан у спровођењу те сумње, па је Ја код Декарта још увијек схваћено као „остатак свијета“ који се тек у њему конституише. Могли бисмо рећи да, ипак, код Декарта остајемо на нивоу субјективности која није у стању да превлада субјект-објект јаз. Према Хусерловом мишљењу, то је могуће само кроз трансцендентално Ја. Међутим, постоји још једна јако битна разлика у Декартовом спровођењу методске сумње и Хусерловог поступка *ἐποχή*, који умногоме сличе један другом, али немају исту функцију. Наиме, Декартова је главна намјера била наћи оно о чему можемо тврдити да заиста са извјесношћу знамо, те се са том сврхом послужио сумњом као методском помоћи. Покушамо ли у све сумњати, чак и у постојање свијета, доћи ћемо до сазнања да је наш его који сумња једино у чију се егзистенцију не може сумњати, нешто што извјесно постоји и не може се елиминисати заједно са свим другим стварима. Хуселова *ἐποχή* не искључује привремено свијет ствари попут картезијанске сумње, него она само мијења наш став и пружа нам могућност да своје доживљаје видимо у другом свјетлу. У оном акту у којем „искључујемо“ тезу природног става ништа се не негира, не сумња се у постојање свијета, него се само суспендују наши судови о њему. Према Хусерловом мишљењу Декартова сумња је покушај „универзалне негације“, док *ἐποχή*, напротив, значи само деактивирање тезе природног става, суспензију њене учинковитости како бисмо се могли потпуно усредсредити на анализу онога о чему се у интенционалним доживљајима начелно ради те, разлажући трансценденталне изворе овог свијета, објаснити оно што Хусерл назива „смислом свијета“. То је јако добро примијетио Анте Пажанин, који у дјелу *Знанственост и повијесност у филозофији Едмунда Хусела* каже: „Да феноменолошка ерође' не значи негирање природног свијета него само стављање у заграде његове генералне тезе, показује и наша ријеч суздржавање као превод за грчку ријеч *ἐποχή*. Суздржавање од 'свијета', наиме, претпоставља задржавање у виду оног 'свијета' од којег се суздржавамо, а ни у којем случају његово ишчезавање, јер само од онога што је пре- да мном присутно могу да се суздржим. У том смислу ће и 'читава природни свијет' и након феноменолошке *ἐποχή* остати присутан – истина, као 'збиљност' која је примјерена свијести, тј. он ће и даље остати у важењу као 'феномен', интенционални корелат, 'смисао', 'еидос' или бит“ (Пажанин 1968: 68). Међутим, последице акта *ἐποχή* много су далекосежније него што би се то чинило на први поглед. Већ смо се раније позвали на Хусерлов цитат³ који објашњава да деактивирање тезе „природног става“ има за

³ Већ смо раније напоменули да је Хусерл у својој феноменолошкој методи говорио о низу редукција које треба да буду спроведене како би феноменологија могла постати наука о суштaствима која полази од духовног опажаја датих феномена и из ових методом феноменолошке редукције и идеације добија чисту - сушину, *εἶδος*, предмета и стања ствари сваке врсте. Међутим, да би се испунио

посљедицу нестанак природних наука из видокруга филозофије, али према Хусерловом мишљењу то припада програму редукције и мора се прихватити као њен дио. Хусерл, додуше, не доводи у питање вриједност природних наука, али је увјерен у то да нам те науке као науке природног става не могу помоћи да филозофски разумијемо свијет све док се држе претпоставке о постојању неког „спољашњег свијета“, независног од наше свијести. Дакле, задатак *ἐποχή* јесте у томе да се отклони то стање, те да се отвори нова регија битка која није емпиријска, него трансцендентална. Веома је битно истаћи да је искључење свих егзистенцијалних претпоставки о „природном свијету“ само прва у низу трансценденталних редукција, јер, према Хусерловом мишљењу, радикална *ἐποχή* нема посљедице само за природне науке, већ и за „еидетске науке“ попут логике и чисте математике, будући да се у трансценденталној анализи не можемо служити њиховим дедуктивним методама. Поводом тога Хусерл у *Идејама* каже: „Но размислимо ли поближе, тада се под извјесним претпоставкама јавља могућност да у 'заграде' ставимо формалну логику, а тиме и све дисциплине формалне *methe-sis* (алгебра, теорија бројева, наук о многострукости итд.). Наиме, под претпоставком да чисто испитивање свијести у феноменологији не поставља себи и не треба постављати себи никакве друге задаће осим задаћа дескриптивне анализе које се требају ријешити у чистој интуицији: њој тада ништа не могу користити теоријске форме математских дисциплина нити сви њихови посредни поучци“ (Хусерл 2007: 132). Све се то ставља у заграде заједно са нашим властитим емпиријским егом, а преостају само „трансцендентално прочишћени“ доживљаји и „трансцендентални его“, а при истраживању тог подручја можемо се, чини се, ослонити само на евиденцију и на оно што Хусерл назива „зрењем бити“. Поводом тога Хусерл каже следеће: „Умјесто да на наиван начин извршујемо актове с њиховим трансцендентним тезама, актове који припадају свијести која конституира природу, и умјесто да се дамо одредити у њима лежећим мотивацијама за вазда нове трансцендентне везе – ми све те тезе стављамо 'изван акције', ми не судјелујемо у њихову стварању; наш захваћајући и теоријски истражујући поглед усмјерујемо на чисту свијест у њезином апсолутном самобитку. Дакле, то је оно што преостаје као тражени 'феноменологојски резидуум', уна-

тај задатак неопходна је, поред и прије феноменолошке, и ејдетска редукција којом се као специфичном аналитичком дескрипцијом искључује егзистенција субјекта и облик његових сазнајних аката, а тражи се сама бит предмета о коме је ријеч. Тако се долази до „еидетске онтологије“ која открива регионе предмета појединих научних дисциплина. Феноменолошка, пак, редукција, посматрајући предмете као - корелате свијести, испитује ту чисту (али не празну) свијест саму. Она открива иманентна обликовања свијести у којој се дохваћају предмети. Разликујући *poesis* и поети Хусерл разликује сам акт од садржаја свијести, а конститутивни акти и с-вјесни садржај се међусобно условљавају. По томе онда Хусерл и одређује да се задатак филозофије састоји у чисто дескриптивној науци о бити иманентних обликовања свијести, а то значи о истинском и апсолутном битку уопште.

точ тому што смо 'искључили' цијели свијет са свим стварима, живим бићима, људима, укључујући и нас саме. Ми заправо ништа нисмо изгубили, али је добивен цјелокупни апсолутни битак који, исправно разумљен, у себи крије све свјетовне трансценденције и 'конституира' их у себи“ (Хусерл 2007: 11).

Дакле, након проведене *ἐποχή* стиче се увид „да свијест у себи има самобитак који у својој апсолутној самобитности није погођен феноменологијским искључењем. Тиме свијест преостаје као 'феноменологијски резидуум', као принципијелно својеврсна регија битка која доиста може постати пољем једне нове знаности – феноменологије“ (Хусерл 2007: 71). Према томе, како истиче Хусерл, тек у томе се открива значај *ἐποχή*, тј. она нам чини приступачном „чисту“ свијест, а у даљем слиједу и читаву феноменологијску регију, јер све док смо у природном ставу не може се видјети ништа друго него природни свијет. Хусерл нарочито наглашава: „Све док није спозната могућност феноменологијског става и све док није створена метода за оригинарно захваћање предметности које извиру с том методом, феноменологијски је свијет морао остати непознати, заправо један наслућивани свијет“ (Хусерл 2007: 71). Надаље Хусерл тврди „да важни мотиви који се темеље у спознајно-теоријској проблематици оправдавају да „чисту свијест“, означимо и као *трансценденталну свијест*, као и то да операцију, помоћу које се она добива, означимо као *трансценденталну ἐποχή*“ (Хусерл 2007: 71). Дакле, након феноменолошке *ἐποχή*, стављања свијета у заграде, оно што је стављено у заграде ипак остаје очувано у очишћеној свијести као феномен који Хусерл не схвата као „појаву“, већ као начин како је предмет дат у свијести и управо то је поље феноменологије: „начин на који се у односу корелације акта и предметности свијет и оно унутарсвјетско појављују, као оно за шта се вјерује да је биткујуће, тј. показују као феномени“ (Маркс 2005: 25), односно, „суздржавам ли се од вјере у свијет, тек тада је за мене уопће присутно стање ствари да постоји свјесни живот; он ми је дан у изворној оригиналности и то као оно што *аподиктички* евидентно имам као оно у шта се не може сумњати. Сада је испред мене једно поље у којем све што за мене има важење могу изнаћи као аподиктички дан податак свијести. То је поље *трансценденталне субјективности*, у којем се обликује смисао свега што јест“ (Маркс 2005: 26). Тек ту се отвара све обиље Хусерлове феноменологије: од анализе доживљаја, односа аката и предметности, ретенције (задржавања у садашњости) и протенције која нам омогућава да себи представимо цјелину предмета, хоризонта као суштинске отворености за сазнајни однос (оно што још није сазнато и што ће тек бити сазнато), актуелног и потенцијално опаженог или посвијешћено, односа иманентног и трансцендентног, ноезе (као акта) и ноеме чији је садржај смисао, тј. предметност у начину Како своје датости, све до „духовног погледа“, зрака оног Ја које је свуда присутно и које је извор смисла свега постојећег, а уједно и посљедњи темељ и јамац заснивања филозофије као „строге науке“, тј. као трансценденталне феноменологије. Сваки од ових

елемената је суштински, нераскидиво повезан са другим, и они се међусобно освјетљавају.

Међутим, треба напоменути да својеврстан проблем за феноменолошку методу представља искључење чистог Ја и његово редуковање на „ток чисте свијести“. То и Хусерл у *Идејама* у поглављу под називом *Питање о искључењу чистог Ја* истиче: „Тешкоће настају на једној граничној точки. Човјек као природно биће и као особа у савезу особа, у 'друштву', искључен је; једнако је тако искључено свако анимално биће. Али како стоји ствар са *чистим Ја*? Је ли путем феноменолошкијске редуције и оно затечено феноменолошкијско Ја постало трансценденталним Ништа? Редуцирајмо на струју чисте свијести. У рефлексији свака извршена *cogitatio* поприма експлицитну форму *cogito*. Губи ли она ту форму када извршимо трансценденталну редуцију?“ (Хусерл 2007: 128). Хусерл на истом мјесту нуди и одговор, па каже: „Од раније је толико јасно да након provedбе те редуције у тијеку разноврсних доживљаја, који преостаје као трансцендентални резидуум, нигдје нећемо наићи на чисто Ја као на неки доживљај међу другим доживљајима, па ни као осебујни дио доживљаја, настајући и опет нестајући с доживљајем чији би оно било дио. Чини се да је Ја стално, заправо нужно присутно, а та сталност очигледно није сталност неког тупо трајућег доживљаја, неке 'фиксне идеје'. Напротив, оно припада сваком надолазећем и протјечућем доживљају, његов је поглед кроз свако *cogito* усмјерен на оно предметно. Тај трак погледа мијења се са сваким *cogito*, изнова настаје и нестаје с новим *cogito*. Али Ја је оно што је идентично“ (Хусерл 2007: 29). У вези са тим, у *Идејама* Хусерл указује на Кантову изреку: „*Ја мислим* мора моћи пратити све моје преодце“ (Хусерл 2007: 129). Касни Хусерл говори о „току чисте свијести“ као о „хераклитовској ријечи“. У сваком случају чисто Ја као апсолутно идентично није никакав „реални дио или моменат самих доживљаја“ као појединачних аката свијести, него оно што је у сваком појединачном доживљају на дјелу као његов темељ, те управо стога није његов реални дио, него има сасвим својеврстан начин битка. Хусерл је далеко од тога да чисто Ја хипостазира, да му припише метафизичко значење. Хусерл заправо и одређује феноменолошку *ἐποχή* као „радикалну и универзалну методу, којом ја себе чисто схваћам као ја и с властитим чистим животом свијести у којем и помоћу којег за мене постоји читав објективни свијет“ (Хусерл 2007: 60). Будући да се чисто Ја показује као темељ читавог објективног свијета, постаје разумљиво зашто при тражењу тога темеља стављамо у заграде или редукујемо све осим самог чистог Ја. Управо стога што ја могу да се поставим над читавим природним свијетом и уколико се тако поставим и суздржим од било које вјере у његов битак, тј. од вјере која догматски једноставно узима свијет као постојећи, могу свој поглед да усмјерим на „живот сам као свијест о том свијету.“ Ако то чиним, онда добивам себе као чисто Ја с чистим током својих *cogitationes*. Другим ријечима: феноменолошким методом редукујем „своје природно људско ја и свој душевни живот“ на своје „трансцендентално-феноменолошко ја“, а „царство трансцендентално-феноменолошког самоискуства

као његов „изворни битак“ (Пажанин 1968: 72). То омогућује тзв. трансцендентално-феноменолошка редуција. Читаву своје методу феноменологија је и развила у намјери да покаже изворност и примарност трансценденталног чистог Ја, а то значи да оправда трансцендентални идеализам, које Хусерл у *Поговору* својим *Идејама I* описује на сљедећи начин: „Прије свега феноменолошки идеализам не пориче збиљску егзистенцију реалног свијета (а најмање природе), као да он мисли да је она причин којему, иако непримијетно, подлијеже природно и позитивно-знанствено мишљење. Његов једини задатак и заслуга јест да објасни смисао тога свијета, тачно смисао у којем он као збиља постојећи свакоме важи и са збиљским правом важи. Да свијет постоји, да је он дан у континуираном искуству које се непрестано повезује у универзалну сугласност као постојећи универзум, то је потпуно изван сумње. Нешто је сасвим друго пак разумјети ту несумњивост којом је ношен живот и позитивна знаност и објаснити њен темељ...Резултат феноменолошког објашњења смисла начина битка реалног свијета и могућих реалних свијетова уопће састоји се у томе да само трансцендентална субјективност има значење апсолутног битка, да је само она „ирелативна“ (тј. релативна само на себе саму), док реални свијет додуше јест, али посједује битну релативност на трансценденталну субјективност, будући да он као постојећи може имати свој смисао само као интенционална смисаона творба трансценденталне субјективности. Природни живот и његова природна интенција свијета ограничен је само у томе, али стога не подлијеже варки да, живећи даље у својој „природности“, нема никаквих мотива да пређе у трансцендентални став, дакле да посредством феноменолошке редуције изврши трансцендентално самоосвјешћење“ (Хусерл 2007: 152-153).

Долазак до чистог Ја није „крај“ феноменологије. Хусерл у својој касној филозофији се посвећује проблему „свијета живота“ (*Lebenswelt*), тј. оном који је, кроз *έποχή*, стављен у заграде, па се у дјелу *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија*, суочава са проблемом интерсубјективности, за који смо раније уочили да је слаба тачка свих идеалистичких онтологија, а која је такође условљена трансценденталним Ја, па нам се чини да тај проблем Хусерла враћа на почетак и на једно стално редефинисање домета трансценденталне феноменологије.

У овом раду смо покушали да пружимо увид у неке од основних појмова Хусерлове феноменологије полазећи од односа трансценденталне субјективности и свијета. Показали смо у којој мјери је Хусерл, у оквиру овог проблема, био под утицајем Декарта и Канта, али и колико је, у изградњи своје филозофије, развио те утицаје. Покушали смо да, на једној страни, анализирамо природни став и, на другој, суштину трансценденталне редуције, будући да се показало да док год остајемо у природном ставу и свијет узимамо као саморазумљив, постојећи, такав став, према Хусерловом мишљењу, заклања нам феноменолошко поље, поље свијести, а Ја у таквом ставу остаје дио или „остатак свијета“, а не извор његовог смисла и важења, који он види у трансценденталној субјективности.

Литература

- Хусерл 2007: E. Husserl, *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*, Zagreb: Naklada Breza.
- Кант 2003: I. Kant, *Kritika čistog uma*, Beograd: Dereta.
- Гадамер 2005: H. G. Gadamer, *Fenomenološki pokret*, Beograd: ПЛАТΩ
- Пивчевић 1997: E. Pivčević: *Na tragu fenomenologije*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Маркс 2005: V. Marks, *Fenomenologija Edmunda Husserla*, Zagreb: Naklada BREZA.
- Пажанин 1968: A. Pažanin, *Znanstvenost i povijesnost u filozofiji Edmunda Husserla*, Zagreb: Naprijed.

Секција за социологију

СОЦИОЛОГИЈА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И
ГЛОБАЛИЗАЦИЈА СОЦИОЛОГИЈЕ**
– онтолошке и гносеолошке импликације процеса
глобализације у савремености –

„Мондијализација није ни незаобилазна судбина ни „несрећни случај“ историје.
Она је велики изазов на који треба одговорити.“
(Игнацио Рамоне)

„Социологија глобализације није исто што и глобализација социологије.“
(Роберт Робертсон)

„Постоји једна глобална социологија за многе друштвене светове. Механизми и
правила друштвеног живота су универзални за људски род, иако се, њихове мани-
фестације разликују кроз цивилизације, културе, друштва, или делове друштва
(...) Стандарди за добро социолошко истраживање и добру социолошку теорију су
универзални. Залагање за националне социологије губи смисао у овом глобализо-
ваном и све више космополитском друштвеном свету данашњице.“
(Пјотр Штомпка)

*Уводне напомене: О дремљивости и равнодушности наше социоло-
гије пред светом који долази и одлази*

На почетку, морам да похвалим организаторе научног скупа на Па-
лама – у вези са избором теме овогодишњег научног скупа. Тема – *Наука и
глобализација, Социологија и глобализација*, није само помодна/актуелна,
већ суштински теоријско-методолошки релевантна, за разумевање кључног
мегатренда у савремености, о коме Гиденс пише као о „завидљујућој и за-
чуђујућој појави“, са бројним онтолошким и гносеолошким импликацијама
по савремени друштвени свет и свест; за савремену науку.

Савремена социологија, главнином својих актера и њихових истра-
живачких погона /оријентација/истраживачких пракси, у знаку је дисци-
плинарног хаоса следећи логику методолошког партикуларизма и теорије
функционализма и неоинституционализма (...) Таквом оријентацијом/при-

* ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

** Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту *Традиција,
модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европски-
х интеграција* (179074), које реализује Центар за социолошка истраживања Филоз-
офског факултета у Нишу, а финансира Министарство за просвету и науку РС.

ступом – она као да остаје у сенци духа „размрвљеног рада“ у науци, редукујући своју делатност на бројна истраживачка поља. Она производи једну врсту „социологије без друштва“; низ социографских/ етносоциолошких записа; док остаје равнодушна/дремљива пред кључним појавама и глобалним мегатрендовима савремености.

О овим облицима осиромашења/деформације социолошке активности у нас (у форми критике феномена аристократизације и неопозитивистичке, етнографизације наше социологије) писао сам у тексту *Изазови савремене социологије и искушења позива социолога* (Митровић 2012: 11-30). Ваљало би социолошки истражити какав је утицај лукративних/извантеоријско-методолошких разлога на овакву оријентацију социолога, дневних аналитичара који попут НВО плешу попут међеда око вруће каше (цебана домаћих и страних спонзора – наручиоца/налогодаваца одређених пројеката) у распону од владиних канцеларија до европских фондова/бриселског двора.

Један број наших колега и социолошких институција као да се „преплатио“ на ову врсту донатора и апанаже – на институционалне теме/из круга дневне политичке актуелности и у духу политичке коректности. Главнина тих тема на нашим просторима врти се око проблема етничких мањина, родне равноправности и ЛБД-група (права хомосексуалаца и лезбејских маргиналних група).

За то време пред очима наших истраживача/из њиховог видног поља, измичу бројне теме од предсудног значаја за разумевање структурних промена и социјалне динамике савременог друштва, па и трансформације предмета савремене социологије. У распону од глобализације до трензиције; од импликације производних снага НТР („трећег таласа“) на промене у друштвеној структури/динамици савременог друштва, успон и пад друштвених класа; савремене противречности и сукоби; сиромаштво и беда друштвених група; проблеми одрживог развоја; импликације економске кризе на проблеме незапослености; растуће социјалне и регионалне неједнакости у свету („Север – Југ“); проблеми социјализације младе генерације и раст насиља у свету.

Неспорећи право и легитимитет избора теме од стране сваког истраживача, чини ми се – да приметне тенденције у избору проблема истраживања (од дипломских радова, преко магистарских и докторских тема, до монографија), на посредан начин, преко поља истраживања, говоре/разоткривају истраживачке оријентације/стратегije деловања научне заједнице професије социолога. Евидентан је њихов бег од кључних/врућих тема и проблема.

Опредељење моје за формулисану тему, дакле, није случајно.

1. *Од космополитских визија до процеса глобализације у дијалектици историје човечанства*

Од антике до савремености песници, филозофи, социјални мислиоци и футуролози изграђивали су *космополитске визије*: о братству свих људи, човечанству као заједница слободних људи и равноправних народа. Космополитизам је садржан у бројним социјалним утопијама. У њима је изражена нада о бољем/врлом свету: богатијем, праведнијем, и слободнијем друштву. На овом трагу, у бројним револуцијама, предвођеним прогресивним идеологијама/покретима, јуришало се на небо.

Но, тек ће у другој половини 20. столећа, кроз научно-технолошку и информатичку револуцију, на фону „трећег таласа“ развојно-цивилизацијских промена, доћи до процеса глобализације као епохалне појаве.

Револуционални стожер нових технологија (оличен у микроелектроници, информатици, микробиологији и нуклеарној енергији) (Шаф 1989: 23) утрће пут *глобализацији* као мултидимензионалном процесу (технолошком, економском, социјалном, политичком и културном...). Синергија научне и технолошке револуције циновски је покренуло развој нових производних снага, поделе рада, глобалне међузависности и интеграције у светском друштву.

Импликације нових технологија, нових производних снага, нису само техничке и економске иако су оне највидљивије, већ и социјалне, културне и политичке. Оне су покренуле широке и далекосежне процесе глобализације и интеграције света: у техничко-комуникационом смислу, у економији, социјалној сфери, политици и култури. На делу је појава нових актера у различитим сферама друштва. У току је процес трансмутације/трансформације бројних парцијалних и глобалних друштвених група – друштвене структуре националних друштава и светског друштва.

Живимо у доба када се пред нашим очима остварује *процес трансмутације нација*, држава, класа (...) Стварају се *транснационалне суперорганизације* „глобалитарни режими“: у економији (транснационалне корпорације и глобална тржишта); у политици (супрадржавне институције, регионалне и међународне организације. У социјалној сфери настаје трансмутација нације као облика глобалног друштва, заједништва у човечанство, као транснационалну заједницу. Неки социолози пишу о настанку „глобалног доба“/постанционалних констелација“ (Хабермас), постдруштва, за разлику од друштва које смо знали у ери модерне или пак о настанку постиндустријске цивилизације.

Пред нашим очима отварају се путеви стварања нове цивилизације „трећег таласа“ глобалног доба. Космополитика повезаност људи свих народа света, човечанство више није мит, нити само визија, већ кључни *глобални мегатренд*, реалност наше глобалне савремености, културе живота, планетарне ере.

Најзад, треба подсетити на закључке *Џона Низбета*, из његове студије „Мегатрендови“: као што је у историји прошлост одређивала садашњост, у савременом свету све ће више будућност одређивати нашу садашњост; те је стога „мегатрендове као и коње, лакше јахати у правцу у коме су кренули“, а не са погледом унатраг/натрашке (Низбет 1985).

2. О изазовима при избору и проблематизацији теме – суштински разлози

Глобализација, као мултидимензионална појава/процес, радикално мења онтологију и космологију савременог света и човека. Она је настала као тековина НТР и информационо-комуникационе револуције у другој половини 20 столећа. Својим импликацијама изнутра и споља – градећи свет умреженог глобалног светског друштва, кроз вишедимензионалне облике међузависности/повезивања и интеграције – кроз ширење моћи нових технологија, глобалне поделе рада, конституисања нове друштвене структуре и глобалитарних режима као актера у светском систему, постдруштву (транснационалних корпорација, глобалних међународних асоцијација, глобалних проблема/процеса...), она је отворила/најавила долазак новог глобалног електронског „села“, глобалног доба (Обров), „постнационалних констелација (Хабермас); излазак/искорак из класичног оквира глобалног националног друштва у ново глобално пространство постдруштва тј. човечанство као нову историјску форму социјалног и светског живота о коме се пише као у „будућности која је почела“.

Импликације ове *глобалне револуције* на онтологију друштвеног света су многобројне. Оне нису само технолошке и економске, већ најдубље друштвене, развојно-цивилизацијске. О њима справом пише *Тофлер* као о новом „трећем развојно-цивилизацијском таласу“ који мења постојеће макро и микро друштвене структуре, мења глобалну организацију не само националних састава већ светског друштва/система. Доносећи на свет нове појаве/процесе – глобализацију културе/политике, начина живота друштвених група, али и мењајући поглед на свет, космологију; сазнајну мапу човека и света.

Својевремено је Р. Рихта о овим појавама НТР писао као о великом „раскршћу цивилизација“ (70-тих година прошлог века), данас М. Кастел пише о феномену „умреженог глобалног друштва“, „електронском миленијуму“ – који је наступио.

Главни демијург ових драматичних/тектонских промена у онтологији друштвеног света, његовој структури и динамици свакако јесте *наука*, која је постала интегрални део производних снага и главни развојни ресурс и полука свеукупног друштвеног развоја човечанства. Поставља се питање: шта се збива са светом науке/сазнања у условима глобализације и у том контексту са самом социологијом?

Глобализација је објективна појава генерирана научно-технолошким прогресом. Тековина и израз синергије савремене науке и нових технологија. С друге стране, она је иницирала глобализацију света науке: грађење нових синтеза/парадигми, превладавање дисциплинарног хаоса, кроз развој интердисциплинарних, мултидисциплинарних и трансдисциплинарних приступа. Настало је велико отварање свих облика научног сазнања и њихова синергија (природних, друштвених, техничких, хуманистичких). Показала се истинитим порука М.Моса – да се у трансграничним подручјама/на рубовима/прелазима између света различитих наука, налазе највећи изазови, те да захватом у та подручја – научници долазе до драгоцених резултата за даљи развој саме науке. Отуда су као израз такве оријентације и синтезе, настале бројне нове комплексне научне дисциплине у свим областима научних истраживања: у природним наукама, медицинским, техничким; у друштвеним и хуманистичким наукама.

Поменимо само неке од њих у области друштвених наука: екологија, антропологија, биоетика, одржив развој, културологија, конфликтологија, хуманистика, космополитика, геоекономија, геокултура, глобологија/мондологија, футурологија (...) Интернационализација и глобализација резултата научних сазнања довела је до нових открића парадигми, новог напретка у науци. Све се више пледира за новом синтезом науке, филозофије и религије. Глобализација као појава/појам ушла је данас у све енциклопедије наука. Она је постала предмет студија, посебна научна дисциплина. Формиране су посебне катедре, облици интегрисаних студија и факултета, за глобалне студије.

Нас у овом прилогу занимају – импликације феномена глобализације на трансформацију предмета/бића социологије као науке као и њен однос са глобологијом/мондологијом као трансдисциплинарном науком.

3. Прилог предметном одређењу социологије глобализације

О феномену глобализације међу савременим социолозима писали су: Д. Хелд, А.Турен, Е. Морен, С. Сасен, П. Бурдие, Е. Гиденс, Д. Харви, И. Волерстин, Хард и Т. Негри, М. Ватер, Н. Чомски, М. Кастелс, А. Шаф, З. Бауман, У. Бек, Р. Робертсон, М. Обров, Ж. Рицер, М. Чусидовски, Шолте, П. Штоипка, И. Роси, А. Панарин, В. И. Добренков, В. А. Јадов, В. Кузњецев, А. Дугин, Ф. Кефечи, Н. Генов, В. Проданов, И. Рајчев, Д. Мирчев, Љ. Христов, П. Георгијевски. Од аутора са простора бивше Југославије – овом проблематиком бавили су се: Р. Лукић, М. Марковић, М. Печујлић, Д. Ж. Марковић, М. Ранковић, Р. Калањ, С. Кулић, А. Драгичевић, З. Видојевић, Љ. Пушић, Р. Накарада, Р. Смиљковић, Љ. Митровић, Б. Милошевић, З. Аврамовић, В. Вулетић, У. Шуваковић, В. Павловић (...)

Већина аутора прихвата и користи *Хелдову класификацију*/поделу истраживача према феномену глобализације на: а) хиперглобалисте, б) скептике; и в) трансформационисте.

Табела 1: Концептуализација глобализације: три тенденције

	Хиперглобалисти	Скептици	Трансформационалисти
Шта је ново?	Глобално доба	Економски блокови, слабија геоправа него у ранијим периодима	Ниво глобалне међуповезаности без преседана у историји
Доминантне карактеристике	Глобални капитализам, глобална управа, глобално грађанско друштво	Свет који је мање међузависан него деведесетих година 19. века	„Густа“ (интензивна и екстензивна) глобализација
Моћ националних влада	Опада или се урушава	Повећана или ојачана	Реконституисана, реструктурирана
Покретачке силе глобализације	Капитализам и технологија	Владе и тржишта	Комбиноване силе модерности
Доминантан мотив	Мекдоналдс, Мадо-на, итд.	Национални интерес	Трансформација политичке заједнице
Концептуализација глобализације	Као преуређење оквира људског делања	Као интернационализација и регионализација	Као преуређење међурегионалних односа и делања са дистанце
Историјска путања	Глобална цивилизација	Регионални блокови/сукоб цивилизација	Неодређена: глобална интеграција и фрагментација
Крајњи аргумент	Крај националне државе	Интернационализација зависи од пристанка и подршке влада	Глобализација трансформише моћ владе и светску политику

Извор: Adapted from D.Held et al., *Global Transformations*, Polity, Cambridge, 1999, str.10.

У савременој социологији све је мање социолога који имају апологетски или догматски став према феномену глобализације или пак да овај процес једнострано/редукционистички интерпретирају као искључиво идејно-политички – у кључу *новог светског поретка*. Све је више истраживача који аналитички/диференцирано приступају овом феномену, пишући о њему као *тоталном феномену*, комплексном вишедимензионалном и противречном процесу. У том смислу значајан допринос разумевању суштине овог процеса посебно су дали: Е. Гиденс – дефиницијом глобализације „као интензификације друштвених односа на светском плану“; П. Бурдије – да „глобализација није хомогенизација, већ продужетак моћи малог броја доминантних нација и представља повратак радикалног капитализма“; У. Бек, својом динстинкцијом између: *глобализације, глобалитета и глобализма*; Шолте: прави разлику између неолибералног, рефирмистичког и радикалног становишта о глобализацији; Л. Склер: разликује капиталистички и социјалистички тип глобализације. Р. Робертсон: прави динстинкцију између процеса глобализације и глолокализације. Или од наших аутора: М. Печујлић разликује два лика глобализације: ауторитарни и демократски; Д. Ж.

Марковић разматра однос НТР, глобализације и човечанства; З. Видојевић разликује: нормативни и емпиријски модел глобализације; Љ. Митровић: асиметрични (неоимперијални) и симетрични (социјалдемократски) модел глобализације/мондијализације.

У француској социолошко-филозофској литератури прави се *јасна динстинкција између појма глобализације и мондијализације*. Наиме, ови аутори истичу да се овде не ради само о терминолошким разликама између англосаксонског и француског: *globalisation/mondialisations*. Пјер Бурдије у студији „Сигнална светла“ и Жак Дерида у спису „Космополитика“ – сматрају да постоји битна разлика између ових појава/појмова. Бурдије пише да „глобализација каква се данас реализује у свету, не означава процес хомогенизације/изградње света социјалних једнакости и равноправности у светском систему, већ представља нову монополизацију капитала, по логици интереса транснационалних корпорација. Насупрот, овој појави, *мондијализација* означава нове односе међузависности, равноправности и демократске интеграције између човека/човечанства и света/не само социјалног космоса већ и Универзума, у коме су равноправност и аутономија делова услов демократске интеграције и развоја целине света“.

У савременој социологији све је више истраживача који глобализацију изучавају као посебно научно поље, са претензијом конституисања у посебну научну дисциплину – *социологију глобализације* – у оквиру система савремених социолошких наука. У ауторе са таквим истраживачким напором треба убројати у свету: Р. Робертсона, У. Бека, П. Апелбаумана, М. Олброа, В. Робинсона, С. Сасен, В.И. Добренкова, И. Рајчева.

У савременој социологији у Србији овим проблемима на социолошки начин, са имплицитном/експлицитном претензијом ка заснивању социологије глобализације, као посебног поља и дисциплине – бавили су се и баве: М. Печујлић, Д. Ж. Марковић, З. Видојевић, Љ. Митровић, В. Вулетић. Потребна анализа садржаја студија и чланака ових аутора ближе би указала на домете њихових истраживања, на проблеме са којима се они суочавају у истраживању ове проблематике, као и теоријско-методолошке разлике у њиховом приступу овој комплексној проблематици.

Апстрахујући разлике, које постоје између домаћих и страних аутора у изучавању проблематике глобализације могли бисмо закључити да је све евидентнија тежња да се феномен глобализације од истраживачког поља легитимише у наставну дисциплину – било у форми *социологије глобализације* или тзв. *глобализацијских студија* као израз трансдисциплинаријских студија глобализације. Учинили се осврт на покушаје предметног одређења социологије глобализације, могли бисмо извући из збирног регистра – поједине димензије/аспекте, које потенцирају неки истраживачи.

Тако *Вилиам Робинсон* сматра да глобализацијске студије и социологија глобализације – треба да се бави: а) импликацијама економске глобализације на савремене системе производње, финансије, потрошњу и светску економску интеграцију; б) транснационалним или глобалним култур-

ним обрасцима и њиховим акултурацијским токовима; в) да изучава глобалне политичке процесе и развој нових транснационалних институција и ширење глобалних структура управљања; г) да истражује нове обрасце транснационалних кретања/миграција људи, идентитете и заједнице; д) нову друштвену хијерархију, неједнакост и односе доминација широм света у глобалном светском систему (Робинсон 2007). При томе аутор указује на *различите теоријске приступе* којима се истраживачи данас служе у анализи процеса глобализације: теорија светског система (Волерстина), теорија глобалног капитализма (Склер, Робинсон, Харт и Негри), тзв. теорија умреженог друштва (Кастелса), тзв. простора, места и глобализација (Гиденса, Харвија, Сасена, Робертсона); тзв. теорија транснационалности и транснационализма (Левит, Смит, Гарницо, Портеси); тзв. модерна-постмодерна (Робертсон, Гиденс, Мејер, Олбров); тзв. теорија глобалне културе (Маклуана, Рицера, Ападурена) (Робинсон 2007: 125-143).

У. Бек у својој студији „Глобално ризично друштво“ и „Моћ и контра моћ у доба глобализације“ у оквиру истраживања проблема одрживог хуманог развоја у савремености, полазећи од потребе интегралног приступа појави глобализације, указује на потребу симултаног коришћења холистичког/космополитског приступа и приступа са становишта методолошког индивидуализма.

Саскиа Сасен бави се питањем реструктуирања простора под утицајем глобализације. У својим студијама „Глобални град“ и „Губитак контроле“ (из области урбане социологије и социологије глобализације) овај аутор развија теорију „светских градова“, које види не само као велике урбане светске центре (Њујорк, Токио, Хонгконг) већ и носиоце/актере глобализације (водеће центре светске производње, финансијских трансакција, место кординације светске економије и интернационалне поделе радне снаге). Аутор на основу пет критеријума (заступљености трговинске размене протока капитала, стања у прерађивачкој индустрији, технолошке и културне размене) саставио је листу земаља и градова највише посвећених глобализацијским процесима интеграције у свету. Он указује како се глобализација овде манифестује кроз локално, како мрежа великих градова – као актера глобализације – подређује/смањује улогу националних држава, доводи до дестабилизације старих хијерархијских скала, тј. с једне стране, до супранационалних скала а, с друге, до субнационалних, где и једне и друге доводе до смањења контроле централне државе.

Е. Гиденс, у својим студијама „Последице модерности“ и „Глобализација“, истражује глобализацију као мултидисциплинарни процес који омогућује интензификацију процеса међузависности између различитих актера/структура на интернационалном и глобалном плану, производећи нове глобалне појаве и истовремено мењајући локална искуства (што Робертсон назива процесом глокализације).

В. И. Добренков, у својој студији „Глобализација и Русија – социолошка анализа“, сматра да социологија глобализације, као део глобалне со-

циологије, треба да изучава свет као свекупност структурних социјалних и културних система у оквиру модернизације живота човечанства, детерминисани универзалним социјалним закономерностима и руковођење изазовима прогресивног развоја. У овом контексту социолошка истраживања глобализације треба да обухвате следећа питања: 1. детериторијализацију суверенитета држава, измене улоге нација, региона, континента и градова у савременој глобалној епохи; 2. појаву нових социјалних актера и агената историјског процеса (транснационалне корпорације, светске новинске агенције, радио и ТВ станице, интернет, друштвени покрети, терористичке формације...); 3. глобалну индустрију нових технологија и сфере услуга, животне средине; 4. глобалну културу – идеје, симболи и вредности (Добренков 2006: 133-134).

У савременој социологији Србије проблематизацијом могућности заснивања социологије глобализације бавили су се на имплицитан или експлицитан начин: М. Печујлић, Д. Ж. Марковић, З. Видојевић, В. Вулетић, Љ. Митровић. О томе видети у њиховим студијама („Глобализација – два лика света“ (Печујлића); „Социологија и глобализација“ (Марковића); „Куда води глобализација“ (Видојевића), „Глобализација“ (Вулетића) и „Увод у студије глобализације“ (Митровића).

Резимирујући овај део расправе могли бисмо закључити: да глобализација постаје значајно поље савремених социолошких студија. *Социологија глобализације* се све више диференцира као грана савремене глобалне социологије. Њен предмет, као теоријско-емпиријске социолошке науке, јесте глобализација као тотални феномен и мултидисциплинарни процес, његова структура и динамика, као и однос ове комплексне и противречне појаве са свим другим појавама у глобалном светском друштву. Речју, социологија глобализације истражује феномен глобализације у контексту структуре и динамике савременог светског друштва, као производ и произвођача тог друштва, истражујући његове како манифестне тако и латентне улоге глобализације у процесима трансформације савременог друштва – на његовом путу од националних друштава ка постнационалним констелацијама/тј. формирања човечанства као новог најширег оквира развоја светског постдруштва.

Наравно, у истраживању глобализације, *социологија глобализације*, користи плуралистички теоријски и методолошки потенцијал савремене социологије, али и резултате других наука, а посебно савремене глобализације/мондологије, као трансдисциплинских студија глобализације. Она има за циљ да разоткрије и класификује опште законитости/ правилности у глобалном светском друштву у савременој епохи; да истражи најбоље стратегије развоја и хуманог напретка човечанства, путеве и инструменте разатуђења и еманципације човека.

4. *Ка глобализацији савремене социологије/или о редефинисању/проширењу предмета њених истраживања*

Глобализација као процес уздрмала је не само старе структуре рада, управљања и моћи, већ је као нова развојно-цивилизацијска појава битно утицали на структуру и динамику светског друштва, на трансформацију културе друштвених група и погледа на свет савременог човека.

У савременој социологији о импликацијама тог процеса на научну свест, гносеологију, теоријске концепте друштва, предметно одређење социологије и њене категорије, све је више расправа. О томе најбоље сведоче студије И. Волерстина, Маргарит Арчер, А. Турена, М. Кастелса, Ж. Ричера, А. Гиденса, М. Олброва, А. Дугина, а у нас: М. Печујлића, М. Ранковића, Д. Ж. Марковића, Љ. Митровића.

Под утицајем глобализације и промена у друштвеној онтологији савременог света све је више аутора који пишу о *потреби редефинисања предмета социологије*. Притом се не ради само о квантитативном проширењу њеног предмета новим научним истраживачким пољима, већ и потреби радикалног редефинисања нивоа социолошке анализе, као и изградње *нове интегралне парадигме*. У вези са тим И. Волерстин је засновао светско-системску теорију, у којој сматра да је глобални светски систем – јединица посматрања; Маргарет Арчер – заговара конституисање социологије за један свет (1991); Мартин Олбров пише о настајању „глобалног доба“; Ј. Хабермас – о добу постнационалних констелација; М. Кастелс о информационој епохи, и парадигми информационог развоја; Гиденс и Бек о новој модерности и њеним консеквенцама по развој науке и друштвеног живота; А. Турен заговара смену парадигми друштва/друштвених покрета парадигмом културе и аутоеманципације личности; тј. заснивање социологије слободe; А. Дугин пише о феномену преображаја социологије у постсоциологији; Ж. Ричер пише о мекдоналдизацији културе и потреби изградње интегралне парадигме, примерене плуралној структури савременог светског друштва.

Међу нашим ауторима, о импликацијама научно-технолошке/информационе револуције и процеса глобализације на социологију и њену теорију и њен предмет, први су у својим студијама писали: М. Печујлић и М. Ранковић, потом Д. Ж. Марковић и С. Болчић, затим Љ. Митровић и Б. Милошевић.

М. Ранковић је у студијама „Социологија и футурологија“ I-II скрећу пажњу на ново позиционирање глобалне социологије у систему друштвених наука, као и њену сарадњу са футурологијом.

М. Печујлић је, следећи Волерстинову теорију светско-системске анализе и пледоаје за интегрисаном парадигмом, најдаље/најдубље отишао у обликовању курса савремене социологије као социологије глобалног светског друштва (Печујлић 1991: 44-45). У истицању захтева за проширењем предмета социологије од микро до светског система, он ближе одређу-

јући њен предметни регистар и оквир, истиче потребу превладавања провинцијалне „територијалне клопке“ – тј. националног оквира – као границе/ограничења, за разумевање динамичке трансформације и актера савременог светског друштва у доба глобализације (Печујлић 2006: 6; Печујлић 1991).

О трансформацијама предмета савремене социологије писали су Б. Милошевић – у студији „Социологија и савремени свет“, Љ. Митровић – „Савремено друштво – стратегије развоја и актери“ и „Увод у студије глобализације“. Резимирајући овај део расправе можемо закључити да су на гносеолошком, теоријско-методолошком плану – настале значајне разлике – инициране глобализацијом света – што битно мења нашу сазнајну мапу о њему, па према томе и о друштву, као интегралном делу светског универзума.

Социологија као наука рођена је у контексту модерне/просветитељства и са грађанским друштвом. Р. Арон изричито подвлачи две тековине буржоаске револуције. На политичком плану то је еманципација грађанина; на духовном – рађање социологије као науке. У онтологији грађанског друштва – лежи индустријска револуција као бабица капиталистичког друштва; у друштвеној структури/надградњи нација, као глобална друштвена група, најшири оквир организације грађанског друштва.

Трећи талас НТР – утро је пут – од индустријског/националног друштва – ка постиндустријском/информационом *постдруштву*, чији најшири оквир постаје *човечанство* као тотална друштвена група. Како су ови процеси из основа променили онтологију друштва, какво смо знали у 19. и 20. веку, то је за нову настајућу реалност човечанство/глобалног светског система, неопходно редефинисати предмет социологије. У том смислу *савремена глобална социологија*, полазећи од интегрисане парадигме, за предмет има изучавање универзалне законитости глобалног светског друштва структуру и динамику глобалног светског система; опште и посебне законитости глобализованог света социјалног живота човечанства и његов однос са осталим деловима универзума у глобалном социјалном космосу. Таква социологија динамички би проучавала све подсистеме и зоне у њиховој интеракцији, у глобалном светском систему, са становишта тоталитета; њихово место и улогу у глобалној подели рада; њихов утицај на начин живота човека и човечанства, истражујући путеве одрживог развоја, хуманог прогреса, разотуђења и самоослобођења човека.

Савремена глобална социологија, резултатима својих истраживања, била би у сталној интеракцији са развојем посебних социологија, са сазнањима других наука и мондологије, као трансдисциплинарне науке о законитостима света и човека. Само отварањем према резултатима других наука и сарадњом са њима, социологија и социолози могу јачати свој професионализам и моћ у конкуренцији која ће, на тржишту сиве материје, бити све жешћа; јер даљи друштвени развој тражиће квалификоване и смеле истраживаче и одговорност науке за квалитет живота данас и истаживање оптималних путева/алтернативних пројеката за будући развој човечанства.

Уместо закључка

1. Ако је индустрија бабица модерног друштва, онда је глобализација основа настанка постмодерне цивилизације.

2. Социологија је тековина грађанске револуције која је изнедрила на политичком плану грађанина, а на духовном социологију као нову науку (Арон).

3. Социологија је настала на тлу капитализма и његових противречности и нације као глобалне друштвене групе и са њиховим превладавањем доживеће „смрт“.

4. Ми живимо у ери глобализације и постнационалних констелација, када социологија, ако жели да не заостаје за изазовима савремености мора изаћи из провинцијалне „територијалне клопке“ (Печујлић), редефинисати свој предмет, проширујући га на глобално светско друштво – његову структуру и динамику; на противречности настанка и развоја савременог човечанства. Такав пледоаје о глобалној/комплексној социологији налазимо код Е. Морена и М. Печујлића.

5. Глобализација као процес мења онтолошку и гносеолошку основу савременог светског друштва. На делу су радикални процеси глобализације света, умрежавања светског друштва по свим линијама/у свим областима; од техничко-информационе/комуникације, економије, културе, политике, планетарне свести. На делу је формирање света постнационалних констелација (Хабермас), (постдруштва, постиндустријске цивилизације).

6. Савремено светско друштво прожето је са два процеса: глобализације и фрагментације. Док су развијене земље светског центра („Севера“) захваћена интензивним процесима глобализације; „Југ“ – земље светске/европске периферизације захваћен је процесима фрагментације и ретрибализације (ребалканизације, африканизације).

7. На гносеолошком плану настају, такође, радикалне промене: промена космологије – погледа на свет експанзија мултидисциплинарних/трандисциплинарних истраживања; интегрисаних студија, редефинисања предмета социологије као науке, појава глобологије/мондологије као нове науке у свету наука и универзитетских студија (студије/факултети глобалних процеса).

8. Предмет глобологије/мондологије су трандисциплинарне студије света и човека (природе/космоса, друштва и човека/човечанства). Разлика између глобализације и мондијализације као процеса нису само терминолошке нарави (један англосаксонски а други француски), већ су и суштинско/садржинске. Глобологија/мондологија развија трандисциплинарану сарадњу са антропологијом, космологијом, екологијом, филозофијом, социологијом, економијом, биоетиком, културологијом, конфликто-логијом и футурологијом. У том смислу, глобологија спроводи студије мултидисциплинарних процеса у друштву, у светском глобалном систему, док мондологија, као сложенија трандисциплинарна наука мондијализације

као вишег универзалног процеса, који се одвија не само у друштву, већ и у целом свету као у свемиру природе, друштва и људске врсте. У том смислу мондологија је трансдисциплинарна пан-наука која проучава синтетички свет, као геобиосоцијалсистем (Чумаков 2005: 409), њену онтологију, социологију, гносеологију, космополитизам и футурологију.

9. Полазећи од дистинкције која постоји између процеса глобализације и мондијализације, која није само терминолошка, може се, даље, на плану дисциплинарног приступа изучавању ових феномена сачинити разлика, не само између социологије глобализације и глобологије/глобалистике, већ и између глобологије и мондологије/мундологије. У том смислу, док *глобологија* мултидисциплинарно проучава глобалне процесе у друштву, глобалном светском систему, дотле *мондологија*, као комплекснија трансдисциплинарна наука проучава мондијализацију као универзалнији процес, који се одвија не само у друштву, већ шире у свету као универзуму природе, друштва и човека/човечанства. У том смислу, мондологија је трансдисциплинарна пан наука која синтетички проучава свет, његову онтологију, екологију и космологију, али и друштво и човека, његову културу, антропологију, социологију, гносеологију, космополитику и футурологију.

Социологија глобализације омогућује нам да глобализацију изучавамо као објективни процес, повезан са новим производним снагама; да разликујемо глобализацију као процес од глобалитета, као нове друштвене структуре настајућег светског постдруштва, у форми човечанства као нове заједнице; као и да разликујемо глобализацију од *глобализма*, као пројекта нових неједнакости/идеологије и новог неоимперијалног поретка. У исто време социологија глобализације нам помаже да идентификујемо и разликујемо антиглобалисте (као неосекташе) од алтерглобалиста – носиоце алтернативног пројекта глобализације са људским ликом, симетричне/социјалдемократске, у служби слободе, једнакости и братства/солидарности свих грађана/народа света. Социологија глобализације својим резултатима помаже актерима да шире културу мира, глобализацију разумевања и солидарности, као праву интегралну општечовечанску револуцију.

Глобална социологија савременог светског друштва омогућује социологији да себе схвати у контексту преображаја савременог друштва и да надрасте своја теоријско-методолошка ограничења и провинцијалне „територијалне клопке“; да у суштинском смислу буде глобална, у контексту настајања постиндустријског „умреженог друштва“ и ангажована: изучавајући нови ред чињеница (везаних за науку, прогрес и еманципацију) без којих нема напретка.

Литература

- Видојевић 2009: З. Видојевић, *Куда води глобализација*, Београд: Вилип Вишњић.
- Вулетић 2009: В. Вулетић, *Глобализација*, Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Добренков 2006: В. И. Добренков, *Глобализација и Русија – социолошка анализа*, Москва: ИНФРА-М.
- Дугин 2010: А. Дугин, *Социологија у преображају*, Москва: Академички пројекат.
- Марковић 2001: Д. Ж. Марковић, *Социологија и глобализација*, Ниш: Просвета.
- Милошевић 2007: Б. Милошевић, *Социологија и савремени свет*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Митровић 2012: Љ. Митровић, *У вртлогу транзиције*, Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
- Митровић 2013: Љ. Митровић, *Увод у студије глобализације*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Низбет 1991: Џ. Низбет, *Мегатрендови*, Загреб: Глобус.
- Печујлић 2006: М. Печујлић, *Глобализација два лика света*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Печујлић 1991: М. Печујлић, *Савремена социологија*, Београд: Службени лист СФРЈ.
- Рајчев 2010: И. Рајчев, *Социологија глобализације*, Велико Трново: Филозофски факултет.
- Кохен 2007: R. Cohen, P. Kenedi, *Global sociology*, New York: New university press, Washington.
- Чумаков 2005: А.Н. Chumakov, *Globalization*, Moscow: Prospect.
- Шаф 1989: А. Шаф, *Камо води тај пут*, Загреб: Глобус.
- Шолта 2009: А. Ј. Шолта, *Глобализација*, Подгорица: ЦИД.

АПОРИЈЕ ГЛОБАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

У овом раду појам глобалне демократизације разумева се као 1) ширење западноевропског модела демократије (ЕУ) на друге делове европског простора, 2) овај процес се одвија под снажним политичко-прагматским америчким утицајем. Са теоријског становишта, означена политичка кретања припадају дифузионистичким социолошко-политичким схватањима.

У политичком говору савременог света после 1989. доминира реч демократија. Теоријски мислиоци и политичке елите упућују „међународној заједници“ једну политичку поруку: свет ће бити демократски будући да демократија нема политичку алтернативу. Питање је са теоријског и практичног аспекта далекосежно: да ли је демократија коначно нађена политичка форма власти која нема алтернативу? Општи занос демократијом не би смео да успава критичку мисао – она треба да на дневни ред дискусије о демократији постави аргументацијски склоп глобалне демократске офанзиве као и њене унутрашње, структурне препреке.

Теоријско померање пажње на питања државног и међудржавног организовања демократских установа, сугерира тезу да је простор идеја, вредности и знања о демократији засићен и да је наступио час њеног остваривања. Убрзано се напушта класично везивање демократије за облик државне конституције на терен међународних правила за демократски живот грађана. У овом раду неће се разматрати разлози универзализације демократије. Испитаће се природа препрека које се налазе на том путу.

„Демократски Левијатан“

Творци пројекта глобалне демократизације делују као да су сви унутрашњи државни демократски проблеми разрешени. Модерни мислиоци демократије, међутим, указују на могућности нових облика антидемократске владавине унутар демократских држава: стварање национално хомогеног пројекта, владавина новца, „демократски Левијатан“ (Кин 1995).

Савремена митологизација демократије предвиђа дугу традицију критичких судова о овом облику власти. Платон је тврдио да претеривање у једнакости и слободи суочава демократију са тиранијом и анархијом. Аристотел је открио улогу демагогије у демократији, Токвил тиранију већине, Кин је савремену претњу демократији открио у медијском либерализму.

* zoran.a@sezampro.rs

Модерни теоретичари демократије (Дал 1994; Бобио 1990; Кин 1995) критички истражују сам корен демократских установа. Грађанске демократије су по њиховом суду суочене са кризом легитимитета, а Џон Кин сасвим експлицитно закључује: „Данас се у сржи свих демократских режима крије клица деспотије“ (1995: 74). Он је до овог закључка дошао луцидном анализом више облика мешања државе у област јавног мишљења. Тако, држава располаже ванредним овлашћењима (цензура), наоружаном тајношћу (војска и полиција), лажима, државним оглашавањима, корпоративизмом. Појаву нарастања политичке власти која није одговорна грађанима нити подлеже владавини права, Кин именује као „демократски Левијатан“. У недрима новог Левијатана крије се „невидљива моћ“ (Бобио) или „власт под окриљем ноћи“ (Кин).

Савремене критике демократије могу се разумети као тежња да се демократске установе поправе. Међутим, једна друга интерпретација унутрашњих слабости демократије полази од претпоставке да се рађа једна нова форма владавине међу државама која ће по *форми и реторици бити демократска а реално антидемократска*. Са тог становишта демократија не мора да ускраћује демократију њеним унутрашњим непријатељима, будући да су њени противници у средишту демократске власти. Клица деспотије у демократским системима налази се у природи неких основних социјалних и политичких институција: у демократском друштву недемократски су структуриране институције – црква, војска, полиција, суд. Постоје, међутим, и демократске установе са снажним потенцијалима недемократског устројства – политичке партије, председник државе, медији. Грађанска демократија не може да пронађе формулу за решење напетости између облика контроле и аутономије ових установа. Она развија слободу воље појединца, али и друштвене механизме који одвраћају појединца од слободе воље.

Критички увид у унутрашње противречности демократије једне државе морао би да утиче на обуздавање политичке еуфорије. Логички и политички је неодржива митоманија демократије на глобалном плану када она није савладала властите унутрашње противречности.

Овде не може бити предмет дискусије искуствена предност демократског поретка над недемократским. Ради се о чињеници да институционализација демократије траје два века и да се она обликовала у једном делу света (Западна Европа и САД). Покушај да се свет организује по том моделу, директна је негација живог тока сваке културе – њеног искуства и њене мудрости, а нова политичка конструкција света је заправо радикализација „демократског Левијатана“ у међународним односима.

У извоз евроамеричке робе у свет посредством ОУН, убацује се идеологија људских права. Ако дипломатија демократије представља глобалну стратегију, онда је идеологија људских права са својим *разливеним значењима* добродошла за сваковрсну употребу.

Права постоје да би се односила на нешто. Идеологија људских права према тренутном интересу реферира на појединца, на заједницу, еко-

номију, политичке потребе, културу. Политички лајтмотив људских права потпуно превиђа оне *обавезе* које структурира свака организована заједница и без којих не може да се конституише.

Сва та прекомерност и произвољност употребе људских права нису аргумент против вредности права човека и грађанина, већ свесна конфузија коју ствара једна глобална владајућа струја интерпретације права човека и грађанина. Као и поводом демократије, мора се поставити питање ко дефинише људска права.

Враћање Токвилу: ко је субјект демократске глобализације?

Демократија афирмише одређени систем политичких институција и вредности, али и једну слику човека. Она у своје темеље уграђује и особено схватање човека, његових потреба и циљева, као и ментални склоп националне заједнице. За разумевање антрополошке суштине демократије биће довољно реконструисати Токвилову мисао о овом проблему. Без психолошких, моралних и социјалних особина личности не би био могућан тако силовит економски и друштвени напредак Америке. Токвил је пре 150 година запазио да у Америци влада „свеопште кретање“ и „грозничав немир“ и да таква друштвена динамика мора имати у својој основи одређену антрополошку визију.

Каква је била (и остала) психосоцијална структура човека америчке демократије?

Основна карактеролошка црта америчког човека, коју Токвил на више места своје књиге подвлачи, јесте страст према материјалном благостању. Оријентација на материјално богаћење је свеопшта. „Сав је свет ту закупљен старањем да се задовоље и најмање телесне потребе и да се обезбеде и најситније удобности у животу“ (Токвил 1990: 480). Таква вредност формира особину похлепности према богатству, али и моћи и слави. Љубав према богатству је у „суштини свих поступака Американаца, што свим његовим страстима даје као неку породичну сличност, а њихов приказ убрзо чини заморним“ (Токвил 1990: 560). Вредносна оријентација према личном богаћењу кореспондира са емоционалним и моралним цртама личности. По Токвиловом суду, Американац је човек „ватрених жеља, предузимљив, одважан, а нарочито новатор“ (Токвил 1990: 343).

Нема сумње да су само овакве особине личности и њој саображене институције, могле да остваре онакав материјални и технолошки развитак Америке, какав није успела ниједна досадашња цивилизација света. Ако је појединац похлепан и опседнут богаћењем, онда то мора бити и народ коме припада. Све државе Уније, констатовао је Токвил, понете су истим вредностима производње, трговине, богаћењем. Демократија је заправо ову особину (похлепност) човека као родног бића, учинила моделом социјализације. У историји су увек постајали појединци и групе са овим вредностима,

али тек је демократски поредак универзализовао оријентацију према богаћењу.

Критеријум личног постигнућа основни је критеријум схватања демократије у Америци. Млади Американац „уважава само оно што је појединац у стању да постигне својим личним залагањем“ (Вебер 1968: 58).

Наша тема не захтева увид у друге импликације америчке антропологије као што је, примера ради, однос према другим народима. Токвил је пре 180 година утврдио да ће такав човек и таква држава неумитно водити даљем ширењу америчке демократије на друге земље и континенте. Појавила се једна нова „индустријска аристократија“ каква се никад до сада није постојала и то је појава на коју сви пријатељи демократије „треба непрестано да упиру забринут поглед“ (Токвил 1990: 507). А забринутост је политичке природе. На темељу такве вредносне оријентације успоставља се један нови облик деспотизма који се од старих тиранија одликује специфичном потчињеношћу и старатељством. Он је свеобухватан, благ и „срзава човека без мучења“ (Токвил 1990: 634). Друштвену основу новог деспотизма Токвил налази у незауостављивом егоизму индивидуалне похлепе. Свако је окренут својим потребама и инструментализације другог човека и друштвене групе. Американце све гони „да овладају морима као што је Римљане гонило да освоје свет“ (Токвил 1990: 345). Хоће ли се поновити и судбина Рима?

За расправу о теми глобализације демократије и проблемима који се јављају на том путу, Токвилова мисао је незаобилазна. Његов ум је уочио тенденцију, а крај XX века ју је само садржајно обогатио. САД је субјект глобализације демократије, а проблем са другим националним демократијама огледа се у томе што оне нису историјски изградиле ону антрополошку основу која динамизује америчко друштво. У европским друштвима, примера ради, германска култура има друкчији склоп особина личности од словенске. Изван европског културног простора, антрополошка разноликост је још дубља.

Убрзано ширење америчке слике човека као субјекта демократских институција, доћи ће у сукоб са многим националним заједницама и државама. Сукоб ће бити избегнут уколико се неким чудом нагло промене неке особине личности које су културе вековима таложиле посредством вредности, схватања, веровања (Шпенглер 1989). Оне ће морати да преобразе човека који се моли или човека који је трагичан у човека који стиче богатство. Проблем је у томе што ће човек који се моли Богу бити плен оне демократије у којој се човек богати.

Модалитети демократског експанзионизма

Форсирање глобалне демократизације идејно и политички подсећа на једну полемику о француској револуцији коју су водили Едмунд Берк и Томас Пејн. Берков аргумент одбране старог поретка био је заснован на

традицији и ауторитету примера, а против метафизичких апстакција и заноса. Пејн је универзалне вредности револуције открио у природним правима човека (Пејн 1987, Тадић 1972).

Данас се структурно слична аргументација обнавља поводом глобализације демократских права и слобода човека: универализму се супротставља традиција и ауторитет националних примера.

Нова глобална демократија и људска права уграђује се у регионална политичка документа. Прва је такав потез повукла Европа. У Повељи ОЕБС-а која је усвојена на самиту у Паризу 1990. део о демократији је формулисан на следећи начин: „Овабезујемо се да градимо, учвршћујемо и јачамо демократију као једини систем владања у нашим државама. У том напору деловаћемо сходно следећем:

Људска права и основне слободе чине баштину свих људских бића, неотуђива су и гарантована су законом. Њихова заштита и неговање јесте прворазредна одговорност влада. Њихово поштовање је суштинска заштита од претеране моћи државе. Њихово следовање и пуна примена јесу основ слободе, правде и мира.

Демократска владавина заснива се на народној вољи која се периодично изражава путем слободних и праведних избора. Демократија има као темељ поштовање људског бића и правне државе. Демократија је најбоље јемство слободе израза, толеранције према свим друштвеним групама, као и једнаких прилика за сваког појединца.

Демократија, својом репрезентативном и плуралистичком природом обухвата одговорност према бирачком телу, обавезу јавних власти да се држе закона, и непристрасну примену правде. Нико неће бити изнад закона.“ Сличне идеје се појављују у свим документима о демократији (Темељи модерне демократије 1989).

Овакве декларације поред одбране узвишених вредности демократског поретка успешно заобилазе *индивидуализацију демократских институција*, а то је заправо суштински проблем процеса глобализације демократије. Може се прихватити тврдња да је, као што пише у Повељи ОЕБС-а, демократија једини ситем владања у европским државама. Проблем је, међутим, да ли су правне и политичке последице такве тврдње једнаке за све државе. Другим речима, до које мере законско обликовање демократских институција, подноси утицај националне политичке културе и традиције.

Свака нормативизација политичког живота, а поготову глобална (супранационална) захтева веће или мање жртве. У том процесу независност, национална слобода, аутономија, достојанство појединачне државе могу постати застареле категорије. Демократска колонизација света на огољен и радикалан начин реинтеретира појмове националне слободе и независности чиме скида ону историјску позлату коју су ови појмови стекли током људске културе. Другу негативну консеквенцију промоције демократије у политички апсолут, артикулише борба међународних и националних *интереса* под плаштом демократских форми. У којој мери се нормативиза-

цијом демократије потискују државна независност и слобода, најпотпуније ће илустровати два примера.

Демократија је неодојива од људских права и слобода. У стварном политичком животу појединих држава сва индивидуална права се решавају на темељу колективних националних схватања и аутономно одређеним интересима народа и грађана. Оно што се у једној демократској држави сматра правом појединца у другој држави се не признаје. Да ли из те чињенице следи обавезујући политичко вредносни суд у прилог прве или друге државе? Не. Али то не значи да једна од њих неће оптужити другу за мањак демократије или чак њено поништавање.

У еденском врту европске демократије већ сутра може питање сексуалних слобода постати камен спотицања. Ширење сексуалних слобода и права у неким државама је институционализовано брачном заједницом између парова истог пола. Хомосексуални брак је у другим државама законом забрањен. Глобализација демократије створиће ситуацију да оне државе које признају хомосексуални брак (Америка, на пример) оптуже државе које законски не признају такву везу као земље које ускраћују сексуалне слободе човека.

Структурно истоветан проблем може се очекивати у различитим схватањима контроле рађања у појединим државама. Оне државе које су суочене са огромном стопом природног прираштаја принуђене су да контролошу стопу наталитета, док државе са падом природног прираштаја морају подстицати популациону политику.

На сличан проблем наилазимо када се постави питање права жене у земљама са шеријатским правом. Да ли је борба за њихова права предмет међународних демократских норми или је то аутономно политичко право исламских држава са шеријатским правом?

Истоветне политичке појаве могу бити предмет радикално различитог вредновања и тумачења. Изражавање протеста против владајућег режима у једној држави мора строго да подлеже законској процедури, док у другој чувари демократије могу подстицати ванзаконске протесте и демонстрације. Разлика у третману проистиче из политичког интереса који се декларативно легитимише демократијом.

Сусрет са конкретним историјским решењима људских права и слобода прави је тест за проверу ваљаности демократских декларација. Опште прихватање демократских норми и вредности не значи унификацију демократске праксе. Проблем је у томе што се ове практичне демократске разлике могу употребити за ширење утицаја и интереса неких држава, а у ситуацијама конфликта да се инструментализују као спор демократских са недемократским државама. (У САД постоји закон стар 200 година који дозвољава *страним* грађанима да туже *стране* функционере и друге грађане због кршења права народа). Мислиоци демократије никада не би смели да превиде чињеницу да је демократија велика прилика за политички разум, али исто тако и шанса за провалу политичких страсти. „Национално само-

потврђивање и агресивност могу бујати и на демократском тлу“ (Манхајм 1980: 183). У овом облику власти делују зналци, али и дилетанти. У њој цене националних интереса, слободе и независности могу бити ниске, али и скупе.

Пројекат глобализације демократије не подразумева само ширење надмоћних политичких идеја, већ и коришћење средстава разноврсних притиска.

Међународна инструментализација демократије демонстрирана приликом распада СФРЈ, настављена је са избијањем политичке кризе у Србији пре и после 2000. године. У тим догађајима јасно је обелодањена игра маскирања спољнополитичких интереса у захтев за унутрашњим демократизовањем Републике Србије. У јавном говору неких влада демократских држава поново је афирмисана идеја о сили као бабици демократије. Политички догађаји о којима је реч, међутим, више говоре о антиномијама глобалистичке демократије, него о природи унутрашње политичке кризе Републике Србије. Овде ће бити подвучене три парадигматичне политичке поруке. Проблем изборних резултата се свесно *проширује* на друга питања, а та околност упућује на закључак да су у структури захтева налазе и неки други интереси. Једна група држава (или једна) преузима право међународне организације ОУН да *прети санкцијама*. Војни савез друге групе држава *именује* српску владу као одговорне за изборни проблем, а не институцију суда која је донела одлуку о поништавању избора. Један функционер ЕУ појављује се у улози цензора дозвољених и одбачених *идеја*.

Аргументација оспоравања легитимитета демократског мешања за-снива се на теорији политичке аутономије.

Изборни поступак у свакој демократској држави регулишу закони и они могу бити добри или недовољно ваљани. Може се прихватити оцена о лошем изборном закону, али из тога следи могућност његове позитивне ревизије. Слично стоје ствари и са дијалогом власти и опозиције. У Републици Србији постоји власт и њена опозиција, а какви ће бити њихови међуодноси ствар је њихових аутономних воља и начина политичког понашања. А када је реч о политичким идејама у Србији, неодрживо је санкционисање идеја које могу бити дозвољене а које међународно недопуштене. Поврх свега, демократском поретку у Србији упућују претње политички функционери и организације чији Србија није члан. Република Србија није ни чланица ЕУ, нити војног савеза НАТО пакта, али је зато бомбардована 1999. године (Аврамовић 2012).

Демократија као инструмент усклађивања међународних интереса све више потискује традиционално схватање демократије као средство реализације слободе и независности човека и народа у једној држави. У том новом значењу демократија се налази пред великим искушењем да као последња идеја о толеранцији међу људима и народима буде искоришћена за наметање прагматских интереса развијеног дела света и да као таква постане кора исцеђеног лимуна. „Покушавати присилити људе да пригрле нешто

што се сматра добрим и славним, али што стварно не воле – чисти је знак антидемократских уверења“ (Шумпетер 1981: 301). Овде би била теоријски оправдана аналогија са односом аутономне и хетерономне личности. Наметање демократије споља, слично је концепту хетерономне личности.

Поред спољног међународног притиска за унутрашњу демократизацију политичког поретка, потребно је упозорити и на унутрашње политичке позиве за демократском интервенцијом. Политички позиви, разуме се, могу бити појединачни, позиви невладиних организација, или опозиционих политичких партија. Ова чињеница уноси политичку конфузију у разумевање демократије, будући да није реч о једнопартијским државама.

Оријентација на слање позива страним државама да демократизују унутрашњи поредак мора доћи у сукоб са неким темељним вредностима цивилизације. Има ли у таквим залагањима места за слободу и националну независност? Уколико се преда своја слобода у руке другог, не може се рачунати на одговорност. То је најрањивија теза оријентације на увоз демократије. Ко није способан да самостално изабере демократске вредности и институције, неће бити слободан, још мање аутономан у политичком мишљењу и понашању у околностима политичког поклона.

Глобализација демократије и национална политичка култура

Ширење демократије под претњом војних савеза и међународних санкција директно погађа историјом изграђена значења и институције националне политичке културе. Форсирана глобализација демократије имплицира стратегију укидања светског политичког релативизма, а то је заправо промоција супремација виших политичких култура над нижим. Демократски колонијализам пренебрегава иманентне циљеве политичког релативизма. Уместо *уознавања* политичких култура, *разумевања* различитих политичких искустава и значења и *прожимања* политичких знања, убрзано се намеће један конструкт политичког система који има своје порекло и место у дугој историји западноевропске цивилизације (Аврамовић 1998).

Универзализација политичког модела, па макар то био и модел демократске политичке културе, мора се суочити са питањем политичког идентитета било ког народа. Свака национална заједница изградила је у протеклим вековима властита значења власти, ауторитета, интереса, однос према странцу, а особито значења достојанства, морала, слободе, правде. Појединачно схватање демократије није примењиво у културама са израженим колективистичким обичајима или културама у којима материјалне вредности нису примарне. (Показатељ националне политичке културе може да буде и степен мешања неполитичких делатности у политику, или однос фамилијарности и административне форме.)

Стратегија глобализације демократије пренебрегава сукоб са политичким идентитетима појединих народа тако што усмерава пажњу на поли-

тичке личности у појединим државама и што је мотивисана прагматским интересима. Друга недоумица везана је за проблем односа економских, војних и политичких интереса развијених држава и стварног заузимања за демократске вредности. Да ли је демократија постала само инструментална вредност? У неким културама национални понос може да буде снажнија мотивациона полуга од економских интереса.

Несигурност је структурна одлика историје друштва и човека. Данашњи одговор на ту општу судбину је демократија. Савремени дух погрешно схвата своју улогу уколико могућности света усмерава само у једном правцу. Демократија се може одржати једино уколико се прође кроз призму вредновања властите личности и дође у додир са културном особеношћу заједнице којој он припада. Оно што је Мил и сви мислиоци политичког либерализма одредио као начело за брану према јавној власти: „ни појединац, ни већи број људи немају право да другом људском бићу зрелих година, прописују шта треба да ради са својим животом ако се тиче његовог личног добра“ (Мил 1988: 86) важи и за односе између држава. То начело би гласило: ниједна држава или група држава немају право да другој држави прописују шта треба да раде са својим животом, ако се то тиче њеног добра. Право да се мешају имају само у случају ако једна држава угрози безбедност друге државе.

Ово начело глобална демократија не признаје. Могућно је да ће то бити њена тешко решива унутрашња противречност и перманентно спољнополитичко искушење.

Литература

- Аврамовић 1998. З. Аврамовић, *Друго лице демократије*, Београд: Филип Вишњић.
- Аврамовић 2012, З. Аврамовић, *Демократија и бомбардовање*, Београд: Просвета.
- Бобио 1990: Н. Бобио, *Будућност демократије*, Београд: Филип Вишњић.
- Вебер 1998: М. Вебер, *Духовни рад као позив*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, ,
- Dahl 1982: A. P. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, Yale, London: University press.
- Keane 1991: J. Keane, *The Media and Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Мил 1988: Ц. Мил, *О слободи*, Београд: Филип Вишњић.
- Mannheim 1971: K. Mannheim, *Essays on the Sociology of culture*, London: Routledge.
- Пејн 1987: Т. Пејн, *Права човека*, Београд: Филип Вишњић.
- Токвил 1990: А. Токвил, *Демократија у Америци*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Тадић 1972: Љ. Тадић, *Традиција и револуција*, Београд : СКЗ.

- Шпенглер 1989: О. Шпенглер, *Пропаст запада*, Београд: Књижевне новине.
- Шумпетер 1981: Ј. Шумпетер, *Капитализам, социјализам, демократија*, Загреб: Глобус.
- Темељи модерне демократије 1989: *Темељи модерне демократије*, пр. Душан Мрђеновић, Београд: Научна књига.

МЕТОДОЛОШКА ПРЕИСПИТИВАЊА ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАДА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Живимо у друштву у коме организације имају преовлађујућу улогу и у коме се скоро све постиже у организационом контексту. Од рођења до смрти имамо контакте са организацијама, малим или великим, јавним или приватним, профитним или непрофитним. Њихова улога је мултидимензионална и двострука. Могу да промовишу развој, прогрес и промене, мењају наше животно окружење, испуњавају људске и друштвене потребе, али и да буду главна препрека за испуњавање истих тих циљева. Могу бити моћан инструмент у промоцији демократских вредности, али и инструмент репресије.

Економске, социјалне и политичке промене које је на свом почетку донела модернизација иницирана капитализмом, креирале су свет који је био фундаментално другачији од форми производње, организације и администрације који су доминирали у XVIII и почетком XIX века. Како је комплексност и интензитет колективних активности почео да превазилази административне капацитете личне и директне форме координације, касни XIX и почетак XX века били су сведоци повећане доминације великих организационих јединица у економском, социјалном и политичком животу. У наредним деценијама све већа парцијализација радних задатака и стриктна вертикална хијерархија као облик управљања преузеле су примат у односу на дотадашњи харизматични модел организације у коме је патронат и лични статус играо водећу улогу (Греј, Гарстен 2001: 6). Организација базирана на Веберовом концепту бирократије била је доминантан модел организационе структуре у XX веку све до 80-их година, и без обзира на веома хваљену појаву нових организационих облика, још увек јесте (Голдсби 1998: 6). Овај тип организације је у потпуности испуњавао потребе капиталистичког система индустријског доба који је био фокусиран на техничку супериорност, масовну производњу, смањење утицаја ирационалности, личних и емотивних елемената на процес доношења одлука у организацији. Стабилност у окружењу, понављање послова и организационих активности је омогућило управљачкој структури да дугорочно планира пословне циљеве, а радници су путем социјалног уговора са послодавцима и заштите од стране синдиката добијали „посао до пензије“.

* mile.vukajlovic@sociolog.rs

Глобализација као процес свеобухватне интеграције и стандардизације утиче на живот, системе и организације на локалном и глобалном нивоу. Она доноси квалитативне и квантитативне промене које се одликују повећаном несигурношћу, непредвидивошћу и нестабилношћу унутар и изван организације рада. Без обзира да ли на ове процесе гледали са ентузијазмом, песимизмом, или скептицизмом, чињеница је да су се у последње три деценије десиле значајне промене и да се организације морају прилагођавати свом окружењу, које је веома „турбулентно“ под утицајем глобализације, либерализације тржишта, развоја нових технологија, и нестабилности на берзама. Уколико жели задржати конкурентност у оваквом окружењу, организација не може деловати као острво. Улажењем организације у стратешке алијансе, кластере и заједничка улагања, као и због све веће флукуације радне снаге, њене границе постају замућене и динамичне. Све већи је број привремених радника (*contingent employment*) и радника са делимичним радним временом (*part-time*), а слабљењем утицаја синдиката све чешћа је и екстернализација пословних активности (*outsourcing*) у земље са јефтинијом радном снагом.

Како организација рада није издвојена друштвена чињеница, без међусобног утицаја са другим чиниоцима у друштву, можемо констатовати да савремени истраживачи организације рада, у контексту глобализације којом доминирају неизвесност и ризик, све више развијају дебату о самој природи организације рада и интелектуалним средствима за њено изучавање. Фрагментација и дисконтинуитет постају доминантне одлике дисциплине која, да употребимо Кунове (Кун 1974) термине, пролази фазу „револуционарне науке“, насупротив релативне стабилности и кохезије које су одлике „нормалне науке“. Ипак, дисциплине које избегавају преиспитивање самих себе ризикују да остану у бесконачном кружењу, док самоанализа омогућава истраживање нових граница и улазак у непознату територију савремених социолошких проблема.

Теоријски оквир за социолошку анализу организације рада

У времену кад долази до промене организационе структуре, неминовно се мења и образац рада. С друге стране, кад се мења природа рада у организацији, организациона структура има могућност или да се адаптира или да ризикује да остане у колизији са радом који организује. Управо због изразите међузависности између рада и организације, у времену распрострањених промена у природи рада у друштву мора доћи и до појаве и дифузије нових организационих облика и институција. Промене организационе структуре и образаца рада захтевају и прилагођавање теоријских и методолошких приступа истраживању организације рада.

Дисконтинуитет и разноликост су доминантне теме у развоју теорије организације рада у протекле три деценије. Концептуални оквир,

као и институционални облици који теорији организације дају неку врсту кохерентног идентитета су захваћени фундаменталним трансформацијама. Интелектуални и институционални простор створен кризом и критиком, пружио је могућност за појаву нових истраживачких оријентација. Алтернативни теоријски приступи и методолошке стратегије наглашавају епистемолошки раскид са позитивистичком и функционалистичком ортодоксијом. С једне стране у литератури се назире смањење потребе за сигурношћу интелектуалне ортодоксности, док у исто време постоје индиције повратка старим традицијама као изворима теоријске инспирације. Према Милошевићу (Милошевић 2004а: 225), у досадашњем проучавању организације рада, може се препознати пет основних теоријских приступа: Веберовско-тејлоровски приступ, приступ са становишта „међуљудских односа“, приступ са становишта моћи и утицаја, системско-кибернетски приступ и, приступ са становишта друштва као тоталитета. Други аутори, попут Клега (Клег, Харди 1999) идентификују и додатне приступе, као што су: приступ са становишта структуралне контингенције, приступ са становишта организационе екологије, феминистички приступ, постмодернистички приступ, итд.

Реторика „промене парадигме“ која се могла чути на конференцијама и прочитати у главним публикацијама крајем 70-их, уступила је место реалистичнијој процени потребе за „медијацијом парадигми“ и „комбиновања метода“ (Рид 1991: 123). Кунови текстови о структури научних револуција, у великој мери су допринели и дискусији о парадигмама у истраживању организације. Према његовом мишљењу, након дуготрајних периода „нормалне науке“ у којима научници раде у оквиру општеприхваћене парадигме, као извора метода, проблемских оријентација и стандарда за проналажење решења, долазе периоди „револуционарне науке“ у којима настаје нова парадигма која добија постепено признавање и прихватање (Кун 1974). У друштвеним наукама, па тако и у социологији и истраживању организације у њеним оквирима, тешко се може препознати консензус који би имплицирао постојање парадигме у било ком периоду њиховог развоја. Ипак то није спречавало многе истраживаче организације рада да прихвате Кунове сугестије о томе да у раним фазама њиховог развоја већина научних области функционише у предпарадигматској фази у којој се надмећу различите парадигме (прецизније предпарадигме). Једну од верзија „конкурентских парадигми“, која има велики утицај на проблем избора метода у истраживању организације, представили су Барел и Морган (Барел, Морган 1979, у Брајман 2005: 207). Према њиховом мишљењу, функционалистичка и интерпретативна парадигма, које у методолошком смислу одговарају подели на квантитативни и квалитативни приступ истраживању, представљају „алтернативне стварности“ и „међусобно искључиве начине приказивања стварности“. Функционалистичка парадигма, под утицајем позитивистичког приступа из природних наука, вуче истраживача према проналажењу правилности и

узрочно-последичних веза међу варијаблама, док интерпретативни приступ подразумева да се друштвена стварност може разумети само из перспективе учесника у конструкцији те стварности која није одвојена од њега самог. Доналдсон заговара становиште да се истраживање организације рада налази у фази „нормалне науке“. По њему: „Истраживање организационе структуре је доживело промену парадигме након што је класични приступ са становишта менаџмента свргнут од стране нове парадигме структуралне контингенције. То је означило почетак ере нормалне науке у под окриљем парадигме контингенције“.

Приступ са становишта контингенције настао је из покушаја да се приближе класични приступ са становишта менаџмента и приступ са - становишта међуљудских односа, посвећивањем пажње темама као што су вођство и доношење одлука у малим групама. Контингенција означава непредвиђену околност или фактор који може утицати на догађаје, па се овај приступ понекад назива и ситуацијски. Шта би биле основне карактеристике приступа са становишта структуралне контингенције? Решавање проблема у малим групама у оквиру централизоване структуре организације је ефективно све док су задаци релативно предвидиви, али са повећањем непредвидивости задатака повећава се и потреба за интензивнијом комуникацијом и већом количином знања неопходног за њихово решавање, што захтева мање централизовану структуру са више попречних веза. Примењено на читаву организациону структуру то је једнако кохабитацији хијерархије са централизованом комуникацијом и контролом за задатке који имају малу непредвидивост, и флексибилног тимског рада за задатке са високим степеном непредвидивости. Главни начин за смањење непредвидивости задатака је чињење истих ствари изнова избегавајући иновације, тако да иновацију можемо идентификовати као темељни фактор контингенције. Са повећањем непредвидивости због иновација неопходно је слабљење хијерархијске контроле и њена допуна структурама које подразумевају веће учешће и интензивнију комуникацију међу разним нивоима и групама у организацији. Овим се повећава сложеност структуре и трошкови, али се добија корист од иновације.

Критичари приступа са становишта структуралне контингенције наводе да у анализама има веома мало информација о томе ко конкретно доноси структуралне одлуке, шта су им мотиви, или на који начин су те структуре имплементирани. Анализе су углавном деперсонализоване и на нивоу организације као колективног ентитета који тежи остварењу својих циљева. У потпуности је одсутна анализа на нивоу људских актера, која би идентификовала њихову улогу у процесу редизајнирања организација рада, као и њихова уверења, идеале, интересе, количину моћи (Пенингс 1992: 276-277).

Приступ организацији са становишта моћи и утицаја посматра организацију као подручје човековог друштвеног организовања у коме различити интереси појединаца и група условљавају, како односе сарадње, тако

и сукобе. Њихов положај у организацији, пре свега зависи од степена утицаја и количине моћи коју поседују. Кад унутар организације почне да делује више од неколико појединаца, настаје и подела рада, тачније диференцијација активности, што ствара потребу за координацијом и контролом која смањује слободу појединца за самостално деловање. Моћ је ресурс у организацији који утиче на исходе разних одлука, од тога ко од радника ће радити у којој канцеларији, до дефинисања циљева и мисије организације. Разлике у количини моћи коју имају хијерархијски слојеви, групе и појединци има утицај и на њихову међусобну интеракцију, обликујући социјалне односе унутар организације.

Утицај на савремени приступ са становишта моћи је дошао из два правца. Старија традиција која вуче корен из радова Маркса и Вебера, фокусирана је на постојање конфликтних интереса и истражује моћ као доминацију. Као резултат, она објашњава на који начин моћ бива уграђена у организациону структуру тако да служи одређеним, али не свим, интересним групама. Друга традиција се развила нешто касније као резултат самих истраживања организације. Супротно радовима о моћи и интересу, ова традиција узима „здрово за готово“ начин на који је моћ дистрибуирана унутар формалне организационе структуре и истражује на који начин групе присвајају и користе моћ која им није формално додељена. Фактичка моћ „потчињених“ је, у ствари, неформална моћ. Она се не може у потпуности формално-правно кодификовати, јер се заснива на другачијим основама од формалне организацијске моћи. То, свакако, не значи да „претпостављени“ и „потчињени“ у организацији не могу да сарађују у једном одређеном подручју деловања. Међутим, формално потчињени („ненадлежни“) располажу оном моћи која произилази из њихових вештина и умећа, као персоналних особина које су везане за њихову улогу у организацији, а пред чиме формално претпостављени („надлежни“) у великој мери остају немоћни (Милошевић 2004а: 240).

Из претходно наведеног је јасно да моћ у организацији нужно има везе са хијерархијском структуром и односима између хијерархијских нивоа. Менаџерски приступ овакву моћ, углавном, тежи да означи као легитимну. Међутим, широко распрострањено прихватање хијерархијске природе моћи, за последицу има то да савремени истраживачи организације рада ретко сматрају неопходним да објасне због чега моћ мора бити хијерархијска. Другим речима, у савременом приступу организацији рада са становишта односа моћи, моћ повезана са хијерархијом у складу са формалном структуром организације се сматра као „нормална“ и „неизбежна“. Као таква је искључена из анализа, а фокус је стављен на „нелегитимну“ моћ, то јест моћ која се налази изван формалних хијерархијских структура и канала. Ипак без обзира на важност утицаја моћи на процесе у организацији, веома је тешко прецизно измерити количину моћи чланова организације. Савремени менаџери у току своје каријере пролазе обуке које укључују и технике управљања људским ресу-

рсима, то јест начине на који могу симулирати ауторитет, обезбедити добровољно потчињавање и сарадњу од стране нижих хијерархијских нивоа чиме се смањује потреба за директном и лако препознатљивом употребом моћи. Поред тога, најмоћнији често немају потребу за демонстрацијом моћи све док остали чланови организације признају и прихватају њихову доминацију, чиме је повиновање одлукама практично аутоматизовано и базирано на претходном искуству потчињеног.

За истраживача, као и саму организацију, од велике је важности да зна на који начин њени чланови доживљавају тренутну расподелу моћи, као и њихове концепције идеалне дистрибуције контроле, јер друштвене структуре унутар свог сопственог оквира стварају елементе властите замене.

Проблем избора метода у истраживању савремене организације рада

У књизи *Свет рада у трансформацији*, Болчић наводи: „Многи уџбеници из социологије рада, нарочито они домаћи, имају у свом уводном поглављу и излагање о 'методима социологије рада', заступајући изричито или прећутно став о постојању особеног метода ове социолошке дисциплине. Но, из садржаја тих одељака најчешће следи супротан закључак, о непостојању особеног метода ове дисциплине, јер сви посебни 'методи' који се ту приказују спадају или у општу методологију научног истраживања или у опште методе развијене у 'хуманистичким наукама'... Будући да се у тим приказима метода остаје на 'општим местима' и не дају се осврти на примену појединих метода у истраживањима проблема који спадају у социологију рада, тешко је уочити и оно што јесте бар донекле особено у вези са 'методом социологије рада', а то је одређена истраживачка пракса која се учесталије ослања на поједине методе прикупљања и анализе релевантних чињеница у вези са специфичним проблемима истраживања“ (Болчић 2003: 31). Сврсисходно је поставити питање: Да ли је посао социолошког истраживања организације рада значајно различит од других социјалних истраживања? Чињеница је да су многи концепти и приступи који се користе позајмљени и/или прилагођени из других друштвених наука, или припадају општој методологији научног истраживања, али су специфични проблеми који се јављају у истраживању организације рада довели и до развоја и релативно јединствених приступа.

Узмимо, за пример, употребу упитника за прикупљање података у некој организацији и специфичне практичне проблеме који се могу јавити. Један, од низа проблема са којима ће се истраживач сусрести, јесте неопходност добијања сагласности не само од појединаца који ће испунити упитник. Мада ово није јединствен проблем, јер се јавља и у другим дисциплинама, он је практично неизбежан у истраживању савремене организације рада. За разлику од истраживања која обухватају појединце у

друштву, наш замишљени истраживач мора добити одобрење за приступ и од организације у којој обавља истраживање. Ово наравно не значи да су друга социјална истраживања једноставнија, него то да истраживач организације рада увек мора имати у виду додатни напор и ризике који могу настати јер постоји најмање један додатни слој између њега и испитаника. Многе организације одбијају да одобре истраживања јер сумњају у намере и искреност истраживача. Како би добио приступ, истраживач може понудити да направи извештај који ће бити прилагођен тренутним потребама организације, али и таква понуда може бити одбијена јер постоје додатни разлози као што су: политика организације да не учествује у екстерним истраживањима, неслагање са циљевима истраживачког пројекта, недовољне гаранције истраживача да неће одузети превише радног времена од испитаника, тренутна укљученост организације у неко друго истраживање итд.

Уз претпоставку да је добио одобрење од организације, наш истраживач још увек мора да успостави сарадњу са испитаницима, али ни овај проблем није посебан за истраживање организације рада него је заједнички свим социјалним истраживањима у којима се користи упитник. Ипак, оно што је карактеристично јесте да иако је приступ одобрен од стране менаџмента, истраживач се може суочити са сумњама „друге стране“, то јест запослених и синдиката у његову искреност и стварне циљеве истраживања. Они га могу посматрати као „алат“ менаџмента у рационализацији радне снаге чије истраживање за циљ има отпуштање радника. Након што се „пробије“ са врха до дна хијерархијске пирамиде и успије убедити раднике и синдикат у искреност својих намера, истраживач мора имати на уму етичке и политичке димензије истраживања, и чувати се могућности да постане страна у неформалним одмеравањима моћи у организацији. Ово углавном није једноставно, јер сама тема истраживања често ствара привид пристрасност истраживача. Ако се у питањима наглашава задовољство радника, ствара се привид да је истраживач на „страни“ синдиката и радника, с друге стране ако су чешћа питања о ефикасности, радници ће сматрати да је истраживач на „страни“ менаџмента. Како наводи Мојих, можда и највећи практични проблем за спровођење истраживачких подухвата представља затварање економских елита (а тиме и организација) за истраживања. Наравно реч је о тренду који је добро познат у развијеним западним земљама и који ће све више бити ограничавајући чинилац у социолошким студијама организационих структура, система и процеса .

Изучавање организације рада није затворен систем попут логике или математике, него обухвата емпиријска истраживања и прикупљање података о ставовима, понашањима, симболима, осећајима и значењима. Ипак, у научним круговима не постоји потпун консензус шта се прихвата као податак у истраживању организације. Неки истраживачи обављају контролисане експерименте у циљу добијања података за које опет други

кажу да имају малу или никакву важност за објашњавање реалности у организацији. Неки проводе месеце и године на терену прикупљајући податке као етнографске приче које други научници одбацују као обичне анегдоте. Трећи постављају пажљиво одабрана питања стотинама и хиљадама људи како би дошли до података за које остали тврде да су поједностављена и искривљена рефлексија организационе реалности испитаника. Заступници позитивистичке парадигме у друштвеним наукама често у већој или мањој мери оспоравају научни значај квалитативних истраживања. Неки академски кругови у свету и нарочито у нашој земљи потпуно поричу могућност квалитативне методологије, тако да дебата квантитативно-квалитативно, као закасни ехо далеке борбе за метод данас представља један од највећих спорова у друштвеним наукама . Аутори попут Моргана и Смирчића заговарају приступ по коме су истраживачки методи везани за различите епистемолошке позиције. По њима, избор и адекватност неког метода у себи садрже разноврсне претпоставке у вези са природом сазнања и метода путем којих се до таквог сазнања може доћи, као и скуп претпоставки о природи феномена који истражујемо. Такви ставови извиру из суштинског проблема у истраживању савремене организације, то јест контраста парадигми које се размимоилазе у томе шта је прихватљиво сазнање о организационој стварности. На овај начин се посебности квалитативног и квантитативног приступа преносе са нивоа разлика у приступу истраживачком процесу, на ниво супротстављених фундаменталних приступа социјалним истраживањима. Квантитативна истраживања се по њима сврставају на страну природних наука, док се квалитативна посматрају као одбацивање научног метода јер су људи у друштву фундаментално различити од објеката у природи. Према Болчићу , имајући у виду сложеност предмета проучавања, мора се истаћи потреба комбиноване употребе више методских поступака – квантитативних, за оне аспекте рада који имају квантитативну димензију и где су „мерења“ појава нормална и неопходна, и квалитативних, за разумевање, пре свега, особених улога и положаја које људи имају у простору рада, и за описе сложених свакодневница у сфери рада. Брајман (Брајман 2005: 200-211) се такође, у својој критици „једнометодског монопола“, залаже за употребу више од једног метода као предности која може значајно унапредити процес „фиксирања“ проблема и метода, дозвољавајући истраживачу да искористи све могућности више техника. Он сугерише проучавање читавог спектра истраживачких метода пре него се одаберу они који ће бити употребљени у конкретном истраживању. Ипак, ограничен приступ организацији, као и недостатак финансијских, временских и људских ресурса, могу значајно умањити вероватноћу да ће се интеграција метода догодити, и поред добре воље истраживача.

Без обзира на наведена мимоилажења, у истраживачкој пракси сваки метод треба третирати као оно што јесте: начин за прикупљање података који су релевантни за проблем који истражујемо . Употреба

квалитативних и/или квантитативних метода не може бити условљена искључиво њиховим епистемолошким коренима, него скупом техничких недостатака и предности као што су већа флексибилност, ограничена генерализација, бољи приступ скривеним аспектима организације, потенцијал за генерисање нових концепата и идеја, једноставнија интерпретација итд. Истраживач треба да препозна снаге и слабости сваког метода, и да његов квалитет мери првенствено у вези са проблемом који истражује.

Како наводи Милић (1978: 26): „Корен гледишта која поистовећују метод и теорију у науци и не виде разлику међу њима треба очигледно тражити у уочавању велике усмеравајуће улоге постојећих научних сазнања, и нарочито основних теоријских схватања у даљем развоју науке и сваком појединачном истраживању. Свако истраживање мора полазити од достигнутог нивоа знања у некој науци; иначе се истраживач може лако наћи у незавидном положају да улаже велике напоре да би 'открио' већ познате ствари. Истраживач који схвата логику научног рада настоји да утврди шта је о предмету његовог истраживања већ познато да би својим истраживањем закорачио у непознато, оно што се налази испред линије на коју је научно знање у одређеном моменту већ стигло. Али, премда теоријски или уопште познати фонд знања на основу ког се изграђује хипотетичка основица нових истраживања има изванредан утицај на нова истраживања, он ипак није део научног метода“.

Како не постоји значајна разлика између фаза истраживања организације рада и фаза у другим социјалним истраживањима, нећемо улазити - у детаљну анализу сваке од њих. Важна фаза која претходи прикупљању података у истраживању друштвених појава је одабир узорка. С обзиром да истраживачи у организацији рада ретко могу радити на комплетној популацији, поставља се питање који су најчешћи проблеми на које може наићи приликом покушаја да одабере што је могуће репрезентативнији узорак. Према Мозеру (1962: 96), два су основна принципа на којима се заснивају планови узорака. Први је жеља да се избегне пристрасност у процесу селекције, а други углавном да се постигне максимална прецизност уз одређени утрошак средстава. С циљем повећања могућности да узорак буде репрезентативан, истраживач се може ослонити на вероватноћу и стратификацију. Случајни, то јест вероватни метод селекције даје свакој јединици из масе коју обухвата једнаку могућност да буде одабрана у узорак, док стратификацијом користимо предност познавања карактеристика популације како бисмо покушали да направимо приближно исту слојевитост узорака у односу на популацију. Комбиновање ове две процедуре практично значи да анкетирању приступамо користећи стратификовани случајни узорак и вишестепени групни узорак.

Како стратификацијом из сваког слоја треба да буду одабрани само неки чланови, не постоји вероватноћа да се одабере узорак који би се састојао у целини од чланова једног слоја. Теоретски то ограничава случајност

узорковања, али је овде кључно питање да је метод селекције унутар сваког слоја још увек случајан. Стратификација не имплицира било какво напуштање принципа вероватноће. Све што она значи јесте да се пре но што се приступи селекцији било које врсте, популација подели у оквиру сваког слоја (Мозер 1962: 98-99). Иако стратификација доприноси репрезентативности узорка, често није неопходно, а због повећања трошкова ни могуће ићи превише дубоко у њеној употреби. Уколико организација има доступне базе података о упосленицима на разним нивоима, одређивање стратификованог вероватног узорка ће бити једноставно, али ако ти подаци нису доступни време и трошкови који су могу јавити чине стратификацију превише скупом и захтевном (Брајман 2005: 89).

Многи аутори који се баве проблемом методолошког приступа истраживању организације рада доводе у питање могућност коришћења вероватноће у одређивању узорка, и заговарају употребу прикладног узорка. Како наводи Шваб (1985: 173): „Наравно, сви знамо да већина емпиријских истраживања објављених у часописима (о истраживању организације) користе прикладни а не вероватни узорак... Према томе, ако бисмо озбиљно узели у обзир уопштавања на популацији коришћењем статистичког закључивања, морали бисмо препоручити одбацивање готово свих радова које нам доставе за објављивање“. Према Брајману (2005: 93) прикладни узорак настаје кад год истраживач прикупља податке на узорку, особа или организација, који није изведен из било ког облика вероватног узорковања. То је узорак који је у датом тренутку доступан истраживачу. Основни проблем прикладног узорковања је везан за његову репрезентативност у односу популацију, али је јасно да је веома мало истраживања организације засновано на вероватном узорку, док у многим од њих недостаје податак на који начин је одабран узорак. Због чега се онда тако често користи прикладан узорак кад постоји општа свест о томе да је далеко од идеалног? Разлози могу бити практични, попут малих финансијских ресурса за истраживање или све мање спремности организација да одобре потпуни приступ истраживачу, али и тактичке природе јер истраживач намерним избегавањем случајног узорка покушава сагледати неке шире или скривене аспекте проблема који истражује.

Истраживање организације рада је сврсисходна људска активност. Да бисмо знали које ћемо податке прикупљати у неком истраживању, требамо знати шта је његова сврха и ко је публика за резултате које ћемо објавити. Дакле, социолог би пре него што се упита „како?“ до податка, требало да се упита „због чега?“ и „за кога?“. Опште људске мотивације попут „помагање човечанству“ и „једнакост за све људе“ каналишу се кроз истраживачки напор у конкретније мотивације попут „легитимација отпора на радном месту“, „решавање научне дебате“, „забринутост за добробит групе“, „разумевање ...“, „предвиђање ...“ итд. Истраживање организације је и друштвена активност. Иако истраживач често делује индивидуално, про-

блеми које он решава су заједнички, а истраживање некомплетно све док се резултати не поделе са другим истраживачима организације рада. Постмодернисти нас подсећају да чланци и књиге нису само написане него их неко треба и читати. Стаблејн (1999: 256) идентификује четири кључне врсте публике за резултате истраживања организације рада. У најмању, али најважнију групу сврстава колеге истраживаче износећи приближан број од неколико хиљада у читавом свету оних који редовно објављују у специјализованим публикацијама на енглеском језику, а само неколико стотина оних који су цитирани у тим радовима. Публика се драстично смањује уколико истраживач објављује на неком од „мањих“ језика, као што је наш. Мојић у свом прегледу изучавања организације у нашој социологији наводи мање од десет имена која последњих година дају запаженији допринос изучавању организације рада. Другу, многобројнију групу би чинио наставни кадар чији су примарни предмети у вези са организацијом рада, и који повремено у току каријере објаве рад на ову тему. Ова група одржава у животу специјализоване публикације и удружења плаћајући претплату и чланарину. Студенти су трећа група публике која кроз уџбенике добија поједностављене сажетке истраживања. Четврта група, могла би обухватити већину људи у свету који су актери у организацији рада, али најчешће само мањи део ове групе користи резултате практично оријентисаних чланака и књига. Наравно ради се о највишим хијерархијским нивоима у организацији који плаћањем консултантских услуга, претплате на часописе, куповином књига, и учествовањем на стручним семинарима значајно доприносе личном буџету истраживаче организације али и буџетима универзитета и института.

Подаци које прикупимо и интерпретирамо су веза између сврхе и публике нашег истраживања. Потребно је нагласити употребу фразе „интерпретација података“ јер она сугерише да се не ради о механичком процесу прикупљања и представљања података, то јест да подаци не говоре сами за себе. Истраживачки напор и креативност које захтева процес прикупљања, анализе и интерпретације података, као и припреме извештаја, обавезују нас на избегавање фраза попут „представљање података“ или „приказивање података“. Подаци су сами по себи парцијалне представе о нечему. Одговори испитаника у упитнику, понашање субјекта у експерименту, финансијски извештаји, досијеи запослених, извештаји о продуктивности, фотографије, видео снимци, као и резултати претходних истраживања приказују нам поједине аспекте организационе стварности. Ми их интерпретирамо повезивањем са теоријама наших претходника и истраживањима наших савременика. На практичном нивоу истраживања организације рада, различитости у културама, етици, интелектуалној и академској историји појединих истраживача, довеле су до стварања заједница истраживача који предност дају прикупљању појединих врста подат-

ака. Свака од ових заједница покушава да на себи својствен начин прикаже различите аспекте организационе стварности.¹

Закључна разматрања

Истраживачи савремене организације рада налазе се на историјској прекретници и у друштвеном контексту у коме су све извесности и тачке ослоња, које су подупирале ову дисциплину, постале мета напада и наизглед су у повлачењу у текућој дебати о самој природи организације рада и одговарајућим интелектуалним средствима за њено изучавање. Истраживање и анализа организације рада су све више обликовани потрагом за аномалијама и контрадикцијама у преовлађујућим теоријским оквирима, генеришући интерну динамику интелектуалне борбе између теорија.

Иако савремене промене унутар организације и у њеном окружењу захтевају развој нових приступа у њеном истраживању, не можемо говорити о постојању сукоба „пред-парадигми“, нити о достигнутој фази - зрелости коју бисмо могли назвати „нормалном науком“. Одбацивање догматског позитивизма и функционализма јесте отворило простор за развој нових приступа и приближавање теорије пракси, али се мора избећи замка усвајања било ког од њих као нове догме, јер настајање нових облика организације, и нових приступа њеном истраживању, не значи тренутно и - потпуно нестајање облика и приступа који су претходили. Сваки од приступа сагледава специфичне аспекте организације рада, који нису одвојиви један од другог.

Рационални, бирократски модел организације још увек постоји у стварности, иако често у комбинацији са другим облицима, другачије идентификован, и прилагођен новим потребама капитала на глобалном тржишту. С друге стране је очигледно да су глобализација и напредак информационих технологија довели до промена у обрасцима рада, његовог организовања, као и квалитативне промене у начину пословања. Како бисмо сврсисходно истражили те проблеме, неопходно је дубље разумевање, - унапређивање и прилагођавање постојећих теоријских и методолошких приступа. Поједностављивање, генерализација „за“ и „против“ стављајући бирократско насупрот постбирократског, модерно насупрот постмодерног или локално насупрот глобалног није адекватно. Социолошка теорија не треба узимати ове приступе као антагонистичке, него их треба интегрисати с циљем објективнијег разумевања стварних промена које се дешавају како у друштву тако и у организацији рада. У том смислу је контрапродуктивно за развој социолошког приступа истраживању организације рада посматрати и квантитативне и квалитативне методе као искључиве и супротстављене. Догматско прихватање или одбацивање неког од методолош-

¹ За више детаља видјети Милић 1978.

ких приступа може бити само ограничавајући фактор у покушају да се дође до суштинских сазнања о променама које се дешавају у савременој организацији рада. Истраживач увек мора бити свестан да избором било ког метода прави компромис, који значи да је део података изгубљен самим запостављањем другог метода.

Литература

- Барлеј, Кунда 2001: S. R. Barley, & G. Kunda, *Bringing work back in, Organization Science*, 76–95.
- Болчић 2003: S. Bolčić, *Svet rada u transformaciji*, Beograd: Plato.
- Бранковић 2007: S. Branković, *Uvod u metodologiju: Kvalitativni metodi itraživanja društvenih pojava*, Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Брајман 2005: A. Bryman, *Research Methods and Organization Studies*, New York: Routledge.
- Клег, Харди 1999: S. R., & C. Hardy, (Eds.), *Studying organization: theory & method*, London: SAGE Publications.
- Доналдсон 1999: L. Donaldson, The Normal Science of Structural Contingency Theory. In S. R. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Studying Organization: Theory and Method* (2nd ed., pp. 51–70), London: SAGE Publications.
- Голдсби 1998: M. G. Goldsby, *New Organization Forms: An Examination of Alienation and Ideology in the Postindustrial Workplace*, Virginia: Polytechnic Institute and State University.
- Греј, Гарстен: C. Grey, & C. Garsten, *Trust, Control and Post-Bureaucracy*, *Organization Studies*, 22(2), 229–250.
- Харди, Клег: C., & S. R. Clegg, Some Dare Call It Power. In S. R. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Studying Organization: Theory and Method* (2nd ed., pp. 368–387), London: SAGE Publications.
- Кун 1974: T. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd: NOLIT.
- Милић 1978: V. Milić, *Sociološki metod* (2nd ed.), Beograd: Nolit.
- Милошевић 2004: B. Milošević, *Umeće rada: Prilozi sociologiji rada*, Novi Sad: Prometej.
- Мојић 2010: D. Mojić, *O proučavanju organizacija u našoj sociologiji*, *SOCIOLOGIJA*, LI(1), 106–110.
- Морган, Смирчић 1980: G. Morgan, & L. Smircich, *The case for qualitative research*, *Academy of Management Review*, 5(4), 491–500.
- Пенингс 1992: J. M. Pennings, Structural contingency theory: a reappraisal. In B. M. Staw & L. Cummings (Eds.), *Research in Organizational Behavior* (pp. 267–309), London: Elsevier Limited.
- Рид 1991: M. Reed, *Scripting Scenarios for a New Organisation Theory and Practice*, *Work Employment Society*, 5(1), 119–132.

- Стаблејн 1999: R. Stablein, Data in Organization Studies. In S. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Studying Organization: Theory and Method* (2nd ed., pp. 25-5-271), SAGE Publications.
- Шваб 1985: D. P. Schwab, Reviewing empirically based manuscripts: perspectives on process. In L. L. Cummings & P. J. Frost (Eds.), *Publishing in the Organisational Sciences* (pp. 171-181), Irwin: Homewood.

ДА ЛИ ЋЕ НАША ОЗБИЉНО НЕУРАВНОТЕЖЕНА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ПРЕЖИВЕТИ?

Мојој планети и њеним људима

Плес је сигурно најосновнија и најрелевантнија од свих изражајних форми. Ништа друго не може толико ефикасно да да спољашњу форму унутрашњем искуству. Поезија и музика постоје у времену. Сликаство и архитектура су део простора. Но само плес живи одједном и у простору и у времену. У њему су стваралац и створено дело, уметник и израз, једно. Сваки учесник је потпуно у оном другом. Не постоји боља метафора за разумевање космоса. Починемо да схватамо да је наш свемир у неком смислу настао учешћем оних који су укључени у њега. То је плес пошто је учествовање његов организациони принцип. Ово је нов важан концепт квантне - механике. Одвија се у нашем разумевању старог појма посматрања, гледања без укључивања. Квантна теорија каже да то не може да се уради. Каже да посматрачи могу да седе у својим редовима колико год желе, али никада неће бити представе уколико барем један од њих не учествује. И обратно, да је потребан само један учесник, будући да је један суштина свих људи и срж космоса.

Позив за буђење

Колико је зачуђујуће да се гледа како цивилизација саму себе уништава зато што је немоћна да преиспита своју исправност у сасвим новим околностима, у зависности од економске идеологије?

Да ли треба овог момента да размишљамо о планети Земљи као о беживотној планети на којој треба да се развија живот? Многи од нас су у школи учили да је жива материја једна ствар – она је жива – а да је нежива материја сасвим различита пошто није жива. Да ли су камена Земљина кора и морâ неживи, беживотна материја, док су животиње и биљке које познајемо жива материја? Шта тачно подразумевамо када употребљавамо реч жив?

Можда ћемо се изненадити ако схватимо да се научници не слажу око тога шта је живот. Неки од њих мењају своје мишљење с времена на време; неки се брину око питања „Шта је живот?“ – верујући да се одговор налази у неким другим наукама. У старој Грчкој, када су филозофи веровали да је цела природа жива, физичари су били ти који су проучавали

* snezana.veselinovska@ugd.edu.mk

природу и били повезани са живим бићима. Касније, када су научници - решили да поделе свет на живу и неживу материју, физичари су преузели - на себе да опишу неживу материју, а биолози живу.

Традиционално је сила предмет физике и природних наука, а разум предмет социологије и друштвених наука. Људско биће је своје јединство најлакше остваривало унутар филозофије и религије, мада се и оне нису - бавиле "ходајућим" човеком него бићем разума и бићем вере. Ако су биљке и животиње, одвојене у нашим посматрањима од властитих "интелектуалних" процеса, физички (живи) објекти, тај суд се не сме одвојити ни од људског тела. Људско тело је живи објекат који подлеже природним законима, а који су предмет физике, биологије и др. Људско друштво је, између осталог, део масе живе природе које активно учествује у физичким и биолошким процесима, кретањима и променама. Коначно, економским речником можемо људски интелект квалификовати као фиктивни капитал, дакле скривену силу у телима, која час наступа као материјална сила час као латентни капитал (Стојнић 2008).

Луј Пастер је ставио крај на ово, исто као што смо учили у школи. Али да ли је то тако? Његови јако пажљиви експерименти показали су да црви потичу само од јаја, никад директно из ђубрета. Али одакле долазе јаја која су нешто живо? Од лептира или од других инсеката који су исто тако живи? Објашњење изгледа једноставно помоћу теорије еволуције: она потичу од других црва који су еволуирали од мањих, једноставнијих бића, и ми пратимо тај пут све до микроорганизама који су толико мали живи организми и који могу да се виде само кроз микроскоп.

Али, одакле долазе микроорганизми? На то је још увек тешко да се одговори, али претпостављамо да они потичу од једноставнијих молекуларних система који могу да опстану и да се репродукују. Неки биолози верују да живот започиње са малим групама органских молекула. Органски молекули се сами по себи сматрају неживом материјом која постаје жива када се они сједине и делују заједно да би формирали један жив систем. - Другим речима, научници још увек верују да живот потиче од неживе материје.

Међу великим молекулима који су формирано од мањих налазе се и протеини који представљају дугачак ланац аминокиселина. То су молекули направљени од различитих комбинација много или мало угљених, азотних, водоникових и кисеоникових атома. Други велики молекули, изграђени од киселина и шећера, јесу они које називамо рибонуклеинском киселином (РНА) и дезоксирибонуклеинском киселином (ДНА). ДНА је можда каснији развитак раних живих система базираних на РНА. Ма каква да је тачна секвенца, ДНА и РНА раде заједно са протеинима као што је копирање и изграђивање живих система.

ДНА молекули се дуги ланци састављени од мањих молекула, удружени у два спирализована ланца. Откривено је да зуби тих молекула - „ДНА патент затварачи“ делују као код од четири слова који може да се к-

омбинује у бескрајно много различитих модела, исто као што слова азбуке могу да буду написана у различитим речима, реченицама и књигама. Зато - ДНА молекула може да носи информацију. Поред свега овога, информација је све оно што је у формацији – све што је у сређеном моделу, а не у хаосу. Неки научници се расправљају о томе да ли све што је у формацији постаје информација само када је употребљено од стране живих система; али ми дефинишемо информацију као све оно што је у формацији. Књига, на пример, садржи информације чак и када је нико не чита, исто као и соларен систем који чак нико и не користи.

Информација може да буде план-план за нову копију, или кодиран - план за нешто друго. ДНА може сама да се копира или репликује, али не без помоћи протеина који могу да откључају ДНА патент затварач. Једном откључана ДНА сама наставља да се откључава, као две половине патент затварача. Ако оне плове у супи или мањим молекулима, зуби сваке половине – сва слова у ДНА коду – привлаче нове партнере, исто као што - су им били супротни док су били затворени у патент затварачу, зато што су они јединствени који одговарају.

Вируси, наши јединствени примерци РНА или ДНА који су обложени протеинима, морају да продру у ћелије где су јој њени ензими доступни са циљем да се репродукује. Ипак, протеини са ДНА или РНА, или заједно ДНА и РНА, формирају молекуларне кооперативе које постају основни систем за репродукцију живота који се базира на угљенику.

Генетски систем – ДНА је изграђена од секвенци које ми називамо генима (од истог корена као *генесис*). Код ДНА стриктно одређује синтезу протеина који су основни материјал за грађење живих организама.

Мање од 5% ДНА је састављено од гена који су отисци специфичних протеина од којих су изграђени живи организми. Улога преосталих више од 95% је још увек велика мистерија. То је као да ми знамо само какви кодови цигли и камења, дрвета, стакла и др. су употребљени за грађење зграде, али још увек не знамо како да читамо архитектонски пројект.

Морамо да размислимо опуштеније и даље од садашњих парадигми. Морамо да размислимо о могућности да су многе претходне људске културе биле у праву у својим схватањима неке космичке свести која креира саму себе у кретању, и која је интелигентна при сваком кораку пута. Треба да одемо један корак напред и да поставимо питање: „Да ли је бактерија интелигентна на толико ниском степену еволуције?“ и да питамо: „Да ли су све бактерије и њихова планета Земља и наш физички универзум и цео космос материјалних и нематеријалних истина интелигентни као целина, као потпуна интелигентна унија или као Јединственост?“

Свесност је извор еволуције, сасвим супротно досадашњем мишљењу да је она касни производ еволуције.

Интелигенција се уздиже из гомиле глупих јединки које се некако састављају и групирају. Ово се уклапа у идеју да механика није одговара-

јући модел органике и да је живот интелигентнији од онога како га ми перципирамо. Можда ми не разумемо живот у потпуности тиме што кажемо да постоји гомила глупих страна на интернету, а ипак када се саставе све те стране, интернет постаје pamетан. Не морају све веб стране да буду производ продуктивних гена да би биле интелигентне, нити треба да се сматрају ентитетима одвојеним од њихових креатора.

Вишећелијски организми постижу нови ниво интелигенције преко сарадње појединачних ћелија. И ми људи сада – под утицајем западних научних култура – пробијамо себи пут кроз ову велику међусобну конверзацију – конверзацију у којој убеђујемо себе да смо различити и супериорни у односу на остатак природе, а то је пропраћено наметањем примитивних механичких модела у нашим организацијама.

Озбиљно и монструозно непоштовање живота се показало у овој - „љубавној вези“ са технологијом. Шта нас тера да не показујемо поштовање једни према другима и према животу уопште? Чак и не можемо да слушамо старије који ово схватају. Постоји један документаран програм о - Кодзи Индијанцима из Колумбије чији продуцент је Алан Ереира из ББЦ - програма под насловом „Поруке из срца света“ у којој говори старији брат. Овај програм је путовао као дивљи шумски пожар кроз све домородачке заједнице у свету. Једна прекрасна сцена из тог филма приказује како један слаб, старији Кодзи, седећи у мрежи за лежање каже: „Како, како да објаснимо млађем брату да уништава нашу мајку? Они знају да је он он и да је он ми! Пењу се на врх планине и гледају експлоатацију руда и уништавање шума. Посматрају како све то утиче на укупну природну структуру. Гледају потпуно уништавање природе, а све то схватају јер размишљају холистички. Свако ко зна да управља домаћинством зна и како да управља светом. „Они прескачу различите нивое, а ми не. Није лако убедити се да се оно што се дешава у нашем телу дешава и у светској економији као делу већег животног система.

Да ли сам то ја? И да ли се уклапам у целину?

Желимо да будемо појединци и заборављамо море. Стварно покушавамо да доживимо индивидуалност и то радимо скоро до крајње тачке. Распадањем Совјетског Савеза поново можемо да изговоримо реч „заједница“ схватајући да без заједнице нећемо успети ни у чему.

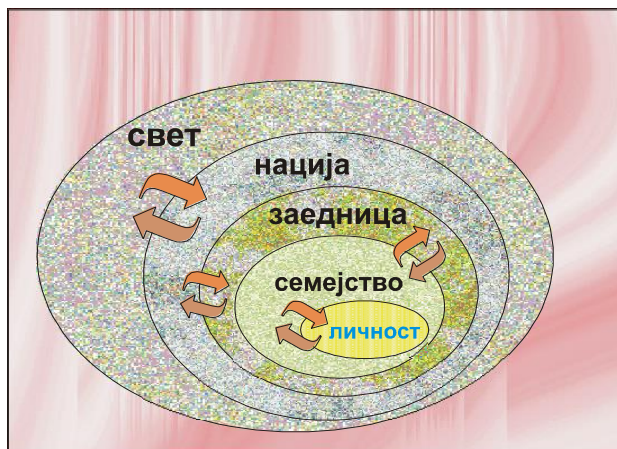
Сви органски системи изграђени су као холархија. На слици је представљен модел изградње свих живих, природних јединки које се називају холони. Холархија представља уграђеност која је различита од пирамидалне хијерархије која показује врховну надмоћ и представља метафору за командне и контролне системе. Тело је изграђено од органских система, органски системи од органа, а органи од ћелија.

Једна индивидуа треба да има породицу, заједницу, нацију и свет. Ове идеје можемо да схватимо ако разгледамо екосистеме, галаксије или

било шта друго, али увек ћемо наћи ону исту уграђеност и унутрашњу независност.

Дарвин је потврдио да еволуција увек наставља са надметањем између индивидуа. Други су приметили алтруизам код врста и дошли су до закључка теорије да заиста постоји надметање између различитих врста, а да су еколошка деловања оно што покреће еволуцију. Касније је Доукинс дошао до неког свог сазнања и рекао: „Не, обојица нисте у праву; циљ се налази у гену индивидуе и то је надметање између 'себичних' гена који теже да доминирају способностима једне јединке“.

Но, ипак су можда сви у праву, али само када су сви једно! Ако је себичност присутна на сваком нивоу холархије, шта се онда дешава? Ако свака личност брани сопствени интерес, шта ће се онда десити са моралом и интегритетом породице?

Нови научни погледи који се формирају у свету показују велик утицај на наше шире културне погледи. Исто као што је механичка слика инспирисала развој индустријске и социјалне технологије, органска слика самосталног креирања мреже почиње да нас инспирише да препознамо цело људско друштво као хармоничније.

Тражи се филозофско помирење између тврдњи физичке есхатологије да је живот настао из космичког стреса (праска) и социјалне теорије одрживог развоја која је у бити антропоцентрична. Савремена научна и теоријска достигнућа, развој технологије, те политичка кретања на мапи света довели су у питање концепт одрживог развоја зачет у Стокхолму (1972) и помпезно најављен на самиту шефова држава и влада у Рио де Жанеиру (1992). Несагласје из Кјотоа, а посебно на другој конференцији у Јоханесбургу свакодневно се продубљује тако да се првобитни концепт одрживог развоја све више повлачи у утопију, док нове социјалне теорије (пре свега, теорија новог светског поретка) узимају маха. Одрживи развој се све чешће тумачи као утопија постмодернизма. Екологазација друштвене свести, у почетку замишљена као демократски замах ка одрживом развоју, прети да прерасте у нову идеологију постмодернистичког колонијализма (Стојнић 2008).

Само у последњих неколико стотина година од нашег стварања човека током пола милиона година, користимо свој мозак и руке за стварање технологије која је променила целу планету, а нас сјединила у посебну врсту животиња. Изградили смо ефикасан поштански систем, телефонску и електронску комуникацију, светски ваздух, морски и копнени превозни систем, глобалну размену новца, уједињене нације са много кооперативних агенција и огромним системом невладиних организација. Наше мултинационалности су глобалне, имамо светску трговинску организацију и светски парламент религија; радимо континуирано на међународним уговорима свих врста. Ипак једва да смо свесни да се развијамо у једно велико тело човечанства. Све ово се десило толико природно, исто као еволуција наших физичких тела.

Пре почетка прошлог века људи нису могли ни да знају шта се дешава у остатку света, а још мање су могли да виде своје корене у прошлости. Изненада живимо у времену телескопа који нам показују најудаљеније делове васионе и њене историје, микроскопа који нам омогућује да погледамо у најмање делове сопственог тела и остатка природе. Само у овом добу започели смо да копамо по фосилима наших предака и остацима првих цивилизација, стављајући ово у књиге и филмове који причају још повезанију и значајнију причу.

Тек сада можемо да видимо целу планету из васионе, да почнемо да је схватамо као велико живо биће. Тек сада се види да се живот развија као целина – стена се трансформише у оно што ми видимо као велику разноврсност различитих врста, а исто тако и у оно што ми видимо као различне средине на земљи, у мору и у ваздуху. Али, као што примећујемо, животна

средина не представља бесмртно геолошко станиште у ком живе живи организми, они су колектори живих врста и њихових производа. Море, земљиште, атмосфера, па чак и чврст камен, сви они су производ земљиног геобиолошког метаболизма као живе планете.

Да покушамо поново да кренемо са причом о нашој људској еволуцији, признајући да је њена праисторијска фаза још увек веома мистериозна и да су све вероватније неке алтернативне приче. Или, да замислимо да гледамо ову еволуцију из даљине као кратак филм.

Мењају се границе између краљевстава и царстава; континенти су мапирани у земље, а људска популација расте и дели се на више култура и језика. Људска цивилизација обликује екосистеме, а повољна клима их црта у плодним долинама и рекама, и местима где људи налазе најлакши начин превоза. Људи трансформишу околину за своју употребу. Сечењем шума да би се користило дрво и рашчишћавањем земље за сетву човек доказује да је врста која ствара пустињу – тако да су пустиње које прави једини знак постојања људи који су видљиви са месеца све до данас.

Свет који је једном био мрачан у ноћи осветљен једино ватром сада је осветљен електричним сијалицама. Свет који је некада био тих у ноћи, осим криковима животиња сада је испуњен звуцима машина и музике. Мине и каменоломи ископавају дубоко из земље и ваде њихово камење, металне руде, фосилна горива и трансформишу их у људске производе.

Људска технологија прави скок у простору. Први пут гледамо нашу лепу планету издалека, као живу целину. Изненада се човек буди да призна огромну штету коју је учинио својој околини, а тиме и самом себи. Ово је почетак разумевања опасности која следи као последица превеликог исцрпљивања и неповратног загађивања природних река, фосилних горива и других природних лепота. То је почетак разумевања своје моћи у смислу уништавања целог света у којем живимо, и вођења планете по новим стазама еволуције да би се осетили ефекти стаклене баште у атмосфери који расту и који могу да доведу планету до леденог доба или, још горе, до врућих почетака. Научници препознавају људске ефекте на планету као шесто велико изумирање – изумирање напредује много брже него било које пре њега, чак и оног изазваног од изненадног метеора пре 60 милиона година. То је прво изумирање изазвано од једне једине врсте. Сада гледамо непреијатеља, а то смо ми сами (Болдвин 1896).

Ми смо они које смо чекали. Ми, а не неки замишљен спасилац, једини смо који можемо да преобратимо катастрофу у могућност, ми смо они који можемо да разумемо своје недостатке у међусобном повезивању, и нашу моћ да ценимо то, да га третирамо као тајну, да га сачувамо. Да ли ћемо временом разумети све ово?

Историја коју смо гледали је један импресиван сценарио. То је сага која завршава нотом заплашивања. Једна врста – једна нова врста – прилагодила је целу планету себи, претварајући богате и разнолике екосистеме у фрагилне монокултуре и огромне пустиње.

Да ли смо ми једна врста планетарног рака која је у потрази за сопственом експанзијом и на терету нашег сопственог система одрживости? Зашто једина врста са толико капацитета делује толико деструктивно?

Хајде да будемо брутално искрени са самим са собом! Ако смо ми они који мењају ствари, онда треба да погледамо право у себе. Најочигледнија будућност људског друштвеног, политичког и економског система наставља да буде царство зграда које се граде путем доминације: људи доминирају над другим врстама, женска половина наше врсте још увек је под контролом мушке половине.

Већ смо упоредили еволуцију људског тела са сличним догађајима који су се одвијали раније при еволуцији наше планете, сугерирајући да се развој комуникација и транспорта и смена експлоатације конкуренције са удруженом поделом рада упоређује са ранијим процесима – античке бактерије се развијају у протисте, протисти еволуирају у вишећелијске организме, мрави се групишу у колоније, и све ово нам показује пример како се модерне државе развијају у свето тело човечанства (Бонер 1982).

Сигурно је било много више грешака него успеха као што се и древна бактерија развија у протисте – безброј примера у којима су непрестана експлоатација и непријатељство преко множења бактерија унутар једне ћелије довеле до уништења целог пакета. Можда се, у једном паралелном фракционом начину, глобализација бори да се деси на планетама без држава у нашем универзуму које су укључене у цивилизацију, али ми људи не можемо да дозволимо себи да будемо једни од тих неуспеха, зато што имамо само једну шансу – заједничке ћелијске зидове који нас повезују заједно са границама наше планете.

Ако разумемо притисак еволуције на нас да сада комплетирамо организацију овог новог тела, можемо да радимо на задатку савесно и брзо. Да бисмо видели јасније шта треба да се уради да би се комплетирао организација у један здрав организам, треба да погледамо поново успешног претходника у еволуцији, као што су еукариотска ћелија и мултићелијске креације (Вејк 1990).

Организација тела у вишећелијске организме, укључујући и нас, слична је организацији еукариотске ћелије, само што уместо органела постоје органи, уместо нуклеуса постоји мозак, а уместо цитоплазматичних транспортних канала отпадних материјала постоји крв и лимфни везикули. Већина нас је више упозната са радом наших тела него са радом појединачних ћелија, и лакше је да се види веза између наше индивидуалности и целог тела, него да продужимо да говоримо о ћелијама.

Закључак

Природа тестира еволуционе обрасце врста и њихове екосистеме један против других да би видела да ли су они у равнотежи, или да ли су способни да је поврате – да ли оне деле хармонију, или да ли су узајамно до-

следне. Која се год врста покаже неспособном да постигне доследност са свим оним што је окружује, не може да преживи. На ово тестирање се гледа као на прогресију од новог екосистема у ком се неколико врста такмичи за територију, ка зрелом екосистему у ком постоје многе врсте и демонстрирају своју узајамну доследност.

Може ли било ко од нас да смисли бољи начин да се живот као целина одржи живим и у добром здрављу? Систем је смишљен тако да сваки део пази на себе а да не узима више него што му је потребно и *при томе* доприноси добробити целине! Сваки део на тај начин проналази своју динамичку равнотежу са сваким другим делом, изводећи узајамну доследност тако да цео систем Гаие функционише као једно здраво биће – сваки део, значи, осим експерименталне нове људске врсте која узима више него што јој треба, безобзирно уништавајући целе друге врсте и екосистеме у том процесу, убијајући и изгладњујући велики део сопствене врсте, а цело време оптужујући остатак природе за суровост.

Самилосна брига за друге, као што смо видели, еволуирала је код сисара заједно са емоцијама, бихевиоралним избором и рађањем живих младих којима су потребни нега и учење. Велики део људског понашања је вођен осећањима, за добро или за лоше. Будући да ми људи имамо најслободније понашање, највећи избор, могли бисмо од себе да очекујемо да имамо најјача и најразличитија осећања. А чини се да је тако.

Када нас наша осећања потпуно обузму, губимо своју способност да размишљамо о могућностима и последицама избора. С друге стране, када користимо само своју способност да мислимо, постајемо хладни и прорачунати на један начин за који мислимо да је механички и „нехуман“. Као и све друго у природи, људској мисли и осећањима увек је потребно уравнотежавање.

Литература

- Болдвин 1896: J. M. Baldwin, A new factor in evolution. *Am. Nat.* 30, 441-451,536-553.
- Бонер 1982: J. T. Bonner, *Evolution and Development*, Springer-Verlag, Berlin.
- Стојнић 2008: Milenko S. Stojnic, *Sustainable development between natural and historical stress*, International conference, Global change, 18-19 April, Sofia, Bulgaria, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Geology and Geography.
- Стојнић 2008: Milenko S. Stojnic, *Sustainable development between natural and historical stress*, International conference, Global change, 18-19 April, Sofia, Bulgaria, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Geology and Geography.
- Вејк 1990: M. H. Wake The evolution of integration of biological systems: an evolutionary perspective through study of cells, tissues, and organs.

НАУКА КАО ПРВА ГЛОБАЛНА (ПЛАНЕТАРНА) ДРУШТВЕНА ТВОРЕВИНА**

*Пут науке, чак иако је то пут уз стрму планину, отворен је свима.
Отуда, док су веровања секташа и припадника разних група
заснована на личном избору или темпераменту и док то дели људе,
научни поступак сједињује људе у нечем племенитом, лишеном сваког сит-
ничарења. Због тога што захтева непристрасност, несебичност.
То је најлепши цвет и пробни камен слободоумне цивилизације.*
(Коен, Нејгел 2004: 411, нагл. БЈ и УШ)

1. Уводне напомене

Овај рад је резултат теоријског истраживања које за свој предмет има да испита однос науке и глобализације. Полазна хипотеза коју истражујемо јесте да је наука једина глобална друштвена творевина, док неке друге друштвене творевине, иако претендују на универзалност, немају такав карактер. При том, појам „глобална друштвена творевина“, користимо у значењу „планетарна“, општечовечанска друштвена творевина.

Полазимо од схватања да је наука „објективно, критичко, методски изведено знање“ (Марковић 1994: 13), при чему се сва три ова услова морају испунити кумулативно како би се она разликовала од других облика људске свести (нпр. религије, идеологије итд). Прихватимо став да је њен циљ да открије објективну истину о стварности, а да је на то откривање не мотивише само радозналост научника, већ проблеми са којима се човек сучава „захваљујући открићу да нешто у нашем тобожњем знању, није у реду“ (Попер 1982: 348).

Тезу да се ради о првој глобалној друштвеној творевини, заснивамо на следећим чињеницама: а) Научна истина, иако релативна у смислу да може да буде побијена другом научном чињеницом, другим научним сазнањем, има универзално важење све док не буде побијена. Главна научна открића: научни закони, научне теорије итд. имају универзално важење све док не буду побијени другим научним законима и теоријама; б) Ниједна религија, култура, идеологија, филозофија, морал, ма колико да су распро-

* uros-s@eunet.rs

** Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта - *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

страњени и ма колико да претендују на универзалност, никада нису била планетарно прихваћена, као што је то случај са научним сазнањима; в) Научна сазнања се, пре свега, системом институционалне социјализације, преносе новим генерацијама, које се васпитавају у складу са увек новим научним сазнањима; г) Друштвено време прихватања и примене најновијих научних сазнања у савремено доба „турбоглобализације“ (Печујлић 2002) данас је значајно скраћено, захваљујући научном и техничко-технолошком напретку; д) Иако се кроз васпитне садржаје често могу „прошверцовати“ и они који немају суштински научни, већ нпр. идеолошки став, сасвим је јасно да постоји богат фонд научних сазнања која су данас у свету општеприхваћена, чак и у земљама са изразито аутократским (нпр. теократским) режимима, иако је свакако слобода научног стваралаштва у таквим ситуацијама изразито ограничена; њ) Погрешно је науку схватати као неку уску научну дисциплину која тежи некаквој „специјалној истини“, већ само синтетизовано, као облик људског сазнања и свести, у основи вредносно хуманистички усмерен.

2. Глобалност других облика људске свести који нису наука

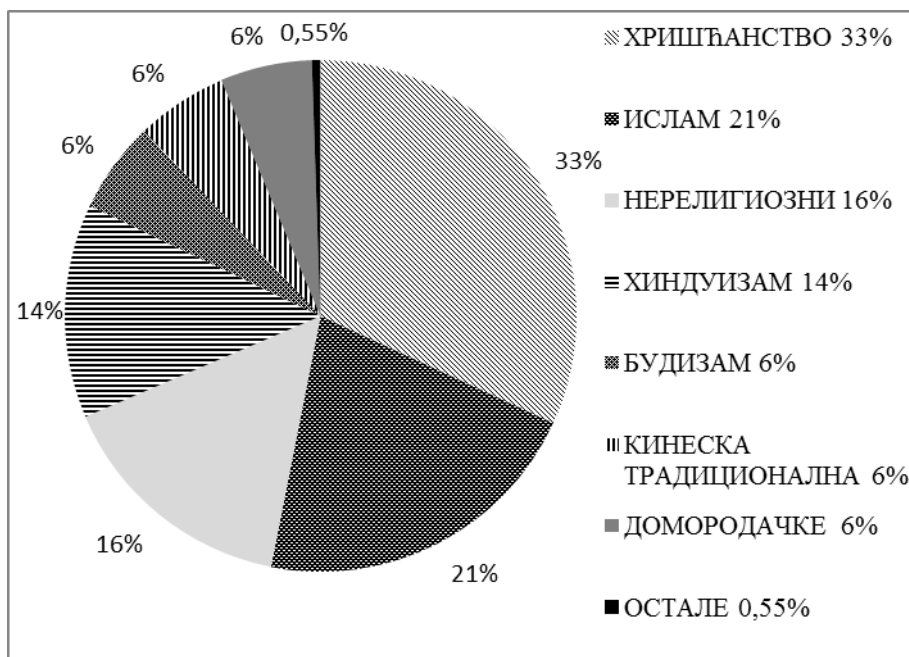
Указали смо на неке од облика људске свести који претендују на глобални карактер: религију, културу, идеологију, филозофију и морал. У овом делу рада ћемо се позабавити испитивањем „глобалности“ као њихове карактеристике.

2.1. Религија

Религија је свакако међу најстаријим друштвеним (духовним) творевинама. Међутим, и поред тога, никада ниједна религија није успела да задобије планетарна статус. Чак и када су бивале проглашаване званичним религијама у некој од империја, традиционалних држава које су постојале, осим „званичне“ увек су постојале једна или више „алтернативних“ религија, које су сматране сектама све док једна од њих није (ако је уопште) успела да постане „званична“. У Римској империји, уосталом, Христос је страдао зато што је проповедао нову, монотеистичку веру, у односу на дотадашњи политеизам. Обележавајући 2 миленијума од дана када је цар Константин дозволио хришћанство као једну од вера (313.г.н.е.), треба се подсетити да је оно коегзистирало са паганством све до цара Теодосија, који га проглашава званичном религијом Царства (387 г.н.е.). У тренуцима истовременог постојања више традиционалних држава¹, оне међусобно нису знале једна за друге, пошто нису за њих биле откривене, а религијска веровања су се битно раликовала. Чак и када се погледа XX век, не треба посебно ни ука-

¹ Овде појам империје и појам „традиционалне државе“ користимо синонимно, што не чинимо у наставку текста када говоримо о империјама у XX веку.

зивати на то да је Британска империја, која је 1920. обухватала 34 хиљаде квадратних километара, била мултиконфесионална творевина (англиканство, хинду, мухамеданство, католичанство...), Руска империја је 1905. на својих 23 хиљаде квадратних километара територије имала бар 1/3 неправославног становништва (осим православних, ту је и ислам, католичанство, јудаизам, лутеранство...) док је на подручју Кинеске империје, у време последње династије Манчу-Квинг 1920. када се империја простирала на око 15 хиљада квадратних километара (уп. Бжежински 2013: 16), биле присутне као најраширеније три традиционалне религије: таоизам, будизам и конфуцијанство. Да не спомињемо, иако се не може сматрати империјом, број религија и конфесија у садашњој ЕУ или САД итд.

Графикон 1: *Најраспрострањеније религије света у 2005.*

Подаци из Графикона 1 јасно показују да ни данас, у савременом свету, када је турбоглобализација која значи и унификацију у пуном јеку, ниједна религија, поготову не конфесија, нема глобални, у смислу планетарни значај.

Осим тога, није ни религијска пракса свугде иста. То посебно добро уочава странац, када дуже времена проведе у некој земљи, какав је случај био с Арчибалдом Рајсом, који је прешао са српском војском Албанију и наставио да живи све до своје смрти у Београду. Он указује да Срби „нису религиозни“, да не прихватају Бога „какав је у Библији“, нити иду редовно на црквене службе, „поготову не мушкарци“, своју су религију трансфор-

мисали у „народну цркву, боље рећи у народну традицију“, додајући култу националних јунака и светитељских обележја, а у циљу очувања патриотизма; српски „`бог` носи оклоп и браду Краљевића Марка, шајкачу вашег ратника са Цера и Јадра, Кајмакчалана и Доброг поља. Попови вам нису били нити јесу црквени људи, већ ватрени родољуби са свим врлинама и манама вашег народа“; чак и онај Србин који се „хвалише да га је `баш брига и за попа и за његова посла`, упали свећу испред иконостаса када га нешто погоди или се прекрсти“ (Рајс 1997: 31-32). До сличног закључка дошли су и други истраживачи, који указују да се религија у Срба „не може назвати хришћанском, бар не у дословном смислу те речи. Срби нису једноставно напустили своју паганску веру и заменили је новом...они су прихватили хришћанство, али су га чество схватили на нехришћански начин“ (Бандић 2004: 11-12).

Све ово указује да вера није глобална друштвена творевина, и да то није не само у планетарном, већ није ни у глобално-националном нити глобално-регионалном смислу.

2.2 Култура

Слична ствар је и са културом, као и са религијом. Култура је глобално (планетарно) присутна друштвена творевина, али се културе међусобно веома разликују. И то не само кроз историју, већ и истом временском пресеку. Не постоји глобална, планетарна култура. Осим што се разликују културе у различитим земљама и регионима, разликују се културе и у оквирима национално-глобалних друштава, па се тако може говорити о народној, врхунској и масовној култури (Илић 1991). Културе представљају битне одлике идентитета заједница и управо из тог разлога Турен и упозорава да „ако не нађемо решење, нећемо имати избора до да прихватимо грађански рат светских размера, и то жесток, између оних који контролишу мреже технологије, финансијског капитала и информација, и свих оних индивидуа, група, нација и заједница које осећају да глобализација представља претњу њиховом идентитету“ (Турен 2000: 13). Према томе, иако је без сумње на делу стварање `новог светског поретка` који за циљ има и културну унификацију света, што је отворено признао и Бжежински убрајајући америчку културу међу „четири глобална домена моћи“ у којима су САД оствариле апсолутну супрематију (Бжежински 2001: 27-28), данас се ни случајно не може говорити о култури као глобалној, планетарној појави, без обзира на тренд „американизације“, „мекдоналдизације“, „кокаколоризације“² и, најутицајнијег процеса унификације култура, творбе *globish* је-

² „Садашња фаза културног експанзионизма кроз коју пролази брендирање подразумева много више од традиционалног комерцијалног спонзорисања, класичног аранжмана у оквиру ког компанија финансира неки културни догађај да би се њен лого нашао на застави или у програму... Циљ овог амбициозног пројекта је да лого постане централна тачка свега чега се дотакне - не некаква допуна, додатак

зика (Nerrière, Non 2009), који симплификује комуникацију између људи широм Планете, штетећи можда у једнакој мери и енглеском језику којим говоре они којима је то матерњи језик, као и локалним језицима који коегзистирају у савременом свету и који се све више англицизирају. И сам појам *мултикултуралности* друштва, сугерише о постојању и прожимању елемената више различитих култура на истом простору, у истом друштву. Мора се говорити још увек (и, сасвим извесно, тако ће бити још дуго), о културама, у множини, од којих су неке, наравно, у експанзији, док се друге повлаче. Као што је то увек било током људске историје.

2.3 Идеологија

За идеологију није, већ по њеној дефиницији, нужно доказивати да не представља облик глобалне друштвене свести. Као израз друштвене свести засноване на ужегрупном, класном интересу, она је увек израз партикуларног, а не глобалног. Код овакве врсте ставова „уопштавања се не врше логичким путем већ на начин којим се најуспешније могу задовољити интереси одређене друштвене групације“ (Марковић 1994: 5). Чак ни идеологија *глобализма* нема глобални карактер, пошто је и она израз посебних интереса најкрупније буржоазије савременог доба, тј. мултинационалног капитала, која рађа одговарајући одговор – *антиглобализам* или *алтерглобализам* као скуп покрета фундаментално различитих идејно-теоријских оријентација којима је заједничко то да се осећају угрожени овим најновијим идеолошким (и не само идеолошким) походом неолиберализма.

2.4 Филозофија

Извесно је да филозофија представља општи поглед на свет појединца-филозофа и филозофске школе којој он припада. Међутим, општих погледа на свет је мноштво, тако да је мноштво и филозофских праваца, посебно уколико се то посматра у историјској перспективи. Ниједна филозофија се није уздигла на тај ниво да постане глобални, планетарни облик друштвене свести. То се може разумети и кроз разматрање друштвених услова у којима су поједине филозофске школе настајале и развијале се. Не постоји ниједна филозофска истина која није доведена у питање од стране неке друге филозофске школе или правца. Наравно, то довођење у питање никако не спречава развој филозофије, с обзиром на то да она не захтева доказе у пракси за сваку своју тврдњу, као што то чини наука. „Овде смо у сфери идеала, принципа који се постулирају, а не могу се доказати јер нема ничег фундаменталнијег из чега би се могли извести“ (Исто: 65).

или срећан спој, него главна атракција. У рекламирању и спонзорству увек се користи слика да би производи асоцирали на позитивна културна и друштвена искуства“ (Клајн 2003: 57).

2.5 Морал

Морал је производ историјског развоја друштвене свести заснован на изградњи одређеног система вредности који у облику обавезујућих норми важи у конкретној историјској заједници и према којима људи усклађују своје понашање и регулишу међусобне односе. Дакле, три су основне карактеристике морала: а) историчност вредности које прокламује; б) територијална омеђаност тих вредности; в) те вредности представљају обавезујуће норме за исправно понашање припадника конкретне заједнице.

Академик Лукић указује да је „у извесном смислу могуће говорити о човечанству као моралној заједници у ширем смислу речи, тј. као заједници која ствара свој посебан морал“. Томе у прилог он наводи да „у извесним тренуцима своје историје, посебно савремене“ људи осећају извесне обавезе према човечанству као целини „према свим људима као људима, без обзира којој ужој заједници припадали“, при чему наглашава да су „те везе и та осећања још веома ретки, они не обухватају ефективно цело човечанство у буквалном смислу речи, обавеза је веома слаба и скоро без санкције...У сваком случају, постоји барем зачетак таквог морала“ (Лукић 1995: 416-417). Он наводи да општечовечански морал постоји и у смислу да се он посматра као „максималан морал и као антиципација будућег морала“ (Исто: 417), што се чини проглашавањем човечанства за моралну заједницу и свих људи „за моралне субјекте којима се признају одређена морална права“. Коначно, он овакав морал везује и за један „мали број људи, идеалисте, који већ доживљавају будуће јединство човечанства као стварност и тако се и понашају“ (Исто). Лукић наглашава да који год облик општечовечанског морала узели, он обухвата релативно малобројне норме, сразмерно броју односа међу члановима Човечанства. Оне наређују, према Лукићевом виђењу, „поштовање једнакости свих људи“, а тичу се и међународних односа, ратних сукоба и сл.

На основу Лукићеве анализе могуће је закључити да је морал тај облик друштвене свести, од свих које смо сагледали, који има највеће изгледе да задобије глобални, у смислу планетарни, значај. Треба, међутим, указати на то да општечовечански морал није битније унапредовао у свом конституисању од времена када је, пре четири деценије (1974), објављено прво издање Лукићеве „Социологије морала“. Све ово говори у прилог томе да су вредности партикуларних заједница, конкретних друштава, те које диктирају моралне норме, без обзира на чињеницу да се број релација међу припадницима Човечанства у ових четири деценије повећао, а њихов квалитет интензивирао.

3. Глобалност науке

Доказујући тврдњу о науци као, за сада, јединој глобалној (планетарној) друштвеној творевини, ми смо најпре аргументовали због чега поје-

дини облици друштвене свести које смо навели немају такав карактер. Сада је време да изнесемо аргументе који науци дају карактер планетарне друштвене творевине.

Главни чинилац општости науке јесте њен метод. „До научних ставова се долази одређеним објективним – и потпуно рационалним поступком: полази се од друштвено прихваћеног знања и од утврђених искуствених чињеница, па се из њих закључци изводе сасвим непристрасно, на основу правила логике која су једнака за све људе и све друштвене класе и све политичке теорије. При том се тежи искључењу емоција, жеља, интереса“ (Марковић 1994: 5). Друго, не мање важно, јесте циљ науке: она тежи стицању објективне истине о стварности и у реализацији те тежње она се користи научним методом применом кога се утврђује да ли је или није неки научни резултат истинит. Тај циљ у науци је општи – спознаја истине се поставља као циљ и сваког појединачног научног истраживања и науке као облика друштвене свести. Чак и у истраживањима која су верификаторног карактера, истина је циљ пошто она проверавају да ли одређено научно сазнање (још увек) јесте истинито.

Наравно, овде се може поставити питање релативности научне истине. Свакако је Попер у праву када указује на ту динамичку компоненту науке (Попер 1973). Наука стално поставља нова питања, стално се суочава са новим проблемима и увек изнова доводи у сумњу постојеће научне истине. На томе је, заправо, заснован научни поступак. Он је принципијелно антидогматски, за разлику од религије која прокламује догме у које човек не сме да посумња. Један од скоријих примера имамо у области медицине: када је откривена нова болест, СИДА, почетком 80-их година XX века, сматрало се да је у питању болест тзв. „ризичних група“ (хемофиличара, хомосексуалаца, интравенских наркомана, добровољни даваоци крви или они који су примили трансфузију крви); неколико година потом, након интензивирања истраживања и пораста броја оболелих, схватило се да није у питању болест „ризичних група“, већ да се ради о болести „ризичног понашања“: СИДА-у може да добије свако ко се понаша промискуитетно, има односе са непознатим партнерима, не користи презервативе, у случају наркомана дели шприц са другима и сл. Ова научна сазнања, која су и данас важећа, из основа су променила доктрину Светске здравствене организације у суочавању са овом болешћу, која је усмерена на медицинску едукацију, а што је дало одговарајуће резултате. Према томе, једна „научна истина“ замењена је другом у размаку од само неколико година, што иначе представља резултат скраћења друштвеног времена као директне последице напредовања процеса глобализације.

Када су једном прихваћени као научне истине, резултати до којих је дошла наука су прихваћени у читавом свету. Теслино откриће генератора који производи наизменичну електричну струју је планетарно прихваћено и примењено; *variola vera* је глобално распрострањена захваљујући научном и техничко-технолошком прогресу (географска открића, једрењаци ко-

ји су могли да преброде Атлантик), али је и елимисана са лица Земље захваљујући британском лекару Едварду Џенеру, који је открио вакцину, те усмереној глобалној акцији вакцинисања становништва која је у тридесетогодишњем периоду спровођена од стране Светске здравствене организације; Марксов закон људске историје према коме човек мора да прво задовољи своје елементарне потребе, па тек онда да се бави науком, политиком, религијом итд. такође има опште важење и до сада је много пута потврђиван у људској историји. Последњи велики пример је била пропаст СССР - државе чији су космонаути остајали на вештачким Земљиним сателитима које је та држава лансирала у орбиту и по шест месеци, али у којој је становништво током Горбачовљеве „перестројке“ морало да чека у дугим редовима за хлеб, пошто га нису производили у потребним количинама; лансирање Јурија Гагарина у Земљину орбиту, Кохово откриће бацила туберкулозе, Пастерово вакцине против беснила и поступка „пастеризације“, откриће и систематизовање периодног система елемената од стране Менделјејева и бројна друга научна открића која ни до данас нису оспорена, иако су извесно усавршавана - опет научним поступком - и свакодневно примењивана широм Планете, речито сведоче о свом глобалном, планетарном карактеру.

Данас међу научницима који проучавају процес глобализације, без обзира на то да ли је реч о хиперглобалистима, скептицима или трансформационистима (Хелд према Гиденс 2005: 63) постоји општа сагласност бар око једне ствари: научни прогрес је главни фактор убрзања процеса глобализације. Они своју потврду проналазе како у историји, тако и у садашњости: откриће Гутенбергове пресе и њено усавршавање са открићем парног мотора допринело је штампању већег броја књига, али и новина, што је опет све допринело настанку техничко-технолошких услова за формирање јавног мњења (Хабермаас 2012) најпре на локалном, потом национално-глобалном, те на нивоу Планете; научни проналазак компјутера и интернета – који је створен најпре у војне сврхе (Штамбук 2005: 362-384) – омогућили су праву револуцију у размени података међу људима широм Планете. Она је, и буквално, постала „глобално село“ (McLuhan). Не ради се више о брзом протоку информација од центра ка примаоцима какав је случај био са свим масовним медијима који су такође допринели глобалном повезивању Планете, што је посебно случај с настанком прве „глобалне телевизије“ (CNN)³ која је имала свој политичко-идеолошки задатак у креирању јавног мњења и његовог припремања за освајачке ратове које је Америка водила у последњој деценији прошлог века. Интернет има другачију структуру од других масовних медија, која омогућује *vice versa* поруку, практич-

³ Схватајући значај поседовања „глобалне телевизије“ неколико година касније настале су и тв станице „Russia Today“, али и арапска испостава CNN - “Al Jazeera”, која је имала велику улогу у тзв. „арапском пролећу“ 2011. и неуспешном покушају да се оно прошири и на Сирију током наредне две године (в. Краговић 2013).

но у реалном времену. У том смислу је он значајно демократичнији у односу на друге масовне медије. Настанак овог медија, и његових деривата у лику виртуелних друштвених мрежа (в. Бауер 2013), не само да је резултат научног открића, већ има и најмање за нашу тему две релевантне последице: а) друштвену, која се огледа у чињеници повезивања људи широм Планете, међусобног комуницирања и, између осталог, и на тај начин утицаја на одигравање друштвених промена у савремености; б) научну, пошто он омогућује широку размену научних информација, научних чланака, научних књига публикованих широм света, њихову лаку приступачност свима, објављивање *on-line scientific papers* што омогућује доступност резултата истраживања светској научној заједници оног тренутка када су они и саопштени, одржавање *on-line* научних дискусија о неком проблему, стварање интернет научних заједница научника заинтересованих за решавање одређеног проблема, итд. Реално остваривање начела проверљивости у научном истраживању (в. Шуваковић 2010: 15-16), с појавом и развојем интерента је значајно олакшано и, истински, добило глобалне размере. „Кад идеја постане јавна, она се придружује интелектуалној атмосфери која храни умове свих нас“ (Рамон, Кахал 2007: 48-49). Ако, дакле, имамо у виду чињеницу да је наука тај фактор који суштаствено доприноси процесу глобализације – а што смо демонстрирали на неколико примера – онда се може извести и следећи закључак: наука доприноси убрзању друштвеног процеса глобализације, у савремености турбоглобализацији, доприносећи на тај начин и самом даљем развоју науке, али и сопственом глобализовању (у смислу: планетаризацији).

Одговарајући на питање када заправо започиње процес глобализације (планетаризације) научних сазнања, дошли смо до закључка да се то збило онда када су испуњени следећи услови: а) дошло је до еманипације науке од филозофије у XVII веку (уп. Новаковић 1994: 30); б) томе су претходила велика географска открића, која су довела до настанка главног услова за глобализацију (у смислу планетаризације): да људи широм Планете знају једни за друге; в) један од резултата велике Француске буржоаске револуције 1789. била је и слобода научног стваралаштва и збацивање окова догматизма које је Римокатоличка црква наметнула Европи; г) три индустријске револуције (укључујући и последњу, научно-технолошку) су допринеле практичној примени резултата науке у животима људи, управо у складу са циљем који она има: да служи људима и да разрешава практичне проблеме са којима се сусреће Човечанство. Дакле, ово је у грубим контурама одређено време када се наука конституише као прва глобална (планетарна) друштвена творевина. Треба указати и на још један фактор који је допринео науци у процесу стицања статуса прве глобалне друштвене творевине. То је описмењавање најширих слојева људи, што је и последица

настанка социјализма⁴ у једном броју држава и њиховог утицаја на друге земље, али и антиколонијалних устанака и стицања независности великог броја земаља у другој половини XX века, које су управо описмењавање становништва уврстиле међу своје глобалне друштвене циљеве. Понекад неки неписмени становници и нису били свесни да је вакцина коју примају резултат научног сазнања, али су били сасвим свесни оног главног: да им је спасла живот, тј. „решила људски проблем“. Повезано са овим је ширење научних сазнања кроз институционалну социјализацију, кроз школске системе, путем којих се она преносе новим генерацијама, које се васпитавају у складу са увек новим научним сазнањима, али не бришући из памћења оно што је већ научно спознато. Ово омогућава да она не остану позната искључиво припадницима одређене научне заједнице, као што је то случај са другим друштвеним творевинама које смо претходно размотрили, већ научна сазнања постају део општељудског фонда знања, поготову када се ради о фундаменталним знањима. При чему, иако смо наводили примере претежно из примењених и техничких наука, изнето важи и у области друштвених наука. На пример, Богардусова скала социјалне дистанце примењује се од стране социолога у свим деловима света за њихова истраживања. Наравно да се кроз школске садржаје могу „прошверцовати“ и они садржаји који имају ненаучни, нпр. идеолошки карактер. Међутим, и поред тога, богат је фонд истоветних научних сазнања до којих долазе ђаци и студенти широм Планете, чак и у земљама са изразито аутократским (нпр. теократским) режимима, иако је свакако слобода научног стваралаштва и уопште слобода мисли, у таквим друштвеним системима изразито ограничена.

Коначно, у аргументацију за доказивање тврдње о науци као првој глобалној (планетарној) творевини, потребно је подвући и један вредности аспект: као људска творевина, она је истовремено у служби људи, и то принципијелно независно од њихове расе, нације, класе, порекла итд. Отуда је наука изразито хуманистичка творевина.

4. Ка закључивању

У теоријском истраживању које смо спровели и овде представили, аргументовано смо доказали исправност наше полазне хипотезе да је наука једина глобална (планетарна) друштвена творевина. Сви други облици друштвене свести имају више или мање парцијални карактер, при чему неки поседују у зачетку неке од елемената који би се такође могли третирати глобално-планетарним (морал, како је то указивао академик Лукић).

Наука као једина глобална (планетарна) друштвена творевина, стекла је тај статус кроз успостављање односа са процесом глобализације: наука је била фактор развоја историјског процеса глобализације, посебно је

⁴ Прецизније речено: оног друштвеног система који је називан социјалистичким, а у пракси се спроводио као реални социјализам, самоуправни социјализам, социјализам наших боја итд.

допринела интензивирању овог процеса у фази коју називамо „турбоглобализацијом“, док је са своје стране процес глобализације доприносио ширењу остварених научних достигнућа у све делове света и њиховој практичној примени широм Планете. Када се томе дода организован, систематски и плански рад кроз институције секундарне социјализације (школе, факултете) на усвајању знања о светским научним достигнућима као општечовечанском фонду знања, постаје сасвим јасно и то како је науци пошло за руком да стекне овај статус.

То што је наука на данашњем ступњу развоја човечанства једина глобална (планетарна) друштвена творевина, никако не значи да ни друге друштвене творевине током историјског развоја друштва неће стећи такав статус. С друге стране, постоји и опасност да наука изгуби статус глобалне (планетарне) друштвене творевине. То ће се десити само и ако нека сила (заједница, група) оствари монопол на науку и стицање научног сазнања, усмеравајући њен развој искључиво ка остваривању сопствених, ужегрупних интереса и циљева, манипулишући њеним резултатима, користећи их против остатка Човечанства и доводећи у питање основни задатак науке да беспопштеном критиком свега постојећег, Човека стално води путевима новог сазнања и разрешења проблема са којима се људско друштво суочава. Ипак, са данашње тачке гледишта, чини нам се да овакво нешто у скорој будућности није остварљиво.

Литература

- Бандић 2004: Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд: НОЛИТ.
- Бауер 2013: И. Бауер, *Дигитални маркетинг*, Београд: Завод за уџбенике.
- Бжежински 2001: З. Бжежински, *Велика шаховска табла*, Подгорица: ЦИД, Бања Лука: Романов.
- Бжежински 2013: З. Бжежински, *Америка-Кина и судбина света: стратешка визија*, Београд: Албатрос плус. Факултет безбедности Универзитета у Београду.
- Гиденс 2005: Е. Гиденс, *Социологија*, Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- Илић 1991: М. Илић, *Социологија културе и уметности*, Београд: Научна књига.
- Клајн 2003: Н. Клајн, *Не лого*, Београд: Самиздат Б92.
- Коен, Нејгел 2004: М. Коен, Е. Нејгел, *Увод у логику и научни метод*, Београд: Јасен.
- Краговић 2013: Б. Краговић, *Масовни медији у глобалном добу*, Београд: Задужбина „Андрејевић“.
- Лукић 1995: Р. Лукић, *Социологија морала*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ.

- Марковић 1994: М. Марковић, *Филозофски основи науке*, Београд: БИГЗ, ГЕНЕС-С Штампа, Просвета, СКЗ.
- Nerrière, Hon 2009: J. P. Nerrière, D. Hon, *Globish - the World Over*, Lexington: International Globish Institute.
- Новаковић 1994: С. Новаковић, *Увод у општу методологију и историја методолошке мисли*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Печујлић 2002: М. Печујлић, *Глобализација: два лика света*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Попер 1973: К. Р. Попер, *Логика научног открића*, Београд: НОЛИТ.
- Попер 1982: К. Р. Попер, „Логика друштвених наука“, Београд: *Трећи програм*, зима 1982, Београд, 347-362.
- Рајс 1997: А. Рајс, *Чујте, Срби*, Горњи Милановац: Дечје новине, Београд: Савез удружења ратника ослободилачких ратова Србије 1912-1919. и потомака, Историјски музеј Србије.
- Рамон, Кахал 2007: С. Рамон, Кахал, *Правила и савети за научна истраживања (подстицаји вољи)*, Мадрид: CSIC.
- Турен 2000: А. Touraine, *Can We Live Together? Equality and Difference*, Stanford (California): Stanford University Press.
- Хабермас 2012: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Нови Сад: Mediterran publishing.
- Штамбук 2005: В. Штамбук, *Информатика и Интернет*, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Чигоја Штампа.
- Шуваковић 2010: У. Шуваковић, *Академско писање у друштвеним наукама*, Београд: Досије.

Извори

- Најраспрострањеније религије света у 2005: *Major Religions of the World by Number of Adherents* <http://www.adherents.com/Religions_By_Adherents.html> 29.05.2013.

Биљана Т. Продовић Милојковић*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за социологију
Александра М. Самокал Јовановић**
Народна библиотека „Радоје Домановић”
Лесковац

DOI 10.7251/ZRNSFFP0814245P

Стручни рад

КРИЗА, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И СУДБИНА КУЛТУРНИХ ИДЕНТИТЕТА У ГЛОБАЛНОМ СВЕТУ***

Уводна разматрања

*„Глобализација у нашим животима није нешто случајно и пролазно.
Она из темеља мења околности под којима живимо.
Она је наш нови начин живота”.*

Ентони Гиденс

Балкан данашњице разапет је између процеса *глобализације, модернизације и ретрадиционализације*; те такав „процес промена“ није заустављен на његовим границама, већ се простире преко њега, тако да се и после, више од деценију и по, он политички налази на путу према Европској унији; а социолошки у ствари ка периферизацији привреде, културе и друштва; односно амбивалентног стања кретања између модернизације и оживљавања традиционализације. Зато се данас савремени Балкан налази између затвореног (националног) идентитета и отвореног грађанског, тј. европског идентитета.

У целокупном поимању утицаја савремених глобалних процеса и њиховог деловања на метаморфозу/преображај и судбину идентитета постоје различита тумачења, која се крећу све до њихове искључености. Међутим, с друге стране не треба заборавити чињеницу да сва друштва која размишљају о својој будућности, о опстанку своје културе и народа узетог у целини, не могу и не би смеле да зауставе „ход модернизације, глобализације и развоја друштва“, те се морају припремити и бити спремне да се том развоју прикључе. Иако то са собом носи и одређене последице које се огледају у томе да усвајање новог увек иде науштрб и губитак већ постојећег односно сопственог/ властитог идентитета. Креирање и очување иден-

* biljanaprodivic@gmail.com

** samokal@yahoo.com

*** Прилог је резултат ауторових истраживања на макропројекту «Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција» (179074), које реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за просвету и науку РС.

титета свакако је један од главних задатака сваког друштва, јер уколико се изгуби свој идентитет он се не може надоместити усвајањем туђег, а још мање његовим имитирањем. Ово свакако не значи да требамо бити потпуно затворени и искључиви према другима и другачијима, већ је неопходно остваривати културну сарадњу, како са развијеним и јаким тако и са неразвијеним и slabим друштвима и културама.

Због свега овога аутори у раду чине покушај да скрену пажњу на актуелност и важност овог проблема; управо због тога што се и наше друштво налази у „вртлогу транзиционих дешавања“ (*Љ. Митровић*); па је због тога потребно имати јасну представу на какав и на који начин бити савремен и актуелан, истовремено чувајући своје сопствено (национално) биће од нестајања и заборавља.

Глобализација, модернизација и преображај/метаморфоза идентитета

-Културни идентитет данас-

У друштвеним наукама проблем глобализације је веома актуелан, међутим, и поред тога ми и даље немамо консензус око тога шта је то заправо *глобализација*. Овај појам је, како је то лепо рекао *Ентони Гидинс*, „дошао ниоткуда да буде свуда“. Када говоримо о процесу дефинисања појма глобализације, велики проблем представља недоследност у коришћењу овог термина, како од стране лаика тако и од стране научника. Ипак највећу потешкоћу у настојању да се дефинише овај појам, представља у ствари сложена и неухватљива структура самог феномена.

Глобализација обухвата скоро сваки сегмент људског бивствовања: економски, политички, социјални, културни, еколошки... Због те чињенице, у друштвеним наукама јавља се велики број дефиниција које у први план истичу различите димензије глобализацијских процеса. *Ентони Гиденс* истиче да се глобализација „може дефинисати као интензификација друштвених односа на светском плану, која повезује удаљена места на такав начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли километрима далеко и *vice versa*“ (Гиденс 1988: 69). *Ана Чекеревац* о глобализацији пише из перспективе социјалног развоја, истичући да је „глобализација комплексан процес, који испољава спајање економских, политичких, социјалних и културних фактора који међусобно делују на светском нивоу захваљујући експанзији знања, информација, комуникација, трговине и технологије преко државних граница и полова економске активности. Тако глобализација подстиче појаву безброј промена у социјалним, економским, културним и политичким организацијама, у политици и управљању системима националних држава у интеракцији на глобалном нивоу“ (Чекеревац 2007: 369). Економисти *Дирдроф* и *Стерн* суштину глобализације посматрају кроз раст међународне трговине, истичући да глобализацију, између осталог, карактерише: пораст броја директних страних инвестиција, експанзија

мултинационалних компанија, стварање светског финансијског тржишта... Они глобализацију дефинишу као „повећање међународне размене на тржиштима добара, услуга и тржишту неких фактора производње, укључујући раст и развој институција које премошћују националне границе – предузећа, владе, међународне институције и невладине организације” (Дирдроф, Стерн 2001: 403). Без обзира из ког угла посматрамо процес глобализације, она представља веома сложен систем економских, социјалних, културних, политичких и других процеса који воде све већој повезаности и међузависности разних делова света.

Поред проблема око дефинисања појма глобализације, постоје и неслагања када је у питању историјско ситуирање почетка глобализацијских процеса. Па тако један број научника њен почетак везује за двадесети век, истичући да тек промене настале у овом веку, односно развоју капитализма и либерализација међународних економских односа, буран развој средстава масовног комуницирања и електронских медија, стварају услове за почетак глобализацијских процеса. Неки је аутори повезују са настанком тржишне привреде, али треба споменути да такође нису ретки ни они аутори који заступају становиште да је „темељ“ глобализацијских процеса „ударен“ још у античком добу, и да је у ствари стварање Римског царства први круг глобализацијских процеса.

На овом месту, као веома значајно, желимо да истакнемо присуство поларизованих ставова о друштвеном значају глобализацијских процеса. Велики број аутора истиче да је овај феномен објективан и историјски нужан процес; за друге је то идеја осмишљена од стране утицајних људи и институција, па присталице овог става истичу да је глобализација нови облик колонијализације света од стране Запада и извор нових светских неједнакости. За друге ауторе вома је битна чињеница да глобализација носи са собом могућност ширења демократских и космополитских идеја, наглашавајући да глобализацијски процеси са собом носе и еманципацијски потенцијал. Такође постоје и научници који сматрају да је процес глобализације почетак нестанка националних држава, док други сматрају да ће у новом, глобалном свету, национална држава имати и даље веома битну улогу. *Мирослав Печујлић* каже да глобализација бивствује у више димензија, „у једној својој димензији глобализација је објективни планетарни процес технолошко-информатичке револуције, стварања глобалне економије, рађање гео-културе која води све тешњем повезивању друштава, њиховој међузависности и стварању светског система. Другу димензију представља форма коју глобализација задобија, односно њен демократски или ауторитарни карактер“ (Печујлић 2001: 21). Наша полазишта о овом великом глобалном процесу усмерена су на подршку става да глобализација, као скуп разних, некад неусклађених, процеса, сама по себи не може бити ни добра ни лоша, већ је условљена неким објективним законитостима, и конкретним људским активностима.

Ни појам *модернизације* није једнозначан, и често се у друштвеним наукама користи у разним контекстима. Није редак случај да се појам модернизација користи као синоним за појам „вестернизација“. Аутори који имају овакав однос према модернизацији истичу да је модернизација некритични начин промовисања и усвајања западног система вредности. За разлику од њих, заговорници другачијег односа према процесу модернизације истичу еволуцијску димензију модернизације. Раде Калањ, у складу са тим приступом, модернизацију дефинише „као опћи процес прелаза из традиционалног у модерно друштво или модерност која, између осталог, имплицира вјеровање у разум и рационалну акцију, индустријску капиталистичку економију, признавање права појединца, демократску политичку организацију и социјалну структуру засновану на класној друштвеној подјели“ (Калањ 2007: 113). Тако овај аутор истиче да процес модернизације обухвата: политичку, економску, друштвену и културну модернизацију. Код промишљања овог феномена веома битна је и дистинкција између појмова модернизације и савремености. Тако Никола Божиловић истиче да „савремено не треба идентификовати са модерним. Процес модернизације компатибилан је са културним развојем и он се заснива на развоју економских и демографских потенцијала, повећању географске покретљивости, развоју политичких институција, порасту квалитета животног стандарда, продужењу животног века – укратко, унапређењу културе у њеном најширем виду“ (Божиловић 2010: 117). Савременост представља одређени историјски тренутак који се изражава презентом, али он не мора да буде дотакнут и процесом модернизације.

Чињеница да је неминовност промена коју са собом носи модернизација, уз „захукталу машину“ глобализације узрок промена у свету, које су захватиле све ћелије друштва, са собом носи потребу да се дефинише и пажљиво проучи однос модернизације и традиције. У таквом стању страха и незнања за голу егзистенцију, поставља се питање судбине малих, слабих и неразвијених друштава; пред којима, између осталог, стоји изазов прикључивања процесима транзиције са свим карактеристикама које она са собом носи, с једне, и очувања „сопствености“, тј. традиционалног, с друге стране. Због тога однос модернизације и традиције представља веома значајно питање које је у центру пажње великог дела научне јавности. Поред разних варијација можемо да говоримо о три основна приступа овом проблему.

Заговорници *првог* приступа залажу се за радикални раскид са традицијом, они потцењују значај традиције, али и саме културе као фактора идентификације појединца и друштва.

Други приступ се може назвати традиционалистичко-конзервативистичким. Аутори који заступају овакав однос према модернизацији и традицији прецењују значај традиције, инсистирајући на очувању свих традиционалних елемената културе, чак и тада када ти елементи више нису утемељени у савременом животу. Они су заговорници *status quo* политике,

сматрајући да је свака иновација негација традиције која носи са собом опасност губитка културног идентитета.

Главна карактеристика *трећег* становишта, о односу модернизације и традиције, јесте инсистирање на могућности склада између процеса модернизације и очувања традиције. Аутори и заговорници овог става истичу да на традицију треба гледати као на конститутивни елемент сваке културе јер потенцијално садржи творачку димензију. Клица новог често се налази у најсмелијим слутњама и наговештајима у прошлости, а вредност прошлога огледа се у могућности његовог пројектовања у будућност. *Е. Санир* је с пуно разлога препознавао истински културизованог појединца или друштво у оним људима или социјалним групацијама које не одбацују прошлост с презиром. Али уз једну важну напомену: да је “прошлост од културног интереса једино док је још садашњост, или док год може постати будућност. Језик, писменост, религија, уметност и народна предања, онда кад су сачувана у традицији једног народа, омогућују да човек лакше себе налази у садашњости и пројектује у неки нови живот“ (*Божиловић* 2010: 115). Присталице овог става упућују нас на чињеницу да је неопходно пронаћи инструменте друштвеног развоја који ће нам обезбедити конвергенцију и комплементарност традиционалних и модерних компонента културе.

Задатак сваког друштва, па и нашег друштва у транзицији, јесте да од старог и традиционалног културног материјала изгради нов идентитет и интегритет, иначе нимало лак и једноставан посао, који захтева добро промишљање, планску одговорну и доследну акцију. Заправо је тежња да се у организовању политичког и привредног живота што више приближимо модерним европским идолима, а да с друге стране сачувамо, у духовној сфери, културне посебности, развијајући дијалог и партнерство са другима.

Иако су моћне развијене земље (Запад) прокламовале идеју „мултикултуралности“, као обележја модерности и савремености, која је између осталог само замка и мимикрија „(...) једног снажног таласа културног империјализма, у виду агресивне американизације и вестернизације свих других, а нарочито малих култура, него што је реалан културно развојни процес“ (*Митровић* 2004: 49), подручје културе малих држава, упркос снажном утицају културе моћних и развијених земаља, остаје као одлучујуће поље очувања себе и својих посебности.

У складу с тим, нема сумње да је један од најзначајнијих теоријских дискурса о глобализацији онај који се бави односом глобализације и културе, односно проблемима очувања културних идентитета у глобалном свету. У теоријама које се баве проучавањем овог односа доминантна су три основна приступа.

Заговорници *првог* приступа истичу да је културна хомогенизација неизбежан резултат глобализације. Они сматрају да је униформност и губљење богатства културне разноврсности неминовна последица глобализације. Аутори који стоје на овом становишту истичу да глобализацијски процеси са собом носе могућност наметања униформних културних образа-

ца и вредности, што представља реалну опасност по културне идентитете и традиције многих земаља. Под утицајем глобализације долази до колонијализације и монополизације културних тржишта „малих“ и „неразвијених“ земаља од стране транснационалних компанија, које пласирајући своје производе намећу њима одговарајуће вредносне обрасце, али исто тако утичу и на формирању укуса. Велике монополистичке „фабрике културе“ не остављају довољно простора за развој локалних култура и културних идентитета. *Рицер* је увођењем термина „мекдоналдизација“, а имајући на уму пример организације рада у једном ланцу ресторана брзе хране, скренуо пажњу на опасност коју са собом носи таква организација друштва, истичући да стандардизација ефикасности, предвидивости, исплативости и униформности, представља велику опасност која може довести до брисања разлика и посебности „малих“ друштава и заједница. Насупрот *Рицеру*, *Питер Тејлор* истиче да је културолошка хегемонија уобичајени модел друштвеног бивствовања, као и чињеницу да је светски поредак одувек имао хегемонистички облик. *Тејлор* истиче да су се кроз историју у улози хегемона смењивале разне цивилизације и нације као што су Холандија, Шпанија, Велика Британија, Португал или Америка. Визије света доминантних култура и нација, у одговарајућем историјским тренутку, биле су наметане осталим заједницама које су дошле у контакт са тим културама, неке културне заједнице су успеле да се прилагоде и очувају свој културни идентитет а нека су се у потпуности асимиловале и тако изгубиле свој идентитет.

Представници *другог* тренда истичу да процес глобализације носи са собом могућност за неговање културног диверзитета и хетерогености и уједно отвара велике могућности за промоцију локалног на глобалној позорници. Такође, као веома битну чињеницу истичу да освојена политичка и људска права путем глобализацијских процеса постају доступнија свим људима на свету.

Трећу приступ у проучавању односа глобализације и културе је онај који говори о процесима хибридизације културе. Теоретичари који заговарају ово становиште истичу значај настанка нових културних облика и идентитета, путем многих културних контаката. Они сматрају да у процесу глобализације културе не долази увек до пасивног усвајања културних елемената и образаца, већ разни културни елементи бивају модификовани, прилагођени и укрштени са културним елементима и обрасцима друге културне заједнице, а након тога и инкорпорирани у постојећи културни систем. Па тако глобализација културе представља мултидимензионални процес у којем се сви мењају.

Упркос једној таквој тенденцији „промена“ ауторке у раду подржавају став да се вртлогу глобализације не треба супротстављати, већ му се на време и адекватно треба прилагодити; управо зато што је данас политички императив усмерен на очувању своје државе, све док је други чувају, сличним оним ентузијазмом са којом су је чували наши историјски преци; поучени њиховим искуствима и знањима да се у конфликте, конкуренциј-

ске трке и утакмице са јачим и богатима не треба упуштати. Кључ је у међусобној комуникацији, помоћу које слабији и сиромашнији, као специфичног културног и друштвеног процеса, имају прилику да равноправно учествују, сарађују и размењују своја добра са богатима. У том контексту је у праву био *Милован Митровић* када каже да нам „култура остаје као главни мост према Европи и свету“, с обзиром да нам је политика компромитована, а економија урушена (Митровић 2004: 50).

Треба рећи да се у савременом друштву технологија као нова идеологија (*Маркузе*) јавља као моћно средство владања, и као општи параметар сваког конкретног друштва. Њени утицаји протежу се и на саму културу, губећи њену спонтаност и аутономност, што чини и један од облика губљења самог културног идентитета. Такав технолошки прогрес, са својим производима, обезличује човека, стварајући људе „ослобођене“ од напора мишљења, директног дружења, али и непосредне комуникације. Такав човек постаје себи самодовољан, изолован и устаљен од свега и свакога, олако препуштајући се олакшицама техничких новотарија, и новонасталих достигнућа, мислећи о њима као о својеврсном дару. Такво стање присутно је у свим сферама друштва, па и у образовању, које се намеће друштву искључиво са ефектима користи. Можда *Орвелова предвиђања*, из половине прошлог века, само су мали део свега што све савремена технологија човеку може да учини, како у позитивном, тако и у негативном смислу.

Због свега овога није тешко уочити како се теоретичари (*М. Холброн*, *М. Хараламбос*) слажу око чињенице да су идентитети изграђени, и да се њихово изграђивање увек догађа у контексту које је означено односима моћи. Зато се, према њиховом мишљењу, и предлажу разликовања три облика и извора изградње идентитета. Будући да се друштвено изграђивање идентитета увек догађа у контексту који је означен односима моћи, *Кастелс* предлаже разликовање три облика и извора изградње идентитета:

а) *легитимирајући идентитет* који уводе доминантне друштвене институције како би прошириле и рационализирале своју доминацију у односу према друштвеним актерима, који настаје под непосредним утицајем званичних а супрематских институција у друштву;

б) *идентитет отпора* који стварају они субјекти који се налазе у положајима у којима су обезвређени логиком доминације и резултат је конкретне активности оних субјеката који се осећају подређено и уgroжено од стране доминантног идентитета;

в) *пројектни идентитет* који настаје кад друштвени актери, на темељу било каквих, њима доступних, културних материјала граде нови идентитет који редефинише њихов положај у друштву, и, то чинећи, траже модификацију/промену свеокупне друштвене структуре; настајући на основама сагласности група у друштву, о питању редефинирања или изградње новог модела самосвојности као релевантног за друштвени колективитет у целини (*Кастелс* 2002: 16-22).

Формирање индивидуалитета као „феномена *sui generis*, поставља се не само пред појединце, већ и пред сваки народ који исто тако мора да уобличи сопствени идентитет да би означио своју културну специфичност, али не зато да би се по сваку цену дистанцирао од других народа, већ да би са њима комуницирао” (Стевановић 2008: 324).

Сваки идентитет учествује у стварању друштва и увек га треба посматрати у оквиру одређене контекстуалне равни, јер само по себи они немају одлике позитивног или негативног. Свака од њих има карактеристично друштво у којем постоји и које ствара, и у оквиру којих се и дешавају нове промене и стварају нови идентитети. Зато се можемо сложити са *Кастелсовом* оценом да успон умреженог друштва доводи у питање процесе изградње идентитета у овом периоду и тиме покреће нове форме друштвених промена. Због свеопштег стања цивилног друштва, који се смењује и развија, *Коковић* доноси закључак „да у новом свету (...) преовлађујућим дионизијским обрасцима скоро да више и нема потребе за легитимирајућим идентитетима (...), који губи способност повезивања са стварним животом и вредностим у већини друштава, (...) али је зато видљива појава снажних идентитета отпора” (Коковић 2002).

Такви нови идентитети пружају отпор глобалним стремљењима, за тварајући се у сигурност заједнице, и истовремено стрепећи од радикалног индивидуализма.

На сцени историје савременог света може се уочити тенденција губитка једног идентитета који се слободно развија и који је отворен за преплитање и додире са другим културама. Такво стање је нарочито присутно код моћних држава које желе да се представе и наметну као извор унифицираних вредности, не само у својим културама, него свуда у свету. Свакако не требамо заборавити да је готово немогуће „да се остваре културни контексти, а да не дође до страховања за губитак сопствене културе” (Божовић 2007: 87). У сличном контексту говори и *Валтер Бил* када каже да сами културни додире богате културу, само онда када нису у савременом свету условљени сплеткама и дискриминацијама. Па се према истом аутору култура одређује као: „живо ткиво, ... као способност за стваралачке промене, при чему се и ове промене требају држати на граници идентитета...” (Бул 1994: 164-167).

Многобројна страдања малих и слабих од стране јаких нарочито су забележена у историји. Сви ти сукоби нису имали за циљ само економско поробљавање и уништење њихове правне и политичке независности, већ су као такви били и израз тежње за културном асимилацијом покорених. Нажалост сведоци смо тога да једна суперсила диктира догађаје и сама у њима учествује у зависности у којој мери се тиме остварују њени интереси. У том смислу треба навести став *Валтера Бењамина* који о овоме каже: „да онај који је стално побеђивао, све до дана данашњег корача у триуфалном походу, што властодржце води преко данас побеђених. Као што је одувек било уобичајено, у триуфалном походу се носи плен. Тај плен се назива

културним добрима“. Таква свест о постојању релације великих и малих у историји неминовно доводе до страха код малих и неразвијених, и то не само страха од покорвања и губитка идентитета, већ и од њиховог биолошког нестанка.

Посебно је данас питање да ли су и колико културе спремне на потпуну интеграцију у међусобним контактима. Поједини теоретичаре су ставили да је до тога стања готово немогуће доћи (*А. Л. Кроебер*). У самом глобализованом свету јасно прети опасност оригиналним културама; па тако као неизводљиви излаз из једне такве ситуације *Сен* наводи „заустављање процеса глобализације, трговине и економије“ (*Сен* 2002: 283-284).

Традиционалне вредности (попут породице, нације, Бога) постају окоснице повезивања, у коме се територија доживљава као средство које ће осигурати «затвореност њиховог табора». Будућност идентитета је према *Коковићу* у «изграђивању интереса вредности и пројекта на темељу тренутног искуства», тако што ће на посебан начин повезивати историју, природу и културу (опширније у: *Коковић* 2002: 170). С циљем спречавања даље деградације културног наслеђа и идентитета мора се радити вешто и предано, како се не би дошло до онога што каже *М. Митровић* «отуђивања српског културног наслеђа, док се други несметано баштинају на нашем добру: најпре језика и књижевности, а потом и на њивама и у кућама» (*Митровић* 2004: 51).

Става смо да се у владајућој ери информатичког света не треба олако прихватити друго/туђе културно и национално наслеђе, које се по правилу проглашава савршенијим и цивилизованијим, а своје властито наслеђе просто одбацили и напустили. Те се у том контексту слажемо са *Митровићем*, који каже да су «резервоари културног наслеђа (...) исходишта својеврсних идентитета идеја које ће представити главну легитимацију сваке друштвене заједнице коју би други могли (...) да уважавају» (*Митровић* 2004: 61).

Пред земљама које су као и Србија на удару олује глобализације и модернизације стоји веома велики задатак – задржати свој идентитет и унапредити своје позиције у свету.

Све промене које намеће и доноси савремени ток развоја треба прихватити са одређеном врстом опреза, и уз пуно поштовање себе и вредновања сопственог идентитета. Па нас тако стање и глобална криза која влада друштвом све више упућује на чињеницу да су поштовање различитости, отвореност према другоме и хетерогеност културе вредности које немају алтернативу, ни када је процес глобализације у питању. Не хранимо енергију мржње износећи негативне примере, него отапајмо ту негативну енергију позитивним примерима слоге и љубави. Сетимо се мудрог *Андрића* који каже: „...у земљи таквих разлика, где паралелно постоје четири религије, потребно је четири пута више слоге, љубави, толеранције...“ (*Марић* 1998: 25). Чувена *Спинозина* мисао *homo homini sacer est - човек је човеку светиња* - добро дође као подсетник како се треба односити према другом и дру-

гачијем. *Фром*, на следећи начин илуструје осећање члана једне такве групе: „Ја, који сам у ствари мрав, припадањем групи постајем див и члан најдивније групе на свету“ (Марић 1998: 27).

У фокусу свега изреченог, ауторке се слажу да је толеранција засигурно цивилизацијско достигнуће, и због тога јој, засигурно као таквој, треба тежити.

Приближавање свету није изводљиво ако му поставимо многе границе, али то не значи да треба да се одрекнемо миленијумског наслеђа ради шарене приче о бољој сутрашњици, која се не зна да ли ће и када ће доћи, а још мање колико ће трајати. Прожимање култура разних народа може да буде препорука за организовање и формирање светске државе, у коме ће културни идентитет сваког народа, па и нашег, бити једна перла више у огрлици богатства света, култура и цивилизација.

Потпуно прихватање туђег на месту својег могуће је и оправдано само онда када се расточи и разгради вредносно-нормативни систем, и када се он сведе на пуко имитирање богатих слојева и друштва. Надање да ће нам неко други донети бољитак и напредак само је пуки сан и вешт, али провидан маркетиншки слоган лаких политичара без визије. Брига о основним темељима друштва (породице, својине, државе, цркве) и њихове обнове једини су гарант њиховог оздрављивања и повезивања старог и новог с циљем трајања и напредовања.

Уколико заборавимо на своје вредности, а уместо њих прихватимо туђе, убрзо ћемо постати део историје, и то само по томе што ће нас споминјати да смо некад живели и постојали као народ.

Закључна разматрања

Значајне промене које су се десиле у другој половини 20. века, у коме су државе, по културним садржајима, постале хетерогене утицале су на актуелизацију значајног занимања за испитивања саме културе.

Пројекат новог доба, односно новог светског поретка, постаје уједињен око истих вредности које претендирају да буду прихваћене и проглашене за универзалне. Реч је заправо о пројектима и акцијама којима се тежи да се културе малих народа и земаља прогласе за превазиђене и застареле, а да се уместо њих нуди нешто сасвим ново, и као такво наравно пожељно и добро. Такви новонастали трендови теже да затру све што има предзнак националног, оригиналног и укореењеног у свест народа.

Културни идентитети су посебно занимљива мета креаторима новог светског поретка. Управо због тога што се преко њега, на индиректан начин, заправо жели сломити суверенитет и интегритет малих и неразвијених држава. На овом месту ћемо изнети став француског политичара, бившег председника Републике Француске *Николе Саркозија*, који између осталог каже да (...) сви морамо поштовати различитости, али не по цени стварања таквог друштва у коме би заједнице само коегзистирале једна поред друге.

Тако је у једном свом говору истакао да је француски народ просто захтевао од досељеника, уколико долазе у Француску, да се утопе у једну заједницу, националну заједницу, и да уколико то не буду желели да прихвате, у Француској неће бити добродошли. Зато је на крају свог излагања истакао, како је његов народ исувише био забринут за идентитет особе која долази, а недовољно за идентитет земље која га прихвата¹.

Љубиша Митровић сматра да „мали народи”, као што су балкански и њихове елите у условима глобализације имају посебну одговорност да брину о свом националном идентитету и о својој култури.

Но, једино ће култура (или како то пише *И. Волерстин* – геокултура) бити оно по чему ћемо се препознавати у мравињаку човечанства. Дакле, то више неће бити ни војна ни технолошка моћ, ни геополитичка, ни моћ економије, већ моћ културе, вредности људског и културног капитала.

Мишљења о овој проблематици међу теоретичарима су подељена, од оних апологетских до оних супротних. Сматрамо да ниједна култура не може да буде и да живи изолована, и да културни контакти заправо представљају богатство, како за културу која долази, тако и за ону која је дочекује. Само у таквим међусобним контактима али на равноправним основама може се очувати сопственост, а истовремено бити актуелан и савремен.

Литература

- Божиловић 2010: Н. Божиловић, „Традиција и модернизација: европске перспективе културе на Балкану“, Београд: *Социологија*, Vol. LII, № 2, Београд, 113–126.
- Божиловић 2006: Н. Божиловић, „Идентитет и значење стила у поткултури“, Београд: *Филозофија и друштво*, бр. 2, Београд, 233–253.
- Божиловић 2007: Н. Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Ниш: Филозофски факултет/Центар за социолошка истраживања, Пунта.
- Божовић 2007: Р. Божовић, „Културни идентитети у глобалној интеграцији“, Никшић: *Социолошка луча*, 1/1, Никшић: Филозофски факултет.
- Бул 1987: W. L. Buhl, *Kultur Wandel: Fur eine dynamische Kultursociologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Депардоф 2001: A. Deardorff, and R. Stern, *What You Should Know about Globalization and the World Trade Organization*, Review of International Economics, 10 (3).
- Вулетић 2006: В. Вулетић, *Глобализација*, Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“.
- Гиденс 1996: Е. Гиденс, *Последице модерности*, Београд: Филип Вишњић.
- Гиденс 1998: Е. Гиденс, *Последице модерности*, Београд: Филип Вишњић.

¹Доступно на: <http://www.vijesti.me/svijet/i-sarkozi-kritikovao-multikulturalizam-clanak-6254>, датум преузимања: 30.11.2013.

- Гиденс 2003: Е. Гиденс, *Социологија*, Београд: Економски факултет.
- Голубовић 1999: З. Голубовић, *Ја и други: антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Београд: Република. Доступно на <http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidруги/6.html>.
- Калањ 2007: Р. Калањ, „Димензије модернизације и мјесто идентитета“, Загреб: *Социјална екологија: часопис за еколошку мисао и социологијска истраживања околине*, Vol. 16 No, 2-3, Загреб, 113–156.
- Кастелс 2002: М. Кастелс, *Моћ идентитета*, Загреб: Голден маркетинг.
- Коковић 1997: Д. Коковић, *Пукотине културе*, Београд: Просвета.
- Коковић 2002: Д. Коковић, „Процеси интеграције, регионализма и очување културног идентитета“, Београд: *Социолошки преглед*, вол. 36, бр. 1-2, Београд.
- Марић 1998: Ј. Марић, *Какви смо ми Срби? Прилози за карактерологију Срба*, Београд: „Слободан Јовић“.
- Митровић 2004: М. Митровић, „Друштвене интеграције и културни идентитети“, Београд: *Социолошки преглед*, вол. 38, бр. 1-2, Београд.
- Митровић 2009: Љ. Митровић, *Транзиција у периферни капитализам*, Београд: Институт за политичке студије.
- Митровић 2002: М. Митровић, „Традиционални и модерни елементи српског идентитета“, Ниш – Филозофски факултет: *Културни и етнички идентитети у процесу глобализације и регионализације Балкана*, с. 41–51, Ниш.
- Печујлић 2001: М. Печујлић, „Планетарни кентаур: два лика глобализације“, Београд: *Нова српска политичка мисао*, бр. 3-4.
- Печујлић 2002: М. Печујлић, *Глобализација: два лика света*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Продовић 2012: Б. Продовић, „Европски идентитет и мултикултурализам у европском политичком дискурсу“, Ниш: *ТРАДИЦИЈА, МОДЕРНИЗАЦИЈА И ИДЕНТИТЕТ – Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа* (зборник), Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, Ниш.
- Рицер 1993: G. Ritzer, *The McDonaldization of society*, Thousand Oaks, CA: Pine Forge.
- Стевановић 2008: Б. Стевановић, *Демократски принципи и политичко-културне вредности*, Ниш: Филозофски факултет, Свен.
- Стевановић 2008а: Б. Стевановић, *Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану*, Ниш: Филозофски факултет, Свен.
- Стојковић 1993: Б. Стојковић, *Европски културни идентитет*, Ниш: Просвета/Београд, Завод за проучавање културног развоја.
- Тејлор 1999: P. J. Taylor, *Modernities: A Geohistorical Interpretation*, Cambridge: Polity Press.
- Чекеревац 2007: А. Чекеревац, *Глобализација и реформе социјалне политике*, Београд: Годишњак Факултета политичких наука.

НОВЕ ДИМЕНЗИЈЕ МОЋИ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗМА

Традиционални концепт силе и моћи у међународним односима

Као што се већ дуго времена зна из традиционалне теорије међународних односа (петовековно постојање нација-држава), моћ је веома *сложена*, вишезначна, противречна и неодређена категорија. У основне елементе моћи спадају: простор, ставноништво, природни извори, економска снага, војна техника, нације и политички системи.

Анализа традиционалног концепта силе и моћи не може да се замисли без Шварценбергове (Schwarzenberger) студије *Power Politics*, Моргентхауове (Morgenthau) *Politics Among Nations* и Аронове *Paix et guerre entre les nations*.¹

Појам моћи је вишезначан, противречан и неодређен. Постоје многобројне дефиниције моћи. Једна од најопштије прихваћених је она коју даје Шварценбергер и она гласи: „Моћ је способност појединца, групе или државе да наметну своју вољу другој, ослањајући се при томе на делотворност средстава силе у случају непокорвања“ (Шварценбергер 1964: 14).

Основ моћи лежи у развијености било економске, техничке, политичке или колективне природе. Међутим, моћ је много шири појам од појма силе, нарочито ако се сила сматра као вршење физичког насиља.

Ако појмимо од тога да је моћ исто што и сила, онда се изводи закључак да моћи нема без силе. Моћ садржи низ могућности за наметање воље, међу којима је физичка сила само једна од њих.

По Карлу Фридриху (Carl Friedrich) моћ је „однос између људи који се испољава у понашању оних који је извршавају или када понашање једне групе људи одговара жељама једном или групи међу њима - такав однос се назива односом моћи“ (Фридрих 1963: 163).

Ова дефиниција је директна и позитивна. Однос моћи је тако дефинисан да неки појединци у томе следе друге. Али, како их они не следе ни увек ни у свему, разлика између директне или позитивне дефиниције, с једне стране, и индиректне или негативне, с друге стране, не представља одлучујући значај.

* institut.skp@gmail.com

¹ Наведена дела Шварценбергера, Арона и Моргентхауа представљају неизоставно штиво у анализи међународних односа, дипломатије и спољне политике. Треба истаћи и то да су Арон и Шварценбергер формирани у Европи, тако да се у њима осећа присуство Монтеѕкјеа, Бодена и Конта, што њихову теорију међународних односа чини флексибилнијом и мање подложном догматизовању.

Фредерик Шуман (Frederick Schuman) истиче да у међународном систему где нема заједничке владе свака политичка јединица „неопходно тежи сигурности ослањајући се на своју сопствену моћ, а на моћ својих суседа гледа са предострожношћу“ (Доерти 1981: 87). Овим је Шуман желео да направи разлику између моћи и власти. Власт више везује за унутрашњи, а моћ за међународни поредак.

Кнор (Кнор) моћ доводи у везу са утицајем и међузависношћу. По њему, две државе могу бити у сукобу у погледу једног питања, а с друге стране, могу сарађивати у погледу другог (Доерти 1981: 87). Термин моћ Кнор употребљава у смислу вршења принудног утицаја. Утицај је неизбежан начин испољавања моћи, али услед пораста значаја међузависности повећава се и цена вршења те моћи у смислу погоршавања односа двеју политичких јединица.

По Арону, „моћ је способност чињења, производње или уништења“. Међутим, Арон ову дефиницију употпуњује дефинишући моћ као „способност чињења али, пре свега, као могућност утицаја на понашање и осећања других“ (Арон 1962: 58). Преведено на језик међународних односа, то значи да једна политичка јединица може наметнути своју вољу другој. Оваквим се схватањем Арон приближава Шварценбергеру. Арон продубљује поменуте традиционалне елементе силе и моћи истичући да су елементи силе и моћи истовремено и чиниоци које доносиоци спољнополитичких одлука морају узимати у обзир приликом вођења спољне политике. Од биосоциолошких, преко економских па све до политичких, доноси се одлука о сукобу или сарадњи међу државама и, у крајњој линији, рату и миру међу њима. Арон посебан значај придаје политичким системима, јер открива везу између политичког система држава и њене моћи. Целокупна материјална средства, величина територије и број становника мало значе уколико нису уоквирени у одговарајући политички систем који у себи садржи прогрес. Ова тврдња се у великој мери може применити на примеру САД-а између два светска рата. Из историје међународних односа је познато да су САД већ тада постале водећа светска сила по свим параметрима моћи: величина територије, економски извори, становништво, војна техника, демократичност друштва и држава, али ипак нису могле да спрече успон фашизма у Немачкој и напад Јапана на Перл Харбур (Pearl Harbour). Одговор на ово питање лежи у структури политичког система и његовом прогресу.

Надаље, Арон прави разлику између две врсте моћи: одбрамбене, која подразумева способност једне политичке јединице да јој се не наметне воља и нападачке, која подразумева наметање воље другоме.

Опште посматрано, у француској политичкој литератури постоје два термина који одговарају термину *power* (*Macht*). То су *pouvoir* и *puissance*. И један и други имају исто порекло, потичу од латинског глагола *posse* (бити способан за). Први је инфинитив глагола и означава акцију, док је други, *puissance*, реч која означава нешто што је трајно, устаљено.

У Француској се усталило схватање да се под појмом *pouvoir* води мањина која одлучује у име заједнице и утиче на њу путем доношења одлука. Термин *puissance* се више употребљава у склопу односа између великих сила, јер се увек каже *grande puissance*, а не *grand pouvoir*. Значи, термин *puissance* је уопштенији, третира се као потенцијал командовања, док је *pouvoir* само један од начина испољавања моћи (*puissance*).

Ханс Моргантау се сматра теоретичарем реалистичке школе *par excellence*. Он је боље од свих осталих издвојио улог моћи који дефинише супарништво међу државама. У поднаслову свог најважнијег дела из области међународне политике он каже: „Међународна политика као све остале политике је борба за моћ. Ма који био крајњи циљ међународне политике моћ је увек непосредни циљ. Државници и народи могу да траже слободу, безбедност, просперитет или саму моћ. Они могу да дефинишу своје циљеве као религијске, филозофске, економске или друштвене. Они се могу надати да ће се ови идеали материјализовати кроз њихову унутрашњу снагу, божанско повезивање или природни развој људских односа. Али, ма где се боре да остваре своје циљеве путем међународне политике, они то чине путем борбе за моћ. Вудро Вилсон је желео да свет учини сигурним за демократију, Национал социјалисти су желели да отворе источну Европу за немачку колонизацију и надмоћ у Европи и освоје свет у целини. Пошто су за постизање ових циљева одабрали моћ, они су били субјекти дешавања у међународној политици“ (Моргантау 1948: 27).

Дакле, моћ је циљ свих субјеката међународне сцене и, у исто време, одабрано средство за постизање тих циљева. Политика моћи је један узајаман однос између држалаца јавне власти и народа.

С друге стране, Арон сматра да политика моћи као психолошки однос између оних који је врше и оних који је трпе не чини заједничко средство субјеката међународних дешавања. Моргентау жели да укаже да је међународна политика једнака унутрашњој политици. То је грешка, јер се односи међу члановима заједнице суштински разликују од односа унутар заједнице. Државе нису своју независност и свој суверенитет потчинице неком органу коме су потчињене и који располаже принудом да би им наметнуо своју вољу.

У каквом су односу сила и моћ? Арон запажа разлику између извора или војне снаге једне заједнице које могу бити објективно вредноване и моћи, коју Арон сврстава у „људски однос“ и која „не зависи само од материјала или средстава“ (Арон 1962: 59). Дакле, Арон прави разлику између силе и моћи. Пошто је међународна политика као таква политика односа између држава, пошто она садржи стални судар воља јединица које желе бити слободне у својим опредељењима и пошто нису подвргнуте законима или арбитражу, оне су као такве супарници. Зашто? Зато што је свака од њих погођена акцијама других и, како Арон каже, „сумња у намере других“ (Арон 1962: 59).

Моћ је шири појам од појма силе. Моћ у себи садржи могућност примене силе, а заснива се на потенцијалу који поседује један човек или група људи да би успоставили односе који одговарају њима самима.

Моћ је лакше искусити него измерити. Ово због тога што је сама моћ веома сложена категорија да би се могла потпуно одредити само утврђивањем њених показатеља. Она у себи садржи једну противречност – способност стварања и разарања. С друге стране, постоје и елементи који нису подједнако мерљиви, а неки се и уопште не могу мерити.

Бихејвиористи моћ схватају као однос и способност да се утиче на друге да нешто чине или не чине. Моћ се више не своди на једну ствар, већ се она употребљава за означавање многих различитих ствари, извора и вероватноћа. Све наведено има за циљ да изврши промену тока догађаја, а посебно људског понашања.

Карл Дојч (Carl Deutsch) указује на четири димензије моћи:

- Прва димензија је количина (тежина), која указује на способност носиоца моћи да изазове промене сходно својој вољи;
- Друга димензија је одређена простором унутар којег делује моћ која прелази границе носиоца моћи. Тај простор обухвата људе и добра;
- Трећа димензија се односи на способност те моћи да понуди или ускрати нека добра другим учесницима у односу;
- Четврта димензија се односи на домашај утицаја на понашање путем моћи (Дојч 1978: 24-25).

Оваквим схватањем моћи Дојч жели да истакне да нема апсолутне моћи и да се она ограничава на неке врсте понашања, док над другима нема утицаја. Ово је типично бихејвиористичко одређење моћи. Да би оно било делотворно, неопходно је довести га у везу са традиционалним елементима моћи, јер у супротном, не би било корисно за практична политичка деловања. Уколико се моћ схвати у контексту односа традиционалног и бихејвиористичког, онда се она може лакше измерити и предвидети њено испољавање.

Глобалистички концепт силе и моћи у међународним односима

Услед пораста међузависности међу државама и јачања тзв. недржавних чинилаца и субјеката, згушњавањем мрежа заједничких правила и установа, променама у унутрашњим структурама држава и самим међународним односима, долази и до појаве нових видова испољавања моћи у међународним односима. Моћ једне државе више није пресудно одређена само њеном величином територије, бројем становника, војном моћи и економским изворима. Значајни извори моћи у међународним односима постају и степен техничко-технолошког развоја, образовна и старосна структура становништва изражене кроз сложу међузависност савременог света, што врхуни утицајем који одређена држава врши над радом међународних организација (вето у Савету безбедности Уједињених нација). На ово се на-

довезује и привлачност културних добара, идеологије, једном речју, „привлачност целокупног цивилизацијског обрасца“ (Симић 2002: 37).

Први наговештаји промена у погледу схватања силе и моћи јављају се још у XIX веку, када почиње да се поставља питање преображаја моћи. Питање преображаја моћи се поставља уколико се моћ одреди у смислу средстава (resources) – овде се ради о преображају извора и средстава у конкретан утицај, а управо по том критеријуму се и земље између себе разликују. Преображај моћи се дефинише као способност претварања потенцијалне моћи, која се мери средствима, у остварену моћ, која се мери променљивим понашањима других. По Нају (1997: 52), моћ се треба посматрати у комбинацији традиционалних, бихејвиористичких и послебихејвиористичких схватања.

Одређујући моћ као појам који је доста шири од појма силе, Арон указује на значај потенцијалне моћи. Штавише, он прави разлику између *могуће* снаге (force potentielle) и *актуелне* снаге (force actuelle). Могућа снага је „целина материјалних средстава и људских моралних снага и подразумева оне снаге и средства који су мобилизирани за вођење спољне политике у време рата и мира“ (Арон 1962: 62).

Упоредо са променом схватања моћи, долазило је и до промене средстава која су на најбољи начин одражавала елементе моћи у специфичном контексту. У току XVIII века је то било *становништво*, јер се оно могло као елемент моћи лакше измерити. Оно је обезбеђивало основу за прикупљање такси и регрутовање пешадијских јединица у борби. Касније се пуком броју становника почела придодавати сама припадност одређеној нацији – осећај националности.

Поред наведеног, у другој половини XIX века је на значају почео да добија индустријски елемент, а посебно систем железница. Захваљујући убрзаном развоју железнице, било је много лакше спровести мобилизацију ширих размера. Типичан пример наведене тврдње је Русија, која је, за разлику од Бизмарка (Bismarck), услед помањкања адекватне технике, била спречена да изврши брзу и успешну мобилизацију. Важно је и указати на примену индустријске технологије на ратне услове. Ово посебно долази до изражаја за време почетка ере нуклеарне технике (1945). С друге стране, моћ изведена из овакве врсте технике је застрашујућа и уништавајућег карактера, те је и њена примена неизводљива. Поред тога, нуклеарни рат је и веома скуп.

У мери у којој постаје разорније, ово оружје постаје и неприменљивије. У недостатку његове примене, посеже се за другим средствима вршења утицаја на друге (економски и политички притисци, прикривено насиље и остала симболичка средства, а у модерном свету посебан значај добија тероризам). До посебног изражаја долази дипломатија путем које се добијају пријатељи или разоружавају непријатељи да би се дошло до коначних позитивних резултата. Дипломатске активности су веома често праћене по-

литичким и економским притисцима, јер би без њих дипломатија била често убеђивање.

После ере хладног рата (а и пре тога), поред већ наведених *тврди*х видова моћи, долази до развоја *меког* или индиректног начина вршења моћи. Одређена земља може постићи циљеве које жели у светској политици због тога што друге државе желе да је следе, или су се оне сложиле да следе систем који производи такве последице. Кључна реч која се изводи из овог дискурса је *промена*. Ради се о таквом структурирању ситуације у светској политици да би се омогућила промена понашања других у посебној ситуацији. Наведено понашање је понашање приликом вршења „меке“ моћи (soft power). С друге стране, сама способност установљавања жеље и мотива се повезује са неопипљивим изворима моћи као што су култура, идеологија и институције.

Већ поменуто петовековно постојање система нација-држава нам указује да су извори моћи доста еволуирали и у појединим периодима играле одлучујућу улогу у развоју тог система. Веома је важно видети да та средства нису никада била статична и да и даље настављају да се мењају. То се може видети из следеће табеле (Нај 1997: 53):

<i>Период</i>	<i>Водећа држава</i>	<i>Главни извори и средства</i>
XVI век	Шпанија	Богатство златом, колонијална трговина, трговинска армија, династијске везе
XVII век	Низоземска	Трговина, тржишта капитала, морнарица
XVIII век	Француска	Становништво, рурална индустрија, јавна администрација, армија
XIX век	Велика Британија	Индустрија, политичка кохезија, финансије и кредити, морнарица, либералне норме, острвски положај (погодан за одбрану)
XX век	САД	Економија, научно и техничко вођство, универзалистичка култура, војна сила и савезници, либерални интернационални режими, мрежа транснационалних комуникација и информацио-на технологија

У ери информатике и транснационалне међузависности, доминантно место почиње да преузима тзв. „мека моћ“, али је, истовремено, и мање преносива, мање опипљивија и мање принудна. То је информацио-на и институционална моћ. У ери глобализоване привреде, разлика између производње и услуга ће и даље наставити тренд опадања.

Услед постојања обиља информација, тежиште се постепено ставља на тзв. „критичко средство меке моћи“, а то је „организациона способност за брзо и свестрано пружање одговора“. Да ли ће постојати потреба за „тврдом“ моћи (*hard power*)? Сигурно да хоће. Војно-економска сила у виду војно-индустријског комплекса и политичка кохезија ће и даље остати значајан извор моћи и у модерним условима. С друге стране, и поред њеног неспорног значаја у погледу показатеља моћи једне државе, војна сила и њена улога се постепено мењају. Она постаје све скупља за примењивање (ово су увидели Американци у Вијетнаму, а Руси у Авганистану).

Када је реч о равнотежи снага (која се углавном ослања на класичне видове моћи), она ће и даље бити присутан елемент у међународним односима. Разлике ће бити само у врсти и начинима њеног успостављања. Уместо већ преживеле биполарне, биће присутнија *мултиполарна* равнотежа, али ће се испољавати на други начин – више у комбинацији са колективном безбедношћу, али мање у оквиру Савета безбедности, а више у оквиру војно-политичких организација.

Равнотежа снага ни у будућности не може бити ефикасно средство очувања мира међу народима, већ начин очувања њихове независности. У том циљу Нај истиче да равнотежа не омогућава нити очување мира нити независности, већ само *анархични* систем односа међу државама.

Модерно глобално друштво има своју сопствену структуру моћи која је много *сложенија* од класичне. Претходно уравниотежавање се вршило од стране главних носилаца равнотеже и искључиво нација-држава. Данашње уравниотежавање се одвија на три начина:

– *Традиционално*, између нација-држава (задржавање продора Ирака на Блиском истоку и продор НАТО према Русији);

– Равнотежа између нација-држава и *глобалних* тржишта где се руковођење одвија из глобалних светских тржишта;

– Равнотежа између *појединаца* и нација-држава. Због уклањања многих баријера које су ограничавале кретање људи и повезивања света јединственом мрежом, *појединац* је добио више *моћи* него икада раније у историји (Фридман 1999: 110-127).

Моћ је у данашњим условима дистрибуирана налик тродимензионалној шаховској табли. На врху пирамиде је *војна* табла и она је униполарна. На њеном челу су САД, које надмашују све остале државе. У средини је *економска* табла и она је мултиполарна. Она укључује САД, Европу и Јапан, које обухватају две трећине светске производње. На дну пирамиде су *транснационални* односи који прелазе границе једне државе и налазе се изван домаћаја влада – њихова структура моћи је веома разуђена. Оваква констелација односа снага чини процес креирања светске политике отежаним. Она захтева играње на више табли истовремено. Надаље, иако је веома важно не игнорисати значај војне снаге, такође је важно не бити заведен мишљу да америчка моћ може добити превагу и у питањима која су невој-

не природе. САД су *преовлађујућа*,² али не и водећа сила у апсолутном смислу. Овоме у прилог иде и већ наведена „мека моћ“, која је резултат великог напретка у информационој технологији. Сада је у државе лакше ући и мања је вероватноћа појаве класичног реалистичког модела чврсте билијарске лоптице која се пребацује са једне стране на другу. Као резултат тога се јавља проблем артикулације појединачног националног интереса (Словић 2010: 752).

„Тврда“ и „мека“ моћ су повезане и могу једна другу подупирати. Заједнички именитељ им је утицај којим се друга страна наводи на одређено понашање, од принуде до привлачења. Многе земље могу бити привучене „тврдом“ моћи путем мита о непобедивости, могућношћу успостављања империје и институција које представљају пример за мање државе. Пример наведене тврдње су источноевропске земље које су следиле пример Совјетског Савеза. Међутим, „тврда“ моћ не иде увек у сразмери са „меким“ моћи. Наведени пример Совјетског Савеза указује на дисбаланс између ове две моћи: иако је економски и војно јачао, Совјетски Савез је услед интервенције у Мађарској и Чехословачкој изгубио на својој „меккој“ моћи, јер својим актима није представљао пример који треба следити. Совјетско друштво није пружало цивилизацијски образац који би се наметнуо млађим генерацијама у свету.

С друге стране, иако су САД и Велика Британија током XIX и друге половина XX века креирале цивилизацијски образац који треба следити

² Преодминантна позиција САД има много извора. Оне поседују изузетну *војну* моћ. Та моћ не само да је већа од било које друге у свету, него је и највећа од свих, јер издвајања за војне потребе превазилазе она код свих осталих великих сила заједно. Осим изванредног стратегијског нуклеарног арсенала, САД имају и веома развијено конвенционално наоружање без премца у свету – ово се односи на копнене, ваздушне и поморске снаге. Поседују носаче летелице *Nimitz (Nimitz-class)* и још две које су у току конструкције, као и 725 страних војних база. Овоме треба прикључити и тзв. стратегијске ваздушне мостове који омогућавају пројектовања њихове моћи на велику даљину.²

О *економској* снази САД не треба посебно трошити речи. Она обухвата 40 % светске производње. Надаље, САД представљају седиште 20 од 50 највећих компанија у свету, а служе као извор 62 од 100 међународних брендова, што све чини 33 % светског ДБП.²

Оно што може звучати запањујуће, јесте чињеница да САД троше 4 % свог ДБП од 12 трилиона \$, што је мање од 1/3 потрошено за време Другог светског рата. Поред наведених, САД располажу и параметрима „*меким моћима*“. Оне су прве у свету по броју компјутера, интернет веб сајтова, сервера и мобилних телефона. Такође се налазе на првом месту по броју доктора наука у области природних наука и вођењу дигиталних ратова и ваздушних десантних напада.

САД имају велики утицај и као отворено, примамљиво друштво, смештено у средишту глобалних телекомуникација. Амерички филм, ТВ, популарна култура и високошколске установе привлаче многе студенте из целог света.

(либерална и демократска структура америчког и британског капитализма оличене у слободној трговини и златном стандарду, Међународном монетарном фонду и другим организацијама указују на чињеницу да уколико држава може своју моћ да учини легитимном у очима других, суочаваће се са мање отпора у очима других), али је њихова експанзионистичка политика која се граничила са империјом утицала на пад поменутог вида моћи, јер је била базирана на „тврдим“ параметрима моћи. Наведена опсервација нам само потврђује колико је моћ тешко не само дефинисати, већ и измерити у оба њена вида.

Будуће конфигурације моћи у међународним односима

Из историје међународних односа је познато да преображај у поседовању моћи од једне земље ка другој може бити узрок сукоба међу великим силама. Оваква транзиција моћи била је узрок избијања оба светска рата (успон Немачке) и супарништва између САД-а и СССР-а током „хладног рата“.

Након завршетка ере „хладног рата“ постепено долази до брже трансформације моћи праћене успоном САД-а и Кине, а падом моћи Русије. Пад руске моћи је помало парадоксалан, јер је она задржала гро свог нуклеарног арсенала. Чини се да је распад СССР-а био од суштинског утицаја на пад руске моћи. Моћ Кине је почела убрзано да расте, али је по одређеним карактеристикама она још увек третирана као земља у развоју. Њена људска и технолошка структура је још увек далеко мање развијена од америчке, па чак и руске. Јапан и Немачка су суперсиле, али не у оном обиму који се од њих очекивао (Нај 2006: 334). Јапан се одлучио за стратегију трговачке државе уместо војне силе. У том циљу представља великог супарника САД-у, али им, у исто време, и помаже нуђењем нових решења надметањем које америчку привреду одржава будном.

САД и даље остају водећа војна сила, док им у економском смислу може парирати једино Европска унија. Да ли се у таквом склопу односа снага може говорити о америчком империјализму? Одговор би, по свој прилици, требало да буде негативан, јер се у ери глобализма на почетку XXI века никако не може говорити о империји. Ако направимо аналогију између Велике Британије као водеће светске силе на крају XIX века и САД-а, одмах можемо увидети да је садашња међузависност потпуно другачија од претходне и да САД не врше политичку контролу над својим поданицима у оној мери у којој је то вршила Велика Британија. Ради се о смањеном обиму контроле над понашањем и унутрашњом политиком других земаља. Велика Британија је, на пример, у Кенији под својом контролом држала школе и целокупни изборни процес, док САД имају мало такве контроле. Током 2003. године нису успеле ни да придобију гласове Мексика и Кине за другу резолуцију о Ираку у Савету безбедности (Нај 2006: 335).

Многи аналитичари (Нај) се слажу да америчка моћ у последњих 50 и више година опада. Опадање се односи на њене „тврде“ и „меке“ видове. Да би се дао рационалнији одговор на ово питање морају се узети у обзир две чињенице: јачање савезника САД-а након Другог светског рата услед америчке политике помоћи (Маршалов план) и особеност међузависности након завршетка ере „хладног рата“. САД су борећи се против главног такмаца у „хладном рату“ увелико примењивале политику „запречавања“ моћи СССР-а („containment“) употребом оба вида моћи. Међутим, помажући савезницима, САД су их претвориле у своје конкуренте. Ако овоме додамо и повећану међузависност савременог света и мању хијерархију у актуелној међународној политици, онда се и смањује утицај великих сила на остатак света. Међузависност чини да војна сила, као један од основних параметара „тврде моћи“, нема ону улогу коју је имала у не тако давној прошлости. Иако сила и даље има примарну улогу у виду регулисања кризних жаришта у свету (Косово, Ирак, Авганистан), она постаје све скупља да би била примењивана на адекватан начин. С том циљем се велике силе морају позвати на друге изворе моћи – економска виталност, дипломатска вештина, привлачне културне вредности целокупног „цивилизацијског обрасца“ и многе друге.

Ниједан озбиљнији аналитичар се не би усудио да тврди да САД нису још увек водећа сила у свету. Међутим, с пуним правом би могао да се усуди да истакне да су САД водећа сила у одређеним сегментима моћи и да услед више пута поменуте међузависности савременог света нису у стању да једноставно контролишу светске токове. Експанзионистичка политика неминовно доводи до потребе за финансирањем сопственог дефицита, а за то финансирање су потребни страни зајмови, да би се привукла страна средства неопходно је повећати каматне стопе. На овај начин се притицањем капитала повећава вредност долара, поспешујући увоз а дестимулишући извоз. Све ово доводи до двоструког дефицита: буџетског и трговинског.

САД и даље играју на карту привлачности својих институција заснованих на демократији и заштити људских права, отворености и децентрализацији. Ослонити се само на утицај путем војне моћи раван је утицају реалистичке теорије Моргантауа на савремени систем сарадње у безбедности.

Најзад, да би се схватила улога преовлађујуће силе у свету, мора се узети у обзир мултиполарна структура међународних односа. Она је заменила ригидну хладноратовску биполарну структуру засновану на равнотежи снага између два водећа војно-политичка блока. Таква ригидна структура заснована на надметању у безбедности постала је преуска да би се објасниле велике промене у међународним односима. Поред држава, међународних организација и мултинационалних корпорација, на међународне односе утичу и на хиљаде невладиних организација, скупова „поддржавних

субјеката“ и појединци као самостални учесници. Све ово доприноси „рачвању глобалне структуре“ (Симић 2002: 37).

Стављањем акцента на невојне димензије моћи, САД морају да мењају своју политику и уколико желе да остану надмоћна сила у мултиполарној структури, оне морају да одржавају добре односе са савезницима. Савремени светски поредак се може одржавати само узајамном сарадњом великих сила, јер би појединачни наступ у решавању проблема као што су ширење нуклеарног оружја, биохемијско ратовање, успон фундаменталистичких верских покрета, тероризма, загађивање животне средине и одржавање међународног економског и финансијског система био унапред осуђен на неуспех.

Литература

- Арон 1962: R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Paris: Calman Lévy.
- Дојч 1978: C. Deutch, *The Analysis of International Relations*, New Jersey.
- Доерти 1981: J. Dougherty and R. Pfaltzgraff, *Contending Theories in International Relations*, New York: Harper & Row Publishers.
- Фридрих 1963: C. Friedrich, *Man and his Government*, New York.
- Фридман 1999: T. Friedman, and I. Ramonet, „Dueling Globalization“, *Foreign Policy*, Fall.
- Фридман 2002: T. Friedman, „States of Discord“, *Foreign Policy*, March/April.
- Моргентау 1948: H. Morgenthau, *Politics among Nations*, New York: Alfred Knopf.
- Нај 2006: Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, Beograd: Stubovi kulture (preveo sa engleskog Dragan Simić).
- Нај 1997: J. Nye, *Balance of Power and World War I*, New York: Longman.
- Росено 1990: J. Rosenau, *Turbulence in World Politics – A Theory of Change and Continuity*, Princeton: Princeton University Press.
- Симић 2002: Д. Симић, *Наука о безбедности – савремени приступи безбедности*, Београд: ФПН, Службени лист.
- Словић 2009: С. Словић, *Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање*, Приштина/лепосавић: Институт за српску културу.
- Шварценбергер 1964: G. Schwarzenberger, *Power Politics*, London: Stevens.
- Словић 2010: С. Словић, „Политика САД на Косову и Метохији у светлости послехладноратовских промена у међународним односима“, Међународни тематски зборник са научног скупа „Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Косовска Митровица.

ИНДИВИДУА – ИЗМЕЂУ ЛОКАЛНОГ И ГЛОБАЛНОГ

Увод

Глобализација данас поново подстиче стара антрополошка питања о односу између јединства и разноликости људског рода, између глобалног и локалног. Упоредо са хомогенизацијом и унификацијом разноликости, односно у отпору према њима, одвија се супротан процес: процес реafirмације националних, боље речено, етничких идентитета. Комунитаризам, као наследник културализма, заступа примат групе, односно партикуларне културе, над индивидуом и на индивидуализму заснованом политичком, социјалном и моралном концепту грађанског универзализма. Комунитаризам се огледа и у појавама неопаганизације и неотрибализације и то не само изван већ и унутар западне цивилизације као носиоца универзализма и глобализма. Ова два последња термина нису синоними, а много полемика и неспоразума између грађанских универзалиста и комунитариста дугује и конфузији (можда и свесној, идеолошкој) у одређивању значења и дистинкцији између универзалног, генералног, империјалног, имперсоналног, као и у атрибуцији сваког од тих појмова одређеним појавама и процесима. Уз то се уводе и нови појмови, како би се описао глобални, мултикултурални свет, као што је на пример „плуриверзализам“.

У овом чланку настојимо да промислимо статус индивидуе, односно личности у савременом јавном (друштвеном, политичком и медијском) простору и дискурсу обузетом проблематиком односа између глобалног и локалног, анти/ алтерглобализмом, национализмом, универзалношћу људских, индивидуалних права и права мањина, или оспоравањем универзалистичког схватања тих права, као западноцентричног, империјалистичког пројекта, у име посебних традиције и култура итд. Зато имамо потребу да вратимо на сцену питање личности (персоналитета, особности), да покажемо зашто је то питање, стиснуто између чекића глобалног и наковња локалног, уопште важно. На шта оно упућује, шта разоткрива, а на шта указује и шта имплицира његово одсуство? У том промишљању руководимо се персоналистичким постулатом да онтолошки постоји само јединка, а не било која општост, род, врста, колектив, тржиште, нација, историјски ум, материја итд. Из индивидуализованог човековог онтолошког статуса следи и аксиолошки. Наиме, није довољно рећи да је човек, као јединка а не као збирна именица, врховна вредност, циљ по себи. Он онтолошки претходи

* tmilivojevic@megatrend.edu.rs

вредностима и циљевима, јер *твори* саму могућност вредновања. Али то не значи да свака јединка изнова открива или измишља вредности: њој претходе космолошке, природне, историјске, друштвене и културне датости, из чије густо испреплетане и недокучиве мреже она израња, у којима и кроз које стасава, развија се и формира свој идентитет истовремено обликујући своје околности, вршећи утицај на њих, остављајући свој јединствен печат.

То нам је полазишна тачка из које приступамо темама универзализма, глобализације, комунитаризма, неотрибализма и индивидуализма.

Комунитаризам и грађански универзализам

У савременим демократским друштвима и на глобалном плану, уочљива је напетост између два вредносна начела која се, оба, подводе под људска права. Комунитаризам, као заступање вредности етничких и националних идентитета, филозофија према којој појединац не постоји независно од своје културне, етничке, религиозне или друштвене припадности, долази у колизију са идејом грађанске универзалности, према којој је сваки човек првенствено људско биће, индивидуа, а тек потом припадник етничке, културне или верске заједнице.

Противници комунитаризма тврде да је то опасна и регресивна филозофија, јер релативизује индивидуална права, која се могу различито тумачити сходно припадности појединца овој или оној заједници, вери и култури. Они указују на то да се филозофија модерних, секуларних држава залаже за неутралан јавни простор у коме појединац може слободно да бира свој пут и идентитет, да дефинише или редефинише себе. Кад себе одреди преваходно као члана своје примарне заједнице, тешко може себе да открије и оствари изван норми те исте заједнице: његова култура постаје његова судбина.

Комунитаризам има своју блажу и екстремнију варијанту. Према екстремној позицији, не постоји никаква перспектива изван сопствене етничке културне заједнице, то јест немогуће је апстраховати се и одвојити од сопствене историје и културе. Заједница претходи индивидуи, опстанак заједнице, заједничке вредности и идеали, претежу над одбраном индивидуалне слободе и индивидуалних права. Заправо, индивидуа је фиктивна апстракција. У одговор противницима, заступници комунитаризма тврде да држава не може никада бити културно, верски или етички неутрална у односу на мањинске заједнице: она увек, хтела то или не, намеће културу већинске групе, нпр. секуларизам у којем се многе заједнице не препознају. Референтне вредности тог облика комунитаризма су традиционалне, изграђене на (мање-више) митској прошлости. Екстремна позиција је стога обојена неупитним традиционализмом. Према умеренијој варијанти комунитаризма, индивидуа је неминовно укључена у историју своје заједнице и не може бити потпуно независна од ње, али није апсолутно детерминисана њоме.

На политичком плану, грађански универзализам се супротставља јавном признању група, мањина, а у име заједнице грађана независно од њихове расне, етничке, језичке или верске припадности. Антикомунитаристи су, сходно ставовима које бране, оптужени за национални етноцентризам који негира регионалне и локалне посебности и мањинске идентитете и за дискриминацију, јер одбијају позитивну дискриминацију, у име првог члана Декларације о људским правима: „Сва људска бића рађају се слободна и једнака у достојанству и правима“. Комунитаристи одговарају да универзалисти притом заборављају да су претходно вековима оспоравали, и у теорији и у пракси, та права мањинама. Зато се често оптужују за асимилационизам, односно идеологију која рационализује стечено стање.

Индивидуализам припада страни грађанског универзализма, јер се супротставља холистичком схватању друштва као онтолошки и аксиолошки примарном и приоритетном у односу на индивидуу. Ствар, међутим, није тако једноставна и поларизована као што изгледа и као што бинарно мишљење закључује.

Амбивалентност индивидуализма

Индивидуализам је политички, социјални и морални концепт који даје примат правима, интересима и вредности појединца у односу на права и вредност групе или колектива. Заговара индивидуалну аутономију у односу на различите друштвене и политичке институције (породицу, клан, касту, корпорацију, итд.). Супротставља се примату групе и колектива над индивидуом. Често се изворно значење речи индивидуализам брка са егоцентризмом или егоизмом. Чињеница је да у језичкој пракси постоје две конотације термина индивидуализам: позитивна и негативна, зависно од контекста и говорника. Можемо, међутим, приметити да се у овом тренутку, термин индивидуализам све више користи у негативном значењу, што одражава и судбину означеног феномена (Лоран 1985)

Индивидуализам у позитивном и прогресивном значењу, темељи се на два принципа: индивидуалној слободи која подразумева дужност друштва да поштује индивидуу и њена права и то на два начина: друштво, држава и друге јединке не смеју да крше права појединаца у име колективног добра, државног разлога и сл.; јединки, као носиоцу права, треба да обезбеде извесна добра и могућности (здравствену и социјалну заштиту, образовање, могућности запослења итд.). Друштво, другим речима, треба да обезбеди услове за оптимални развој појединаца. С друге стране, индивидуализам снажно наглашава моралну аутономију: сваки појединац има право и треба да се руководи сопственим начелима и савешћу, а не под притиском било које друштвене групе. Морална аутономија је у спречи са сазнајном, јер слободан избор је просвећени избор. Дакле, слободни, аутономни човек је онај који мисли и поступа независно.

У пежоративном смислу, индивидуализам се поистовећује са егосентризмом и саможивошћу, обузетом својим личним жељама, хтењима и уским интересима на штету других људи и општег добра. Индивидуалиста, у том значењу, сматра себе центром света, али другима то не признаје. Неки аутори негативно оцењују индивидуалисте као девијантне и склоне кршењу закона. Психолози, међутим, указују на то да антисоцијални појединци нису изградили своју индивидуалност, да нису досегли зрелост која садржи моралну димензију осећаја и бриге за друге, реципроцитета и дужности.

Зашто се појам „индивидуализам“ све више користи у негативном смислу? Индивидуализам, који је установљен као политичка и социјална филозофија еманципације појединца, прерастао је, према мишљењу његових критичара, у идеологију и праксу неспутане, атомизоване индивидуе, откривајући своје тамно наличје. „Западна друштва су дубоко обележена индивидуализмом, који је на извору великих имперсонализама који погађају та друштва: имперсонализма тржишта ослобођеног етичке обавезе; имперсонализма технонауке; имперсонализма бирократије слепе за људска лица; имперсонализма расизама, национализама, фундаментализама. Индивидуализам не представља никакву препреку масификацији друштва“. Напротив, он га фаворизује. „Тамо где се налази индивидуа, налази се и маса, јер је индивидуа фундаментална инстанца сваке масификације“ (Бенасаж 2004: 13). Политичка и социјална филозофија индивидуализма, „веома високо вреднује слободу појединца, и уопштено наглашава неограниченост индивидуалног ега, усмереног према самом себи и довољног самом себи. У тренутку када би могла да слави свој тријумф, индивидуа се осећа сурово обманутом. Ослобођена својих окова и обавеза, истовремено је лишена својих улога, јасно дефинисане и признате социјалне улоге и функције, заштите, идентитета. Истргнута из колективне меморије, еманципована од сваке `културе`, јединка лута, са својом новостеченом слободом, кроз ледену пустињу. То више није жељени, већ трпљени индивидуализам“ (Бенасаж 2004: 13-14)

Индивидуализам, који је дуго важио за револуционарну, прогресивну идеологију, данас се окривљује за многе мане и недостатке савременог живота: отуђење, равнодушност, усамљеност, вредносну конфузију, нихилизам, недостатак одговорности и солидарности, осећаја за заједницу и опште добро. Говори се општем слому друштвене структуре и разарању друштвеног ткива у модерној цивилизацији, услед многих фактора, међу којима су и честе сеобе и миграције наметнуте економским моделом, медијско и друштвено наглашавање индивидуалистичких вредности и узора и изостанак наратива о пожељности јаким друштвених веза унутар мањих заједница. Зато се јављају разни покрети који заговарају повратак некадашњим малим заједницама као хуманијем, топлијем, приснијем оквиру живљења. У самоодбрамбеном рефлексу, долази до повлачења и затварања у познато и присно: у ускогрудост и статичност, али и сигурност, предмодер-

них етничких, традиционалистичких и професионалних идентитета. Трпљен и наметнут темпо и модел глобализације изазива идентитарну фрагментацију, као противтежу хомогенизацији свих животних и друштвених сфера и процеса (...) Обједињавање и кооперација на једној страни – углавном око интереса крупних и моћних економско-финансијских, у спрези са политичким актерима – праћени су друштвеним, националним, етничким и културним сукобима и разједињавањем на другој страни. Све то заједно угрожава и разара не само живо ткиво и виталитет различитих култура – које глобални жрвањ меље и претварајући их у егзотичне, комерцијалне, фолклорно-туристичке атракције – већ, сами тим, разбија и само језгро, интегритет, целовитост људског бића као личности. Тај процес дезинтеграције најављен је и у постмодерној деконструкцији субјекта, која представља одраз те изломљене реалности. Пошто се широка и обухватна слика¹ света разбила у парампарчад, пошто је изгубљено средиште око којег се гради њена целовитост, и појединац губи интегритет, у етимолошком значењу „држати све заједно“. Групни идентитет је постао битан и свеприсутан у постмодерном свету², и јавља се као замена за персонални идентитет због тога што, како каже Ентони Смит, у узбурканом времену обезбеђује осећање континуитета и припадности у условима губљења осећања заједништва (Смит 1998: 224); такође услед тога што је глобална култура еклектична, флуидна и безлична, па је и чулно и емоционално неангажована (Смит 1998: 244).

Неотрибализам

У том контексту, поред носталгичне чежње за повратком у окриље предмодерних типова колектива, јавља се и неотрибализам или модерни трибализам као теорија која уочава и заговара нове типове „племена“. Француски социолог Мишел Мафесоли је у књизи „Време племена: пад индивидуализма у масовним друштвима“ (1988), први употребио термин неотрибализам у научном контексту. Мафесоли сматра да је наш хипериндивидуализам само епизода, заграда у историји и да ће људи оформити нове облике колективног живота, нова племена. Он подсећа да су људи еволуирали у оквиру мањих, племенских заједница, којима се супротставља данашње масовно, анонимно друштво. Зато они природно теже и у будућности ће све више тежити да оформе друштвене мреже у облику нових „племена“. Мафесоли је предвиђао да ће се упоредо са опадањем и декаденцијом гломазних и бирократизованих модерних институција, људи с носталгијом и трагајући за смерницама и решењима, окретати организационим принци-

¹ Глобализација и глобални свет нису исто што и целовити свет, нити нуде целовиту слику света.

² У економистичкој парадигми доминирају „циљне групе“, и потрошачка „племена“, у политичкој и друштвеној сфери „интересне групе“, „лобистичке групе“, „грађанска удружења“, „невладине организације“.

пима далеке прошлости, и да ће постмодерна ера бити ера неотрибализма. У другом чланку, он каже да ће међусобно усклађивање племена највероватније стварати крхкију равнотежу од припадности појединаца држави – нацији, али да ће она бити способнија да одоли снажним потресима које ће, неминовно, производити глобализација (Мафесоли, Перије 2012: 20). Мафесоли упоређује наше време са временом римске декаденције. Док су се све институције које су изградиле једну од најбриљантнијих цивилизација свих времена урушавале, мале заједнице првих хришћана, на које нико није обраћао пажњу, носиле су у себи семе препорода и будућих времена. Племена првобитних хришћана најављивала су средњовековну европску цивилизацију, али то нико у том тренутку није могао да примети. Према Мафесолију, слична неотрибализација одликује нашу епоху: док је наш поглед уперен ка ономе што се разграђује и руши, формирају се нова племена. У њима, или барем у неким од њих, оцртава се, у филигранским обрисима, које данас не умемо да дешифрујемо, фигура будућег света.

Теорија неотрибализације, укратко, транспонује диркемовску студију о племенима уједињеним у осећању надмоћи колектива, у нова племена уједињена око постмодерних богова, као што су поп идоли, фудбалски тимови, музички правци, или алтернативне филозофије (нпр. Њу Ејџ покрет). Ради се о магијској партиципацији у ширем ентитету, о иманентној трансценденцији, која подстиче чулно, афективно и квазимистично уједињење, брисање граница индивидуалитета и његово утапање у моћније колективно сопство. Постоји витална, потреба, слична Фројдовом еросу, за екстатичном друштвеном фузијом, коју Мафесоли повезује са виталношћу и отпором према индивидуализму, апстракционизму, квантитативизму, легализму и бирократизму савремене цивилизације. То је социјалност чија се „етика естетике“ састоји у колективној емоцији и комуникацији, која није усмерена ни на какав циљ изван себе саме. Магијска партиципација одвија се или преко непосредне чулне друштвености (љубав и сексуалност), друштвености на даљину (сајберпсејс, виртуелна комуникација), и различитих облика друштвености који могу да се позиционирају на том континууму (дискотеке, техно-рејв журке, утакмице, концерти, митинзи). Мафесоли супротставља друштвене односе засноване на припадности класи или полу, спонтаним и органским облицима оног „бити-заједно да би се било-заједно“. С једне стране модерна, рационална, уговорна друштвеност, с друге постмодерна, ирационална, дионизијска друштвеност или модерна индивидуа наспрам постмодерне наиндивидуе. Не можемо да не приметимо да теорија неотрибализације забашурује индивидуалистички моменат који се огледа у томе, да за разлику од некадашњих заједница, јединка бира своје племе, односно племена јер може да учествује истовремено или сукцесивно у више њих. Племена се формирају и расформирају према тренутним афинитетима, према емоционалним и ефемерним пактовима.

Неотрибализам или неотривијализам

Питање самоодређења западног човека у конфузији 20. века текло је истовремено у два правца: национално самоодређење у светлу стварања нових легислативних оквира и блоковске поделе и лично самоодређење у процесу индивидуализације. За разлику од легислативног самоодређења, које је представљало договорни баланс потребе за редом и потребе за променама, индивидуално самоодређење кретало се правцем форсиране индивидуализације и разарања националног корпуса на самосвесне, мислеће појединце индиферентне према религији, нацији и историји. Методично брисање националних граница (у Европи ка уједињењу у својеврсну супердржаву, у САД митом о американизму без националног предзнака, на Балкану одржавањем наднационалног југословенства и сл.) довело је до теорија друштвене алијенације и универзализације грађанина света.

Процес је парадоксално кренуо *vice versa*, ка трибализму 1989, изјавом Роналда Регана да је микрочип означио крај тоталитаризма (Боас 2003). Ово је доиста издржљив модел посматрања медија у скорој историји – сваки пут када се појави ново средство комуникације оглашавају се пророци који објављују ослобођење људског духа, експанзију демократичне партиципације и нови корак ка светском миру (исто се десило по појави телефона, штампе, радија и телевизије, а посебно интернета). Низ пророчких речи изговорен је у вези с интернетом у последњих тридесет година: отвореност, директност, транспарентност, диверзитет, партиципација, тренутност, мултимедија, слобода, бесплатно (...) У теорији звучи револуционарно, али оно што налазимо на Мрежи далеко је од рационалног коришћења несагледивих потенцијала и води новој тези да интернет репродукује и, понекад, појачава одређене моделе понашања који су укоренењени код људских бића и који не спадају у претходна пророчанства о *сајбертопији*. *Suma summarum* – интернет није ништа друго до место, са свим могућим капацитетима и могућностима, на коме се људи понашају онако како су одувек навикли.

Разоткријмо најпре највеће митове о дигиталној агори и интернет племену од готово две милијарде активних учесника у креирању новог светског поретка. Оно што урбани речник (www.urbandictionary.com/define.php?term=clicktivism) назива клик-активизмом представља се највећим друштвеним достигнућем Мреже. Па ипак (...) *Аранско пролеће* из 2011. назива се демократизацијом последњих ауторитарних држава на свету, али и Твитер револуцијом – првом револуцијом покренутом на друштвеним мрежама. Последња истраживања Твитер саобраћаја у овом периоду показују да је већина твитова потекла изван држава захваћених немирима, а да је политички „пироман” заправо била Ал Цазира (Адеј и др. 2012). Такође, међу 350.000 потписника петиције „We The People” на сајту Беле куће било је мање од 0.002 легитимних гласача.

Корени неотривијализације не леже у основама трибализма, већ у олаком схватању овог појма. Појмови племе и (нео)трибализам врше у овом контексту функцију доста произвољне метафоре, која више прикрива него што осветљава структуру, суштину и дух племенског живота и племенске заједнице. Наиме, припадност племену захтева географско одређење, припадност етносу, идеју, одлучност, заједничку традицију, културу и вредности, континуитет, моралне стандарде, осећања и нарасе – озбиљну посвећеност. Оно што се данас сматра неотрибализмом мреже заснива се на много лабавијим везама и карактерише га тренутност, географска неодређеност, слаб интензитет емоција, мањак одлучности, културолошко шаренило и покушај да се допринесе неком заједничком циљу уз задржавање свих повластица сопствене индивидуалности. Вокабулар нових племена одбацује традиционални принцип субординације у име: *co-thinking, co-creation, co-design, co-invent*. Фундаментално, ствар је у очекивању појединца од „племена”, а не обратно: сигурност у припадању, спокој конформирања. Како западни, тако и источни филозофи, убеђују нас од првих забележених написа да се све креће и да прихватимо неминовне промене³ (од Лао Цеа до Гешталта). Па ипак, потреба за сигурношћу није се променила од памтивека, и то је племенска центрифугална сила.

Дакле, да ли је неоплемена окупљено око *Звезданих стаза*, *Манчестер Ситија* или *Арапског пролећа* друштвена организација и стабилна структура? Одговор је јаснији ако узмемо у обзир четири носећа стуба дигиталног племена (в.: Џонсон, Емброуз 2006⁴): људи, сврха, протоколи и технологија. Чланови дигиталног племена повезани су колективним циљем и улазе у друштвене односе у складу са својим индивидуалним културолошким вредностима, пратећи јасно дефинисане протоколе, ритуале и улоге путем интернет технологија. Технологија креирања онлајн племена је једноставна, од стварања и-мејл листе, блога, веб странице, чет собе, онлајн игрице тј. мултимедија које омогућују константан проток информација, дефинишући сврху постојања неоплемена. Класични племенски *storytelling* у онлајн друштвеним интеракцијама смењује размена мишљења, постављање питања и клик-активизам. Слично мишљење емоционално везује чланове неоплемена и осигурава минимум лојалности⁵ (обзиром да се из виртуелног племена да лако иступити).

Везано за олаку употребу појма племе, ваља поменути и вероватно најпознатију друштвену мрежу под називом *tribe.net*, која појединцу омогућава стварање „племена” по сопственом нахођењу и тривијализује вокабу-

³ Треба прихватити да се све креће и препустити се току.

⁴ Аутори дају типологију неоплемена правећи врло добру разлику између племена и неоплемена.

⁵ Има теоретичара који везивним ткивом дигиталног неотрибализма сматрају нарцисизам (пре свих Albert Muniz & Thomas O`Guinn). Овде се свакако не мисли на неотрибализам америчких Индијанаца који онлајн окупљају припаднике преосталих племена који су мигрирали ван САД.

лар и суштину појма, наглашавајући да представља место окупљања за „пројекте и снове”. Одличан пример за изражавање идеологије кроз племенску терминологију је манифест *CyberTribeRising*, који је кружио интернетом 1993, као алтернатива/отпор развијеном капитализму; ефемеран али ослобађајући концепт који је позивао на сајбер утопију коју је Дона Харавеј назвала личном и колективном потрагом за једва могућим светом. Покушај да се постмодерна носталгија претвори у замишљену историју најавила је утопијске фантазије нашег доба омогућене дигиталним технологијама.

World of Warcraft: онлајн трибализам

За разлику од нарцисистичког неотривијализма који се радо служи трибалним вокабуларом, гејмерски (gamer) трибализам настоји дословно копирати историјске и митолошке карактеристике племенске организације. И, мада преовладавају мистични и окултни елементи, представља искрено дивљење и својеврсни омаж маскулином, херојском периоду историје. Без обзира што је, суштински, тржишно племе⁶ постало је својеврсни социолошки феномен вредан пажње, пре свега због мотивације играча да прихвате племенске улоге и разрађују их у неочекиваним правцима. Ник Ји (2005) даје четири типа играча, базиране на мотивацији за играње: такмичаре, истраживаче, ескаписте и манипулаторе.

Трибалистичко понашање у оквиру игре има мање-више сталне инстанце, јер га је практично немогуће избећи. Групе индивидуа охрабрене су да формирају, организују племена и такмиче се са другим племенима (два највећа су *Хорде* и *Алијанса*). Унутар племена постоји класична структура: вођа, свештеници, ратници, нижи припадници (земљорадници, ловци, занатлије и др.). Заједнички интерес унутар племена је социјализација, заштита и заједничко достизање циља, што поједини теоретичари попут Квина (Daniel Quinn) и Зерзана (John Zerzan), сматрају основама трибализма које је западна цивилизација заменила хијерархијом (неприродним поретком) против које ће се људски род кад-тад побунити. Следбеници овог правца сматрају интернет средством да свет људи поново постане „раван”, тј. да се разбије хијерархијска структура и поврати примитивно заједништво. Но, реално је поставити питање да ли искуство са симулацијама може да објасни нове обрасце понашања и догађаја. Бодријар у књизи *Симулакруми и симулација* симулације назива генерацијом модела реалности без реалног порекла, дакле – хиперреалношћу, у којој симулације не настоје да имитирају, дуплицирају или пародирају реалност, већ да је супституишу. Жил Делез (Gilles Deleuze) сматра да нису све симулације копије које настоје да буду верне оригиналу, што би се свакако могло рећи за *Свет Воркрафта*

⁶ Месечна претплата износи 12.99 долара, с тим да је потребно надограђивати софтвер, набавити специјалну тастатуру и пратеће гачете.

који, осим реалистичких момената (новац, оружје, насеобине) представља ентитет за себе.

Била индикација друштвених искустава и интеракција или дискурс сепарације, конкуренције и антагонизма, *Воркрафт* је комплексна симулација, алтернативни свет у коме играчи могу све што желе у одмаку од свакодневног живота. Да ли притом, у неком тренутку, они који улазе у друштвене интеракције идентификују виртуелни племенски свет као реалан, губећи границу између онлај и офлајн реалности? Неколицина истраживања (Бригнал, Велеј 2006; Адамс, Смит 2008; Фицпатрик 2011. и др.⁷) показује да је виртуелно племе за неке чланове итекако реално и да се последице играња огледају у стварним сусретима, дружењима и друштвеним интеракцијама⁷. За неке *Воркрафт* је платформа за свакодневне друштвене интеракције, у многоме боља од реалног света, или би желели да реалност више наличи игри.

Неминовно питање је да ли племенске симулације заиста имају реалан значај у изучавању неотрибализма? Свакако да је виртуелно племе далеко од руралног села из прошлости. Због анонимности и компјутерски посредоване комуникације природа интеракција у виртуелном племену није довољно утемељена и комплетна. Надаље, учесници често напуштају своје улоге на први знак потешкоћа. *Свет Воркрафта* свакако пружа велике могућности људима који траже сличност са заједницом, али и прибежиште онима који не могу или неће да се укључују у офлајн заједницу у којој живе.

Разлика између реалних и виртуелних племена је непрелазна, јер је онтолошке природе. Данас нас дигитализовани свет суочава са не-местима виртуелне стварности у којој слике замењују тела. Међутим, физичком неместу одговара и правно и морално не-место (Кулмас 2012: 15). Другим речима, нисмо ангажовани, инволвирани у виртуелни свет, он нас не позива на одговорност. У виртуелним активностима можемо да одустанемо, да се искључимо кадгод хоћемо, чим се уморимо или осетимо иритацију, фрустрацију, досаду, можемо да бирамо друге опције, друга племена и сценарије, све је „кобајаги“, „као да“, колико год савршено имитирало реалност. У виртуелном племену нисмо одговорни за животе других играча („саплеменика“), за опстанак заједнице, ништа није важно, одсудно или неповратно. У виртуелном свету процедуре, радње, ефекти замењују намере, поступке, последице. У виртуелном свету нема ангажмана, јер се ни са чим не суочавамо; ништа нас не доводи у питање, не призива, не рањава, нема коначности, иреверзибилности, краја, бола, анксиозности, кривице, кајања, стида, граничних ситуација; нема рада на материји, на себи, на односима, нема унутарпсихичких сукоба, катарзе, преображаја, сублимације. Нема густине, непрозирности, неподатности, отпора ствари који подстичу на инди-

⁷ На сајту <http://warcraft.meetup.com/> налази се списак група и места на којима се састају да би договарали стратегије за остваривање циљева у игрици.

видуално и колективно истраживање, стваралаштво, прегалаштво, борбу, превазилажење, којима се гради култура као родно место хуманитета.

Критика неотрибализма

Постоје гласови који упозоравају на регресивне и опасне стране неотрибализације, у име никад окончане еманципације индивидуе, односно стварања услова за остварење персоналитета или особности, с обзиром да је индивидуа нужан предуслов настанка и развоја личности. Ослобађање индивидуе од многих разноврсних притисака колектива, у западној култури је добило статус универзалне самосврховите вредности. Та универзалност није апстрактног типа, попут математичких универзалија, већ је онтолошки утемељена на конкретној појединачности, о чему ће бити речи нешто касније. Међутим, у времену постмодерне релативизам је постао доминантна вредност, те сваки дискурс који садржи и најмању претензију на прокажену универзалност сматра се не само превазиђеним, већ и опасним, тоталитарним. Деконструкција субјекта део је разградње, делегитимисања разума, идеје прогреса, логоса (логоцентричности), у ствари било какве центричности, финалитета, конвергенције и универзалности. Проблем је у томе што се уз прљаву воду из корита избацује и дете, тј. идеја да поред многих лажних, постоје можда и неке неке праве универзалије. У рату против универзализма, долази до двоструке грешке: релативизам, у којем се види лек против нетолерантности и западноцентризма, постаје и сам нетолерантан, апсолутистички, јер, и то је друга грешка, нетолеранција не проистиче из легитимне употребе ума, увек скопчане са сумњом, преиспитивањем, тражењем ваљаних утемељења, већ из људских емоција и страсти (страха, мржње, подозрења итд.). Бацајући анатему на разум, на способност објективног, непристрасног расуђивања, па и на сам појам истине, релативизам крчи простор бујању емоција и ширењу ирационалних, искривљених уверења. Тако се углавном реторички, апстрактни индивидуализам, патетично окреће против јединке и укида сам себе управо тамо где претендује на тријумф. Обећавајући индивидуализацију, он се уствари руга индивидуи (Лоран 1985: 16).

Да ли очигледне девијације индивидуалистичк ере значе да се треба вратити у трибално друштво, односно да треба стварати нове облике трибализма, оправдане културалистичким постулатима и теоријама? Филозоф Филип Гранароло жестоко се обрушава на неотрибализацију, коју не сматра теоријом већ више идеологијом (Гранароло 2007). Наиме, он указује да је неотрибализам можда добра дијагноза времена и његове симптоматологије, али се противи Мафесолијевом неотрибализму као веснику обнове друштва и цивилизације. Да није Мафесоли, пита се Гранароло, подлегао неопрезности да посматра као одлике новог света у повоју, понашања која су у ствари симптоми кризе, декаденције и распада? Гранароло не сматра да постоји вишак индивидуализма, тзв. хипериндивидуализам, већ напро-

тив, дефицит, застој, криза индивидуалитета, јер масовна, а уједно и атомизована, конформирана, дезоријентисана индивидуа нашег доба није индивидуализована у правом смислу те речи. За њега је неотрибализација антипод филозофије индивидуализма, чији је он страствени бранитељ. Гранароло је заговорник идиогенетске будућности, и верује да се са Сократовим позивом на самоспознају, догодила права духовна и морална, неповратна мутација. Он подсећа да је чак и Ниче, коме се приписује да је био жестоки противник Сократа, рекао да индивидуални морал који пркоси колективу и његовим принципима, почиње са Сократом. Гранароло верује да је еманципација индивидуе, која је, по његовом мишљењу зачета хеленском цивилизацијом, касније реактивирана италијанском ренесансом, хуманизмом, потом просветитељством, а чију бразду је целокупна западна филозофија само даље продубљивала, претворила без могућности повратка (осим неке глобалне катаклизме) животињу стада, која је своја веровања и спасење налазила само у групи којој припада, у аутономну особу. Он емотивно позива појединца да одоли притисцима које ће на њега, све безобзирније, да врше различита архаична и нова племена, да би прошао неокрњен транзициону фазу током које ће се манифестовати феномени неотрибализације (Гранароло 2007).

И Ерих Фром је, пре неколико деценија, писао да је од краја средњег века европска и америчка историја, историја постепеног издизања појединаца. Према његовом мишљењу тај процес почео је у Италији, за време ренесансе, а тек је сада⁸ изгледа, достигао врхунац. Било је потребно преко четири стотине година да би се срушио средњовековни свет и да би се људи ослободили најочитијих стега и ограничења. Но, упозорава Фром, док је појединац вишеструко порастао, развио се ментално и емоционално, те у културним достигнућима учествује у досад нечувеној мери, такође је порастао раскорак између „слободе од“ и „слободе за“. Исход те несразмере између слободе од сваке споне и недостатка могућности за позитивно остваривање слободе и индивидуалности довео је у Европи до паничног бежања од слободе у нове споне или у повлачење у малограђанску приватност, равнодушну према полису (Фром 1984).

Гранаролоу би се могло замерити (што није случај са Фромом који снажно подвлачи друштвену и релациону природу индивидуе), што, попут неких егзистенцијалиста или његовог учитеља Ничеа, апсолутизује начело индивидуалности. Таква врста индивидуализма је заблуда, јер без солидарности и начела реципроцитета, ниједан појединац не би опстао. Марсел Гоше с правом примећује да индивидуализам никада не би могао да се развије без подршке институција задужених да помогну појединцима суоченим са разним животним тешкоћама као што су: губитак посла, старост, болест, природне катастрофе, удеси, насиље, трауме итд. Гоше поставља реторичко питање: шта би значило савремени индивидуализам без социјалне зашти-

⁸ Фром пише шездесетих година прошлог века.

те? (Гоше 2002: 14). Другим речима, индивидуализам је могућ само тамо где је достигнут одређени ниво економског и друштвеног развоја, који омогућава друштвене односе и систем који подржавају индивидуу у њеним тежњама ка самоодређењу, развоју и остварењу. Парадоксално, да би била аутономна, индивидуа не може бити независна – она зависи од густо испреплетане мреже друштвених актера и интеракција који обезбеђују услове за задовољење њених многоструких потреба. Када би индивидуализам, схваћен у негативном смислу, као „слобода од“ свих веза, а најпре оних које подразумевају узајамност, био реалност, то би значило пропаст јединке. Како је добро приметио Жан-Жак Русо: „Нико не дугује ништа ономе ко мисли да не дугује ништа никоме“ (Русо 1755).

Индивидуално, партикуларно и универзално у персоналистичкој мисли

Грешка коју радикални релативисти и културалисти или екстремни комунитаристи чине лежи у неразликовању универзалног од партикуларног, које се издаје за универзално. „Првобитни грех“ западног човека није у томе што је открио неке универзалије и универзализам, већ је у његовом империјалистичком партикуларизму, онда када претендује да универзализује и неке контингентне, партикуларне аспекте и обрасце живљења. Чини се да се тешко отимамо бинарној, ексклузивној логици: или-или. Или потврђујемо јединство и искључујемо разноликост; или разноликост поимамо само искључењем јединства. Дакле, или јединство без разноликости или разноликост без јединства. Нашој мисаоној логици недостаје друкчија парадигма: „и – и“, која уједињује једно и мноштво – *unitas multiplex* (Морен 1980: 44). Данас, глобализација поново и акутно подстиче питања о односу између јединства и разноликости, глобалног и локалног и универзалног и партикуларног.

Глобализација носи са собом и неке универзално ваљане идеје, као и неке партикуларне које теже да се наметну свим културама као универзалне, што је и довело до делегитимисања аверзије према универзализму. Жан Бодријар скептичан је по питању глобализације, (он користи француски израз мондијализација) као носиоца и проводника универзалности: „Мондијализација и универзалност не иду заједно, већ би се пре могло рећи да се међусобно искључују. Мондијализација је мондијализација техника, тржишта, туризма, информација. Универзалност је универзалност вредности, људских права, слобода, културе, демократије, Док је мондијализација, изгледа, иреверзибилна, универзално је пре у процес нестајања“ (Бодријар 1996).

Друштвено-хуманистички научни модел, који не може бити само неутрално дескриптиван, већ му је инхерентна и критичка, нормативна, ангажована димензија, дозвољава нам да артикулишемо вредносну перспективу. Сходно томе, афирмишемо као универзално вредну и прогресивну идеју и праксу еманципације индивидуе, која јој омогућава да „слободу од“

(власти, идеологија, групних и интересних притисака, експлоатације и сиромаштва итд.) инвестира у „слободу за“ (Фром 1984). У том смислу, грађански универзализам, без обзира на своју генеалогiju, легитимно носи своје име. С друге стране, индивидуални идентитет се не развија као што биљка ниче из посејаног семена или као што пиле излази из јајета. Умерени комунитаризам с правом тврди да личност настаје и развија се у оквиру једне заједнице, једне културе, дакле, једног партикуларитета, слично моралном развоју у којем се емпатија, научена и усмерена првобитно на најближе чланове примарне породице, шири потом и на друге људе. Човек се хуманизује и персонализује само у оквиру једне културе, у којој се учи сопственом моделу хуманитета. Зато је глагол „хуманизовати“ у множини. Припадност сопственој култури је онај темељ, оквир и структура који омогућавају јединки да изгради свој идентитет, у тесном повезивању са другима, као и да из те партикуларне матрице, открива и досеже надличне и универзалне димензије и вредности постојања. Универзално се, наиме, достиже полазећи, само и увек, из једног конкретног сингуларитета, једне перспективе, једног локуса (индивидуални, отеловљени субјекат) и из једног конкретног партикуларитета (породично, друштвено и културно окружење). Иако макроокружење и глобална култура утичу на многе сегменте непосредног окружења, оквир у којем се развија индивидуални идентитет, не може бити глобалан. Микроокружење претеже над макроокружењем у изградњи човековог идентитета.

У личности се непрекидно одвија дијалектички процес, динамичка размена и напетост између сингуларног, партикуларног и универзалног. Персонализам, чини се, најбоље захвата комплексност те структуре, односа и процеса, јер обухвата, не укидајући ниједан од њих, сва три аспекта личне егзистенције у њиховом континуираном међуделовању. Личност или особа је истовремено и нераздрживо онтолошки засебна, појединачна, себи истоветна индивидуа *и* биће-у-односу. Персоналисти имају изражен осећај *и* за индивидуалност *и* за релациону и комунитарну димензију човековог постојања. Личност се гради и развија кроз прихватање датости из којих је поникла, у које је уплетена или, како би рекли егзистенцијалисти „укрцана“ и кроз борбу унутар те реалности за њено унапређење, превазилажење и промену. Без густе мреже датости, она не би имала на чему, чиме, против чега и у име чега да се развија нити шта да трансцендира.

Живот личности није, дакле, одвајање, бекство, отуђење од околности у које је „бачена“ и које су је формирале. Повлачење из те конкретне, неизабране стварности, њено порицање, ментална је фикција. Као што је немогуће, за разлику од животиња које имају уграђен инстинктивни програм, постати човек мимо било какве културе, тако је немогуће, односно илузорно свако порицање, одбацивање и апстраховање из културе која је уткана у свако људско биће. Но овде се не ради, као што указују персоналисти, о симбиози, о утапању у своју културу, о културолошком детерминизму који заступају екстремни комунитаристи. Неки аутори (в.: Боаје

1999) критиковали су Мунијеово, како га квалификују, конзервативно, нелиберално схватање индивидуализма, односно његов комунитаризам, замајрајући му да жели поново да врати појединца у некакву идеализовану педмодерну заједницу која га је штитила, али и гутала и спутавала. Међутим, чак и површно читање његовог „Манифеста у служби персонализма“ и „Персонализма“, демантује ту тезу и показује Мунијеов истанчан и уравнио-тежен осећај за дијалектичку, динамичку равнотежу између индивидуалног/персоналног, партикуларног и универзалног. Персонализам истиче да особа није само скривени, ограђени приватни врт сопства или унутрашњи домен. Али персонализам, такође, не раствара субјекат у интерсубјективност, у заједницу тј. не апсолутизује однос. Постоји онтолошки супстрат, то јест онтолошки постоји само појединац⁹, а не однос. Зато човек може и да се повуче из односа и заједнице, да се затвори другима и издвоји, иако и тада интројектује интерсубјективност. Другим речима, услов могућности да се каже не, да се успостави растојање, (које је и нужан састојак односа, за разлику од симбиозе), јесте онтолошка упојединаченост, издвојеност и самоћа. То је, указује Муније, један од фундаменталних човекових парадокса: он је биће потпуно издвојено у себи и потпуно повезано. Очување тог парадокса, оба пола амбивалентности чини личност: њену несводиву сингуларност (ипсеитет) и однос, релацију (алтеритет). Оба су неопходна. Свако брисање једне од те две димензије је опасно. На пример, „ја“ може да буде негирано у корист неког државног или другог тобож вишег циља, а алтеритет (однос) може бити негиран затварањем у индивидуални сингуларитет или групни партикуларитет. Персонализам тврди да особа постоји сама по себи и да што је више личност, то је више у односу, више се повезује, не растварајући и не губећи саму себе. Да је онтолошка природа особе релациона, она не би имала сингуларност која је радикално издваја и разликује од других. и која јој управо омогућује однос, дијалог са другим (сингуларним) и другошћу (свет) којим конституише своје „ја“.

„Персонализам решава кризу идентитета индивидуе на тај начин што повезује индивидуалну потребу за самосвојношћу (бити `ја`) са потребом за припадношћу (колективни идентитет), али не једном ексклузивном колективитету, већ путем усаглашавања плуралних форми идентификације, које пружају шири оквир оријентације и већу слободу индивидуа (Голубовић 2006: 189). Плуралне форме идентификације наизглед евоцирају неотрибалистичку теорију, али за разлику од ње, персонализам истиче и вреднује и личну самосвојност, без које би укључивање у нова племена било један вид регресије, бекства од сопства као и од уписивања сопствене егзистенције у ширу и садржајнију перспективу: „Плурализам циљева и вредности није схваћен у супротности са универзалним вредностима, које свако

⁹ Жарко Видовић (1989) појединачно, јединствено, самоистоветно и у себе издвојено биће назива „сушто“.

добро организовано друштво дели, јер то произлази из основних људских егзистенцијалних услова (...)“ (Голубовић 2006: 189).

Закључна разматрања

Између Сциле макроконформизма глобалном једностраном, стандардизујућем моделу и Харибде микроконформизама разним групним идентитетима, „суштина персоналистичког пројекта је еманципација индивидуе и заједнице као колективне средине, која то обезбеђује развијањем повољних (економских, социјалних и културних) услова (са овог становишта је неодржива теза да се може остварити ослобођење друштва без еманципације личности) (Голубовић 2006).

Одговор на питање да ли је појединац, тј. његова персонализација, данас угроженији тим сукобљеним силама или су се стекли бољи услови за његову још већу еманципацију не може бити општи ни једнозначан. Личност је ванвременска категорија, утолико што су одувек у историји, и у најрепресивнијим друштвима и најзатворенијим културама, постојали појединци који су се исказали као личности управо трансцендирањем (превазилажењем без укидања) датости, односно бивствовањем у плодотворној тензији између праисконског, изворног, завичајног, с једне, и универзалног, с друге стране. Међутим, у складу са персоналистичком етиком, друштво треба да усмери све своје напоре да олакша, подржи и подстакне, а не да отежа и обесхрабри пут персонализације као смера у којем наша цивилизација треба да се креће да се не би суновратила у софистицирано технолошко варварство. Растући раскорак између ширења политичких и грађанских права и флагрантне и економске обесправљености и неједнакости у глобализованом свету, изазива подвојену, шизофрену реакцију. С једне стране се у глобалном разуђеном пространству и обиљу информација осећамо слободнијим, на располагању нам је мноштво идентитетских културних и индивидуалних опција и стилова живљења, с друге стране империјализам једне визије, једног уређења и његова безалтернативност, без обзира на његове погубне системске недостатке, укидају слободу и осуђују читава друштва и безброј појединаца на резигнацију, незнање, беспомоћност и очај. Глобална цивилизација, подређена тржишном монотеизму (Фузаро 2013: 17), која априори демонизује друкчије визије, знатно отежава пут персонализације друштава, култура и индивидуа. Лек за имперсонални глобализам и индивидуализам нису деперсонализујуће варијанте комунитаризма, односно неотрибализма, које, такође, поричу личност, већ „космополитски комунитаризам, узглобљен на јединству људског рода у неопозивом мноштву култура и традиција“ (Фузаро 2013: 17).

Сматрамо да је један од симптома (можда и један од узрока?) обољења данашње цивилизације заборав личности, њене укорењености у конкретну заједницу из које једино може да крене на пут трансценденције и универзализације. Један од првих корака ка садржајној, вишедимензионал-

ној, конкретној, а не само номиналној и легалистичкој еманципацији индивидуе, јесте и само постављање питања: Где је личност у данашњем свету, које је њено место у савременом свету?, гласније одзивање тог појма у теоријском и јавном дискурсу, оптерећеном, за сада, готово искључиво темама глобализације наспрам групних идентитета. Речи освешћују и отварају видике, оне су, како је рекао велики математичар и филозоф науке, Анри Поенкаре хеуристичке алатке. Оно што се не именује, пада у заборав, и обратно, неименовање указује на потискивање и заборав означеног.

Проблем личности не припада само психологији, оно је и филозофско, антрополошко, етичко друштвено, културолошко питање те се не може и не сме препустити само једној дисциплини. Улог је много већи, јер „на крају крајева, развој људске личности је врховни циљ цивилизације“ (Алексис Карел), а развој личности је неодвојив од све снажније персонализације свих сегмената друштва и цивилизације, насупрот шаренилу и конфузији необавезујућих „лебдећих“ индивидуалних идентитета, партикуларних искључивости и глобалистичке хомогенизације.

Литература

- Адамс, Смит 2008: Т. Adams, В. Smith, „A review of narrative ethics“ *Qualitative Inquiry*, 14(2), 175-194.
- Адеј и др., 2012: S. Aday et al., „New Media and Conflict After The Arab Spring“.
- <http://www.usip.org/sites/default/files/resources/PW80.pdf>, посећено 19.03.2013
- Бенасаяг 2004: М. Benasayag *Le mythe de l'individu*, Paris: Éditions La Découverte.
- Бодријар 1996: J. Baudrillard, *Le mondial et l'universel*, Paris: Libération, 18/03/96.
- Боаје 1999: А. Boyer, „Le tout et ses individus ou d'une querelle à l'autre ”, *Revue philosophique*, n. 4, pp. 435-465.
- Бригнал, Велеј 2006: Т. Brignall, Т. Valey, *An Online Community as a New Tribalism: The World of Warcraft*.
- <http://www.computer.org/csdl/proceedings/hicss/2007/2755/00/27550179b.pdf>, посећено 02.04.2013.
- Видовић 1989: Ж. Видовић, *Огледи о духовном искуству*, Београд: Сфайрос.
- Гранароло 2007: F. Granarolo, „Sommes-nous entrés dans une ère néotribale, aux antipodes de cette époque idiogénétique?“, *La Tribune Libre*, numéro 37 de la Revue „Sud“.
- Голубовић 2006: Z. Golubović, *Pouke i dileme minulog veka*, Београд: Филип Вишњић.
- Гоше 2002: М. Gauchet, *La démocratie contre elle-même*, Paris: Gallimard.

- Калатил, Боас 2003: В. Kalathil, Т. Boas, *Open Networks Closed Regime*. http://people.bu.edu/tboas/open_networks.pdf, посећено 17.03.2013.
- Кулмас 2012 : С. Coulmas, *Métaphores des cinq sens dans l'imaginaire occidental*, Paris: Les Éditions La Métamorphose.
- Ји 2005: N. Yee, *A Model of Player Motivations*, (The Daedalus Project, 13 March 2005) <http://www.nickyee.com/daedalus/archives/001298.php>.
- Лоран 1985: А. Laurent, , Paris: PUF, collection Libre-échange.
- Мафесоли 1988: М. Maffesoli, *Le Temps des tribus, le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*, Paris: Gauchet.
- Мафесоли, Перије 2012: М. Maffesoli, В. Perrier, *L'homme postmoderne*, Paris: François Bourin.
- Морен 1980: Е. Morin „L'unidualité de l'homme“, *Philosopher – les interrogations contemporaines*, Paris: Fayard, pp.41-49.
- Муније 2000: Е. Mounier, *Manifeste au service du personalisme*, 2. ed., Paris: Éditions du Seuil.
- Муније 2010:Е. Mounier, *Le personnalisme*, 17. ed., Paris: PUF, coll. “Que sais-je?”.
- Русо 1755: J-J. Rousseau, *Discours d'économie politique*, http://www.livres-etebooks.fr/ebooks/Discours_d'economie_politique-3861/, 9.11.2012.
- СМИТ 1998: Е. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Фицпатрик 2011: К. Fitzpatrick, „(Re)Producing (Neo)Medievalism“, *Defining Neomedievalism(s) II*. Ed. Kar Fugelso. Studies in Medievalism. Cambridge, England: Brewer, pg. 11-19.
- Фром 1984: Е. From, *Bekstvo od slobode*, Zagreb: Naprijed.
- Фузаро 2013: Д. Фузаро, „Европа не постоји“, други део интервјуа, *Печат*, Београд, 13.09.2013.
- Џонсон, Емброуз 2006: G. J. Johnson, P. J. Ambrose, „Neo Tribes: The Power and Potential of Online Communities in Health Care“, у: *Communications of the ACM*, pp. 107-113.

ЗНАЧАЈ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ У ДОБА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ**

Распрострањено је мишљење да националне културе и религија губе на значају у време глобализације и техничког напретка. Идеја је посве једноставна, раст технике и науке омогућава пораст знања, контакте и комуникацију међу људима. У таквим временима проток људи, роба и новца руши границе, разум превладава предрасуде да већа комуникација међу различитим групама доводи до њиховог бољег упознавања, а боље упознавање до чвршће повезаности и интеграције. Религија одлази у други план и повлачи се у сферу приватног, док се националне посебности растачу, па се нације све више уједначавају и наликују једна другој. Књига Ерика Хобсбаума *Нације и национализам од 1780* може нам послужити као веома добар пример оваквог погледа на свет. Наиме, Хобсбаум заступа мишљење да је национализам „потпуно ирелевантан“ будући да је због глобализације и међународне поделе рада изгубио своје функције, те да су револуције масовних комуникација и међународне миграције ослабиле могућност стварања територијално хомогених националних држава (Хобсбаум 1993: 184-185). Ништа не мења што је Хобсбаум ово пророчанство написао баш почетком деведесетих година када у Европи долази до буђења национализама и све артикулисанијих тежњи за очувањем националног идентитета. Сукоби до којих је тада дошло за овог познатог британског историчара имали су мало везе са националним државама. Тако је по Хобсбаумовом мишљењу национализам само реакција на разочарење у велике наде и тежње, а зов етничке припадности или језика уопште не може бити водич ка будућности, чак ни у оним случајевима када се нове државе стварају на тим критеријумима (Хобсбаум 1993: 191). С тим у вези, Хобсбаум пророкује и пропадање и одумирање националних држава, те ново, наднационално реструктурирање света.

На сличном трагу су и Мајкл Хард и Антонио Негри. Ова два противника глобализације добру страну глобалног политичког поретка виде у томе што превласт „Империје“ поткопава темеље националне државе, ет-

* velizarant@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Демократски и национални капацитети институција Србије у процесу међународних интеграција“ (179009), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

ницитета, расе, религије јер омогућава контакте и солидарност међу људима. На крају ће, сматрају аутори, тај хибридизовани „нови пролетаријат“ срушити и саму „Империју“ (Хард, Негри 2005). Са друге стране, оне који инсистирају на националном и верском идентитету Хард и Негри посматрају као „губитнике глобализације“. Није дакле чудо што се уз глобализацију често говори и о денационализацији.

Иако оваква схватања посебно добијају на значају у време глобализације, као некаква „нова мудрост“, треба имати на уму да се не ради о нечем битно новом. Као што је указивао Артур Лавцој, један од највећих историчара идеја, број стварно посебних филозофских идеја изразито је ограничен, као што је случај и са добрим вицежима (Лавцој 1964: 4). Тако ни вера у моћ разума, напредак, технику, космополитски дух и рушење старих националних и религијских граница и предрасуда, која се јавља у данашње време, није ништа ново. Заправо, ова мисао може се пратити све од просветитељства, нарочито француског просветитељства. Ако даље следимо Лавцоја, закључујемо да као што не постоје нове идеје, тако нема ни оних које би остале вечито владајуће и неупитне. „Развој историје идеја одвија се у супротностима. Када се духовна струја рашири и када је натерана да искористи последње могућности свог деловања, она из себе производи супротне снаге“ (Билов 1931: XI). Друкчије речено, просветитељска вера у разум и напредак увек је са собом повлачила и контра талас, односно поспешивала жељу за већом укорененошћу људи у своје националне културе, обичаје, веру, предрасуде (...)

Полазећи од горе наведених ставова, у овом раду покушаћемо да аргументујемо да у време глобализације не долази до пада и растакања националне културе. Напротив, време глобализације и са њим повезана идеологија глобализма са собом носе и тенденцију ка чвршћим укоренењама и утемељењу у сопственом културном кругу. Другим речима може се рећи да је однос између глобализације и националне културе дијалектички. Просветитељство је своју реакцију имало у пијетизму и романтизму. Такође, период интензивног привредног и економског повезивање под окриљем либералног капитализма са почетка XX века изазвао је јачање национализма у Европи. Тако и данас у време глобализације какву познајемо, долази до јачања религијског фундаментализма и новог савеза антиглобализма са национализмом. У данашње време питање националне културе добија на важности при чему посебно треба имати у виду да један број комунитариста идентификује заједницу и нацију, реafirмишући идеју укоренености у оквиру националне културе и религије.

* * *

Као што смо нагласили у уводу, идеје о одумирању религије и етничког идентитета јављају се у време просветитељства. Француски просветитељи полазе од разума као нечега што је својствено свим људима. Закони разума важе у истој мери за све људе на сваком простору, а људска природа је универзална, суштински иста у свим временима и на свим местима.

Тако рационалисти захтевају да све буде оправдано пред судом разума. У истој мери у којој је разум својствен свим људским бићима и његови налази морају бити универзални и за све људе важећи. Другим речима, све локалне и историјске варијације прво се посматрају као небитне, да би затим на њих све гледало са подозрењем. Тако на крају крајева, националне посебности, све религије, митови, обичаји и традиције нису друго него плод погрешног мишљења, незнања, завођења и залуђивања и празноверја. С тим у вези просветитељство види свој задатак у исправљању тих грешака, односно у борби против предрасуда, сујеверја и незнања, а што се требало постићи образовањем. Ово опет значи потребу да се методи слични методима Њутнове физике примене на свет људских односа. Исти тренд примећује се у области уметности и естетике где се славе класични узорци. Просветитељи доказују постојање класичних стандарда лепоте који су независни од времена и простора, односно од националних специфичности појединих народа. Нарочито је потребно нагласити да је овакав начин мишљења радикалне просветитеље на крају довео до одбацивања религије у потпуности односно до атеизма. Са друге стране, просветитељи славе космополитиски идеал опште људске заједнице и у то време наилазимо на пројекте јединствене светске државе, какав је на пример Кантов изражен у *Ка вечном миру* и *Религија у границама пуког ума*.

Међутим, није се дуго чекало на прве антипросветитељске реакције. Већ током XVIII века у време када просветитељство доминира Европом, пијетистички покрет у немачким земљама супротставља веру разуму. Позивајући се на Хјума и његов емпиризам, Јохан Хаман формулише став да је вера надређена разуму. Ништа у животу не може се предузети без вере, универзум се не сазнаје интелектом него вером. „Наше сопствено биће, и постојање свих ствари ван нас, мора се веровати и не може се успоставити ни на један други начин (...) Вера није дело разума и према томе не може подлећи никаквом нападу од стране разума; зато што се веровање догађа уз помоћ разума онолико мало колико гледање или кушање“ (Бек 1969: 375). Истовремено, Хаман оптужује просветитеље за идолатрију и обожавање разума, те одатле извлачи закључак да хришћанство и просветитељство не могу ићи заједно. Посебно треба имати у виду да је покушај Фридриха Великог, да средином осамнаестог века у Прусској уведе француску културу и тековине просветитељске мисли, изазвао прилично бурну реакцију у побожном и традиционалистичком друштву источне Пруске (Берлин 1994: 12-13).

За Хаманом наступа Хердер. Бранећи разноликост и аутентичност сваког народног духа, Хердер у *Још једној филозофији историје* напада космополитиски дух просветитељства. Он оптужује космополитиски индивидуализам просветитељства да је натерао људе да се стиде свог националног идентитета, при чему указује на модерну искорењеност. Људи не припадају више нигде зато што их је просветитељство учило да морају припадати свугде (Бајзер 1992: 204). Тиме су се одвојили од своје културе, историје,

језика и митова сматрајући их ниским и вулгарним одвојили су се од народног духа. Хердер поручује људима да се не одвајају од сопствене традиције. Он им саветује да што дубље уроне у своје корене. „Где јеси и тај који јеси рођен, човече, ту јеси тај који је требало да будеш: не напуштај ланац, нити га превазилази него се закачи за њега! Само у његовој повезаности, у ономе што ти осећаш и дајеш, па у оба случаја *постајеш* делатан, само ту има за тебе живота и спокоја“ (Хердер 2012: 122).

Тако Хердер први формулише идеју укореењености у оквиру националне културе. По Исаји Берлину, укореењеност је један од три основна момента Хердерове мисли. Своју идеју нације Хердер базира на језику. Одатле он долази до идеје о духу нације, односно о ономе што сваку нацију чини онаквом каква она јесте. Духу нације се не може побећи чак и када се то покушава. Он се манифестује кроз посебан укус, приче, бајке, игре, музику, институције, обичаје, религију (...) једне нације. Хердер се тако супротставља класицизму који је неговало просветитељство. Другим речима, он тврди да не постоје универзални људски стандарди лепоте, те да свака нација има своје посебно схватања лепог. Није случајно да се код Хердера јавља и посебна филозофија историје, јер оно што једна група јесте сазнајемо пре свега из њене историје. С тим у вези и код Хердера наилазимо на критику просветитељског конструктивистичког рационализма.

Као што ће то касније чинити и Берк са сличних позиција, Хердер хвали предрасуде. Предрасуда је добра јер помаже у сналажењу. У *Још једној филозофији историје* он каже: „Тако сваке две нације чије се склоности и кругови блаженства међусобно *сударају* – људи називају *предрасуде!* *простаклук!* ограничени *национализам!* Предрасуда је добра у свом времену: она чини људе *срећним*. Она гура народе на збијање око њиховог *средштва*, чини да они чвршће стоје на својим *коренима*, више цветају на свој сопствени начин, страснији су и такође срећнији у својим склоностима и сврхама“ (Хердер 2007: 36). Дакле, предрасуда више није лаж и превара као код Декарта или код Бекона. Она сада добија на значају као плод историје и искуства прошлих генерација. Она људе подстиче да буду оно што јесу.

У вези са критиком афирмације националних посебности стоји и одбацивање просветитељске идеје природних права. Берк је био тај који се супротставио идеји људских права које је прокламовала Револуција. Не постоје, дакле, природна људска права јер су и права историјска институција. Према томе, могу постојати нпр. само права Енглеза. На истом трагу био је и Јустус Мезер који афирмише вредност историје, националних посебности и из њих насталих институција. За њега историја није израз континуираног напретка разума као што је то био случај код Канта и Шилера, него конкретни наратив интелектуалног и политичког живота нације са посебним нагласком на древне институције (Ариз 1965: 224). Треба имати на уму да се већ код Мезера први пут срећемо са конзервативном и историцистичком критиком капитализма и слободног тржишта. Ово првенство Мезеру при-

знају противници као што је Фон Мизес (Мизес 2010: 11-12). Мезер такође истиче вредност патриотизма наспрам космополитизму просветитељства. Човек треба да буде лојалан својој политичкој јединици пре него човечанству као целини. Он такође жели да покаже да оно што са просветитељског становишта изгледа као „натприродно“, „варварско“ са становишта универзалног разума, може се показати као разумљиво ако се стави у контекст свог времена (Бајзер 1992: 290). У том смислу познато је његово оправдање старих обичаја чак и када се чини да се они косе са разумом и модерним начином живота. Наши преци нису били будале, за све мора постојати неко прихватљиво објашњење.

За Хаманом, Мезером и Хердром спремно настављају немачки политички романтичари: Шелинг, Шлегел, Шлајермахер, Новалис, Адам Милер итд. Супротно разуму они истичу осећајност, историју, старину, ред и хијерархију. Тако се они јављају као изразити противници Француске револуције и уговорне, природноправне теорије државе, афирмишући монархијски принцип и стварајући идеју органске државе. Овом утицају није успео да се одупре ни стари Фихте пре свега у *Говорима немачкој нацији* и *Затвореној трговачкој држави*. Држава се тако јавља као специфична културна институција.

Тakoђе, Адам Милер као најзначајнији политички романтичар критикује Адама Смита и његову теорију тржишта. Поједина места Милерове критике капитализма су толико оштра да се може помислити да потичу од неког социјалисте. Такође, Милер релативизује идеју неприкосновености приватне својине. За њега на првом месту стоји целина, а у овом случају то значи нација и држава. Сви предмети су увек производ рада више генерација, односно читаве нације. Они су као такви дати само на уживање појединцима, те уколико их појединац користи против интереса нације својина му се може одузети. На крају вреди приметити да сви политички романтичари религију схватају изузетно озбиљно, те да је већина њих из протестантизма прешла у римокатоличку веру. У својим последњим списима Милер пише о бездушної обмани да људи стварају свог Бога, а не Бог људе, да је Бог створитељ државе, те да је истински слободан само онај ко служи Богу. По њему, право и привреда се не могу међусобно трпети без религије.

Са друге стране, Луј де Бонал насупрот декларацији о правима човека и грађанина коју је истакла револуција тражи декларацију о правима Бога. Жозеф де Местр са своје стране развија посебно апокалиптично схватање револуције као Божје казне, и као врсте прочишћења. Насупрот просветитељској вери у опадање значаја религије, уочава се окретање религији, што је уочио и Алексис де Токвил на основу својих искустава из Америке. Он отворено хвали америчку религиозност инсистирајући на религији као предуслову демократске републике. „Деспотизам може и без вере, али слобода не. Религија је много неопходнија републици, коју они препоручују, него монархији, коју нападају, а демократској републици више него икаквој другој. Како би могло друштво да не пропадне кад, док политичке сте-

ге лабаве, моралне стеге не би постајале тешње? И шта чинити с народом који је сам свој господар, ако није покоран Богу?“ (Токвил 2002: 255).

Дакле, већ у сукобу просветитељства и антипросветитељства види се да је инсистирање на универзализму, космополитизму, секуларизму, слободном тржишту, људским правима, одумирању религије и секундарном карактеру свих националних специфичности изазвало контрареакцију. Као супротност просветитељским идејама јавља се разорна критика по свим овим тачкама. Не само да религија и националне специфичности нису одумирале, него су се додатно оснажиле. Романтизам истиче вредности националне културе, потребу за укорененошћу у заједници и у складу са тим жели да сачува јединственост и посебност сваког народа. Оно што је вредно више није оно што је универзално него оно што је посебно, што је историјски и органски настало. Институције појединачних народа не могу се процењивати према неким универзалним критеријумима разума, него једино према својим сопственим вредностима.

* * *

Један број теоретичара сматра да данашња глобализација није нови феномен, истичући светску привредну повезаност која је постојала почетком XX века. Њихов аргумент је да је у односу на ситуацију од пре једног века, у погледу нивоа трговине и инвестиција данашња економија стварно мање отворена и мање интегрисана (Павловић 2011: 317). Оваквим мишљењима иде у прилог и чињеница да у Европи оног времена готово да није било простора који није био захваћен тековинама индустријске револуције. Индустрија и прогрес биле су крилатице времена. Према томе не треба да чуди да се у Европи XIX века сматрало да је национализам пролазни феномен. Ниједан утицајни мислилац није предвидео његову будућност (Берлин 1994: 354). Од национализма су били удаљени и социјалисти и либерали, а разумевање за националне посебности није имао ни Мил, као ни Конт. Идеја о стварању есперанта као светског језика спада у наслеђе XIX века. Међутим, XX век никако није био век без национализма, напротив долази до контрареакције сличне оној са краја XVIII века.

Ернст Јингер је вероватно био у праву када је рекао да је рат био отац национализма. Први светски рат додатно је разбудио постојеће национализме. Иако је почетком века доминантно мишљење било да је национализам као идеологија мртав и да нема никакву будућност, Вилсонова и Лењина декларација пропагирају право на национално самоодређење, а значај нације и националне културе није опадао него јачао. Као одговор на међународно повезивање и интернационализам поново долази до жеље за ре-афирмацијом националне културе. У том смислу је вероватно најкарактеристичнији израз времена Шпенглерова филозофија. По његовом мишљењу националне културе опстају као организми највишег ранга, који су затворени у себе. Такве културе међусобно су несамерљиве, они се никада не могу довести на исту раван нити је могуће говорити о вишим и нижим културама. Истовремено, држава се схвата као органски настала институција

створена да чува националну посебност. „Те државе настају са културом, пропадају са њом, њихове су судбине у великој мери истоветне. Култура је биће нација у државном облику“ (Шпенглер 2003 II: 457).

Поред тога јавља се не само свест о посебности сваке нације, него и о посебној мисији коју свака нација треба да остави. Са друге стране, Француз Шарл Морас формулише своју доктрину интегралног национализма као противтежу јакобинском национализму. За њега је нација најважнија од свих људских заједница, јер све оно што јесте, што има и што воли живи условљено постојањем нације и према томе, све што жели да се очува мора на првом месту бранити своју нацију (Достанић 2008: 431). Морасова доктрина интегралног национализма била је константна инспирација политичке деснице XX века. Национализам тако постаје лајтмотив епохе. На нацију се позивају сви – и леви и десни, екстремни и умерени, стари и нови, јакобински и интегрални националисти. Није без значаја приметити да у истом периоду долази до ренесансе романтичарских идеја. Већ током последњих деценија XIX у литератури долази до неоромантичарског таласа чији су носиоци били Шетфан Георг и Хуго Хофманштал. Неоромантичарски утицаји се из литературе преливају и на филозофију и науку о друштву, а Отмар Шпан и Јакоб Бакса реafirмишу идеје Адама Милера (Билев 1931: XII-XIII).

Као што је национализам с почетка XIX века добио свој израз у ратовима за ослобођење, почевши од шпанског па до пруског отпора Наполеону, тако је и национализам XX века покренуо ослободилачке покрете широм Европе. Реч је о ирском устанку за независност, али и о разним аутономистичким и сепаратистичким покретима који су захтевали права на сопствену посебност.

* * *

У другој половини XX века национална култура и религија поново се схватају као мање битне, као секундарни феномени. У политичкој теорији доминирају марксизам, бихејвиоризам и теорија рационалног избора које имају врло мало слуха за проблеме културе, нације и религије. Међутим, 1989. година представља преломан тренутак, јер од тада не само да процеси повезивања и глобализације добијају на замаху него и култура постаје тема која долази на дневни ред. Наиме, рат у бившој Југославији и конфликти на простору Европе и СССР-а су у крајњем културног и религијског карактера. Јасно је да у време глобализације не долази до одумирања националних култура и религија, напротив, оне добијају на важности.

Данас појам *заједница* улази у политичку теорију на велика врата, а савремена политичка теорија спаја интересовања за питања културе, заједнице, нације и религије. У том смислу Рејмонд Плант тврди: „С пропашћу религијских или чак митолошких основа политичке легитимности, дио задаће политичке филозофије је постао пружити универзалне разлоге за политичку легитимност. То је можда најјасније изражено у учењима о људским правима. По тим су учењима људска права схваћена као да се односе

на све особе повсуда. У таквом свијетлу, политички поредак мора бити утемељен на захтјевима разума, а не на локалним и специфичним вриједностима појединих држава. Но, у прошлих се десетак година у политичкој теорији догодио препород покушаја теоретизирања не на опћи и свеобухватан начин, већ настојећи схватити вриједности политичких заједница. То комунитаристичко мишљење је експлицитно супротстављено тенденцијама универзализације које сам споменуо“ (Плант 2002: 46). Идеја апстрактне, безличне, правне и неутралне државе суочава се са теоријама које почивају на претпостављеном првенству заједнице, традиције, културе и статуса.

Окретање традицији, нацији и дубље урањање у сопствену религију није карактеристично само за земље бившег комунистичког блока. Данас видимо да је питање националне културе све озбиљније постављено и у Западној Европи. Емигрантске заједнице истичу захтеве за признањем и жалеле се на системску дискриминацију њихових стилова живота. Тако, Французи пореклом из северне Африке или Немци турског порекла који представљају трећу генерацију имиграната, често одбијају интеграцију у друштво и грчевито се држе свог етничког, културног и религијског идентитета. Насупрот њима, староседеоци такође захтевају заштиту својих вредности, идентитета и свог начина живота. Ови захтеви нису карактеристични само за оно што се често назива екстремна десница, него потичу из миљеа „тихе већине“.¹ Да није реч само о конфликту имигранти – староседеоци говори и чињеница да се западне демократије суочавају са сепарационизмом унутар својих граница. Шкоти, Каталонци и Фламандци сасвим јасно истичу захтеве за својим националним државама.

Ови захтеви нису само израз партикуларистичких тежњи, него су филозофски артикулисани и усмерени против доминације либерализма. Ипак, треба имати на уму да основне тачке комунитарне мисли и нису нешто ново поготово ако се има у виду широк круг теоретичара који су насупрот либералном индивидуализму, атомизму, универзализму, субјективизму и пренаглашеном значају тржишта истицали идеал заједнице. Аластер Макинтајер је на пример инспирисан Аристотелом, Мајкл Сандел Ханом Арент, док Петер Краус помиње Хердеров, Хумболтов и Хегелов утицај на комунитаристичка схватања Чарлса Тејлора (Краус 2011: 30-31). Тејлорово истицање Хердера као филозофа посебно је занимљиво будући да је управо овај немачки критичар просветитељства најдоследније истицао идеју укоренености (в. Тејлор 1995: 79-100). Тако се не може спорити ни допринос политичког романтизма савременом комунитаризму. Такође, може се приметити да комунитаристичка мисао много дугује и Хегелу, барем онолико колико либерална мисао дугује Канту. Хегелова критика природноправног индивидуализма, његово одбацивање егалитаризма Француске револуције, као и одбацивање уговора као модела за људске односе, те схватање др-

¹ Све ставове, захтеве и страхове „тихе већине“ у Немачкој је изнео Тило Сарацин у својој књизи (в. Сарацин 2010).

жаве као *communitas communitatum* инспирисали су данашње комунитаристе.

Иако је примедба да комунитаризам није јединствен и хомоген систем, те да и у оквиру комунитаризма постоје бројна спорења, неразумевања и недоречености, неоспорно је да је ова мисао значајно поткопала темеље либералног универзализма (уп. Достанић 2012) и указала да националне и културне посебности не могу просто бити занемарене у име „глобализације“.

* * *

Након теоријско-историјског прегледа развоја односа између процеса глобализације и њему супротног процеса јачања националних култура и на њима заснованог идентитета, покушаћемо да објаснимо која је улога религије у процесима глобализације у савремено доба. Основна хипотеза аутора рада јесте да религија у овом контексту може имати двоструку улогу. Са једне стране она може бити изузетно јак фактор у подстицању и јачању процеса глобализације, док са друге стране, управо, религија може представљати једну од најзначајнијих препрека овим процесима. Шта утиче на ову тезу да религија у различитим ситуацијама може да има потпуно супротан утицај на процес глобализације? Наиме, уколико на процес глобализације гледамо као на јачу повезаност и интеграцију различитих етничких, религијских, културних и политичких заједница, онда религија може да игра позитивну улогу уколико се ради о интеграцији оних заједница које су засноване на истој религији. Ова припадност истим религијама код људи који су различитих етничитета, језика, боје коже и сл. може да доводи до јачања симпатија и блискости што може да утиче на то да се међу њима оствари једна веза на нивоу који превазилази разлику у националној припадности, раси или језику. Уколико улогу религије у процесу глобализације посматрамо на овај начин, долазимо до закључка да је њена улога у овом случају изузетно афирмативна и да иде у прилог глобализацији. Да ова наша теза заиста функционише сведочи и изузетно брзо прихватање свих значајнијих културних трендова који су се јавили у САД нарочито током друге половине двадесетог века у западној Европи. Разлог брзом прихватању доминантних културних образаца који су настали у САД и проширили се великом брзином у западној Европи у великој мери лежи у чињеници да се ради о нацијама које припадају хришћанској религији, иако међу њима постоји разлика у деноминацијама. Наиме, САД су доминантно протестантска земља док је у западној Европи осим протестантизма у великој мери заступљено и римокатоличанство. Међутим, ипак су ове разлике занемарљиве у поређењу са разликама између хришћанства и осталих религија, о чему ћемо више говорити у следећим редовима овог рада.

Поред ове позитивне улоге коју религија има у процесу глобализације, не смемо да занемаримо чињеницу да религија може да буде изузетно значајан фактор у супротстављању овим процесима. Ова улога религије и јесте од највећег значаја за наш рад и највише пажње ћемо посветити обра-

злагању ове наше тврдње. Наиме, уколико током процеса интеграције различитих националних и политичких заједница она култура која шири свој утицај, и која је субјект у процесу глобализације, дође у такву ситуацију да овај утицај и доминацију жели да наметне другој заједници чији су припадници различите вероисповести, ова верска припадност ће бити снажан фактор у одбијању и противљењу утицајима доминантне културе. У овом случају ће религија представљати једну од најзначајнијих идеолошких препрека продирању утицаја неке друге културе. Примера за ову нашу тврдњу током историје има веома много. Један од нама најближих јесте историја балканских народа који су припадници православне вере и њихово одбијање прихватања Османске државе као своје државе у време док је она владала Балканом. У овом случају је управо религија имала улогу једног од најзначајнијих друштвених мотиватора противљењу утицаја и прихватању Османске државе. Наиме, Османска држава је свој легитимитет црпела у исламу, а у пракси се примењивало шеријатско (исламско) право. Све ово је утицало да се поробљени становници Балкана који су православне вероисповестиprotиве овој држави и да на њено присуство гледају као на присуство непријатеља кога се треба ослободити. Из ове верске нетрпељивости су се и развили ослободилачки устанци на почетку деветнаестог века, који су резултирали ослобађањем од Османске власти и формирањем православних националних држава.

Да религија лежи у основама цивилизација приметио је и чувени професор Семјуел Хантингтон у својој књизи *Сукоб цивилизација* (Хантингтон 2000: 51). Основна теза коју је изнео у књизи јесте да у свету постоји осам или девет доминантних цивилизација и да ће се сукоби у будућности, уколико до њих уопште буде дошло, одвијати по оним линијама где се ове цивилизације сусрећу и где долазе у контакт. Ова теза, оспоравана од стране великог броја аутора, у својој основној идеји није побијена. Наиме, према нашем мишљењу Хантингтон је био сасвим у праву када је религију одредио као кључни елеменат који лежи и основама различитих цивилизација. Такође, осим појединачних случајева велика већина сукоба у данашњем свету води се управо на оним тачкама које је предвидео и Хантингтон. Разлог за одвијање сукоба управо на овим тачкама у потпуности оправдава и нашу тезу да религија може да буде један од главних фактора у спречавању глобализације. Најпластичнији пример за ову тврдњу у савременом добу јесте сукоб који постоји између исламског света и наметнутог процеса глобализације од стране САД.

Овај сукоб који постоји између исламског света и САД у својој основи има управо религију. САД као најутицајнија земља на свету покушава да наметне свој концепт грађанског, либералног друштва и тржишне економије целом свету. Уколико погледамо карту света видећемо да је овај концепт усвојен у хришћанским земљама, и то пре свега у протестантским и римокатоличким земљама. Усвајање овог концепта у православним земљама тече мало спорије због специфичности православља али и због чи-

њенице да су православне земље, осим Грчке и Кипра, биле комунистичке земље и да се данас све налазе у процесу транзиције, односно у процесу превазилажења принципа наслеђених из комунизма и прихватања концепта грађанског друштва, либералне демократије и тржишне привреде, наметнуте од стране запада. Јако је битно нагласити да само православље у својој суштини није у супротности са основним идејама овог концепта, што нам даје за право да тврдимо да ће и православне земље у скоријој будућности у потпуности прихватити овај концепт. Ако се сада вратимо на ислам видећемо да је ситуација у односу на процес глобализације који је захватио хришћански свет, у потпуности супротна. Ислам је као универзалистичка религија намењена целом свету, јер Мухамед није примио законе од Алаха само за Арапе, већ их је примио како би их проширио свим народима света. Управо због тога сам ислам као религија представља одређену врсту глобализације, јер је намењен целом свету и сви људи би требали да се понашају према објављеним законима у Курану. Према овом учењу сви муслимани, без обзира на разлику у језику, нацији, раси или по било ком другом питању, требали би да живе у светској заједници муслимана која се назива – УММА (Ал Ахсан 2010: 30). Према исламском учењу, једино је ова врста заједнице на светском нивоу прихватљива и допуштена. Било какво друго удруживање које у својој основи не би имало ислам, било би против ислама и за муслимане неприхватљиво. Из овога видимо да се два концепта глобализације налазе у сукобу који не може да се реши на овај начин на који се покушава решити.

Из наведеног можемо да закључимо да религија, у овом конкретном случају ислам, стоји у директној супротности западном концепту глобализације. Управо у религији огромне масе муслиманског становништва налазе снажан извор из кога црпе снагу за супротстављање западном концепту глобализације. Наше мишљење је да је концепт грађанског друштва и тржишне економије могућ само у хришћанским друштвима и да се он због тога управо тамо и развио. Међутим, покушај наметања овог концепта другим цивилизацијама које у својој основи имају другу религију је јако тешко могуће остварити. Ислам конкретно има јасно одређене норме које не допуштају спровођење овог концепта јер постоји разлика у схватању саме природе човека. Наиме, према исламском учењу постоји више категорија људи – муслимани, монотеисти, политеисти, неверници и муртади (одступници од вере). Према шеријату ове категорије људи имају различита права и обавезе, што је према схватању западног либералног модела, који САД настоје да наметну целом свету, потпуно незамисливо. У овом либерално-грађанском концепту сваки појединац треба да има једнака права пред законом. Из наведеног уочавамо да је у једном друштву немогуће у исто време применити оба ова модела, јер једноставно један другог искључују. Управо се у овоме види сва разлика цивилизација и култура које су засноване на религијама. У западноевропској цивилизацији, коју репрезентују пре свега САД, али и земље западне Европе, могуће је применити концепт

грађанског друштва јер овај концепт не долази у сукоб са хришћанством које је доминантна религија ових земаља. Са друге стране, концепт грађанског друштва је немогуће применити у исламским земљама, јер се он једноставно искључује у самим изворима ове религије. Из овог неразумевања односа и утицаја религије на културу, друштво и укупне политичке односе који произлазе из политичке културе одређене земље, произлазе и сви неспоразуми и сукоби који се одвијају између исламских земаља и САД пре свега, као доминантне и најутицајније државе на свету. Наиме, управо се из овог неразумевања воде ратови у Авганистану, Ираку, Сирији, константни сукоби у арапском свету, као и напети односи између САД и Ирана. Одговор је у суштини јако једноставан и гласи да се не могу норме једне цивилизације наметати као једине могуће и исправне другим цивилизацијама које се заснивају на другим религијама. Покушај оваквог вештачког „калемљења“ неких цивилизацијских достигнућа једне цивилизације и његово наметање другој цивилизацији је осуђено на пропаст. Управо смо ми сведоци пропасти једног таквог покушаја који САД у коалицији са другим западним хришћанским земљама покушавају да наметну исламским земљама.

Да је наша теза тачна не мора да послужи само пример односа хришћанских и исламских држава, јер је слична ситуација уколико узмемо за пример и друштва заснована на хиндуизму, на пример. Најзначајнији представник хинду религије у савременом свету је свакако Индија. Ова земља се сматра за највећу демократију на свету по броју становника које има. Наиме, Индија има преко милијарду становника, док са друге стране има развијену парламентарну демократију са великим бројем политичких партија које учествују на изборима и у складу са оствареним резултатима имају и утицај у Парламенту. Такође, у земљи влада тржишна економија баш као и у западним хришћанским земљама. Посматрајући све ово можемо да закључимо да је и Индија као и западне хришћанске земље у стању да има грађанско друштво са развијеном представничком демократијом и тржишном привредом. Међутим, то би било само површно посматрање ствари које не би улазило у суштину индијског начина живота. У овом друштву постоје снажни традиционални елементи засновани на кастинском систему. Наиме, према овом систему друштвених односа, који своје директно порекло налази у хинду религији, у друштву постоји мноштво касти, од којих су најважнији брамани, кшатрије, ваишије и сутре. За све ове касте постоје јасно утврђени обрасци понашања којих се њихови припадници морају придржавати. Међутим, уколико би се јасно придржавали ових верских обавеза многи хиндуси не би могли да се понашају по оним принципима који су утврђени у грађанском друштву. У грађанском друштву, на пример, не постоје било какве препреке за избор брачног партнера, и у том избору постоји апсолутна слобода сваког појединца. Међутим, у кастинском систему овај избор није слободан, јер брачног партнера одређује припадност касти. Баш као и ситуација коју смо имали у исламу и овај хинду концепт друштва долази у сукоб са оним принципима који су доминантни за хри-

шћански запад. Самим тим процес глобализације, који у овом тренутку спроводи САД и остале западне хришћанске земље, долази у сукоб са традиционалним верским учењима других цивилизација. Оно што је за нашу тему посебно значајно јесте да је религија не само значајан фактор у супротстављању глобализацији, већ из свега наведеног видимо да је она најзначајнији фактор у овом супротстављању. Знајући све ово, највећи напади које на идеолошком плану спровode западне земље лежи управо у нападу на религију других цивилизација и покушају смањења религијског утицаја у овим друштвима.

Као још један илустративан пример улоге религије као фактора који утиче на онемогућавање глобализације западнохришћанског модела могу нам послужити примери бивших комунистичких земаља такозваног источног блока. Најзначајнија земља овог блока је у сваком погледу данашња Русија. У овој земљи је на место комунизма, као идеолошке основе државе, поново на специфичан начин враћено православље. Наиме, у овом тренутку у овој држави постоји специфична веза између државе и Руске православне цркве. Однос између ове две власти у Русији изузетно је добар и сваким даном је видљива све боља сарадња државе и цркве. И на овом примеру видимо да су француски просветитељи апсолутно промашили у својој прогнози о улози и утицају религије у друштву, како људи буду били на вишем ступњу економског развоја. Иако је прошло већ два и по века од времена када су француски просветитељи промишљали о будућности и улози религије у њој, можемо да кажемо да се није много променило у односу између религије и државе. Наравно, веза религије и државе је променила своју форму и није више на оном нивоу на ком је била у осамнаестом веку, али она и даље постоји и изузетно је снажна. Осим Русије и у осталим православним земљама бившег комунистичког блока религија се са успостављањем демократије ревитализује и постаје један од основних идеолошких стубова у друштву. Ови процеси дешавају се у Украјини, Румунији, Бугарској и Србији.

У блоку бивших комунистичких земаља посебно је занимљив случај Босне и Херцеговине. Наиме, након разбијања СФРЈ и успостављања нових држава на територији некадашње заједничке државе формирана је и Босна и Херцеговина. Међутим, до њеног конституисања дошло је тек након изузетно жестоког грађанског и верског рата који је вођен у овој држави. Чињеница која у потпуности иде у прилог нашој тези о утицају религије у процесима глобализације у БиХ нашла је свој израз у потпуности. Основа за разликовање три конститутивна народа у БиХ лежи у припадности различитим религијама, и овај друштвени расцеп био је основа за груписање различитих народа и за међусобне сукобе. Муслимани су у првом кораку желели стварање независне и централизоване БиХ, која би у следећем кораку, услед демографских кретања постала исламска република БиХ. Срби су желели да остану у јединственој држави са својим сународницима у Србији и Црној Гори. Док су Хрвати желели да одвоје онај део БиХ у коме су

представљали већину становништва и да овај део припоје новоуспостављеној независној држави Хрватској. Пошто су то била три потпуно различита концепта и програма решавања кризе, између њих није могло да дође до решења прихватљивог за све стране. Након рата, у коме није било апсолутног победника ни апсолутног губитника, успостављена је независна држава БиХ, у којој и даље постоје изузетно велике тензије и супротстављени интереси и виђење будућности ове државе између различитих народа. У сваком случају, у будућности ће процес глобализације у БиХ бити јако занимљиво посматрати, јер сва три народа у овом процесу имају супротне интересе јер припадају различитим религијама које су као што смо видели основа за деловање на глобализацију било позитивно или негативно.

Из свега наведеног на крају бисмо могли да у пар реченица сумирамо целу тезу. Мишљења смо да су француски просветитељи у потпуности погрешили када су процењивали значај и утицај религије у будућности. Видимо да се у целом свету одиграва процес ревитализације религије, а да је један од кључних разлога за ову појаву управо процес глобализације. Наиме, као што смо у раду детаљније објаснили, увек је током историје постојао и контра талас и одговор на процесе глобализације и стварања једне „светске“ цивилизације. У сваком историјском тренутку када је једна цивилизација постајала пре свега технолошки, напреднија од осталих, она је покушавала да наметне свој цивилизацијски оквир целом окружењу на кога је вршила утицај. Што су са једне стране ти утицаји били јачи, то је и одговор оних култура на који се вршио притисак био све јачи. Основа из које се црпела идеолошка база како за напредак доминантне, тако и за отпор потчињених култура, нација и цивилизација, била је управо у религији. Ову чињеницу су француски просветитељи у потпуности занемарили и политичке последице тог занемаривања осећамо у целом свету, јер су идеје које су успоставили просветитељи доминантне идеје у садашњем западнохришћанском блоку земаља предвођене САД и западним европским државама. Занемаривањем утицаја религије, оне праве огромну грешку наметањем свог модела живота, који је заснован на хришћанској религији, оним светским цивилизацијама које су засноване на другим религијама. И управо у религијама ове цивилизације и црпе отпор процесу глобализације наметнуте од стране запада. Религија ће и у двадесет и првом веку остати један од најзначајнијих фактора идентитета народа, а самим тим и један од најзначајнијих фактора супротстављању процесу глобализације.

Литература

- Ал-Ахсан 2004: А. Ал-Ахсан, *Уммет или нација*, Сарајево: Либрис.
- Ариз 1965: R. Aris, *History of Political Thought in Germany from 1789 to 1815*, London: Frank Cass and Co. Ltd.
- Бек 1969: L. W. Beck, *Early German Philosophy: Kant and His Predecessors*, Massachusetts, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Бајзер 1992: F. Beiser, *Enlightenment, Revolution and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought, 1790-1800*, Cambridge: Harvard University Press.
- Берлин 1994: И. Берлин, *Против струје, есеји из историје идеја*, Панчево: Заједница књижевника Панчева.
- Билов 1931: F. Bülow, „Einleitung“, in: A. Müller, *Von Geiste der Gemeinschaft*, Leipzig: Alfred Kröner Verlag.
- Достанић 2008: Д. Достанић, „Критика демократије у делу Шарла Мораса“, Београд: *Српска слободарска мисао*, vol. 72, 407-456.
- Достанић 2012: Д. Достанић, „Модерна држава пред изазовима комунитаризма“, Београд: *Политичка ревија*, бр. 2, 83-109.
- Јевтић 2009: М. Јевтић, *Политикологија религије*, Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију.
- Краус 2011: P. Kraus, „Komunitarismus“ in: C. Offe, M. Hartman (hrsg.), *Politische Theorie und Politische Philosophie*, München: Verlag C. H. Beck.
- Лавцој 1964: A. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Мизес 2010: L. V. Mises, *Antikapitalistički mentalitet*, Zagreb: МАТЕ.
- Павловић 2011: В. Павловић, *Држава и друштво*, Београд: Чигоја штампа.
- Плант 2002: R. Plant, *Suvremena politička misao*, Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Сарацин 2010: T. Sararzin, *Deutschland schafft sich ab, Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, München: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Taylor 1995: C. Taylor, „The Importance of Herder“ in: C. Taylor, *Philosophical Arguments*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 79-100.
- Токвил 2002: А. Д. Токвил, *О демократији у Америци*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Хантингтон 2000: С. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, Подгорица: ЦИД.
- Хард, Негри 2005: М. Хард, А. Негри, *Империја*, Београд: ИГАМ.
- Хердер 2007: J. G. Herder, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*, Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Хердер 2012: Ј. Г. Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Хобсбаум 1993: Е. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit i stvarnost*, Zabreb: Novi liber.

Шпенглер 2003: О. Шпенглер, *Пропаст Запада*, I-II, Београд: Утопија.

КАКО СЕ ПРИЛАГОДИТИ РАЗВОЈУ А НЕ ОКРЕНУТИ ЛЕЂА ПРОШЛОСТИ

Увод

Природу истраживања недоумице између традиције и савремености, тј. како се прилагодити развоју, а не окренути леђа прошлости, као феномена повезаних са народним стваралаштвом, можемо открити у контексту исходишта и попришта општих друштвено-етичких и естетских система вредности. Приступ овој проблематици отвара могућност организације процеса спознаје исходишта које се јавља у времену будућности у одређеном социокултурном миљеу. Да би се пружила подршка спољним и унутрашњим одликама ситуирајућег проблема, потребно је одредити функционисање оних чинилаца који одређују људску разноврсност и културне факторе које са собом носи, а који су усмерени ка свести о сопственом идентитету и аутентичности. Искуство нас учи да су многи нови догађаји слични претходним, што нам указује на могућност развоја и истраживања „новине“ унутар „старине“ тј. традиције.

Приступ овом проблему се заснива на тези да је савременост иницирана „мудрошћу“ времена за нама и разумевању процеса структурног преображаја „оног“ света у који треба што дубље проићи, свесни нужне промене повезане са временом и савремености која ствара потпуно нове животне услове сагласно друштвеним очекивањима. Тешко је замислити изградњу теоријских модела (као и сам појам народна култура) који не признају веома широко поље прошлих и садашњих културних активности који осликавају друштвени живот људи. Ради јаснијег одређивања свог значаја, разлике између традиције и савремености много су израженије ако поставимо питање: у којој мери традиција и савременост, с обзиром на своју „природну“ тежњу ка конзистентности и самодовољности, могу да признају или да трпе сукоб као свој саставни и легитимни елемент. Отуда и велики значај тумачења оба појма (традиција и савременост) јер изражавају однос човека према времену и друштву у којем живимо. Брига да се традиција и савременост прикажу у свом функционалном јединству, без сметњи и поремећаја, као и настојање да се усагласе без сукоба, а сам сукоб прикаже као нешто „дисфункционално“ – представљају суштинске карактеристике о разлици између фолклорног и актуелног окружења. „Вредности на којима једна и друга дају плодове – различите су. Биће потребно размислити о то-

* slobodanbalac@gmail.com

ме у коме је значењу њихова конфликтност случајна, то јест цивилизацијски одређена, а у коме значењу изгледа да је неизбежна (Колаковски 1989: 18).

У дискусијама о традицији и савремености ми сазнајемо о јединству супротности, продубљујући их, јачамо наше ставове и уверења која се односе према проблему изниклом у одређеном актуелном тренутку. Када се та мишљења, ставови и уверења апсолутизују, почињу међусобна оптуживања, и то само због тога што проблем није протумачен нити објашњен, кад нису пронађене све додирне тачке. Без размене искустава о различитостима, (укорењених у традицији и савремености које трају у духу времена), процес успостављања хармоније између традиције и савремених тенденција чини се површним. Кроз прилагођеност свог свеукупног трагања за елементима који доприносе развоју и стабилности односно успостављању равнотеже унутар себе, традиција и савременост откривају своју вредносну страну, своју усмереност на очување темељних претпоставки *постојећег и могућег* као генерички оквирни појмови за покривање области стваралаштва из етнологије и антропологије. Управо у том односу (*постојећег и могућег*), налазимо простор за једну динамичку и критичко-хуманистичку теорију различитости, у којој супротности заузимају истакнуто место, као емпиријска чињеница између „очувања“, са једне, и „развоја“, са друге стране, штитећи аутентичност у контексту савремености, регионалних и глобалних промена.

Таква теорија се не би само бавила питањима везаним за разлике и својим облицима – односно о томе како и зашто избијају у оквиру прошлости и садашњости, те како се могу регулисати – већ би се исто тако бавила могућим делотворним утицајем на шири план развоја као један од сегмената разноликости. За ову теорију, прошлост и садашњост (наслеђе и савременост) легитимни су етнологско-антрополошки културни облици, јасно дефинисани друштвеним променама, који чине основу савременог уређења идентитета као утемељивача друштвеног живота, тј. својства друштвене заједнице.

Захваљујући плурализму савременог, однос између националног, модерног и класичног, новог и старог, изгубио је непроменљиву историјску карактеристику, као што је и традиционално дело настало из „дијалога“ с прошлошћу. Стварање и тумачење дела са традиционалном тематиком, проистеклих из „комуникације“ с наслеђем, подстакнути прошлошћу и њеним идејама, говоре о „реповима“ који на различите начине допиру до данашњег доба. „Када нам стара схватања и правила живота буду одузета, губитак ће бити непроцењив. Од тог тренутка нећемо имати компас према коме ћемо се управљати, нити ћемо тачно знати ка којој луци пловимо“ (Берк 2001: 95). Може се без претеривања констатовати да питања везана за савременост и традицију имају сразмерно онолико оправдања колико су у стању да одговоре изазовима новог на темељима аутентичног, учвршћујући, развијајући и промовишући се.

Традиција и(ли) савременост

Са појавом најнапреднијих токова модерног доба и вредности из прошлости, друштвеног и културног наслеђа које нам је претходило, стекли су се неки од најважнијих услова за другачији приступ процене традиције и савремености. Посвећивање све више пажње овој проблематици говори нам да је потребно свестрано сагледати, схватити и разумети нит која повезује традицију и савременост, чије су интерпретације често вишезначне у анализи и способности трансформације идеја у корист што потпунијег увида у целокупно подручје људске активности. Древно наслеђе не утиче непосредно на стварање савременог – новог, њему је припала улога да делује на ретроградно сагледавање садашњег, постајући један од темеља доданашњег развоја. Овако разумевање пролази кроз специфичан арпеђо комуникације која утиче на промену реалности пошто је традиција претходник савремености која својом формом генерише информације и знања проналазачки – инвентивно.

Када је реч о традицији и савремености, њиховом учешћу у друштвеним променама, проблем посматрамо са два подељена становишта: прво, које одриче њихов значај, и друго, које га уважава, ако не и увећава. У првом случају реч је о еволутивном процесу којим се стара равнотежа замењује новом, али тако да се константно чувају у недирнутом облику основе изворности, док се у другом, „ново“ остварује путем модификације оних делова изворности (старог) који су постали дисфункционални, не изазивајући притом битне промене глобалног функционисања. Овакво оличење стварног света у којем живимо, функционалистички сагледавајући оба случаја, посматрамо претежно као појаве изазване „*споља*“ пошто приступ овом проблему заснивамо на тези да је савременост иницирана „*мудрошћу*“ прошлих времена и у суштини осветљава друштво у покрету и појаве дугог трајања. Ново, готово искључиво ставља нагласак на процесе дезинтеграције и противречности с циљем изналажења радикалне промене постојећег, ротирајући односе између друштвене базе и надградње, односно природе и културе. Овде се у различитостима између развоја и традиције (прошлости) уочава главно средство друштвених промена и најважнији услов напретка и просперитета сваког друштва.

Традиција је „*инструмент*“ разумевања садашњости и као завршено време чини целовит контекст о којем се може удубљено размишљати. Уколико одбацимо прошлост, добићемо тиранију садашњости без могућег уопштавања, тј. примене прошлих искустава на аналогне нове ситуације (информације представљене у непрекидној форми које одговарају представи „*стварности*“). С једне стране традиција нам указује на неизмерни фонд информација наталожених у искуству прошлих генерација, док нас с друге стране опомиње да се не треба везивати за „*опало лишће*“ прошлих дана. На тај начин нас подстиче да црпимо сок виталних, сталних питања човечанства, која се показују као свеопшта тек у суочавању са иновацијама

савремености. Одбацујући традицију, губимо контакт са временом у којем стварамо и постајемо ирелевантни за своје савременике и било какво радикално одрицање од прошлог или садашњег доводи до разлика због којих настају неспоразуми. Зато је оправдано залагање за средишње решење – помирење постојећих крајности.

Трагови оспоравања традиционализму да пружи одговоре на темељна питања времена за нама, под утицајем савремености, воде на неки начин, ка новим могућностима традиције данас, ка модернизацији традиције – том грандиозном појму и „формули избављења“ нововековља. Шта смо ми на основу савремених мерила изабрали из прошлости као вредно учења и памћења? Једна од мноштва могућности за изналажење одговора на ово питање је ефикасност аргументације која уважава и не одбацује суд „старијег над млађим“ унутар одређене доктрине. Забринута над појавом дисхармоније и дисконтинуитета између традиције и савремености, етнологија, заједно са антропологијом, настоји да разбије предрасуде о процени „старо – ново“. У сврху јединства и успостављања изгубљеног склада између ова два појма, тражимо универзалне симболе и праслике које повезују традицију и савременост да би се објаснио и успоставио заборављени континуитет. У основи присутна су два начина размишљања: конвергентно и дивергентно размишљање. При конвергентном размишљању све су мисли усмерене ка тражењу низа могућности за узајамним приближавањем, док дивергентно размишљање тежи откривању што више решивих варијанти доприносећи усаглашавању традиције са савременошћу. Ова линија тумачења нам указује на дух модернизма који у контексту људског наслеђа одређује моделе и принципе међусобних односа који се у синтези развијају, упоређују и дефинишу. „Због тога разумевање савремености човека и савременог друштва морамо засновати на значају, значењу и смислу које човек и друштво придају својој прошлости, садашњости и будућности, то јест времену“ (Вукићевић 2008б).

Разлике утемељене на предањима наших предака, идеји прошлости, односно дијалогу с древним наслеђем фактички заговарају „јединство мноштва и различитости“ које не поништава, већ као највећу своју драгоценост чува и развија својеврсност и аутентичност сваког свог дела. Другим речима оне (разлике) својим позивом на јединство (утемељено на заједничкој припадности свих људи својој традицији као своме искону) инсистирају у ствари на превазилажењу постојећих и потенцијалних подељености и супротстављености на свим друштвеним нивоима и конституисању тзв. глобалног заједништва. Здруживање прошлости као најширег временског оквира са садашњошћу као једним непосредно датим и егзистенцијално актуелним видом људске историје, представља осећај традиције као инструмента перцепције. Традиција непрекидно држи у виду целину и истину која пребива у њој, темељно се окрећући управо питањима о смислу човековог живота и света у коме он постоји. Ова чињеница још више добија на значају ако знамо да традиција, иначе, поседује у свом домену изузетно богате,

столећима прикупљане и чуване залихе смисла, значења, вредности које и дан-данас ослобађа и активира. Управо ту се, сасвим непосредно, могу сагледати могућности традиције која проналази свој легитимитет на нивоу ревитализације модернистичке обезличености и немоћи човека као појединца пред свемоћи техничке револуције и напретка.

Ако заузимамо ставове по наводу, где је изражена идеја да традиција чини поредак који се мења са упливом новог, не можемо створити слику о развоју „*новог*“ као константном прогресу. Напротив, одатле увиђамо да савременост никада не постаје боља већ само другачија. Традицију не схватамо као окоштали систем историјских правила опхођења, већ као сам живот отворен ка садржајима времена, док савременост, као динамичан и релативан појам карактерише велика способност преображавања постојећих идеја у корисно нове облике означавајући „*ново*“, иновативно у односу на традицију. Знамо да све што је у нашем времену присутно ни у ком случају није аутоматски само по себи најсавременије и најутицајније јер „садашњост исто толико мења прошлост колико прошлост управља садашњошћу (Ибид: 35).

Појам савремености може имати своје слабости и може се примењивати на различите временске периоде и различите делове историје. Сплет различитих мишљења и схватања о савремености и традицији, својом разноврсношћу, инсистирањем на разликама, не може разочарати ни оне (чији поглед на свет представља знамениту алтернативу традиционалним схватањима) који су овој проблематици мање наклоњени. Рећи да се наше време радикално разликује од сваког другог, не значи велику новост, будући да је то увелико раширено мишљење. Али, када би се под традицијом подразумевала дела аутора последње генерације, тј. непосредних претходника, нема сумње да би таква традиција требало да буде одбачена. Откривање „*новог*“ у анализи „*старог*“ не успоставља увек апсолутно „*ново*“ већ и обнову древног и заборављеног. Ово изгледа потпуно страном новим генерацијама. Оне немају искуство претходног времена, немају искуство разлике јер живе у времену данашњем. Но, у исто време, то нас не ослобађа обавезе да промислимо разлоге те дубоке разлике са аспекта *новине* која је боља од понављања. Пред изазовима оног што је ново и непознато, својом разноврсношћу и обиљем понуђених решења, традиција се труди да нам осигура истину, мобилише духовне и културне вредности, ангажује нашу способност да прошлост видимо као део садашњости, промовишући културну баштину претходних времена.

У *новости* и *новини* нашег времена опажамо ново мишљење, осећамо да се данас из темеља мења друштво у целини. Свеукупна тежња да то наше *данас* повезује *јуче* и *сутра*, поприма трајну форму усаглашавања док се традиција сагледава као мера оригиналности према којој се одређује значај човека и његовог дела, (јер човек сам за себе не може постојати, он се исправно перципира тек у ширем историјском контексту). Оригиналноост се никако не може састојати од хировитих иновација неутемељених у тради-

цији. Она се може успоставити једино као природни наставак традиције коју логично из ње израста и у односу на њу добија потпунији контекст. Друштвено саобраћање које се одликује извесним динамизмом почива на традицији која нам омогућава да успешно излазимо на крај са већином проблема са којима се данас сусрећемо. Респектујући човека као јединствено људско биће са одликама снажне личне диспозиције, антрополог Милс (2009) истиче да нас старе вредности и правила честитости више не држе. Старе вредности нису замењене новим вредностима и правилима које би дале нормално значење и потврду животної рутини коју следимо (Милс 2009: 75-91).

Ако се данас оспорава значај традиције, ако се она маргинализује и потискује на периферију друштвеног живота, то је искључиво зато што је данашње мишљење захватила пошаст површности, што данашње мишљење одређује убеђење како се укупно, целовито знање налази на површини, у мрежи свима доступних информација. А управо ту се и крије највећа замка данашњице. Значај *новог-савременог* је немерљив у односу на *старо-прошло*, али се у свом поретку одређују у односу на новину. О томе сведоче бројни документи, текстови, подаци и грађа, што свеукупно чини покретни систем који се непрестано истражује, преиспитује и усмерава у контексту истраживања традиције и савремености. Вредновање је двосмерно: ново према старом и старо према савременом. На овај начин врши се уклапање старог и новог.

У сваком случају, традиција, као предајна делатност у одржавању и обнављању идентитета човека и народа, може допринети премошћивању историјског, културног и националног дисконтинуитета. То уједно представља највећу вредност традиционалног одговора обесмишљеном и технизованом свету. Међутим, оно што на неки начин чини предност садашњости, јесте њена већа свесност о стварима из прошлости коју сама прошлост у односу на себе никада не може поседовати. Тежња ка традицији јесте намера да се издвојена садашњост обликује као целина, која своје потпуно значење добија тек у контексту прошлости.

Транспозиција искуства

Нема сумње да искуства, у већој или мањој мери, учествују у свим људским активностима и, као таква, према сведочанствима светских традиција, представљају универзалну димензију поимања света и показатељ су терета који је тешко носити. Преко својих преносилаца, искуства доприносе континуитету и доследности обликовања етичких, филозофских, ритуалних, наративних, социјалних и материјалних образаца као и традиционалних садржаја. Свој друштвени значај заснивају на усмеравајућој и кохезивној снази (заједничка искуства утичу на привлачење појединаца групи) што у додиру са новим, младим нараштајима, историјским околностима и културним обрасцима обично постају веома сложена. Различита искуства вапе

за синтезом – искуство старијих генерација артикулише информације које нису биле доступне претходним али јесу доступне новим генерацијама што се директно одражава на појам знања, које никад није индивидуалног порекла и у нашем случају заостаје у односу на искуство старијих генерација – што значи ново светло али и нове дилеме. Сви важнији догађаји су, истовремено, и традиционални и савремени, на обе стране имају исто значење. Битна карактеристика обеју страна (традиција-савременост) је узајамна, обострана међузависност искустава која са собом носе, и која се модификују са генерације на генерацију у процесу савременог развоја. Неопходно је да учествујемо сви у схватању овог проблема, без обзира на степен образовања и развијености.

Вредност искустава се често огледа при указивању на друге друштвене феномене, попут фразе: „облик наше спознаје о...“, „у објективу искуства...“, „нема искуства за ...“, „искусан наратор је...“, „из искуства нам је познато...“ и сл. Ово нам говори да искуства акумулирана кроз историју једног друштва припадају најопштијој друштвеној категорији из чега проистиче научна релевантност и претпоставка да цивилизација тежи ка својој универзалности. Као резултат вековне акумулације искуства, настале су различите појаве материјалне, социјалне и духовне културе; традиција, културно наслеђе... што можемо подвести као темељне вредности свакодневног живота које испуњавају највећи део људске историје. Окрећући се појединцу и његовом аутентичном искуству, долазимо до искустава артикулисаних у понашању, осећањима и навикама из којих настају обичаји испољени кроз искуство народа, што утире пут у позитивне и стваралачке могућности које леже у људској природи, док она (искуства) сама чине основу теорије прогреса. Искуства као извор или пак посебан облик наше спознаје људског потенцијала су резултат историјског развоја и друштвених утицаја која се преносе генерацијски.

Будући да је истраживање искустава неодвојиво од истраживања свакодневног живота, до података о духу времена можемо доћи упливом у неопходност комплементарности историје, социологије, етнологије и антропологије – друштвено-хуманистичких наука које чине филтер кроз који се пречишћава свакодневно искуство. Митолошка, религијска, филозофска и идеолошка искуства омогућавају приступ увиђању и откривању оних феномена који се јављају као основни и најбитнији у поступку интерпретације ствари и појава око нас.

Кроз историју и културни идентитет како друштва тако и појединаца, искуства указују на антрополошка и когнитивна питања: како анализирати културне претпоставке, представе о свету и свом месту у њему. Одговоре на ова питања није могуће дати без разматрања биолошких, друштвених и културних димензија оне истраживачке парадигме која стреми ка истини, целовитости контекста и значају различитих (цивилизација) момената у друштву. У прилог овом, бројни савремени теоретичари културе сагласни су да савремену културу обележава низ противречности (Радикћ

1996: 35). Двадесети век је, по једнима, са становишта културе и духа, један од најбезначајнијих у развоју наше цивилизације, доба обележено губљењем културног и духовног хоризонта (Гајић 1999: 9). Са становишта културног динамизма, културни модели се развијају акумулацијом знања и искуства.

Искуства разоткривају реалност и чињенице релевантне за емпиријске науке са својим теоријама које обезбеђују интердисциплинаран приступ и методе истраживања узрока и испољавања појава кроз простор и време. Као резултат вековне акумулације искуства, настале су различите појаве материјалне, социјалне и духовне културе, традиција, културно наслеђе... што можемо подвести као темељна вредност свакодневног живота која испуњава највећи део људске историје. Сам живот је најнепосреднији и први оквир људског искуства које човек стиче развојем и акумулацијом знања са становишта културног динамизма. Не полазећи никад из почетка, људска искуства се надовезују на сазнања претходника. Свеукупна искуства, са својом функционалном компонентом, поседују магијску снагу која се у сваком времену, са новим људским знањима у другачијем облику показују. Она имају посебан значај за развој и хуманизацију како појединца, тако и друштва у целини, и у том смислу (као неизмерни фонд информација, где се концентрише скоро све значајно што је човек створио у својој историји) износимо став да искуствима треба прићи са систематски организованог аспекта и да свој контекст треба да остварује кроз васпитно-образовни процес, институционално, како би омогућили младима боље разумевање искустава као универзалне вредности.

Закључак

И након хиљада година одговори на темељна питања човечанства: ко смо, откуда долазимо, куда идемо... дијахроно и даље остају неразјашњена. Зато је неопходно трагати за условима који ће обезбедити предвиђања, више као сугестија за даље провере него тврдње при дефинисању позданих закључака о традицији, савремености и искуству. Сваки нови нараштај у тој потрази се ослања на искуства претходника, и кроз властити увид доприноси бољем разумевању ових појмова кроз проучавање односа који омогућују критички осврт на њихов значај у историјском контексту. У процесу формирања става у поступку схватања и разумевања традиције и савремености покушали смо утврдити одређен степен међусобне повезаности, истичући становиште критичког мишљења преко којег увиђамо структурне везе и односе из подручја људске активности. Указали смо на арпеђо комуникације која утиче на промену реалности и способност одабира битних од небитних аргумената (разлика) „за и против“, настојећи разбити предрасуде о процени значаја *новог-савременог* у односу на *старо-прошло*.

Искуства би ваљало, као латентно присутна димензија у транспозицијском смислу, даље обрађивати и проучавати као процес развоја вековне

свесности преображаја појединца (било које друштвене и културне позадине) са другима, истражујући спољне (срединске) и унутрашње (психолошке) аспекте људског бића који би употпуњавали осећај човечности. При том, резултате искустава на којима се заснивају друштвени односи требало би применити у сазнајно-научној и друштвено-практичној сфери интересовања, тежећи истраживању и разумевању са аспекта одређених референтних теоријских оквира. Као предмет разраде, традицију, савременост и искуства смо посматрали са компаративне тачке гледишта у живој динамици своје различитости указујући на потребу савремене ревизије у пракси и учењу. У покушају осликавања система вредности и принципа на којима су засновани традиција, савременост и искуство, интенција је изградња пута који нас води у савремено(ст) мултикултурално(г) друштво(а). То даље значи потребу нужног успостављања критеријума за истраживања и испитивања усмерена на стабилизацију опште културне слике, а тиме и друштва у целини. Можемо констатовати триплицитну вредност традиције, савремености и искуства, што отвара нове перспективе у будућим сличним разрадама које су неопходне у стварању услова за културну и научну интеграцију у европске токове.

Литература

- Берк 2001: Е. Берк, *Размишљања о револуцији у Француској*, Београд: „Филип Вишњић”.
- Влаховић 1992: П. Влаховић, *Духовни и друштвени живот у традиционалној култури становништва Србије. Етноантрополошки проблеми*, 9, 53-58.
- Вукићевић 2009: С. Вукићевић, *Противрјечности процеса секуларизације у савременом друштву. Социолошка луча*, 2, 16-28.
- Гајић 1999: О. Гајић, *Уметност – моја изабрана стварност*, Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине.
- Гајић 2004: О. Гајић, *Проблемска настава књижевности у теорији и пракси*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Гирц 1998: К. Гирц, *Тумачење култура I*, Земун – Београд: Библиотека XX век, Чигоја.
- Голубовић 1967: З. Голубовић, *Антропологија као друштвена наука*, Београд: ИДН.
- Ђерић 2005: Г. Ђерић, *Пр(а)во лице множине. Колективно самопоимање и представљање: митови, карактери, менталне мапе и стереотипи*, Београд: ИФДТ, „Филип Вишњић”.
- Зуровац 1999: М. Зуровац, *Природа естетског задовољства, Књижевна критика*, 20, 5–6.
- Колаковски 1989: Л. Колаковски, *Присутност мита*, Београд: Печат.
- Куљић 2006: Т. Куљић, *Колективно памћење – Култура сећања*, Београд: Чигоја.

- Лазић 1994: М. Лазић, *Разарање друштва*, Београд: ИФДТ, „Филип Вишњић“.
- Липовецки 1987: Ж. Липовецки, *Доба празнине – огледи о савременом индивидуализму*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Милић 1978: В. Милић, *Социолошки метод*, Београд: Нолит.
- Михаиловић 1999: С. Михаиловић, *Јавно мњење Србије*, Београд: Центар за проучавање алтернатива – УГС „Независност“ – Удружење за унапређивање емпиријских истраживања.
- Спасић 1991: И. Спасић, Етнометодологија и њени методи. *Социологија*, 4, 561-576.
- Спасић 1998: И. Спасић, *Интерпретативна социологија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Суботић 2010: М. Суботић, *Политичка мисао србистике*, Београд: Институт за политичке студије.
- Хајдегер 1985: М. Хајдегер, *Битак и вријеме*, Загреб: Напријед.
- Хајдегер 2000: М. Хајдегер, *Прологомена за повијест појма времена*, Загреб: Деметра.
- Шуваковић 1997: М. Шуваковић, *Естетско и уметничко у модерној и постмодерној уметности и култури*, у: Естетско задовољство и модерна уметност, Београд, 89-92.

КАРЛ МАРКС И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

„Ако наши трговци сами не поставе уже границе својој делатности, онда нас ништа не може одржати у колосеку, сем панике сваке три године.“

К. Маркс

Данас је тешко размишљати о било чему другом, осим о томе шта јесте и шта ће бити, али можда још вреди понекад осврнути се на оно што је некад било. Јер, како каже Марк Тома са *Универзитета Орегон*, и један од учесника чувеног састанка у Њу Хемпширу из 1944, на коме су положени послератни темељи монетарног система, „нова економска мисао значи читање старих књига” (Кругман 2012: 43). У најмању руку, та освртања не само што могу бити у скромном смислу забавн већ могу бити и поучна, и допринети да се одупремо *прокуристима* у издавачким кућама, које још увек, како је Карл Маркс писао на самом почетку свог интелектуалног успона, тргују „добрим сиром и лошом литературом” (Маркс 2009 [1837]: 14). Свакако била би грешка заборавити на једног од последњих „универзалних учењака”, „оног који није желео да буде социолог, а јесте”, који је социологију увек посматрао помало презриво, поменувши је у свом обимном раду само у два три наврата, с гледишта свог историјског материјализма као најзад пронађене формуле за тумачење структуре и развоја свих историјски познатих „друштвеноекономских формација”, К. Маркса (Милица 1998: 25-26).

Тај начин истраживања бавио се укупним друштвеним структурама компаративно, покушавао је да уопшти типове историјских феномена, и да на систематичан начин повеже различите институционалне сфере друштва, доводећи их у везу са преовлађујућим типовима мушкараца и жена. Ова, како их је Рајт Милс назвао, *макроскопска* истраживања (подвукао М.Ш.) имала су поштовања вредну историју, досежући до значајних висина, и опсега светског историчара, у делима К. Маркса, М. Вебера, Р. Михелиса, Г. Зимела и К. Манхајма (Милс 2013: 562). И као што је Џон Рид (John Reed) извештаво Америку о раној фази бошљевизма, а Жан Жак Русо озаконио Француску револуцију, Милтон владавину Кромвела (Cromwell), тако и Маркс у поједностављеној форми озаконује Руску револуцију (Исто: 619). Усуђујем се рећи, Маркс је озаконио и (пост)комунистичку глобализацију, са којом се суочава слободно (научно) социолошко истраживање. Његова

* sutovicm@gmail.com

политичка економија, с обзиром на природу предмета који обрађује, изазивала је против себе „најжешће, најситничарскије и мржњом задојене страсти човекових груди, фурије приватног интереса”, у коме на пример „англиканска црква радије опрашта напад на 38 од 39 њених правила вере него на 1/39 њених новчаних прихода” (Маркс 1979 [1867]:17). „Поп остаје само још миропомазано њушкало земаљске полиције...”, а „да је *финансијска аристократија* постала бонапартистичка” (Маркс 2011 [1852]:123, 99). Ово су знаци и глобалистичког времена, који се не дају прикрити, како би Маркс рекао, ни „пурпурним огртачима ни црним мантијама” (Маркс 1979:18).

Маркса, чији је циљ био откривање закона економског кретања модерног друштва, фаза његовог природног развитка које се не могу прескочити, нити укинути наредбама, али чије се порођајне муке могу скратити у ублажити, оптуживали су за метафизичко третирање економије, ограничено критичко рашчлањивање, само постојећег, за строго реалистички метод истраживања, хегеловску софистику, немачку дијалектику у рђавом смислу речи (Исто: 23). Као што знамо, Г. Хегел је био Марксов учитељ, и његов непријатељ. Па ипак, Маркс је критиковао досадне, претенциозне и осредњашке епигоне, који су водили главну реч у образовној Немачкој, уживајући да с Хегелом поступају као са „липсалим псом” (Маркс 1979: 25). Чак је власт у старијим годинама, 1841, на Берлински универзитет довела Фридриха Шелинга, именујући га за професора филозофије, како би „покушао искоренити грозницу хегелијанства за коју су неки мислили да је захватила немачки интелектуални живот као колера”. Приступној беседи присуствовало је много људи, укључив С. Кјеркегора, Ф. Енгелса (Марксовог мецену и саборца – М.Ш.) и М. Бакуњина. Али „лек против хегелијанства није пронађен” (Кричли 2013: 161), као што није пронађен ни лек против марксизма и Марксових идеја, које по процени неконвенционалног америчког теоретичара образовања, који живи у „стомаку звери”, и бори се против неједнакости и сиромаштва, Питера Мекларена, доживљавају у влади „америчке тестоманије” ренесансу на Западу (*Политика*, 12. 10. 2013: 08). За њу би могао бити кључан, како би казао Томас Ман (Thomas Mann), савез конзервативне идеје и револуционарне мисли друштва, и то „тек онда када Карл Маркс буде читао Фридриха Хелдерлина” (Fridrich Hölderlin), сусрет који би се могао одиграти, при том је додао, „како једноставно упознавање мора остати неплодно” (Ман 2012: 213). Та неплодност не може се разумети ван промоције вредности капитализма, у коме управо Маркс, слови за његовог „заклетог непријатеља” (Чанг 2013: 37), и одбацивања комунистичке утопије, где сви они што „су за длаку избегли лењинизам”, после рушења Берлинског зида, који симболизује пад кумунизма, победнички саопштавају, „тријумф либерализма, капитализма, западних демократија над јаловим надама марксизма” (Латур 2010: 23). Како би приказала добробит слободног отвореног друштва, ЦИА је у тајности „потрошила стотине милиона долара привлачећи европске интелектуалце склоне левичарењу”, с циљем „да се

они убеде да су САД и земље слободног света уметнички много атрактивније од Совјетског Савеза” (Шуваковић 2013:03).

Тако је на почетку последњег предавања (22. IV 1969.) неомарксистичког критичара Теодора Адорна, након што је позвао полицију да удаљи студенте који су окупирали Институт за друштвена испитивања, и због присуства судском поступку вођеном против једног бившег студента Ханса Јиргена Крала, који је био *cause célèbre* радикалне левице тог времена, дошло до инцидента у коме су се два студента попела на катедру и захтевали да изврши самокритику. Док је један записао на табли: „Пустимо ли Адорна да и даље блебеће, капитализам никад престати неће”. Затим су га опколиле три студенткиње и оголивши своје груди засуле цветним латицама, изводећи неку врсту еротичког акта. Очајан и узнемирен Адорно је побегао из сале и никад више није био у стању да настави са својим предавањима. Нешто касније (6.08.1969) изненада је умро од срчане капи (Кричли 1913:196-197).

Радикализација студената и драматично ширење социологије, обзнањивањем потреба нове социолошке публике, „радикалне социологије”, поставила је Маркса и марксисте у само средиште, омогућивши академским социолозима да новој публици говоре о социјалној борби и преображају друштва, које за Маркса није било „чврст кристал, већ организам који се може преображавати и који се стално налази у процесу проображавања” (Маркс 1979:18). Већ на почетку успона „нове” глобализације – М.Ш., *Америчко социолошко удружење* (1965) у програм свог годишњег скупа уврстило је пленарну расправу речитог (ничеовског – М.Ш.) наслова „превредновање Карла Маркса”. У тумачењу историје социолошке теорије Маркс је добио важније место и све чешће се појављивао у студентским уџбеницима као „први велики радикални социолог”. „Канонизација Маркса изискивала је промену садржаја социологије али не и мењање замисли теорије”. Само се умножавала коментаторска социолошка литература и нова издања и избори из Марксових дела (Конел 1999: 367). Супротност између „теорије сукоба” и „теорије консензуса” постала је уџбенички клише, које симболизују класици Маркс и Г. Зимел, насупротив Е. Диркема (Исто: 364; в. Вroom 1981). Чак је амерички председник Џон Ф. Кенеди у присуству издавача америчких медија, желећи да политичком новинарству оплете ловоров венац, изнандивши многе, почео да говори о Марксу, који је 11 година, од 1851. до 1862, био уводничар америчких дневних новина *New York Tribune*, које су излазиле пре лондонског *Times*-а, подестивши да би се историја друштва одвијала, да је тадашњи издавач листа Хорас Грили, боље опходно и боље плаћао немачког коресподента (*Нин*, 12. 06. 2008: 68).

Маркс се у тим уводницима бавио тада врло актуелним *источним питањем* које је постало „магарећом ћупријом европске дипломатије”, позивајући европске демократије да потпомогну „организовање једног независног словенског царства наместо онемоћале, иструлеле Високе Порте” (в. Шутовић 2008: 330-332). И то показује колико се из Марксових дела мо-

же појмити историја идеја деветнаестог века; и колико је Марксов нагон за сазнањем био импресиван упркос томе, како описује у разним писмима, што је за време писања *Капитала* (1860-1866) патио од „одвратног катара, очног запаљења, повраћања жучи, реуматизма, акутних јетрених болова, кијања, вртоглавица, непрекидног кашља и опасних црних приштева”. Запаљење плућне марамице и тумор на плућима коначно му је дошао главе. Марксов крај био је доста миран, заспао је у једној наслоњачи и како је у свом посмртном слову са ненамерном прозаичношћу рекао Ф. Енгелс: „Четрнаестог марта (1883), у четврт до три поподне највећи живи мислилац је престао да мисли”. Његов гроб у северном делу Лондона дуго је био место ходочашћа, а као украсни натпис златним словима, уклесана је Марксова чувена II. теза о Фојербаху: „Филозофи су само на разне начине тумачили свет, питање је, међутим, како га променити”. Маркс је 4. јула 2005, огромном већином гласова, на гласању које је обавио 4. Канал Радија ББЦ проглашен за највећег светског филозофа (Кричли 2013:171). Себе није сматрао социологом. Његов рад је био и сувише широк да би био обухваћен само појмом социологије, иако је неспорно да у Марковом раду постоји социологија, и да под његовим утицајем постоји стални ток марксистичке социологије, али и непријатељски игнорантски однос према његовој теорији, тако да је негативна реакција на Марков рад била једна од главних значајки у обликовању већег дела социолошке теорије (Рицер 1997: 21). „Добро је имати разноврсност марксистичких теорија”, како је записао Ирвинг Луис Хоровиц, у *уводу у дело Рајта Милса*, „јер омогућавају дијалог без кога би живот постао тривијалан и безначајан. Оно што је боље јесте критичар доброг. Дијалог је здрав сам по себи” (Милс 2013: 29).

Поготову дијалог с Марксом, кога треба читати, с добро заостре-ном оловком, као посебног мислиоца за инвентар политичког света, и света глобализације, кога не можемо несумњиво помиловати, нити осудити у политичком процесу који најчешће против њега воде они који га воле или они који га мрзе, не размишљајући о том, да парафразирам познатог пољског песника и есејисту Адама Загајевског, какав је био *интелектуални 20. век да је Маркс у осмој години умро од шарлаха?* Да нема Маркове ренесансе за ренесансом, као што засигурно на Западу нема ни једне озбиљне књижаре без његових дела. Марков *Комунистички манифест*, уз Платонове *Дијалоге*, гомиле мемоара бивших председника, може се видети и у купатилским библиотекама америчких кућа (Симић 2013: 23). Порука *Манифеста* није само комунистичко *превратничка*, већ у суштини *глобалистичка*, дата у паролу „пролетери свих земаља уједините се“, чији је циљ изградња *заједнице* у којој би *слобода појединца била услов слободе за све*. И према утицају, Маркова мисао је глобална, и скоро да нема кутка широм земаљског шара, где нема тог утицаја.

Незадовољан фрагментима Хегелове филозофије, чија му се „гротескна планинска мелодија није свиђала”, Маркс је прешао да идеје тражи у самој стварности, јер, „док су богови раније боравили изнад земље, сада

су постали њезино средиште”. Стога је себи на почетку дао задатак да још једном зарони у море, са немром да открије духовну природу, нужну, конкретну и чврсто заокружену као и телесну, да више не просјачи овде – онде, већ да на светлост дана изнесе чисти бисер, спајајући уметност и знање (Маркс 2009:12-13). Већ у писмима Ругеу из 1843. године Маркс каже: „Пао је раскошан огртач либерализма и најодвратнији деспотизам стоји у својој потпуној голотињи пред очима цијелога свијета”, (као што и данас стоји *глобалистички деспотизам* – М.Ш.). Комедија коју деспотизам проводи над нама, према Марксу, опасна је и за њега самог „као што је трагедија била опасна за Стјуарте и Бурбоне”. Та комедија већ би била револуција, тим пре што је држава „сувише озбиљна ствар да би се од ње могла правити лакрдија”. Наши *државни лакрдијаш*и уопште се не базирају на Марксово поимање људи као духовних бића, слободних људи – републиканаца, којим тек поново треба пробудити, осећање властите вредности, слободе, с обзиром да су барбарска столећа произвела и усавршила консеквентан систем „чији је принцип *обещовјечени свијет*”, у коме се искориштава „ово животињско царство” којим се влада, јер „владање и искоришћавање јесте *један* појам, оvdје као и свагдје” (Исто: 27-30).

Садашња фаза капитализма успоставила је политичку парализу (Т. Али), па се и сам Маркс узима у „*службу одбране капитализма*”, као „један од првих људи који је схватио значај ограничене одговорности за развој капитализма”, као система који ће омогућити покретање великог износа капитала неопходног за нове индустријеске гране, смањујући ризик коме су се излагали појединачни улагачи. Кад је још 1865. Маркс писао о томе, док је берза још увек била узгредна радња у капиталистичкој драма, он је визионар (али и пророк) назвавши предузеће с ограниченом одговорношћу „највишим досадашњим ступњем развоја капиталистичке производње”, видећи у њему само „прелазну фазу” ка социјализму, раздвајањем управљања компанија, од имовине (власништва), елиминацијом капиталиста без угрожавања оствареног напретка у капитализму. Али „Марксово предвиђање да ће нови капитализам заснован на компанијама са ограниченом одговорношћу утрти пут социјализму није се осварила”, мада је показао невероватну способност пророка (социолошке прогнозе – М.Ш.) предвидевши да ће „нова институција опште ограничене одговорности увести производне снаге капитализма у једну нову раван” (Чанг 2013: 34-38).

Све то указује како *социолошка имагинација* даје свој квалитет свему оном по чему Маркс интелектуално бриљира (Милс 1998: 8) у жудњи за „сликом великог формата”. Социологија у његовим рукама је „један енциклопедијски подухват”, Маркс је сама персонификација деветнаестовековног радикализма (Низбет 1999: 44) у коме су опште концепције о друштву повезане с историјским излагањем. Он је несумњиво био луцидан економиста, исто онолико колико и друштвени и политички теоретичар, кога много више поштују социолози, него економисти, осим уколико и сами нису марксисте. Тако да је Марксово објашњење друшва и друштвених проме-

на, као и марксистичка теорија државе још увек од интереса за друштвеног и политичког теоретичара (Пламенац II 2006: 280-281). „Класични марксизам представљао је централну снагу у развоју савремене социологије” (Милс 1998: 35). А „заправо, неки од најважнијих радова о глобализацији написани су из марксистичке перспективе” (Рицер 2009: 69). Маркс је предвидео глобално ширење капитализма (исто), (све више осиромашење пролетеријата, али и премештање центра светске моћи у област Пацифика), чији је заштитни знак и данас „слободна” међународна трговина, и „закони о слободи информисања”. Велики број информација није „наиван” проблем, већ од великог броја сирових података ствара политичку чињеницу, и како број информација расте, контрола постаје све више централизована (Сенет 2007:141), уз неслућену централизацију капитала коју је као тенденцију сам Маркс дијагностификовао. Иза њега стоје, како пише у својој исповести Џон Перкинс, „убице економија”, „високо плаћени професионалци који обмањују земље широм света и узимају им милијарде долара. Користе се лажним финансијским извештајима, намештеним изборима, подмићивањем, сексом и убиствима”. „Они играју игру колико и империје, која је попримила нове, застрашујуће димензије у данашње време глобализације” (Перкинс 2012: 7). Ово братство „корпорацијских, владиних и банкарских главешина”, чији је циљ глобална империја (Исто: 8) Паркинс је добро познавао, био је „један од њих”. Маркс, напротив, није.

Глобализација јесте врло спорна „новина”, и неки уз обиље економских детаља, тврде да је она једноставно проширила мултинационалну корпорацију од половине двадесетог века (Sklair 2002). Међутим, они који су поседовали садашњицу у новом свету неограничене доколице, видели су будућност знатно јасније од било које левичарске секте која се позивала на Марксово наслеђе, реорганизујући друштвени живот не само да би задржали контролу, већ да би је појачали, при чему је модерна технологија послужила као средство доминације над слободним пољем изобиља и доколице о чему су револуционари маштали претходних пет стотина година (Маркус 2013: 55). Кинези, код којих још наводно влада социјализам, можда ће само преузети палицу, коју су раније држале америчке мултинационалне корпорације, тако да се суштински ништа неће променити, у чудном и веома отуђеном свету за већину људи, на шта је Маркс залажући се за еманципацију људи, еманципацију човека, јасно указао. И даље како би Маркс рекао: „Бог *практичне потребе и себичности јесте новац (...)* то је човјеку отуђено биће његова рада и његова опстајања, и то туђе биће њиме влада, а он му се клања (...). Његов бог само је илузорна меница” (Маркс 2009: 71). Ова илузорност с глобализацијом је доведена до апсурда осамдесетих година 20. века, проналаском „светог грала” који се звао „максимализација тржишне вредности акција” уз сразмерно награђивање менаџера према износу које могу донети акционарима, за шта је први услов максимално увећавање профита како се тврдило, немилосрдним смањењем трошкова: издатака за плате, залиха, улагања, броја руководилаца средњег нивоа. Затим подела

профита на дивиденде акционарима и поново улагање у откуп на берзи већ пласираних акција. Овај свети савез између професионалних менаџера и акционара у потпуности је финансиран истеривањем свих других актера у животу предузећа, нимилосрдним кресањем радних места, пребацивањем пословних погона у земље где су плате и наднице мале (Кина, Индија), притиском на владе да смање пореске стопе на добит у земљи компанија, тражење више субвенција, уз претњу пребацивања пословања с нижим стопама пореза, смањење набавних цена. У том наизглед буму и експанзији корпорација битно је увећана неједнакост дохотка, огромна већина становника САД и Велике Британије могла је уживати у привидном просперитету само позајмљујући новац, задужујући се по дотад невиђеним камтама (чему је дошао крај 2008). (Феномен који је Маркс већ описао у Капиталу као надувавање балона који мора на крају да пукне – М.Ш.). Заправо максимализација тржишних вредности акција наноси штету компанији, али и привреди у целини, не само што је погрешна, већ је и неефикасна, и како је Џек Велч (Jack Welch), дугогодишњи председник компаније „Dženeral Elektronik”, коме се приписује ауторство израза „акционарска вредност”, који је први пут употребио у свом говору 1981, недавно признао, акционарска вредност је вероватно „најглупља идеја на свету” (Чанг 2013: 41-48). Нажалост, неолиберална политика у Србији, још увек се слепо држи тих идеја као светог писма. Она још није у стању да направи оно што Ха Џун Чанг, професор са *Кембриџа*, који ужива у парадоксима и побијању митова, назива први корак ка разумевању капитализма, који значи превазилажење мита по коме постоји нешто што се објективно дефинише као „слободно тржиште”. По њему, „слободно тржиште не постоји”, јер свако тржиште има правила и границе које сужавају слободу избора. Стога „раскид са илузијом објективности тржишта први је корак на путу ка разумевању капитализма” (Исто: 21, 22, 32).

„Стара изрека каже да економисти знају цену свега, али не знају вредност ничега” (Кругман 2012: 5), отуда није претерано рећи, да је први корак у разумевању капитализма и експанзије његове глобализације, заправо „поновно” читање Марксовог *Капитала*. „Персеју требаше маглена капуљаче за борбу против чудовишта. А ми навлачимо маглену капуљачу преко ушију и очију да бисмо могли порицати да чудовиште постоји” (Маркс 1979:14,17).

Управо зато, постављање питања има ли Марксова теорија било каква значај у посткомунистичком свету, после рушења социјализма, где се глобализација може посматрати и као последица пропасти комунизма, можда се чини сувишним, што се најбоље види у бившим социјалистичким државама које су постале кључне дестинације капиталистичко (глобализацијског) експанзионизма (Рицер 2009: 69). У Марксовом смислу глобализација представља „велику светско историјску чињеницу”, која се по Марксу појављује два пута, „један пут као трагедија, други пут као фарса” (Маркс 2011: 9). И глобализација би се могла посматрати као својеврстан

„повратак” у другу половину 19. века, „слободне трговине”, „кретенизма парламента” (Маркс) и империјализма, у које је колонизација, како је писао Маркс у *Капиталу*, „чиста филијала берзе” (као што је и данас глобализација чиста филијала Њујоршке берзе – М.Ш.) у чијем су интересу европске силе поделиле Африку (касније Азију). „Африка је”, каже Маркс, „директно дата под закуп компанијама” (Маркс 1979: 1891). Данас се менаџери *хеџ фондова* (посебна врста инвестиционог фонда) понашају „као да су дошли право из деветнаестог века, тог златног доба неодговорне шпекулације” (Сол 2011: 195). Наше доба глобализације, како Џон Ралстон Сол, који говори о *пропасти глобализма и новом преобликовању света*, више пута напомиње „подсећа на касни деветнаести век”. Па, „ако су мулти националне корпорације стекле неке особине империја (а јесу), можда је на сцени и стара последица да колоније коштају више него што вреде” (Исто: 230, 31). Оно што је битно утицало на степен глобализације (националну отвореност) јесте политика, а не технологија. Пре једног века, у *суштини* свет је био *знатно* глобализованији, него што је то био између шездесетих и осамдесетих година 20. века, мада је поседовао инфериорне технолошке комуникације и саобраћај (Чанг 2013: 69-70). Или, како је писао Маркс још у *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* (1852), чијих је неколико страница, како каже у својој аутобиографији Клод Леви Строс, увек прочитао, пре него седне да пише (Стинчкомб 1999: 253): „Уместо да само друштво извојује себи нову садржину, изгледа да се држава вратила свом најстаријем занату, безочно отвореној владавини сабље и мантије”, где „шљам буржоаског друштва најзад образује *свету фалангу реда*”, а неумерени јунаци попут Луја Бонапарте, појављују се као „спасиоци друштва”, док на страни пролетеријата, (слично као и данас, не само париског – М.Ш.) „није био нико до он сам”. Развио се „страховит паразитски организам”, бирократске државне машинерије, која се као нека мрежаста опна обавија око француског друштва и зачепљује му све поре (Маркс 2011:13,21,19,116). Бирократски *тоталитаризам* глобализације, то зачепљење, довео је до крајњег апсурда. „Слободна тржишта нису била та која су произвела слободне људе” (Сол 2011:40).

Напротив, и глобализација није ништа друго, него еуфемизам за неоколонијализацију, нови варваризам узрокован универзализирајућом претензијом капитализма (в. Месарош 2011), идиотизам човека и експлоатацију људи. Експлоатација људи и „робовање капиталу” (данас више него икад пре) су кључни појмови Марксове критике капитализма, који се после пада совјетског комунизма, слободније него икада, завлачи у сваки кутак земљине кугле (Рицер 2009: 68). Неки попут Карла Попера сматрају да је Марксова „критика капитализма била ефикасна углавном као морална критика” и да „оно што објашњава Марксов утицај јесте његов морални радикализам”, који је сам по себи пун наде и још увек жив. Као таквог треба га сачувати, и спречити да пође путем којим је његов политички радикализам морао ићи. „Научни” марксизам, према Поперу, „је мртав”. Али „његово

осећање друштвене одговорности и његова љубав за слободом морају преживети” (Попер II 1993: 253-254).

Многи узимају као чињеницу да је Маркс залажући се за глобалну акцију „пролетери свих земаља уједините се” и „конкретну утопију” једног магловитог концепта глобалне будућности, изградње „слободне асоцијације, заједнице у коме ће слобода појединца бити услов за све”, ипак, мало рекао о комунизму, и да се његова пророчанства о доласку бескласног друштва нису испунила. Вође глобализованог капитала, у предвечерје слома „реалног социјализма” славодобитно су обавештавале да ће „социјализам завршити на сметлишту историје” (Р. Реган). Ништа бољу судбину нису предвидели ни за Марксове идеје. Гуру *отвореног друштва* (друго име глобализације – М.Ш.), К. Попер, иако је сматрао да „сви модерни писци дугују Марксу”, чак и када то не знају, нарочито они који се не слажу с његовим доктринама и одао му признање за искреност, отворено мишљење, смисао за чињенице, неповерење према вербализму, борбу против хипокризије и бирократије, жељу да помогне потлаченима, таленат смисла за теорију, и бескрајни напор да „искује оно за шта је веровао да ће бити научно оружје у борби за добробит велике већине људи”, као и интелектуално поштење које га издваја од многих његових следбеника, веровао је упркос Марксовим заслугама да је он „лажни пророк” (Попер II 1993: 102). Према Поперу, све што је остало од Марковог учења јесте Хегелова политичка филозофија „која својим марксистичким украсом, прети да паралише борбу за отворено друштво” (Исто: 238).

Међутим, Маркс је имао изванредно разумевање живе историје дана, јасно проницање у догађаје када се они одигравају, изучавао је прошлост, пратио је савремене догађаје у свим појединостима, скупљао материјал за будућу употребу, тако да га догађаји никад нису изненадили (Ф. Енгелс), као што га, верујем, глобализација уопште не би изненадила, која и даље, мање више, у суштини представља израз борби између друштвених класа, како би Маркс рекао у „оквиру једне привилеговане мањине, између слободних богаташа и слободне сиротиње”, док су велике масе продуктивног становништва, као у старом Риму, робови, који служе као пасивно постоље за те борце (Маркс 2011: 133) „глобализованог села”. Уосталом глобализација, свакако, Риму није била непозната.

Стога је Маркс као творац „аутономије социологије” и „социолошког детерминизма” (К. Попер), и кога потписујем као „теоретичара глобализма”, скоро један век пре успона „нове” глобализације, као теоретичар и критичар капитализма, трагајући за његовом хуманистичком алтернативама, која се данас чини *потпуном утопијом*, предвидео да ће капитализам постати глобалан феномен, у коме су захтеви правде неспојиви са његовом логиком ширења. Напросто, произлази, захтеви правде неспојиви су с логиком капитала (в. Калиникос 2009). Поједини сматрају да „нови барбанизам”, који је стварност у источној Европи, и сада се јавља већ и на Западу, захтева стварање далекосежне алтернативе неуспешне политике с краја 20.

века, неолибералистичком хегемону, и одбацују тезу о исцрпљености марксистичког пројекта, убеђени да су Марксове идеје, на почетку 21. столећа, актуелније више него икада (в. Кагарлици 2009). Тако да Марксова теорија и „генијалан рад” (Ф. Енгелс), упркос урушавања Совјетског Савеза, чије су наследнице и саме организовале експанзију *политичког капитализма*, као светског процеса, који данас можемо разумети и као досад невиђени *глобализацијски тоталитаризам*, као последицу пропасти комунизма, али и као његов узрок, нијесу завршили на „ђубришту пропалих идеја”, како су готово хорски понављали следбеници хегемоније неолиберализма, поготово социјалистички конвертити. „Човек би рекао да би их сама помисао да ће се у лимузинама возити поред редова мрзовољника што чекају супу испред јавних кухиња натерала да двапут размисле, али они само сањају о убитачној заради и томе како да новац из социјалног и пензионог преусмере на Вол Стрит да њиме коцкају” (Симић 2013: 78). Истина, Маркс није био коцкар, али би засигурно имао шта рећи о пропалим градовима попут Детроита, са читавим напуштеним насељима, демолираним железничким станицама, банкама и болницама, обраслим у коров, и посутим ђубретом, призорима који се савршено уклапају у призор из неке земље опустошене ратом (Исто: 75). Наравно, не би пропустио да се позабави и једном од највећих (не само) америчких привредних грана, „претварања некада разумних људских бића у наивне идиоте” (Исто: 77). Глобализацијски кретенизам пружио би му преобилан материјал за анализу једног експеримента у „природним условима”.

Могуће да његово разумевање данас, захтева да научимо да га поново читамо. Како би рекао Борхес: „... у сваком случају, нема шта да се пише. Морамо се задовољити с неколико нових гримаса” (Бернес 2012: 92). Артур Стинчкомб (Arthur Stinchcombe) професор социологије на *Илиноису*, у Марковом *Осамнаестом бримеру* видео је узор за сваки озбиљан рад у друштвеним наукама, као пример „изврсности која нам указује како социолошка студија треба да звучи” и „може показати како политичка социологија треба да изгледа” (Стинчкомб 1999: 249, 252). То је показао, нешто више од пола века касније, и Макс Вебер, глас класичног либерала, а у исто време и „најпрефињенији ревизиониста класичног марксизма” (Милс 2013: 580). Дијалог ова два класика који су с различитих полазишта дошли до спознаје о крају капитализма, био је божански дар за социологију, тако да су социолошки *пигмеји* могли се ослонити на рамена ових дивова, који сами нису избегли усуд својих савременика, који их нису сматрали горостасима. Вебер је назначио да многи модерни интелектуалци осећају потребу да своје душе опреме „провереним, правим антиквитетима” (Исто: 184). То превазилази моју знатичељу, али не умањује уверење да су Маркс и Вебер „прави антиквитети” и да њихове идеје имају велики значај за јавну акцију и разумевање светских дешавања.

Тиме не желим рећи да су Марксове идеје свете и неодољиве, неке од њих су сумњиве, можда и потпуно погрешне, морају се мењати, прила-

годити или одбацити, што многи марксистички теоретичари данашњице и раде, како би узимајући у обзир Марксове теоријске идеје о капитализму, отуђењу и хуманизму, осветлили глобални успех капитализма, који се данас спасава, парадоксално, неким „мерама социјализма”, великом интервенцијом државе, мерама штедње, које нажалост највише погађају оне који немају шта штедети. Отуда, Маркс, још увек нам може помоћи, да лакше просудимо ко нас „води”, ко су нове *Бонапарте*, с ким смо, шта нам се дешава с процесом *кретенске* глобализације која шири пустош *рециклажне* депоније. Срамота је за социологе, да парафразирам Рајта Милса, што нису долично прославили Марксов *Осамаест бример и Капитал*.

Није довољно рећи, као што многи чине клечећи, да их је глобализација и криза (перманентна) изненадила. Јер „нацији и жени”, како би казао Маркс, „никад се не прашта несмотрен час у ком је први пустилов који је наишао могао да над њима изврши насиље” (Маркс 2011:16). Загонетка глобализма као „својеврсног” насиља се таквим обртима не решава, него се само друкчије формулише. „Бог је постао пиштољ из кога желимо да убијемо Маркса” (В. Гомбрович). Да сахранимо његове демистификације, да заборавимо да је данас, марксизам, објективна мисао. Ипак, остаје да се објасни, отворено питање, како могу пустилови глобализације, чак и без отпора, да изненаде и заробе, толике нације и милионе, како људи из чисте склоности, више воле искориштавање, него праведност. И да завршим с Марксовом опаском: „Ако ви на врховима државе свирате, шта можете друго очекивати него да они доле играју” (Маркс 2011: 65). У покушају да разумемо шта је код Маркса стварно, а шта нестварно не можемо без Вебера и његових дистинкција. Оригинали окупљају побожне гомиле, док се копијама нико не диви. Марксови оригинали имају вредност путоказа. Овај велики модерни мислилац, и (пост)модерно веома нам је близак.

Литература

- Bernes 2012: Ž. P. Bernes, *Borhes: život počinje...*, Beograd: Clio.
- Broom 1981: L. Broom, et al, *Sociology*, New York: Harper and Row.
- Gurney 1981: P.J. Gurney, „Historical Origins of Ideological Denial: The Case of Marx in American Sociology”, *The American Sociologist* 16:196-2011.
- Kagarlitsky 2009: B. Kagarlitsky, *Novi realizam, novi barbarizam, socijalistička teorija u doba globalizacije*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Konel 1999: R. Konel, „Zašto je klasična teorija klasična”, u: A. Mimica, *priređio, Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 333-372.
- Kričli 2013: S. Kričli, *Knjiga mrtvih filozofa*, Čačak: Gradac.
- Krugman 2012: P. Krugman, *Okončajte ovu depresiju. Odmah*: Beograd: Interkomerc.

- Marks 2011: K. Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Beograd: Službeni glasnik.
- Marks 2009: K. Marks, *Kraći rani spisi*, Beograd: Dosije studio.
- Marks 1979: K. Marks, *Kapital: kritika političke ekonomije*, I – III, Beograd: Prosveta: BIGZ.
- Markus 2013: G. Markus, *Tragovi karmina: tajna istorija XX veka*, Čačak: Gradac.
- Mészáros 2011: I. Mészáros, *Socijalizam ili barbarizam*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Mils 2013: R. Mils, *Moć, politika i ljudi: sabrani eseji Rajta Milsa*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mils 1998: R. Mils, *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato.
- Mimica 1999: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nizbet 1999: R. Nizbet, „Jedinične ideje sociologije”, u: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 31-48.
- Perkins 2012: Dž. Perkins, *Ispovesti ubice ekonomija*, Beograd: Plato.
- Plamenac 2006: Dž. Plamenac, *Izabrana djela, tom II: čovek i društvo*, Podgorica: CID: Pobjeda.
- Poper 1993: K. Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, tom II. Plima pro-ročanstava: Hegel, Marks i posledice*, Beograd: BIGZ.
- Ricer 2009: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik.
- Ritzer 1997: G. Ritzer, *Suvremena sociološkijska teorija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Simić 2013: Č. Simić, *Gledaj dugo i netremice*, Beograd: Arhipelag.
- Senet 2007: R. Senet, *Kultura novog kapitalizma*, Beograd: Arhipelag.
- Sklair 2002: L. Sklair, *Globalizacija: Capitalisma Ist Alternatives*, Oxford: Oxford University Press
- Stinčkomb 1999: A. Stinčkomb, „Treba li sociolozi da zaborave svoje majke i očeve”, u: A. Mimica, priredio, *Tekst i kontekst: ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sol 2011: Dž. R. Sol, *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Beograd: Arhipelag.
- Callinicos 2009: A. Callinicos, *Protiv trećeg puta. Antikapitalistička kritika*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Čang 2013: H. Dž. Čang, *23 stvari koje vam ne kažu o kapitalizmu*, Beograd: Mali vrt.
- Шуваковић 2013: З. Шуваковић, „Писци, тајно оружје ЦИА”, Политика (Додатак), 9.11:03.
- Шутовић 2008: М. Шутовић, „Косово између поретка и аномије”, Београд: Чигоја штампа; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

ПРОБЛЕМИ И ИСКУШЕЊА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Посматрајући савремени свијет у глобалу, долазимо до закључка да је веома мало држава које немају проблем са мултикултуралном хетерогеношћу. Сам појам мултикултурализам, први пут се појавио у Канади 1963 године. Његово појмовно одређење је вишеструко сложено, тј. веома тешко је одредити на шта се та ријеч тачно односи. Један од проблема јесте што он измиче теоријско-методолошким матрицама класичних друштвенонаучних дисциплина. Мултикултурализам није скорији феномен, није нешто ново, он је постојао одувјек. Људи који живе у већим европским или сјеверноамеричким градовима, данас знају шта значи бити дио једног мултикултуралног друштва (multicultural society). Он тежи укидању или барем смањењу механизма искључивања, односно повећања могућности укључивања. Такође се односи и на материјалне прилике те тражи законодавство и институције које би омогућиле укључивање потлачених, сиромашних и свих искључених мањина.

На први поглед тешко је не сложити се са концептом мултикултурализма, с обзиром на нужност укључивања различитих култура у једно друштво. Али шта би се могло догодити ако се припадници одређене културе сами не желе интегрисати у темељне друштвене оквире? Докле онда сеже концепт мултикултурализма? Одговор на ово питање је веома тежак. У једном случају, Кристин Инглис (Christine Inglis) упозорава да је најекстремнија (тврда) позиција мултикултурализма претпостављала да сви досељеници имају право на своје праксе и обичаје као прије у својим домовинама. То би био „луди“ мултикултурализам (Инглис 2008: 27). Примјера ради, замислимо када би једни возили по лијевој, а други по десној страни цесте. Други случај се односи на најекстремнију позицију антимултикултурализма, јер захтијева да се сваки досељеник од тренутка доласка у земљу, понаша на исти начин као и домаћини. Са проблемима мултикултурализма суочавају се и неразвијене или полуразвијене земље, само што се у њима, вјероватно због много пречих ствари као што је пуко преживљавање његово рефлектовање и уопште бављење њиме узима као луксуз, међутим, мултикултурализам једноставно није нешто што се може заобићи. Највећи број држава свијета је културно хетероген, а то потврђују и статистички подаци, према којима на свијету постоји око 600 језичких и 5000 етничких група, и све то треба сврстати у отприлике око 200 независних држава.

* bojancorluca@yahoo.com

Према схватању Инглис (2008: 9), мултикултурализам је одговор демократске политике на културне и социјалне различитости. Из овога можемо закључити да је основни циљ мултикултурних замисли ширење толеранције, дијалога и уважавања између различитих култура. Он је наставак традиције мишљења који се супротставља расизму и сваком другом облику доминације над културном разноврсношћу људске заједнице.

Овдје ћемо се подсјетити и дефиниције Вила Кимлике (Vill Kymlicka) (2003: 17), једног од највећих заговорника мултикултурализма, који каже, држава је мултикултурна уколико њени чланови припадају различитим нацијама, као у мултинационалним државама или су емигранти из диферентних нација, као у мултинационалним државама или су емигранти из диферентних нација у полиетничкој држави и, када је то разлог од значаја за персонални идентитет и политички живот (*personal identity and political living*).

Да бисмо разумјели саму проблематику мултикултурализма, потребно је разумјети појам културе и друштва. И сам појам културе је врло сложен, и без икакве сумње култура је најбитнија карактеристика човјека и људског друштва уопште. Када социолози говоре о култури, они су заинтересовани за оне аспекте људских друштава који су научени, а не наслеђени. Ове елементе дијеле чланови друштва и они им омогућавају међусобну сарадњу и комуникацију. Свакој култури су потребне разне врсте узајамног дјеловања, које се заснивају на широј платформи и могућности колективног искуства људи. Потребно је да постоји нешто заједничко, као што је традиција, да би култура напредовала. Култура се данас представља у смислу разноликости која подстиче толеранцију. А друштво можемо дефинисати као организацију производње, друштвених дјелатности и друштвених односа (Коковић 2010: 40). Да би оно функционисало, потребно је успоставити систем комуникације, јер су људи друштвена бића која се споразумијевају помоћу одређених симбола, и која у међусобним односима задовољавају своје потребе.

Мултикултурализам је једноставно неизбјежан и само је питање у оквиру каквог система га треба реализовати. Разни елементи су уобичајни предмети расправа о мултикултурализму данас. Па тако, о савременом мултикултурализму се говори као о битном сегменту процеса глобализације, затим, ту су мањине (на примјер, Црнци или Јужноамериканци или Индијанци итд. у САД), етничке групе (на примјер, имигранти у Великој Британији: Африканци или Индијци и сл.; или Арапи, најчешће из сјеверноафричких земаља, из Магреба, у Француској итд.), те најзад, најразличитији друштвени покрети (феминисткиње, вјерске заједнице, *gay and lesbian* покрет, хендикепирани...).

Сама поента мултикултурализма огледа се у томе да различите групе треба третирати различито у складу са њиховом културом, религијом и обичајима, јер су све те групе дио друштва и управо оне га чине мултикултуралним, мултиконфесионалним, мултинационалним, само те различитости је потребно ускладити да буду комплементарни дијелови друштва

(Абазовић 2011). У реалном свијету, не функционише све према овој замисли. Па тако, неизбјежно је да се мањине и већине свакодневно сукобљавају о питањима језичких права, регионалне аутономије, политичког представништва, имиграционе и натурализационе политике, националних симбола и по великом броју других питања. Понуда мултикултурализма је била велика нагодба која је значила осигуравање лојалности миграната у замијену за очување њихове културе. Зато је мултикултурализам резултирао сталним отуђењем имиграната (*alienation of immigrants*). Имигранти су се више идентификовали са земљом из које су долазили него са земљом у којој су се насељавали. Показало се да и у друштвима уређеним у складу са либералним и демократским начелима, репресија, па и насилна асимилација, која је пратила модернизацијске процесе, законито производи особито стање алијенације и негативних припадника одређених заједница према држави у којој живе.

У мултикултурним друштвима људи надилазе културне подјеле што ствара особити набој етичког и културног критицизма и ствара амбијент за промјене и прилагођавања. Према мишљењу Раза, мултикултурализам је виталан само онда када припадници једне политичке заједнице припадају различитим групама, од којих се неке преклапају. Када су ови услови испуњени, а у великом броју држава јесу, људи учествују у обликовању поља јавне политичке културе. Стратегија мултикултурних друштава не само да је пожељна већ и нужна у оквиру сложених друштава (Раз 2005: 48).

Проучавајући мултикултурализам кроз историју, можемо закључити да постоје варијације, тј. разлике између традиционалних и савремених друштава која су по својој структури била мултикултурална. Посматрајући традиционалне државне творевине и модерна садашња друштва, видимо да је основна разлика између њих у томе што је мултикултуралност старих, традиционалних државних творевина имала своју основу искључиво у колективним идентитетима; у њима се није знало за индивидуализам, а то ће рећи, ни за индивидуалне слободе и права, и за широке захтјеве за њихово признавање и остваривање – са чиме се сусрећемо у савремености.

Циљ сваког мултикултуралног друштва јесте да поново откривени колективни идентитети проширују могућност индивидуалног наступања у свијету. Међутим, након рушења Берлинског зида и пада СССР-а, а и бивше државе СФРЈ односно СРЈ, етнокултурални конфликти су постали највећи извор политичког насиља у свијету, и тешко јењавају. Одређени покушаји да се ова комплетна ситуација ријеша јављали су се с времена на вријеме, попут међународних споразума и уговора. Мултикултурализам, како то упућује Раз (1996: 19), улази готово на један јеретички начин у европску (либералну) политичку културу (*European liberal political culture*). Он не припада реду традиционалних принципа. Искуство савремених политичких поредака показује да се императиви мира и стабилитета постижу ослоном на његовање заједничке културе. Нелојалност грађана производи стања ле-

гитимацијског дефицита, који воде стањима нестабилности и несигурности.

Друштво не може бити мултикултуралистичко ако уништава саставне дијелове различитих култура, ако хомогенизује различите културе. Такво друштво може бити анти-културалистичко или „универзалистичко”, античовјечанско. Да је мултикултурализам једна сложена појава, показује и његово гранање у више облика. Према схватању Виоле Џорџи (у: Пат 1991: 33), најразвијенији облици мултикултурализма до сада су:

1) Кооперативни мултикултурализам – главни циљ је мултиетничко друштво у којем коегзистира више различитих култура, али гдје њихово мијешање није пожељно. Идеално стање се постиже у условима гдје различите групе коегзистирају у условима једнакости.

2) Традиционални мултикултурализам – овај модел се односи на етничко груписање мањина око културно дефинисане већине. Сврха овог модела је да покаже да националне мањине могу бити одвојене, али да под утицајем доминантне културе долази до њиховог спајања и преузимања доминантних културних образаца.

3) Либерални мултикултурализам – заснива се на принципу очувања једнакости и централне позиције појединца, тј. индивидуе насупротив етничким и културним групама. Долази до строгог одвајања приватне и јавне сфере, и захтјеви појединих мањина за колективним правима се одбијају.

4) Лијево-либерални мултикултурализам – овај модел се описује као радикални мултикултурализам. Он се базира на принципу разлике, те наглашава родну перспективу. Он брани колективна права културних мањина у складу са њиховим захтјевима за аутономијом, те подржава борбу за социјалну и правну једнакост.

5) Критички, саморефлексижни мултикултурализам – у средиште његове анализе се ставља културна хибридна, тј. проматрање културних и националних преклапања, те њихово мијешање и реципрочност. Овај облик мултикултурализма се залаже за једнакост у разлици, за репрезентативну једнакост и интеркултурне процесе међусобног признавања.

Политичка теорија, али и политичка пракса мултикултурализма у посљедњих је неколико година стекла велику популарност. Расправу било какве врсте о мултикултурализму немогуће је генерализовати. Његове циљеве и посљедице разни аутори посматрају сваки на свој начин, међутим оно што им јесте заједничко јесте критика упућена на рачун тога.

Контроверзе у Сједињеним Америчким Државама толико су снажне – а од сада и исполитизоване – да је ауторима врло тешко да се уздрже од заузимања става „за” или „против” мултикултурализма. Према мишљењу Семпринија (2004: 21) мултикултурализам има три основна циља:

– први је да се опишу главни аспекти мултикултурализма у Сједињеним Америчким Државама, његови историјски и културолошки коријени, специфичности, друштвеноекономски и политички оквир његовог актуелног развоја. Овај оглед омогућава да се лоцирају и размотре главне мул-

тикултуралне контроверзе и да се посебан нагласак стави на области образовања, међуљудских односа и на захтјеве за идентитетом.

– други циљ мултикултурализма јесте што покреће сложено расправу контрадикторну теоријску проблематику, која се тиче говора, изградње субјекта, теорије идентитета, концепције стварности и сазнања. Питање политичке коректности дотиче се конфликта између монокултуралне и мултикултуралне епистемологије. На крају наговјештава се и чињеница да је мултикултурализам илустрација и отјелотворење дубоке промјене која се збива у постиндустријским друштвима. Транзиција се ипак показује као проблематична, јер тренутно расположиви модели друштвеног простора не изгледају погодно за стварање једног аутентичног мултикултуралног простора.

– трећи циљ мултикултурализма се огледа кроз појаву кризе модернитета. Заправо, основне категорије – философске, политичке, социјалне – овог пројекта доводе се у питање, покаткад грубо, тражењем мултикултуралног идентитета, а посебно кроз захтјев за укључивање права на различитост у само срце пројекта. Постављајући модернитету питање права на различитост, мултикултурализам превазилази специфичности сваког појединачног националног контекста и свим савременим друштвима упућује јасан цивилизацијски изазов.

Само проучавање мултикултурализма, код многих истраживача, изазива велике потешкоће и дилеме. Па тако, у доста случајева, истраживачи упадају у замку мултикултурализма, и постају слијепи да објективно и реално сагледају ствари какве јесу. Примјер можемо видјети код оних мултикултуралиста који при проучавању мултикултурализма виде само културу и ријетко се баве економским проблемима. А културу је немогуће разумјети без узимања у обзир њену умијешаност у економску реалност. Мултикултурализам не ставља нагласак на размјену вриједности и постигнућа међу културама, већ управо обрнуто, он ставља нагласак на њихову заштиту. У интерпретацији мултикултурализма постоји политичко и културолошко становиште, а такође се говори и о плуралистичком и партикуларистичком мултикултурализму. Заговорници прве идеје залажу се за богатију заједничку културу, док према другом мишљењу никаква заједничка култура није могућа, нити пожељна. Такође, постоји подјела и на интерактивни и сегрегативни мултикултурализам. Интерактивни мултикултурализам сматра да различите културе у одређеном друштву имају слободу развијања и узајамне комуникације. Овај мултикултурализам се позива на модел „мултикултуралног грађанства”. Сегрегативни мултикултурализам не допушта интеракцију култура која би могла да доведе до мијешане културе. Прама овом типу, све културе су узајамно одвојене и равноправне.

Теорија мултикултурализма има за циљ да умањи страст за апсолутизацијом националног културног идентитета у вишенационалним државама (Аврамовић 2006: 25). Важно је и споменути да је демократска држава политички оквир за развој мултикултурализма. Иако се мултикултурализам успијева одржати у већини земаља, имамо и случајева гдје он није успио да

опстане. Као примјер можемо узети СФР Југославију. Разлог томе је што су мале културне разлике постајале све веће и преливале су у политичко поље сукоба. Разлога за то је више: неповољне економске и социјалне прилике, нестабилна власт у држави, историјско наслеђе вјерских и етничких сукоба, брига за будућност своје нације итд.

Политика мултикултурализма је заснована на дискурсу према којем грађани морају прихватити нови концепт друштвене организације и социјалних односа. Једно од основних питања је како да људи превладају свој лични однос према устаљеним вриједностима, идентитету и колективним представама о улози сопствене групе у историјским процесима. Ограничења и препреке које се у том смислу постављају представљају препреку савременом концепту мултикултуралности у којем се различитост третира као предност. Међутим, ограничења су одувјек представљала изазов човјеквим осјећањима и жељама да премости супротности које га окружују. Остварени сан и прекорачење једног ограничења често је представљало успостављање нових граница, али и обнављање страсти за новим прекорачењем. Зато историја људских слобода и страсти исходиште има у „лимесу”, а живот у граничним подручјима подразумијева преживљавање одређених противрјечности. Као што је желио да границе превазиђе, човјек је тежио да их успостави, али не као лимесе своје слободе, већ као успостављање конвенције у којима слобода може да дише.

Неспорно је да свако разграничење подразумијева постојање подручја граничних додира која представљају мјеста сусрета људи, али и изворе спорова и сукоба. Ове тачке додира, требало би да буду изворишта мултикултуралности и да превазиђу јаз између култура, народа, друштвених група, али чешће на тим мјестима долази до ломова и раздвајања који тињају кроз вријеме и представљају узрок нових спорова и раздвајања. Историја ратовања нас учи да су се сукоби, готово увијек, водили због проширења политичког, економског, културног утицаја на просторе других, различитих култура (*different cultures*). Али, границе не треба доживљавати као творевине које безусловно морамо рушити, напротив, оне су нам пријеко потребне, јер темељи наше цивилизације почивају на формама и границама. Темељ наше културе јесте граница коју постављамо према другима. Довољно је прихватити их као простор на којем се мора живјети и радити, тако да постану природна брана диктатурама једнообразности претјерано наглашене специфичности (Башић 2006: 62).

Проблематика мултикултурализма

Често се јавља тенденција да се проблематика мултикултурализма сведе на своје најкарикатуралније аспекте: апсурдни захтјеви, измишљени конфликти, гротескни процеси. За само разумијевање проблематике мултикултурализма потребно је разумјети појам културе. Расправа о културној разноликости се суочава са низом компликација, и овај појам мора да се

посматра као проблематичан. Прво, нагласак се ставља на националну интеграцију (нпр. „претварање сељака у Французе“, Вебер 1976) што значи да су историјске националне државе имале, и настављају да имају, велике проблеме са разликом. Широм Европе у посљедњих неколико година дошло је до промјена у правцу прихватања легитимности регионалних и етничких разлика под одређеним условима, за многе људе култура, етничност и раса и даље ће бити пријетња и изазов, а мултикултурализам, тамо гдје он постоји, стално мјесто борбе.

Позивање на вјеру, поготово у исламу, доводи нас до другог проблема: однос између доживљавања културних разлика и ксенофобије (нпр. „исламофобија“). Осамдесетих година прошлог вијека било је много дискусија у Великој Британији и Француској о „новом расизму“ (new racism). Од када више није могуће да се отворено говори о класним облицима расне дискриминације и злостављању, језик културне разлике постаје кодирани начин говора о раси, прикривен облик правога расизма. Овај став је повезан са есенцијализмом у коме је индивидуални и колективни идентитет укоријењен у култури и лако доводи до онога што се зове „културни конзерватизам“, начин мишљења (присутан у многим облицима мултикултурализма) у којима се култура схвата као статична и заштићена.

То доводи до треће тачке. Већина и мањина често изражавају забринутост због културних промјена и културне моћи. У савременим односима (на примјер, у Великој Британији) и о утицају Европе и/или Сједињених Америчких Држава и/или долазак имиграната са различитим културним традицијама, изражава забринутост међу мигрантима о губитку своје дјецe од вјерских и културних вриједности које су са собом донијели.

Егалитаризам мултикултурализма (Рекс 1996: 2) и толерисање разлика у приватном оквиру заједничке јавне сфере и заједничких норми и вриједности, заједно са мјерама за обезбјеђивање равноправности пред законом и заштите од дискриминације, ксенофобије и расизма, вјероватно је широко распрострањена у Европи, мада не свуда. За неке она признаје превише, признавајући разлике гдје не треба да постоје, а за друге не иде довољно далеко. То је оно што Голдберг у САД назива „слаби“ мултикултурализам:

Слаби мултикултурализам је скуп заједничких, универзално усвојених вриједности којима сви- сваки разуман човјек, без обзира на расу, класу, и пол- може да се сложи. Ови универзални принципи су у комбинацији са плурализмом етничких увида и самоопредјељења, и нису у супротности са основним вриједностима (Голдберг 1994: 16).

Интеграција и мултикултурализам представљају спектар („слаб“ на „јак“) пракси и политика, и ако желимо да истакнемо разлике између, рецимо, Британије и Француске (а не њихове сличности), могли бисмо рећи да је англосаксонска верзија на јаком крају мултикултуралног спектра, док француска републиканска верзија је на слабијем. Француски одговор на мараме афере, и британски одговор на захтјеве сика да носе турбане, умјесто званичних капа (основано у британским и канадским судовима 1970) илу-

струје двије перспективе. Позиви на велико признавање и прихватање вјерских и културних разлика у јавној сфери, на примјер одвојено образовање за муслиманске ученике, резултат су многих расправа у Британији, који су очигледно на јаком крају спектра: широм Европе највише се дискутовало о забринутости стварног или измишљеног ислама.

Мултикултурализам предвиђа неки пут напријед у рјешавању изазова које намеће развој сукоба и насиља у вези са етничким разликама (Инглис 2008: 47). Критичари тврде да позитивну подршку културне разноликости, или мултикултурализам има потенцијал да подстакне високу подјелу друштвених конфликта. Једна од најјачих изјава опасности културне разноликости је Хантингтонова теза о сукобу цивилизација у којој религија игра кључну улогу. Поједини критичари мултикултурализма своју критику усмјеравају на резултат имплементације мултикултуралне политике.

Поставља се питање докле достиже концепт мултикултурализма. Једно од темељних начела либерализма је друштвени оквир у којем слобода једне особе не смије угрожавати слободу ниједне друге особе. Сасвим је сигурно да, на примјер, екстремисти који желе наметнути шеријатско право у појединим европским земљама желе тиме угрожавати слободе човјека, и они немају исту културну мисао о томе као западњаци. Док је за Европљане човјек слобода у вјери и за вјеру, за неке друге групе, човјек мора бити апсолутно потчињен у име вјере. Стога би увођење шеријатског права значило снажан корак уназад за цијелу западну цивилизацију, умјесто да се сматра слободом за припаднике одређене културе.

Из овог примјера може се закључити како је мултикултурализам заправо релативна ствар, прије него што би се могло натјерати да мислимо како су све културе релативне категорије, а тиме и једнаке у вриједностима и достојанству. Нажалост, под културом се данас сматрају и разни примитивни обичаји који су посве неприхватљиви из иједног угла гледања западног човјека. Ипак, све више се јављају они који критикују и релативизирају вриједности наше цивилизације. То је озбиљан изазов слободи човјека и његовом достојанству.

Мултикултурализам није само предмет критике либерала већ и појединих лијевих интелектуалаца који тврде да је инсистирање на културним разликама потиснуло расне проблеме и да, с друге стране, инсистирање на етничким и расним разликама умањује могућност успостављања панетничких класних савеза. Такође из табора леве доле долазе и примједбе да је из јавног мњења и политичке реторике потиснута економска маргинализација (*economic marginalization*), а која је заправо кључни проблем савременог свијета.

Мултикултурализам инсистира на реинтерпретацији самог феномена културе и културног припадништва. Повезаност државе и културе која траје стотинама година ограничавала је и саме еманципаторске потенцијале културе. Култура ослоњена на државу није у стању да обухвати културне процесе у мултиетничким заједницама и да активира скривене потенцијале

мањинских култура. Концепт мултикултурализма залаже се за превазилажење егзотичног статуса етничких група и њихово уздизање на позицију политичко-економског елемента.

По Дворкину (1968: 14), држава је обавезна да ради с циљем одржавања стабилности и богатства културе јер постоје морални аргументи који оправдавају настојање државе да подржи „културу“ која представља погодне оквире у којима појединци доносе своје одлуке. Уколико постоји већа комплексност, веће богатство ресурса у културној структури, онда се проширује и могућност смислених опција за постојеће и будуће генерације.

Проповиједање наивне хармоније, довођење до „бесконфликтног стања“ није циљ мултикултуралног пројекта. Комуникација са другим културама увијек је могућност и ризик да се елементи националног идентитета мијењају. Али штете које настану из излагања таквим ризицима постаће временом „корисне штете“, а и сам идентитет, није ли он вјечно изложен промјенама, није ли сам идентитет непрекидни симболички процес, непрекидни рад партикуларитета?

Настојећи да укажемо на друштвене и историјске коријене мултикултурализма, можемо закључити да мултикултурализам не спада у преовлађујуће културне вриједности у друштвеним наукама у централноевропским земљама, а нарочито не у сусједном југоисточном дијелу. За разлику од централне Европе, гдје је мултикултурализам прихваћен као јеретичка конструкција уређења друштвених односа, али ипак прихваћен, у југоисточној Европи, а нарочито у државама које обухватају простор бивше Југославије, утицај овог феномена, како теоријски, тако и реално, политички се потцјењује и занемарује.

Током протеклих 25 година, о мултикултурализму су расправљали филозофи и научници. У политичкој филозофији једно од главних питања јесте како дефинисати природу добра либералног друштва. Такво друштво би подразумијевало гаранцију за права појединаца. Али једно од питања је и да ли та права треба да буду проширена на групе. Проширивање права на групе, подразумијевало би негирање појединачних права. Међутим, према Тејлору, признавање је од суштинског значаја за концепт људских права, па тако и појединци могу бити признати као чланице групе (Тејлор 1994: 51).

Политички филозоф Парек поставља питање да ли културно различите групе могу да коегзистирају у једном друштву. Он сматра да могу, и да мултикултуралани карактер таквог друштва треба поздравити. За њега, друштва са једном јединственом културом не постоје, већ је веома већа вјероватноћа да постоје друштва у којима више култура коегзистирају, и што је веома важно да свака култура има једнак однос (Парек 2000: 29).

Попут Парека, и Маршал се бави проблемима о различитим културним групама. Проблеми којима се бави Маршал нису директно везани за имигрантске етничке мањине. Умјесто тога, он настоји да покаже како су класне лојалности и класни сукоби произишли из концепта грађанства. Пр-

ва фаза се огледа у правној сфери, у којој ће сви појединци, без обзира на класе, имати једнакост пред законом. Друга фаза је политичка. Овдје универзално право гласа даје могућност свим лицима учешће у контроли владе. Трећа фаза која се остварује постепено од 1945. године јесте социјална. Овдје се укључује: осигурање које обезбјеђује минимални приступ у вријеме незапослености, а слободно колективно преговарање од стране радника са послодавцима око плата и услова рада (Маршал у: Парек 2000: 78).

Посматрајући етничке мањине, долазимо до закључка да су била три основна европска одговора на долазак имигрантских етничких мањина у периоду после 1945. године. Први одговор је у асимилационизму, што већина снажно потврђује у Француској. Други јесте гастарбајтерски систем њемачког говорног подручја, према којем је радницима имигрантима ускраћено политичко држављанство. Трећи је једна или друга врста мултикултурализма, а као примјер често се узима Шведска, Холандија и Велика Британија.

У случају Шведске, одредба за етничке мањине била је замишљена као дио одредбе државе благостања. Проблем са којим се Шведска влада суочава био је у томе ко треба да буде изабран као представник имигрантских мањина. Главна оптужба се огледа у избору старијих традиционалних мушкараца, тј. лидера, а млађи припадници ових заједница нису били заступљени.

Историјски холандски одговор на културну различитост јесте формирање посебних образовних система, одвојених синдиката, и посебних медија за католике и протестанте, и ова политика је пренесена и на етничке мањине. Важан критичар ове политике Рат (Rath), предлаже да ова политика нужно подразумијева да мањине имају једнак третман. Према њему, холандска политика је усмјерена на издвајање од оних које су називали мањине за неједнак третман (Рат 1991: 42).

Перспективе мултикултурализма

Након напада на Њујорк и Вашингтон у септембру 2001. године, нова политичка клима која је настала била је у страху од мултикултурализма. Разноврсност култура омогућио је и веће основе за терористичке нападе, а посебно се ислам доживљава на тај начин. Сједињене Америчке Државе су покушале да успоставе коалицију нација против тероризма, савез који ће уништити терористичке базе широм свијета. С друге стране, било је мало прилика за оне који су се супротстављали овој коалицији, и нису могли да траже мултикултурно рјешење. Рат против тероризма настављен је у 2002. години, а САД су скупиле велики број савезника.

У овом оквиру, посвећеност Велике Британије мултикултурализму је ослабила, због сукоба старосједилаца и Азијата у неким сјеверним градовима, и између локалних људи и азијанаца у Глазгову и другим мјестима. Почетком 2002. године, долази до збуњених расправа између политича-

ра и новинара о опасностима мултикултурализма. Стављен је нагласак на значај имиграната и њихове дјеце који треба да уче енглески што је брже могуће. Па тако, Велика Британија је била мјесто гдје се са симпатијама може дискутовати о мултикултурализму, и приказати компатибилност са модерним друштвом и социјалном државом, а сада се то види као опасност.

„Добро је бити другачији“ (It’s good to be different), ово је мото који може бити обиљежје нашег времена. Вјеровање у плурализам и мултикултурно друштво толико је уткано у ткиво нашег живота. Заговорници мултикултурализма обично износе два аргумента у његову корист. Први, они тврде да је мултикултурализам једини начин да се осигура толерантан и демократски поредак у свијету у коме постоје велики сукоби између различитих група. Овај аргумент се често повезује са тврдњом да је покушај да се успоставе универзалне норме, неминовно водио у расизам и тиранију. Друго, они показују да људска бића имају основну потребу за културне прилоге. Ова потреба може бити задовољена, они тврде, само заштитом различитих култура.

Многи мултикултуралисти тврде да су културне вриједности немјерљиве, и да различите културе треба да буду једнако третиране и једнако поштоване. Захтјев за једнаким признањем је, међутим, у супротности са тврдњом да су културе немјерљиве. За лијечење различитих култура са једнаким поштовањем (у ствари да их третирамо са било којим поштовањем) морамо бити у могућности да упоредимо једну културу са другом. Ако су вриједности немјерљиве, поређења једноставно нису могућа. Принцип разлике не може да обезбиједи према свим стандардима поштовање различитих култура. У најбољем случају, позива се на равнодушност према другом. У најгорем случају, долази до мржње и злоупотребе оних који су другачији. Веома је тешко поштовати различитости без жалбе на неки универзалистички принцип једнакости и социјалне правде. Управо је пожељно успостављање универзалистичког принципа који ће ширити један плуралистички поглед.

Једнакост произлази из чињенице да су људи политичка створења и да посједују способност за културу. Али, чињеница да сви људи посједују способност за културу, не значи да су све културе једнаке. Неке идеје, неке технологије, неки политички системи су бољи од других. И нека друштва, и неке културе су боље од других и праведније, и погодније за људски напредак. Сама идеја једнакости је историјски специфична: производ просвјетитељства и политичке и интелектуалне револуције.

Идеја о једнакости култура (за разлику од једнакости људских бића), пориче једну критичну карактеристику људског живота и људске историје: наш капацитет за друштвени, морални и технолошки напредак. Оно што разликује човјека од осталих створења јесте капацитет за иновације и трансформације, али и често боља израда идеја у претходној генерацији или другој култури. Није случајно што је савремени свијет обликован идејама и технологијама које су настале из ренесансе и просвјетитељства. На-

учни метод, демократске политике, концепт универзалне вриједности су доказано бољи концепти од оних који су постојали раније.

Западни либерали су често шокирани у којој мјери антиколонијални покрет усваја оно што се сматра поквареним идејама. Француски антрополог Клод Леви-Строс је наишао на неочекивану подршку од народа који не желе ништа више него да учествују у процесима индустријализације; народа који више воле да гледају на себе као привремено уназад од трајно различитих.

Мултикултуралисти су окренули леђа универзалистичкој концепцији због тога што је ова концепција одустала од могућности економских и социјалних промјена. Људи имају капацитет за промјене, за напредак, као и за стварање универзалних моралних и политичких образаца путем разума и дијалога.

Мултикултурализам је производ политичког пораза. Крај хладног рата, колапс љевице, пораз највиших ослободилачких покрета у трећем свијету и распад друштвених покрета на Западу. Потрага за равноправношћу је била напуштена у корист разноликог друштва. Кампања за једнакост значи преиспитивање познатих пракси, вјера у могућност социјалне трансформације (*social transformation*). Разлике између народа нам омогућавају да прихватимо друштво, као што је: „ми живимо у свијету различитости, уживајте у њој“. Амерички писац Фрејзер је рекао, „лијек се захтијева да се исправе неправде за културно признање, за разлику од политичко-економске редистрибуције“. Мултикултуралисти су дубоко везани за идеју културног, за разлику од економске или политичке правде. Многи мултикултуралисти желе да иду још даље за захтјевом да приватне мисли и осјећања треба да буду предмет политичке контроле (Фрејзер 2001: 57).

Различитост је важна, не сама по себи, већ зато што нам омогућава да проширимо видике, да упоредимо другачији систем вриједности, вјеровања и начин живота, и доносимо свој суд о томе. Другим ријечима, различитост нам омогућава да се укључимо у политички дијалог и дебату, који нам могу помоћи у стварању више универзалне вриједности и вјеровања, као и колективни језик држављанства. Али, управо такав дијалог и дебата, и прављене таквих предрасуда покушај је да се савремени мултикултурализам „сузбије“ у име толеранције и поштовања.

Заиста плурално друштво ће бити оно у коме грађани имају пуну слободу да слиједе своје различите вриједности или праксе у приватној сфери, док у јавној сфери сви грађани ће политички бити једнако третирани, без обзира на разлике у њиховим приватним животима. Међутим, плурализам данас значи управо супротно. Одређене религије говоре одређени језик, прате одређене културне праксе, доживљавају све као јавно добро, а не као приватне слободе.

О питању мултикултурализма је широко расправљано како на научном, тако и на јавном нивоу. Током протеклих деценија мултикултуралистичке перспективе су усвојене од стране јавне политике. Идеја мултикул-

туралног друштва има своје коријене у националним државама као што су Канада, Америка и Аустралија.

Ове државе се конвенционално називају примјерима различитих облика мултикултуралних друштава. Питање мултикултуралности подразумева различите проблеме, чији су нови облици у складу са различитим политичким околностима у којима се манифестују. Западноевропске земље у последње вријеме реагују на културну разноликост имиграната, а све као посљедица њихове имиграције и политике интеграције.

Ово питање је заступљено на примјеру етничких сукоба у Југославији и Источној Европи након пада комунизма, као и кризе традиционалне националне државе у Западној Европи, одређен од стране неевропске интеграције у овој области. Због ових и других догађаја, мултикултурализам се може посматрати као коријен могућих интернационалних етничких сукоба. Већина научника и истраживача видјела је проблем мултикултурализма у либерално демократском систему.

Литература

- Абазовић 2011: Ј. Абазовић, *Мултикултурализам*, <<http://tolerancija6.bos.rs/blog/?p=201>> 21.07.2011.
- Аврамовић 2006: З. Аврамовић, *Култура*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Башић 2006: Г. Башић, Принципи либерализма и комунитаризма у организацији мултиетничких постсоцијалистичких друштава, у: Дивац Зорица (ед.) Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду, Етнографски институт САНУ, 51-73.
- Вебер 1976: E. Veber, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*, London: Chatto and Windus.
- Голдберг 1994: D. Goldberg, Introduction: Multicultural Conditions, у: D.T.Goldberg (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Oxford&Cambridge: Blackwell, 1-44.
- Дворкин 1968: R. Dworkin, On not procesuting civil disobedience, New York Review of Books, Taking Rights Seriously, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Инглис 2008: С. Inglis, *Planning for Cultural Diversity*, Paris: UNESCO-ИЕР.
- Кимлика 2003: В. Кимлика, *Мултикултурално грађанство, Либерална теорија мањинских права*, Загреб: Неклада Јесенски и Турк.
- Коковић 2010: Д. Коковић, *Друштво, насиље и спорт*, Нови Сад: Mediteran Publishing.
- Парек 2000: В. Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Cambridge, MA (USA): Harvard University Press.
- Раз 1996: J. Raz, *Multiculturalism*, CSD Bulletin, (3) 3:5.
- Раз 2005: Ц. Раз, *Етика у јавном домену: Огледи из моралности права и политике*, Подгорица: ЦИД.

- Рат 1991: J. Rath, *Minosering: De Social Constructe van Etnische Minderheden*, Ph. D. Thesis: University of Utrecht.
- Рекс 1996: J. Rex, *Ethnic Minorities in the Modern Nation State: Working Papers in the Theory of Multiculturalism* Aldershot: MacMillan, New York: St. Martin's Press.
- Семприни 2004: А. Семприни, *Мултикултурализам*, Београд: Клио.
- Тејлор 1994: C. Taylor, *Multiculturalism and the Politics of Recognition*, In: Guttman, A (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton, NJ (USA): Princeton University Press.
- Фрејзер 2001: N. Fraser, *Recognition Without Ethics. Theory, Culture and Society*, Vol. 18, No. 2: 2141.

ЦРКВЕ И ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Вере, вероисповести, цркве и верске заједнице представљају духовне институције са глобалном поруком од свог настанка. С друге стране, глобализација у чијој се основи налази појам „глобализам” у науци се схвата различито, али се његов појам не може тако лако одредити, јер је слојевит (Суботић 2011: 41). Такође, за цркве и верске заједнице, па следствено и за Српску православну цркву, глобализација представља нову појаву с обзиром на чињеницу да је тај појам први пут употребљен половином XX века. Из тог разлога, православни теолози у својим научним радовима приступају анализирању глобализације у њеним различитим аспектима и њеном упоређивању у односу на учење Православне цркве. У православној литератури на српском језику чини нам се да је за потребе овог рада најприкладнији став православног теолога Оливера Суботића који усваја „критичко-мултивалентни приступ одређивању појма глобализације, који одређује глобализацију преко међусобне повезаности (на нивоу земаљске кугле) различитих аспеката: економских, политичких, културних и психолошких уз упоредну везу између токова роба, идеја, информација, људи и технологија” (Суботић 2011: 44). У сваком случају, православни теолози сматрају да „процес глобализације представља изазов и за Цркву на који она треба да одговори” (Крстић 2012: 58). Православни теолог Радован Биговић сматра да европске интеграције и глобализација света нису идеје које су туђе (или не треба да буду туђе) Цркви и наводи да је оправдано тврдити да је глобализација иманентна самој природи Православне цркве. Из тог разлога, он сматра да задатак Цркве није да негира глобализацију света већ да је тумачи и објашњава, да се храбро хвата у коштац са патологијом модерних друштава, чувајући се тако да и сама не буде увучена у „кодове” савремене потрошачке идеологије прогреса (Биговић 2011: 44-46). Патријарх Грузијске православне цркве Илија II указује да се не може зауставити процес глобализације и сматра да из глобализационих процеса православни треба да прихвате само неопходно, а што није противно Божијим закону и учењу Цркве. Георгије Мандзаридис је, разматрајући однос Православне цркве према глобализацији, указао на читав низ негативних појава у овом процесу који нису и не могу бити прихватљиви православним хришћанима, али констатује и да глобализација има и своје позитивне ствари које не треба да се превиде, јер је реч о процесу који олакшава узајамни приступ људи, служи међусобним везама и маргинализује националне и остале поделе – на степену где то увек ради – изражава најдубљу тежњу људске природе.

* otacvelibor@gmail.com

Он подсећа да постаје сасвим јасно да се универзална заједница не изграђује хомогенизацијом људи већ њиховим уздицањем на ниво личности, јер људска заједница може да буде истинита само као заједница у другости и другачијости; као заједница непоновљивих личности у универзалном духу (Мандзаридис 2011: 19-21). Осим оваквих промишљања, у одређеним православно-црквеним круговима се појам глобализације веома негативно доживљава и веома често тумачи искључиво у политичком смислу. На такав закључак упућују литература и периодика, а на интернет сајтовима се може наћи читав низ негативних оцена глобализације и глобализма. И у другим црквама и верским заједницама постоје различита тумачења глобализације.

У Српској православној цркви не постоји званичан став о глобализацији. Међутим, Руска православна црква, као најбројнија православна помесна црква, направила је велики искорак када је социјална тематика у питању, јер је јасно дефинисала своје ставове према бројним друштвеним питањима. Документ „Основи социјалне концепције Руске православне цркве”, који је усвојен на Светом архијерејском сабору Московске Патријаршије на јубиларном заседању у Москви од 13. до 16. августа 2000. године, садржи одговоре на многа питања, а, између осталих, и на проблеме и питања глобализације. У последњој глави овог документа, под бројем шеснаест, обрађена је тема међународних односа – проблеми глобализације и секуларизације из православне, хришћанске перспективе.

У овом официјелном документу Руске православне цркве наводи се да изазов глобализације, у целини посматрано, захтева од савременог друштва достојан одговор, заснован на бризи за очување мирног и достојанственог живота за све људе, у складу са тежњом ка њиховом духовном узрастању. Осим тога, неопходно је постићи такво уређење света које би се градило на начелима правичности и једнакости људи пред Богом и које би спречило гушење њихове воље од стране националних или глобалних центара политичког, економског и информационог утицаја. Руска православна црква глобализацију сматра неминовном. Економска глобализација подразумева доминацију мултинационалних компанија у коју се изражава сумња, јер људи који се налазе на врху тих корпорација имају огромну и неограничену моћ, које не занимају традиција и духовне вредности. Финансијске малверзације повезане са тим, као и стављање приоритета профита и капитала над радом и човеком не могу да буду прихватљиви за православне. Посебну опасност представља настојање да се апсолутна слобода паплог човека постави као основни и највиши критеријум истине. Такав развој глобализације многи у хришћанском свету упоређују са градњом Вавилонске куле. Признајући неизбежност процеса глобализације, који у много чему доприноси комуникацији међу људима, ширењу информација и ефикасној привредно-предузетничкој делатности, Црква истовремено скреће пажњу на унутрашњу противречност ових процеса и на опасности које су са њима повезане. На културном плану, Руска православна црква изражава своје противљење духовној унификацији и подржава очување аутохтоних

националних култура које су прожете хришћанском вером и коју су верници обавезни да чувају и негују (Основи 2007: 199-201) .

Црква Христова је Тело Христово – богочовечански организам. Она је од свога настанка присутна у разним и различитим друштвима и државама, али је њен положај, како њена историја показује, различит од времена до времена, од епохе до епохе, од цивилизације до цивилизације, од друштва до друштва, од државе до државе, од континента до континента. Са друге стране, однос Православне цркве пре свега према човеку као личности, али и према свету или друштву, исти је кроз векове како у погледу учења тако и у погледу одговорности. Јасно се закључује да је немогуће говорити само о једној врсти положаја Цркве, али и других верских заједница у друштву као што је данас, управо из напред наведеног разлога, немогуће говорити само о једној врсти положаја Цркве у држави и њиховог односа кроз историју.

Суштински посматрано, однос Православне цркве према свету или, како се то данас каже, социјално учење Цркве је исто кроз векове, а када се то каже онда се пре свега мисли на то да је оно јеванђелско и предањско. Из тих разлога вреди се подсетити неких основних хришћанских учења која су веома важна када је ова тема у питању.

Бог је створио човека по своме лику и подобију, а то према Георгију Мандзаридису значи да „перспектива човека, по хришћанском учењу, није да се само развија у границама света већ и да их прекорачи” (2004: 205). Господ Исус Христос, Јединородни Син Очев, по отачком учењу, дошао је у овај свет, примио обличје и природу човечију да би човека обожио и обесмртио и отворио му врата вечности.

Порука Православне цркве је пре свега упућена човеку, али сваком и зато је глобална. Иако се „друштво” као појам нигде не помиње у Светом писму, не сме се губити из вида чињеница да је Христос рекао својим ученицима: „Идите, дакле, и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа”. То значи да су Христови ученици и њихови наследници не само од тада до данас него и до краја света и сваког друштва послати не само у односни, конкретни народ него и у сва друштва, све народе и сваком човеку како би благодатним светотајинским даровима Цркве преображавали и преобразили пре свега човека, али и сваки земаљски народ у лаос – крштени, Духом Светим просвећени народ Божији и свако друштво у вечну мистичну небоземну заједницу. Управо због тога на хришћанима почива посебна одговорност – они својим животом, вером и служењем Богу и ближњима треба да постану со и светлост свету. У њиховом животу и владању свеприсутна је реч Христова о њиховој одговорности према свету, јер „ако со обљутави чиме ћете се осолити”.

Апостолски прејемници у Цркви Христовој проповедају Јеванђеље спасења и свештенодејствују у свету преображавајући га, а то значи и у сваком друштву, у сваком времену и у сваком народу. Отуда је немогуће рећи да једно друштво припада, а да друго не припада Цркви. Или, пак, да

је за једно друштво Црква духовно одговорна, а да за друго, чак и оно које се отворено противи Цркви и њеном учењу, није управо због тога што је Црква са светом, а то значи и са друштвом „повезана својом човечанском, створеном природом”. Црква није створила, нити ствара слику о идеалном друштву на земљи како због чињенице да је основна порука православног богословља упућена личности која се „не посматра као део друштвене целине већ сама за себе, као јединствена и непоновљива” (Мандзаридис 2004: 219), али на коју утичу различите структуре друштва било као подстицај било као искушење.

Један од великих отаца Цркве – Свети Максим Исповедник – указује, а Свети архијерејски сабор Руске православне цркве подсећа да Црква Духом Светим обнавља мушкарце, жене и децу, дубоко подељене у погледу расе, народа, језика, начина живота, рада, науке, звања, богатства. Сви они од ње добијају јединствену природу, неподложну уништењу, природу на коју не утичу многобројне и дубоке разлике по којима се људи иначе разликују једни од других (...) У њој нико ни на који начин није издвојен од онога што је заједничко него као да се сви једноставном и нераздељивом силом вере једни са другима сједињују.

Осим других значења и дефиниција, глобализација, према Вујаклији, значи и уједначавање. Шта то конкретно може да значи за цркве и верске заједнице које су, неспорно, духовне институције у савременим друштвима, али су и правни субјекти у правним системима савремених држава? Из тог разлога, указујемо и на глобализацију правних стандарда у сфери људских слобода и права, јер смо, посебно данас, сведоци унификације и уједначавања правних система и то првенствено у делу који се тиче људских слобода и права. Општи међународно-правни документи постају саставни делови устава савремених држава, а они се у значајној мери тичу цркава и верских заједница. Довољно је само да се сагледа димензија, природе и значај универзалног и глобалног права на слободу вероисповести и његов израз у оном што спада у *forum internum* и у ономе што спада у *forum externum*.

Савремена уставност, иначе глобална појава, приликом регулисања питања гарантује и поштовања људског права на слободу вероисповести углавном познаје и „верске заједнице” под којима подразумева цркве, верске заједнице, религиозне покрете и удружења на верској основи. Из тог разлога, то право је повезано и са појединцем и са организованим групама које у заједници користе то право. Правило је да коришћење права на слободу вероисповести није условљено постојањем организоване групе грађана. У основи овог права налази се слобода сваког човека не само у погледу личног опредељења да верује или не верује, да припада или не припада одређеној цркви или верској заједници него и да то опредељење промени, али и да га у сваком моменту може манифестовати кроз приватно или јавно вероисповедање и учествовање у верским обредима. Из тог разлога, а имајући у виду да се у конкретном случају ради о односу грађанина и државе,

право на слободу вероисповести има својства као и сва друга људска права – универзалност, неутуђивост, непоништивост и неподељивост. Посебно се истиче универзалност овог људског права, јер оно припада сваком појединцу у сваком времену без обзира на пол, нацију, расу, узраст или језик. Ово право на начин како је гарантовано и заштићено данас у свету спада у људска права друге генерације и јавља се и као форма и као суштина.

Право на слободу вероисповести је на глобалном плану гарантовано Општом декларацијом о правима човека, коју је 10. децембра 1948. године усвојила Генерална скупштина Уједињених нација. Чланом 18. Опште декларације гарантује се да „свако има право на слободу мисли, савести и вере; ово право укључује слободу промене вере или убеђења и слободу да човек, било сам или у заједници са другима, јавно или приватно, манифестује своју веру или убеђење путем наставе, вршења култа или обављања обреда” (Вешовић 1998: 62).

Међународни пакт о грађанским и политичким правима, који је 16. децембра 1966. године усвојила Генерална скупштина Уједињених нација, у члану 18. гарантује да „свако лице има право на слободу мисли, савести и вероисповести. Ово право подразумева слободу исповедања или примања вере или убеђења по свом нахођењу, као и слободу да ту веру или убеђење испољава појединачно или заједнички са другима, како јавно тако и приватно, кроз култ, вршење верских и ритуалних обреда и веронауку. Нико не може бити предмет принуде којом би се кршила слобода његовог исповедања или примања вере или убеђења по његовом нахођењу. Слобода исповедања вере или убеђења може бити предмет само оних ограничења која предвиђа закон, а која су нужна ради заштите јавне безбедности, реда, здравља или морала или, пак, основних права и слобода других лица. Државе чланице овог пакта обавезују се да поштују слободу родитеља, а у датом случају законитих старатеља, да обезбеде својој деци оно верско и морално образовање које је у складу са њиховим сопственим убеђењима” (Вешовић 1998: 74). Право на слободу савести и вероисповести припада сваком човеку и етничкој групи и нико не може, у случају да представља етничку или верску мањину у једној земљи, бити лишен овог права. Отуда се чланом 27. овог међународног документа гарантује да „у државама где постоје етничке, верске или језичке мањине, лица која припадају тим мањинама не могу бити лишена права да имају, заједно са другим члановима своје групе, свој посебни културни живот, да исповедају или упражњавају своју сопствену веру или да се служе својим језиком” (Вешовић 1998: 76).

Европска конвенција о људским правима, која је усвојена 4. новембра 1950. године у Риму, у члану регулише питање слободе мисли, савести и вероисповести. Став 1. члана 9. Европске конвенције о људским правима истоветан је са чланом 18. Опште декларације Уједињених нација. Међутим, ставом 2. члана 9. Европске конвенције о људским правима прописано је да „слобода исповедања нечије вере или убеђења може бити предмет само оних ограничења која су прописана законом и која су неопходна у демо-

кратском друштву, у интересу јавне безбедности, за заштиту јавног поретка, здравља или морала, или за заштиту права и слобода других” (Вешовић 1998: 136).

И читав низ других међународних докумената као што су Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, Декларација о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина стоје на становишту да је право на слободу савести, вероисповести и верског удруживања, као и јавног и приватног изражавања верског убеђења сваког појединца или групе, неприкосновено и универзално људско право.

Циљ ових глобалних, универзалних, међународних докумената и гаранција јесте да обезбеде несметано и некажњено остваривање овог права сваком појединцу у свим земљама, а посебно у оним у којима припадници једне верске заједнице представљају мањину. Слобода савести и вероисповести и међународно-правно и уставно-правно гарантовање тог људског права представља велико достигнуће људске цивилизације. Међутим, мора се нагласити да се ово право не односи само на оне људе који се осећају верницима и који имају потребу да сами или у заједници са другима исказују своју религиозност. Према тумачењима експерата Савета Европе, правом на слободу мисли, савести и вероисповести могу се подједнако користити и они који се не осећају верницима и који не припадају верским заједницама (Компатибилност 2004: 213).

Слобода мисли, савести и вероисповести је апсолутна, квалификована и не може бити ограничавана осим у случајевима ако је ограничење прописано законом, легитимно, неопходно и пропорционално и ако су таква ограничења нужна у демократском друштву у интересу јавне безбедности, ради заштите јавног реда, здравља или морала, или ради заштите права других особа. Реч је, дакле, о факултативним ограничењима којима се држава овлашћује да по различитим основама у општем друштвеном интересу ограничи вршење појединих права и слобода. Ова ограничења су одређена тзв. рестриктивним клаузулама, које су најчешће наведене у посебним ставовима којима се неко право и слобода штите. За разлику од ограничења којима се нека права и слободе у „стањима опасности” могу ставити ван снаге и обуставити њихова примена, факултативна врста ограничења допушта државама могућност да одлучују само у погледу обима уживања ових права и слобода и то онда када је та интервенција „у складу са законом”, односно „прописана законом” или је „потребна у демократском друштву”, а у циљу заштите основних вредности сваке државе као што су национална безбедност, јавна безбедност, јавно здравље, морал или слобода других лица. Значи, државама је допуштено да у општем друштвеном интересу вршење ових права ограничи, али не и суспендује (Пауновић 2002: 68). Кроз могућност факултативног ограничења права на слободу вероисповести државним органима је остављена могућност да темељне вредности друштва

штите од злоупотребе права на слободу вероисповести и то представља основни смисао овог ограничења.

Треба констатовати да су напред наведене одредбе о слободи вероисповести имплементирани у правним системима највећег броја држава, при чему уживају и међународно-правну судску заштиту. Глобализација правних стандарда у погледу права на слободу вероисповести представља процес који је вредан поштовања и пажње, јер првенствено човеку гарантује и штити слободу, али и пред цркве и верске заједнице изводи слободне људе и на тај начин њихову духовну мисију чини успешнијом.

Цркве и верске заједнице, наравно и Православна црква, судећи према њиховом богатом историјском искуству, не треба и не могу априорно бити против глобализације. Духовно расуђивање би могло да изгледа овако: цркве и верске заједнице треба да искористе позитивне и добре стране глобализације као светског процеса ради вршења и унапређења своје духовне мисије, а на основу свог учења да помогну свету и цивилизацији у превладавању негативних појава глобализације.

Литература

- Биговић 2011: Р. Биговић, Православна црква и европске интеграције, у: Ј. Јабланов-Максимовић (ред.), *Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција*, Београд: Хришћански културни центар, Центар за европске студије, Фондација Конрад Аденауер.
- Вешовић 1998: М. Вешовић, *Збирка докумената о људским правима и слободама*, Београд: ЈП Службени лист СРЈ.
- Компатибилност 2004: *Компатибилност црногорског права са одредбама Европске конвенције о људским правима*, Подгорица: Савјет Европе – Канцеларија у Подгорици.
- Крстић 2012: З. Крстић, *Православље и модерност*, Београд: ЈП Службени гласник.
- Мандзаридис 2004: Г. Мандзаридис, *Социологија хришћанства*, Београд: Хришћански културни центар.
- Мандзаридис 2011: Г. Мандзаридис, *Глобализација и универзалност*, Београд: ЈП Службени гласник.
- Основи 2007: *Основи социјалне концепције Руске православне цркве*, Нови Сад: Беседа.
- Пауновић 2002: М. Пауновић, *Основи људских права*, Београд: Досије.
- Суботић 2011: О. Суботић, *Црква и глобализација*, Стари Бановци, Београд: Бернар.
- Тодоровић 2000: В. Тодоровић, *Људске слободе и права*, Београд: ЈП Службени гласник РС.

ОБРАСЦИ ПОРОДИЧНЕ ПОЛИТИКЕ И КОМПЕТИТИВНИ КОНЦЕПТИ ПОРОДИЦЕ У КОНТЕКСТУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Увод

Већина теоретичара и истраживача породице сагласна је у оцени да је модерна породица на удару бројних друштвених промена које трансформишу њене (досадашње) функције, битно мењају породични начин живота и само појмање о породици. Овај консензус надилази поделе теоретичара на оне који дају оптимистичну интерпретацију промена у модерној породици, као и оне који су песимистични у сагледавању утицаја глобалних друштвених токова на породични живот (в. Бек 2001; Бауман 2009; Гиденс 1992; 2005; Parsons 1949; Segalan 2009). (Пре)обликовање породице у контексту глобалних друштвених промена карактеришу „лабавост“ унутарпородичних односа, недостатак чврсте интеграције и строгах хијерархијских односа, промене у месту и структури ауторитета, израженост процеса индивидуализације и пораст развода бракова, пракса „замене“ брака кохабитацијом, појава истополних кохабитација, одвајање сексуалности од репродукције, слабљење солидарности и промене у концепту и пракси родитељства. Модерна нуклеарна породица као нашироко пропагиран модел „универзалне породице“ престаје да бива доминирајући облик заједничког живота појединаца у друштвима савременог света. Ово је евидентно и на емпиријској равни, настајањем бројних нових породичних форми о којима се говори у контексту „плуралитета породичних форми и образаца“ (Milić 2010; Reneg 2009; Segalan 2009).

Када се говори о трансформацији породице у савременом друштву, пре свега се мисли на свеобухватну промену која је из корена преобликовала основне компоненте породице од појаве модерног грађанског друштва¹.

* anabilinovic@gmail.com

¹ Модерна породица се битно разликује од претходних облика заједничког живота појединаца повезаних сродничким односом. Она је мања (нуклеарна) по величини и друштвених функцијама, у њој интерес појединца постаје важнији од интереса групе, а производне активности се измештају изван породице. Самостална брачна дијада представља основ модерне породице, што је резултат постепеног историјског ограничавања сродничких односа на нуклеус неопходан за биолошку репродукцију. Социјализација деце и емотивно психолошка подршка који каракте-

Модерна породица је као стуб грађанског друштва била место испуњења свих потреба појединаца у циклусу њиховог животног остварења, док је у културном смислу била носилац социјализације и медијатор у процесу преношења друштвених вредности и норми на потомство. Настаје и као сфера приватности појединаца (в. Милић 2010), кроз коју опстају две битне модерне одлике породичног живота - аутономија породице и индивидуализација њених чланова². Ова породица доживљава дубоке потресе у Европи на почетку Другог светског рата и у Сједињеним Америчким Државама '30-их година прошлог века услед економске кризе у држави. Након ових удара, трансформација породице се одвијала постепено захваљујући развоју државе благостања која је ублажила негативне последице претходних удара (Vilić 2011: 25). До целовите трансформације ове породичне форме долази 80-их година прошлог века када конвенционални начин живота и хетеросексуална породица западају у кризу. Наведене околности истакао је и познати социолог Мануел Кастелс (2003) који је период од почетка 80-их година до краја 20. века назвао револуцијом у сфери породичних односа која прожима све аспекте породичног живота. Терен за ову револуцију припремљен је 60-их година 20. века када у развијеним друштвима долази до јачања секуларизма, све интензивнијег испољавања индивидуализма и потрошачког животног стила, постепеног растакања патријархалног ауторитета у породици, феминистичке борбе жена за властиту еманципацију и промена у родним односима, раздвајања сексуалности од репродукције и остваривања контроле над репродуктивним процесима, појаве нових репродуктивних технологија и суочавања са новим ризицима глобализацијског процеса. Наведене околности су између осталог резултирале падом универзалности брака, која се најпре регистровала преко увећане стопе диворцијалитета, након чега је уследио пад нупцијалитета и пораст ванбрачних заједница различитих типова и старосних модела.

Док је брачни пар у традиционалној породици представљао (само) део породичног система, у савременом друштву, са опадањем економске улоге породице и утемељењем брачне везе на љубави и обостраном задовољству, пар доспева у средиште породичног живота (Giddens 2005; Vobić 2003). С обзиром да је основа партнерског односа утемељена на ужитку, као и да слаби друштвена стигма коју је за собом традиционално повлачио развод брака, партнерства и бракови се лако раскидају, али и поново успостављају. Евидентно је да се тежиште породице у савременом друштву по-

ришу обрасце породичне интеракције постају основне функције ове породице (Vobić 2007).

² Аутономија породице се испољава кроз њен потенцијал да као независна јединица покаже одговорност према властитим потребама и одлучује о свом деловању и повезивању са другим сличним групама и организованим друштвеним саставима. Приватност породице је услов за индивидуализацију њених чланова, којима се путем породичне заштите и ресурса омогућава развој властитих потенцијала и личног идентитета (Milić 2010:22).

мера са родитељства на партнерство, чиме се мења и садржај брака и породице. Однос партнера постаје примаран (у односу на децу и сродничке односе), док се „брак и партнерски односи ослобађају друштвене тираније која инструментализује људску сексуалност“ (Milić 2010: 13-14). Описане социокултурне, економске и демографске промене условиле су тзв. деинституционализацију брака, „слабљење“ нуклеарне породице и појаву нових партнерских и породичних форми које временом добијају легитимно признање.

Компетитивни концепти породице

Предочене особености трансформације модерне породице говоре у прилог томе да теоријски дискурс о породици треба водити у правцу размишљања о породици у множини. Са друге стране, потреба и захтев за уважавањем разноврсних породичних аранжмана намећу проблем, теоријске и емпиријске природе, наиме, формулисања једнообразне, општеприхваћене и свеобухватне дефиниције породице. Посебан проблем при овом задатку представља чињеница да садржај дефиниције и типологије породица у великој мери зависе од тога ко их дефинише, као и од политичких интереса и идеолошких оквира који често намећу иделну или жељену конструкцију породице која нема упориште у друштвеној пракси. Као што социолошкиња породице Тања Ренер (2009) примећује „што више имамо у виду историјску и културну разноликост породичних облика, као и савремену реалност алтернативних начина породичног живота, то је теже доћи до прихватљиве дефиниције породице... Помак у доследно множинску употребу појма породице још увек евоцира садржине, које можда не одговарају стварности, или их људи, о којима говоримо када употребљавамо појам породице, не желе и не прихватају... Чак и ако употребимо множински облик појма, остаје морални и идеолошки талог супериорности одређеног начина приватног живота. Сви други начини се зато опредељују и означају у размери према породичности као хегемонијској норми.“ (Renер 2009: 39).

Породица је у биолошком и структур(ал)ном смислу најчешће дефинисана примарно кроз присуство две или више особа повезаних сродством, браком или усвајањем. Слични увиди су инкорпорирани у једној широј дефиницији породичног статуса, улога и односа (в. Aldous and Dupon 1990) која укључује међузависност чланова породице по биолошком, законском, економском и по основи обичаја. Са друге стране, феноменолошке дефиниције су прилично „флексибилне и апстрактне“ при дефинисању појма породице (в. Stacey 1993) и унутар њих се често истиче сложени скуп емоција, искустава, правила, образаца понашања, аспирација, вредности и правила наслеђивања. Постоје дефиниције породице које не акцентују генерацијске и крвне везе. Према наведеним дефиницијама породица се састоји од две или више особа повезаних заједничким очекивањем емоционалне и материјалне подршке, породичним понашањем које одражава зајед-

ничку одговорност, интимност и континуирану негу и бригу без обзира на животни и стамбени аранжман (Zimmerman 1995: 15). Породица се у овом смислу може састојати и од чланова који без обзира на присуство или одсуство сродничких односа деле заједничку перцепцију њиховог међусобног односа и на основу тога врше интеракцију. Док поједини теоретичари (в. Scanzoni and Polonko 1980) тврде да променљиве дефиниције породице захтевају парадигматску промену од породице ка блиским односима, има оних који тврде да „без обзира на (не)легитиман статус, појмови као што су брак и породица јесу средства каталогизације и уређивања скупа односа који представљају различите типове блиских веза“ (в. Bogenschneider 2002).

Поједностављено посматрано, дефиниције породице могу бити класификоване на два начина: а) структур(ал)не дефиниције, које спецификују чланство у породици према одређеним карактеристикама као што су крвна веза односно биолошко сродство, призната законска веза или заједнично становање и б) функционалне дефиниције које спецификују функције које обављају чланови породице, као што су дељење економских ресурса и брига за младе, старије и болесне (Bogenschneider 2002: 27). Оба типа дефиниција имају недостатке и ограничења. Структур(ал)не дефиниције махом искључују истополне партнере и парове у кохабитацији који без обзира на одступање од (устаљене) традиционалне дефиниције породице и породичних односа врше многе функције налик породичним, неретко током дужег временског периода. Функционалне дефиниције се на први поглед чине више инклузивне јер су наведени критеријуми присутни код дугорочних удомитељских породица, парова у кохабитацији и истополних партнера. Међутим, неки други животни аранжмани који се посматрају као породични не испуњавају ове специфичне породичне функције. На пример, функционална дефиниција би искључила родитеље који немају законско старатељство над дететом и који не успевају да плате дечију алиментацију, као и законом раскинуте бракове где особе више не маре једно за друго, али остају заједно у истом домаћинству из економских разлога или ради добробити деце (в. Bogenschneider 2002: 27).

Додатни проблем приликом конципирања једнообразне дефиниције породице представља чињеница да различите струке различито разумеју исти појам. Разликовање између појма породице и домаћинства се у демографској статистици појављује тек у последњих десет година из разлога што „ране демографске студије нису разликовале та два појма, што је био одраз западног привилеговања модерне индустријске породице“ (Rener 2009: 31). Статистичка струка инклинира дефинисању породице које је адекватно за пописне и популацијско-статистичке потребе. Овакав тип „пописне дефиниције“ породице препоручила је и Економска комисија Уједињених нација за Европу: „породицу у ужем смислу разумемо као основну породицу, то јест као две или више особа које живе у заједничком домаћинству и које су међу собом повезане било брачном везом, кохабитацијом или родитељским односима“ (Keilman, наведено према Rener 2009: 31). Стати-

стичка дефиниција породице се разликује од социолошких дефиниција породице које стављају акценат на родитељски однос као социјални однос. Упркос мноштву различитих социолошких дефиниција породице, већини је заједничко наглашавање да је у питању најмање двогенерациска заједница и друштвена институција која брине о детету/деци.

Разлог због којег је неопходно бавити се дефиницијом породице јесте што сам чин дефинисања делује прескриптивно, односно представља својеврсни облик „друштвене дијагнозе“ који обликује морално-идеолошке представе и социо-политичко деловање. Уједно, дефиниција породице представља рефлексију ових представа и деловања. Укратко, ради се о чину институционисања, односно признања да одређен феномен легитимно подлеже социо-политичким мерама. У смислу породице, то би биле мере произашле из области породичне политике. Дефиниције често одређују ко има користи од програма и специфичних политика, а ко не. У том смислу је парадигматичан пример Сједињених Америчких Држава чији су федерални програми често били ограничени само на одређене типове домаћинстава (једнородитељска домаћинства), а доприноси здравственог осигурања често били доступни само партнерима у браку, које је *Одбрана брачног партнера* из 1996. године означила као хетеросексуалне, не хомосексуалне партнере (Bogenschneider 2002: 28).

Оно што је вероватно најпроблематичније и „најопасније“ јесте да дефиниције често прикривају друштвена веровања о томе шта је „нормално“ и друштвено санкционисано. Тиме последице породичне политике не само да могу погодовати одређеним породицама већ у исто време могу оштетити индивидуе и породице које не испуњавају дефиницијске критеријуме. Поједини аутори (в. Zimmerman 2001; Bogenschneider 2002) сматрају да је за креаторе породичне политике од мање важности усвајање одређене дефиниције породице. У том смислу се сматра круцијалним усвајање породичне перспективе при креирању политике. Такође се истиче да је корисније трагати не за једном универзалном дефиницијом породице већ начинити било структур(ал)не било функционалне дефиниције на начин који подстиче и појачава намеру специфичног програма или политике (Bogenschneider 2002: 26).

Појмовно одређење породичне политике – проблеми дефинисања и концептуализације поља

Породичну политику чини скуп посебних, међусобно повезаних политичких избора и практичних мера окренутих ка побољшању породичног живота и очувању и увећању породичног благостања. Као специфична програмска активност породична политика налази израз у разноврсим програмима као што су породично планирање, брига за децу, програми дечјег развоја, програми за запошљавање, службе кућног лечења, програми за превенцију самоубистава и многим другим који су настали као резултат доно-

шења политичких одлука на одређеном нивоу, окружном, градском, федералном или државном (Zimmerman 1995).

Најбоље породичне политике произилазе из ситуације када се потребе породица сместе у фокус креирања социјалне политике и када породице постану „партнери“ у политичком процесу. Такве политике и праксе означене су као „породично-центричне“. Упркос декларативним изјавама о важности адекватне политике према породици, већина земаља „пати“ од недостатка кохерентне, стабилне и доследне породичне политике. Основни разлог запостављања породичне перспективе при процесу креирања социјалне политике јесте немогућност постизања консензуса око дефиниције самог појма породичне политике (Vogensneider 2002: 23).

Једна од најчешће коришћених дефиниција породичне политике дата је од стране Шиле Камерман и Алфреда Кана у студији *Породична политика: Влада и породице у четрнаест земаља* (Kamerman and Kahn 1978).³ Аутори дефинишу мере породичне политике као све што влада ради према и у интересу породице (Kamerman and Kahn 1978). Критичари су се сложили да овако дефинисана породична политика, на начин да укључује сигурносну и економску компоненту пружа флексибилан концепт који се лако прилагођава променама. Са друге стране, било је аутора (в. Aldous and Dutton 1990) који су сматрали да се ограничавањем поља породичне политике на акције које спроводе владина тела занемарује велики број мера породичне политике које произилазе од стране послодаваца и непрофитних организација.

³ Поред наведене студије, значајан теоријски допринос теми породичне политике остварен је ангажманом Ширли Зимерман (Zimmerman 1995; 2001; Zimmerman, Mattessich and Leik 1979). Ова водећа ауторка на тему породичне политике у књизи *Породична политика: Конструисана решења за породичне проблеме* (Zimmerman 2001) понудила је теоријске оквире разумевања породичних политика које сматра круцијалним приликом покушаја разумевања конвертовања породичних проблема у политичке изборе. Налази наведене књиге и данас служе као основа теоријског разумевања проблема везаних за доношење политичких одлука везаних за породицу. Неизоставно је поменути студију из 1996. године под називом *Држава и породица: Компаративна анализа породичних политика у индустријским друштвима* (Gauthier 1996). Невероватан допринос ове студије теми породичне политике лежи у анализи породичне политике путем више фактора, примарно путем демографских процеса и економских околности. Посебна вредност студије лежи у чињеници презентовања наведених околности у чак двадесет и две земље и то од краја 19. века па до касних година последње деценије 20. века. Нешто другачијег карактера, готово приручничког је књига *Породична политика је битна: Како креирање политике утиче на породице и шта професионалци могу да ураде* ауторке Карен Богеншнајдер (в. Vogensneider 2002) која је довела у питање експертизу креатора породичних политика, релевантност радова на овом пољу проучавања, природу односа истраживања и имплементирања њихових резултата у владину породичну политику, предлажући низ стратегија за превазилажење наведених потешкоћа.

Алтернативна дефиниција породичне политике истиче могућност њеног посматрања као својеврсног „инструмента“ (Kamerman and Kahn 1978: 6). Према овој дефиницији друштва могу да идентификују жељене циљеве који не морају имати директну релевантност за породице, али захтевају одређену врсту понашања од стране породица или породичних чланова да би се остварили. Породична политика тако постаје „рубрика“ која прекрива промовисање наведених циљева, путем утицаја на породично понашање. Заиста, постоје они (в. Vogenschneider 2002) који тврде да је породична политика увек „инструмент“, било она отворена или прикривена, чиме је суштински средство имплементације друштвене контроле. Као таква, може бити дефинисана као „облик рационализације“, односно, као она која пружа прихватљиве разлоге за постизање латентних циљева (Kamerman and Kahn 1978: 6).

Тешкоће при дефинисању породичне политике највећим делом произилазе из нејасних и непрецизних врста мера које породична политика треба да усмери према породици као фокусу свог интересовања. Додатно, проблематичност при дефинисању произилази и из променљивих породичних форми и промена у структури породице током времена. Породица с почетка 20. века битно се разликује од породице последње деценије 20. века и почетка 21. века, што аутоматски повлачи другачије проблеме са којима се сусрећу њени чланови и сама породица у специфичном социо-културном контексту. Својеврсну прекретницу у прецизнијем дефинисању делокруга и варијетета мера породичне политике представљала је 1994. година, која је од стране генералног скупа Уједињених Нација означена као *Интернационална година породице*. Овим је јавно призната забринутост и брига за будућност породице, уз увећан интерес јавности и креатора политика за породице и њихово благостање (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001).⁴

Основни обрасци породичне политике

Најчешћа класификација породичних политика врши се према експлицитности и/или имплицитности њихових програмских мера. Наведени критеријум класификације је први пут теоријски изложен од стране Шиле

⁴ Мото интернационалне године породице *Грађење најмање демократије у самом срцу друштва* одражавао је став да је демократија начин живота који треба да се научи и практикује управо у породици. Основана на принципима једнакости, правима и обавезама индивидуа, узајамном поштовању, љубави и толеранцији, она природно може да буде колевка демократије. Мото интернационалне године породице подвукао је овим ставом чињеницу да породице јесу и да су одувек биле универзално присутне и признате у некој форми у свим друштвима из чега проистиче њихов значај за читаво друштво. Следствено томе оне се не могу игнорисати и њихово благостање повлачи за собом неопходност доследне и прагматично креиране породичне политике (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: X-XII).

Камерман и Алфреда Кана (в. Kamerman and Kahn 1978) и узет је за окосницу тумачења породичних политика у емпиријској студији наведених аутора која се бавила компарацијом породичне политике у четрнаест земаља '70-их година 20. века (в. Kamerman and Kahn 1978). Образац експлицитне породичне политике одликује се варијететима програма дизајнираних за достизање специфичних, „експлицитних потреба“ и циљева који се тичу породице. Ови програм „намерно“ чине ствари за породицу. Образац имплицитне породичне политике подразумева владине акције и политике које нису посебно и примарно усмерене ка породици, али које имају индиректне последице по породицу (на пример, имиграциона политика). Из наведене класификације је евидентно да експлицитна породична политика за собом повлачи већи степен институционализације.⁵

Било која породична политика без обзира на особености њеног садржаја или земље у којој се примењује може се тумачити и посредством категоријског и релационог обрасца. Ови обрасци породичне политике су општи и описују било коју породичну политику наглашавањем њених основних и најистакнутијих црта, уз наглашавање природе односа друшт(а)ва према породици.

Када породично благостање није национални и интернационални приоритет и када се породица посматра изоловано и одвојено од осталих друштвених група и потреба, развијају се високо специјализоване односно категоријске породичне политике. Категоријске политике често карактеришу специјализоване секторе владе (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 133). У сличном маниру, посебне категорије индивидуа привлаче пажњу креатора политика, који се могу фокусирати на децу, жене или особе ометене у развоју. Другим речима, ове породичне политике крећу од специјализованих и лимитираних потреба и проблема, а не од породица и породичног система као интегративног, сложеног и инклузивног система на који утичу и други сектори друштва. Из разлога селективног приступа породичној проблематици овакве политике се често виде као фрагментарне.

Супротно категоријском обрасцу породичне политике, релациони образац заснива се на признању и разумевању потреба и значаја породице, уједно „уважавајући њен прожимајући утицај у култури сваког друштва“ (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 134). Овај приступ се фокусира на однос породице са другим друштвеним институцијама и категоријама политике као и са друштвеним и економским функционисањем дру-

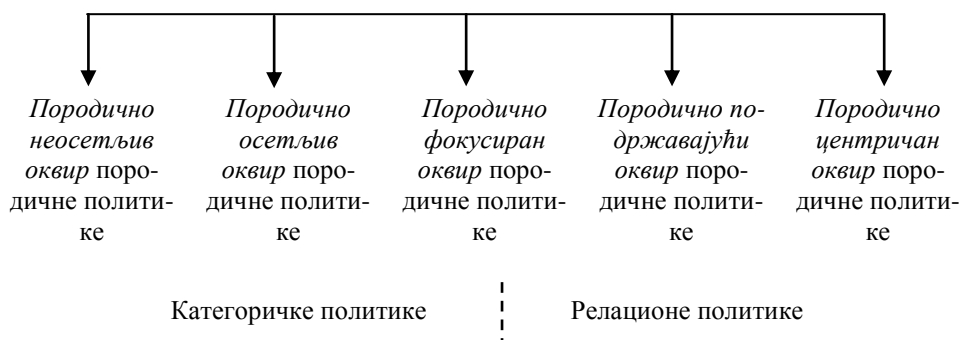
⁵ Аутори су класификовали четрнаест земаља обухваћених њиховом студијом на следећи начин: 1) земље са експлицитном, свеобухватном породичном политиком: Француска, Мађарска, Норвешка, Шведска, бивша Чехословачка; 2) земље са експлицитном породичном политиком нешто ужег обухвата: Аустрија, Немачка, Пољска, Финска, Данска и; 3) земље без икакве експлицитне породичне политике, односно земље где се концепт свесно одбија: Уједињено Краљевство, Канада, Израел, Сједињене Државе (Kamerman and Kahn 1978).

штва уопште. Због свог инклузивног карактера, политике настале на темељу релационог обрасца се означавају као холистичке.

Колико год примамљиво било закључити да су категоријске политике неадекватне, а релационе, холистичке политике добре или супериорне, свака породична политика представља мешавину ова два обрасца и највише користи доноси када се категоријски и релациони образац међусобно допуњују. Оно што је битно јесте да категоријски приступ мора бити конципиран на „породично осетљив“, „породично фокусиран“, „породично подржавајући“ и „породично - центричан“ начин (Zimmerman 2005).

Упрошћена и често погрешна интерпретирања изложеног дихотомног обрасца породичне политике инспирисала су размишљања о широј и свеобухватнијој класификацији породичне политике, оној која би адекватније представила присутне вишеструке нијансе природе породичне политике. Наведена иницијатива резултирала је стварањем „континуума породичне политике“ који обухвата уједно и категоријске и релационе политике и указује како садашњи избори категоријске политике могу водити ка будућем преферирању „породично-центричне“, релационе политике (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 136). Континуум породичне политике је прескриптиван, нормативан и помаже при креирању „про-породичне“ стратегије.

Слика 1. Континуум породичне политике (наведено према Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001 : 13)

У крајњем левом делу континуума налази се оквир политике који је „породично неосетљив“. Унутар овог оквира породица је запостављена или игнорисана као релевантан објекат политичкох деловања (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 136). У најбољем случају, у овом оквиру се породицама не пружа подршка и потпора, а у најгорем случају им се чини штета. У „породично осетљивом“ оквиру политике породице привлаче пажњу у смислу њиховог признања као релевантних јединица друштвеног живота. Међутим, породице се само „спомињу“ и претпостављене последице утицаја осталих аспеката друштва по њих описане су у прилично општем и неодређеном смислу. Ово је очигледно помак у односу на приступ

у којем су породице игнорисане и запостављене, али ближим увидом је очигледно да је и даље тешко установити начине на које ова политика покушава да ојача породицу.

У оквиру политичког обрасца који је „породично фокусиран“ и који представља прелаз од категоричког ка релационом размишљању о политици о породици, породице почињу да задобијају ближу пажњу јавности и стручњака на пољу креирања политике (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 137). У оквиру обрасца политике који подржава породицу наглашавају се директне и индиректне последице различитих политика по породицу. У том смислу посебна пажња се придаје економским политикама које имају директан утицај на родно сегрегирање тржишта рада, мере доприноса породичном благостању као и индиректан утицај на породичну стабилност.

Породице су у центру пажње у политици која је „породично - централна“. Породично централне политике гледају на породично благостање као на највиши приоритет. У наведеном оквиру политике породице су партнери, а не само „клијенти“ или „мета“ политике (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 137). Овај образац истиче да породице имају потребну „експертизу“ при сугерисању најбољих могућих решења за своје проблеме јер су природно најближе потребама и баријерама са којима се сусрећу и на тај начин имају јединствено сазнање које креатори политике или практичари не могу да имају. У „породично-централном“ оквиру политике породице су ко-аутори и ко-водици политике и практичних иницијатива. Веза између креатора политике, теоретичара и истраживача на пољу породице и породица је демократизована. Демократизација укључује две неодвојиве карактеристике: а) генералну укљученост и „право гласа“ породица у политици и пракси које имају непосредне последице по њих и б) нехијерархијски, односно мање хијерархијски однос између породица, креатора политике и породичних теоретичара и истраживача (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 131).

Интернационалне социо-културне различитости служе као константни подсетник да једнообразност породичне политике и праксе није пожељна нити плодотворна. У крајњем случају, немогуће ју је реализовати. Оно што функционише у једном културном и националном контексту не мора функционисати у другом. Уколико се креатори породичне политике и експерти на пољу породице упусте у слепо позајмљивање образаца политике вероватно је да ће доћи до проблема праћених нежељеним последицама (Briar-Lawson, Lawson, Hennon and Jones 2001: 140).

Поред варијетета друштвено-политичких мера усмерених ка оснаживању породичног благостања, саме породице практикују одређене „стратегije“ које им помажу у превазилажењу структур(ал)них препрека и стресних догађаја. Ове стратегије су у литератури означене као „породичне адаптивне стратегије“ на основу којих се породице посматрају као активни учесници у ширем друштву, учесници који одговарају на, подешавају и об-

ликују спољна ограничења и могућности (Moen and Wethington 1992: 234). Концепт породичних адаптивних стратегија је коришћен као пригодан за опис породичних трендова, понашања и шаблона како на макро тако и на микро нивоу. Ове стратегије имају две функције: оне су средства „породичне рационалне калкулације“ путем којих се спроводе економске и друштвене одлуке које се тичу породице као целине, а такође представљају примену претходних перцепција и пракси у суочавању са свакодневницом (Moen and Wethington 1992: 235). Неколико теоријских приступа конструисано је у сврху представљања природе породичних адаптивних стратегија. Нарочито експланациону моћ показују структур(ал)ни приступ као и приступ/модел животног циклуса.

Структур(ал)ни приступ истиче начине којима шире друштвено-структур(ал)не околности ограничавају и детерминишу репертоар „адаптација“ доступних индивидуалним породицама у одређеном друштву (Moen and Wethington 1992: 243). Ове околности немају утицај само на могуће адаптације већ и на то које породице и које индивидуе унутар породица имају највише користи од дате стратегије. У овом случају се четири укрштена друштвена система виде као релевантни при обликовању породичне стратегије: структура економске могућности, друштвени статус, каста и образовна стратификација, родни односи и хијерархија по критеријуму старости/генерације (Moen and Wethington 1992: 243).

Искључиви фокус на снагу и моћ друштвено-структур(ал)них сила приликом обликовања породичног понашања је током времена резултирао погрешним генерализацијама. Индивидуалне породице су се посматрале као бачене на милост и немилост силама изван њихове контроле, а њихови „одговори“ ограничени до тачке тоталног усклађивања са структур(ал)ним силама (Naraven 1994). Недавна „револуција“ у историјским истраживањима породице тежила је да наруши екстремну верзију перспективе друштвене структуре. Новија слика породичне историје основана на интензивној истраживачкој активности на примарним историјским материјалима садржи три важне компоненте. Прво, породице су представљене као способне да контролишу њихово блиско економско окружење и прилике, примарно кроз планску, стратешку акцију. Друго, структура породице и састав домаћинства као и односи између чланова појединих породица приказани су комплексније и разноврсније него што су групне и норме историјског периода предвиђале по моделима друштвене структуре. Треће, породице су приказане на начин који истиче чињеницу да оне имају „сопствену“ историју, што доприноси перманентности њихових особина и структуре кроз време, чак и у сусрету са структур(ал)ним и организационим силама за које се предвиђа да ће их „уништити“ (Moen and Wethington 1992: 244).

Модел животног циклуса комбинују аспекте структур(ал)не и теорије рационалног избора унутар временског оквира и смешта породицу и индивидуалне стратегије адаптације у широк историјски, друштвени и културни контекст непрестано мењајућих прилика и ограничења, ресурса и

захтева, норми и очекивања (Haraven 1994: 439). Формулација животног циклуса посебно истиче временску природу породичних стратегија - када се јављају, трајање и секвенце унутар породичног циклуса и животног тока индивиде (Moen and Wethington 1992: 245).

Карактеристике конзервативне и прогресивне породичне политике

Схватања о традиционалној и модерној породици су на специфичан начин искоришћена као основа приликом стварања специфичних програма породичне политике, који се по својој природи могу окарактерисати као конзервативни и/или прогресивни. Узимајући традиционалну породицу као упориште и оријентир за практичну страну политике, конзервативна породична политика изнела је неколико главних програмских тема. Међу овим темама нарочито се истиче она која упозорава да је породица као друштвена група озбиљно угрожена, првенствено услед превеликих „нагризајућих експеримената“ спроведених у последњих неколико либералних деценија (Вауер, наведено према Scanzoni 1991: 11). Следећа тема конзервативне породичне политике огледа се у јединственом скупу стандарда који усмеравају породично, персонално и сексуалано понашање њених чланова. Најригіднији став ове политике огледа се у тврдњи да породица почива примарно на обавезама и дужностима. У ове обавезе спадају: а) обавеза чедности пре склапања брака и моногамија након склапања брака; б) дужност рађања деце и њихово подизање унутар брака и ц) дужност да се живи због деце и суздржавање родитеља од спровођења интереса који би могли имати негативан утицај на децу (као што је запослење мајке). Конзервативна породична политика се може резимирати као она која је фокусирана на структуру или скуп аранжмана који су нормативно одређени и високо предвидиви и самим тим нефлексибилни у смислу порицања плуралитета породичних форми.

Супротно конзервативној, прогресивна породична политика има визију „развојног или процесно - оријентисаног карактера света и људске природе“ (Франсоуег, наведено према Scanzoni 1991). Последично, она заговара став да породице нису у процесу „разарања“ већ да су под утицајем континуиране еволуције и прелаза, па је адекватније говорити о породицама, а не о породици, чиме се уважавају различити породични аранжмани. Срж програма прогресивне породичне политике је увиђање да несигурности и стресови са којима се сусрећу особе у савременим друштвеним околностима нису резултат напуштања и одрицања од конзервативне визије. Ове несигурности и стресови уствари проистичу из чудног парадокса великог броја грађана који се у начелу држи конзервативних норми, док се у исто време понашају на крајње не-конзервативан начин (Франсоуег, наведено према Scanzoni 1991). Из наведеног следи основни предлог прогресивне политике који се огледа у ставу да се уместо „нефлексибилних наредби“ пронађе оно што „штима“ и оно што „не штима“ за различите грађане у

бројним различитим (породичним) околностима (Scanzoni 1991). Прогресивна породична политика нуди бројне варијетете решења за специфичне проблеме са којима се сусрећу породице у савременом свету и не ниподаштава ни један од њих као онај од малог или никаквог значаја. Укратко, наведена политика усваја гледиште да не постоји природни поредак друшт(а)ва и да не постоје инхерентно добри односно лоши обрасци породичног живљења.

Евидентно је да је ефикасна породична политика прогресивна по свом карактеру. У крајњем случају, наведена политика не би требала да има алтернативу из разлога уважавања свих релевантних процеса у савременом друштву који се непосредно одражавају на породично поље и мењају га.

Породична политика Уједињеног Краљевства и Шведске као примери конзервативне и прогресивне породичне политике

Из досадашњег излагања је евидентно да савремена породична политика захтева програмска решења која ће поштовати и уважити потребе бројних модерних породичних форми и образаца породичног живота. Са друге стране, пракса породичне политике махом се оријентише према одређеном „друштвено –промовисаном“ (нуклеарном) типу породице, на тај начин игноришући присутност осталих породичних аранжмана и њихову легитимност. Ово игнорисање и занемаривање је очигледно уколико се пажња усмери на породичну политику у интернационалној перспективи. У том смислу Уједињено Краљевство '90-их година 20. века представља парадигматични пример инсистирања на „јачању“ одређеног типа породице и веома ограничене породичне политике, док скандинавске земаље, посебно Шведска, сведоче о зрелој, свеобухватној породичној политици која је у складу са плуралитетом породичних форми.

Породична политика Уједињеног Краљевства 90-их година 20. века обележена је ситуацијом политичке смене тачеристичке конзервативне владе лабуристичком странком која је победила на изборима 1997. године. Лабуристичка странка се оштро оградилa од ранијих концепата породичне политике конзервативне владе и себе између осталог означила као реформатора у овој области (Pascall 1999: 259).

Основни програм породичне политике под конзервативном владом полазио је од тенденције јачања двородитељске породице са традиционалном поделом рада на улоге мушкарца хранитеља/жене неговатељице, уз наглашавање родитељских обавеза и одговорности према деци. Оваква политика била је слепа пред новонастајућим променама које су се односиле на нови модел породичних улога и улога на тржишту рада, промена на пољу брака и увећања једнородитељских породица са мајком на челу. Породица се посматрала као она која треба да „попуни и испуни“ оно што држава није била у могућности да уради. Јакe и одговорне породице су тиме предста-

вљале алтернативу држави која је требала да се повуче пред бригом о породицама. Становиште лабуриста се огледало у супротном виђењу везе породице и државе, не као супарника већ као једнако одговорних за обезбеђење потреба грађана (Pascall 1999: 263). Међутим, концепт јачања породица од стране лабуриста је личио на стари концепт конзервативне владе. Лабуристи су усмерили снагу на трошкове државе у области здравља, образовања и бриге о деци, али на начин наслеђивања нивоа јавних трошкова какви су били подржани од стране конзервативне владе. Још увек се више тога сводило на оно шта су породице могле учинити за друштво/државу него на оно што је породична политика и шире социјална политика могла учинити за породицу (Pascall 1999: 264).

Лабуристи су прихватили чињеницу да је егалитаризација у родним односима трансформисала породични живот, као и да су се променила схватања о раси, полу и сексуалности. Међутим, конзерватизам у породичним вредностима је још увек доминирао порукама лабуриста. Док се трећина беба у Уједињеном Краљевству рађа изван брачне заједнице, што сугерише радикалну промену јавног мњења о потреби за склапањем брака, лабуристи заузимају традиционално морално становиште изражено ставом да „брак пружа најјачу основу за стабилне односе“ (Home Office, наведено према Pascall 1999: 262).

У овом периоду посебан проблем представљале су самохране мајке, пре свега из разлога фрапантног раста њиховог броја (Pascall 1999: 265). Раних '90-их година 20. века се овај проблем посматрао у светлу погодности система домаћинства. Наиме, сматрало се да су младе девојке подстакнуте да затрудне тиме што им друго стање обезбеђује пристојан стан и доходак од стране државе. Маргарет Тачер је сматрала да треба редуковати позитивне подстицаје који промовишу овакав тренд, односно смањити погодности за самохране мајке и поново размотрити стамбена права. *Стамбена одлука* донета 1996. године редуковала је право перманентног стамбеног права обезбеђеног социјалним путем самохраним мајкама које су биле бескућнице. Уместо обезбеђеног стана, самохране мајке су сада имале право на привремени смештај, право да конкуришу на листи чекања за социјални стан као и право помоћи при тражењу адекватног смештаја. Лабуристи су се трудили да измени овакву легислативу али је ситуација самохраних мајки упркос томе остала несигурна.

Друга политичка стратегија при решавању проблема самохраних мајки односила се на трансфер трошкова за самохране мајке са државе на очеве (Pascall 1999: 266). *Одлука о подршци деци* донета 1991. године, која је у потпуности спроведена 1993. године налагала је већу исплату одсутног родитеља (најчешће оца) родитељу који се брине о детету. На овај пропис се такође може гледати као на онај који тежи да ојача традиционалне родитељске улоге, подстичући одговорност мушкарца/оца/хранитеља запосленог на тржишту рада, што је била јасна порука програма конзервативне владе. Када су лабуристи дошли на власт, у основи њиховог програма била

је идеја да самохране мајке треба да издржавају себе саме кроз плаћени рад. Међутим, друштво које очекује од жена да буду активне на тржишту рада морају знатно инвестирати у установе за бригу о деци и бригу о мајкама, што није био случај.

Уједињено Краљевство је заједно са Сједињеним Државама, Аустралијом и Јапаном задржало статус „недарежљивих земаља благостања“ (Ozawa 2004). Шведска је са друге стране лидер у развоју државе благостања и има највиши ниво јавних трошкова усмерених на помоћ породицама међу 30 земаља повезаних *Организацијом за економску кооперацију и развој*.

Први покушаји систематичног друштвеног уређења породичног живота у Шведској јавили су се у 18. веку. Ови покушаји не могу се тумачити као мере породичне политике јер само поље породичне политике још увек није било формирано нити одвојено од укупности друштвених иницијатива према индивидуама и породицама. У овом периоду шведско аграрно друштво било је окарактерисано строгим уређењем процеса рађања као и контролом над понашањем жена. Друштвена контрола је била изражена на три начина: а) рођење детета је морало бити легитимизовано путем брака. Ванбрачна деца су била „нелегална“ и нису имала право наслеђивања имовине од својих родитеља; б) женина чедност била је високо цењена док је њено нарушавање било оштро кажњавано и ц) трудна жена имала је обавезу да роди под претњом строгих казни за абортус и чедоморство. Иако су наведена правила уређења друштва у великој мери била ефикасна, чедоморство се појавило у таквом облику да је краљ 1778. године нашао за нужно да донесе закон о „незанимљивим мајкама“ (Liljestrom 1978: 22). Овим законом се тежило ка смањењу чедоморства путем гаранције права мајкама које нису биле у браку да роде у тајности и поричу мајчинство без икаквих последица по њих саме. Мајка је уједно добијала одређену суму новца за одгајање детета. Са доласком 19. века и популационог притиска јавили су се нови захтеви уређења статуса „нелегитимне деце“. На прелазу 19. у 20. век власти су посматрале ситуацију као алармантну што је 1910. године довело до сазивања специфичне комисије. Комисија је поднела два извештаја о попису ситуације „нелегитимне деце“. Први корак ка уређењу ове ситуације начињен је 1917. године када је донесен пропис да се о сваком „нелегитимном“ детету брине надлежни постављен од стране владе, чија је улога била да пронађе оца и да га натера да плаћа алиментацију за дете (Liljestrom 1978: 21-23).

Зачетке породичне политике као посебне области социјалне политике у Шведској треба тражити у периоду '30-их година 20. века. У том периоду смањење популације у Шведској подигло је свест о бризи за становништво и представљало је инспирацију за покретање мера усмерених ка увећању стопе фертилитета (Liljestrom 1978: 19). Шведска је '60-их и '70-их година 20. века увела експлицитну, интегрисану и систематичну породичну политику да би решила растући притисак које индустријско друштво намеће родитељима запосленим на тржишту рада (Ozawa 2004: 301). Већина те-

оретичара означава наведени период као „зрело доба“ породичне политике у Шведској (в. Liljestrom 1978; Ozawa 2004; ve Henriksen and Holter 1978). Фокус Шведске политике је у том периоду био на самохраним мајкама које имају двоструку улогу, као родитељи и као раднице. Најкреативнији део ове породичне политике лежао је у посматрању и признању родитеља као индивидуа, а не као дела невидљиве породичне јединице. Концептуализовање проблема родитеља запослених на тржишту рада, без обзира на породичну структуру се јавило природно јер креатори политике у Шведској нису гледали на развод, увећање парова у кохабитацији, смањену стопу склапања бракова и изванбрачна рађања као на узрок друштвених проблема. Супротно, они су гледали на различите породичне структуре као адаптације на стално мењајуће економске, друштвене и демографске услове који преплављују високо-индустријализоване земље (Haas and Hwang 1995).

Шведска влада отишла је најдаље у заступању родне једнакости и покушају реконструисања радне организације која би узела у обзир породични живот запослених. Шведска има законом загарантовано породично одсуство за мушкарце које датира још из 1974. године. Управо ова мера била је покренута у сврху егалитарнијег односа мушкараца и жена у сфери одгоја деце и обавеза у домаћинству. Да би се наведене мере „примиле“ у пракси, било је потребно изградити особену културу предузећа у овој земљи. Наиме, шведске компаније и предузећа се због овакве праксе често виде као пријатељски настројене према запосленим очевима, иако ове тврдње подлежу критици која истиче да је култура радне организације у Шведској, иако боља него у другим земљама, још увек видно родно сегрегирана (в. Haas and Hwang 1995: 29).

Литература

- Алдос, Думон 1990: J. Aldous and W. Dumon, *Family Policy in the 1980's: Controversy and consensus*. *Journal of Marriage and Family* 52: 1136-1151.
- Бауман 2009: Z. Bauman, *Fluidni život*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Бек 2001: U. Bek, *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Бобић 2003: M. Bobić, *Brak ili/i partnerstvo*, *Demografsko-sociološka studija*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Бобић 2007: M. Bobić, *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Beograd: Javno preduzece Službeni glasnik.
- Богеншнајдер 2002: K. Bogenschneider, *Family Policy Matters: How Policymaking Affects Families and What Professionals Can Do*, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Брајар-Лосон и др. 2001: K. Briar-Lawson et al., *Family-centred Policies and Practices: International Implications*. New York: Columbia University Press.

- Хенриксен, Холтер 1978: H. ve Henriksen and H. Holter, Norway. S. B. Kamerman and A. J. Kahn (eds), *Family Policy: Government and families in fourteen contries*. New York: Columbia University Press, 49-68.
- Вилић 2011: D. Vilić, Porodica u kontekstu savremenih društvenih promjena, *Sociološki diskurs* 1 (2): 21-43.
- Гаутјер 1996: A. H. Gauthier, *The State and the Family: A Comparative Analysis of Family Policy in Industrialized Contries*. Oxford: Claredon Press.
- Гиденс 1992: A. Giddens, *Transformation of Intimacy*, Cambridge: Polity Press.
- Гиденс 2005: E. Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Зимерман 1995: S. L. Zimmerman, *Understanding Family Policy: Theories and Applications*, California: Sage Publications, Inc.
- Зимерман 2001: S. L. Zimmerman, *Family Policy: Constructed Solutions to Family Problems*, California: Sage Publications, Inc.
- Зимерман и др. 1979: S. L. Zimmerman et al., Legislator's attitudes toward family policy. *Journal of Marriage and Family* 41(3): 507-517.
- Камерман, Кан 1978: S. B. Kamerman and A. J. Kahn, Families and the idea of familu policy. In: S. B. Kamerman and A. J. Kahn (eds), *Family Policy: Government and families in fourteen contries*. New York: Columbia University Press, 1-16.
- Кастелс 2003: M. Castells, *Moć identiteta. Kraj Tisućleta. Informacijsko doba*, Sv. 2, Zagreb: Golden marketing.
- Лиљестром 1978: R. Liljestrom, Sweden. In: S. B. Kamerman and A. J. Kahn (eds), *Family Policy: Government and families in fourteen contries*. New York: Columbia University Press, 19-49.
- Милић 2010: A. Milić, „Porodica i izazovi globalne transformacije“, u: Milić, A, S. Tomanović i dr., *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja, 13-32.
- Моен, Ведингтон 1992: P. Moen and E. Wethington, The Concept of Family Adaptive Strategies. *Annual Review of Sociology* 18: 223-251.
- Озава 2004: M. N. Ozawa, Social Welfare Spending on Family Benefits in the United States and Sweden: A Comparative Study. *Family Relations* 53(3): 301-309.
- Парсонс 1949: T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, New York: Free Press.
- Паскал 1999: G. Pascall, UK Family Policy in the 1990s: The Case of New Labour and Lone Parents. *International Journal of Law, Policy and Family* 13: 258-273.
- Ренер 2009: T. Renner, „Neke poteškoće pri definisanju pojma porodice“, u: Milić, A, S. Tomanović (prir.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 29-41.
- Сегалан 2009: M. Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd: CLIO.

- Сканзони 1991: J.Scanzoni, Balancing the Policy Interests of Children and Adults: In: E. A. Anderson and R. C.Hula (eds), *The Reconstruction of Family Policy*. New York: Greenwood Press, 11-23.
- Сканзони, Полонко 1980: J. Scanzoni and K. Polonko, A Conceptual Approach to Explicit Marital Negotiation. *Journal of Marriage and Family* 42(1): 31-44.
- Стејси 1993: J. Stacey, Good riddance to „the family“: A response to David Popenoe. *Journal of Marriage and Family* 55: 545-547.
- Харавен 1994: Т. К. Haraven, Aging and Generational Relations: A Historical and Life Course Perspective. *Annual Review of Sociology* 20: 437-461.
- Хас, Хванг 1995: L. Haas and P. Hwang, Company Culture and Men's Usage of Family Leave Benefits in Swedan. *Family Relations* 44 (1): 28-36.

LEVA KRITIKA EKONOMSKE GLOBALIZACIJE U SRPSKOJ SOCIOLOGIJI

Uvod

Globalizacija je tema koja je već dvadeset godina u fokusu društvenih nauka. Ekonomisti, teoretičari menadžmenta, politikolozi, antropolozi i geografi proučavaju globalizaciju i mnoge njene aspekte. Naravno i sociolozi postavljaju globalizaciju kao jednu od najvažnijih tema u svojim istraživanjima. Sociolozi su možda i najpozvaniji da proučavaju globalizaciju kako zbog njene kompleksnosti, tako i zbog njenih posledica. Ekonomski, politički i kulturni aspekti globalizacije tiču se većine osnovnih oblasti sociološke problematike. Mnogi eminentni svetski sociolozi, koji su ranije bavili drugim oblastima, u poslednje dve decenije počinju da se bave globalizacijom. Rast interesovanja za globalizaciju, njene osobine, kao i promene koje donosi, evidentni su i u srpskoj sociologiji. Ovaj rad ima za svoju oblast proučavanja kritike koje sociolozi u Srbiji upućuju na račun posledica ekonomske globalizacije. Kao takav, ovaj rad se neće baviti celokupnom analizom globalizacijske tematike u srpskoj društvenoj nauci ili sociologiji. Razlog zašto smatramo da je ovako sužen pregled srpske nauke o globalizaciji značajan jeste jer se u poslednjih petnaest godina pojavilo više knjiga i članaka, koje se bave globalizacijom, od strane srpskih sociologa. Srpski sociolozi uglavnom imaju negativan pristup globalizaciji i njenim efektima, a ekonomska globalizacija se, uglavnom, postavlja kao područje u kojem su efekti globalizacije doneli najviše nedaća. Konkretno, ovaj rad baviće se analizom radova Zagorke Golubović, Vladimira Vuletića, Miroslava Pečujlića i Ljubiše Mitrovića. Na početku rada osvrnućemo se na osnovne dileme ili suprotstavljena mišljenja o ekonomskoj globalizaciji koja postoje u svetu. Posle toga definišaćemo šta tačno podrazumevamo pod „levom kritikom ekonomske globalizacije. Zatim ćemo izložiti gledišta srpskih sociologa i suštinu njihove kritike ekonomske globalizacije, kao i njihove predloge za rešenje sadašnjeg stanja. Na kraju, pokušaćemo se sa pozicioniranjem srpskih sociologa po bliskosti određenim pristupima, kao i određivanju njihove pozicije po osnovnim linijama podela. Rad ima nekoliko ciljeva. Najpre da utvrdi teorijske i ideološke postavke svakog autora, da pozicionira srpske sociologe po pitanju bliskosti osnovnim pristupima o globalizaciji i da se ustanovi oko kojih pozicija postoji najviše slaganja i neslaganja među njima.

* velizarx@yahoo.com

Dileme i podele u tumačenju ekonomske globalizacije

Među teoretičarima ekonomske globalizacije postoje različiti stavovi o karakteru i dometu promena, pa je usvojena podela na hiperglobaliste, skeptike i transformacioniste.¹ Hiperglobalisti smatraju da sa globalizacijom dolazi do potpuno nove epohe u razvoju čovečanstva, do sad neponovljenog nivoa ekonomske integracije svetske ekonomije; skeptici smatraju da globalizacija ne postoji i da je ona samo teorijski mit, a da je svetska ekonomija bila mnogo integrisanija pre sto godina; transformacionisti posmatraju globalizaciju kao novu fazu u istorijskom procesu koju karakteriše umreženost, globalna podela rada i mnoštvo protivrečnih procesa. Što se tiče pokretačkih snaga ekonomske globalizacije različiti autori kao najvažnije izdvajaju: nove tehnologije (pre svega u domenu informacija i komunikacija), transnacionalne kompanije, međunarodne finansijske institucije, globalnu ekonomsku elitu i ekonomski i politički najmoćnije nacionalne države. Različiti autori početak novog talasa ekonomske globalizacije vide u različitim periodima i događajima – jedni početak globalizacije vide u dobu modernosti, neki ističu naftnu krizu i odbacivanje zlatnog standarda na početku sedamdesetih godina dvadesetog veka kao početak, treći dolazak Ronalda Regana i Margaret Tačer na vlast početkom osamdesetih, dok poslednji vide krah socijalizma u Istočnoj Evropi i Aziji kao najvažniju prekretnicu u globalnoj ekonomiji. Što se tiče nivoa na kome treba da se desi promena u vidu odgovora na štetne efekte koje izaziva ekonomska globalizacija, neki autori vide rešenje u jakoj državi koja se prilagođava globalnoj ekonomiji, ali sprečava negativne efekte neobuzdanog kapitala. Ovakav pristup zastupljen je kod Entoni Gidensa i Urlika Beka. Drugi autori se, pre svega, zalažu za globalnu promenu – oni zastupaju stvaranje potpuno novog globalnog ekonomsko-političkog sistema. Autori koji se zalažu za ovakve globalne promene su Lesli Skler, David Held i Antoni Meku. U pogledu ideološke usmerenosti ka uspostavljanju egalitarnosti od strane autora koji se zalažu za promenu sadašnjeg stanja, odgovori variraju od socijalliberalnog usmerenja oličenog u ideologiji „trećeg puta“ Entonija Gidensa, preko vraćanja kejnzijanskoj socijaldemokratiji, do zalaganja za uvođenje tržišnog socijalizma na nivou celog sveta (Lesli Skler). Još jedna važna podela je na teorije koje vide globalizaciju kao projekat, pre svega neoliberalne elite, a sa ciljem širenja globalnog kapitalizma²; i na teorije koje globalizaciju pre svega posmatraju kao nezadrživ i nepovratan proces sve veće integracije sveta. Pošto kod analiziranih sociologa uglavnom postoji slaganje oko posledica globalizacije, u fokusu će biti tumačenje stavova autora po svim ovim podelama.

¹ Vladimir Vuletić u svojim radovima ukupno navodi 13 vrsti klasifikacija modernih teorija o globalizaciji. Zadržaću se samo na ovoj podeli, jer je najznačajnija za potrebe ovog rada.

² Vuletić smatra da je ovakav jednodimenzionalni pristup globalizaciji ispravno je nazivati *globalizam*. Globalizam je prisutan i kod neoliberala i kod marksista.

Ekonomska globalizacija i njena leva kritika

Pre nastanka paradigme globalizacije u društvenim naukama, ekonomski procesi i odnosi koji su se dešavali u raznim zemljama i između različitih zemalja posmatrani su kroz različite druge paradigme, teorije imperijalizma, teorije zavisnosti i svetsko-sistemske teoriju, teoriju stadijuma ekonomskog razvoja, modernizaciji, industrijalizaciji, vesternizaciji i dr. Danas su sve ove teorijske paradigme ustupile mesto ekonomskoj globalizaciji kao ključnom određenju ekonomske realnosti našeg sveta na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog veka. Sama po sebi ekonomska globalizacija nema ni pozitivnu ni negativnu konotaciju, već u zavisnosti od autora koji je proučava ona biva ocenjena kao negativna, pozitivna ili se njeni efekti ocenjuju kao kombinacija pozitivnih i negativnih. Različiti autori ističu različite dimenzije ekonomske globalizacije kao najbitnije, ali to su uglavnom: porast transnacionalnih i multinacionalnih korporacija, porast internacionalnog finansijskog tržišta, porast prekogranične trgovine roblama i uslugama, obim stranih direktnih investicija, ekonomske migracije. Rad međunarodnih nevladinih i vladinih organizacija, koje se bave ekonomskim, trgovinskim ili finansijskim oblastima kao što su Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, Svetska trgovinska organizacija, takođe su u fokusu proučavanje ekonomske globalizacije. Osim ovih čisto ekonomskih dimenzija, teoretičari ekonomske globalizacije obraćaju veliku pažnju i na političko-ideološke procese – prihvatanje neoliberalne ideologije od strane političko-birokratskih elita, razgradnju države blagostanja, razvoj ideologije konzumerizma i dr. Svim ovim temama bave se i srpski teoretičari globalizacije, sa tim što se čini da oni stavljaju fokus na širenje ideologije neoliberalizma i ekonomsku tranziciju kroz koju su prošle Srbija i ostale postsocijalističke države.

Leva kritika ekonomske globalizacije odnosi se na ideološke kritike upućene efektima globalizacije sa pozicija ekonomskog egalitarizma (bilo da se radi o komunizmu, socijalizmu, socijaldemokratiji) i ekološke brige za planetu. Širenje jaza između bogatih i siromašnih država, porast sloja najbogatijih, uz istovremeno širenje siromaštva i razgradnju srednjeg sloja u razvijenim državama, uništavanje planetarnih resursa, klimatske promene, ekološke katastrofe, sve ove promene i procesi su u fokusu kritičara ekonomske globalizacije kako u svetu tako i u srpskoj sociologiji. Da sumiramo, leva kritika ekonomske globalizacije mogla bi da se definiše kao isticanje negativnih efekata transnacionalnih ekonomskih procesa i odnosa započetih krajem dvadesetog veka, ponašanja političke elite i međunarodnih organizacija koje omogućavaju i potpomažu ovakve procese i odnose, kao i ideologija koje ih valorizuju.

Procesi ekonomske globalizacije i tranzicije kroz prizmu srpskih sociologa

Sociologija društvenog razvoja i ekonomska sociologija razvijene su discipline u srpskoj sociologiji. Međutim, globalizacija je kao tema, ali i kao teorijski pristup postala stvarno zastupljena u srpskoj sociologiji tek u poslednjih

petnaestak godina. Političko-ekonomski kontekst poslednje dve decenije u Srbiji je svakako uticao i na proučavanje globalizacije i ocenjivanje njenih efekata od strane srpskih sociologa. Rat, sankcije i izolacija u devedesetima ostavili su Srbiju delimično van glavnih tokova ekonomske i političke globalizacije. Sa političkim promenama u 2000. i 2001. godine došlo je i do ekonomskog otvaranja države i sveobuhvatne privatizacije, a sve pod ideološkom parolom liberalizacije i demokratizacije. Svi ekonomski i politički procesi koji su se događali sumirani su (od strane medija, političara i teoretičara) u naizgled neideološkom izrazu tranzicija. Pošto je za Srbiju uključenje u globalne ekonomske tokove, koji predstavljaju srž ekonomske globalizacije, teklo paralelno sa političko-ekonomskom transformacijom (tranzicijom) nemoguće je odvojiti proučavanje tranzicije i ekonomske globalizacije u srpskoj sociologiji. Srpski sociolozi uglavnom kritikuju efekte ekonomske globalizacije po Srbiju i svet, negoduju protiv efekata liberalizacije i privatizacije privrede, i daju preporuke kako ova situacija može da se promeni na globalnom i lokalnom planu. U sledećem delu biće sumirane postavke svakog pojedinačnog autora koji je predmet naše analize.

Miroslav Pečujlić (1929-2006) smatra da svetski sistem prolazi kroz dva para kontradiktornih procesa. Prvi par čine procesi širenja liberalne ekonomije na celokupnu planetu i proces širenja socijalnog intervencionizma. Drugi par čine proces stvaranja jedinstvenijeg svetskog sistema (unipolarnog sveta), nasuprot procesu polarizacije (segmentacije) svetskog sistema. Iako kontradiktorni, ovi procesi dešavaju se u isto vreme, samo ne sa istim intezitetom u svim državama i regionima. Tržišna ekonomija stvorila je veliko bogatstvo i ekonomske temelje za političke slobode, ali nekontrolisano tržište proizvodi ogromnu ekonomsku polarizaciju koja razara socijalnu koheziju, a periode uspona smenjuju periodi kriza. Odgovor na ove efekte tržišta društvo nalazi u socijalnom intervencionizmu. Radnici se udružuju u sindikate i organizuju, a država preuzima ulogu kontrole i socijalnog staranja. Nastaje mreža socijalne zaštite i sigurnosti, stabilnost prihoda i zaposlenja, ravnomernija raspodela bogatstva, uspostavlja se kontrola nad nacionalnim resursima. Tržišna ekonomija i socijalni intervencionizam čine dvojstvo neophodno za skladni razvoj. Posle velike ekonomske krize 1930-tih godina socijalni i ekonomski potresi dovode do napuštanja slobodnog tržišta i usvajanja kejnzijanskih reformi, a ovaj sistem opstaje sve do kraja sedamdesetih godina kada nastupa hiperliberalizam iliti reganomika. Iako ne dolazi do potpune razgradnje socijalne države rast realnih plata je zaustavljen, a nezaposlenost brzo raste. Od razvijenih zemalja situacija je najgora u SAD se gde nejednakosti i siromaštvo brzo uvećavaju. U evropskim zemljama uticaj sindikata je jači, pa neke osobine države blagostanja ipak opstaju.

Nova era turboglobalizacije, posebno posle sloma blokovske podele sveta odlikuje se najširim talasem inkorporacije celokupne planete u zajednički ekonomski sistem sastavljen od guste mreže nadnacionalnih institucija. Prevlast transnacionalnog nad nacionalnim kapitalom centralno je obeležje novog ekonomskog poretka. Globalnom ekonomijom upravlja trijumvirat sila: transnacionalni finansijski kapital, korporacije i MMF. Finansijski kapital koji se zasniva

na mreži kreditnih i berzansko-spekulativnih operacija, postaje autonoman od proizvodnog kapitala, i predstavlja osnovu mobilnog transnacionalnog kapitala. Transnacionalni finansijski kapital potpuno je razgradio „nju dilovsku“ težnju da se kontroliše finansijski kapital. Danas je obim svetskih finansijskih transakcija 25 puta veći od međunarodne trgovine robama i uslugama; finansijski sektor ubire 40% profita od ukupnog profita 500 najvećih korporacija. „Unutar te galaksije postoji strog hijerarhijski poredak: 400 korporacijskih džinova u svojim rukama drži 66% svetske proizvodnje, a samo 1 odsto korporacija u svojim rukama drži 75% ukupnih investicija u strane zemlje“ (Pečujlić 2005: 67). Korporacije poštuju dva glavna kriterijuma: profit i ekspanziju. Rast profita je krajnje merilo uspešnosti, dok je ekspanzija presudna za opstanak korporacija na svetskoj sceni. Skoro sve privredne grane postaju sve više kontrolisane od strane nekoliko globalnih oligopola. Nadnacionalne finansijsko-političke institucije oličene u MMF-u predstavljaju organ globalne ekonomske vladavine. MMF kao svetski arbitar sprovodi „Vašingtonski koncenzus“ i „Programe strukturalnog prilagođavanja“. Sve zemlje, da bi se prilagodile ovome, moraju da ispune sledeće zahteve: 1) masovna privatizacija i deregulacija, 2) ukidanje uvoznih tarifa, 3) ukidanje kontrole nad stranim investicijama, 4) snižavanje poreza na dohodak korporacija, 5) eliminisanje kontrole cena i uvođenje kontrole nadnica, 6) drastična redukcija izdataka za socijalnu i zdravstvenu zaštitu.

Vladajuće krilo globalne elite moći presudno utiče na tok globalizacije. Oni osvajaju glavne pozicije kako na nacionalnom nivou tako i u međunarodnim institucijama. Ova elita, koja nije izabrana i nikom ne odgovara, sporazumeva se oko ekonomske integracije sveta i političke strategije za njeno ostvarenje, a ta strategija se pre svega ogleda u pritisku na slabe države kako one ne bi mogle da ograničavaju slobodu kretanja kapitala. Tradicionalna uloga države menja se i njen prioritet postaje adaptacija domaće ekonomije strogim zahtevima svetske ekonomije, pa glavni protagonisti svetske ekonomije stiču nadmoć nad nacionalnim državama. Međutim, država ne odumire, ona i dalje mora da bude dovoljno jaka da spreči sve probleme koje mogu nastati kapitalu unutar same zemlje – država je jaka prema unutra, a slaba prema spoljnim uticajima. Demokratske zemlje podržavaju „demokratije niskog inteziteta“, to jest, autoritarne lidere, u koliko oni poštuju pravila međunarodne kapitalističke utakmice. Unutar svetskog sistema različite države se nalaze u različitim pozicijama ekonomske i političke moći, pa se tako stvara piramida svetske moći. Ovo ekonomsko i političko raslojavanje je suština procesa suprotnog integraciji svetskog sistema, to je proces sve veće polarizacije unutar svetskog sistema.

Izvori ekonomske efikasnosti neoliberalizma nalaze se u: širenju duha slobodne tržišne konkurencije na ceo svet, globalnoj mobilnosti kapitala, sužavanju javnih izdataka država i u smanjenju pomoći državama u razvoju uz istovremeno povećavanje kamata ne kredite istim državama. „Uzlet korporacijskih profita, vrtoglavo bogaćenje elite, i masovna globalizacija siromaštva idu planetom ruku pod ruku“ (Pečujlić 2005: 108). Na svetskom nivou prevlast neoliberalnog krila dovodi do smanjena globalnog ekonomskog rasta, ali to ne osećaju najbo-

gatiye države, kompanije i pojedinci koji naglo povećavaju svoju ekonomsku moć i bogatstvo.

Pečujlić smatra da tranzicija kao termin nije odgovarajući i da je promene u Istočnoj Evropi bolje objašnjava termin „velika socijalna transformacija“. Istočno evropske države ulaze u tranziciju sa nasleđem industrijalizacije i socijalne države. U trenutku u kojem Pečujlić proučava ova društva (1997), istočno-centralne evropske zemlje prošle su najbolje, balkanske zemlje lošije, dok je tranzicija donela najviše tegoba zemljama bivšeg SSSR-a (ako se izuzmu baltičke zemlje). Transfer državne imovine u privatnu u postsocijalističkim državama odvija se na dva osnovna načina: formalno-vlasničkom privatizacijom i preko zloupotreba od strane političke i upravljačke elite u državnom sektoru kojima se imovina preliva na nelegalne načine iz državne u privatnu svojinu. Sama ekonomija postsocijalističkih država je deformisana. Na početku tranzicije dolazi do opadanja proizvodnje (pogotovo industrijske), pada nacionalnog dohotka i životnog standarda. Posle prvog talasa privatizacije dolazi do naglog gomilanja kapitala u rukama malog broja pojedinaca, koji su najčešće povezani sa organizovanim kriminalom. Rezultat je sinergija korumpirane političke elite, novonastalih tajkuna i organizovanog kriminala što na kraju dovodi do potpuno pervertiranog oblika ekonomije i sklonosti novih država ka autoritarnoj političkoj vlasti. Društvena struktura doživljava ogromno ekonomsko raslojavanje, tako da većina populacije doživljava opadanje ekonomskog položaja. Iako je najveći broj postsocijalističkih zemalja obavio sve neophodne reforme koje zahteva tranzicija (makroekonomska stabilizacija, privatizacija i liberalizacija) samo Mađarska, Češka i Poljska dobijaju značajna strana ulaganja, kako od korporacija, tako i od međunarodnih organizacija (MMF, Svetska banka, Evropska unija).

Na potpunoj margini svetske ekonomije nalazi se „četrvti svet“. Subsaharska Afrika predstavlja region koji doživljava ne samo relativno zaostajanje već i apsolutno ekonomsko propadanje. Dohodak celog region bio je manji devedesetih godina dvadesetog veka nego šezdesetih, dok se za to vreme populacija uvećala dva i po puta. Iako afričke države 30% svog GDPa dobijaju od izvoza udeo njihovog izvoza u svetskom izvozu je opao sa 5,5 na 1,9 odsto. Cene sirovina koje Afrika proizvodi doživle su pad na svetskim berzama, dok se u isto vreme spoljni dug Afrike porastao 14 puta. Paradoks je da što su ove zemlje sve više integrisane u globalno tržište time su sve više marginalizovane. U ovim državama dešava se enormno bogaćenje direktora i njihovih klika putem „pljačkaške države“, a novac se odliva u banke zapadnih metropola. Sa druge strane, države koje se nalaze u poziciji poluperiferije iako polako jačaju svoje pozicije nisu sposobne da odigraju ulogu „amortizera“ u sukobu bogatog i siromašnog sveta, centra i periferije.

Ekološka cena turboglobalizacije je takođe ogromna. Raste potrošnja energije, svake godine 24 milijarde tona plodne zemlje se izgubi. „Automobili troše više kiseonika nego ljudi, što će za samo nekoliko decenija ugroziti ¼ biološkog bogatstva planete, osobito šuma“ (Pečujlić 2005: 131). Celi regioni su u stalnoj pretnji da budu poplavljeni. Uprkos svim ovim ogromnim pretnjama

ključni pokušaji da se spasi planeta su zaustavljeni, poput Protokola iz Kjotoa. Statusna potrošnja je veliki izvor iscrpljivanja planetarnih resursa. „Najvećeg iracionalnog potrošača predstavlja upravo super bogati „centar“, koji čini 12 do 15% svetskog stanovništva ali troši 90% svetskih izvora energije i sirovina“ (Pečujlić 2005: 132). Nivo potrošnje koji upražnjava razvijen svet bio bi ekološki neodrživ ako bi ga upražnjavao ceo svet.

U kulturnoj sferi neoliberalizam se spaja sa neokonzervativizmom i nastaje projekat „zdravog društva“. Nejednakosti i posesivni individualizam se objašnjavaju ljudskom prirodom i sebičnim genima, a sa druge strane se reafirmiše tradicionalna patrijahalna porodica i njene vrednosti. Nacionalizam i rasizam su normalizovani, jer se nacije bore na svetskoj sceni kao pojedinci na tržištu. Stvara se „čvrsto i disciplinovano društvo, od porodice do monolitnog vojnog saveza na svetskoj sceni“ (Pečujlić 1997: 37).

Masovna kultura nastaje putem procesa mekdonaldizacije koja do kraja dovodi Veberovsku logiku birokratske racionalizacije – efikasnost, predvidljivost i kontrola omogućavaju pretvaranje potrošača na bilo kojem kraju planete u poslušne i pitome konformiste. Masovni mediji, koji stvaraju globalno svetsko mnjenje i presudno utiču na estetske ukuse, imaju sve koncentrisanije vlasništvo, pre svega od strane američkih kompanija. Na delu je proces „deteritorijalizacije kulture“ (Tomlinson). Ekonomsko i kulturno zaostajanje nerazvijenih država prouzrokuje kulturni razdor – umesto ideologija liberalizma i socijalizma, glavne razlike postaju religijske i etničke – dolazi do porasta verskog fundamentalizma i nacionalizma. Pečujlić preuzima tezu Bendžamina Barbera – nasuprot mekdonaldizaciji sveta koja teži da pretvori sve ljude u obične potrošače, u nerazvijenim zemljama dolazi do porasta fundamentalizma kao alternative modernizaciji.

Autoritarna forma globalizacije donosi nove rizike: ekološke, oružja masovnog uništenja, siromaštvo, sukob civilizacija i globalni terorizam. Pečujlić prihvata tezu Urliha Beka da se svet nalazi u fazi svetskog društva rizika i da ekološki, tehnološki i socijalni problemi predstavljaju rizike koji se tiču svih zemalja i ljudi i koji se samo na svetskom nivou mogu efikasno rešavati.

Kao odgovor na neoliberalnu globalizaciju Pečujlić vidi globalizaciju sa ljudskim likom. Da bi se uspostavila humana globalna ekonomija treba obuzdati transnacionalne korporacije. To u praksi znači: poštovanje ljudskih prava, smanjivanje ekonomskih razlika, uključivanje marginalizovanih zemlja i ljudi, ekološku održivost i razvoj. Da bi se ovi ciljevi ostvarili svetska zajednica ima sledeća sredstva na raspolaganju: „1) novu socijalnu politiku usmerenu prema razvoju koji otvara nova radna mesta; ulaganje u obrazovanje; donošenje pravila ponašanja multinacionalnih korporacija u odnosu na prava radnika; povećanje sredstava za borbu protiv siromaštva; 2) povećanje regulacije ekonomskih tokova, podvrgavanje finansijskog kapitala i korporacija većoj odgovornosti, kontrola nad Svetskom bankom i MMF-om; 3) jačanje postojećih ili stvaranje novih institucija globalnog upravljanja na principima jednakih prava svih; jačanje uloge reformisanih Ujedinjenih nacija; stvaranje Sveske agencije za zaštitu prirode; osnivanje Globalne centralne banke za kredite u situacijama krize“ (Pečujlić

2005: 172). Osim toga treba otpisati dugove siromašnim zemljama, uravnotežiti ekonomske razmene bogatih i siromašnih, oporezivati međunarodne finansijske transakcije, ukinuti poreske rajeve i bankarske tajne i uvesti bazični, minimalni dohodak za sve građane sveta. On se takođe zalaže za „stvaranje novih globalnih ekonomskih institucija, poput Ekonomskog saveta bezbednosti OUN, koje bi zadobile ulogu koordinatora ekonomske politike na svetskom nivou“ (Pečujlić 2005: 178). Alternativa autoritarnoj globalizaciji nije izolacija već pametna adaptacija, usvojiti najbolje što globalizacija pruža ali pružiti otpor njenim destruktivnim dejstvima.

Zagorka Golubović (1930-) posmatra globalizaciju kao višedimenzionalnu pojavu sa više neusklađenih tendencija. Globalizacija ima svoj društveni, kulturni i ekonomski aspekt. Širenje zapadnog tipa kapitalizma i ideologije liberalizma je najviše uticalo na tok globalizacije, pogotovo posle propasti komunizma. Neoliberalizam i njegov „tržišni fundamentalizam“ motori su procesa „vesternizacije“ sveta. Golubovićeva se slaže sa autorima koji „pretpostavljaju da nova ekspanzija evrocentrizma krije imperijalne tendencije da bi ceo svet unifikovala shodno anglo-američkim standardima. Kao ključne subjekte globalizacije, koji definišu njene ciljeve, Golubovićeva vidi multinacionalne korporacije, koje kontrolom naučnih i tehnoloških dostignuća³, kao i uz pomoć ogromne ekonomske moći, rukovode globalizacijom, kao svetskim procesom integracije, sa neskrivenom težnjom uspostavljanja hegemonije jedine preostale supersile u svetu. Da bi se ostvario prioritet apsolutizovane profitabilnosti forsira se privatizacija i deregulacija, kako bi se omogućio što slobodniji protok kapitala, a pri tome dolazi do redukovanja socijalne države. Suženi ekonomizam postavlja maksimizaciju individualnog profita na nivo najvišeg modela racionalnosti. Ekonomska politika mora imati šire ciljeve od prostog rasta, ona mora da odredi strateške i dugoročne aspekte razvojne politike. Zato što ne poštuje ova pravila ekonomske politike „neoliberalni koncept globalizacije, žrtvujući socijalno-političke specifičnosti, stvara minimalnu socijalnu politiku 'koja prezire ljud' (...), jer se njime razgrađuje socijalna, politička i ekonomska dostignuća, što izaziva takve stresove da se razvoj mora u samom sebi urušiti“ (Golubović 2007: 329-330). MMF i Svetska banka postavljaju ogromna ograničenja i uslove u sferi vođenja ekonomske politike i pravca razvoja pri davanju finansijske pomoći nerazvijenim zemljama. Ovakva ekonomska šok-terapija izaziva oštre socijalne sukobe u tim zemljama.

Unifikujuća dinamika ekonomskog univerzuma stoji nasuprot diverzifikujućoj dinamici nacionalnih država. Ove dve kontradiktorne tendencije, koje se dešavaju u procesu globalizacije, istovremena integracija ali i razdvajanje nacionalnih država, mogu usloviti zaoštavanje konflikata i nove ratove. Globalizacija uz pomoć „slobodnog tržišta“ ugrožava solidarnost, jer od građana čini potrošače, a umesto zajednica gradi tržišne centre. Slobodno tržište je utopijska koncepci-

³ Naučno-tehnološki razvitak dovodi do konvergencije u industrijskim društvima.

ja koja ne postoji u stvarnosti, jer su sva tržišta ustanovljena od strane državnih ustanova. Osim toga, multinacionalne korporacije kontrolišu tržište na globalnom nivou i imaju ogromnu moć u mnogim zemljama. Rezultat su ogromne ekonomske razlike između zemalja, a sama globalna ekonomija širi svoju represiju izvan tržišnog prostora na politički i kulturni sistem. Krajem dvadesetog veka dolazi do stvaranja „novog svetskog poretka“ koji je uspostavljen i održava se uz pomoć dominacije jedine super sile. Ova supersila uz pomoć vojne, tehničke i ekonomske premoći veoma utiče na svetsku politiku razvoja i započinje rekolonizaciju. Kao reakcija na ovu dominaciju javlja se jačanje nacionalnih pokreta i različitih oblika fundamentalizma, od kojih je najizraženiji islamski. Režimi koji ne odgovaraju supersili bivaju svrgnuti upotrebom ili pretnjom vojnom silom. Osim SAD kao jedine supersile, Evropska unija takođe učestvuje u stvaranju hegemonog svetskog poretka, u čemu prednjači sedam najrazvijenijih država EU.

Osim opadanja intervencionizma i povlačenja države blagostanja Golubovićeve naglašava i odumiranje industrijske i participativne demokratije. Jednodimenzionalna posrednička demokratija nije dovoljna i ona mora biti dopunjena participativnom demokratijom koja povezuje ekonomsku i političku demokratiju. Demokratija na radnom mestu, u vidu radničke kontrole ili kodeterminacije, predstavljala je istorijski kompromis kapitala i rada. Pošto neoliberalna ideologija sužava demokratiju, industrijska/participativna demokratija je nužna da bi se ovaj proces preokrenuo. Osim toga neoliberalizam pravo na individualnost (osnovno načelo starog liberalizma) zamagljuje tehnokratskom vizijom sveta koja upravlja programiranim individuama jednog „racionalnog“ tehnoziranog sistema. Ideologija neoliberalizma odbacuje bilo kakvu sliku „dobrog društva“ kao represivnu utopiju, promovišući samoživog individualistu koji sa svojim privatnim vlasništvom u tržišnoj utakmici donosi izbore i time utiče na ishod sopstvenog uspeha (sreće). Ovaka individua gubi osnovu svog individualnog i partikularnog identiteta. „Individualizam kao simbol liberalizma, sve se više pretvara u 'socijalnu isključenost' mnogobrojnih pojedinaca i/ili u bezosećajni egoizam, ili u novi konformizam. 'Masovno društvo' je zagadilo i kulturu, dajući apsolutnu prednost onoj 'masovnoj – industrijski proizvedenoj'“ (Golubović 2007: 163).

Golubović smatra da je neophodno udaljiti se od tržišnog fundamentalizma i politike MMF-a i Svetske banke, koje ucenjuju sve zemlje, a same su nedemokratske, birokratske i hijerarhizovane organizacije koje ne polažu računa ni jednoj zemlji. Alternativni modeli su mogući, a pre svega treba uspostaviti fer i pravedan sistem, koji će globalizaciju učiniti humanijom, ravnopravnom i koja će raditi u interesu socijalne pravde. Kina je postigla mnogo bolje uspehe u ekonomskom razvoju i smanjenju siromaštva nego Rusija, jer nije pribegla nagloj liberalizaciji i privatizaciji. Na kraju, Zagorka Golubović sumira neophodne postupke da bi se ostvarila humanija globalizacija: staviti je pod kontrolu demokratskih institucija u okviru kojih će sve zemlje u svetu imati ravnopravno učešće; prihvatiti ideju pluraliteta alternativnih modela, koji će biti usaglašeni sa društvenim i kulturnim tradicijama zemalja o kojima se radi; ne odričući ulogu svetskog tržišta, ograničiti monopol transnacionalnih korporacija i organizacija,

koje podupiru neokolonijalne i neoimperijalističke tendencije velikih sila; smestiti tržište na mesto koje mu pripada, tj. da bude sredstvo razvojne politike (a ne cilj po sebi) i odbaciti politiku tržišnog fundamentalizma, koji zamenjuje „socijalnu logiku“ uskom ekonomskom (tržišnom) logikom; organizovati globalnu politiku na takav način da beneficije budu ravnopravno raspoređene, pre svega, na veću korist zemalja u razvoju i siromašnog sveta, da bi se premostio rastući jaz između razvijenih i nerazvijenih društava; usklađivati nacionalni suverenitet i kolektivni/individualni identitet različitih zemalja sa univerzalnim zahtevima globalnog razvoja; da bi se izbegla jednosmerna etnocentrička globalizacija; podsticati doprinose različitih civilizacija svetskoj kulturnoj baštini, da bi se postiglo prožimanje kultura i njihova harmonizacija; ugraditi u politiku globalizacije principe *slobode, jednakosti i socijalne pravde*, kao garante humanog i demokratskog karaktera procesa globalizacije (v. Golubović 2007: 120).

Osim ovih postupaka, autorka navodi i predloge koje daje Rustani: podsticati demokratsku i solidanu ekonomiju, učiniti da svaka individua postane i delatni član društva, prevazići tržišno postvarenje ljudskog rada i monetarizaciju društvenog života, razvijati odgovornost za opšti interes. Kako bi se smanjio jaz između najbogatijih i najsiromašnijih država treba uspostaviti poštenije međunarodne propise o trgovini i migraciji, demokratizovati UN, MMF, Svetsku banku i druge međunarodne institucije i uspostaviti pravednije propise za međunarodne investicije. Stvaranje potpuno nove paradigme socijalnog razvoja, koja izlazi izvan okvira neoliberalne globalizacije suština je svih ovih preporuka.

Uspeh tranzicije u postsocijalističkim zemljama zavisi od više faktora. Razgradnja totalitarnog sistema, a pre svega njegovih manifestacija, dogodila se veoma brzo. Sa kopiranjem zapadnog sistema demokratije došlo je i do prihvatanja lakšeg puta i bespogovornog prihvatanja dominantnog neoliberalnog modela kapitalizma, bez preispitivanja njegovih osnova i usaglašavanja sa konkretnom istorijskom i kulturnom tradicijom neke zemlje. Ovaj proces prelaska u kapitalizam odlikovao se šok terapijom u vidu ubrzane liberalizacije tržišta⁴, bez prethodnog menjanja nasleđene mentalne strukture stanovništva. Zahtevi MMF-a i Svetske banke prihvatani su po automatizmu, bez obzira na negativne efekte po demokratski i održivi razvoj. U antropološko-psihološkoj dimenziji došlo je do vrednosne konfuzije i moralnog vakuuma, jer iako je uveden kapitalizam u isto vreme razvio se antipreduzetnički duh i marginalizovanje vrednosti rada. U postsocijalističkim zemljama dogodio se i „preobražaj komunističke nomenklature u novu kapitalističku klasu i formiranje novih oligarhijskih struktura koje kao novoustanovljeni posednici vlasti akumuliraju i fuzionišu političku i ekonomsku moć“ (Golubović 2007: 345). Krajnji rezultat ovakve tranzicije, u većini slučajeva, bio je osiromašenje stanovništva i države i potpuna rasprodaja društvenih resursa. U slučaju Srbije, Golubović efekte tranzicije ocenjuje takođe vrlo negativno. Ekonomska politika bila je usmerena na uvećanje privatnog kapitala, a pri to-

⁴ Samo uspotavljanje tržišta vršeno je pomoću mehanizama komandne ekonomije.

me su izostali projekti razvoja privrede i uvećanja radnih mesta jer je najveći deo novca od privatizacije otišao u potrošnju. Autorka smatra da su politička obećanja o sistemskom smanjenju siromaštva, socijalnoj pravdi i temeljnoj rekonstrukciji privrede ostala prazna slova na papiru. Osnovna strategija tranzicije bila je i ostala suženi ekonomizam koji apsolutizuje ulogu tržišta. Sa druge strane, svojniska transformacija sprovedena je u ograničenom obliku pri čemu je došlo do enormne akumulacije privatnog bogatstva u rukama male elite kapitalista – tajkuna.

Da bi se ispravio ovakav efekat tranzicije neophodno je uspostaviti ravnotežu između državne uprave, tržišnih mehanizama i civilnog društva, kako bi se ekonomija vratila u normalne tokove usaglašavanja i da bi se ostvarila socijalna uloga države. Potrebno je usvojiti potpuno novu strategiju razvoja koja bi predstavljala otklon od neoliberalne strategije razvoja“ (Golubović 2004: 19).

Mitrović Ljubiša (1943-) proučava globalizaciju i tranziciju iz perspektive sociologije društvenog razvoja. Ova oblast za svoj predmet ima društveni proces putem kojeg se menjaju struktura i unutrašnja dinamika društva. Pored toga ova poddisciplina bavi se i istraživanjima strategija društvenog razvoja i delatnim ulogama aktera, ali i proučavanjem mogućnosti da se postigne humanizacija društvenih odnosa i opšte ljudska emancipacija. U skladu sa tim proklamovanim ciljevima sociologije razvoja, Mitrović proučava i procese globalizacije i tranzicije. Autor se zalaže za usvajanje integrisane paradigme globalizacije, a osnovu sinteze različitih teorijskih pravaca dali su Berger, Gidens, Ricer i Pečujlić. Nova sociološka paradigma polazi od sledećih pretpostavki: „otvorenost istorije i društva, prožimanje procesa kontinuiteta i diskontinuiteta, pojava novih faktora društvene dinamike, novih društvenih pokreta kao aktera samoproizvodnje savremenog društva“ (Mitrović 2009: 17).

Mitrović vidi globalizaciju kao protivrećan društveni proces prouzrokovani klasičnim monopolom nad sredstvima za proizvodnju, što dovodi do rasta ekonomske moći centra a slabljenja svetske periferije. Asimetrična globalizacija dovodi do nastanka monocentričnog kapitalizma, njegovi glavni protagonisti su SAD i druge zemlje centra, a ceo projekat monocentričnog globalizma izraz je interesa krupnog kapitala i njegove mondijalističke ekspanzije. Svet se danas nalazi u epohi informatičkog kapitalizma, globalnog umreženog društva. Ova informatičko-tehnološka globalizacija pruža velike osnove za ujedinjavanje čovečanstva, ali usled asimetrične globalizacije dolazi do polarizacije između Severa i Juga, između bogatih i siromašnih. „Zemljama trećeg sveta i u zemljama u tranziciji, preko MMF-a i Svetske banke i dežurnih eksperata (...) nameće se strategija zavisne modernizacije koja ove zemlje uvodi u periferizaciju privrede, kontramodernizaciju i u dužničko ropstvo“ (Mitrović 2009: 50). Odnos u bogatstvu između Severa i Juga je bio 1:3 a sada je 1:150. Podatak da 358 najbogatijih milijardera ima bogatstvo kao 50% najsiromašnijeg stanovništva sveta govori dovoljno o stepenu ekonomskih podela u današnjem svetu. Mitrović je kritičan i prema sadašnjem pravcu razvoja Evropske unije. On EU vidi kao izraz mondijalizovane ekspanzije kapitala koja funkcioniše kao plutokratska tvorevina u kojoj

se zemlje dele na različite grupe. Starije članice pripadaju svetskom centru, zemlje srednje Evrope čine poluperiferiju, dok se zemlje jugoistočne Evrope nalaze na svetskoj periferiji. Evropska unija nije zajednica ravnopravnih naroda i građana, ona ima regionalnu heterogenu društvenu strukturu oblikovanu asimetričnim modelom globalizacije. EU preti da se pretvori u plutokratsku imperiju snaga megakapitala, u „tvrđavu Evropu“. „Da bi se izbegle ove pogubne zamke civilizacijskog sunovrata, EU se mora vratiti svom izvornom modelu socijaldemokratskog razvoja, čime bi se uspostavile osnove multipolarnog poretka i na njima izvršila reintegracija i mobilizacija njenih snaga, za predstojeće utakmice u svetu, u borbi za budućnost sveta i čoveka“ (Mitrović 2009: 243).

Neoliberalni projekat promoviše slobodno tržište, slobodne cene, slobodan izbor potrošača i ekonomske slobode. Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog veka neoliberalizam dolazi na vlast u SAD i Velikoj Britaniji sa Ronaldom Reganom i Margaret Tačer. Tada dolazi do instrumentalizacije MMF-a i Svetske banke po diktatu SAD i transnacionalnih korporacija. Neoliberalna strategija razvoja dovela je do napuštanja sektora realne ekonomije zarad razvoja finansijskog sektora, razgradne socijalne države, do ogromne eksploatacije zemalja periferije i poluperiferije od strane zemalja centra, do društvenih, ekoloških i ekonomskih kriza, širenja siromaštva i gladi po svetu i novog lanca regionalnih i lokalnih ratova. Neoliberalna strategija razvoja odvela je do potiskivanja kejnzijanstva i razgrađivanje socijaldemokratskog modela, umesto kojeg je uvedena socijaldarvinizacija globalne ekonomije. Neoliberalna doktrina je u mnogim državama sprovedena putem „doktrine šoka“ a sve u ime širenja „kapitalizma katastrofe“ (Naomi Klajn). Ovaj „kapitalizam katastrofe“ se „planetarno širi preko procesa asimetrične globalizacije u formi 'eksploatacije bez granic' (Pjer Burdje), nekontrolisane dominacije/hegemonije krupnog kapitala, halapljive finansijske buržoazije kao hiperklase, koja danas neprikosnoveno vlada u svetu globalne ekonomije“ (Mitrović 2009: 65). Osnovne programsko-ideološke osnove neoliberalizma su: „radikalna privatizacija, deregulacija, zavisna modernizacija, parlamentarna kontrolisana demokratija, neoliberalna (asimetrična) globalizacija, naglašen antisocijalizam i ideologija ljudskih prava i sloboda, načelo kolektivne međunarodne bezbednosti pod pokroviteljstvom NATO-a i neprikosno liderstvo SAD“ (Mitrović 2009: 138).

Osim krize globalizacije u 2008. godini dolazi i do globalizacije krize. Političke elite upozoravaju na opasnosti po globalni ekonomski sistem, ali njihova upozorenja se ne odnose na funkcionisanje pravih uzročnika svetske ekonomske krize. Finansijska buržoazija i sistem koji ona stvara i održava je ključni generator ovakvog tipa krize. Samit u Davosu, G-20, MMF i Svetska banka su takođe vinovnici ove krize, a ne samo američki bankari. Sve što politička elita preduzima tiče se spasavanja sistema, a ne njegove transformacije. Globalni mediji imaju sopstvenu ulogu, oni estetizuju krizu i prave od nje medijski spektakl, u funkciji plašenja i pripitomljavanja običnih ljudi. Umesto otkrivanja suštine i složenosti krize oni oplakuju sudbine milijardera. Aktuelna svetska kriza je potpuno srušila mit o neoliberalnoj strategiji razvoja. Međutim, „finansijska kriza

predstavlja samo vrh ledenog brega savremene ekonomske krize dugog vala“ (Mitrović 2009: 50). Posledice krize ogledaće se u političkoj sferi u gubljenju pozicija pripadnika „trećeg puta“, a njih će smeniti nova levica, neokomunističke frakcije; sa druge strane doći će do radikalizacije nacionalne desnice.

Usled ovih globalnih protivrečnosti savremenog sveta dolazi do pojave alterglobalističkih pokreta „koji radikalno kritikuju nepravičan savremeni društveni poredak, kandiduju svoje projekte o mogućoj postkapitalističkoj alternativi društvenog razvoja“ (Mitrović 2009: 44). Mitrović smatra da će postmoderni neoimperijalizam zameniti: „pokret koji se zalaže za revoluciju rada i emancipaciju čoveka, za održivi i humani društveni razvoj, za socijalnu pravdu i ravnopravne odnose među građanima i narodima, za dijalog i partnerstvo različitih civilizacija, za respekt kulturnih identiteta i kulturu mira“ (Mitrović 2009: 44). Alterglobalisti nisu novi ludisti već borci za međunarodno pravo i pravdu. Ovi pokreti će utrti put tranziciji sa socijalnom odgovornošću i globalizaciji sa ljudskim likom.

Da bi se preokrenuli procesi neoliberalne globalizacije neophodno je vratiti se klasičnoj ideji socijaldemokratije. Treba napustiti iluziju „trećeg puta“ jer on instrumentalizuje socijaldemokratiju za misiju globalnog kapitala. Osnovne programske odrednice originalnog socijaldemokratskog modela društvenog razvoja su: mešoviti svojinski odnosi, održiv i humani razvoj, planiranje i usmeravanje društvenog i ekonomskog razvoja, državni intervencionizam, socijalna tržišna privreda, aktivna socijalna politika, otvoreno društvo ravnopravnih šansi, razvijeno radno i socijalno zakonodavstvo, industrijska demokratija, spoj participativne i predstavničke demokratije, miroljubiva koegzistencija. Sve ove principe treba primeniti kako u pojedinačnim državama tako i na globalnom transnacionalnom nivou. Alternativni socijaldemokratski model razvoja utemeljen je na ključnim vrednostima pravednosti, solidarnosti, ravnopravnosti i jednakosti a krajnji njegov cilj je ostvarivanje slobode i sreće svih naroda i ljudi na planeti. Socijaldemokratija ima demokratsku političku kulturu, moralni ugled i političku čvrstinu, ali mora da obnovi vezu sa modernim svetom rada, mora se konstantno menjati i unapređivati sopstveni program, modernizovati strategiju delovanja i metod borbe. Socijaldemokratija, ipak, predstavlja samo etapu u razvoju postkapitalističke civilizacije koju treba tek izgraditi.

Poseban slučaj neoliberalne globalizacije su postsocijalistička društva i tranzicija koja se, pod ovakvom globalizacijom, odvija u njima. Mitrović definiše pojam tranzicije: „prelazni period društava u previranju, koja su zahvaćena radikalnim društvenim promenama protivrečnog karaktera, različitog smera i dometa, kojim se menja do tada vladajući globalni društveni sistem, njegova struktura i dinamika i otvara put prelaska iz jednog sistema u drugi, iz jedne formacije u drugu. Ishod tog kretanja, bez obzira na ideološku i političku retoriku aktera, nije izvestan. U zavisnosti od dubine i karaktera ostvarenih promena o tranziciji možemo govoriti da li je ona progresivna ili regresivna društveno-istorijska pojava, da li se ona odvija u horizontu socijalne revolucije ili istorijske restauracije tj. antirevolucije“ (Mitrović 2009: 143). Pokazalo se u praksi da postoji plurali-

zam ciljeva i formi tranzicije, ali i da postoje neke zajedničke karakteristike: pluralizam svojine, pluralizam tržišta i politički pluralizam. Čak i kada je postojala dilema elita oko forme tranzicije, spoljni faktori, pre svega MMF, Svetska banka i transnacionalne korporacije vršili su ogroman pritisak da izabrani put što više sledi neoliberalnu dogmu. Krajnji efekat ovih pritisaka bio je porazan. „Mehanička primena neoliberalnog koncepta, u formi klonirane zavisne modernizacije, u zemljama u razvoju i tranziciji, dovela je do razaranja privreda ovih zemalja, do periferizacije ne samo njihovih privreda, već i društava i kulture. To se između ostalog ogleda u: deindustrijalizaciji ovih zemalja, masovnom osiromašenju stanovništva i eksploziji nezaposlenosti; rastu spoljnog finansijskog duga i fenomenu dužničkog ropstva; rekolonizaciji i protektorizaciji ovih zemalja“ (Mitrović 2009: 27-28). Ovaj odabrani ili nametnuti model zavisne modernizacije pretvara zemlje u tranziciji u zavisna društva perifernog i poluperifernog kapitalizma, bez obzira da li formalno pripadaju EU. Velika zavisnost od stranog kapitala i transnacionalnih kompanija, velika prezaduženost i privreda koja se više zasniva na finansijama a ne na industriji, čini da ova društva podsećaju na latinoamerička društva subrazvoja. Radnička klasa je najgore prošla u tranziciji. Usled restrukturiranja, deindustrijalizacije, deregulacije i donošenja regulativa koje ograničavaju radnička prava, radnička klasa je od subjekta revolucije i aktera sistema postala „objekt najgrublje eksploatacije i manipulacije, marginalizovana društvena grupa (obezvređena, jeftina radna snaga) bez klasnog identiteta i subjektiviteta“ (Mitrović 2009: 151). Veliki broj pripadnika radničke klase završio je u sivoj i crnoj zoni privrede. U Srbiji je od „ekonomije destrukcije“ iz 1990-tih došlo do destrukcije ekonomije u prvoj deceniji dvadeset prvog veka. Sa druge strane, one zemlje koje nisu prihvatile model tranzicije po konceptu Vašingtonskog konsenzusa Češka i Slovenija imaju najbolje ekonomske pokazatelje. Tranzicija je dovela i do retribalizacije Balkana kao regiona, gde su verske, nacionalne, regionalne i jezičke razlike postale prvenstvena osnova identiteta i izvor netrpeljivosti, mržnje i razdora. Političke elite su nekritički okrenute zapadu, dok je, za to vreme, u njihovom delovanju nema strategije dugoročnog razvoja i aktivne regionalne saradnje i integracije. Sve ovo dovodi do retribalizacije regiona i slabljenja nacionalnih država. Mediji na prostoru Balkana podređeni su simboličkoj moći globalnih medija, koji stvaraju kulturu zavisnosti. Na Balkanu deluju procesi mekdonalizacije i amerikanizacije stila života omladinske supkulture u znaku površnosti, poluobrazovanosti i kulture smrti. Zemlje Balkana doživele su, takođe, geopolitičku tranziciju od Istoka ka Zapadu, u formi ulaska u evroatlantske integracije. Jedino rešenje za Balkan i sve zemlje je vraćanje originalnoj koncepciji socijaldemokratskog razvoja i kulturi mira i saradnje.

Vladimir Vuletić (1965-) posmatra globalizaciju kao skup kompleksnih procesa koji imaju svoju ekonomsku, političku, kulturnu, vojnu i ekološku dimenziju. Vuletić dolazi do zaključka da iako svet ne predstavlja jedinstvenu civilizaciju sa jednim tržištem, kulturom i političkom organizacijom, svet u kojem su nacionalne države bile najvažniji i najrelevantniji akteri na svetskoj pozornici prestao je da postoji polovinom dvadesetog veka. „Zbog toga bi, kako predlaže

Bek, aktuelno stanje u kojem se proces globalizacije nalazi trebalo nazvati globalnost“ (Vuletić 2009: 14). On naglašava razliku između globalizma, koji predstavlja politički projekat neoliberalne globalizacije, od globalizacije kao proces koji traje bez obzira da li je planiran, usmeravan ili potpuno spontan. Autor smatra da ne postoji tačno određeni period u kojem počinje globalizacija, ili barem njena sadašnja faza, i da je najbolje shvatiti globalizaciju preko metafore sa rekom koja ima izvor, ali se vremenom širi poprimajući pobočne tokove.

Vuletić analizira ekonomsku globalizaciju po više dimenzija. Međunarodna trgovina, iako je u porastu, odvija se uglavnom između razvijenih regiona i trgovinskih blokova, ali sa tendencijom porasta udela nerazvijenih od 1990. godine. Danas postoji „regionalizovana globalna ekonomija“, to jest, nacionalne vlade u globalno umreženoj ekonomiji ipak zadržavaju značajan uticaj na privredne procese. Primer novih oblika protekcionizma najrazvijenijih država (kod poljoprivrednih proizvoda npr.) pokazuje način na koji države mogu da utiču na ove procese. Prekogranični opticaj finansijskog kapitala udesetostručio se u osamdesetima, pa ova vrsta kapitala svakako čini snažni motor ekonomske globalizacije, jer od njega zavise sudbine pojedinih privreda. Direktna strana ulaganja su, takođe, u porastu, a njegovi najveći nosioci su transnacionalne kompanije. „Deset najvećih TNK ima veći prihod nego 100 najsiromašnijih zemalja“ (Vuletić 2009: 55).

Vuletić smatra, kao i ostali autori, da je potrebno izgraditi alternativu sadašnjem neoliberalnom modelu globalizacije. Za razliku od drugih autora, Vuletić posvećuje veliku pažnju analizi suštinskih razlika između liberalizma, konzervativizma i socijalizma kao ideologija. On smatra da socijalizam nije suprotstavljen kapitalizmu kao racionalnom mehanizmu uvećanja društvenog bogatstva, niti je protiv privatnog vlasništva i tržišta kao alokativnog mehanizma. Sa druge strane, ni kapitalizam nije neodvojiv od privatnog vlasništva već se on više tiče ekonomski racionalnog korišćenja resursa radi uvećanja bogatstva. Plan i tržište su samo idealno tipski oblici regulacije alokacije resursa. Vuletić želi da da odgovor na pitanje da li sadašnji svetski sistem poseduje dovoljno funkcionalnosti kako bi omogućio nesmetanu reprodukciju i da li je adekvatan za ostvarivanje opšteljudske potrebe za srećom.

Širenje svetskog kapitalističkog sistema sadržalo je protivurečnosti i nailazilo je na otpore. Ali sistem se održavao prebacivanjem troškova stabilizacije na teret periferije koja se tek uključivala u sistem. Vremenom su ovi periferni delovi sistema sve više povećali uticaj na sistem. Posle Drugog svetskog rata razizam i kolonijalizam izgubili su svoj legitimitet, pa je došlo do dekolonizacije ali i usvajanja osnovnih društvenih ciljeva razvoja, bezbednosti i širenja demokratije. Oba ideološka modela, liberalizam i socijalizam, težila su da ostvare osnovni cilj – modernizaciju. Industrijalizacija je predstavljala nadu da se može ostvariti smanjenje ekonomskog i političkog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Osnovne vrednosti proklamovane Francuskom revolucijom – sloboda, jednakost i bratstvo – bile su zajedničke za oba modela modernizacije.

U poslednjih trideset godina dolazi do naglog zaokreta u svetskom sistemu. Da bi bolje objasnio ove promene, Vuletić se služi Gidensovom shemom institucionalnih dimenzija modernog poretka, koji počiva na četiri stuba: 1. kontrola nad sredstvima prinude (svetski vojni poredak); 2. nadzor i kontrola informacija koje kontrolišu nacionalne države; 3. međunarodna podela rada; 4. kapitalizam kao proizvodni sistem.

Svetski vojni poredak počivao je na blokovskoj podeli na NATO i Varšavski pakt, ali u stvarnosti je postojala (prećutna) podela interesnih sfera unutar kojih je svaki blok imao odgovornost. Varšavski pakt i SSSR su više kanalisali revolucionarne pokrete nego što su ih podstrekivali, dok SAD nisu ništa učinile da bi pomogle pobune u istočnoevropskim zemljama. Opasnost od otvorenog sukoba uopšte nije ni postojala. Nestankom SSSR-a i Varšavskog pakta, strateški je uzdrmana bezbednosna arhitektura sveta. Mnogobrojni ratovi do kojih je došlo devedesetih godina dvadesetog veka (Jugoslavija, Iračka invazija na Kuvajt, Ruanda, Somalija) predstavljale su pokušaje vojno moćnih zemalja sa periferije da izazovu SAD, jer je sada nedostajao protiv teg na tercijama svetskog mira.

Ekonomska globalizacija ozbiljno je dovela u pitanje funkcionisanje sistema nacionalnih država. Tradicionalno shvaćen suverenitet (vestfalski sistem) ušao je u period transformacije pošto je jedan deo suvereniteta prenesen na nadnacionalne institucije. Finansijska tržišta mobilnog kapitala ograničavaju vlade da samostalno upravljaju privredom utičući na politike i mere koje one sprovode. „Globalni kapital na taj način preoblikuje ulogu država stvarajući od njih instrumente za realizaciju neoliberalne ideologije, ali ono što je suštinska posledica ove činjenice jeste sve manji legitimitet koji države kao mehanizmi kontrole imaju za građane“ (Vuletić 2008: 99). Kao reakcija na umanjeni legitimitet država dolazi do opadanja izborne aktivnosti građana, a države na to odgovaraju uvećanjem stepena prisile nad građanima.

Arhitektura međunarodne podele rada doživela je značajne promene u eri informacionog doba. „Globalna ekonomija ne obuhvata sve teritorije i ne uključuje sve ljude na planeti ipak presudno utiče na sve njih. Osnovne karakteristike globalne ekonomije prema Kastelsu su njena međuzavisnost, asimetrija, regionalizacija, diverzifikacija unutar regiona, selektivno uključivanje i isključujuća segmentacija“ (Vuletić 2008: 99). U međunarodnoj podeli rada došlo je stvaranja hijerarhija sa četiri sektora. Prvi sektor čini proizvodnja zasnovana na informatici, drugi sektor masovna proizvodnja, treći čine eksploatacija sirovina i poljoprivreda, dok četvrtu zonu čine oni van globalne ekonomije (ova zona doživljava najveći rast). Ova podela se ne poklapa sa državnim granicama, a u svakoj zemlji postoje sve četiri sektora, ali oni nisu ravnomerno raspoređeni.

Kapitalizam kao sistem proizvodnje transformisan je prelaskom iz „fordizma“ u „postfordizam“. Odlika novog sistema je fleksibilizacija proizvodnje radi smanjenja troškova, racionalizacije proizvodnje i smanjenja tržišne neizvesnosti. Kompanije sa vertikalne prelaze na horizontalnu organizaciju, a zbog potreba istraživanja i razvoja dolazi do njihovog strateškog povezivanja i ukrupljavanja. Ove promene rešile su probleme profitabilnosti i konkurentnosti, a omo-

gućene su napretkom u informacionim tehnologijama i usvajanjem neoliberalne ideologije. Sve je to dovelo do ponovnog ekonomskog uspona SAD koji je omogućio njihov agresivniji politički nastup.

Postoje mnogi problemi koji prete dosadašnjem razvoju kapitalističkog sistema. Da bi objasnio ključni problem svetskog kapitalističkog sistema u doba globalizacije, Vuletić prihvata Volerstinov argument da je dugoročno opadanje profitne stope posledica uvećanja „istorijskih“ nadnica. Ranije se ovaj problem rešavao dislokacijom radno ekstenzivnih privrednih grana u zone sa niskim nadnicama. Međutim i u ovim zonama je u drugoj generaciji radnika dolazilo do porasta pritiska ka uvećanju nadnica. Nestanak ruralnih zona u koje može da se širi svetski kapitalistički sistem dovešće do opadanje profitabilnosti. Ovo se može prevazići naučno-tehnološkom revolucijom.

Ekološki problemi, takođe, predstavljaju značajno ograničenje nesmetanog ekonomskog rasta. Globalizacija nije stvorila ekološke probleme, ali ih je zaoštrila i učinila globalno vidljivim. Usled povećanja ekološke svesti u razvijenim zemljama prljava industrijska proizvodnja seli se u nerazvijene zemlje gde ekološki pritisci ne postoje ili su veoma mali. Međutim ekološki problemi su globalni – vazduh, voda i ozonski omotač ne poznaju nacionalne granice. Održivi ekološki razvoj nije dao očekivane rezultate do sada.

Društvene nejednakosti povećavaju se na svetskom nivou, mada svuda osim u podsaharskoj Africi ekstremno siromaštvo opada. Projekat modernizacije zemalja trećeg sveta doživeo je neuspeh u sedamdesetim i osamdesetim godinama dvadesetog veka. Kao posledica toga došlo je do tri vrste reakcija: 1. porast besa i nezadovoljstva uz odbacivanje zapadnih vrednosti; 2. vojno izazivanja zemlja centra (Sadam Husein) i 3. individualne migracije u razvijene zemlje.

Vuletić smatra da uspeh antiglobalističke struje olakšava sprovođenje strategije globalne elite. Države zatvorene unutar sebe moraju da se takmiče da privuku kapital, što uzrokuje smanjenje njihovih mogućnosti da se odupru samovolji globalnog kapitala. Neophodno je uspostaviti balans između strategija za ostvarenje kratkoročnih strategija, na koje su usmereni reformisti, i dugoročnih strategija, na koje su usmereni transformisti. „Budućnost levičarskih strategija u značajnoj meri zavisiće od spremnosti njihovih protagonista na međusobni savez. Taj savez podrazumeva podršku aktivnostima reformističke države, a za uzvrat takva država, pre nego bilo koja druga, mora otvoriti prostor, odnosno pomoći aktivnosti transformatora“ (Vuletić 2008: 108).

Analizirajući ideološke postavke tri dominantne ideologije (osnovne vrednosti, instrument realizacije te vrednosti i polje u kojem se realizuje vrednost) konzervativizma, socijalizma i liberalizma, Vuletić dolazi do sledeće postavke:⁵

Ideologija	Vrednost	Instrument	Polje ostvarivanja
<i>Konzervativizam</i>	Hijerarhija	Moć	Država
<i>Liberalizam</i>	Lična sloboda	Ekonomska delatnost	Privreda
<i>Socijalizam</i>	Solidarnost	Kultura	Društvo – Zajednica

⁵ Tabela predstavlja adaptaciju sheme koju je Vuletić razvio.

Da bi ostvarila svoju osnovnu vrednost – solidarnost – na globalnom planu leвица mora biti nadnacionalno orijentisana. Da bi se ostvarila nadnacionalna solidarnost leвица mora da odustane od podruštvljenja vlasništva, dok sa druge strane treba da promoviše solidarnost kao najvišu društvenu vrednost. Komunističke partije koja su bile na vlasti usmeravale su se na podruštvljenje vlasništva, zbog čega su razvili veoma jaku državu i njenu hijerarhijsku organizaciju, na taj način ostvarujući najvažniju konzervativnu vrednost. Socijaldemokratske stranke u Evropi takođe nisu uspele u upravljanju ekonomijom. Kao logičan odgovor na ove probleme pojavila se Blerova i Gidensova politika „trećeg puta“. Politika trećeg puta fokus ostvarenja vrednosti solidarnosti prebacila je se ekonomskog u u kulturno polje. Slično, da bi leвица uspela u afirmaciji svojih vrednosti na planetarnom nivou ona mora da bori za dominaciju u kulturnoj sferi. „U tom smislu borba protiv nacionalizma kao kulturnog uporišta konzervativaca i borba protiv konzumerizma kao kulturnog uporišta liberala mogla bi sama po sebi da stvori model organizacije društvenog i ekonomskog života koji bi najviše odgovarao afirmaciji vrednostima levice...Kosmopolitska leвица, odnosno leвица koja će biti otvorena prema svetu zalaganjem za planetarnu solidarnost čini se, dugoročno posmatrano, kao jedina alternativa koja će izmeniti svet na način da levičarski koncept postane dominantan“ (Vuletić 2008: 110-111).

Zaključak

Srpski sociolozi predstavljeni u ovom radu razlikuju se po teorijskom usmerenju, područjima proučavanja i ideološkoj pozadini, ali svi dolaze do sličnih zaključaka u pogledu osnovnih problema koje stvara ekonomska globalizacija. Povećanje siromaštva, ekonomsko zaostajanje najsiromašnijih država, razgradnja socijalne države, širenje neoliberalne i ideologije konzumerizma ocenjeni su kao negativni efekti ekonomske globalizacije od strane svih autora. U pogledu stepena promena koje donosi globalizacija Pečujlić i Vuletić, iako se ne određuju eksplicitno, pripadaju transformacionistima, dok su stavovi Golubovićeve i Mitrovića približniji stavovima hiperglobalista. Kod analize osnovnih pokretačkih snaga globalizacije između srpskih autora postoji teško uočljiva, ali ipak prisutna razlika. Pečujlić u knjizi „Izazovi tranzicije“ kao ključne uzima finansijski kapital i međunarodne finansijske institucije, da bi u kasnijim radovima uveo i globalnu elitu moći i transnacionalne kompanije kao ključne aktere. Mitrović prihvata značaj finansijskog kapitala i korporacija, ali smatra da i najrazvijenije države, kao i ideologija neoliberalizma imaju značajnu pokretačku snagu. Golubović uzima transnacionalne kompanije i ideologiju neoliberalizma kao najznačajnije pokretače globalizacije. Vuletić daje primat finansijskom kapitalu, najmoćnijim državama i novim tehnologijama. Svi proučavani autori smeštaju početak sadašnje faze globalizacije u period 1973-1980. godina, dakle u periodu između odbacivanja zlatnog standarda za dolar i dolaska Margaret Tačer i Ro-

nalda Regana na vlast.⁶ Pečujlić, Vuletić i Golubović insistiraju da se promena u globalnoj ekonomiji mora dogoditi na nivou celog sveta, ali smatraju i da država treba da preuzme intervencionističku/socijalnu ulogu. Mitrović je nešto više usmeren na vraćanje klasičnom socijaldemokratskom sistemu instaliranom u Zapadnoj Evropi posle Drugog svetskog rata, gde je svaka država sprovodila sopstvene socijalne mere.⁷ U ideološkom smislu srpski autori se nalaze u nešto težoj poziciji jer su svi, osim Vuletića, svoj naučni rad započeli u periodu hegemonije socijalističke ideologije. Danas se niko od njih ne zalaže za podruštvljavanje kapitala i stvaranje socijalističkog društva. Međutim, nijanse u ideološkom usmerenju postoje. Vladimir Vuletić je približniji ideologiji trećeg puta, Pečujlić i Golubović se zalažu za uvođenje principa kejnzijanske socijaldemokratije na nivou celog sveta, dok bi se stavovi Mitrovića, koji se zalaže za pluralitet svojinskih odnosa, radničko akcionarstvo, mogli oceniti kao naginjanje ka demokratskom (tržišnom) socijalizmu.

Radovi srpskih sociologa na temu ekonomske globalizacije i tranzicije analizirani u ovom radu omogućili su srpskoj društvenoj nauci da bude potpuno razvijena i aktuelna na području globalizacije. Ovi radovi predstavljaju odličnu osnovu za dalje analize osobina i efekata globalizacija, ali i temelj za drukčiju politiku koja bi se prema ekonomskim i političkim izazovima modernog sveta odnosila na jedan refleksivniji način.

Literatura

- Bek 2008: U. Bek, *Moć protiv moći u doba globalizacije*, Zagreb: Školska knjiga.
- Burdje 2008: P. Burdje, *Signalna svetla – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bauman 1998: Z. Bauman, *Globalization, The Human Consequences*, Columbia: University Press.
- Kastels 2003: M. Castells, *Kraj tisućljeća*, Zagreb: Golden marketing.
- Gidens 1998: E. Gidens, *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Gidens 1999: A. Giddens, *Treći put, obnova socijaldemokratije*, Zagreb: Politička kultura.
- Golubović 2004: Z. Golubović, Elementi kritike neoliberalnog modela tranzicije, *Sociološki pregled*, Vol. XXXVII, br. 1-2, str 5-21.
- Golubović 2007: Z. Golubović, *Demokratija i globalizacija*, Beograd: Službeni glasnik.

⁶ Pečujlić posmatra svetski sistem kao nešto što postoji više vekova, na način kako to teorija svetskog sistema tumači, ali on uviđa da su promene koje su se dogodile na kraju dvadesetok veka donele kvalitetno nove elemente, a ne samo promenu u stepenu integracije svetskog sistema.

⁷ Mitrović, sa druge strane, naglašava potrebu uspostavljanja integracije, partnerstva i mira između država.

- Golubović 2008: Z. Golubović, Smisao i značaj levice u turbulentnoj epohi novog milenijuma: sa osvrtom na tranziciju u Srbiji, u Mladenović Ivica, Timotijević Milena (ur.) *Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Held i Mekgru 2008: D. Held and A. McGrew, *Globalization/Antiglobalization*, Cambridge: Polity.
- Hobsbaum 2008: E. Hobsbaum, *Globalizacija, demokratija i terorizam*, Beograd: Arhipelag.
- Klajn 2002: N. Klein, *No Logo*, Beograd: Samizdat B92.
- Kuljić 2008: T. Kuljić, Neoliberalizam i levice: evropski centar i srpska periferija, u Mladenović Ivica, Timotijević Milena (ur.) *Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Mander i Goldsmit 2003: Dž. Mander i E. Goldsmit ur., *Globalizacija: argumenti protiv*, Beograd: CLIO.
- Milanović 2007: B. Milovanović, *Dva lica globalizacije*, Beograd: Arhipelag.
- Mitrović 2009: Lj. Mitrović, *Tranzicija u periferni kapitalizam*, Beograd: Institut za političke studije.
- Pečujlić 1997: M. Pečujlić, *Izazovi tranzicije, Novi svet i postsocijalistička društva*, Beograd: Pravni fakultet.
- Pečujlić 2005 M. Pečujlić, *Globalizacija – dva lica sveta*, Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Ranković 2009: M. Ranković, *Globalizacija i novi imperijalizam*, Beograd: Miodrag Ranković.
- Ricer 1999: G. Ritzer, *McDonaldizacija društva*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Sasen 2007: S. Sassen, *A Sociology of Globalization*, New York: W.W. Norton and Co.
- Sernau 2006: S. Sernau, *Global Problems: The Search for Equity, Peace, and Sustainability*, Boston: Pearson.
- Skler 2002: L. Sklair, *Globalization - Capitalism and Its Alternatives*, Oxford: Oxford University Press.
- Stiglic 2003 J. Stiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM-h.
- Valerštajn 2005: I. Valerštajn, *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik.
- Vuletić 2002: V. Vuletić, *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vuletić 2008: V. Vuletić, *Globalizacija: aktuelne debate*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin.
- Vuletić 2008 b.: V. Vuletić, Globalni socijalizam, u Mladenović Ivica, Timotijević Milena (ur.) *Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Vuletić 2009: V. Vuletić, *Globalizacija*, Beograd: Zavod za udžbenike.

МЕЂУНАРОДНО КРИВИЧНО ПРАВО И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА У КОНТЕКСТУ СУВЕРЕНИТЕТА ДРЖАВА

I

У циљу утврђивања исходишта проблема указујемо на схватање: „Фикција да међународно право јесте или треба да буде систем држава једнаког суверенитета заснована на престанку држава представља скретање са мукотрпног задатка да се развије и примени истински демократичнији облик глобалне власти где су они који доносе, примењују и спроводе међународно право одговорни појединцима и недржавним групама, а не само или преваходно државама“ (Кнежевић-Предић 2001: 13). У циљу доказивања комплексности односа између два појма указујемо на закључак Квинси Рајта да „суверенитет представља статус ентитета који је подређен међународном праву и надређен националном праву (...) обезбеђује дуалитет националног и међународног права и независност различитих националних права, чиме омогућава и олакшава националне легислативне експерименте, међународну конкуренцију и прогресивну цивилизацију“ (в. Кнежевић-Предић 2001: 6). Наведено схватање које је данас сведено на опште место у највећој мери одсликава колико су подељени ставови у вези односа суверенитет – међународно право, у којима се суверенитет одавно представља као суштински споран појам.

У том контексту посебно је значајно позабавити се односом између моћне идеје државног суверенитета и позитивистичког схватања међународног кривичног права, избегавајући замке које нас смештају у крајности утопијског схватања међународног кривичног права које негира политику као такву, и другог схватања које негира закон као такав.

II

Политичке концепције проистекле из Другог светског рата, засноване на принципу колективне безбедности (уз већ одмакле процесе глобализације, трансформације рата и хуманитарних интервенција), имале су своје изразе и у кривично правним концепцијама. И политичке и правне концепције ишле су за тим да се ужаси великог рата више никада не понове у чему је привођење злочинаца правди кроз утврђивање кривичне одговорности био саставни део изградње новог глобалног поретка који је требао да представља основ „вечног мира“. Глобални поредак у сврху мира захтевао

* adv.goran.dj@gmail.com

је да се концепт одговорности у оквирима новонасталог космополитског права „преведе из сфере морала, савести и филозофске бригае око јавне употребе ума, у област права и глобалне политике кроз моделовање његове институционалне заштите“. Имајући у виду овакве теоријске оквире са којима се кренуло у кодификације међународног кривичног права почев од усвајања Резолуције о потврди начела међународног права признатих статутом нирнбершког суда, са наглашеним задатком да се крене у свеобухватан поступак доношења нацрта Кодекса злочина против мира и безбедности човечанства, у оквиру Међународног кривичног кодекса, јасно је да одговорност за међународна кривична дела своје исходиште има не само у заоставштини великих ратова у којима не само да се није примењивало међународно хуманитарно право, већ се исто и свесно кршило, као и у друштвеном и историјском тренутку па и у концепцији космополитског права као „јавног права човечанства“. Томе у прилог јесте и схватање које је јасно изражено у резолуцијама Савета безбедности УН у периоду након окончања Хладног рата да повреде људских права представљају директан напад на међународни мир и безбедност¹.

Међутим, пракса примене норми међународног кривичног права (посебно кроз примену облика одговорности за међународна кривична дела) указује да се у условима глобализације кривично дело (схваћено као општи појам) веома лако претвара у полигон за својеврсну објективизацију кривице прелазећи дуг пут од директног умишљаја до несвесног нехата. На комплексност проблема, као и на неопходност утврђивања границе предвидљивост у утврђивању одговорности указивали су бројни теоретичари. На овом месту наводимо став Хане Арент која резигнирано закључује: „Ти злочини, чини ми се, више не могу бити схваћени јуристички и баш их то чини чудовишнима. За такве злочине више не постоји адекватна казна: обесити Геринга је, додуше неопходно, али сасвим неадекватно. То значи да та кривица насупрот свеколикој криминалној кривици надмашује и разбија сваки правни поредак. То и јесте разлог што су нацисти у Нирнбергу тако задовољни; они то наравно знају“ (Арент 1926-1929, 1985: 90). Егзистенција Међународног кривичног права у условима глобализације, омогућава нам примицање закључку о међународном кривичном праву као космополитском праву. Одговорност за међународна кривична дела као космополитско право можемо посматрати са аспекта идејних основа, потом нормативистички, као и у односу на начин институционализовања у пракси. Оваквом кретању погодовале су опште тенденције, које су од филозофије природног права, кроз еволуцију биолошко рационалистичке доктрине још од XVII века, ишле у правцу ширења подручја примене људског разума на појединачна права човека, које су свој „крајњи“ израз добиле у значајним кодификаторским захватима након Другог светског рата.

¹ Резолуција СБ бр. 713/1991, Резолуција СБ бр. 771/1992.

Политичке концепције проистекле из Другог светског рата, засноване на принципу колективне безбедности (уз већ одмакле процесе глобализације и технолошког напретка), имале су своје изразе и у правним концепцијама. И политичке и правне концепције ишле су за тим да се ужаси великог рата више никада не понове. У том циљу је привођење злочинаца правди био саставни део изградње новог глобалног поретка који је требао да буде основ „вечног мира“. У циљу доказивања одговорности за међународна кривична дела као космополитског права кренућемо од творца космополитског права Имануела Канта. Најпре указујемо на поделу Кантовог система јавног права које укључује, поред космополитског, и међународно и државно право. Подсећамо на став Канта да „идеја светског грађанског права није никаква фантастична и претерана правна замисао, већ је она неписаном кодексу државног као и међународног права нужна допуна за јавно право човека уопште, а тиме и за јавни мир“ (Кант 1995: 55). У прилог томе јесу и схватања о међународном кривичном праву као транснационалном или супранационалном праву, те поделе на међународно кривично право у ширем и ужем смислу (Јовашевић 2011: 15).

Читав концепт међународног права заснован на новоустановљеном систему колективне безбедности, отелотворен у УН, имао је своје исходиште у теоријским концепцијама космополитског права, још од схватања да „сваки правни поредак истиче захтев да буде светско право“ (Радбрух 1980: 347). О природи норми и карактеру космополитског права сведоче и покушаји да се међународно право формира у трокраком систему норми. „Суштину међународног права представља стварање мултилатералног споразума, било да је тај споразум направљен у облику необавезујућих норми, међународно признатих стандарда или обавезујућих норми (...) унапређење кохерентности и компатибилности у међународном креирању политике је веома сродан циљ и подједнако битан“ (Гали 1995: 158).

Имајући у виду овакве теоријске оквире са којима се кренуло у кодификације међународног кривичног права почев од усвајања Резолуције о потврди начела међународног права признатих статутом нирнбершког суда, са наглашеним задатком да се крене у свеобухватан поступак доношења нацрта Кодекса злочина против мира и безбедности човечанства, у оквиру Међународног кривичног кодекса, јасно је да одговорност за међународна кривична дела, своје исходиште има у космополитском праву као „јавном праву човечанства“. Томе у прилог иде и схватање које је јасно изражено у резолуцијама Савета безбедности УН у периоду након окончања Хладног рата да „повреде људских права представљају директан напад на међународни мир и безбедност“.²

Будући да нормативне основе кривичне одговорности можемо тражити (и пронаћи) у оквирима хашких конвенција, Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Универзалне декларације о људским пра-

² Резолуција СБ бр. 713/1991, Резолуција СБ бр. 771/1992.

вима, Повеље УН, женевских конвенција, Допунских Протокола уз женевске конвенције, јасно је да одговорност за међународна кривична дела има своје основе преваходно у међународном праву. Из ових извора су јуриспруденције великог број земаља у своја национална законодавства на основу наведених међународноправних аката инкорпорисале принцип индивидуалне кривичне одговорности. На другој страни је чињеница да кривична одговорност има своје јасно утемељење у судској пракси међународних судова (Нирнберг, Токио, МКСЈ, МКР) посебно подвлачећи начин оснивања *ad hoc* трибунала из чега проистиче обавезујући карактер надлежности *ad hoc* трибунала (уз ограничења територијалне природе), те уговорни карактер оснивања и приступа Међународног кривичног суда. На овом месту умесно је подсетити на чињеницу да „данас постоји преко двадесет међународних судова и поред њих још најмање педесет међународних институција које обављају судску или квази судску функцију (...)“ (Ђајић 2003: 42) и које се све баве утврђивањем одговорности за међународна кривична дела.

Илустративан пример деловања космополитског права на међународно кривично право, поред наведених примера из домена инкриминација појединих понашања, свакако представља и чин оснивања МКСЈ. МКСЈ је основан од стране Савета безбедности позивајући се на одредбе главе VII повеље ОУН које Савету безбедности одређују главну улогу у погледу бриге за међународни мир и безбедност у свету. Као одговор на овакву улогу, Савет безбедности је приступио оснивању *ad hoc* трибунала, што је свакако представљао преседан, који и данас представља предмет бројних полемика.

Имајући у виду карактер наведених аката, чињеницу да се као њихови доносиоци јављају међународне организације, да се обавезујућа надлежност међународних кривичних судова заснива или на одлукама Савета безбедности или на уговорном приступу статуту Међународног кривичног суда, чињеницу да су државе учествовале у изради статута Међународног кривичног суда, док се статут Међународног кривичног суда јавио као „октроисан“ од стране Савета безбедности, као и комплексне ставове о међународном обичајном праву као извору одговорности за међународна кривична дела, јасно је да је кривична одговорност своје отелотворење доживела управо од стране институција космополитског права, па се из тог разлога може и третирали као космополитско право подарено од „сиве интернационале“. Оснивање Сталног Међународног кривичног суда је само последња и најбоља потврда, јер су разлози због којих је извршена кодификација командне одговорности исти као и разлози који су наведени у прилог оснивању међународног кривичног суда (Арчибуги 2008: 170). Наравно, једна од пратећих контроверзи установљавања међународног кривичног суда са аспекта космополитског права представља чињеница да одредбе Статута Међународног кривичног суда (члан 13. став б. Статута) омогућавају покретање истраге од стране Савета безбедности, иако све чланице Савета безбедности нису прихватиле надлежност међународног кривичног суда,

као и што поједине земље сталне чланице Савета безбедности у својим законодавствима још увек не познају командну одговорност као облик кривице или не познају праксу кажњавања по основу командне одговорности, док Статут Међународног кривичног суда подробно прописује кажњавање по основу командне одговорности.

III

Међутим, последњи изазови пред међународним кривичним правом, у смислу утврђивања одговорности за међународна кривична дела, указују на постојање „болних места“ у кривично правним доктринама попут идеја о увођењу кривичне одговорности држава, те доктрине о заједничком злочиначком подухвату. Ту се, пре свега, мисли на (реализовану) могућност проширења кривичне одговорности до крајњих граница, претворене у објективну одговорност који поред тога остављају плодно тло за колективну одговорност. И ово обележје кривичне одговорности иде руку под руку са намерама да се начини „скок на путу од међународног права држава ка космополитском праву друштва грађана света“ (Хабермас 2002: 173), што карактер космополитског права чини још видљивијим.

Овакве тежње јављају се као последица „интервенционистичког“ приступа у међународном хуманитарном праву (Касезе 2005: 232), за који можемо рећи да је у функцији брисања граница између индивидуалне и колективне одговорности. Пластичан пример деловања космополитског права јесу изражени захтеви ка гарантовању људских права појединаца и у „случајевима када их њихове државе крше, или су неспособне да их заштите“ (в. Арчибуги 2008: 188). Дobar пример космополитског схватања кривице налазимо и у јуриспруденцији МКСЈ-а у домену у коме је примењивана доктрина о заједничком злочиначком подухвату. Изведена одговорност се тако претвара у изворну одговорност, не примећујући да се са друге стране потпуно губи веза између узрока и последице. Наравно, посебан израз космополитског реализма представљају хуманитарне интервенције (Ние 2003: 154).

Све наведено указује да су бројни разлози, почев од разлога настанка и кодификације, преко разлога јуридичке природе, те услова и начина имплементације решења појединих института међународног кривичног права, као и основа и услова међународне јуриспруденције, те преовлађујућег значаја појединца, због чега се може закључити да одговорност за међународна кривична дела има своје изворе у космополитском праву.

IV

Један од критеријума којима се одликује међународно кривично право који сводимо на услов међузависности јесте и однос према суверенитету. Ово из разлога што међународна кривична дела превазилазе све врсте

граница које одређује суверенитет у погледу односа држава јединка – међународно друштво. Штавише, можемо рећи да данас, у време када су све гласнији захтеви за релативизацијом суверенитета (в. Ние 2003: 156), међународна кривична дела остају ретки домен међународног права који подразумева истински симбиозу суверенитета и међународног права.

Норме међународног кривичног права простиру се на појединца као индивидуализованог извршиоца међународног кривичног дела (чак и онда када се ради о највишим државним званичницима), у условима када се држава лишава свог (на суверенитету насталог) права на *ius puniendi*. На основу наведеног, извесно је да се однос између суверенитета и међународног кривичног права може окарактерисати као једна „противречна филозофија“. Однос суверенитета према међународном кривичном праву посматра се не као *suprema potestas* унутар држава, нити као стварна једнакост у међународним односима. Суверенитет се у овом случају јавља као двоструки механизам: механизам препознавања, идентификовања и усвајања норми међународног кривичног права, а потом и као механизам којим се врши примена норми међународног кривичног права који поседују државе, а не поседује међународна заједница. И ту се значај суверенитета не исцрпљује.

Суверенитет подразумева троструки однос. Најпре, однос држава јединки који творе међународну заједницу, који се карактерише као „право односа“. На другом месту је положај државе јединке у процесу настајања међународног кривичног права, као учешће у „стварању права“ и, треће, примена тако утврђених норми међународног кривичног права као „институционализовање права“. Додаћемо овде и однос према међународним кривичним судовима који не може да буде једнозначан, имајући у виду моделе установљавања међународних кривичних судова (Међународни војни суд у Нирнбергу, Међународни суд у Токију, *ad hoc* трибунали за бившу СФРЈ и Руанду, те уговорно прихватање статута Међународног кривичног суда).

Први сусрет суверенитета и међународног кривичног права десио се управо на нивоу кодификације и прописивања појединих међународних кривичних дела. Други озбиљан сусрет сада већ на нивоу конфликта десио се у условима када су национални судови почели да примењују норме међународног кривичног права унутар сопствених правних система. Трећи сусрет, сада већ на нивоу конфликта, карактеристичан је за оснивање *ad hoc* трибунала, почетком деведесетих година XX века.

Питање односа суверенитета и међународног кривичног права не исцрпљује се само у домену кодификације норми међународног кривичног права, већ је значајно са аспекта универзалне јурисдикције, у коме се државе као носиоци суверенитета појављују у два облика: 1) као члан међународног друштва који преко институција међународног друштва врши препознавање друштвено опасних дела, и врши инкриминације одређених дела и 2) као самодовољна јединка која у оквиру сопствене *suma potestas* врши инкриминацију међународних кривичних дела на унутрашњем плану, кажњава учиноце за извршена дела и учествује у поступцима пружања

међународне правне помоћи у циљу омогућавања ефикасне борбе против криминалитета. Према овом критеријуму суверенитет се јавља као разлика између међународних кривичних дела у ужем смислу, за која је резервисана и надлежност међународних судова (поред домаћих), и међународних кривичних дела у ширем смислу, која претежно остају у надлежности националних судова. У смислу напред наведеног, прави куриозитет у смислу потврде начела суверенитета, представљају одредбе Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида која утврђује двоструку надлежност као надлежност националних судова тј. судова државе на чијој територији је дело извршено или надлежност међународног кривичног суда, коју признају стране уговорнице.

У том смислу, кривична одговорност као концепт моћи представља основу за размишљања о поступку утврђивања кривичне одговорности. Одсуство било какве моћи негира могућност утврђивања кривице, односно како истиче Јасперс: „Немогуће је установити трибунал који би објективно спровео истрагу и пресудио у вези са ратом кривицом и ратним злочинима. Такав суд нужно је пристрасан. Чак би и суд неутралних био пристрасан јер неутрални немају моћ и фактички представљају део победничке свите. Само суд који би за себе имао силу да обема зараћеним странама наметне пресуду могао би независно да суди“ (Јасперс 2009: 44). На овом простору одвија се сукоб не само између глобализације и суверенитета, већ и сукоб између активне и реактивне државе. Активна држава задржава право да као јединка у оквиру сопствене *suma potestas* препознаје не само друштвено опасна понашања, већ и облике кривичне одговорности, за разлику од реактивне државе која слепо следи постављене обрасце и стандарде како у односу на обележја међународних кривичних дела, тако и у погледу прописивања кривичне одговорности. На крају се може рећи да је доктрина међународног кривичног права, и међународног права уопште, предуго била заробљеник идеолошких матрица о „крају историје“, те космополитских погледа на државу и суверенитет као израза постмодерног схватања државе. Наведени приступ је однос између међународног кривичног права и суверенитета погрешно свео на ниво сукоба.

Посебан изазов пред међународно кривично право у условима глобализације представља све већи утицај ванправних фактора, који Шаховић запажа: „Још увек се не говори довољно као што смо напоменули указујући на значај материјалних извора, о факторима као генераторима његовог развоја, али се може приметити како се све више открива међузависност између материјалних као ванправних и формалних који карактеришу специфичну природу међународног права. То је, несумњиво, последица важности политичког фактора израженог у последње време, нарочито, у облику борбе идеологија што је допринело све већем коришћењу социолошког приступа“ (Шаховић 2008: 31), а који своје отелотворење добијају у појединачним облицима кривичне одговорности, који су видљиви у јури-

спруденцији *ad hoc* трибунала, али и у Статуту Међународног кривичног суда.

Суверенитет у својој суштини није ништа друго него „концепт моћи“. Питање односа суверенитета и међународног кривичног права се не исцрпљује само у домену кодификације норми међународног кривичног права, већ је значајно са аспекта универзалне јурисдикције у коме се државе као носиоци суверенитета појављују у два облика: као члан међународног друштва који преко институција међународног друштва врши препознавање друштвено опасних дела, инкриминације одређених дела, и као самодоволна јединка која у оквиру сопствене *summa potestas* врши инкриминацију међународних кривичних дела на унутрашњем плану, кажњава за извршена дела и учествује у поступцима пружања међународне правне помоћи у циљу омогућавања борбе против криминалитета.

У условима када је видљива и опипљива тенденција ка стварању супранационалног кривичног права³, као и имајући у виду карактер и правну природу међународног права и међународне заједнице уопште, те неспорну потребу и једину опипљиву могућност да се норме међународног кривичног права након доношења, потом и спроводе кроз националне правне системе, јасно је да суверенитет представља заједнички именоватељ ове две карактеристике међународног кривичног права потврђујући свој потенцијал не само нормативног већ и репресивног деловања.

На крају се може рећи да је доктрина међународног кривичног права, и међународног права уопште, предуго била заробљеник идеолошких матрица о „крају историје“, те космополитских погледа на државу и суверенитет као израза постмодерног схватања државе. Наведени приступ је однос између међународног кривичног права и суверенитета погрешно свео на ниво сукоба.

Глобализација представља оквиру у коме функционишу и егзистирају и суверенитет и међународно кривично право. Суверенитет у односу према међународном кривичном праву не значи и независност од међународног кривичног права, већ његов неодвојиви део, сведен на ниво услова егзистенције међународног кривичног права. Оваква симбиоза треба да омогући да се одсуство могућности принудне примене норми међународног кривичног права надомести не успостављањем централне наднационалне власти, већ успостављањем децентрализованог механизма самопомоћи међу државама у циљу сузбијања међународних кривичних дела. У том смислу сматрамо да се велика реконструкција суверенитета, путем „глобализације идеје суверенитета“ може остварити на пољу међународног кривичног права.

³ Супранационално кривично право схватамо као међународно право које се ослања на субјекте државе, а не као „космополитско право једног друштва светских грађана“ како наводи Јирген Хабермас у делу *Постнационална конституција*, Откровење, Београд, 2002, стр. 73.

Литература

- Арчибуги 2008: D. Archibugi, *The Global Commonwealth of Citizens*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Гали 1995: Б. Гали, УН 1945-1995 између признања и покуде, *Службени гласник*, Београд.
- Ђајић 2003: С. Ђајић, *Међународни и национални судови – Од сукоба до сарадње*, Нови Сад: Правни факултет у Новом Саду.
- Јасперс 2009: К. Јасперс, *Питање кривице*, Фондација Конрад Аденауер, Београд.
- Јовашевић 2011: Д. Јовашевић, *Међународно кривично право*, Ниш: Правни факултет.
- Касезе 2007: А. Касезе, *Међународно кривично право*, Београд: Београдски центар за људска права.
- Кант 1995: И. Кант, *Вечни Мир*, Београд-Ваљево: Гутенбергова галаксија.
- Хабермас 2002: Ј. Хабермас, *Постнационална констелација*, Београд: Откровење.
- Кнежевић-Предић 2001: В. Кнежевић-Предић, *Огледи о суверенитету*, Београд: Институт за политичке студије.
- Ние 2003: J. S. Nye, *Understanding International Conflicts – An Introduction to Theory and History*, Longman.
- Арендт 1985: Н. Arendt, *Briefwechsel 1926-1929*, Piper, Munchen.
- Радбрух 1980: Г. Радбрух, *Филозофија права*, Београд: Нолит.
- Шаховић 2008: М. Шаховић, *Међународно право у међународним односима – друга половина XX века*, Београд: Службени гласник.

БЕЗУМНА ПОТРАГА ЗА СРЕЋОМ

Увод

Срећа је, као осећање и стање ума, можда и универзална, али је непобитно да је њено значење комплексно и релативно, као и да значај који јој се придаје зависи од великог броја фактора. Појам среће прошао је кроз мноштво трансформација, те не постоји ауторитет који би могао полагати пуно право на његову дефиницију. Стога, без претендовња да дефинишем појам око кога се стотине филозофа и хиљаде научника из различитих области нису могли усагласити, у раду ће бити обрађиване доминантне перцепције среће¹ и начини потраге за истом у актуелном глобализованом друштву. Овај текст покушај је указивања на контрапродуктивност концепата који су наслеђени из покрета просветитељства у вези са директном потрагом за осећањима (Бремер 2011: 71), уместо да се осећања схватају као нуспродукт активности и придатог им смисла.

Модерно доба срећу најчешће дефинише полазећи од личне перцепције задовољства животом или перцепције преовлађујуће позитивних расположења (инспирације, задовољства, узбуђења итд). Интересантно је, међутим, да постоје и дефиниције које се односе на вођење врлог живота, односно на вођење живота у складу са правилима друштва (Шелдон, Љубомирска 2007: 130). Ове последње као да подразумевају да би приклањање друштвеним нормама требало да води позитивним осећањима. Управо овакве претпоставке представљају један од основних проблема када је друштво у коме је свима, бар на папиру, гарантовано „право на срећу“ или „право на потрагу за срећом“, заправо *болесно* и где су они који би требало да буду најодговорнији крајње незаинтересовани за добростање већине. Друштвене норме и понуђена, често и веома бучно прокламована решења, људи пречесто прихватају без размишљања о томе да ли је то оно што ће их заиста испунити, усрећити, па чак и да ли ће им заиста пружити чак и краткотрајно задовољство.

Место које срећа заузима у субјективном систему вредности значајно је културолошки условљено. На пример, Американци европског или хиспано порекла више наглашавају позитивна осећања, а позитивне емоције оцењују као пожељније и прикладније него особе у азијским друштвима

* dragovic.katarina@yahoo.com

¹ Често ћу користити појам благостања или добростања (well-being), при том их не изједначајући са појмом среће, већ их користећи као најприближније њему, и најкоришћеније у сврхе мерења.

(Шолон и др. 2004: 312). Економски и социокултурни фактори уопште, као и генетске предиспозиције, одређују и почетну позицију потраге за срећом. Иако мерења индекса субјективног благостања указују на преовлађујуће срећну популацију, уочено је да се трендови финансијског бољитка и смислом испуњене филозофије живота све више разилазе (Мајерс 2000: 57-8). Могуће је да ће у будућности бити откривени недостаци начина мерења или самог мерног инструмента². Разлика између 5% депресивних на светском нивоу са 9.5% људи са депресивним поремећајима у САД-у као једној од најразвијенијих земаља, могла би се схватити као упозорење и мотив за преиспитивање теорије о претежно срећној популацији. Исто важи и за мерења просечне границе наступања депресивних симптома са 29 година средином прошлог века на 14,5 година у данашњем друштву (Depression Facts & Statistics).

Можда би индустријализоване земље требало да послушају упозорења власти у Бутану да срећа не може постојати док други пате, да се она може достићи кроз помоћ другима, живот у хармонији са природом и кроз остваривање наше урођене мудрости и праве, бриљантне природе наших умова. Бруто национална срећа, принцип коме се у овој држави тежи, односи се на холистички начин посматрања развоја људског друштва које подразумева да се материјални и духовни развој међусобно прожимају и подстичу.

Одрживи модел среће у савременом друштву

Важно је нагласити да срећа, односно осећај среће и благостања, зависи од личности и да генетика има веома значајан утицај. Студије рађене на близанцима довеле су до закључка да је око 50-60% варијација у перцепцији среће условљено генетиком (Ликен 1999). Иако је пронађен један од гена који се повезује са задовољством животом (Де Нев 2011: 456), јасно је да срећу одређује мноштво гена који утичу на личност. Испоставило се, на пример, да су емоционално стабилне, дружељубиве и савесне особе обично срећније (Ваис и др. 2008: 205). Након дебата о „урођеном нивоу среће“³ односно о појави да се након позитивних и негативних догађаја људи обично враћају на, за њих уобичајен, просечан ниво среће (тзв. „регресија на

² Још један од показатеља, који још увек захтева додатно истраживање, јесте да гојазност (односно индекс телесне масе) негативно корелира са индексом благостања. Како то да се онда све више људи препушта неконтролисаној и нездравој исхрани, или, ако пођемо из обрнутог смера, како то да се скоро половина популације САД-а која је гојазна ипак декларише као релативно срећна? Наравно, да на гојазност не утиче само субјективно осећање среће, као и да ни обрнута узорчно-последична веза не би била кључна, али је овај пример важан за постављање среће изван краткорочних, површних поставки.

³ Урођени ниво среће раније је схватан као тачка у континууму, док је данас све присутнија верзија опсега.

просек“), поставило се значајно питање: „Да ли је уопште могуће постати срећнији?“ Љубомирска, Шелдон и Шкаде (2005:116) осмислили су „модел одрживе среће“ према коме се 50% варијација могу објаснити генетиком (непроменљивим цртама личности и темпераментом), 10%⁴ варијација статичним демографским и факторима околине, док преосталих 40% зависи од тога шта и како људи раде тј. од њихових активности и искустава. Они сматрају да су утицаји околности у којима се неко налази краткорочни због хедоничке адаптације на статичне карактеристике живота, те да стога кључ повећања благостања или балансирања у оквиру горње половине урођеног опсега среће треба потражити у активностима које одговарају личности, њеној нарави и потребама, и које притом треба варирати према садржају, начину и времену да би се избегли ефекти навикавања (Шелдон, Љубомирска 2007: 137). Међутим, оно што ови истраживачи као да не узимају довољно у обзир јесте да се околности могу мењати и да је одговорност сваког грађанина (али првенствено оних који друштво воде – било да се ради о политичарима или, на пример, научницима) да утиче на околности тако да потпуно нестане оних крајње негативних попут беде, као и да релативно прихватљиве околности присутне у индустријализованим земљама постану још повољније за личне активности које би доприносиле срећи. Наглашававам, да би акција требало бар у минималној мери да буде усмерена ка промени тренутног стања у друштву на боље, а не само на задовољење личних потреба или санирање последица проблема који се увек изнова рађају, јер се не ради довољно на узроцима⁵.

Међутим, не може се порећи да субјективни осећај благостања првенствено зависи од људске природе, типично људских потреба, дакле од „најглобалнијег фактора“. Истраживања доказују оно што су Фром, Маслов, Чиксентмихаљи и многи други знали и покушавали прецизније да одреде: постоје одређене људске потребе које су у некој врсти међузависности. Један од доказа је да се скоро 95% варијација у срећи односно задовољству животом између различитих региона могу објаснити у варијацијама одређених фактора: приход по глави становника, очекивана дужина здравог живота, чињеница да се може рачунати на пријатеље у тренутку невоље, осећај слободе да се праве животни избори (нпр. избор занимања), непостојање корупције (Халивел и др. 2012: 12).

Треба напоменути да ти фактори појединачно немају увек идентичну снагу утицаја јер, као што је Маслов сматрао, када су задовољене основне физиолошке потребе (чиста вода, здрава исхрана, и довољно сати сна, бити у топлој зими и слично) које зависе у великој мери од прихода, онда

⁴ Други аутори овом утицају придају већи значај – око 15%, али за сврху текста није неопходно задржавати се на тим детаљима.

⁵ Мислим на појаву да појединци део времена посвете волонтирању, или пруже новчану помоћ онима у невољи, али остатак дана живе у складу са потпуно друкчијим вредностима, и на такав начин да те исте људе којима су „уделили мрвице са свог стола“ гурају дубље у беду.

много јачи утицај имају друштвени фактори него даље повећање прихода само по себи (односно независно од друштвене конотације која му се придаје). Задовољење тзв. материјалних аспеката живота (приход, поседовање, основне потребе као што су храна и склониште) води повећању задовољства животом, док задовољење друштвених (поштовање, призната компетентност односно умеће, друштвена подршка) утиче на преовладавање позитивних емоција (Динер и др. 2013: 159).

Деценије истраживања у позитивној психологији дале су још прецизније одговоре. Шелдон је са сарадницима, у склопу „одрживог модела среће“, најзначајнију улогу доделио „активностима“, при чему се подразумевају и промене у начину размишљања, а не само физичка акција. Они сматрају да активност треба да буде у складу са нечијом правом природом, односно, да људи треба да раде оно што их интересује, а не због спољашњег притиска, или да би умањили осећај кривице (Шелдон и др. 2003: 209). Када су активности у складу са нечијом личношћу, тј. подразумевају изражавање идентитета, тада базични мотиви, интересовања, вредности и диспозиције личности представљају снажне изворе мотивације (Шелдон и др. 2004: 485). Следи да треба тежити првенствено интринзичним циљевима. Касер и Рајан (1996: 286) интринзичне циљеве су (као што су лични развој, емоционална интимност или укљученост у заједницу) дефинисали као оне који инхерентно пружају задовољство, по свој прилици зато што директно задовољавају урођене психолошке потребе као што су повезаност, компетенција и аутономија (Деси, Рајан 2000: 227). Екстринзични циљеви (финансијски успех, изглед и имиџ, слава, одобравање околине...) могу бити корисни за задовољавање неких основних потреба, али морају бити посматрани само као средства и бити у равнотежи са интринзичним циљевима. У супротном ће имати негативан утицај на благостање (Шелдон и др. 2004: 475-6). Људи код којих су јаче екстринзичне вредности су, према истраживањима, мање срећни, па чак и слабије прилагођени у поређењу са онима који више значаја придају интринзичним вредностима (Шелдон и др. 2010: 151), између осталог јер су код њих слабије задовољене основне психолошке потребе (Ванстинкисте и др. 2007: 273). Интринзични циљеви треба да доминирају, али било би скоро немогуће, а и непотребно, у потпуности избегавати екстринзичне циљеве јер су они неопходни за живот – као на пример зарађивање новца⁶, а некад могу помоћи и у остварењу интринзичних циљева. У сиромашнијим земљама је ово посебно тачно. Наиме, потребан је одређени животни стандард (како финансијски, тако и финансијама условљен образовни, културни) да би неко могао да ради на личном развоју, па и да би могао да се посвети другима, како пријатељима, тако и заједници уопште. Могуће је чак да се финансијски успех у сиромашнијим земљама заправо мање везује за куповину и потрошњу, а више за

⁶ Даље у тексту укратко ћу описати систем који би чак и овај мотив који многе доводи до исцрпљености и односи са енергијом и здрављем и могућност за срећу могао бити укинут, бар када се ради о задовољењу основних потреба.

могућност тежње ка интринзичним циљевима (Брдар и др. 2009: 325). Дакле, није битно само чему људи теже већ и зашто. У том смислу екстринзични циљеви могу бити постављени управо због интринзичних вредности.

Поређење пожељних са доминантним вредностима друштва указује на јаз. Довољно је погледати сат времена просечног телевизијског програма и схватити да су промовисане вредности управо супротне ономе што би гледаоца могло учинити срећним. Промовишу се савршен физички изглед, промене да би се стекло одобравање других или да би се другима свидели, потрошња, и ако говоримо о медијским идеалима – посао који доноси много новца, захтева много уложеног времена да би се стигло до врха хијерархијске лествице, и подразумева оно што би Фром назвао „продајом личности“, дакле, крајње неаутентичан селф.

Вредности које култура промовише и које влада одржава примењујући у пракси одређене идеје неизбежно формирају приоритете већине становника. Конкретније, највећу промоцију добијају посао и потрошња, јер су они у развијеним земљама, ако не рачунамо понеки еманципован изузетак, заузели централно место у животу људи. Све присутнија упозорења о неопходности вођења здравог живота, подизања нивоа физичке активности, јачања емоционалних веза и одвајања времена за породицу и пријатеље, само говоре у прилог узнемирујућој замени места приоритета. Ради одржавања тзв. „економије раста“ становници САД-а бомбардовани су порукама о неопходности потрошње. Нажалост, они нису једини. Економија раста, са хиперпродукцијом и потрошачком културом, захватила је не само развијене земље, већ и земље у развоју попут Кине. Хиперпродукција узрокована борбом за опстанак капитализма, тј. борбом оних на врху друштвене лествице да тамо и остану, водила је „планираном и перципираном застаревању“, као и стварању нових материјалних жеља кроз непрестано оглашавање. Планирано застаревање правдало се повећањем броја радних места и мањом ценом производа, иако су трошкови сировог материјала и транспорта повећани, није се отворено говорило ко ове трошкове плаћа: радници кроз смањену реалну вредност њихових плата⁷. Ова стратегија није успела, ако јој је икада то и био циљ, да обезбеди радна места свима. Напротив, сведоци смо пораста стопе незапослености на глобалном нивоу. Све је очигледније да актуелни систем неће моћи да обезбеди радна места за целу популацију, па запослени постају све заменивији, не само захваљујући техничко-технолошком напретку, већ и све већем броју оних који би радили било шта само да преживе. Посао, тако, добија све централније место у савременој западној култури, па се скоро може говорити и о култу посла, као што се говори о култу успеха.

⁷ Поменути феномени значајно доприносе умањењу среће и на глобалном нивоу: загађивање средине, црпљење ресурса, глобално загревање, утичу снажно на свакодневни живот, утичући негативно не само на физичко и психичко здравље, већ и на продубљивање беде најсиромашнијих (и земаља и класа у оквиру различитих држава), на пример, кроз повећање цена основних намирница.

Комерцијализација и конзумеризам утичу на то да људи организују животе око већих прихода и поседовања што више ствари, што подразумева високу цену како у односу на људе, тако и у односу на планету. Додатно, најновија технолошка револуција – информатичка, омогућава да се ради било где и било када, али то за многе није предност. За велики део запослених то значи да *морају* да раде било где и увек, односно да скоро 24 часа буду доступни: да проверавају мејл и на одмору, да прихватају позив у недељу увече и добију хитан задатак. Још један начин одржавања овог система јесте подстрекивање борбе свих против свих која, већ генерацијама удаљена од правих вредности, постаје све беспошtedнија. У овој борби за напредовање сами појединци се труде да раде што више, што дуже, што боље не би ли напредовали. Сами себи намећу радно време које једва да оставља времена за сан, а камоли за друштвени живот и саморазвијање. Истраживања такође указују на озбиљне последице мултитаскинга, информационог презасићења и рада под константним временским притиском. За почетак испоставило се да је мултитаскинг заправо контрапродуктиван јер смањује коефицијент интелигенције за око 10 поена и може узроковати чак 50% више грешака, и, што је управо супротно мотивима оних који га примењују – у великом број случајева потребено је чак 50% више времена за исте задатке (Медина 2008: 87). Информациона презасићеност у најбољу руку води осећају губитка контроле (Хелиген 2002: 13), али може изазвати и „синдром информационог замора“ који укључује анксиозност, лоше доношење одлука, тешкоће у памћењу и присећању, смањено трајање пажње, смањено задовољство послом и затегнуте односе са сарадницима (према Хелиген 2002: 13). Код неких појединаца овакво дуготрајно губљење контроле може даље водити беспомоћности, депресији и све познатијем синдрому прегоревана „бурн-аут“. Живећи непрестано у оквирима (и самонаментуним оковима) сопственог радног места, хијерархија вредности бива потпуно изокренута, јер људима реално постаје само оно што може бити видљиво на послу, а битан им постаје само успех. Неретко долази и до „зависности од посла“ односно радохолизма, који се објашњава с једне стране формирањем идентитета око радног места, а са друге схватањем, које култура подржава, да је човек признат само захваљујући послу. Заснивање идентитета на будућем занимању почиње још у адолесценцији. Образовање усмерено ка формирању будућег радника одређеног профила, укида или знатно ограничава, у зависности од изабраног занимања, контакт са реалношћу, разумевање света око себе и односа унутар њега. Омогућава, с друге стране, прихватање одређених идеологија које су толико присутне да су постале невидљиве; нпр. да треба тежити економији раста и јачању производње. Да ли послу заиста треба да припадне централно место? Да ли посао треба да буде стуб идентитета и често његов једини ослонац?

Када се говори о утицају рада на формирање личности, на рад као извор задовољства, и, поред љубави, основни извор среће, важно је нагласити *разлику између рада и посла*, јер су ретки они који би могли при опису

свог посла прокоментарисати да „уживају у раду као у игри сопствених телесних и духовних сила“ (Маркс 1978: 164). Према теорији самодетерминације да би рад био више у складу са 3 основне психолошке потебе – потреба за аутономијом, осећањем компетенције и повезаност са другима, требало би допунити Фројдову изјаву о љубави и раду. Потребни су нам љубав и рад који има смисла, који је човек сам изабрао, сам у великој мери одређује и уједно онај у коме је добар. Апатија значајног броја запослених се може објаснити начином на који виде своје циљеве, као супротстављене ономе што су приморани да раде – а приморани су, или бар то тако доживљавају, да остварују туђе циљеве. Додатно, сам посао је најчешће лишен смисла, а уз то или једноличан, репетитиван, недовољно изазован, или подразумева превише стреса и притиска. Због тренутне економске ситуације, која се суштински може само погоршавати, било то виљиво или не, послодавцима су одрешене руке за најразличитије захтеве, уцене, па и мобинг. У Србији је честа ситуација да се захтева неплаћен рад, без икаквих гаранција будућег запослења, већ само да би постојала могућност да особа буде узета у озбир у случају да дође до отварања нових радних места. Оваква ситуација се понекад и оправдано назива праксом, али се често ради о волонтирању које заправо није суштински повезано са будућим радним местом. Чак и у случајевима када се ради о пракси, особа често има само трошкове током тог периода, јер нема никаква примања. Други пример је захтев за прековременим, неплаћеним или потплаћеним радом, као, прећутни, услов задржавања радног места. Логично је, стога, да је посао највећи извор стреса, као и да се људи осећају заробљени у зачараном кругу. Раде да би преживели. Троше време и енергију односно сопствени живот на нешто што нема смисла само по себи. Да ли је такво преживљавање достојно човека?!

Шелдон и Нимек (2006: 332) упућују да је за срећу неопходно балансирати активности: време проведено у раду, рекреацији, време са породицом и пријатељима, време посвећено личном развоју и здрављу. У неким земљама дошло је до покушаја смањења радног времена.⁸ Овакво радно време, када би постало глобално, оставило би више простора за људски развој, за задовољавање друштвених потреба и образовање. Сумњам, међутим, да друштво, како је данас организовано, може укинути све наведене неправде, јер тренутни систем не функционише у корист просечног човека. Потребне су драстичније промене. Сматрам да је безусловни основни доходад одличан одговор⁹. Свако би од рођења, без икаквих услова, примао основни доходак довољан за подмирење основних животних потреба.¹⁰ По-

⁸ Французи у просеку раде 30 сати недељно, а Холанђани само 21 сат.

⁹ Иницијативе спроведене у деловима Намибије и Индије показале су одличне резултате, поред очигледних као што је исхрана и општездравствене користи, дошло је и до драстичног пада криминала. У Швајцарској и у Европској унији је у иницијатива, скупљање потписа, за увођење овог дохотка.

¹⁰ У Декларацији људских права, члан 25, стоји: Свако има право на стандард живота који обезбеђује здравље и благостање, његово и његове породице,

сао би био равномерније распоређен и власт послодаваца, који су и сами често робови система, била би умањена. Људи би заиста могли да бирају посао и да, без бојазни да ће остати на улици или гладни, одбију неприхватљиве радне услове. Ово би довело и до могућности да психолошке потребе буду балансиране, као и томе да се рад приближи Чиксентмихаљијевој идеји „тока“. Трка с временом, тако карактеристична за данашњицу би се успорила, остављајући довољно времена за образовање које није уско стручно и може да подразумева и преко потребна знања као што су здраве навике у исхрани. Најзад, такав контекст би био плодан за демократију. С једне стране, људи би кроз образовање могли да стекну ширу слику о функционисању друштва, а са друге, имали би довољно слободног времена за политичку активност. Ослобођење од изопачених вредности је преко потребно, и сматрам могуће, али је свакако тешко у на глобалном плану доминантном „западном“ друштву које карактеришу негативни аспекти тзв. мушких вредности. Хофстеде (1980) као културне димензије мушкости одређује, између осталог, материјализам, оријентацију ка моћи и успеху, док женске вредности повезује са квалитетом живота, емпатијом и оријентацијом ка породици. Све је јасније да је данашњем друштву потребан културни преокрет бар у односу на ове димензије.

Материјализам и радикални хедонизам

У вези са материјалним аспектима живота рађена су многобројна истраживања и показало се, супротно очекиваном, да пораст материјалног богатства како на индивидуалном, тако и на нивоу једне државе, тек благо корелира са нивоом среће. Заправо, не ради се о линеарној корелацији, јер код ниских прихода њихово повећање води значајном повећању благостања, док се након одређене тачке – обично задовољење основних материјалних потреба, примећује све слабији ефекат (Шелдон, Љубомирска 2007: 131). Разлике између земаља по нивоу благостања значајне су када се богате земље пореде са онима у којима велики део популације живи у крајњој беди (Динер и др 1995: 861), док опадају када се пореде нације са адекватним просечним приходом (Шелдон, Љубомирска 2007: 131). Међутим, повећање просечног прихода најчешће је праћено и демократијом, подршком за подједнака права свих грађана, већом слободом (Динер, Динер 1995: 284-285). Интересантно је, међутим, да како земље постају богатије, њихови грађани не постају срећнији (Лејн 2000; Динер, Оиши 2000: 208).

Један од разлога који се често наводе је поређење са другима, па срећа појединца уствари зависи од успињања друштвеном лествицом (Халивел и др. 2012: 4). Ако сви постају богатији – таквог напретка нема. Дру-

укључујући храну, одећу, стан и медицинску негу и потребне социјалне службе, као и право на осигурање у случају незапослености, болести, онеспособљења, удовиштва, старости или других случајева губљења средстава за издржавање услед околности независних од његове воље.

го, наравно да то богатство није равномерно распоређено, односно да су највише добили они који су и претходно били најбогатији. Иако је уједначеност прихода карактеристичнија за богатије земље (Динер, Оиши 2000: 206), у скоро свим земљама чланицама Организације за економску сарадњу и развој примећена је растућа неједнакост прихода током последњих 20 година (Халивел и др. 2012: 13). Неједнакост у расподели богатства свакако јесте један од кључних, ако не и кључни узрок несреће великог дела човечанства. Трећи фактор који је веома важан за разматрање је да су други, друштвени фактори (несигурност, губитак поверења у људе и у владу), умањили добробит од повећања богатства¹¹. Четврти фактор је адаптација¹², о којој ће касније бити речи. И, најзад, иако већи приход може позитивно утицати на срећу, жеља за већим приходом уствари може умањити срећу. Доказано је да су они који као висок приоритет имају високе приходе мање срећни и подложнији психичким проблемима, од оних којима то није приоритет (Халивел и др. 2012: 4). Наук је, свакако, да не треба радити на повећању БДП-а до тачке када је угрожена економска стабилност, када се уништава кохезије заједнице, када слаби губе достојанство или место у екомонији, када се жртвују етички стандарди или када се околина озбиљно угрожава. Зашто се онда у западним земљама, које већ имају толико богатства да његов раст неће довести до значајног повећања задовољства животом, не ради више на поменутом концепту бруто националне среће или бар индекса друштвеног здравља?

Као што је Фром рекао за друштво САД-а још крајем 1950-их година: Средства (производња и потрошња) су постала циљеви. Фром је упозоравао на илузорну природу *Великог Обећања* и његових „психолошких премиса: (1) да је циљ живота Срећа у смислу максимума задовољства дефинисаног као задовољење било које жеље или субјективне потребе коју човек осети (*радикални хедонизам*); (2) да егоизам, себичност и похлепа, које систем мора стварати да би могао функционисати, воде хармонији и миру“ (Фром 1976: 15). Неколико деценија касније резултати истраживања све гласније упозоравају на чињеницу да што су материјалистичке вредности јаче, просоцијалне вредности слабе, јер интерперсонални и односи унутар заједница, као и еколошко здравље планете, трпе све озбиљније повреде (Касер, Канер 2004: 11).

Када се материјализам дефинише као (1) посесивност у смислу жеље да се ствари поседују, а не на пример изнајмљују, (2) невеликодушност

¹¹ Смањање поверења у људе је у земљама попут САД-а и Велике Британије довело до смањења квалитета међуљудских веза, повећања самоће, страха, превара; чак и у оквиру породица и смањеног друштвеног ангажовања (Халивел и др. 2012: 12-20).

¹² Упечатљив пример хедоничке адаптације пружила је студија коју су спровели Брикман, Коутс и Јаноф-Булман (1978: 917): скорашњи добитници лутрије убрзо су се вратили у свој „урођени“ опсег среће. Чак је примећено да су мање уживали у свакодневним догађајима.

– изостанак жеље да се ствари деле са другима и (3) завист на стварима које индивидуа жели, а неко други поседује, логично је претпоставити, а истраживања су и доказала везу између материјализма и депресије и друштвене анксиозности, као и мање среће, мањег задовољства животом (Касер 2002: 18). Развој материјалистичких вредности је свакако потпомогнут, ако не и у највећој мери условљен социокултурним контекстом. Главне узроке материјализма Касер и Канер (2004: 11) виде у искуствима која изазивају осећање несигурности (нпр. велика стопа незапослености која води неизвесности опстанка на тренутном радном месту, здравствена нега која није гарантована, ризик од губитка имовине под хипотеком и слично) и у изложености друштвеним моделима који охрабрују материјалистичке вредности.

Након „планираног застаревања“, да би се производња и потрошња још више убрзале, дошло се на идеју „перципираног застаревања“ које ће људе терати да мењају производе чак и када они функционишу. Ту на сцену ступа оглашивачка индустрија са основама потрошачке културе: ствари се не купују првенствено због њихове корисности (утилитарне вредности) већ због доприноса статусу, имици, идентитету купца, или једноставно због тога што је купац тако изманипулисан да мисли да постоји потреба (која уствари вештачки и јесте створена, па је заиста постала реална за психу купца) коју тај производ или искуство задовољавају. Упростијено – купује јер мисли да ће га то усрећити. Потрошачко понашање је у великој мери условљено нетачним предвиђањем шта ће нас учинити задовољним или срећним, али чак и када „погодимо“ одговор на то питање, прецењујемо јачину и трајање осећања (Вилсон, Гилберт 2005: 131). Иако је општепознато, а и научно доказано, да се људи на све (у одређеној мери, наравно) навикну, а посебно „да је лако навићи се на добро“, људи ипак греше. Када задовољство због неке ствари или појаве почне да јењава, обично праве следећу грешку у низу: траже срећу у следећој куповини. Додатно, истраживања су показала да ће особа која је тужна и при том је фокусирана на себе дати више новца за одређену робу, него неко ко није фокусиран на себе и није тужан (Крајдер и др. 2008: 525). Можемо се, према томе, запитати да ли су рекламе уједно и покушај да се гледаоци онерасположе – нису довољно лепи, мршави, „конектовани“, (...) – а тек онда нуђење решења, при том рачунајући да дискрепанција између цене коју би платили за чисто утилитарне димензије те робе и реалне цене неће бити примећена.

У потрошачком друштву уређеном према „мушким вредностима“ мора се бити срећан према калуку, и нажалост, ретки су људи који успевају да пронађу и да се држе сопственог мерила среће. У недостатку пожељних особина, оне се морају глумити. Мотивисаност, енергичност, екстровертност, амбициозност и спремност за тимски рад – неки су од примера из пословне сфере. Мора се бити убедљив чак и по питању онога шта се прижељкује, толико убедљив да човек успе и самог себе да завара. Треба желе-

ти оно што је систему или друштву потребно да човек жели, не доводећи никад у питање аутентичност жеље.

Да ли је заиста толико важно купити одређену марку аутомобила да би се због тога 2 године радило прековремено и тако изгубили бројни опуштајући тренуци са блиским особама? Да ли је заиста толико испуњавајуће постати извршни директор да би 10 година живота било фокусирано само на тај циљ, и најзад дошло на позицију која подразумева константан стрес. Екстринзично оријентисане индивидуе значајније него интринзично оријентисане прецењују позитивне ефекте оваквих циљева, занемарујући притом оне негативне (Шелдон и др. 2010: 153).

Новац је наравно неопходан, не само за одржавање базичних људских потреба, већ и као средство помоћу којег се остварују друге потребе као што су друштвене или потребе у вези са самоостварењем, остваривање индивидуалности, осећај припадања групи и слично. Проблем настаје када материјално постане главни приступ тражења смисла у животу, или дефинисања сопственог идентитета, када се средство почне сматрати циљем. Стремљење ка богатству и поседовању данас је релативно тесно повезано са жељом за славом у смислу популарности и „правим“, популарним, тренутно „ин“ имицом. Веза између материјалистичких вредности и високог вредновања имица и популарности, познатости, суштинска је: обе појаве подразумевају да се самовредновање заснива или покушава засновати на нечему изван саме индивидуе и укључује жељу за спољашњим наградама и похвалама и дивљењем околине (Касер 2002: 9). У потрошачким културама као што је америчка подржавају се и подстичу ове вредности, јер, изгледа, дочаравају осећај моћи и успеха. Касер и Рајан подводе их под три типа материјалистичких вредности: финансијски успех, друштвено признање и привлачан изглед, а доказали су да они који високо вреднују један од ових склопова, обично вреднују и друга два (Касер 2002: 9). Бројна истраживања потврдила су негативну корелацију између материјалистичких циљева и благостања, као и повезаност материјалистичких вредности са ниском самоактуализацијом, антисоцијалним понашањем, нарцисизмом и зависношћу од супстанци (Касер 2002: 12-14). И адолесценти и одрасли који су више окренути материјалистичким вредностима „пријављивали“ су мање самоактуелизације (људи мотивисани растом, смислом (значањем) и естетским вредностима пре него несигурношћу или покушајима да се уклопе у оно што други људи очекују) и виталности¹³, а више депресије него они који нису окренути овим вредностима (Касер 2002: 7). Они су, штавише, пријавили и више физичких симптома болести (главобоље, бол у леђима или у мишићима), него индивидуе са друкчијим вредносним системом.

Шта утиче на појаву или јачање материјалистичких вредности? Поред осећаја несигурности, истиче се изложеност медијима. Истраживања су

¹³ Виталност се односи на психолошки раст и на енергију која прати аутентично самоизражавање. Витални људи ће се осећати енергично, будно – преплављени дивним осећајем „бити жив“.

показала да гледање телевизије, првенствено забавног програма: серија, ток-шоу емисија и слично, подстиче статусно оријентисану потрошњу, као и да они који много гледају ове програме почињу да се пореде са богатима, и потцењују своје приходе, дакле долази до слабљења осећаја задовољства животом (Касер 2002: 12-31).¹⁴

Друштвени критичари и психолози упозоравали су на то да потрошачка култура развија нарцисистичке тенденције – довољно је погледати рекламе. Нарцисистичка жеља за спољашњом потврдом одлично се уклапа са концептом материјалистичких вредности као екстринзичних и фокусираних на похвалу околине (Касер 2002: 12). У складу са Касеровим закључцима су и претпоставке теорија о „нарцисоидној генерацији или култури“. Истраживања су показала да адолесценти постају све више фокусирани на себе (Твенци и др. 2008: 891-2), нереалистично амбициозни (Рејнолдс и др. 2006: 186) и окренути материјалном успеху (Твенци и др. 2010: 22) – индивидуалистичке вредности које су у складу са „вредношћу“ славе. Дело Кристофера Лаша (1979) сада добија све јачу поврду у култури нарцисизма где слаб осећај селфа све бучније тражи константну екстерну валидацију. Према Фрому (1986), људи тзв. тржишне оријентације своју вредност мере оним што је тржиште спремно да „плати“, па ако не успеју да се „продају“ осећају се бескорисно и све више као ствар. Неко ко себе третира као ствар тешко да ће умети друге да третира као циљ по себи, а не само као средство.

Ни љубав није ослобођена тржишних мерила. Фром (1956: 3) сматра да се двоје данас „заљубљују“ када „осећају да су нашли најбољи расположив предмет на тржишту, уважавајући ограничења властитих прометних вредности.“ Већина људи не разликује довољно појмове заљубљености и вољења, те та заблуда, додатно, води узалудним потрагама за особом која ће заувек будити јака осећања и која ће бити толико добра подлога за пројектовање идеализоване слике, да се ова друга никада неће распасти пропуштајући реалну особу у први план. Фром (1956: 2) примећује да већина људи покушава да стекне особине које би их учиниле „вредним љубави“, али да се иза ове синтагме крије друкчије значење: „бити популаран“ или „нагласити сексуалну привлачност“, у зависности од пола и преференција. Слобода избора брачног партнера романтичну је љубав ставила на пиједестал, и према, Фрому, увећала важност објекта љубави у односу на функцију вољења.¹⁵ Будући и сама потенцијални објект, особа покушава другима

¹⁴ Једна од стратегија би, стога, могла бити смањење рекламирања, увођење медијског образовања, али све то у склопу са промовисањем интринзичних вредности: расти као личност, бити близак са породицом и пријатељима, и преузимање одговорности за побољшање света. Не само да интринзичне вредности помажу личну, друштвену и еколошку добробит, већ и имунизирају људе против материјализма.

¹⁵ Овај текст је замишљен превасходно као врста друштвене критике, те љубави стога није посвећен који би требало да има у вези са потрагом за срећом.

да представи своју персону, маску за јавност, а не саму себе, што многе води у депресивна стања, између осталог, јер увек имају утисак да нису заиста вољени, али првенствено јер сматрају да нису ни вредни љубави. Типичан пример је легенда о Норми Џин која је, наводно, све време глумила Мерилин Монро, а уствари прижељкивала да је неко воли онакву каква јесте. Да ли је у конкретном случају ико имао приступ до праве Норме Џин, или не – за ову расправу је ирелевантно. Битно је уочити схему у коју многи улажу доста времена и енергије – на пример кроз креирање идеализованих или у крајњу руку побољшаних профила на друштвеним мрежама, на послу, где, како је Фром сматрао, продају своју личност или део ње, или чак и у кругу својих пријатеља. Све већи број људи живи у страху од одбацивања због некомпатибилности са нормама друштва.

У сусрету са нереалним било сопственим било очекивањима околине, људи покушавају да нађу „магична“ решења, од чега највише профитира тржиште „самопомоћи“. Један од типичних примера је позитивно мишљење које би, према разним бестселерима ове врсте, требало да мења реалност. Оливер Буркеман (2012) указује на негативне ефекте овог феномена. Навешћу три упечатљива примера: „Треба веровати у себе, чак и када су околности такве да циљ изгледа неостварив“, подизање самопоуздања кроз афирмације и визуализација циља. Буркеман (2012: 39) наводи пример планинара који су умрли јер су следили први савет – наставили су да се пењу упркос свим упозорењима да би требало да се врате. Циљ је постао део њиховог идентитета и нису желели да оно што јесу постане инфицирано несигурношћу. Иако, већина људи не плати животом овако екстреман став да треба наставити ка циљу и веровати упркос свему, многи изгубе велики део живота и енергије, и заврше дубоко разочарани у себе не схватајући никад прави разлог неуспеха, што их лако може водити даље у подједнако узалудне или опасне подухвате. Примери данашњице су они који жарко желе да се нађу под светлима рефлектора или они који желе да постану милионери, по могућству пре тридесете, што им се у медијима, а посебно у оваквим приручницима, представља као могуће. Истраживања су показала да су афирмације подједнако опасне за већину – јер управо већина оних који у њима виде спас заправо пати од ниског самопоуздања. За њих је порука „сваког дана у сваком смислу напредујем“ у колизији са сликом о себи и производи бујицу негативних, оптужујућих мисли (Буркеман 2012: 13). И, најзад, позитивне фантазије односно замишљање идеализоване будућности, супротно прокламованим ефектима, уствари утичу на смањење енергије, уместо покретања енергије као што је случај код очекивања напора (Капс, Отинген 2011: 719-20). Дакле, што их неко чешће практикује и што су слике позитивније¹⁶, то су мање шансе да ће у њима успети. Човек се враћа самоме себи и заокупљен је својом сопственошћу, само када прома-

¹⁶ У оваквим књигама се управо и препоручује визуализовање што идеалнијих циљева, јер „немогући циљеви не постоје“.

ши своју мисију, „када не успе да пронађе смисао у свом животу“ (Франкл 2009: 39).

Преокупираност собом обично се наводи као једна од карактеристика индивидуализма, уз егоцентричност, прекид стабилних емотивних веза са другима. Пречесто се, можда зато што је индивидуализам прерастао у своју крајност, заборављају његове позитивне одлике. За разлику од материјализма, индивидуализам у виду аутономије, слободе избора животних путања, атрибуција успеха сопственим активностима, или „афективна и интелектуална аутономија“ која подразумева потрагу за афективно пријатним искуствима, култивисање и изражавање идеја и интелектуалних праваца као и проналажање смисла у сопственој јединствености, доприноси већем благостању, али само онда када постоји баланс између људске потребе за аутономијом и потребе за повезивањем. Ипак, требало би обратити пажњу на карактеристике датог друштва. Виинховен (1999) је уочио да иако индивидуализам корелира позитивно са срећом у богатијим земљама, у сиромашнијим постоји обрнута тенденција. Неколико студија је показало да средња и виша класа у оквиру исте земље показују јачу оријентацију ка индивидуализму од радничке и нижих класа (Холт 1998: 2-5; Триандис, Гелфанд 1998: 118). У друштву или класи где особе више зависе од групе, због материјалне и друштвене подршке, можда није пожељно промовисати крајњи индивидуализам попут америчког. Могуће је да се ради о извесној еволуцији, која није завршена индивидуализмом већ следи фаза синтезе најбољег из индивидуалистичких и колективистичких вредности, односно оних карактеристика које суштински задовољавају људске потребе. На пример, потреба за аутономијом која је уствари заснована на универзалној потреби за самоодређењем тј. потреби човека да „доживљава себе као главног узрочника и покретача властитог понашања и деловања“ (Миливојевић 2011: 198). С друге стране, колективистичка друштва би могла да нас подуче стварању чврстих и дуготрајних веза са другима, уместо површних контаката претераног индивидуализма, као и активнијем друштвеном животу, пружању и примању друштвене подршке, што је, како се показало, пут ка већем задовољству животом.¹⁷

Закључак

Фром (1979) сматра да је западно друштво „скренуло са стазе“ када је почео све јачи и јачи фокус на производњу, тиме стварајући јаз између интелекта и емоција. За производњу је неопходан интелект који јача, а осиромашује се емотивни живот. Као последица примата разума (интелекта), као органа „теоријско-знанствене спознаје, над умом“ (Кангрга 1984: 40) дошло је до типично грађанско-капиталистичког поимања човека-субјекта

¹⁷ Овде постоји и елемент обрнуте каузалности: вероватније је да ће се срећнији људи овако понашати.

искључиво као рес когитанс. „У овој епохи постварености свега што јесте (...) човек све око себе посматра као искористиво или сировину, односно као средство манипулације“ (Кангрга 1984: 41). Најкраће: примат разума над умом је лишио и живот и свет смисла.

Потрага за срећом, која подразумева фокусирање на себе и снажну жељу да се постане срећнији је, заправо, увек безумна, јер је гарантовано неефикасна на дужи период. „Човек ужива утолико мање задовољства уколико више покушава“ (Франкл 2009: 36). Управо као и задовољство и срећа је споредан производ, који је даљи што је више циљ. Она је нуспродукт делања и размишљања. Срећа би требало да произлази из креативне, истинске повезаности, свесности, и одговора на све, човека и природу. Она не искључује тугу. Одговор у односу на живот није увек срећан, али је битно да одговор постоји. „Срећа произлази из доживљавања продуктивног живота и из коришћења снаге љубави и ума, која нас сједињује са светом. Срећа је стање јаке унутрашње активности и доживљавање повећане животне енергије, која настаје у продуктивном односу према свету и према нама самима“ (Фром 1989: 152). Све док се смисао живота проналази у новцу, или другим стварима изван самог човека, човечанство ће остати у „егзистенцијалном вакууму“, односно људи ће живети несвесни бесмисла, али ипак осећајући његов мрак и хладноћу, осећајући испразност.

Литература

- Брдар и др. 2009: I. Brdar, D. Miljkovic, M. Rijavic, Life Goals and Well-Being: Are Extrinsic Aspirations always Detrimental to Well-Being? *Psychological Topics*, 2009, Vol. 18, 317–334.
- Бремер 2011: R. H. Bremner, Theories of Happiness: On the Origins of Happiness and Our Contemporary Conception, Bonn, Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn.
- Буркман 2012: O. Burkeman, The Antidote: Happiness for People Who Can't Stand Positive Thinking, Faber & Faber.
- Ваис и др. 2008: A. Weiss, T.C. Bates, M. Luciano, Happiness is personality thing: The genetics of personality and well-being in a representative sample, *Psychological Science*, 19, 205-210.
- Ванстинкисте и др. 2007: M. Vansteenkiste et al, Examining the relations among extrinsic versus intrinsic work value orientations, basic need satisfaction, and job experience: A self-determination theory approach, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 80, 251-277.
- Виинховен 1999: R. Veenhoven, Quality-of-life in individualistic society: A comparison of 43 nations in the early 1990's, *Social Indicators Research*, 48, 157–186.
- Вилсон, Гилберт 2005: T. Wilson, D. Gilbert, Affective forecasting: Knowing what to want, *Current Directions in Psychological Science*, 14(3), 131-134.

- Голам 2013: М. Golam, *Does Life Satisfaction Explain Body Mass Index? Policy Implications of Subjective Wellbeing in Obesity Interventions* доступно на <http://ecommons.usask.ca/bitstream/handle/10388/ETD-2013-08-1230/MUNIR-THESIS.pdf?sequence=3>
- Де Нев 2011: J. de Neve, Functional polymorphism (5-HTTLPR) in the serotonin transporter gene is associated with subjective well-being: evidence from a US nationally representative sample, *Journal of Human Genetics*, 56, 456-459.
- Depression Facts & Statistics
<http://www.depressionperception.com/depression/depression-facts-and-statistics.html> 11.10.2013
- Depression Fact sheet N°369 October 2012,
<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs369/en/index.html> 11.10.2013.
- Деси, Рајан, 2000: Е. L Deci, R. М Ryan, The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior, *Psychological Inquiry*, Vol. 11, No. 4, 227–268.
- Динер, Динер 1995: Е. Diener, С. Diener, The wealth of nations revisited: Income and quality of life, *Social Indicators Research*, 36, 275–286.
- Динер и др. 1995: Е. Diener, М. Diener, С. Diener, Factors predicting the subjective well-being of nations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 851–864.
- Динер, Оиши 2000: Е. Diener, S. Oishi, *Money and happiness: Income and subjective well-being across nations*, In Е. Diener, & Е. Suh (Eds.), *Culture and Subjective Well-Being*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Динер и др. 2003: Е. Diener, S. Oishi, R. Е. Lucas: Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life, *Annual Review of Psychology*, 54, 403-425.
- Динер и др. 2013: Е. Diener, S. Oishi, К. Ryan, Universal and cultural differences in the causes and structure of “happiness” – A multilevel review. In С. Keyes (Ed.), *Mental well-being: International contributions to the study of positive mental healths*, (pp. 153-176) Dordrecht, Netherlands: Springer.
- Кангрга 1984: М. Кангрга: *Пракса, вријеме, свијет*, Београд: Полит.
- Капс, Отинген 2011: Н. Kappes, G. Oettingen: Positive fantasies about idealized futures sap energy, *Journal of Experimental Social Psychology*, 47 (4), 719-729.
- Касер, Рајан 1996: Т. Kasser, R. М. Ryan: Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 80-87.
- Касер 2002: Т. Kasser, *The High Price of Materialism* Cambridge Mass./London, England: The MIT Press.

- Касер, Канер 2004: T. Kasser, A. Kanner, *Psychology and consumer culture: The struggle for a good life in a materialistic world*, (pp. 11-28). Washington, DC, US: American Psychological Association.
- Крајдер и др. 2008: C. E., Cryder, J. S. Lerner, J. J. Gross, R. E. Dahl: Misery Is not Miserly: Sad and Self-focused Individuals Spend More, *Psychological Science*, 19, 525-530.
- Лаш 1979: C. Lasch: *The Culture of Narcissism, American Life in an Age of Diminishing Expectations*. W.W. Norton: London.
- Лејн 2000: R. E. Lane: *The Loss of Happiness in Market Democracies*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Ликен 1999: D.T. Lykken. *Happiness: What studies on twins tell us about nature, nurture and the happiness set-point*, New York: Golden Books.
- Љубомирска и др. 2005: S. Lyubomirsky, K. M. Sheldon, D. Schkade, Pursuing happiness: The architecture of sustainable change, *Review of General Psychology*, 9, 111–131.
- Мајерс 2000: D. G. Myers, The funds, friends, and faith of happy people, *American Psychologist*, Vol 55(1), 56-67.
- Маркс 1978: К. Маркс, *Капитал*, I том, Београд: Просвета.
- Медина 2008: J. Medina, *Brain rules*, Seattle, WA: Pear Press.
- Рејнолдс и др. 2006: J. Reynolds, M. Stewart, R. MacDonald, L. Sischo, Have adolescents become too ambitious? High school seniors' educational and occupational plans, 1976 to 2000, *Social Problems*, 53, 186-206.
- Твенци и др. 2008: J. M. Twenge, S. Konrath, J. D Foster, W. K. Campbell, B. J Bushman, Egos inflating over time: A cross-temporal meta-analysis of the Narcissistic Personality Inventory, *Journal of Personality*, 76, 875-902.
- Твенци и др. 2010: J. M. Twenge, S. M. Campbell, B. J. Hoffman, C. E. Lance, Generational differences in work values: Leisure and extrinsic values increasing, social and intrinsic values decreasing, *Journal of Management*, 5, 1–26.
- Триандис, Гелфанд 1998: H.C. Triandis, M.J. Gelfand, Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 118–128.
- Франкл 2009: В. Франкл, *Психотерапија и егзистенцијализам – Смисао и друштвено здравље*, Београд: Жарко Албуљ.
- Фром 1956: E. Fromm, *The Art of Loving*, Harper & Row.
- Фром 1979 : E. Fromm, Interview about his book "To Have or to Be?" <http://www.youtube.com/watch?v=BzpT1mZf718> 29.09.2013.
- Фром 1989: Е. Фром, *Здраво друштво*, Загреб: Напријед.
- Фром 1986: Е. Фром, *Човјек за себе*, Загреб: Напријед.
- Халивел и др. 2012: J.Helliwell et al, *World Happiness report*, the Earth Institute – Columbia University.

- Хелиген 2002: F. Heylighen, *Complexity and Information Overload in Society: why increasing efficiency leads to decreasing control*, dostupno na: <http://pespmc1.vub.ac.be/Papers/Info-Overload.pdf>
- Холт 1998: D.B.Holt, Does cultural capital structure American consumption? *Journal of Consumer Research*, 25, 1–25.
- Хофстеде 1980: G.H. Hofstede, *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*, Sage Publications Inc.: Newbury Park, CA.
- Чиксентмихали 2008: M. Csikszentmihalyi, *Flow -The Psychology of Optimal Experience*, Harper Collins e-books, New York.
- Шелдон и др. 2003: K. M.Sheldon, A. J. Elliot, R. M. Ryan et al, Self-concordance and subjective well-being in four cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35, 209-223.
- Шелдон и др. 2004: K. M.Sheldon, R. M. Ryan, E. L. Deci, T. Kasser, The independent effects of goal contents and motives on well-being: It's both what you pursue and why you pursue it, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 475-486.
- Шелдон, Љубомирска 2007: K. M. Sheldon, S. Lyubomirsky, Is It Possible to Become Happier? (And If So, How?) *Social and Personality Psychology Compass* 1/1: 129–145.
- Шелдон, Нимек 2006: K. M. Sheldon, C. Niemiec, It's not just the amount that counts: Balanced need satisfaction also affects well-being, *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 331-341.
- Шелдон и др. 2010: K. M. Sheldon, A. Gunz, C. P. Nichols, Y. Ferguson, Extrinsic value orientation and affective forecasting: Overestimating the rewards, underestimating the costs, *Journal of Personality*, 78(1), 149-178.
- Шолон и др. 2004: C. N. Scollon, E. Diener, S. Oishi, R. Biswas-Diener: Emotions across cultures and methods, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 35: 304-326.

Секција за новинарство

GLOBALIZACIJA ILI SUNOVRAT U TABLOIDNO DRUŠTVO

Definisanje pojma tabloida i istorijat njihove pojave u Srbiji

Tabloidi su dnevna ili periodična glasila koja se sadržinom (izborom tema i senzacionalističkim načinom obrade) i formom (duplo manji format od klasičnog novinarskog) razlikuju od tkz. ozbiljne, informativne, političke dnevne ili nedeljne štampe. Stalno rastući broj tabloida svugde u svetu svedoči o činjenici da je XXI vek – vek tabloidnog novinarstva. „Kritičari masovnih medija skloni su da zakluče da ima naznaka da kvalitetan, tkz. ozbiljni žurnalizam ustupa mesto populističkoj, globalističkoj *infotainment*, informativno-zabavnoj kulturi u kojoj dominiraju sadržaji pre svega posvećeni slavnim ličnostima (*celebrity*). Tabloidizacija se često izjednačava sa vulgarnim, odnosno trivijalnim. Niz autora tvrdi da ozbiljan, istraživački, tkz. *hard* žurnalizam ustupa prostor lakšem, *softer*, površnijem, zabavnijem. *Human interest* zamenjuje *public interest* (v. Allan 1988: 203). Jedan od važnih segmenata u istoriji novinarstva je upravo i istorijat tabloida koji su se na svetskoj medijskoj sceni pojavili u prvoj polovini 19. veka (Ibidem 1988: 328), da bi danas doživeli snažnu ekspanziju. Preteče tabloida u Srbiji pojavile su se 70-ih godina dvadesetog veka. Njihov naslednik bio je *Nedeljni telegraf*, nastao podelom *Telegrafa* na *Dnevni telegraf* i *Nedeljni telegraf*. Prvu poslovnu godinu, 1997, (*Slobodna Evropa*, decembar 2005) ovaj list dočekuje sa tiražom od 130 hiljada prodatih primeraka, što ga je ustoličilo kao ravnopravnog takmaca sa do tada neprikosnovenim *Večernjim novostima* i ranije *Politikom*.

Početne ocene o JUL-ovskim i udbaškim novinama, pokrenutim da bi se razbijao opozicioni blok, kasnije su zamenjene tvrdnjom da se radi o jednom od ostrva slobodne reči u Srbiji. Na samoj granici između tabloida i onoga što se obično naziva ozbiljnom dnevnom štampom, krajem devedesetih godina u XX veku našli su se listovi kao *Blic* i *Glas javnosti* koji su formom usvojili tabloidni model, manji, prijemčiviji format, ali su angažovanjem respektabilnih novinarskih imena, pre svega kao kolumnista, uspeali da se izdignu iznad domena klasične žute štampe. Danas, *Glas javnosti* postoji još samo u onlajn izdanju (poslednji štampani broj izašao je 16. januara 2010. i sada ovaj list u onlajn izdanju objavljuje samo agencijske vesti).

Kuriozitet naše medijske scene, posle petooktobarskih promena 2000. godine, predstavlja činjenica da su među dnevnim listovima pokretani uglavnom

* sanjadom@eunet.rs

samo tabloidi, a kretanje njihovih tiraža kao da potvrđuje hipotezu da je demokratija mnogo podsticajnije za bulevarsku, nego za ozbiljnu štampu.

Prvi ozbiljan tiražni prodor na medijskom tržištu čini dnevni list *Nacional*, koji ubrzo postaje najznačajniji poligon sa koga se lansiraju napadi na pojedine ljude iz bližeg okruženja premijera Zorana Đinđića, pa i na premijera samog. *Nacional* je u vreme vanrednog stanja, posle Đinđićevog ubistva, prestao da izlazi jer je pokrenut postupak stečaja nad firmom koja ga je izdavala.

Posle nekoliko relativno neuspešnih pokušaja osnivanja tabloida, poput lista *Balkan*, na medijskoj sceni Srbije pojavio se tiražno najznačajniji tabloid *Kurir*. Niskom cenom, fokusiranjem na nekoliko udarnih tema (politika, estrada, erotika) i spremnošću da ignoriše brojne odredbe novinarskog kodeksa, za kratko vreme uspeo je da tiraž dovede do u Srbiji nezamislivih 200 hiljada prodatih primeraka, što ga je učinilo jednim od dva najčitanija dnevna lista u Srbiji. Iako u *Kuriru* ne prežu od otvorenih kampanja protiv aktera političke scene, ne može se osporiti da je ovaj list prvi obelodanio i neke afere, poput tragične pogibije vojnika na Topčideru ili nezakonitog povećanja poslaničkih plata. *Kurir* je doživeo raspad – deo redakcije formirao je novi list – *Press*, a vlasnik je angažovao druge saradnike koji su nastavili da uređuju novine po oprobanoj principu. U međuvremenu, *Press* je, takođe, nestao sa medijske scene i ostao da izlazi samo u elektronskom izdanju. U paničnoj težnji za tiražem, domaći tabloidi se ne ustežu od kršenja elementarnih etičkih i profesionalnih pravila novinarskog rada. Komparacija sa klasičnim svetskim tabloidima, koji se pretežno bave privatnim životom javnih ličnosti, pokazuje da tabloidi u Srbiji imaju izrazito politički karakter. To se lako da objasniti činjenicom da je ovo sredina u tranziciji koja je učestvovala u nizu ratnih sukoba, pretrpela bombardovanje, gde su brojna nerasvetljena ubistva česta pojava, tako da su ovde sve afere javnog života snažno politizovane. Politička scena je, na žalost, i dalje tiražno atraktivnija od ostalih.

Do pojave tabloida u Srbiji došlo je, pre svega, iz komercijalnih razloga. Tabloidi su naišli na upražnjen medijski prostor, jer mnoge značajne teme koje interesuju prosečnog čitaoca, kao posledice rata i privredne afere, pitanje odgovornosti za ratne zločine, brojna ubistva, učestale pljačke, umnožene prevare koje su učinjene u deceniji iza nas, nisu dobile ni politički, ni sudski, pa ni medijski epilog. Analiza tabloida pokazuje da oni cvetaju u uslovima u kojima ne postoji odgovornost za javno izgovorenu reč, jer u društvu i inače nema odgovornosti za mnoga kršenja zakona i krivična dela. Te odgovornosti nema u dovoljnoj meri ni među relevantnim akterima na političkoj sceni, u Parlamentu i vladi, odnosno ona izostaje na svim nivoima funkcionisanja vlasti i političkih stranaka.

Proces globalizacije pomogao je da se tabloidizacija još snažnije proširi i još jače ukoreni. Pošto je zabavna industrija zamenila relevantnu kulturnu scenu, trač rubrike ozbiljnu kritiku, kao vodeći analitički novinarski žanr, a *Veniti Fer* i *Njujorker* nas izveštavaju pre svega o sportskim zvezdama, glumcima i političarima, korporacijskim velikanima, njihovim bazenima i luksoarnim vilama, logično je da će ovaj model biti kopiran u štampi širom sveta, jer donosi tiraž u trenutku kada je on u stalnom opadanju.

Kriza kulturnog sadržaja u dnevnoj štampi kao posledica globalizacije

Vek u kome živimo doba je kada smo prezasićeni informacijama. Svakodnevno putem različitih medija primamo ogroman broj poruka. Tokom jedne godine, u SAD se, na primer, objavi oko 200 000 knjiga, radio stanice emituju približno 70 miliona sati programa, dok televizije proizvode oko 58 miliona sati televizijskog programa. „Od dana vašeg rođenja proizvedeno je više informacija nego tokom čitave zabeležene istorije pre njega, a polovina ukupnog broja naučnika u našoj istoriji živi danas i proizvodi informacije“ (v.Poter 2011: 24). Svake godine objavljuje se sve više knjiga. Ako biste se odlučili da pročitate sve ono što je objavljeno tokom jedne godine, morali biste da pročitate po jednu knjigu na svaka tri minuta, odnosno oko pet stotina knjiga dnevno. Ovo se, naravno, odnosi samo na noviju svetsku produkciju, a ne i na klasike. Postavlja se pitanje koliko se od novih, upravo objavljenih knjiga zaista pročita, koliko se i kako o knjizi i kulturi u celini piše, koliko su novinari sami obrazovani i koliko su u stanju da nam ovu zastrašujuću količinu informacija selektuju, pojašne i strukturisu, u doba sveopšte krize, koja je zahvatila i Srbiju, pustošeći je i na materijalnom, ali i na svim ostalim poljima, pa i kulturnom i medijskom. Pre godinu dana objavljeni su kod nas rezultati do kojih su došli studenti master studija Fakulteta političkih nauka u Beogradu, a koji su proučavali tretman knjige u srpskim medijima. Rezultati su bili daleko od ohrabrujućih – osim Radio Beograda 2 i specijalizovanih dodataka posvećenih knjizi, koji se objavljuju kao dodaci dnevnim listovima, uvek vikendom, o knjizi se u srpskim štampanim medijima ne piše dovoljno, a izveštava se bez neophodne studioznosti i dubljeg poniranja. Ovaj rad fokusirao se i na praćenje i analizu kulturnih rubrika u tri srpska dnevna lista, „Politici“, „Večernjim novostima“ i „Danasu“ i ima za cilj da pokaže kako je proces tabloidizacije ušao i na teren tkz. ozbiljne i kvalitetne štampe. Analizi se pristupilo empirijski i konceptualno, kao i kvantitativno i kvalitativno. Analiza kulturnih rubrika ukazala nam je na ozbiljnu krizu štampe, pre svega zato što se najeljniji novinarski žanrovi gube, a zatim što se tabloidizovan sadržaj, polako ali sigurno, ustalio i na stranicama ovih uglednih dnevnih novina i to kao – stalna rubrika.

Globalizacija kao uzrok nestanka pojedinih novinarskih žanrova

Analiza „Politike“, „Večernjih novosti“ i „Danasa“ ukazuje nam da su u pitanju tri različita lista koja suštinski na vrlo sličan način pišu o kulturi. U sva tri lista preovlađuje faktografija, vesti pisane na način obrnute piramide, izveštaji, često interpretativni, intervjui pitanje - odgovor. Malo je kritičkih napisa, još manje ostalih oblika analitičkog novinarskog izražavanja. Zanimljivo je da tokom jedne nedelje nismo naišli ni na jedan komentar niti intervju profil, kao što su izostale i reportaže i crtice. (Feljtone sva tri lista objavljuju na posebnim stranicama). Izuzetak sa reportažama, načinjen je jedino u „Politici“, gde se nalazi jedna reportaža o ličnosti, u proseku jednom sedmično. Čini se da je želja sva tri

lista da informišu čitaoce, ali se lako zapaža da i u „Politici“, baš kao i u druga dva lista, ima vrlo malo vesti i izveštaja iz svetske kulture. Osim jednog intervjua pitanje - odgovor u „Politici“ sa svetski poznatim glumcem, ni u jednom listu ne možemo naići ni na kakvu drugu ekskluzivnu informaciju koja bi privukla i one čitaoce kojima kulturna rubrika u žurnalizmu možda nije prioriteta. Jasno je da manjak sredstava diktira i sadržaj i kvalitet rubrika. Naravno da bi bilo više spoljnih saradnika, vrsnih kolumnista, kada bi novine imale finansijske mogućnosti za takvu saradnju. Adrenalinska pisanja različitih tekstova od strane najboljih novinarskih pera sve su ređa – jednostavno, sa bedom koja uzima maha u zemlji, a materijalnu bedu uvek prati duhovna, slabe i odlučnost i kreacija i volja. Beda usporava i obesnažuje. Zbog toga nema više odličnih pera angažovanih da na dobrovoljnoj osnovi napišu vrcav, analitičan tekst i svesne da im nedostaje domaći elitizam u rubrikama, sva tri lista okreću se informisanju kao najvažnijem zadatku i najčešće pišu o pozorišnom, filmskom, književnom i likovnom kulturnom životu i događajima koje vezujemo za te četiri umetnosti. Dakle, izostanak, gotovo izumiranje najelitnijih novinarskih, analitičkih žanrova ukazuju na trajni pad kvaliteta u našoj dnevnoj štampi. No, u doba globalizacije, sličan koncept nude i svetski poznati i priznati štampani mediji. Što se tabloidizacije domaćih medija tiče, zanimljivo je da su i „Politika“ i „Večernje novosti“, baš kao i „Danas“, uvele stalne rubrike „lakšeg“ sadržaja i ovo je, naizgled samo, neprimetan put kako tabloidizacija ulazi i ove listove. Tako je karakteristično da je veći prostor od onog koji je u „Politici“ posvećen kulturnoj rubrici, posvećen novouvedenoj rubrici „Spektar“, koja ima „lakši“ sadržaj i obim od tri stranice, a pored dnevno aktuelnih tekstova posvećenih televizijskom programu, sadrži i dve stranice na kojima se piše mahom o zabavnim temama, od kojih su neke i polutabloidnog karaktera – odnose se na detalje iz privatnog života slavnih. Ukratko, više pažnje se u najstarijem dnevnom listu na Balkanu posvećuje zabavi nego kulturi, što automatski navodi na zaključak da je i „Politiku“ dotakao sveopšti talas „tabloidizacije“ i krize kvaliteta. Kao da su tabloidizacija i globalizacija išle zajedno. Zanimljivo je, ponavljamo, da je obimna i redovna rubrika sa „lakšim“ sadržajem, ušla i u „Večernje novosti“, kao i u „Danas“. „Večernje novosti“ su uvele rubriku „Spektakl“, koja obuhvata isto ili više prostora nego kulturna rubrika – uvek dve stranice, a po odabiru tema (detalji iz života javnih ličnosti, napisi o glumcima iz različitih televizijskih serijala, popularno nazvanih „sapunice“, itd.), slobodno se ove dve stranice mogu svrstati u rubriku tabloidnog karaktera. Zanimljivo je da je kulturi u „Večernjim novostima“ posvećeno isto prostora koliko i – televizijskom programu. Da li to znači da su kulturna rubrika i televizijski program od podjednake važnosti za čitaoca ili da je televizija jednako kultura u „Večernjim novostima“? Ukoliko sada povežemo kao ponudeni televizijski medijski sadržaj u Srbiji i tabloidno-umno-kancerogeni sadržaj, odnosno emisiju „Veliki brat“, jasno je u kom bi odnosu moralo da se piše o kulturu i o televizijskom sadržaju. Dajući im približno jednak prostor, kao da se poručuje čitaocima da je izlazak knjige jednog laureata Nobelovre nagrade podjednako važno kao i taj po ukus, svest i um kontaminirajući televizijski sadržaj.

“Danas” izlazi na trideset dve stranice, kulturi je posvećeno po dve stranice, baš koliko i televizijskom program, sportu tri stranice, a lakšim sadržajima, koji se nalaze u okviru rubrika “Scena” i “feljton/zabava” dve. Na stranicama “Scene” nalaze se tekstovi najčešće vezani za koncerte, modu i muziku. Ono što se najpre uočava jeste da u sva tri lista kulturna rubrika zauzima tek 0,5 posto sadržaja. Ono što je u odnosu na prethodne decenije novina je uvođenje stalnih rubrika zabavnog karaktera u sva tri lista. Uočljivo je da je najmanje tabloidan “Politikin” “Spektar”, da se “Danasova” “Scena” nalazi na sredini, a da je rubrika “Spektakl” u “Večernjim novostima” sa najviše elemenata tabloidnog sadržaja (zadovoljava samo čitalačku radoznalost, a ne edukuje, niti socijalizuje, kao što ne informiše, pošto su informacije koje ona nudi čist infotainment). Uostalom, ako “Volstrit žurnal” i “Njujork tajms” pišu danas “bez ikakvog pokušaja da predstave i analiziraju širi društveni, ekonomski, kulturni i ekološki kontekst”, zbog čega bi siromašni novinari “Politike” ili “Danasa” pisali drugačije? Makluonovo globalno selo postalo je stvarnost. Ili se to postvarila Orvelova “1984” ? Ili pak njegova “Životinjska farma”... Bilo kako bilo, o “farmama” druge vrste na televiziji je neprekidno reč. A o propasti pravih farmi se čuti. Baš kao i o umiranju kulture na stranicama kulturnih rubrika. Prihvatajući globalno, pristali smo na lagano odumiranje lokalnog.

Novinarska objektivnost ili tabloidna manipulacija kao posledica globalizma

Kriza štampe znači i krizu novinarske objektivnosti. Termin „novinarska objektivnost“ počeo je češće da se koristi u XX veku, da bi bio adekvatno izražen stav medija prema nepristrasnosti, fer izveštavanju, kao i da bi se poslenici javne reči podsticali da prikazuju svet onakvim kakav on realno jeste. Međutim, većina poruka koje se danas nude u najvećem broju savremenih, štampanih medija, često sadrže i neki od brojnih oblika manipulacije. „Najbitnija, možda i jedina strategija u manipulaciji je u ograničavanju čovekove slobode da raspravlja ili se usprotivi onome što mu se predlaže. Ta strategija mora biti neprimetna, jer bi se inače razotkrio pokušaj manipulacije. Od proračunatosti koja karakteriše manipulaciju i od strategije koju preduzima, važnija je činjenica da se ona skriva od publike. Metode manipulacije moraju, dakle, biti maskirane. Tokom čina manipulacije, poruka se u svojoj saznajnoj ili afektivnoj ravni konstruiše tako da zavarava, uvede u zabludu, ubedi u nešto što nije tačno. Takva poruka je, dakle, uvek laž“ (v. Breton 1999: 24). Tokom analize domaće tabloidne štampe, susrešćemo se mnogo puta sa porukom koja je, u doba globalizacije, u stvari, maskirana manipulacija. U istraživanju tabloida (sproveo IREX) autorke istraživanja su došle do zaključaka koji potkrepljuju hipoteze autorke ovog teksta: „Dnevnu štampu u Srbiji zahvatio je snažan proces tabloidizacije. Novine koje se bave ‘ozbiljnim’ sadržajima ali imaju i moderniju, donekle tabloidnu formu, pojavile su se već u drugoj polovini 90-tih godina. Ali tek sa pojavom listova poput *Nacionala*, *Kurira*, *Internacionala* i *Centra*, na tržištu dnevnih novina pojavili su se pravi tabloi-

di. U odnosu na slične novine u razvijenim medijskim sredinama, oni su specifični po skoro isključivom interesovanju za politički život i odsustvu tradicionalno tabloidnih interesovanja za svet zabave i šou biznisa. Tiraž i uticaj tabloida nagoveštava promene u čitalačkim navikama publike, ali i u novinarskim pa i etičkim standardima profesionalne zajednice. U mnogim zemljama Istočne i Južnoistočne Evrope, tabloidizacija je u različitim stepenima potresala štampu, od Mađarske i Hrvatske do Albanije i Bugarske. Ovaj proces je relativno kasno zapljusnuo štampu u Srbiji a u ovdašnjim uslovima ispoljio se i kroz izuzetnu dinamiku na medijskoj sceni. Uzburkano tržište dnevnih novina karakteriše i često pokretanje i nestajanje listova, bez jasnih indikatora o uzrocima jednog ili drugog“. Danas na medijskom tržištu više ne postoje ni *Centar* ni *Internacional* niti *Nacional*, ali zato postoje *Alo*, *Press*, *Pravda*, *Informer*.

Iz ovih polaznih konstatacija jasno je da tabloide odlikuje odsustvo relevantnih, pravovremenih, potpunih i proverenih informacija. Informacije su „opšta znanja koja svaki građanin treba da ima o svetu, o drugim ljudima i o sopstvenim odgovornostima u okviru društava kojima pripada“ (v. Kornić 1999: 27). Javlja se i „jedna od suštinskih odgovornosti novinara i medija, retko izričito spominjana u profesionalnim kodeksima ili drugim normativnim tekstovima. Sa stoji se iz aktivnog, odnosno kritičkog posmatranja stvarnosti : bavljenje problematičnim ili spornim situacijama pre nego što postanu događaji koji mogu dovesti do neke eksplozije“ (Ibidem 1999: 32). Pitanje istine najznačajnije je pitanje savremenih medija. Brojna istraživanja ukazuju da na našim prostorima zahtevu istine nije udovoljeno na onoj visini koju čitalačka javnost ima prava da očekuje. Odsustvo etičnosti u savremenoj svetskoj štampi dovodi i do razvitka i podsticanja ksenofobije i mačizma, s obzirom da nekompetentni novinari sa najviše proizvoljnosti, u ime tkz. slobode pišu o pripadnicima manjinskih grupa ili grupa koje imaju malu političku i ekonomsku moć, a to su, nažalost, najčešće žene i deca. Evidentno je da je problem etičnosti postao najveći kamen spoticanja i domaćeg medijskog prostora. Pošto su u ovom radu predmet istraživanja, pre svega, štampani mediji, konstatuje se da je tokom poslednje decenije došlo do evidentnog pada njihovog kvaliteta u pogledu objektivnosti, tačnosti, preciznosti, stručnosti, pravovremenosti, etičnosti, ali i u pogledu stila, jezika, jezičkih finesa i pismenosti. Autorka će pokušati da pronađe uzroke te pojave, ali i da ustanovi sve njene posledice – po čitaoce i po društvo u celini. Svedoci smo još jedne pojave: tabloidizuju se i oni štampani mediji koji su ranije svrstavani u ozbiljnu štampu. Iako prisustvo tabloidnih elemenata u njima i dalje predstavlja sporadičnu pojavu, ova konstatacija upućuje na pesimističke zaključke. Tabloidizacija je sveopšti proces kome je vrlo teško stati na put.

Globalizacija je pomogla tabloidizaciji i darovala joj je još pokretačke snage. Globalno je postalo lokalno, a lokalno je postalo nevažno i na ivici opstanka. Dakle, sve je postalo moguće, a ovo nije situacija iz koje proizilazi kvalitet. Globalizacija je, suštinski, uvela i novi rečnik u savremene medije, omogućila da se neprijatne pojave nazovu prihvatljivijim imenima. „Tako efikasnost znači zamenu radnika mašinama, konkurentnost smanjenje nadnica, uravnavanje

korporacijske strukture znači ukidanje pozicije srednjeg menadžera“ (v. Mander, Goldsmit 2003: 15). Globalizacija novim, neutralnim jezikom, izokrenutog značenja, stvara virtuelnu realnost po kojoj zbunjena čitalačka publika posrće, ne snalazeći se. „Javnost je nesigurna i pokušava da shvati šta se događa i šta se s tim u vezi može uraditi“ (Ibidem 2003:15). U ovakvoj atmosferi nema mnogo prostora za kulturne analize i promišljanja.

Posledice globalizacije i medijske tabloidizacij u Srbiji

Problem odsustva etike i opadanja kompetentnosti, ugleda i poverenja čitalaca u medije, gorući je i sada već višegodišnji problem našeg i svetskog medijskog prostora. Zlatno anglosaksonsko pravilo da bez kvalitetne, prave informacije, konzument medija ne može da donese valjanu odluku, kao da već odavno ne važi. Tokom poslednje decenije došlo je do opšteg pada kvaliteta rada medija, kako u pogledu objektivnosti, pravovremenosti, etičnosti, tako i u pogledu stila, jezika, jezičkih finesa, pa i pismenosti. Samim tim, opao je i kvalitet kulturnih rubrika u elektronskim i u štampanim medijima. Kriza nastala devedesetih godina XX veka, neminovno je uticala na novinarstvo, uzrokujući kako pad kvaliteta, tako i utirući put krizi štampe i procesu tabloidizacije.

Društveno-politički, ekonomski, kulturni, socijalni uslovi u kojima danas deluju štampani mediji mogu se okarakterisati kao izrazito nepovoljni u smislu promovisanja istinskih vrednosti. U društvima tranzicije, kakvo je naše, evidentan je nizak stepen svake, pa i medijske kulture, manifestovan kroz oštre konfrontacije pojedinaca i grupa na svim nivoima. U takvim uslovima tabloidi bujaju, a njihovi sadržaji prodiru i u kvalitetne, netabloidne medije. Jezik kojim se tabloidi obraćaju čitaocima kombinacija je banalizovanog standardnog jezika i uličnog žargona, u kome pežorativno zamenjuje duhovito, a manipulacija istinito i analitično. Nizak nivo svih standarda, nemogućnost uključivanja u još uvek pojedine evropske i u svetske tokove, realna izolovanost od sveta, tabloidima ostavlja široko polje za manipulaciju i degradaciju sadržaja koje tretiraju. Ukupnu društvenu situaciju u Srbiji u prvoj deceniji XXI veka karakteriše drastični pad životnog standarda, nezaposlenost, opšta depresija i proces raslojavanja na mali broj prebogatih i veliki broj izuzetno siromašnih, kao rezultata globalizacije. Iz mase osiromašenih i dezorijentisanih građana, izdvajaju se tkz. prosečni čitaoci, konzumenti tabloida. Frustracija zbog teškoća u preživljavanju zahteva brz komentar i brzo „razjašnjenje“. Tabloidi upravo to nude : jednostavna „rešenja“ i lake izbore, „najavljujući političke događaje i pripremajući javno mnjenje za najretrogradnije odluke političara i direktno učestvovanje u radikalizaciji društva“ (Ibid, 218.) Opšti pad društvenog standarda, drastičan porast nezaposlenosti, štrajkovi, dramatične socijalne tenzije izazivaju uznemirenost kod građana. Nezadovoljstvo čitalaca tabloida stvarnošću, na momenat se ublažava posredstvom tabloidne štampe, koja nudi sa jedne strane laku, omamljujući zabavu, koja otupljuje i umrtvljuje, a sa druge utisak da tabloidi postoje upravo zbog „malih ljudi“, čije interese „štite“. Jezik tabloida posebna je tvorevina sačinjena od meša-

vine žargona i govora ulice. Za njih je karakterističan rečnik uobičajen među neobrazovanim društvenim grupama. U tom smislu, oni deformišu jezički deo svesti konzumenata, pretvarajući jezik u osiromašeni obrazac koji se vrti u oko stotinak reči. Džef Luis (v. Lewiss 2013:11) iznosi tvrdnju da ratovi danas započinju govorom, u jeziku, „a da je jezik mržnje u medijima, koji prerasta u jezik rata, zapravo najava rata u realnom okruženju“. Jezik mržnje samo je jedna od jezičkih manipulacija prisutnih u tabloidima. Način obraćanja tabloida čitaocima je prislan („na ti“), mešavina je arogancije i ulagivačkog („ovo činimo samo u vašem interesu“), bez potrebne distance koja obezbeđuje kvalitetnu komunikaciju između autora (redakcije) i čitaoca. Tabloidi, dakle, prisnim obraćanjem brišu distancu između redakcije i čitalaca, pa je „laž koju širi najveći broj medija deformisala društvo koje živi u dubokoj zabludi. Konstantna propaganda najviše služi da se spreči bilo kakvo osećanje odgovornosti i kajanja. Promoviše se samosažaljenje i osećanje stalne ugroženosti“ (Ibidem 2013:404). Obrazovni nivo članova redakcija tabloida je, najčešće, niži nego u tzv. ozbiljnoj štampi, što se odražava na izbor tema i način njihove obrade. Stavovi autora, teror nad javnošću, neargumentovana kritika zamenjuju i pokušaje istraživačkog novinarstva. Veoma malo novinara u tabloidima poseduje univerzitetsku diplomu. Neobrazovani novinari su, po pravilu, bolji poslušnici, manje skloni istinskoj, argumentovanoj kritičnosti, skloniji senzacionalističkom, neargumentovanom, „psovačkom“ novinarstvu. Relevantan informativni, kulturni, naučni ili umetnički koncept, zamenjuje se kombinacijom turbo, kič, šund, neofolk elemenata. Analiza sadržaja domaćih tabloida pokazuje da se u njihovim tekstovima obično ne spominju najrelevantnije ličnosti javne scene, osim u kontekstu „privatnog“ zadiranja u intimu. Morenovski „Olimpijci“, poznate ličnosti, („oni povlašćeni“) prate se samo fotoaparatom kao dokaz da su nekom događaju prisustvovali. (Dakle, ako smo nekad imali Šekspirovo „Biti ili ne biti“, Fromovo „Imati ili biti“, sada je na snazi „Prisustvovati ili biti, pojaviti se ili ne postojati“). Uticaj konzumenata na sadržaj tabloida je zanemarljiv. U njima, po pravilu, nema feed-back-a, rubrike „Pisma čitalaca“. Iako pretenduju da deluju otvoreno i hrabro, tabloidi, zapravo, najčešće funkcionišu krajnje totalitarno. Čitaoci ne mogu uticati na njihov sadržaj. Jedina reakcija koju njihova uredništva očekuju od publike je čitanost – tiražnost. Nudeći poluinformacije, šund i kič, izbegavaju teme koje zahtevaju ozbiljnije novinarsko istraživanje. Takvim pristupom i inače nizak obrazovni nivo svojih čitalaca spuštaju za stepen niže. Nekritičnim konzumentima lakše se prodaje nekvalitetna roba, baš kao što nam tokom procesa globalizacije stiže svaka vrsta robe nižeg kvaliteta, nego pre globalizacijskih tokova. Sadržaj tabloida sačinjen je po sledećem obrascu: šokantna fotografija, bombastičan naslov (onaj koji zastrašuje ili je na ivici pornografskog), naduvavanje nevažnog do skandaloznog. Tabloidi ne poštuju pravila pisanja elementanih oblika novinarskog izražavanja. Nebitne događaje pretvaraju u važne, koriste podatke ne citirajući izvore. U tabloidu retko postoji kompletan naslovni blok, a relevantna informacija je istinska retkost. Ona je zamenjena skandalom, istinskim ili fabrikovanim. Skandalozan podatak u lidu je teksta, pa čitalac - konzument tekst dalje i ne

mora da čita. Jer, tabloidi i nisu predviđeni za čitanje. Oni su, zapravo, slikovnica za odrasle koja se samo prelistava. U njima ima i elemenata bajke. Zla veštica ili loš momak postaju predmet napada iz broja u broj. Obračuni sa neistomišljenicima se sprovode u serijama tekstova-napada. Najcenjeniji oblik novinarskog izražavanja u tabloidima je „kolumna“. Ona je u njima, međutim, izgubila odlike elitnog žanra. Kolumnisti su postali svi koji su spremni da se obračunavaju sa neistomišljenicima, koji koriste žargon i psovku da bi dali snagu argumentima. To, takođe, ne moraju biti novinari. U nedeljnom izdanju polutabloida „Blica“, na primer, dominiraju „kolumne“. To izdanje deluje kao zbir ličnih, proizvoljnih komentara, napisanih u prvom licu. U „Kuriru“ postoje po dve „kolumne“ dnevno. Kolumnisti „Kurira“ i „Blica“ biraju teme koje ne moraju biti posvećene relevantnim, aktuelnim društvenim problemima. Čitalac postaje svedok animoziteta „kolumniste“ prema nekome ili nečemu. Povod pisanja kolumne često je i lični obračun. Pošto se u tipičnim tabloidima ne analiziraju i ne kritikuje pojave, nego se umesto toga obrušava na ličnosti (najčešće bez argumenata ili na osnovu neproverenih informacija ili kuloarskih priča), čitaocu često ostaje nepoznata pozadina: ko u tabloidima zapravo pojedine osobe i pojave izvrgava ruglu? Da li ti napadi dolaze sa nekog „važnog“ mesta ili su posledica uređivačke politike? Čitaoci obično imaju privid da tabloid, budući da u njemu sve sme da se kaže, demistifikuje tabu-teme, da se podsmeva nedodirljivima, da je hrabar u kritičnosti i da zastupa interese običnog, tkz. malog čoveka. Tabloidi se, valja napomenuti, obrušavaju i na svoje potencijalne kritičare. Kao i sva druga totalitarna carstva. Tabloidi oblikuju i svoju publiku – regrutuju populističke, procesom globalizacije, osiromašene konzumentske redove. I čitaoce koji bi, pod određenim uslovima, usvajajući ponuđene kulturne modele izrasli u aktivne učesnike, tabloidi polako, ali sistematično i sigurno okreću ka populističkim, mačističkim, nacionalističkim, šovinističkim modelima ponašanja. Naime, nudeći isključivost kao najbitiniji kriterijum, ukidajući kritičnost, odnosno kulturu kritičkog promišljanja, tabloidi umrtvljuju svest svojih čitalaca svodeći je na puku opazajnu ravan, sa isključivo konzumentskom potrebom. Tabloidi nude instant razjašnjenje dnevnih nedaća i problema. Tabloidna publika u zamenu za to lažno rasterećenje, garantuje tiraže o kojima ozbiljna štampa u današnje vreme, može samo da sanja. Stvarajući dominantni antikulturni model koji se može svesti na neofolk u mišljenju i turbofolk u politici, kič-folk u kulturi odevanja, stanovanja i mišljenja, tabloidi stvaraju populistički, kvazikulturni model, u kome, zapravo, nema kulture. Taj ponuđeni model služi kao zamena za relevantni kulturni model koji je ovim, populističkim modelom, u potpunosti potisnut. Između globalizacije i populizma postoje brojne sličnosti. Parola „hajdemo svi i hajdemo sada“, važi i u jednom i u drugom slučaju. Samo nema odgovora na pitanje gde se tačno kreće, u kom smeru i ka kom cilju. Za sada nas je sve globalizacija odvela u svetsku krizu i sveopšte siromaštvo. Šta je sledeće?

Put u globalističko, tabloidno društvo

Analiza medija u Srbiji ukazuje da ni posle petooktobarskih promena 2000. godine nije došlo do preoblikovanja javnog mnjenja. Ono je kreirano tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina kroz nacionalističku propagandu i dovoljno je samo nekoliko nacionalističkih kampanja da se ožive stari sukobi, davni animoziteti prema nacionalnim manjinama, susedima, narodima zemalja koji su bili na suprotnim stranama u prethodnim ratovima, kao i prema političkim neistomišljenicima. Uočljivo je, takođe, da ni u jednom mediju nije izvršeno suočavanje sa nedavnim ratovima, ratnom prošlošću, baš kao ni političkom i moralnom odgovornošću za rat, kao ni sa ekonomskim, psihološkim i svim drugim posledicama koje su ti ratovi ostavili na stanovništvo Srbije. Suprotno tome, prevlađuje ignorisanje prošlosti i njeno proizvoljno tumačenje i relativizovanje, tako da mediji na taj način održavaju kontinuitet sa vremenom totalitarizma. Mediji koji se ne odnose kritički prema prošlosti zapravo, veoma često, iako skriveno, podržavaju njen kontinuitet i rehabilitaciju. Uređivački koncepti medija otkrivaju veoma često uticaje različitih lobija. Na ovaj način može se posmatrati i nemogućnost da se dobije uvid u vlasničku strukturu većine medija u Srbiji. U kriznim situacijama, ispostavlja se da su mediji često samo neka vrsta protočnih kanala, ili biltena određenih službi i političkih grupacija, koje preko njih šire svoje „informacije“, glasine, afere... Takođe, vlasnička transformacija koja se na medijskoj sceni Srbije upravo događa, ni po čemu ne pomaže da se situacija u našim medijima poboljša i stabilizuje. Naprotiv, s obzirom da su srpski listovi sada „na tržištu“, to praktično znači da oni moraju da se ili na tom tržištu održe i nađu čitalačku publiku ili neće postojati, a ova činjenica ne pogoduje kvalitetu u medijima, niti pogoduje stvaranju odgovarajućeg, relevantnog novinarskog kadra. U trenutku predaje ovog rada, Srbija ima jedanaest dnevnih lista, što je tri puta više od engleskog standarda, a čak jedanaest puta više od, na primer, situacije u američkoj državi Džordžija, gde glavni grad, Atlanta, ima – jedan dnevni list. Suprotno ustaljenom mišljenju klasične ekonomije – da konkurencija pogoduje kvalitetu i da konkurentna utakmica pomaže da potrošač, u ovom slučaju čitalac, ima bolji proizvod, odnosno novine, ovde, ali i u svetu, kako praksa pokazuje – važi upravo suprotno. Surova utakmica koja traje među medijima samo dovodi do pokušaja uređivačkih tela da što je moguće više smanje troškove, tako što će zaposliti novinare bez odgovarajućeg obrazovanja, kao i tendenciju da se u što većoj meri bave u štampanim medijima „lakšim, mekšim“ sadržajem, koji će privući čitaoce. Ovde se, dakle, više ne traga za sadržajem koji će kvalitetom privući čitaoce, već za onim koji je koncipiran tako da izazove znatizeljnu što većeg broja čitalaca. Znači, visok tiraž. Tako lako dolazimo do odgovora zbog čega na teritoriji Srbije i listovi poznati po ozbiljnosti i kvalitetnom novinarstvu, kao što je to bila, na primer „Politika“, sada imaju i tabloidne sadržaje, kao i zašto dnevne novine koje tabloidne karakteristike gotovo da nemaju, na primer „Danas“, imaju veoma nizak tiraž. U situaciji kada uređivačka politika mora da neprekidno vodi računa o tržišnoj utakmici, pada, zajedno sa kvalitetom listova i

časopisa i nivo novinarskog kadra. Tako je u današnjim medijima uočljiv veoma nizak profesionalni nivo novinara, nizak nivo opšte kulture i opšta neinformisanost o pojedinim temama o kojima izveštavaju, što, naravno, umanjuje njihovu kritičku sposobnost prema sagovorniku, kao i nemogućnost odabira odgovarajuće teme ili fokusiranje na određene događaje ili ljude. Kratko rečeno, nedovoljna upućenost i stručnost novinara, onemogućava im da donose sudove i zaključke i da imaju i važnu medijsku funkciju, onu kritičku. Treba li spomenuti da u ovakvoj situaciji prvo strada istraživačko novinarstvo, jer je ono dugotrajno, nezvesno i može biti skupo, a u medijima preovlađuju vesti i izveštaji koji se retko kada produbljuju u ozbiljna i dugotrajna proučavanja i u otvaranje važnih društvenih pitanja. S tim u vezi se u društvu neprekidno govori o reformama, ali se u medijima najčešće ne otvaraju pitanja relevantna za reformu društva, niti ozbiljne analize bilo koje pojave važne za zemlju i njenu političku, ekonomsku ili bilo koju budućnost.

Nakon petooktobarskih promena, srpsku medijsku scenu preplavili su brojni tabloidi. Za razliku od tabloida u Evropi, kao i tabloida u zemljama koje okružuju Srbiju (bivšim članicama Jugoslavije), srpski tabloidi nemaju estradni, već upravo politički karakter i politički sadržaj. To samo ukazuje da oni nisu novine manjeg formata prepunjene skandalima koji zabavljaju čitalačku publiku, već putevi preko kojih određene političke i druge grupe, kao i lobiji, utiču na formiranje javnog mnjenja. Vlasničku strukturu listova i časopisa obično je lako utvrditi iz sadržaja impresuma, ali ovo nije slučaj sa srpskim tabloidima danas. Njihova je vlasnička struktura često zamagljena. S obzirom da nemaju svi srpski tabloidi vrtoglave tiraže koje postiže „Kurir“ (200.000 primeraka), ostaje kao otvoreno pitanje kako je moguće da na medijskom tržištu opstaju, kao i uz čiju pomoć i sa kojom svrhom i namerom. Pošto je očito da osnov njihovog postojanja nisu visoki tiraži koji obezbeđuju zaradu i profit. Takođe, srpski tabloidi poseduju karakterističan tabloidni sadržaj – senzacionalističko pisanje o privatnim životima javnih ličnosti, pre svega o ličnostima sa estrade, ali sudeći po naslovnim stranicama, srpski tabloidi imaju ovaj lakši, zabavni sadržaj samo kao mamac da bi se prodao tabloidizovani politički sadržaj. Iz višemesečnog analiziranja tabloida u Srbiji za potrebe ovog rada, činjenica koja možda i ponajviše zabrinjava jeste to što pojedini tabloidi kao izrazito populistički listovi, plasiraju veoma često i laži koje imaju veliki uticaj na čitalačku publiku, a da na te laži, pri tom, obično niko ne reaguje, pa čak ni oni na koje se te laži direktno odnose i koje neistine direktno pogađaju. Danas u Srbiji više ne postoji ni podela medija na režimska i nezavisna glasila, nezavisni mediji su u stalnim pokušajima komercijalizacije i to, najčešće, smanjuje njihovu nekadašnju ulogu koja je bila i prosvetiteljskog karaktera. Tokom pisanja ovog rada, tabloidne karakteristike mogle su se uočiti i u onim listovima i časopisima koji su do sada bili poznati mahom kao „ozbiljni i kvalitetni“. *Večernje novosti* uvele su, na primer, stalnu rubriku *Spektakl*, koja po obimu prevazilazi obim stranica kulturne rubrike, a koja je polutabloidnog ili tabloidnog sadržaja. Tabloidna orijentacija medija prepoznaje se u izboru sagovornika (u proteklom kvartalu „Nin“, nekada ozbiljan nedeljnik, imao je veoma obiman intervju sa Jelenom Karleušom). Čitalac tog

broja NIN-a mogao je lako da uoči da je ova estradna ličnost bila samo pokušaj redakcije da poveća tiraž. Jer je doba globalizacije doba izloženosti i sveprisutnosti na tržištu. Cena visi na svakome od nas. Ko ne bude prodat, biće spaljen. Baš kao remitenda.

Ova situacija je utoliko eklatantniji primer za talas tabloidizacije koji je zahvatio srpske medije, s obzirom da je odgovornost ozbiljnih nedeljnika mnogo veća u odnosu na dnevne listove. Poznato je da su nedeljnici kao što su „NIN“ i „Vreme“, godinama formirali društvene i moralne vrednosti i stavove dela društva, pogotovo elite. Novinar se polako pretvara u nekoga „ko skida izveštaj sa trake ili prosto beleži izjavu“, i prenosi je u medij. No, s obzirom da su novinarske plate izuzetno male (u trenutku pisanja ovog rada prosek novinarskih plata u Srbiji je oko dvestapedeset evra), a velika većina novinara nema regulisano socijalno, zdravstveno i penziono osiguranje, praktično – nisu zaposleni, ogromnu ulogu uticaja na javno mnjenje imaju agencije za odnose sa javnošću. One su sve češće jače od medija, a osobe zadužene za odnose sa javnošću često postaju značajniji i uticajniji od glavnih urednika, iako, pri tom, plasiraju „nakičene, isfrizirane, doradene“ informacije. U slučaju tabloida, medijska slika ima još tamniji kolorit. Kao novinari u listovima tabloidnog karaktera najčešće rade lica bez odgovarajućeg obrazovanja i znanja, njima i nije zadatak da prenesu informaciju, već upravo teže da plasiraju proizvedenu vest, činjenični fabrikat ili polufabrikat, na kome je, pre objavljivanja, najčešće ozbiljno u redakciji intervenisano, u pravcu otvaranja nove afere ili novog skandala. Možemo konstatovati da su se tabloidi izvanredno uklopili u medijsku situaciju u Srbiji, u kojoj je sloboda govora u većem delu javnosti već godinama izjednačavana sa objavljivanjem bilo čega i bez ozbiljne ili sasvim bez odgovornosti novinara i urednika. Princip slobode govora na ovdašnjem se medijskom prostoru već godinama zloupotrebljava. U takvu praksu medijskog ponašanja ušli su tabloidi i, u ime navodne zaštite naroda i interesa običnih, malih ljudi i te iste slobode tkz. slobode govora, počeli da objavljuju tekstove na najrazličitije teme, koncipirane tako da u čitaocima izazovu emocije straha, besa, ljutnje, ugroženosti ili pak nezdravu radoznalost koja neprekidno traži iste sadržaje u sve većim količinama. Vodeći srpski tabloid, „Kurir“, koncipiran je kao slikovnica za odrasle, u njemu je odnos fotografija prema tekstu jedan prema tri, a naslovna stranica obavezno najavljuje jednu ili dve afere ili skandala, uz fotografije birane tako da u čitaocu izazovu vrstu šoka (snimci iz porno-fimova estradnih ličnosti ili pak unakažena tela u ratnim dešavanjima ili saobraćajnim nesrećama). I „Kurir“, ali često i polutabloid „Blic“ uzimaju pravo da objavljuju u ime „slobode govora i svih drugih sloboda“ tekstove koji su često netačni, neetički i neprofesionalni i generacije i generacije mladih su vaspitavane, rasle i formirane su u uslovima kada se širio govor mržnje, lažnih vesti ili potpuno uskraćivanje ili ukidanje istinitih informacija. Oni su sada postali čitalačka publika tabloida, ukoliko se u slučaju tabloida uopšte može govoriti o istinskom čitanju. Pre bi se moglo reći da su čitaoci tabloida – konzumenti. Poslednja decenija devedesetih, decenija siromaštva, straha, nesigurnosti, ratovanja i političkog raspada na teritoriji bivše Jugoslavije, srpsku medijsku scenu je obeležila padom kvaliteta svih, pa i štampanih medija, a siroma-

šno društvo počelo je da se ogleda i u padu ne samo materijalnih, nego i svih drugih vrednosti, na čelu sa etikom. Kada je u društvu nastupila i duhovna beda, koja predstavlja poslednji stupanj vladavine materijalne bede i kad se etika izgubila iz svakodnevice i javnog, političkog, pa i privatnog života, ona se izgubila i iz medija. Oni su često bivali glasnogovornici najrazličitijih partija i lobija i izgubili su svoje funkcije : informisanje, socijalizovanje, edukaciju, čak i zabavu, s obzirom da je i zabava koju nam danas tabloidi nude često gruba, uvredljiva manipulacija. Tabloidi postoje već više od dve stotine godina i njihova pojava poslednjih godina kod nas ne bi bila alarmantna, da se zajedno sa njima nije ustoličila i tabloidna kultura, tabloidizacija svih segmenata i struktura društva. Bogata društva, kao države zapadne Evrope ili SAD, bolje podnose svakodnevne udare tabloida, iako kod njih proces globalizacije odeduje falsifikovanje realosti i „friziranje sadržaja“. Tabloidi su na prostorima srpskog javnog mnjenja daleko opasniji – s obzirom da je ono što oni pokušavaju da zaljuljaju – država, kultura, elita, ekonomija, već veoma urušeno i – zaljuljano. Iako se mora spomenuti i da u nekim trenucima tabloidi u današnjoj Srbiji predstavljaju i prostore gde se pokreću osetljiva pitanja (pitanje nezakonitog povećanja poslaničkih plata ili pokretanje afere u kasarni na Topčideru), u većini slučajeva, tabloidi u Srbiji danas imaju negativan uticaj, u čemu im globalizacioni procesi samo pomažu: istinsku elitu zamenjuju estradom, bogatu leksiku jezika zamenjuju mešavinom slenga, psovki i poštapalica, a kulturu komunikacije zamenjuju govorom mržnje. S tim u vezi mora se i spomenuti da je govor mržnje, koji podrazumeva pisane i verbalne napade na pojedince, određene partije ili društvene grupe, postao u Srbiji pre pravilo nego izuzetak. Naime, toliko su česti najrazličitiji napadi i homofobija, nacionalizam, kleronacionalizam, seksizam i ksenofobija da ih gotovo i ne primećujemo. Tabloidi nam u tom previđanju pomažu, s obzirom da nam svakodnevno nude bogat serijal simbioze skandala i govora mržne prema najrazličitijim društvenim enklavama. Poslednjih deset godina Srbija, sudeći po stanju u medijima, ulazi u novu eru koju karakterišu populizam, česte manifestacije šovinizma, ksnofobije i velike ostrašćenosti, a medijska situacija često je kreirana tako da javnost potpuno gubi interesovanje za istinu, a ostane zainteresovana samo za politički senzacionalizam. Pred Srbijom se, dakle, danas nalaze dva puta: život po standardima etike i morala, koji podrazumeva poštovanje svih zakonskih i moralnih zakonitosti, pa i etike, jačanje kulturne matrice, intenziviranje obrazovanja mladih ljudi i pojačavanje naučnog kadra iz svih oblasti, ili dalje tonjenje čiji se ishod ne može predvideti, ali se može pretpostaviti. Srbija se još uvek nije opredelila za put kojim će krenuti. Snažan proces tabloidizacije svuda oko nas, o tome nam svedoči. U Srbiji postoje jaka desničarska strujanja kojima su tabloidi naklonjeni, mafijaški lobi, kao i nacionalizam sa akcentom na kleronacionalizmu. Ove pojave možemo zvati «mračnima», ali to ne umanjuje njihovu prisutnost, postojanost i – objektivnu snagu. Vrtoglavo visoki tiraži tabloida, jedinstvena medijska matrica svih listova i časopisa, u kojoj niko ne narušava jedan stav ili zajedničku tezu, ne pobuđuju optimizam. Upravo nacionalno-romantičarski odnos prema Kosovu delom i onemogućava da se kosovska situacija reši, a činjenica da se godinama u medijima kozmetološki obrađuje istinita informacija,

kao i proizvodnja vesti i svesti, svedoče o tome da gotovo i da ne postoji nešto u šta je nemoguće čitalačku publiku Srbije uveriti. Pred Srbijom je, danas, sve nezvesno, osim što je izvesno da nikada neće biti „do Tokija“. Dugogodišnja teška politička situacija i ekonomska kriza, doveli su stanje društvene svesti na nivo koji pogoduje bujanje tabloidnog življenja, mišljenja, tabloidne kulture, svesti i savesti... Tabloidi danas u Srbiji nisu uzrok, oni su posledica. No, njihovo postojanje rađa niz novih posledica: dalje tonjenje ka evropskom dnu. Pred nama je, dakle, borba za civilno društvo, prihvatanje zakonskih odredaba, moralnih normi i završetak preziranja uljudnosti. Autorka ovih redova pita se da li je prosečan građanin ove zemlje, o kojoj se izvesno ne zna ništa osim da postoji, u stanju da prihvati sve to što mu se stavlja u zadatak. Daleko je lakše uroniti u bilo koji tabloid, koji nudi „instantna rešenja za sve probleme i izlaze iz svih situacija“. Ni jedno od njih nije validno niti prihvatljivo, ali su sva rečena jednostavnim jezikom i oblikovana tako da se prihvate u gotovom obliku, bez prethodnog promišljanja. Pošto su u tabloidima neki drugi ljudi, druge nacije, druge države, druge crkve, „bad gays“. U tabloidima smo, naime, mi – oni – koji nikada ne greše i koji su uvek u pravu. A teško je izaći iz tako kraljevske pozicije, iako se njeno postojanje plaća najskupljim što svaki čovek ima – budućnošću.

Literatura

- Adams J., *Freedom and Ethics in the Press*, New York : Rosen, 1983.
Alber P., *Istorija štampe*, Plato, Beograd, 1998.
Allan S., *News Culture*, Open University Press, Philadeldhia, 1999. Amery A., *Press in America*, New York, 1988
Bailey, C., *Conflicts of Interest: A Matter of Journalistic Ethic*, New York : National News Council, 1984.
Bal F., *Moć medija*, Clio, 1997.
Bok S., *Lying : Moral Choice in Public and Private Life*, New York : Vintage Books, 1999.
Breton F., *Izmanipulisana reč*, Clio, Beograd, 2000.
Virilio P., *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad
Gocini Đ., *Istorija novinarstva*, Clio, Beograd, 2001.
Elliott, D., *Responsible Journalism*. Beverly Hills, CA: Sage, 1986.
Johannesen, R., *Ethics in Human Communication*, Prospect Heights, IL: Waveland, 1990.
Korni D., *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999.
Kieran M., *Media Ethics: A Philosophical Approach*, Westport, CT: Praeger, 1997.
Lewis J., *Language Wars*, Pluto Press, London, 2005.
Mander Džeri, Goldsmit Edvard, „Globalizacija“, Clio, Beograd, 2003.
Thayer, L., *Ethics, Morality and the Media*, New York: Hastings House, 1980.
Wilson B., *Media Technology and Society, From the Telegraph to the Internet*, London – New York, Routledge, 1998.
Zaks V., *Rečnik razvoja, Vodič kroz znanje kao moć*, Svetovi, Novi Sad, 2001.

РАДИО У ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Увод

Свакодневно, технологија добија један свој потпуно нови и другачији облик. Све је више нове технологије, а стара технологија, која је нам је некада веома добро служила да будемо информисани, пада у други план, бива заборављена или одбачена од стране појединаца.

Технологија се свакодневно развија и сви ми можемо са сигурношћу посвједочити о томе. Нова техника је напредније, много развијенија. Самим тим она као да баца у заборав технологије претходнице. У једној незавидној ситуацији нашао се и радио, који нам је једно вријеме служио као основно и једино средство информисања.

Шта је радио уопште? Радио је општи назив за зрачење и детекцију сигнала који се простиру кроз простор у виду електромагнетних таласа, носећи при томе одређену информацију. Радио је једна од главних грана телекомуникације. (више <http://sr.wikipedia.org/>)

Такође, радио представља и назив институције која се бави припремом, производњом и емитовањем тонског радио – дифузног програма за потребе јавног пријема. Програм радија обухвата информације, говор, музику, образовање и сл. (деталније Мала енциклопедија Просвета, стр.131)

Радио спада у старију технологију која данас бива замијењена новом и модернијом технологијом. Уколико се осврнемо и погледамо мало боље у прошлост, можемо се сјетити да нам је радио дуго времена служио као основно средство информисања. Вијести су увијек биле актуелне, знали смо шта се дешава широм свијета. Радио је тада био незамјењив свима нама.

Како вријеме све више одмиче, радио је све више у сјени нових технологија и нових уређаја. Радио је данас замијењен великим бројем модерних уређаја, као што су Mp3, Mp4, Ipod.

Све су то уређаји који нуде много више од самог радија. Ти тзв. „стикови“ постали су све популарнији због своје једноставности, облика, величине и практичности. Велики број њих има радио станице, али познато је да их мало ко слуша. Данас, на ове мале и практичне уређаје, који до-

* cokorilo@hotmail.com

** sonjate@gmail.com

словно могу стати у руку или џеп, људи поставе много разноврсне музике коју слушају. То је у неку руку и размљиво, зато што радио уређаји нису практични као ови „стикови“. Они се не могу ставити у торбу, џеп или руку. Њима је мјесто у кућама, док МР3 или МР4 уређаји могу да буду са нама у сваком моменту и на сваком мјесту.

Радио је некада био основно средство помоћу којег смо се свакодневно могли информисати, санзати шта се дешава у свијету, пратити све рубрике као што су спорт, култура, привреда, регион. Данас, све више људи као основно средство информисања користи интернет. Људи су свјесни да само „једним кликом“ могу доћи до жељене информације и да захваљујући томе не морају чекати да та информација буде објављена на радију.

Међутим, да нема тог радија, можда никада не бисмо сазнали неке појединости, занимљивости. Можда никада не би сазнали да се у нашем граду одржава неки концерт или нека битна манифестација уколико не слушамо радио, јер такве ствари и таква дешавања увијек буду објављена на радију, радио новинарима никада не измакну.

У томе се огледа битност радија. Уколико слушамо радио, неке ситнице и појединости лако можемо да сазнамо, неке ствари које се нећемо сјетити да потражимо на интернету.

Тачно је да су разни уређаји као што су МР3 много практичнији и једноставнији, али они нам у већини случајева пружају опцију да слушамо музику коју смо поставили на тај уређај. Музику нико не бира за нас, већ је бирамо сами, и сами одређујемо шта ћемо слушати, али помоћу тих уређаја ми се не можемо информисати. Чак и ако ти уређаји садрже радио станице, нико од нас их не би слушао. Сви знамо за шта нам служи МР3, па га у те сврхе и употребљавамо.

Вратимо се накратко у прошлост. Најбитније средство информисања тада био је радио. Телевизија и новине су такође била средства информисања, али између радија, новина и телевизије била је велика разлика.

На радију су информације увијек биле актуелне, што није био случај са телевизијом и штампом. На телевизији информације у већини случајева биле објављиване послерије њиховог објављивања на радију, а у новинама те информације су биле познате тек сутрадан. Управо у томе се огледа битност радија, у његовој брзини, прецизности и тачности. Својевремено, био је незамјењива технологија.

Општепознато је да се технологија мијења и да смо ми доспјели у еру нове, напредније технологије у коју се радио никако не уклапа.

Управо због тога, треба себи да поставимо питање да ли радио данас има будућност? Да ли је будућност радија и његова употреба онаква каква је некада била? Колике су шансе да радио опстане поред нове, напредније технологије?

Све су то питања која имају одговоре. Можемо да сазнамо каква је будућност радија, ако радио уопште има будућност. Прије свега, треба да се осврнемо на примјену и значај који је радио имао некада у прошлости.

Хронологија радија

Прије наметања питања „Да ли радио има будућност?“, треба укратко да се осврнемо на прошлост радија и његову хронологију. Рана историја радија више је повезана са телеграфијом него са телефонијом. Научни развој радија има дугу историју.

Радио се развијао и био у употреби дуги низ година. Најбитније године од за радио су оне које су се десиле у вријеме Тесле и Марконија, па све до настанка сателита:

- 1899. година – Маркони емитује Морзеову азбуку преко канала Леман у Француску и оснива компанију Marconi Wireless Company of America 2. новембра;
- 1901. година – Маркони прима први радио – сигнал прко Атлантика који је послат из Енглеске у Њуфаундленд. Његове компаније искоришћавају комерцијални потенцијал бежочне телеграфије успостављањем веза са брода на брод и са брода на копно. Успјешно се спаја глас са непрекидним радио – таласом користећи телефонски микрофон и тако омогућава пренос говора и музике;
- 1902. година – Марконијев сигнал је већ довољно снажан да пређе Атлантик до Сјеверне Америке;
- 1904. година – У Марконијевој фабрици у Енглеској Џон Флеминг изграђује стаклену лампу коју назива диодном цјеви и она постаје основа за пренос бежичних гласовних сигнала, али не успијева да појача електронске сигнале;
- 1906. година – Проналазач Ли де Форест открива троелементну или триодну цијев, која постаје основа за појачавање радио – сигнала у преношењу гласа. На Бадње вече, Фасенден остварује једно од првих радио – емитовања;
- 1908. година – Де Форест емитује музику са грамофонских плоча са Ајфеловог торња у Паризу. Програм се чује у радијусу од 500 миља и доприноси публицитету новог проналаска радија;
- 1910. година – Де Форест емитује наступ Енрикеа Карауза. Тада аматерска израда радио – пријемника постаје све популарније;
- 1912. година – Америчка војска, забринута због знатних сметњи које су изазвали одушевљени аматери коришћењем истих таласних дужина као и морнарица, врши притисак на Конгрес да уведе прописе и ограничења у погледу кориштења радија у САД-у. У складу с тим, Законом о радију из 1912. године овлашћује се Министарство трговине да издаје дозволе за коришћење радио – фреквенција, њихово одређивање као и прецизирање њиховог кориштења. Министарство није у стању да одбије издавање дозволе. Потонуће Титаника у априлу, могућност радија у спасавању живота избијају у први план;

- 1913. година – У САД-у је основана прва организација за давање дозвола за кориштење музике;
- 1917. година – Америчко Министарство трговине издало је преко 8000 дозвола за емитовање радио програма. Уласком Америке у рат у Европи, војска преузима све МАРконијеве послове у САД-у и уводи забрану за аматерски радио;
- 1919. година – Америчка влада враћа све радио – станице компанијама власницама и укида забрану о аметрима, али је изражена забринутост великог броја одушевљених радио – аматера који стварају хаос на радио – таласима;
- 1920. година – У Великој Британији, у фебруару, Marconi Company организује низ емитовања посебне врсте са предајника у Челмсфорду. Најзначајније међу њима је оно од 15. јула када оперска пјевачица Нели Мелба изводи радио реситал који спонзорише дневни лист “Daily Mail”. Тада, одушевљење за радио све брже расте;
- 1922. година – Оснива се Радио удружење Велике Британије;
- 1923. година – BBC је једина радио – компанија у Великој Британији. Прво емитовање ван студија је Богојавњенска ноћ. Емитије се и тачно вријеме које означава Биг Бен. Пошта издаје 80.000 дозвола за емитовање радио програма, а у употреби је између 400.000 и 500.000 радио – пријемника. До тада, BBC је могло да чује 80 одсто британског становништва;
- 1924. година – BBC успоставља низ релејних станица. Те радио станице преносе програме директно из Лондона и слушаоцима у неким областима нуде алтернативу њиховим локалним и регионалним програмима. BBC издаје часопис „Радио Тајмс“ да би одговарао на критику и коментаре слушалаца. У Америци се коментатор Лоуел Томас први пут појављује на радију и бива прихваћен као зачетник емитовања вијести. Продаја радио пријемника достиже вриједност од 350 милиона долара;
- 1925. година – Водитељима на BBC радију је наложено да носе вечерње одјело када су на послу и спроведена је друга јавна контрола емитовања радио програма;
- 1926. година – Контролна комисија одобрава план који је предложио Питер Екерсли, главни инжињер BBC радија, да се оснује пет главних радио – станица и то у Лондону, Манчестеру, Бирмигену, Кардифу и Глазгову, од којих би свака могла истовремено да емитије своје локални програм и национални програм произведен и емитован из Лондона;
- 1927. година – Амерички Конгрес оснива Федералну комисију за Радио да би у рад радија увела прописе и доноси нови закон о радију. Један од задатака комисије је да објезбједи да радио – станице раде „у интересу, према жељама и за потребе јавности“, као и

- да спријечи остваривање монополистичких положаја, а да истовремено смањи број радио – станица и сметње изазване њиховим превеликим бројем и густо насељеним областима;
- 1930. година – ВВС експериментише са пробним емитовањем телевизије користећи два система;
 - 1931. година – Радио Нормандија почиње емитовање програма са сјеверне области Француске;
 - 1932. година – ВВС се сели у нову зграду и у току ове деценије учетворостручује број запослених и повећава плате. Ова корпорација жели својим слушаоцима да пружи спој забавних, информативних и образовних емисија који ће одговарати свим укусима, а остати непристрасан и имати културно – образовни карактер;
 - 1933. година – Радио Луксембург почиње у децембру емитовање програма за Велику Британију и стиче велику популарност међу слушаоцима;
 - 1934. година – У САД-у се оснива четврта радио мрежа. Конгрес доноси нови закон о емитовању програма;
 - 1936. година – Спроводи се трећа јавна контрола емитовања радио програма и препоручује се обнављање десетогодишње дозволе за рад ВВС корпорације и продужетак њеног монопола на емитовање програма;
 - 1937. година – Ефикасност емисија снимљених на лицу мјеста и емитовање уживо добила је своју потврду када је репортер из Чикага извјештавао о пропасти Хинденбурга;
 - 1938. година – Своје прво емитовање на страним језицима ВВС започиње емисијама на арапском језику;
 - 1940. година – ВВС има две радио станице, Домаћи програм за цивилно становништво и Програм за војску намјењен особљу у иностранству, и остварује изванредни напредак, без конкуренције са и са очајним положајем због услуга у току Другог свјетског рата;
 - 1943. година – У Лондону се оснива Радио мрежа за амреичку војску намјењена војном особљу стационараном у Европи и емитују се многи популарни амерички шоу програми;
 - 1944. година – ВВС запошљава своје прве дописнике за вијести из иностранства;
 - 1945. година – ВВС уводи лаку програм, ранији програм за војску, јер слушаоци траже „лакше“, забавније емисије. Емитовање у току Другог свјетског рата доприноси развоју емисија актуелности;
 - 1946. година – Отпочиње рад трећа ВВС радио – станица која је први канал ове корпорације за мањински дио слушалаца и намјењен је љубитељима озбиљне музике, књижевности и драме, али она привлачи само 4 одсто цјелокупног слушаоциштва;

- 1950. година – Радио Луксембург постаје све популарнији међу британским слушаоцима и почиње да преузима неке од најпопуларнијих људи из BBC програма. Такође, радио – станица у САД-у присиљени су да траже нове начине привлачења слушалаца, који се окрећу телевизији, а раније звијезде радија хрле ка новом медију;
- 1951. година – BBC емитује серију *Стрелци*;
- 1953. година – Више од 56 одсто укупног становништва Велике Британије посматра телевизијски пренос крунисања Елизабете II уживо;
- 1954. година – Појава BBC телевизије доводи до пада броја слушалаца радија;
- 1955. година – Отпочиње рад и друга телевизијска станица ИТВ, а радио Луксембург привлачи око 9 милиона британски слушалаца;
- 1956. година – Сукоб око Суеца доводи до извјесног враћања слушалаца BBC радио програму јер он извјештава о кључним догађајима;
- 1961. година – Амерички радио иноватор Гордон Меклендон уводи у јужној Калифорнији програм који се састоји само од вијести и рада на развоју специјализованих емисија;
- 1964. година – Радио Карлоина, прва британска пиратска радио станица, почиње емитовање програма у марту са једног брода у близини обале енглеске;
- 1966. година – Америчке ФМ станице експериментишу са новим облицима рок музике;
- 1967. година – Лабуристичка влада проглашава пиратске станице на бродовима нелегалним;
- 1969. година – Принц Чарлс даје свој први радио интервју;
- 1973. година – Оснива се Удружење независних радио – станица;
- 1980. година – У току цијеле прве половине ове деценије повећава се број копнених пиратских радио – станица у Великој Британији;
- 1983. година – Оснива се Удружење комуналног радија;
- 1984. година – Маргарет Тачер доноси Закон о телекомуникацијама и оснива службу за контролу радио - станица да ви уклонила илегалне или пиратске станице;
- 1991. година – Радио Луксембург престаје да ради након 58. година рада, јер није у стању да конкурише независним радио станицама;
- 1992. година – Classic FM је прва национална комерцијална радио – станица која добија осмогодишњу дозволу за рад;
- 1995. година – Први пут у историји британског радија број слушалаца независних радио – станица премашује број слушалаца BBC радио – станица. (Singler, Viringa 2000: 21- 43)

Употреба радија

Некада, радио је био незамјењиво средство информисања и комуникације људи. Данас, на радио се гледа као на „сиромашног рођака“ најпопуларнијег вида кућне забаве, телевизије, а данас чак и телевизија мора да се бори против конкуренције видео филмова, компјутерских игара и интернета. Људи као да су изгубили способност слушања и умјесто тога ради забаве и информисања, ослањају се на визуелне надражаје. (Singler, Viringa 2000: 21)

Радио је убрзо промјенио свијет медија. Брзо преношење информација постало је једно од најуноснијих послова данашњице, а информација, односно дезинформација је постала је најврједнија роба. (опширније <http://sr.wikipedia.org/wiki>)

Радио није само, као један од најмодернијих медија, добио мјесто креатора политике и начина живота. Његова највећа предност јесте једноставност којом се преносе информације. То је један од разлога због којег радио окупља велик број слушалаца. Други разлог је тај што је за праћење радија потребно веома мало.

Међутим, телевизија као да је постала централна тачка у животу многих људи. Наши домови се данас прилагођавају тој „кутији“ и када се укључи телевизијски пријемник, сваки разговор престаје. Телевизијски уређаји данас су увелико замјенили радио уређаје. Радио постаје прошлост која је данас увелико замијењена новом, напредном технологијом. Послије периода популарности до око педесет година, значај радија у нашим домовима и животима је опао до те мјере да сматрамо да је радио споредна ствар када је ријеч о нашем образовању. Може се закључити да је за велик број људи много битније да чују и виде у исто вријеме, него да само чују. Управо то је један од разлога зашто је радио данас веома запостављен.

Основне функције радија

Прије освртања на прошлост и садашњост, те гледања на будућност радија, треба да споменемо неке основне радио функције са којима се сусрећемо. Неке од њих су:

- *Радио – аматери* су лица која се баве радио – техником , проучавају њене особине, изграђују разне радио – уређаје, користе радио – везе ради забаве, без материјалне користи. Имају удружења и клубове у којима измјењују искуства;
- *Радио – веза* је телеграфска или телефонска веза између два удаљена мјеста помоћу предајних и пријемних станица. Може се остварити између више мјеста истовремено;
- *Радио – вјетромјер* је уређај за аутоматско мјерење и одашиљање података о брзини и смјеру вјетра у предјелима који су удаљени

- од обала мора и језера. Такође даје податке о приближавању олујних вјетрова;
- *Радиограм* је телеграм одаслан путем радио – телеграфије;
 - *Радио – дифузија* је пренос радио и телевизијских програма намјеници општем јавном пријему. То је систематско емитовање забавних, информативних, образовних и других програма истовременом пријему од стране широког круга распршених прималаца опремљених одговарајућим пријемним апаратима;
 - *Радио – навигација* је оријентисање у простору помоћу радио – техничких средстава и метода. Примјењује се при вођењу бродова и авиона одређеним маршрутама;
 - *Радио – предајник* је уређај који производи електричне осцилације високе учестаности, појачава их, модулише у складу са сигналом који се преноси и преко антена зрачи;
 - *Радио – сонда* је уређај који се помоћу балона шаље у горње слојеве атмосфере ради мјерења притиска, температуре и влажности тих слојева;
 - *Радио – таласи* су електромагнетни таласи који се производе помоћу одговарајућих осцилатора, а користе се у безичним телекомуникацијама. (детаљније Мала енциклопедија Просвета, стр.131)

Прошлост, садашњост и будућност радија

Марконијево име се у већини случајева веже за развој и настанак радија. Он је први који је изумио радио сигнал. Његовим стопама кренули су многобројни научници и изумитељи, чија се имена спомињу када говоримо о радију. Рана историја радија више је повезана са телеграфијом него са телефонијом. Френк Цил нагласио је како је „телефонија имала неке особине писма и новина. Може се заогрнути приватношћу или у исто вријеме објавити милонима људи“. (Brigs i Berk 2006 : 210) Научни развој радија има дугу историју. Хајнрих Херц, Џејмс Кларк Максвел, Оливер Лоц, А.С. Попов, Едуар Бранли, Маркони; све су то научници који су дали велики допринос настанку и развоју радија. Од 1943. Тесла се сматра проналазачем радија, који је предложен у патенту предатом Патентном бироу САД 20. марта 1900. Прије тога се првенство у овом проналаску давало Марконију, који је имао више пословног духа. Радио је врхунац историје комуникација у XIX вијеку, који је сматран замјеном за жичану телеграфију. Убрзо, уследило је сазнање да ће радио имати изванредну практичну употребу на океанима или на великим, ријетко насељеним просторима, али сматрало се да му је велики недостатак тај што су се све поруке тада преносиле Морзеовом азбуком. Све те поруке могли су разумјети људи којима оне нису намјењене. Међутим, развојем телевизије долази до интеракције између радија и телевизије, емитовање слика као и ријечи. (Brigs i Berk 2006: 225) У прошлости, радио је представљао основно средство ин-

формисања и комуникације. Био је веома примамљив великом броју слуша-лаца, који су га слушали због једноставности и брзог преноса одређених битних информација. Убрзо, радио је стекао велику популарност у широ-ким масама. Радио је био први медиј који је на најбржи могући начин оба-вјештавао људе о дешавањима у њиховом граду, држава или свијету. По-знато је то, да када је брод Титаник тонуо, радио је пренестио информације све вријеме до самог потонућа, па и последице. Развојем телевизије и увође-њем ТВ пријемника, радио постаје мање кориштен медиј. Истина, радио је и даље слушан, али телевизија и неке друге технике као да су потиснуле ра-дио у други план. Наиме, људи више воле да чују и да виде оно што се де-шава у исто вријеме. Управо, звук и слику становништву нуди телевизија, а не радио.

Има ли радио будућност?

Једно од основних и често постављаних питања данас везаних за ра-дио је управо то: Има ли радио будућност? То је питање на које је немогуће одговорити са *да* или *не*. То је питање које треба мало дубље разрадити. Свјесни смо брзог развоја нове технике и технологије. Та врста технологије веома брзо замјењује стару технологију, као што је радио, и у први план ставља нешто потпуно ново. Под том „новом“ технологијом подразумјеву се многобројни MP3 и MP4 плејери, који су све више заступљени код љу-ди.

Технологија се тако брзо развија, да нам данас нуди и велик број мобилних телефона који нам нуде радио, али и могућност да на тај телефон поставимо музику коју желимо да слушамо. Управо је то оно што потиску-је радио и ставља га у други план, та могућност да сами бирамо шта ћемо и када ћемо нешто да слушамо. Што се тиче вијести, оне сада могу да се про-налазе и слушају преко интернета. Велики број људи данас се информше управо преко тог великог, развијеног, масовног медија – интернета. Управо због те технологије и великог напретка и развоја интернета, радио као да бива заборављен. Многе информације о спорту, култури, пољопривреди, економији и многим другим темама, управо можемо да сазнамо прво на ра-дију, а онда да ту информацију надопунимо новим информацијама, које ће-мо сазнати преко интернета или телевизије. Да ли радио има будућност је питање на које мало ко зна да одговори. Нова технологија се развија из да-на у дан, све брже и брже. Управо то је оно што радио ставља у други план, то је оно због чега је радио данас све мање слушан. Иако радио нема свије-тлу будућност, то не значи да радио нема никакву будућност. Истина је да нови изуми замјењују старију технологију, као што је радио, али то не зна-чи да су они у потпуности истиснули радио из употребе.

Радио има будућност, управо због брзине преноса података и ин-формација. Информације у већини случајева долазе до радија, телевизије, интернета и новина у исто вријеме. Радио је прво мјесто гдје нека инфор-

мација буде објављена. Узмимо за примјер недавне временске непогоде у републици Српској. Ова информација је прво била објављена на радију, потом у вијестима на телевизији, а у новинама је објављена тек идући дан. Управо то доказује да неке информације и битне вијести брже сазнамо уколико слушамо радио. Данас постоји много људи који су радио уређаје потпуно избацили из својих домова. За то је заслужна нова технологија, управо то је њена предност. У аутомобилима, радио је некада био незамјењив. Данас, у мало којем аутомобилу се слуша радио. Радио уређаји у аутомобилима замјењени су CD и MP3, односно MP4 плејерима. Најмањи застоји у раду Радија произвешће његово падање и пропадање. Управо због тога, на Радију се мора радити великом брзином, морају се брзо прикупљати информације и истом том брзином пласирати у јавност. Када и гдје ћемо се информисати у будућности? Свијетлу будућност има телевизија, али и интернет радио. Постоји могућност да радио замјени употреба интернет радија.

Шта је то интернет радио? Радио на интернету, познатији као Интернет радио, Нет радио, је услуга преносивих аудио емитовања путем интернета. Интернет радио укључује стриминг медиј, који представља слушаоцима континуиран аудио над којим немају контролу. Многе интернет радио станице су повезане са одговарајућим традиционалним радио станицама или радио мрежама. (више http://sr.wikipedia.org/wiki/Radio_na_internetu)

Интернет радио услуге су доступне са било ког мјеста у свијету. (више http://sr.wikipedia.org/wiki/Radio_na_internetu) Нпр, из Европе или Америке се могу слушати радио станице Аустралије. Управо то је велика предност, велики плус за интернет радио. То је нешто што је неизводљиво преко свакидашњег радио пријемника. Интернет радио постаје све популарнији међу слушаоцима из разлога што су често недовољно услужени музиком на локалним радио станицама.

Интернет радио услуге у својој понуди имају и вијести, спорт, разне разговоре и различите жанрове музике у свом облику који је доступан на традиционалним радио станицама. (детаљније http://sr.wikipedia.org/wiki/Radio_na_internetu) Једно је сигурно; радио има будућност на интернету. Можемо рећи да су прошли дани кратких, средњих, дугих таласа, као и вјероватно ФМ радија. Разлог томе је, поред интернет радија, и дигитални радио.

Дигитални радио нам нуди потпуну јасноћу и чистоћу и квалитет звука, као и бољи сигнал, повећање избора радио станица. Истина је да данашњи радио сада, у ово вријеме посједује велику популарност, снагу и поштовање, али нови дигитални радио хвата корак са модерном технологијом. (опширније <http://tehnika.krstarica.com/l/rad-na-kompjuteru/sta-je-to-digitalni-radio/>) Како функционише дигитални радио? Дигитални радио користи конвенционалне радио – пријемнике за емисију много чистијег и јаснијег радио – сигнала, аудио – сигнала у односу на обични, аналогни сиг-

нал.(више <http://tehnika.krstarica.com/1/rad-na-kompjuteru/sta-je-to-digitalni-radio/>) Велика је вјероватноћа да ће дигитални радио ускоро потпуно истиснути ФМ фреквенцију, а неки предвиђају да ће се ФМ порпуно угасити до краја ове деценије. Све што ми сада можемо рећи је то да је будућност ФМ радија веома неизвјесна. Свима је у потпуности одувјек било јасно да се техника мјења, да се развија и напредује, те да ће она врло вјероватно иза себе оставити своје технологије претходнице. Оно што је сигурно је то да радио новинарност има будућност, али ФМ радио највјероватније да је нема.

Закључак

Свједочимо развоју нове технологије, свједочимо и гашењу старијих технологија. Изуми, који су нам некада били од велике користи, који су нам користили као најосновније средство информисања, падају у други план, гасе се. Више као да нам нису потребни.

У истој ситуацији се нашао ФМ радио. Тај уређај, који нам је некада био незамјењив, данас је веома ријетко коришћен. Разлог томе је развој неких новијих, напреднијих технологија, које су данас све чешће коришћене. Неке од тих технологија су разни МРЗ, МРЗ, ИПОД плејери, као и мобилни телефони са јако широким спектаром услуга.

Укратко да се подсетимо; радио је некада био незамјењив, имао је подршку великог броја публике. Сматрао се једним од најбитнијих начина информисања, јер су се информације преносиле великом брзином, а њихова тачност никада није била упитна. Ко би рекао да ће икада то средство информисања бити на корак од гашења. ФМ радио нема бугућност, то је оно што је сигурно. Са друге стране, радио новинарство ју има, али само на интернет или дигиталном радију. То је нова врста технологије која ће да потпуно истисне из употребе ФМ радио.

Радио уређаји данас су непрактични и то све због нове технике и технологије, која је пуно практичније од радија, која дословно може стати у руку. Радио уређај је уређај који је намјењен за кућну употребу, не може да се износи вани, пошто мора бити укључен у струју. То није случај са мини плејерима. Они омогућавају да на њих ставимо музику какву желимо и да је слушамо када год желимо. Њима није потребна никаква струја. Управо због тога, овакве уређаје практикује велик број људи. Информисање преко радија такође као да је у другом плану. Људи се данас информишу најчешће преко интернета. Међутим, интернет је пун информација и дезинформација, док то није случај код радија. Радио у јавност увијек пласира тачне, потврђене информације. Радио, који је некада био најпопуларнији у преношењу информација из свих области живота, који је био вид забаве, убрзо то престаје бити. Људи као да заборављају битност радија. Сви се окрећу новим технологијама, практичнијим и у неку руку поузданијим од ФМ радија. Истина је да је дошло вријеме кратких, средњих и дугих таласа.

То је прошлост, историја. Радио је оставио велики траг у прошлости, трга који се не заборавља. Преко радија, људи су пратили неке догађаје и по неколико дана, сазнајући нове, занимљиве информације. Као што је већ речено, информације које су пласиране на радију су тачне, док то није случај код интернета. Велики број људи вјерују свему што пише на интернету, не узимајући у обзир то да на интернету сви могу објавити неку дезинформацију.

Вратимо се на питања да ли радио има будућност и како ћемо се информисати за пар година. ФМ радио нема будућност. Неки научници предвиђају да ће ФМ радио потпуно нестати из употребе до краја ове деценије. То је веома могуће. Радио новинарство има будућност, али само уколико се емитује преко интернет или дигиталног радија. Та два облика радија имају свијетлу будућност.

ФМ радио се засигурно гаси иако је некада био незамјењив. Данас, његова употреба пада у заборав. ФМ радио све је мање кориштен, становништво се окреће новој, модернијој технологији. Нова технологија потиснула је у потпуности старе технологије претходнице, оставивши иза себе оно што се некада сматрало незамјењивим, а то је ФМ радио. На основу свега наведеног може се закључити да радио данас има своју, али недовољну, улогу у стварању цивилног друштва и међусобног разумијевања. Радио програм нису само вијести, већ и музика и репортажа, интервјуи, едукација, рекламне поруке,... Данас у Босни и Херцеговини егзистира 147 радио и 45 ТВ станица (тај број се мијења, јер се многе гасе веома брзо као економски нерентабилне, али се увијек отварају нове с новом надом у успјех). Истина, то су мање, локалне станице, без великих медијских претензија, чији је циљ зарада, те су основни садржаји музика за најнижи степен укуса и рекламе које одговарају том миљеу. Тешко је навести више од 10 емитера који уистину имају информативни концепт и комуникацијски циљ. Углавном је то забава од које се издржавају. Број електронских медија, првенствено комерцијално профитних се повећава, са тенденциом да постану доминантан алтернативних модел понашања. Диспарат у броју комерцијално профитних у односу на квалитетне јавне сервисе, трајаће још дуго.

Опстанак и даљи развој радија као медија у великој ће мјери зависити углавном од друштвено-политичке ситуације, која се и сада одражава на све медије, па и радио. Радио- станице са подручја Републике Српске и Босне и Херцеговине нису на нивоу електронских медија са простора земалја бивше СФРЈ, а посебно не на нивоу радио станица западне Европе. Радио као медиј ће опстати, или као дигитални радио или радио који емитује програм путем интернета, али каква ће бити његова улога у друштву, нејасно је.

Литература

- Anderson, Itjul 2001: A. D. Anderson, D. B. Itjul, *Pisanje vesti i izveštavanje za današnje medije*. Beograd: Media centar.
- Bajović 2000: P. Bajović, (*Medijsko tržište, perspektiva ili propast*. Banjaluka: FBS
- Bojd 2002: E. Bojd, *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Beograd: CLIO.
- Brigs, Kobli 2005: A. Brigs, P. Kobli, *Uvod u studije medija*. Beograd: CLIO.
- Brigs, Berk 2006: A. Brigs, P. Berk, *Društvena istorija medija*. Beograd: CLIO
- Čokorilo 2009: R. Čokorilo, *Radio kao medij*, Banjaluka: Filozofski fakultet
- Debre 2000: R. Debre, *Uvod u mediologiju*. Beograd: CLIO.
- Gocini 2001: Đ. Gocini, *Istorija novinarstva*. Beograd: CLIO.
- Herman, Mekčesni 2004: E. S. Herman, R.V. Mekčesni, *Globalni mediji*. Beograd: CLIO.
- Mekliš 1997: R. Mekliš, *Produkcija na radiju*. Beograd: CLIO.
- Negropont 1998: N. Negropont, *Biti digitalan*. Beograd: CLIO
- Veljanovski 2005: R. Veljanovski, *Javni RTV servis u službi građana*. Beograd: CLIO.
- Šingler, Viringa 2000: M. Šingler, S. Viringa, *Radio*. Beograd: CLIO.

<http://www.elektronickeknjige.com/>

<http://www.radio.about.com/>

<http://www.radideo.com/>

<http://www.mediacentar.org.yu/>

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈА: УПРАВЉАЊЕ ПЕРЦЕПЦИЈОМ И КРЕИРАЊЕ ВИРТУЕЛНЕ СТВАРНОСТИ

Масовни медији у глобалном свету

Разматрајући природу, карактер и утицај масовних медија, Маршал Маклуан је половином прошлог века у теорију и праксу унео синтагму о будућем свету као „глобалном медијском селу“ (Маклуан 1978). Данас, пола века касније, ова његова тврдња се потпуно обистинила: на почетку двадесет првог века, планета је дефинитивно претворена у велико глобално медијско село, захваљујући убрзаном развоју медијских и осталих технологија. За само стотину година, од првих фотографских плоча, проналаска филма, радија и телевизије, човечанство је стигло до глобалне интернет мреже, сателитских електронских комуникација које су брзим протоком информација премрежиле цео свет. Свет је крупним корацима закорачио у информатичко доба или „трећу револуцију“ (Тофлер 1983). Процеси снажне индустријске, научне и технолошке револуције претворили су се у глобалне процесе који изазивају снажне потресе на мапи човечанства. Масовни медији у овим процесима играју крупну улогу, јер по својој природи (масовност, универзалност, брисање културних разлика), представљају важан покретач и амалгам свих ових токова.

У свом класичном значењу, масовни медији представљају безлична средства комуникације, усмерена ка широком кругу публике. Са друге стране, концепт глобализације, у најширем смислу те речи, омогућује да се односи људских друштава преплићу широм региона и континената, у економском, културном и сваком другом погледу. Ово истовремено омогућава значајно увећање односа моћи између технолошких развијених друштава, у односу на друштва која технолошки заостају. У оваквом контексту, глобализација медија представља не само обичан медијски монопол великих медијских кућа (пре свега оних из Западне хемисфере), већ моћно средство за остваривање политичке доминације. Ова доминација се остварује путем веште манипулације културним и информативним садржајима који креирају „слику света“, а самим тим мишљење и понашање људи који конзумирају садржаје масовних медија. Технолошки и научни развој сузио је простор који раздвајао народе, и на тај начин допринео да масовни медији постану једно глобално тело. Све брже и све јефтиније комуникације постале су кључан фактор у развоју глобализације, а нарочито на плану иновација,

* dtadic@sbb.rs

производње, економског развоја и у креирању нових радних места. Убрзан развој дигиталних преносних мрежа крајем деведесетих година прошлог века, укључујући интернет, довео је до значајног преобликовања медијске слике у људској цивилизацији. Највећи резултат ових технолошких иновација је пораст политичког, војног и економског утицаја водећих развијених друштава, са једне стране, али и пораст могућности за широко демократско укључивање и интеракцију ширих слојева друштва, а самим тим и могућност већег утицаја на савремене друштвене токове.

Са технолошке тачке гледишта, такмичарски дух и трка за бројним иновацијама формулисала су три главна тренда који су подржали општи покрет глобализације. Први тренд представља огромно повећање *протока података* (пораст преноса података/информација ван традиционалног опсега „гласовног саобраћаја“); други тренд је *развој интернета*, као опште светске комуникацијске мреже (нарочито у домену електронске трговине и дигиталних мрежних структура); трећи тренд је опште *бежично умрежавање*, односно широка доступност повезивања на личном и опште друштвеном нивоу. Информатичка револуција и технолошки прогрес су данас више него икада раније у могућности да утичу на глоблне економске, политичке, друштвене и културне токове, и у таквим околностима улога традиционалног управљања људским друштвима је прилично промењена. Иако наизглед постоји широка обавештеност и лак приступ мноштву информација, кључне управљачке (политичке, економске, друштвене) одлуке постају све више централизоване. Тако су дигиталне комуникације и интернет постали интегрални део глобалног комуникацијског олигопола, који постаје све више средство управљања у рукама неколицине светских глобалних комуникацијских мрежа, а што све заједно води општој глобализацији медија и стварању глобалног „светског села“.

Имајући у виду улогу коју имају у јавној сфери, медији поседују велику количину моћи и доминације. Медији за велику већину људи служе као главни извор информација у свакодневној животној оријентацији, без обзира да ли је у питању политички и друштвени корпус, образовање, забава, или нешто треће. У складу са тим, и са тенденцијом концентрације власништва и контроле над масовним медијима, као и свих других глобализацијских процеса, глобализација медија има директан утицај на мишљење и понашање јавности. На тај начин, медији постају кљуни чинилац у процесу доношења одлука појединца и друштва у целини. То значи да се „глобално село“ формира и обликује од стране медија, као резултат интеракције дневне друштвене рутине и јавног живота. Масовни медији су постали места где се генеришу значења јавног живота, одвијају дебате и разне врсте евалуација: медији имају улогу медијатора у свакодневници великог броја људи. У време пре појаве масовних медија, крајем 19. века, такође је постојао јавни интерес као и данас, али он није играо велику улогу, нити је имао такав утицај у преносу значења изван личних искустава појединца. Када упоредимо такво стање са ситуацијом „медијски посредованог друштва“ ка-

квог имамо данас, видимо да је формирање светског медијског „глобалног села“ већ постало стварност коју сада живимо (Мек Квејл 1994:14).

Један од најважнијих кључева за читање феномена глобализације медија јесте питање монополизације власништа – концентрације контроле над информацијама и свешћу, односно перцепцијом популације. Резултат тога је могућност обликовања погледа на свет циљане популације, а самим тим и контрола понашања огромног броја људи. Ово је нарочито значајно имајући у виду да су генерације одрасле после Другог светског рата заправо „телевизијске генерације“, прапочетак онога што данас зовемо „генерацијом интерента“. Оваква глобализација медија, у Западној цивилизацијској сфери, данас је оличена у деловању пет највећих медијских глобалних транскорпорација: „Тајм Ворнер“ (Time Warner), „Дизни“ (Disney), „Њузкорп“, (NewsCorp), „Виакон (Viacom)“ и „Бертелсман“ (Bertelsmann AG). Квантитативне промене у медијском власништву воде до квалитативне промене – ситуације у којој неколицина власника диктира шта ће јавности бити презентовано у виду информативних, културних и сваких других садржаја. На тај начин, глобализација медија води ка стандардизацији и хомогенизацији јавности, уз драматично сужену перцепцију интереса и квалитета живота – једној врсти монокултуре посебног глобалног села.

Управљање перцепцијом и обликовање медијске свести

Управљање перцепцијом је релативно нов појам у свету масовних медија и масовних комуникација. Први пут се појављује деведесетих година прошлог века у материјалима америчког Министарства одбране (Department of Defence / DOD), које је управљање перцепцијом дефинисало као „посебан тип психолошких операција са намером да се испоровцира жељено понашање код појединца, или одређене циљне групе људи. Управљање перцепцијом путем пропаганде је намеран, систематски напор да се обликује перцепција, и управља понашањем популације, у складу са намерама Владе“.¹ Овакав концепт управљања понашањем људи састоји се од читавог сета алата и техника уз помоћ којих се популацији ускраћују, или омогућавају, информације како би се вршио утицај на њихове емоције, мотивацију и објективно закључивање на начин који одговара креаторима информација.

У ту сврху, користе се речи и слике (у аудио, видео и штаманом медијима масовне комуникације) и утицај се врши кроз посебне облике комуникације као што су пропаганда, оглашавање, односи са јавношћу, јавна дипломатија, информативно ратовање и психолошке операције. Данас, у складу са све израженијим трендом убрзане глобализације медија, управљање перцепцијом се реализује кроз међународне информацијске корпо-

¹ Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms, Joint Publication 1-02, 12 April 2001 (As Amended Through 17 December 2003).

рације и мреже, глобалну индустрију забаве, глобалне агенције за производњу и дистрибуцију информација и путем интернета.

Глобализовани медији, према моделу укрупњавања власништва и тежиштем на контроли протока информација, представљају идеално поље за примену бројних метода управљања перцепцијом и обликовања „слике света“ у главама популације глобалног медијског села. Ова врста контроле реализује кроз скуп техника и метода путем којих се утиче на процес стицања обавештења (информација) појединаца или масе, као и на процес доношења одлука у складу са добијеним информацијама. Главно тежиште у овим процесима представља познавање психолошких особина перцепције људи, друштвених образаца понашања и вешто коришћење комуникацијских техника масовних медија у креирању слике света који нас окружује. Пажљивом селекцијом и обликовањем одговарајућих информација може се утицати на емоције, мотивацију и објективно резонување људи и на тај начин до извесне мере вршити контрола њиховог мишљења и понашања у складу са намерама и циљевима реализатора ових процеса (Тадић 2006).

У контексту глобализованих масовних медија, масовна перцепција публике може се дефинисати као начин на који широка публика (јавно мњење) види и разуме информације које им се пласирају путем масовних медија. У том смислу масовна перцепција звучи као нешто налик на јавно мњење. Међутим, овде треба имати у виду да јавност није нека униформна скупина људи – људи обично различито мисле, односно имају различита уверења о разним питањима. Мишљење, односно нечије уверење, у том смислу не мора да буде ни добро ни лоше. Из тог разлога, кључ разумевања начина на који се масовна перцепција одвија јесте у томе како се неки појединац *осећа* у вези с нечим, на основу доступних информација, у комбинацији са његовима вредностима, или уверењима.

Са друге стране, перцепција (опажање) физичког света путем чула сваког појединца је сасвим различита ствар. Индивидуална перцепција може бити исправна или погрешна, и може се доказати у пракси. На пример, ако је особа слепа на боје (далтониста) може желети да купи кошуљу црне боје, да би му касније било речено да је у ствари купио тамно плаву, или зелену или неку другу сличну тамну боја која није црна. На овом једноставном примеру, види се да када нам је чулна перцепција на неки начин измењена (у овом случају физичким недостатком чула вида), врло је вероватно да ћемо погрешно опажати појаве и ствари око себе, што може довести до грешке у нашем мишљењу и одлукама. Такође, наше опажање може бити измењено и на менталном нивоу, претходним искуством или неким од бројних менталних филтера искривљавања, што такође може битно утицати на коначни исход нашег опажања.² У том смислу, масовна перцепција укључује и ментално и физичко опажање, које временом може постати не-

² Ментални филтери заиста могу бити бројни: претходно искуство, ниво образовања, друштвени конформизам, стереотипови и предрасуде и сл.

јасно, и може замаглити разлику између уверења и опажања. Ово замагљивање масовним медијима је често намерно, и представља уобичајену праксу. У том контексту, управљање перцепцијом представља процес измене перцепције одређених чињеница и информација, и на тај начин вршење утицаја на уверења и ставове публице према бројним питањима.

Глобални медији и виртуелна стварност

У оквиру ових процеса измене перцепције, а самим тим и слике „реалног“ света који нас окружује, медији представљају главни носач информација и садржаја које масовно друштво 21. века користи за оријентацију и сналажење у окружењу и друштвеним токовима. Док је у ранијим историјским периодима деловање медија било ограничено на медијски простор који су покривали – обично локалног карактера, или са ограниченим деловањем на шири друштвени и цивилизацијски простор, крајем двадесетог века и развојем сателитских електронских комуникацијских технологија, њихов утицај обухвата целу планету.³ Овако глобализовани медији природно теже да обликују и глобалну слику света у главама људи, са акцентом на културни утицај, систем вредности и облике понашања, који су карактеристични за власнике ових медија (читај културно – политички концепт Западног света и западне јудео-хришћанске цивилизације). Ови процеси неизбежно креирају ситуацију у којој глобализовани медији заправо желе да створе и сопствену виртуелну стварност, која постаје „права“ стварност за већину популације која је конзумент оваквих медијских садржаја. Које су основне карактеристике овакве глобализоване виртуелне стварности, и каква је природа и улога медија у томе?

Демократија, као и многа друштвена уређења и облици владавине,⁴ јесу ефикасне форме владања (берем у теорији) само у оној мери у којој постоји добра информисаност јавности о домаћим и међународним догађајима, и када је та иста јавност у могућности да критички промишља те догађаје. Међутим, ако велика већина грађана не препознаје пристрасност (и разна друга искривљавања, укључујући и дезинформације) у медијским садржајима које конзумира, ако није у стању да детектује идеологију, искривљавање („паковање вести“), или спиновање у вестима, ако не разуме пропаганду када су јој изложени, тада грађани нису у стању да разумно одреде када је потребно да провере изворе информација, информишу се на више страна, или да одбаце информације у целости.

³ Масовност јесте кључна карактеристика масовних медија, смисао њиховог постојања. У ранијим периодима технолошка ограничења битно су утицала на обухват и ефекте масовних медија. Појавом филма, телевизије, сателитских комуникација и интернета, ова слика се драстично променила и представља главну погонску снагу у глобализацији савремених медија.

⁴ Односно, у даљем тексту увек треба имати на уму медије и комуникације као облик остваривања контроле над друштвом – као једну врсту полуге власти.

Са једне стране, светски глобални инфромативни медији и медијске мреже (BBC, CNN, RT и сл), изузетно су софистицирани у медијској логици (уметност убеђивања маса). То им омогућује да креирају једну ауру „објективности“ и „истинитости“ у информативним садржајима које конструишу, најчешће у облику непристрасних вести, репортажа и извештавања. Са друге стране постоји само једна мала група људи/грађана неког друштва која је у стању да препозна искривљавања, или пропаганду, у вестима које се емитују у њиховој земљи/окружењу. На жалост, постоји још мањи број људи који су у стању да детектују једнострано приказивање догађаја, или да потраже алтернативне изворе инфромација и ставова, како би их упоредили са онима који се објављују у главним информативним мрежама. Тако су, у суштини, људи у већини препуштени на милост, или немилост, локалним и глобалним медијима, који креирају слику света у њиховим главама, слике пријатеља и непријатеља, као и одређују понашање у складу са тим. То онда зовемо виртуелном стварности – слике света која је конструкт, а не реални корпус чињеница о догађајима који нас окружују.

Ова врста искрвљавања информација не представља никакву „заверу“, или теорије завере. То је просто ствар људске природе, образовања, знања, искуства и економске реалности (моћи). Новинари, уредници и други медијски посленици су чланови одређене културе и самим тим одређеног идеолошког, културног и образовног контекста. Они деле поглед на свет са њиховом публиком. Они деле заједничку историју, друштвено-политички и идеолошки систем, осећај припадности заједници, као и религијска осећања и генерални систем уверења. Свакако да један арапски уредник види свет сасвим другачије него његов колега у Израелу, на Балкану, или у САД. Исто важи и за новинаре, извештаче и све оне које утичу на производњу вести у медијима.

Поред тога, људи који раде у медијима раде и под извесним ограничењима (у конструкцији њихових вести), и ограниченом простору који им је на располагању. У ова ограничења спадају и економски притисци државе, или приватних власника медија, који креирају глобални идеолошки оквир за рад медија, као и лични ставови, наклоности и уверења запослених у медијима. Све ово ствара прилично шаролику слику медија од земље до земље, и веома је далеко од тога да се може сматрати објективним и непристраним извештавањем. У глобализованим медијима тако виртуелна стварност постаје униформна слика света, која је произведена у масовним медијима под контролом власника тих медија, а са друге стране потпомогнута ауто цензуром запослених у медијима, који су под снажним утицајем сопствене слике света, чиме се круг затвара. Тако глобализована медијска машина остварује изузетне ефекте, као нека врста „перпетуум мобила“, или зачараног круга из кога је немогуће пронаћи излаз.

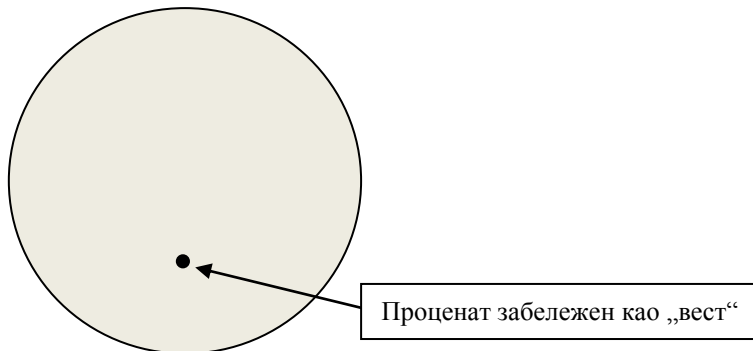
Митови који замагљују праву природу медија

Медији и медијски посленици су учврстили читав низ митова о сопственом функционисању. Веровање у ове митове онемогућава људе да рационално сагледају праву природу медија из критичке перспективе, што води у неразумевање и немогућност одбране од медијског утицаја. Ови митови укључују следеће:

1. Већина вести и сличних информативних садржаја су производ независног истраживачког новинарства.
2. Писци вести (новинари) једноставно извештавају чињенично у њиховим причама и репортажама, и не доносе закључке о њима.
3. Чињенице и мишљења су јасно раздвојене у конструкцији вести.
4. Да (у вестима) постоји једна објективна „реалност“ о којој се једноставно „извештава“, или описује од стране медија у свету (домаћи медијски извештачи пишу о томе објективно, док страни и непријатељски медији систематски изврћу и пристрасно описују ту „реалност“).
5. Да су необични (новитети, бизарности, необичности) догађаји вест, а да они „обични“ то нису.
6. Пристрасност и објективност у медијима.

Логика конструкције медијских вести је паралелна са логиком писања историје. У оба случаја, за догађаје који се покривају/о којима се пише, постоји масивна позадина чињеница и веома ограничен простор који се посвећује тим чињеницама. Резултат у оба случаја је исти: 99.9999% чињеница се никад и не помиње.

Слика 1. Шта се догађа у свету свакога дана

Ако се мисли да објективност, или поштење, у конструкцији медијских вести јесте еквивалентно приказивању свих чињеница и само чињеница („све вести које стају у штампу“), објективност и поштење у извештавању је чиста илузија. Ниједно људско биће не може знати све чињенице,

осим изузетно малог процента тих чињеница, нити је уопште могуће приказати све чињенице у принципу (чак и онда када би их и знали). Чак није могуће ни приказати све најважније чињенице, услед много различитих критеријума који се надмећу као важни. Због тога увек морамо да се упитамо „Шта је изостављено из ове вести“, „Шта бих мислио када би се другачије чињенице овде приказале“, „Шта ако је тај чланак написан од стране оних чији је поглед на свет сасвим другачији од оних укључених у причу“.

На пример, људи уобичајено сматрају да су чињенице важне у оној мери у којој се оне односе на њих лично: да ли се одређени догађај одиграо тако да може утицати на њихове жеље, колико ће их то коштати, како ће да то одрази на њихов приход и добробит, на њихове услове живота, или погодности. Како ће одређени догађај да се одрази на друге, нарочито на оне друге који су просторно удаљени и изван нашег видика (интересовања) је сасвим друго питање. Тако да, заправо, постоји веома велики несклад између медијских вести из света и оног што се приказује као „значајно“ у свету.

Медији се фокусирају на оно о чему њихови читаоци/конзументи лично брину. Тако да чак и ако њихова публика гаји некакву ирационално уверење (нпр. ирационалну мржњу према некоме или нечему), медији ће ову мржњу приказивати као рационалну. На пример, када је робовласништво прихваћено као нормална ствар у САД, медији су робовласништво третирали као нешто „природно“. Када је земља (и јавност) постала подељена о том питању, медији су следили тај концепт (сваки медиј је приказивао ово питање као исправно у складу са уверењима њихових читалаца). Тако медији заправо постају пропагандне машине у којој су власници, медијски посленици и масовна публика ухваћени у заједничку мрежу виртуелне стварности која представља „реалну свакодневницу“ глобалног света (Пол, Елдер 2006).

Социоцентрични глобализам виртуелне слике

Главна одлика глобализованих медија, у стварању глобалне виртуелне слике света, јесте континуирано деловање пропаганде, на различитим нивоима и уз помоћ различитих алата (дезинформација, ПР, спин) што се обично, у теорији и пракси, глобално назива стратешким комуникацијама, или управљање перцепцијом. Једна од уобичајених дефиниција пропаганде јесте да она представља „систематско ширење и промовисање различитих идеја, доктрина, праксе и сл, како би се остварили циљеви заинтересованих страна а уништили или оштетили циљеви противника“ (Тадић 2006: 23). Имајући у виду ову и сличне дефиниције пропаганде, очигледно је да не постоји јасна граница између креирања и писања новинских вести и конструкције пропагандних информативних садржаја. Оба поступка систематски покушавају да минимизирају, или негирају вредност и значај супротне перспективе, или тачке гледишта. Логичка сличност је изузетна и прилично отрежњујућа. Чак и историографија може попримити облике пропаган-

де, када се пише како би глорификовала, или демонизовала одређену групу људи путем потискивања, односно игнорисања информација, које не подржавају концепт владајуће, или фаворизоване идеолошке матрице (Ласвел 1979: 231).

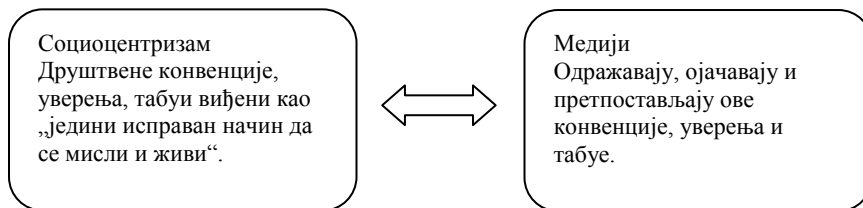
Имајући у виду да је реч пропаганда обележена негативном конотацијом, није чудно што се она уопште не помиње у контексту глобализованих медија и њиховог деловања.⁵ Последица тога ја да када људи стално примају већину информација/вести из само једног, или више сличних извора информација (националне медијске мреже, нпр), јесте да њихова перцепција и информације о свету који их окружује јесу искривљене и често нетачне. Због тога је већина људи ухваћена у замку једног виртуелног погледа на свет, и није способна нити вољна да трага за алтернативама, чиме се круг пропагандног деловања затвара.

Ово само по себи не значи да је неминовно створен униформан свет без икаквих варијација. Не мисле сви људи исто о свим питањима. Људи истог националног идентитета много лакше уочавају истину од лажи, када је реч о идентичним питањима, у односу на погледе на свет код људи који су различите културе и нације. Израледи, рецимо, много лакше препознају пропаганду у арапском извештавању, док је виде врло мало у сопственом извештавању и обрнуто. Резултат таквог стања је да главни медији у свим земљама у свету приказују догађаје у свету у терминима који претпостављају, или имплицирају “коректност“, у складу са идеологијом која влада у одређеној земљи. То је ситуација која се не може променити, зато што уредници, новинари и медијски радници функционишу у оквиру одређеног система са јасним политичким, друштвеним и економским императивима и ограничењима који доминирају њиховим радом. Њихова публика је ухваћена у културну мрежу и концепт такве слике света.

Имајући у виду такву ситуацију, људи који желе да критички схвате ситуацију у медијима, морају да разумеју да су вести главних медија неизбежно засноване на социоцентричном погледу на свет. Препознавање националних и културних искривљавања је нешто што се мора научити. Нема разлога да се једноставно претпостави да је идеологија, која је доминантна у нашој култури, тачнија и правилнија од неке друге која доминира у другој култури. Препоставка да је наша слика света тачија од неке друге, представља прави етноцентризам и социоцентризам. Социоцентризам је фундаментална карактеристика која важи за све нације и све културе. Информативне медијске мреже функционишу као несвесни агенти друштвених конвенција и табуа.

⁵ Односно помиње се само када је у питању „друга страна“ и њено негативно деловање према нама или нашим интересима.

Слика 2. Узајамно ојачавање односа

Разлог зашто медији форсирају и представљају овакав социоцентричан концепт приказивања чињеница налази се у томе што су медији природни део културе у којој раде. Увек треба имати на уму да они желе да „продају“ причу. Такође, с обзиром да су људска бића природно социоцентрична, такве су и њихове друштвене заједнице, тако да медији немају пуно избора него да производе вести у оквиру такве социоцентричне мреже. Медији су покретачи комуникације на великој, масовној скали сваког друштва и неизбежно је да као такви служе друштву и пристрасно раде на унапређењу слике које одређено друштво има само о себи. Зато је пристрасно извештавање правило, а не изузетак.

У складу са тим, медијске инфоформативне мреже широм света су увек пристрасне према „савезницима“ своје земље, а поседују предрасуде према њиховим „непријатељима“. Генералне повољне карактеристике о непријатељима нису допуштене, док се све негативне појаве навелико експлоатишу. Способност потрошача вести да идентификује ове пристрасне вести и да их ментално „преобликује – поново напише“, представља суштинску способност добре аналитике, критичког мишљења и способности да се што објективније сагледа и просуди ситуација око неког питања. Тек у том случају могуће је минимизирати негативне ефекте пропаганде.

Овакав социоцентрични концепт преноси се и на глобалну медијску слику. Разлика је само у томе што се у глобализованом друштву више не ради о форсирању локалних патриотизама и интереса, већ се тежиште преноси на обликовање свести о глобалном светском друштву које покрива целу планету. У таквом друштву, креира се виртуелна слика глобалних/универзалних вредности културе, начина живота и погледа на свет који би требало да буде јединствен за све људе у пројектованом свету будућности.

Закључак

Глобализација медија неизбежно води креирању глобалне слике света. Оваква слика света представља специфичан, унформан и јединствен „поглед на свет“, као збир културних карактеристика, друштвених одредница и начина понашања, која карактерише свет као глобално село у коме живе људи који поседују универзални језик, културу, традицију будућности. Иако је оваква утопистичка слика света често била предмет

научне фантастике и негативне утопије у разним уметничким формама, очигледно је да се многи процеси крећу у том правцу са, за сада, још неизвесним исходом.

Управљање перцепцијом, као збир моћних медијских и комуникацијских алата, има за циљ да снажно обликује глобалну виртуелну слику стварности, и постави оквире за креирање будућег глобалног медијског друштва. Многе основе за овакав развој ситуације су већ практично постављене: укрупњавање и централизација власништва над медијима, стављање интернета под контролу и надзор (глобално надгледање протока и врсте садржаја, креирање нових садржаја), већ су остварене, или су у завршној фази. Локални медији власничком трансформацијом постају само прости делови глобалних медијско-информативних мрежа, уз мале локалне карактеристике. На тај начин ствара се јединствена глобална светска медијска мрежа, која ће бити главни канал у преносу информативних, забавних и културних садржаја.

Са друге стране, креирање нових система вредности, измена бројних традиционалних културних садржаја и облика, разарање старих религијских и филозофских концепата и стварање нових, само су процеси који доприносе развоју глобалног друштва, у коме ће глобални медији имати доминантну улогу. Развој дигиталних технологија, њихова персонализација и присутност у свакодневници појединца, поставиће и моћан оквир за учествовање појединаца и група у глобалној медијској виртуелној слици света. Колико ће напредак технологије и културне свести бити позитиван или негативан за живот људи у будућем „глобалном селу“ остаје да се види. Прогнозе су од крајње оптимистичних, до изузетно негативних. Да ли нас чека утопистичко „друштво среће“, или Орвелова визија контролисаног света у коме живе људски роботи, остаје отворено питање.

Литература

- Ласвел 1979: H. Laswell, D. Lerner, H. Speier H., *Propaganda and Communication in World History*, vol. I-III, USA: East-West Center by University Press of Hawaii.
- Маклуан 1978: М. Маклуан, *Гутенбергова галаксија*, Библиотека Цивилизација, Београд: Нолит.
- Мек Квејл 1994: Д. Мек Квејл, *Стари континент – нови медији*, Београд: Нова.
- Пол, Елдер 2006: R. Paul, L. Elder, *Media Bias and Propaganda*, USA: FCT.
- Тадић 2006: Д.Тадић, *Пропаганда*, Београд: Спектрум.
- Тофлер 1983: А.Тофлер, *Трећи Талас*, Београд: Југославија.

DOBA UMREŽENOG INDIVIDUALIZMA

Uvod

Kraj prošlog i početak ovog milenijuma protiču u znaku prelaska medija na digitalni format. Nove informacione i komunikacione tehnologije, sateliteske komunikacije, digitalizovani mediji (...), internet u kombinaciji sa satelitskom i optičkom komunikacijskom mrežom, čini novu globalnu informativnu strukturu. Potencijalni uticaj savremenih medija i novih tehnologija u svakodnevici je, pratkično, nesaglediv. Šta (do)nosi doba umreženog individualizma u eri globalizma koju karakterišu dominacija znanja i munjevit prenos informacija s jednoga na drugi kraj svijeta, zahvaljajući internettehnologiji?

Novi informatički-komunikacioni svjetski poredak i globalni uspon mas-medija neraskidivo su vezani sa nastankom i rastom procesa globalizacije kao društveno-istorijske, ekonomsko-tržišne, naučno-tehnološke pojave. Iako ne postoji jedinstvena definicija globalizacije, zbog složenosti, moguće ju je tumačiti kroz prizmu ekonomije, politike, sociologije, informatike, komunikologije, žurnalistike, ekologije i drugih nauka. Pojednostavljeno, globalizacija je skup prekograničnih (međunarodnih) procesa, pokrenutih nezapamćenim razvojem moderne tehnologije, koji je doveo do ubrzanja ekonomskih procesa s refleksijama u socijalnoj, političkoj, kulturnoj, ekološkoj i drugim oblastima društva i života. Dakle, globalnog je planetarnog, tj. Svjetskog, značenja.

Razvoj tehnologije savladao je prostornu udaljenost, prije svega pronalaskom satelita i interneta, stvorivši kauzalitet i takvo ubrzanje u komunikacijama što je doprinijelo jačanju tržišno-ekonomskih veza između prostorno udaljenih država. Nove informaciono-komunikacione tehnologije nastale su kombinacijom i spajanjem sistema komunikacija, telekomunikacija, (multi)medija, izdavaštva, produkcije, emitovanja i informatičke industrije kao direktna posljedica trenda tehnološke konvergencije. Globalizacija i nove informacijsko-komunikološke tehnologije za posljedicu imaju novu vrstu društva – informatičko društvo. Fenomen takvog društva temelji se na novim elektronskim, telekomunikacijskim, digitalnim tj. novim informatičkim i komunikacijskim tehnologijama koje stvaraju nove oblike društvene organizacije u kojima su produkcija, obrada i diseminacija informacija još od osamdesetih godina prošlog vijeka postale važan izvor moći.

Industrijski monopoli i oligopoli, transnacionalne kompanije i korporacije, transnacionalne mreže, prije svih internet, sfera usluga, ekološki i pokreti za ljudska prava – omogućavaju stvaranje globalnog kulturnog i ekonomskog siste-

* velizar.sredanovic@fvu.me

ma. Globalizacija formira novu geopolitičku mapu i umreženi svijet istiskujući tradicionalne geopolitičke, tržišno-ekonomske, kulturne podjele zasnivane na teritorijalnim, nacionalnim, kulturnim i ideološkim kriterijumima. Pozitivne posljedice procesa globalizacije su ubrzan protok informacija, kapitala, usluga, proizvoda i ljudi u svijetu, novi ekonomski i društveno-politički odnosi, ali nažalost, neokolonijalni, ekološki i drugi globalni problemi.

Sa aspekta medija i novinarstva, takođe imamo pozitivne i negativne efekte globalizacije, posebno globalizacije medija koje možemo spoznati društveno-istorijskim presjekom i razvojem medija i javne sfere, analizom tradicionalnih mas-medija, uticajem multimedija, procesom komercijalizacije i globalizacije medija, odnosno, mediaformozom, tj. razumijevanjem novih medija.

Javna sfera i tradicionalni mediji

Štampa, kao jedan od najstarijih mas-medija, paralelno sa razvojem parlamentarizma i drugih društvenih i političkih institucija, odigrala je ključnu ulogu u stvaranju javnog mnijenja, javnosti, javne sfere, civilnog društva i demokratije. Uporedo s razvojem štampe i novinarstva tekao je i obrazovni tj. edukativni proces stvaranja savremenog javnog mnijenja i javne sfere koji su, jednostavno, „razbijali“ nekadašnju vjekovnu izolovanost pojedinaca, plemena, grupa, a ponegdje i čitavih naroda, krčili put ka građanskom društvu.

Od Gutenebergovog pronalaska prese za štampanje stvaraju se tehničko-tehnološki preduslovi za razvoj novih profesija, poput novinarstva. Prva tehnološka revolucija iznjedriće parnu presu (1811), telegraf (1844), rotacione mašine (1847) i druge izume koji ubrzavaju razvoj štampe. Kao posljedica ekspanzije štampe i novinarstva 1835. godine počinje s radom prva novinska agencija Havas, čime je ujedno posijana i klica medijskog globalizma. Druga industrijska revolucija krajem XIX vijeka podudariće se sa razvojem tehnologije komunikacija, uopšte, kao preduslova za razvoj novih medija. Štampa postaje sredstvo masovne komunikacije i u potpunosti će se vezati za profit, kapitalizam i postaće sastavni dio tržišta, odnosno ekonomije (Sredanović 2007: 39). Prevladaće novi izazovi javne sfere – komercijalizacija štampe i bitka za profit, što je karakteristično i za period treće tehnološke revolucije početkom XX vijeka, upravo zahvaljujući pronalascima radiotelegrafije, antene, radiofonije, novih sistema komunikacije, prvenstveno radija između dva svjetska rata (u Evropi po etatičkom modelu i monopolom nad frekvencijama i pretplatom), a nakon Drugog svjetskog rata i televizije. Razvoj elektronskih medija u svijetu, pogotovo u SAD, uglavnom je protekao u trendu komercijalizacije i usmjeravanju medija sve više na zaradu, a ne na brigu o javnom interesu, pa su danas rijetki mediji, uglavnom, evropski javni rtv servisi, poput BBC-ija, koji mogu da izdrže tržišnu trku nametnutu medijskom globalizacijom.

Četvrtom tehnološkom-informatičkom revolucijom kompjuterski jezik je potisnuo prednosti telefonskih i teleprinterskih veza (višedecenijske glavne alatke novinskih agencija kao prvih globalnih medija) prevazišao ih (kao i tradicio-

nalne medije) i u kombinaciji sa satelitskim komunikacijama premrežio svijet novom globalnom informativnom strukturom, što je za posljedicu imalo i potpunu promjenu javne sfere, ne samo teritorijalno, već suštinski. Jednostavno, talas nove informatičke revolucije, koja odiše konvergencijom, pretvorio se u nezauzastavljivi globalni medijski cunami.

U knjizi „Civilno društvo“ Kin kritikuje tri dominantne međusobno ispreplitanane faze razumijevanja, usavršavanja i popularizacije termina javne sfere. „Živimo u vremenu u kome prostorni okviri doživljavaju promenu. Dolazi kraj nekadašnjoj dominaciji državno strukturisanog i teritorijalno ograničenog javnog života posredovanog radijom, televizijom, novinama i knjigama. Njegovu hegemoniju brzo nagrizava razvoj raznovrsnih umreženih prostora za komunikaciju koji nisu vezani neposredno za teritoriju i koji, prema tome, nepovratno prevazilaze i razbijaju sve što je prethodno ličilo na jedinstvenu, prostorno objedinjenu javnu sferu u okvirima nacionalne države. Ideal jedinstvene javne sfere i odgovarajuća vizija teritorijalno ograničene republike i građana koji nastoje da ostvaruju svoju definiciju javnog dobra danas je zastarela. Umesto toga, figurativno govoreći, danas se u javnom životu odvija 'refeudalizacija' ne u onom smislu u kome je taj izraz koristio Habermas u svojoj knjizi 'Javno mnjenje', već u drugačijem smislu modularizacije, razvoja složenog mozaika javnih sfera različite veličine koje se preklapaju i međusobno povezuju, i primoravaju nas da radikalno revidiramo svoje shvatanje javnog života i njemu srodnih 'partnerskih' pojmova kao što su javno mnjenje, javno dobro i razlika između javnog i privatnog“ (Kin 2003: 206-207), tvrdi Kin koji smatra da se javne sfere ne javljaju u čistom obliku, već da se u aktuelnom procesu globalizacije javlja više povezanih javnih sfera. I na ovom primjeru uočljivo je koliko globalizacija na taj način doprinosi saznanju da određene institucije i organizacije, pa i medijske, treba da imaju međunarodnu, a ne lokalnu perspektivu.

Globalizacija i mediji

Globalizaciju prije svega odlikuje nezapamćen i ubrzan razvoj moderne tehnologije, zbog čega se njeno značenje upoređuje sa značenjem prve industrijske revolucije iz 19. vijeka. Kraj prošlog i početak ovog milenijuma protiču u znaku konvergencije medija i prelaska na digitalni format. Digitalizacija je omogućila laku dostupnost, obradu, reprodukciju, distribuciju i korišćenje različitih oblika informacija (printani i audio-vizuelni), tako da u kombinaciji sa satelitskom i optičkom komunikacijskom mrežom internet čini novu globalnu informativnu strukturu. Nove informaciono-komunikacione tehnologije stvorile su potpuno nove načine primjene i komunikacije informacija, revolucionišući brzinu, kapacitete i kvalitet procesa globalizacije.

Pored proširenja auditorijuma u pozitivne efekte medijske globalizacije su medijska komercijalizacija i konkurencija koje doprinose decentralizaciji (de-regulaciji) državnih kontrolisanih elektronskih i komunikacionih sistema, isto-

vremeno i popularizaciji zajedništva svjetske anacioalne populacije na poljima edukacije i kulture.

Intenziviranje globalne komunikacije proizlazi iz nove paradigme i svi-jeta pojmljenog kao globalna egzistencijalna mreža, takozvano umreženo dru-štvo karakterišu nova informaciono-komunikaciona tehnologija, permanentne promjene, tj. modernizacija društva i individua kao i formiranje globalnih ideo-logija, poput jačanja ekološke svijesti borbe za ljudska prava, emancipaciju žena, prava na pobunu u diktatorskim sistemima, jačanje civilnog društva, demokrat-skih procesa (...)

S druge strane, ne treba smetnuti s uma da su već završetkom Drugog svjetskog rata SAD, primjenjući Monroovu doktrinu i u oblasti komunikacija, kontrolom nad MMF-om i Međunarodnom bankom za rekonstrukciju i razvoj, Maršalovim planom i stvaranjem NATO pakta, nametnuli kao prva globalna sila. Hladni rat SAD-a i zapadnoevropskih i atlantskih saveznika protiv SSSR-a, Ki-ne i ostalih komunističkih zemalja koje su ostale van globalnog kapitalističkog sistema, ogledao se i u višedecenijskoj tehničko-tehnološkoj trci od svemirskih programa do medijskog globalnog uticaja (radio-difuzni sistemi: Glas Amerike, Radio Slobodna Evropa, World BBC, Radio Moskva i novinske agencije: UPI, Reuters, AFP, TASS). No, pravi bum na polju poslijeratne medijske globalizaci-je odigrala je američka filmska industrija (Columbia, Twentieth Century-Fox, Metro-Goldwyn-Mayer i Paramount), čiji su profit i uticaj trnasnacionalni, kao i koncentracija medija u izdavaštvu i muzičkoj produkciji, sve u cilju globalnog tržišta. Ipak, najveći trag u procesu globalizacije, bar kada je riječ o razvoju me-dijske industrije, utisnula je televizija.

Javno emitovanje tv programa desilo se istovremeno u Velikoj Britaniji i Njemačkoj sredinom tridesetih godina prošlog vijeka, a zatim u SSSR-u i SAD-u. Prvi javni tv servis, posredstvom tehnologije koju je razvio Telefunken, kre-nuo je u emitovanje marta 1935. Direktno tv uključenje i prenos Olimpijade 1936. i uspješni razvoj tv odvijao se sve do kraha nacističke Njemačke. Progra-miranje realnosti i političkim, sportskim događajima koji su obilovali nacistič-kom propagandom tzv. rani virtuelni radovi posredstvom tv stanice „Nipkow“, interesantni su zbog naznaka globalizacije i obilne upotrebe reklama, a ne samo ideološke propagande. Da je Adolf Hitler uspio u namjeri da zavlada Evropom, a sa saveznicima iz sile osovine i drugim kontinentima, vjerovatno bi njemački i upotrebom medija bio dominantni globalni jezik, a rajhsmarka svjetska valuta. Najznačajniji razvoj televizije i ove medijske industrije dogodio se, ipak, u naj-razvijenim kapitalističkim zemljama SAD i Velikoj Britaniji, tako da je 1961. godine u SAD bilo više tv aparata nego u svim ostalim zemljama zajedno. Otuda i ne iščudava zašto je baš engleski nametnut u prvi globalni (ne samo medijski) jezik, a internet potvrdio dominaciju engleskog kao globalnog jezika.

Sumirajući stavove brojnih teoretičara mas-medijija o uticaju televizije kao globalnog medija E. Herman i R. Mekčesni (2004: 36) konstatuju da „Ono što su kratki talasi uradili za radio sateliti su učinili za televiziju i ostale vrste ko-munikacija; omogućili su trenutnu, jeftinu globalnu interaktivnu komunikaciju i

emitovanje, mnogo boljeg kvaliteta nego što su to ikada mogli pružiti kratki talasi. Sateliti su omogućili zemljama Trećeg svijeta da „iskoče iz baruštine“ u radikalno savremeniji medijski sistem, ali su isto tako predstavljali pretnju da će tradicionalni transnacionalni komercijalni emiteri kontrolisati globalne komunikacije i zaobilazeći domaće vlasti direktno emitovati program u domove Trećeg svijeta (...)“ O ekspanziji globalnog medijskog sistema i trijumfu globalnog tržišta osamdesetih prošlog vijeka pokazuju i sljedeći podaci: „Tokom 1980. komunikacije su, opšte uzevši, ostvarile oko tristapedeset milijardi dolara ili 18 odsto svetske trgovine. Već 1986, vrednost godišnjeg učinka industrija komunikacija i informacija širom sveta procenjena je na oko hiljadu šesto milijardi dolara i rapidno je rasla“ (Ibid.: 58). Globalni mediji su, ipak, samo dio procesa globalizacije korporativnih sistema, koji odavno prevazilaze moć ogromne većine vlada i država. Tako su u poslednje dvije decenije prošlog milenijuma globalnim medijskim tržištem dominirale transnacionalne medijske firme poput: General Elektrica, ABC, CBS, Sony Corporation, Time Warnera, Turner Broadcasting, Matsushita, Bertelsmanna, News Corporation (Ruperta Mardoka), Disney (...)

Posljedice globalizacije medija

Pored već nabrojanih pozitivnih posljedica globalizacije možemo navesti i deregulaciju krutih evropskih radio-difuznih sistema (prethodno oličenih u pritisku globalnih medija na one pod državnom kontrolom), zatim edukaciju i mogućnost učenja na daljinu, doprinos jačanju demokratskih procesa i pokreta, ekspanziju popularne kulture do najudaljenijih krajeva globusa (...) No, nezaobilazne su i negativne posljedice, poput komercijalizacije medija, politizacije komercijalnih medija, uticaja na kulturne vrijednosti i sadržaj medija (...)

Koncentracijom medija stvorene su medijske globalne megakompanije (medijske imperije poput Mardokove i Berluskonijeve) koje sublimiraju gotovo sve oblike medijskih aktivnosti: eletkronske medije (radio, televiziju), printane medije (dnevne novine, magazine i nedjeljne časopise), izdavačku djelatnost (knjige i publikacije), ali i film, muzičku produkciju (...) Tako Ruperta Mardoka, jednog od najmoćnijih medijskih giganata, koji posjeduje medijsku imperiju u kojoj slika i riječ nikad ne zalaze, novac nije jedini pokretač niti cilj, već kontrola informacija na globalnom nivou, kako bi (in)direktno uticao na ekonomska i politička događanja u svijetu (...) I dok se Mardok „skromno“ zadovoljio da kao medijski mogul globusa odlučuje (in)direktno ko će pobijediti na predsjedničkim izborima u SAD-u, Silvio Berlusconi otišao je korak dalje direktno osvajajući vlast u Italiji i Evropskoj uniji. Medijsko carstvo Silivija Berlusconi, koji je kontrolu sa jedne tv mreže uspio prebaciti na tri nacionalne mreže u kombinaciji sa holding kompanijom Fininvest, tj. filmskom produkcijom, bisokopskom mrežom, izdavačkim kućama, reklamnim agencijama, trgovinom, osiguranjem, sportom, i drugim oblicima rasonode, odavno je prevazišlo granice Rimskog carstva i italijanske medije globalizovao. Zahvaljujući finansijskoj i medijskoj moći uspio je, uprkos brojnim aferama, nekoliko puta da bude premijer Ita-

lije i da čak predsjedava Evropskom unijom. Osim ovih primjera ogoljene politizacije globalnih komercijalnih medija i svojevrсна depolitizacija javnih medijskih servisa, koji se, u trci sa komercijalnim medijima za gledanošću, sve više okreću zabavnim sadržajima zanemarujući informativni program i istraživačko novinarstvo.

Komercijalizacijom elektronskih medija i u Evropi ovaj trend je nastavljen, pogotovo razvojem satelitske i kablovske tv, te digitalizacijom devedesetih godina, tako da su analogni sistemi već stvar prošlosti u razvijenim zemljama. Naravno, proces digitalizacije u toku je u zemljama u tranziciji, gdje značajniji tehničko-tehnološki procesi kasne po dvadeset, pa i trideset godina; otprilike, koliko je potrebno da novi medij zamijeni stari, što su pokazali medijska praksa i društveno iskustvo. U svakom slučaju, globalni medijski sistem razvio se zahvaljujući jakom advertajzingu i trendu komercijalizacije, koji uz klasičnu informativnu produkciju vijesti, sportskih događaja, neizostavnih muzičkih spotova, filmova, telešopinga i slično, favorizujući potrošnju kao recept za ljudsku sreću. No, komercijalizacija, koja podrazumijeva finansiranje medija od prodaje reklama a istvoremeno „suši“ tj. anulira dobre programe javnih servisa, samo je jedna od štetnih posljedica globalizacije medija.

Javnu sferu na globalnom nivou na prelasku milenijuma karakterišu popuno nove medijske (plat)forme, shodno tome i sadržaji medijskih proizvoda, ali i procesi oblikovanja i stvaranja poruka uz medijsku interaktivnost i pristupačnost, tj. nesputanu slobodu konzumenata. Zahvaljujući četvrtoj tehnološkoj revoluciji, odnsono, globalnom nivou moći, „Krajem XX vijeka pojavljuje se četvrta generacija: generacija globalnog novinarstva i svetske komunikacije (Matterlarrt 1994). Njen simboličan datum rođenja je 1983. godina, kada američki časopis *Time* posvećuje svoju tradicionalnu naslovnu stranu rezervisanu za ličnost godine jednoj mašini: personal computer” (Gocini 2001: 407-408). Kada je riječ o posljedicama globalnih medija na sadržaj medija, više je nego jasno da se programski sadržaji komercijalnih medija unifikuju, u početku zapostavljanjem, pa potpunom eliminacijom obrazovnih sadržaja, ali i sadržaja kulture. U programskim shemama komercijalnih medija, programi namijenjeni manjinskim zajednicama i marginalizovanim grupama, gotovo se ne emituju. Reklamiranje kao pogonsko gorivo globalnih medija u SAD je odavno dominantna kulturna snaga, pa uticaj na kulturne i tradicionalne vrijednosti pojedini autori predstavljaju globalizaciju kao oblik „kulturnog imperijalizma“. Taj talas amerikanizacije (amerikanizacija=globalizacija) medija odavno je zapljusnuo cijeli svijet. Zar to ne dokazuju ne samo brojne sportske manifestacije, pa su čak Olimpijske igre preplavljene reklama i korporativnom propagandom.

Za globalne medije postoje programi samo u tržišnoj i zabavnoj kulturi, a stvarni kulturni sadržaji i estetske vrijednosti prisutni su samo u formi incidenta. Dječiji program sveden je na crtane filmove ili preovladavaju sadržaji u kojima su reklame opet u prvom planu. Televizija kao najdominantniji globalni medij kome su reklame „središnja tačka kreativnih napora“ svela se na svijet infotajmenta-miksa vijesti i zabave profitabilno. Sve ostalo što nije programski profitabilno tj. materijalno izdašno je ili neisplativo, prepušteno je javnim radijskim

i tv servisima (kultura, obrazovanje, dječiji i školski, kao i program za marginalizovane društvene grupe ...). To je još jedna negativna posljedica globalnih medija koji predstavljaju sredstvo za nametanje zapadnih „vrijednosti“ i pogleda na svijet čije širenje guši individualne nacionalne kulture.

Vrijednosti neoliberalnog tržišta preplavile su i obale siromašnih i zemalja u tranziciji, a transnacionalne kompanije nametnule su tzv. transhumano doba u kome su amerikanizacija kao „modus vivendi“ života nametnuti kroz film, tv serije, tj. „sapunice“, muzičku produkciju, sport (...), praktično kroz sve spore života. Tradicija i kultura Japana i Francuske nijesu uspjele da odole čuvenoj „diznifikaciji“, iako su ekonomsko-političke sile na globalnom nivou. Iako se Francuska dugo odupirala procesu amerikanizacije kulture i medija, morala je da se preda pred najezdom svojevrsnog televizijskog vojaerstva tj. „Velikom bratu“, tj. „rijaliti šou“ koji je promovisan na MTV-iju a zatim osvojio televizijski svijet. Formula jednostavna, na orvelovski način bilo koji učesnik „rijalitija“ može preko noći postati zvijezda uz efekat producentske enormne zarade od reklama. Tako su TF1 i M6, dva od šest francuskih tv kanala koji prioritet daju informisanju i kultrii (tri su državna), pokleknula pred komercijalnim zovom. Mediji nameću relanost. Jednostavno, kreiraju stvarnost. Javna sfera ustupa mjesto rasonodi. Stvaraoci ozbiljnog informativnog programa i kreatori klasičnih vijesti i istraživačkog novinarstva ispadaju iz „tajm prajma“ pred oglašivačima produkcija raznih „talk shouwa“, „infotainmenta“, „rijalitija“(...) koji obiluju seksom, nasiljem, intrigama, aferama, kriminalom, romansama, hepiendima, interesantnim ličnostima, biografijama bogatih i slavnih (...)

Brojne su posljedice globalizacije medija, ali komercijalizacija globalnih medija zasnovana na profitu od reklama ima izuzetno poguban uticaj na javnu sferu. Zato sadržaji globalnih medija koji ne stvaraju dobit ustupaju mjesto atraktivnijim programima (punim zabave, seksa, nasilja) i oglašivačima, što je, opet, u suprotnosti sa informisanjem građana a tim i boljim funkcionisanjem demokratskih procesa.

Uspon globalnog medijskog tržišta kao posljedica razvoja globalnih medija počev od izuma telegrafa, (ili otkrića električne energije, kao energetskog preduslova za rad) novih medija radija i televizije, stvaranje novinskih agencija – pionira globalnih medija i transnacionalnih medijskih korporacija danas uz internet i digitalnu tehnologiju mijenjaju mit o medijima kao istinskom čuvaru javnog mnijenja. Komunikacijsko premrežavanje svijeta u realnom vremenu dovelo je do promjena javne sfere, pa umjesto jedinstvenog javnog prostora u kome se raspravlja o pitanjima i problemima od opšteg interesa, nastaje više javnosti kojima je važniji sopstveni, posebni, interes od opšteg.

Da globalizacija sažima svijet u vremenu i prostoru i čini uslovnim sve postojeće teritorijalne granice, smatra i Džon Kin, pa u knjizi „Civilno društvo“ javne sfere po raznolikosti i veličini dijeli (2003: 208) na: „mikro javne sfere u kojima postoje desetine, stotine i hiljade strana koje se spore i ostvaruju interakciju, uglavnom na nižem nivou od države; mezojavne sfere koje normalno obuhvataju milione ljudi u interakciji na nivou okvira teritorijalne nacionalne drža-

ve; i makrojavne sfere koje obično uključuju stotine miliona ljudi pa čak i milijarde ljudi upletenih u sporove na nadnacionalnom i globalnom nivou moći (...)“

Dejstva i efekti nove informatičke revolucije i interneta

Nezaustavljivi razvoj novih komunikacionih tehnologija-disperzija informativnih servisa i modernizacija medija koji prezentuju informacije u realnom vremenu ogromnom broju konzumenata, učinili su da naša planeta danas sve više liči na globalno selo, kako je predvidio Makluan. Pošto mediji posredstvom interneta i kombinacijom satelitsko-optičkih komunikacija trenutačno isporučuju informacije iz svih krajeva svijeta, vrlo su interesantna istraživanja uticaja i efekata medija u ovoj fazi razvoja novih tehnologija i medijske industrije. Naravno da su razvoj medija i tehnologije donijeli višestruke koristi. Tako je dostupnost informacija u odnosu na prethodno nekoliko decenija danas dostigla neslućene razmjere. Samo tokom posljednjih tridesetak godina proizvedeno je informacija više nego u proteklih pet hiljada godina. Pretrpanost informacijama posredstvom još uvijek tradicionalnih elektronskih medija (radio i tv), ali ponajviše preko interneta i novih medijskih (plat)formi, dovela je do toga da u svakom trenutku raspoložemo nevjerovatnim količinama informacija u odnosu na naše pretke. No, sve je teže selektovati utiske, odnosno, filtrirati beskrajnu informacionu kanonadu kojoj smo svakodnevno izloženi kao korisnici globalnog medijskog sistema. Zato i ne čudi što je društvo pretrpano informacijama, naš život „prenaseljen“ događajima i pojavama koje plasiraju mediji, pa sve manje raspoložemo vremenom, a ono i mediji sve više nama.

Vrijeme elektronskih medija, naročito televizije u posljednje dvije decenije proteklog vijeka, a onda internet i društvene mreže, toliko su preokupirale savremenog čovjeka da su mu umanjili pažnju u praćenju važnih događaja a i interesovanje preusmjerili u potragu za novim informacijama i sadržajima, koji su, uglavnom, spinovani putem medija.

Impresionira i podatak da internet svakodnevno koristi dvije i po milijarde ljudi i da osim Sjeverne Koreje nema izvolovanih mjeasta na planeti i nacija do kojih nije dopro najveći svjetski pretraživač Gugl. Međutim, iako ovaj gigant razvija biznis i u susjednoj komunističkoj Kini, limitiran je cenzurom koju je nametnuo zvanični Peking. Gugl je uslovljen da briše sve kritike o komunističkoj partiji, što podrazumijeva ograničenost slobode i propulziteta postavljajući informacija koje, opet, limitiraju interesovanja surfera za sajtove, odnosno zaradu od oglašavanja.

S druge strane komšiluka, sudska borba globalnih medijskih titana južnokorejskog džina Samsunga i Epla, poznate kalifornijske jabuke. Za sada je to obični „patentni rat“ mjereno milijardama dolara, ali (p)ostaje odsutna bitka za tron najprofitabilnije kompanije za proizvodnju mobilnih uređaja na svijetu. Uz tzv. „digitalni rasep“, tj. sve izraženiji jaz između bogatih i siromašnih i preslikanoj podjeli bogatog sjevera i siromašnog juga, odnosno novoj podjeli i to na „info-bogate“ i „info-siromašne“ – prve decenije novog milenijuma prolaze u znaku rata za digitalnu budućnost.

Logično je da se, osim pozitivnih javljaju i negativni efekti i uticaji novih platformi u procesu globalizacije, poput neizvjesnosti ne samo u pesimističkom prilazu u sagledavanju fenomena opstanka u budućnosti tradicionalnih mas-medija, nego i u pretjeranom optimizmu kada je riječ o demokratskom kapacitetu novih medija. Kako će se na globalnoj medijskoj sceni odvijati tržišna utakmica? Sa ili bez cenzure? I(li) proces decentralizacije u strukturi vlasništva, pa i u normativno-pravnoj regulativi.

Mnoge države počele su ne samo da nadgledaju privatnu i poslovnu korespondenciju, već i cenzurišu sadržaj ugrožavajući slobodu mišljenja, govora i prepiske, čime se ugrožavaju temelji i demokratskih društava. Jedan od čelnika Gugla Erik Šmit izjavio je nedavno studentima Univerziteta Džon Hopkins, a Rojter prenio, da će cenzura na internetu nestati za deset godina i da će se korisnici mreže zaštititi od masovnog vladinog nadzora ako odmah počnu da šifruju cjelokupnu onlajn komunikaciju.

Laka dostupnost informacija i procvat društvenih mreža planetarno su doprinijeli da se mnogo ranije nego što je predviđano digitalizuju izvori i arhive podataka. Ipak, glad pretraživača izazvana enormnim povećanjem broja informacija kulminirale su Snoduenovim otkrićem prakse američke nacionalne bezbjednosti (NSA) da prati onlajn prepisku miliona planetarnih moćnika, ali i „običnih“ građana. Podsjetimo se globalne medijske afere na sajtu „Wikileaks“ kada je Džulijan Asanž, upravo, na internetu objelodanio diplomatske prepiske koje su izazvale međunarodne skandale i otkrile svo licemerje arkanske visoke politike i diplomatije demokratskih država. Zašto ne navesti i dvoiličnost globalnih medijskih korporacija, kao u ovom slučaju, kada je Gugl sarađivao sa NSA ustupajući podatke o korisnicima svog pretraživača, ali i onih sa kim su se dopisivali putem „dži-mejla“.

Zaključak

Gutenbergovom galaksijom dominirali su štampani mas-mediji. Markonijevom erom, telegrafske međunarodne novinske agencije, krajem 19. vijeka i radio, nakon pojave kratkih talasa u prvoj polovini 20 vijeka, postali su prvi značajniji globalni mediji. U drugoj polovini 20. vijeka, primjenom satelita, televizija postaje najmoćniji globalni medij. Kraj prošlog i početak ovog milenijuma protiču u znaku prelaska medija na digitalni format, koji u kombinaciji sa satelitskom i optičkom komunikacijskom mrežom internet čini novu globalnu informativnu strukturu. Šta još (do)nosi doba umreženog individualizma u eri globalizma koju karakterišu dominacija znanja i munjevit prenos informacija s jednoga na drugi kraj svijeta, zahvaljajući internet tehnologiji? Gdje je u svemu tome građanin – korisnik.

Kada je riječ o internetskim društvenim grupama Tviter i Fesjbuk, primjetno je da imaju svoje prednosti i mane – od brzog, širokopojasnog i efikasnog protoka značajnih informacija, do sijanjanja raznih iluzija, virtuelnog prijateljstva, ljubavi, lažne popularnosti (...) Statistika je neumoljiva jer pokazuje da svaki drugi čovjek na društvenim mrežama ima virtuelne prijatelje, a rezultati

ankete sprovedene u Engleskoj pokazali su da osoba koja ima profil na društvenoj mreži ima u prosjeku 121 prijatelja i svega pet u stvarnom životu. Prema istraživanima Edison research „Mama i mediji 2013.”, čak 57 odsto majki aktivnih na fejsbuku starije je od 35 godina i u pitanju je prva generacija žena koje svoju djecu podižu u potpunosti tokom ere FB. Tastatura i ekran stvaraju privid lakoće kontakta, čatovanja – razgovora na onlajn relaciji. Tako i asocijalne osobe preko Fejsbuka „pronadu sebe” što i nije loše. Međutim, od hiljade „prijatelja” koji u obliku svojevrsne lične karte potkrijepljene fotkama „kače” svoja popularna izdanja na Fejsbuku vremenom postaju u početku tehnološki, a onda i suštinski zavisnici od te ili neke druge društvene mreže, internet igre (...)

I zaštita podataka na internetu podsjeća na igru žandarma i lopova, između vlade i korisnika, pa čak i kada su ponekad izmijenjene uloge, upravo, zbog nepredvidljivosti tehničko-tehnološkog umijeća i(li) građanina (ne)pokornog. Aktuelna kontrola informacija, onlajn korisnika u nedavnim aferama cenzure i zloupotrebe interneta od strane vlada koje se kunu u demokratiju, podsjeća na najcrnja vremena medijske cenzure totalitarnih režima. Britanski naučnik Bernes Li, koji je najviše doprinio otkriću interneta, smatra kako kontrola informacija prijeti da ugrozi demokratiju. Zbog ovakvih i sličnih problema i pitanja čini se najviše glavobolje uz političare imaju moćnici koji se nalaze na čelu globalnih medijskih kompanija poput Gugla, Samsunga, Jahu (...), jer razvoj komunikacionih tehnologija je nezaustavljiv, a izazovi globalne ere u današnjem poslovnom svijetu traže futuriste poput svojevremno Alana Toflera i Makluana koji su predvidjeli „šok budućnosti” i „globalno selo”. Novi sadržaj globalnih medija postao je odraz društva. Danas smo svjedoci trenda kako mediji kreiraju stvarnost i kako čovjek postaje njihov talac. Tako da se otuđenje čovjeka u doba umreženog individualizma ne dešava samo u masmedijima, već prvenstveno u društvu, ali je izvjesno da se najviše reflektuje u medijima i kroz njihovu prizmu.

Na teoretičare medija je da ukažu na građansku i političku neaktivnost, ili još više na letargičnost masa umrtvljenih mas-medijima koje kontrolišu globalni, regionalni, ali i lokalni centri moći. Naravno, uz stajalište tradicionalne komunikološke kritike – da razrješenje protivrječnosti na području komuniciranja može da vodi razrješenju protivrječnosti u samom društvu. No, u ovom ili onom obliku, globalni mediji će i dalje imati veliki uticaj, jer se po njihovoj mjeri oblikuje ne samo političko javno mnijenje, javnost, već i znatnim dijelom planetarna ekonomija, riječju, stvarnost.

Literatura

- Brigs, Kolbi 2005: A. Brigs, P. Kolbi, *Uvod u studije medija*, Beograd: Clio.
Gocini 2001: Đ. Gocini, *Istorija novinarstva*, Beograd: Clio.
Herman, Mekčesni 2004: E. Herman, R. Mekčesni, *Globalni mediji*, Beograd: Clio.
Kin 2003: Dž. Kin, *Civilno društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
Sredanović 2007: V. Sredanović, *Javnost i mediji u Crnoj Gori*, Cetinje: Obod.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ КАО КОМУНИКАЦИЈСКИ КАНАЛ ТРАДИЦИОНАЛНИХ МЕДИЈА**

Увод

Ново доба – време модерне, јесте доба које је обележено брзином промена које се догађају на пољу савремених медија. Почетак новог миленијума у свакодневницу живота сваког појединачног човека донео је не тако давно замишљено Маклуаново „глобално село“ као реалност и силовитост отварања пута дигиталним платформама, које су незадрживо донеле медиаморфозу и конвергенцију традиционалних медија и стварање нових, све савршенијих и моћнијих. Савремено друштво у основи је обележено информацијском технологијом и комуникацијом, док је сама брзина промена невероватна и готово збуњујућа. У времену историјских промена у свим сферама човековог живота милиони људи широм планете посредством интернета постају део нове публике која учествује у преображају света као и сопственог бића. „Компјутерисање се више не односи на комјутере. Оно се бави начином живота“ (Негропонт 1998: 12). У књизи „Комуницирање, медији и друштво“ аутори Миролуб Радојковић и Мирко Милетић објашњавају медијску интериоризацију у индивидуални и социјални живот људи сагледавајући Бодријаров постмодернистички концепт и тријаду: стварност – симулација – симулакрум. Савремена средства комуникације створила су квалитетно нови тип комуницирања: електронске медије који су омогућили апсолутно друкчији начин стварања, чувања, обрађивања, ширења и при свајања информацијских вредности. Електронска цивилизација трансформисала је класичне облике комуницирања редизајнирајући нове друштвене групе, али и модел комуникационе праксе. Хомогенизацији света допринели су управо информационо-комуникациони конгломерати. Нове технологије на основама електронике, постављају оквире стварања, презентације и комуникације информација, док медије карактерише интерактивност, приступачност и разноврсност убрајајући и нове слободе конзумента. Ово је „(...) епоха опште доступног „сајберпрона“, информатичког загушења и опадања или нестајања неких традиционалних медија“ (Бригс, Кобли 2005:

* tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је у оквиру пројеката број 179008 и број 179074 које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

276). У глобалном друштву размена информација постаје услов егзистенције.

Време електронске цивилизације, у коме одрастају нове генерације, обележено је историјским променама и кореним преображајем различитих сфера човековог живота. „Масовно комуницирање је везивно ткиво савременог друштва, а борба за публицитет *conditio sine qua* у придобијању наклоности јавног мњења“ (Деспотовић, Јевтовић 2010: 152). Знање се мултиплицира и шири несагледивим просторима, а у том мрежном царству нема ауторитета који намеће и решава проблеме, дискусија неприкидно траје. У електронској цивилизацији свет је постао медијски интерфејс који богатством комуникационих веза повезује заједницу у сврсисходну и организовану целину. Да ли експлозија комуникационих технологија води ка препознавању, класификацији и дескрипцији нових различитих облика комуникационе праксе? Шта се дешава са традиционалним медијима у сучељавању са савременим мрежним комуницирањем створеним на интернету? Да ли су друштвене мреже челично загрлиле штампу, радио и телевизију како би довеле до њиховог нестајања, или су традиционални медији у загрљају тражећи још једну трасу за презентовање својих садржаја и пут ка конзументима дигиталног доба који информацију траже посредством интернета и на друштвеним мрежама, нека су од питања на која тражимо одговор. Циљ рада је да покаже да су друштвене мреже у саодносу са традиционалним медијима у функцији комуникацијског канала за пренос садржаја информација.

Ново медијско доба – доба интернета

Свет комуникација обележиле су три револуције: хипографска (проналазак писма), Гутенбергова (проналазак штампе) и електронска револуција (проналасци телеграфа, радија и телевизије), а нови миленијум донео је трансформацију комуникацијских технологија. Револуционарни проналазак из 1867. године – писаћа машина отишла је у историју. У информацијском добу миш и тастатура овладали су светом комуникација. Посредством интернета информације, без разлике да ли су текстуалне или аудиовизуелне, доступне су у реалном времену на сваком месту планете, потирући комуникацијске границе времена и простора. Развијајући се и унапређујући из дана у дан, информационо-комуникационом снагом интернет је променио планету, створивши свет Маклуановог „глобалног села“ као реалан, свет који живимо сада и овде у метауниверзуму¹. „Савремена

¹ Метауниверзум представља делимично ожичени, делимично бежични свет који повезује бројне рачунаре и базе података. Теоријски појам означава и информациони простор у којем су подаци тако обликовани да кориснику пружају илузију контроле, покретљивости и приступа информацијама, уз осећај повратне спреге и симулираног света. Има своју димензионалност, континуитет, густоћу, - природу и законе.

цивилизација готово и да не схвата да монопол у стварању духовног простора данас припада мас-медијима, односно комуникацијским империјама које снажним технолошким чудима у наше домове уносе слике других људи“ (Јевтовић 2007: 102).

Модерна постиндустријска цивилизација, која је променила и нас и медије и друштво у целини, почиње са лансирањем вештачког сателита Спутњик 4. октобра 1957. године, који је кружио у орбити око Земље. Ривалство истока и запада, СССР-а и САД-а и борба за престиж у технолошком развоју утицала је да се убрзано развијају све савршенија средства комуникационих веза. Америка оснива АРПА агенцију из које се касније ствара мрежа за пренос података и поставља темељ интернета. Комуникација посредством електронских медија постала је основна веза света брзих промена и проналазака уз поштовање основних постулата као што су доступност, брзина и цена информација. У предговору књиге „Бити дигиталан“ 1998. године, Николас Негропонт најавио је да ће „тотални број корисника Интернета превазићи ће светску популацију 2003. године“ (1998: 11). Међутим, предвиђања угледног аутора увелико је раст корисника на мрежи из месеца у месец превазишао. Констатација Негропонта да је комјутерисање „начин живота“ у наведеном делу представља својеврстан манифест дигиталној ери, као што је означио правце развоја нових медија. Интернет је створио могућност за нове видове комуникација и промене које су почеле да се дешавају и дешаваће се у свим сферама, пре свега имајући у виду да дигитално доба не карактеришу промене на нивоу године већ промене које се дешавају на нивоу месеца. Могућност комуникације и размене знања доводе до много брзих иновација које се усвајају у целом свету. Сваког месеца најпознатији претраживач Google обави преко 31 милијарду претрага, док је пре пет година тај број био 2,7 милијарди (Павловић, Вулић 2012: 191). Да ли је уопште могуће да одговоримо на питање ко је и на који начин одговарао на сва та питања пре настанка тог најпознатијег претраживача? Радију, као традиционалном медију, требало је 38 година да има 50 милиона корисника. Телевизији је за то требало 13 година. Интернет је овај исти број корисника постигао за само четири године.

За разлику од свих комуникацијских медија, интернет се одликује нестанком географских, расних, статусних, етничких и других ограничења. На мрежи нестаје разлика између аутора и корисника информација, с обзиром на то да корисник истовремено постаје и аутор тако да се слободно може рећи да је интернет друштвено нераслојен. Отуда не чуди када Бил Гејтс каже да је „интернет као златна грозница. Срећом, ова златна грозница влада тамо где заиста има злата“ (Херман, Мекчесни 2004: 188). За Рајнголда је важност компјутерски посредоване комуникације у појави онлајн заједнице са „њеним капацитетом да доведе у питање постојећи монопол политичке хијерархије над моћним комуникационим медијима и можда да реви-

тализује демократију која почива на грађанину“.² Двосмерни проток информација посредством интернета доприноси активној улози грађана на мрежи и ствара основ темељне разлике овог медија у односу на традиционалне медије. Грађани су у прилици да активно учествују, али и да креирају догађаје у којима су актери, односно интернет је допринео јачању концепта демократије као учешћа свих или већине, насупротив дотадашњој пракси да се политички активизам ограничавао на мањинске елите а учешће на изборима углавном био једини ангажман грађана. Зато нови друштвени медији (друштвене мреже) постају кључни у револуцијама на почетку новог миленијума.³

Друштвене мреже као феномен дигиталног доба

Експоненцијална времена доносе своје захтеве – глад за информацијом која мора да буде тачна, брза, допремљена готово тренутно на удаљене делове планете. Живот у коме све мање има времена за праву социјалну интеракцију захтева нове начине повезивања и упознавања. У свету технолошког развоја са радним временом од 9 до 17 сати, великим раздаљинама које запослени прелазе до посла и назад, све је мање времена које човек може издвојити за дружење. Идеја онлајн друштвених мрежа које су на почетку имале за циљ да омогуће људима који су већ пријатељи да остваре још један вид комуникације, настала је из основне људске потребе да буду социјално прихваћени. Права пријатељства постала су и онлајн пријатељства. Убрзо затим овај вид комуникације довео је до велике популарности онлајн дружења где су се људи повезивали по разним основама, на пример интересовањима, месту рођења, заједничким познаствима, истој професији. Прве друштвене мреже су се доста разликовале од данашњих. Појавиле су се 90-тих година и биле су усмерене на интеракцију корисника путем чета, али су нудиле корисницима личне податке и идеје у виду личне промоције. Најпознатије такве мреже биле су The globe.com, Geocities, Tripod.com, док су неки сајтови, као на пример Classmates.com, омогућавали повезивање својих корисника путем мејла. Крајем 90-тих година развијени су нови протоколи и сервиси који су створили могућност развоја друштвених мрежа какве познајемо данас. Прва друштвена мрежа Friendster почела је са радом 2002. године и имала је за циљ да обезбеди безбедно и ефектно дружење како би се људи сличних интересовања упознавали. Било је једно-

² Види: Рајнголд 2000.

³ Током „Наранцасте револуције“ 2004. године у Украјини протести су одстицани посредством СМС порука мобилним телефонима. Грађански протести у Молдавији 2009. године организовани су преко Твитера, па су и сами догађаји названи „Твитер револуција“. Опозициони покрети 2011. године током „Арапског пролећа“ користили су друштвене мреже за ширење својих идеја, анимирање грађана и организовање протеста и на тај начин избегли су цензуру и репресивне мреже режима у покушају да спрече талас промена.

ставно прегледати нечији профил и кликом отворити врата за ново пријатељство. Најбољи показатељ популарности овог сервиса је податак да је за само три месеца остварио број од невероватних три милиона корисника. Уколико упоредимо тај податак са тадашњим бројем корисника интернета, можемо лако закључити да је сваки 126. корисник интернета имао свој профил на овој мрежи после само три месеца. Управо овај успех допринео је оснивању читавог низа друштвених мрежа које су прихваћене у целом свету и за кратко време постигле велику популарност. Прва друштвена мрежа пад популарности бележи тек 2009. године и то када је основан Фејсбук. Планетарну популарност Фејсбук постиже тиме што је на револуционаран начин реализовао идеју да се свакодневни друштвени живот пренесе на веб сервис и што је омогућио корисницима да раде управо оно што би радили уколико би заједно проводили време. Иначе, раст броја корисника Фејсбука се догодио у тренутку велике експанзије телекомуникационих сервиса који су омогућили да се интернету приступа путем различитих бежичних мрежа. Доступност на сваком месту, приступачност у цени и сервис који олакшава и убрзава социјалну интеракцију, добитна су комбинација.⁴

Бити на мрежи или не? У новом добу једноставно се подразумева да сте виртуелно присутни како би уштедели време, били доступни светском аудиторијуму, у супротном „дигитално не постојиш“. И поред глобалне економске кризе и пораста незапослености, продаја рачунарске опреме не бележи пад у Србији. Да ли међу купцима рачунарске опреме има и оних који купују компјутер да би били на некој друштвеној мрежи? Истраживања показују да готово сваки четврти грађанин Србије има отворен налог на некој друштвеној мрежи, а да само на Фејсбуку Србија има готово три и по милиона регистрованих корисника. Као општи тренд у свету и у Србији дан једног просечног конзумента медија почиње „сурфовањем“ на интернету. Док испијају јутарњу кафу или у градском превозу на путу ка послу или школи, на свом лаптоп рачунару, таблети или андроид телефону проверавају нове мејсловце у „сандучету“ испишу статусе на друштвеним мрежама, или читају најновије садржаје на онлајн медијима. Све већи број је људи који су нераздвојни од нових технологија и који се информишу једноставним кликом миша или додиром тач-скрина.

Флерт традиционалних медија и друштвених мрежа

Србију је интернет револуција захватила брзо са дневним бележењем раста корисника на мрежи готово као и у економски развијеним земљама запада. Управо та све већа популарност интернета допринела је појави и развоју српског онлајн новинарства. Традиционални медији: штампа,

⁴ Трећа генерација мобилне телефоније омогућила је драстично веће брзине преноса у односу на другу генерацију и на тај начин створиле су се могућности за далеко већи број сервиса. Мобилни телефони са Андроид платформом бележе невероватан раст популарности.

радио и телевизија први су се појавили у онлајн медијском свету Србије. Како су то били медији са националном покривеношћу, избор онлајн информација био је намењен корисницима из земље и региона. За разлику од националних медија, локални и регионални са закашњењем су разумели предности интернет публикације, тако да тек 2009. године почињу са овим видом новинарства. Према Lary Pryor-у, уреднику „Online Journalism Review”-а, интернет новинарство се развијало у три „таласа“ (Прајор www.ojr.org).

– Први талас – (1982-1992), обележен је експерименталним видео-текст сервисима, који су отворили Times Mirror и Knight Ridder.

– Други талас – (1993-2001) – World Wide Web, претраживачи и мејл, условили су долазак ове фазе. У овом периоду у медијским организацијама полако су схватили предности интернета, тако да су врло брзо сва новинска издања имала и онлајн верзију. Међутим, интернет новинарство је и даље било једносмерно, с обзиром на то да крајњи корисници нису имали могућност да комуницирају са новинарима и сами да стварају садржај (Прајор www.ojr.org).

– Трећи талас – почео је 2000. године и још траје, а основне карактеристике ове фазе су: крај зависности од традиционалних извора вести, нови софтвери и нови начини приступа и обраде информација и мобилна технологија и бежични интернет.

У другом таласу јављају се и прве интернет новине. Занимљиво је да се подаци о томе који се први онлајн медиј појавио на интернету разликују међу ауторима. Неки аутори сматрају да је на Универзитету у Флориди 1993. године основан први новинарски сајт и да је „The Daily Telegraph“ прва новинска издавачка кућа која је поред штампаног од 1994. године имала и онлајн издања (www.dipity.com).

Bruce Garrison (2005) у књизи „Online News and the Public“, наводи „Paolo Alto Weekly“ из Калифорније као први онлајн медиј основан 1994. године. Према Гоцинију, у пролеће 1992. године, „Chicago Tribune“ је први објавио електронско издање дневника (онлајн) (Гоцини 2001: 407). И док је 1994. године у свету само 20 новина имало веб сајтове, за мање од пет година тај број је незадрживо нарастао на више од пет хиљада (Крејг 2010: 25).

Како су прве сајтове са вестима креирали штампани медији, новине на мрежи у суштини биле су копија штампаног издања и врло мало су се разликовале од традиционалне штампе. Касније, када су уредници и новинари увидели могућности које пружа интернет новинарство – као што су брзина, интерактивност и мултимедијалност, приступили су прилагођавању садржаја мрежи.

Телевизије које су имале своја онлајн издања почеле су са објављивањем видео снимака ТВ прилога, док су штампана издања „добила могућност да, када се појави најновија вест, своје приче могу да поставе у року од неколико сати или чак минута, и тако су по први пут добила прилику да

се у брзом објављивању вести такмиче са радијским и телевизијским кућама“ (Крејг 2010: 25). Од 1996. године када је ушао на медијску сцену Србије, интернет је допринео да још пре 2000. године већина традиционалних медија формира своје странице на мрежи, и у томе, као што смо већ истакли, предњачили су штампани медији. Електронски медији, са изузетком В92, били су спорији и на њиховим сајтовима једва да је било неког садржаја. Сајт РТС-а је ажурни једном дневно и то после Дневника 2, а садржао је само најважније вести дана да би се 2002. године модернизовао и почео са редовним ажурирањем садржаја (<http://www.rts.rs/page/rts/sr/internet+portal.html>). Једна од специфичности српског тржишта онлајн медија јесте да међу најзначајнијим интернет сајтовима има тек неколико интернет портала који немају „темељ“ у традиционалним медијима. Часопис РС Press већ годинама бира 50 најбољих сајтова у Србији и у категорији „вести и информације“ на првом месту су, у зависности од године до године, три интернет презентације традиционалних медија: Блиц, веб сајт РТВ, В92 и интернет портал јавног сервиса РТС-а (<http://pcpress.rs>). У прилог овој тврдњи указује и податак да на сајту b92.net просечан број дневно отворених страница на компјутерима је више од три милиона и на мобилним платформама готово два милиона (http://www.b92.net/o_nama). За разлику од Србије, на пример у суседној Хрватској, на тржишту интернет-медија примат држе портали који постоје само на интернету, односно онлајн медији који нису израстали из неког традиционалног.

За М. Деузе (2001) постоји четири облика информативних медија – мејнстрим, index & category сајтови, метановинарски сајтови и share & discussion sites. Најраспрострањенији облик информативних онлајн медија јесу мејнстрим информативни сајтови који нуде одабран информативни садржај. Примери ових медија су сајтови РТС-а и дневних новина *Данас* и *Политика*. Они се по приступу новинске форме приче, вредностима вести и односа са публиком не разликују у великој мери у односу на технике у традиционалној штампи или на телевизији. Други тип онлајн новинарства је знатно мање присутан у оквиру мејнстрим медија, док више карактерише одређене претраживаче као што видимо на примеру Yahoo-а или код фирми за маркетиншка истраживања или код агенција (Newsindex) (http://www.b92.net/o_nama). На тим сајтовима се нуде линкови са неким другим информативним сајтовима на интернету. Линковане вести распоређене су по областима и често их уредник означава. И док такви сајтови не нуде генерално много ауторског садржаја, повремено дају могућност разговора о одређеној теми, или на пример савете. Као пример за то јесте могућност коју већина претраживача даје корисницима – да додају сајт на основу одлуке уредничког тима. Трећа категорија информативних сајтова коју Деузе издваја јесу сајтови о медијима и уопште медијским питањима: Mediaschannel, Freedomforum и Poynter's Medianews. Садржај на тим сајтовима креирају новинари који практично дискутују о неким садржајима са интерне-

та. Такав садржај се разматра кроз призму основних медијских производних процеса. Ово је „новинарство о новинарству“ или метановинарство.

Према последњем истраживању Републичког завода за статистику Србије (www.stat.gov.rs) у Србији више од 2,4 милиона грађана користи интернет свакодневно или скоро свакодневно, што је у односу на претходну 2012. годину за 300.000 више конзументата. На другом месту по типу коришћења интернета јесте читање или преузимање онлајн новина или магазина са 69,5 одсто укупног броја испитаника; док је на првом месту електронска пошта (слање и примање мејлова). У томе налазимо разлог за ажурност традиционалних медија на мрежи, односно отварањем интернет портала или сајтова традиционалних издања.

Готово сви традиционални медији као и нови створени на дигиталним платформама као комуникацијски канал са конзументима користе и друштвене мреже. Наиме, сви имају свој профил на Фејсбуку или налог на Твитеру који одржавају и активно ажурирају. Како се у последњој деценији публика, пре свега млади, определила за информисање на овај начин, медији – штампа, радио и телевизија, уочили су предности друштвених мрежа како за промоцију садржаја тако и брзину ширења информација, извештавања али и велику лепезу извора информација. Наслови.нет као извор информисања користи више од 131.800 грађана на Фејсбуку, док у исто време готово да нема емисије на каналима српских националних емитера која такође нема своју Фејсбук страницу на којој најављује и презентује своје садржаје. Озбиљна емисија, као што је на пример политички магазин „Око РТС“ Јавног медијског сервиса Србије, приликом одјаве своје конзументе обавезно подсети да емисију могу погледати „на Фејсбуку и Твитеру“ док је емисија „Шта радите бре“ управо конзументима на друштвеним мрежама крајем 2012. године дала могућност да изаберу најбољи политички прилог у тој години. Утицај ових мрежа на повећање читаности и посећености портала види се у томе да велики број људи на сајт долази преко линка постављеног на Фејсбуку или Твитеру. Још један начин за увећање броја читалаца јесте и опција „шеровање“ на Фејсбуку уз помоћ које корисник ове мреже може поделити на свом „зиду“ линк ка вести објављеној на порталу. Тај линк могу да виде сви његови Фејсбук пријатељи и на тај начин се вест шири. Велики број коментара на постављене линкове који често премашују бројку од једне стотине, показује да није занемарљив број оних који се информичу управо посредством друштвених мрежа. И док су песимисти најављивали да ће нове технологије довести до нестанка радија, доступност радио програма посредством дигиталних платформи постала је далеко већа. Савремена радијска пракса већ деценијама примењује лајв стриминг и подкаст. Захваљујући подкаст каналима, радио није више секундарни медиј, а и ефемерност као његова карактеристика доведена је у питање. Наиме, не само да је могуће бирати време када ћете одређену емисију слушати, већ то можете радити колико год пута желите. Будући да слушање програма постаје ваш лични избор, радио престаје да буде „звучна подлога“ како

га је својевремено назвао Жан Казнев (Михајлов-Прокоповић 2008). Осим традиционалних радио-станица које свој програм емитују посредством интернета, све више је станица које свој програм емитују једино посредством глобалне мреже.⁵ Као и штампа и телевизија, радио је такође друштвене мреже искористио на прави начин, тако да данас нема радио станице која нема отворен налог на Фејсбуку и Твитеру. За разлику од веб страница чије је креирање и одржавање и скупо и захтева техничко-технолошка знања и вештине, отварање налога на дигиталним платформама је бесплатно и даје могућност комуникације уредништва са слушаоцима готово у реалном времену. Пратећи коментаре које слушаоци остављају, радио-станице су у прилици да се упознају са жељама слушаоца и стваовима о програму који емитују. Такође, друштвене мреже омогућиле су и овом медију да успостави интеракцију са својим слушаоцима и да на тај начин утичу и на уређивачку политику. Свака радио-станица која је на време препознала могућност глобалне мреже, може очекивати да ће наставити са емитовањем програма и у будућности која доноси брз напредак технологија и нових начина комуницирања, тако да ће „радио у будућности бити дигиталан, интерактиван и мултимедијалан“ (Михајлов-Прокоповић 2008: 74).

Активна улога грађана за разлику од пасивне када су у питању традиционални медији, односно двосмерни проток информација преко интернета, омогућио је и јачање концепта демократије као учешћа свих или већине. Наиме, ова глобална мрежа доприноси већем друштвеном ангажману појединца пошто је евидентно да нова технологија омогућава да човек активно учествује и утиче на обликовање окружења у коме живи па и самих медија. „Нема сумње да нове технологије оснажују тенденцију ка децентрализацији кроз хоризонталну комуникацију, као и централизацији у форми глобализованог комуникационог тока“ (Штавланин 2013: 27). Укидајући архаичне представе, митологизоване представе и традиционалне поставке о аутоматизованим медијима који обликују ставове, понашања и мишљења конзументата, информационе технологије убрзаним развојем све више и све брже господаре планетом. Као један од највећих искорака нашег доба јесте брзина промена које се догађају на пољу савремених медија. За

⁵ За разлику од традиционалних радио-станица које морају да испуне прописане програмске задатке који диктирају заступљеност информативног програма и слично, веб-радио не мора да их испуњава. Заједничко им је плаћање ауторских права удружењима која су законом овлашћена за ту делатност, мада је и овде веб-радио у предности како се на његовом програму промовишу садржаји који - тек треба да се афирмишу. Популаризацији интернет радио-станица доприноси и чињеница да су им осим рачунара, аудио картице, звучника и добре конекције потребни још само софтвери који су данас доступни бесплатно. Иначе, за покретање једне ради-станице потребно је имати радијску миксету, један или два комјутера, пар слушалица и један микрофон, тако да у оквирна улагања за опремање технике за веб-радио, уз неопходну додатну доплату за добру интернет везу од најмање 4МВ протока и закуп стриминга, треба издвојити око хиљаду евра.

кратко време дигиталне платформе освојиле су свет, пронашле пут уплива у свакодневни живот сваког појединачног човека Маклуановог „глобалног села“ стварајући далеко брже, далеко моћније утицање на публику. У ери планетарног тржишта, глобални одјек информација узроковао је и саму трансформацију ланца комуникације. Мануел Кастелс сматра да су мреже саме по себи носиоци моћи. При том, није реч о апстрактним, несвесним мрежама или аутоматима: они су људи организовани око својих пројеката и интереса (Кастелс 2004) ћирилица, српски. Са више од милијарду регистрованих корисника и дневном посетом од око 150 милиона људи, друштвена мрежа Фејсбук постала је више него значајан комуникациони канал традиционалних медија. Последњи подаци Фејсбука, из фебруара 2013. године, показују да је у Србији отворено више од 3.5 милиона профила што је готово половина од укупног броја становника и да при том сви регистровани корисници активно користе налоге. У исто време готово сви традиционални медији у Србији имају, такође, отворене налоге на овој друштвеној мрежи посредством којих презентују своје садржаје. Као комуникацијски канал користе и на осталим популарним друштвеним мрежама као што су Myspace, Twitter, Bebo, Friendster, Hi5, Orkut, Perfspot итд. чија се суштина, са мањим или већим специфичностима, своди на исто – онлајн повезивање корисника. Узевши у обзир да је свака од ових друштвених мрежа доступна и као апликација за мобилне телефоне, не чуди отварање комуникационог канала традиционалних медија ка дигиталним платформама.

Закључак

У савременој медијској пракси и поред тога што је интернет означен као убица штампаних новина, а оне опет пре времена прежаљене, конфликт информационог друштва с краја 20. и почетка 21. века добија визуру супротну оним песимистичким прогнозама о нестанку класичне штампе и доминацији мрежних комуникација. И док се најављивао потпуни разлаз, ново доба у саоодносy традиционалних и нових медија уочава флерт, а из интереса чини се и чврст загрљај! Расподела садржаја и приступ вестима олакшан је посредством интернета, али највећи део информација које се деле онлајн произведен је у традиционалним медијским кухињама. Стари и нови медији коегзистирају тако што нови у било ком сегменту где постоји та могућност допуњују старе и то пре него што се определе да их мењају. Зато је данас и присутна доминација мешовите употребе медија.

Интернет као нова категорија јавности утицала је на стварање друкчијих врлина и принципа у односу на време пре дигиталне револуције. У сфери комуникација, интернет је унео промене као ни један медиј до сада јер он је у истовремено и технологија и култура и алат. Посматрајући из комуникационог угла, традиционални медији остају изоловани и контролисани, док мреже постају носиоци дигитализованих, децентрализованих и евидентно је у све мањој мери контролисаних информација. Глобалним мас-

медијским каналима артикулишу се токови вести, забаве и пропагандних значења, истовремено намећу пожељна гледишта и доминатне представе, устоличују ауторитети, идеје и мекдонализација друштва (Шпехар 2010: 118-130). Комуницирање мрежама тренд је нове генерације која жели да јавно покаже свој социјални идентитет, демонстрира своје мишљење што у сваком случају нису били у прилици код традиционалних медија. Записи или блогови на друштвеним мрежама омогућили су грађанима да представе лична размишљања о неком проблему, личности, појави или процесу, да изађу из свог малог зачараног света и „гласно“ кажу шта мисле, односно да прекину спиралу ћутања. Управо кроз потребу за социјалним прихватањем од стране средине, информационо-комуникациона снага интернета допринела је вртоглавој популарности друштвених мрежа у свету, а које човек у добу дигиталних платформи користи из најразноврснијих потреба од забаве, едукације, организације, запошљавања, информисања, као и свега другог што мрежа може да пружи.

Литература

- Бригс, Кобли 2005: Бригс Адам, Кобли Пол, (2005), Увод у студије медија, Клио, Београд
- Вулић, Павловић 2011: Т. Вулић, Д. Павловић, „Удео интернета у политичком животу“, Зборник радова са научног скупа: *Наука и политика* (књига 5/2), Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 379-392.
- Гоцини, 2001: Гоцини Ђовани, (2001), Историја новинарства, Клио, Београд
- Deuze, 2001: Deuze Marc, (2001), Online journalism: Modeling the first generation of news media on the World Wide Web, First Monday journal, Volume 6, Number 1
- Деспотовић, Јевтовић, 2010: Деспотовић Љубиша, Јевтовић Зоран, (2010), Геополитика и медији, Култура полиса, Графомаркетинг, Нови Сад
- Јевтовић, 2007: Јевтовић Зоран, (2007), Масмедијски преображај тероризма и религије у глобалном поретку, Политикологија религије, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, бр.1., Београд
- Castells, 2004: Castells Manel ” Informationalism, Networks and the Society: A Theoretical Blueprint”, in: *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*, Castells, Manuel (ed.), Cheltenham, UK; Northampton, MA, Edward Elgar, 2004, p.36
- Крејг, 2010: Крејг Ричард (2010), Онлајн новинарство, Клио, Београд
- Михајлов-Прокоповић, 2008: Михајлов-Прокоповић Анка, (2008), Радио у будућности-дигитална револуција, ЦМ часопис за управљање комуникацијама, број 7, година III, Нови Сад
- Негропонт, 1998: Негропонт Николас, (1998), Бити дигиталан, Клио, Београд

- Павловић, Вулић, 2012: Павловић Драгана, Вулић Татјана, (2012), Комуникација младих и друштвене мреже, Зборник радова са Научног скупа: Језик, књижевност, комуникација, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш
- Pryor, Pryor Larry чланак „The Third Wave of Online Journalism”, www.ojr.org
- Rheingold 2000: Н. Rheingold, The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier, Revised edition, the MIT Press, Cambridge.
- Salwen, Garrison, Driscoll, 2005: Salwen M, Garrison B, Driscoll P., (2005), Online News and the Public, London, LEA
- Херман, Мекчесни, 2004: Херман Едвард С., Мекчесни Роберт В., (2004), Глобални медији, Клио, Београд
- Howard, 2000: Howard Rheingold, The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier, Revised edition, the MIT Press, Cambridge, 2000, p. 35.
- Шпехар, 2010: Шпехар Хрвоје, (2010), Мекдонализована религија, Прилог теорији мекдонализације у политикологији религије, Политикологија религије, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, број 1., Година IV, Београд
- Штављанин, 2013: Штављанин Драган, (2013), Балканизација интернета и смрт новинара, Чигоја штампа, Београд
- <http://www.rts.rs/page/rts/sr/internet+portal.html>
- <http://pcpress.rs>
- http://www.b92.net/o_nama
- www.stat.gov.rs

Vesna M. Đurić*
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Studijski program za novinarstvo i
komunikologiju
Ljubomir S. Zuber
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Katedra za novinarstvo

DOI 10.7251/ZRNSFFP0814477DJ

Прегледни рад

NOVINARSTVO I ORGANIZACIONE PROMJENE U MEDIJIMA

„Danas, nakon više od stoljeća električne tehnologije, i naš središnji živčani sustav sudjeluje u globalnom zagrljaju, a prostor i vrijeme, barem na našem planetu, više ne postoji. Veoma brzo približavamo se završnoj fazi čovjekovih produžetaka – tehnološkoj simulaciji svijesti, kada će kreativni proces spoznavanja kolektivno i združeno obuhvaćati cijelo ljudsko društvo.“

M. McLuhan

Uvod

Novinarstvo je generalno posljednjih godina pretrpilo značajne promjene koje se mogu posmatrati u velikom broju medija, ali i u samoj profesiji. Te promjene najčešće se podvode pod pojam konvergencije koja, prije svega, označava promjene u načinima dostavljanja medijskih sadržaja, ali i društvenoj i kulturnoj transformaciji proizašloj iz tehnoloških promjena. To je, dakle, proces kojim se objedinjuju sve dosadašnje karakteristike tradicionalnih medija koji dobivaju multimedijalnost. U žurnalističkim studijama konvergenciju primarno povezuju sa integracijom uredništava, prestruktuisanjem i reorganizacijom novinarske radne sredine, kao i transformacijama novinarskog posla za različite medijske formate. U sve prisutnijem participativnom novinarstvu, tradicionalni mediji koji gube ekskluzivitet u informisanju prinuđeni su da primjenjuju novoupostavljena pravila koja su dovela do multimedijskih promjena. Nakon što je i samo pretrpilo temeljne promjene, savremeno komuniciranje uticalo je i na društvene tokove i promijenilo i vlastiti status i identitet u društvu. Komunikacijski mediji proživljavaju sve pore savremenog društva i društvenog života do te mjere da ih društvene zajednice i institucije ne samo korsite, nego se moraju njima prilagođavati u svakodnevnom životu i radu (Bogdanić 2013: 13). Novo okruženje traži nova znanja i kada je riječ o novinarima, urednicima, menadžerima, a sve više i samih vlasnika, ako je riječ o komercijalnim medijima.

* profvesna@yahoo.com

Zbog toga je pažnja istraživača medija umjerena u dva pravca: uticaj konvergencije medija na korišćenje samih medija i njihovih sadržaja i uticaj procesa na produkciju sadržaja i odnose unutar medijske industrije.

Konvergencija nije nova pojava, ali su je novi mediji zbog svojih tehničkih karakteristika ubrzali i značajno povećali. Igor Vobič (2010) podsjeća da se kriza novinarstva kao djelatnosti, profesije i institucije, koja proizlazi iz poraženosti političkom i ekonomskom sistemu, prepliće sa globalnom finansijskom i ekonomskom krizom, koja, sa druge strane, produbljuje neizvjesnost na nacionalnim i međunarodnim medijskim tržištima i posljedično utiče na institucionalizovane novinarske prakse.

Mediji i organizacione promjene

Organizacionim promjenama možemo nazvati svaku razliku u stanju organizacije koja nastane između dvije vremenske tačke. One mogu da budu planirane ili neplanirane kada je riječ o transformaciji strukture, tehnologije i/ili ljudi, a najčešće podrazumijevaju: *promjene u ljudima* (stavovi, vrijednosti, ponašanje), *promjene u strukturi* (autoritet, stepen kontrole, opis posla) i *promjene u tehnologiji* (oprema, procesi, metode rada). Promjene mogu da budu *reaktivne* – kada se mediji prilagođavaju (reaguju) promjenama koje su već nastale u eksternoj i internoj sredini i *anticipativne* – kada se mediji unaprijed prilagođavaju nekim faktorima koji će tek djelovati. Osnovni razlog zbog kojeg se klasični mediji kreću prema konvergenciji je fragmentacija publike na koju, osim tehnološkog napretka, utiče i životni stil. Činjenica je da novinari više ne mogu biti specijalisti za određeni medij, već moraju biti sposobni da učestvuju u svim poslovima u skladu sa interakcijom tradicionalnih i novih medija, bilo da je riječ o intervjuisanju, snimanju tonskih i video zapisa ili izradi grafika.

Svakodnevno se postavlja pitanje imaju li tradicionalni mediji budućnost i hoće li oni nestati. Ovdje se mora biti obazriv, jer same tehnološke promjene nisu dovoljne za afirmaciju jednog medija na štetu drugog, već to može samo tako da izgleda. Iako je internet postao glavno sredstvo istraživanja, pitanja vjerodostojnosti, širine i dubine informisanja, aktuelnija su nego ikad. Za tradicionalne medije, a posebno, televiziju, tehnološke promjene mogu biti još jedna stepenica ka afirmaciji i povećanju uticaja na publiku. Tržište djeluje na medijski sistem kroz pojedine sektore, njihovu organizaciju ili fragmentaciju, na promjene uslova i cijena u ponudi medijskog oglašavanja, uz podršku informacionih tehnologija. Promjene u ponudi programa, njihov uticaj na zapošljavanje u medijskim kućama, a posebno promocija elektronskih medija i samopromocija kao relativno novi oblik komuniciranja sa publikom, posebno sa oglašivačima i ponašanje kupaca, čine istraživanje u ovoj oblasti kompleksnim. Medijske kuće u BiH takođe su dio ovog procesa i bez obzira na relativno lošu tehničku opremljenost (ako poredimo sa razvijem zemljama) nastoje da uhvate korak sa savremenim trendovima. Tako je zajednička BHRT u Sarajevu počela da svoje sadržaje oblikuje kroz integrisanu redakciju, odnosno multimedijalni DESK koji dnevno

proizvodi vijesti na tri platforme: TV, radio i *online*, što će donijeti i nove izazove za novinare i profesiju uopšte.

I pored opšteg utiska da se mediji danas nalaze u fazi zblizavanja, postoje i mišljenja da se upravo sada najviše razilaze posebno u oblasti promocije. Tako Blejsford iz svjetskog udruženja stručnjaka za promociju PROMAX&BDA navodi da se i pored velikog broja medijskih mogućnosti, kanala i platformi svakom od njih posvećuje sve manje vremena (Istman i dr. 2004: 5). Stručnjaci za marketing nalaze se pred izazovima koji su paradoksalni, jer uprkos širokoj mogućnosti da dođu do potrošača ne mogu da budu sigurni da će poruka koju šalju uticati na publiku. Pitanje koje sebi treba postaviti svaki menadžer u medijima jeste: Kako da uvjerim javnost da sam bolji od konkurenata? To pitanje jednako je aktuelno i za proizvodnju programa i za oglašavanje, jer je riječ o neraskidivoj vezi. Neki stručnjaci smatraju da će razvoj novih tehnologija riješiti sve probleme. Međutim, veliki je broj i onih koji upozoravaju da s tim razvojem pravi problemi tek počinju (Gone 1998). Publika kojoj se mediji danas obraćaju je sve zahtjevnija, što obavezuje na čvršću vezu obrazovnih institucija i medija. Moramo imati u vidu u željene i neželjene uticaje (Bal 1995). Jedan broj teoretičara je sklon da medijima dodjeljuje epitet „svemoćni“. Međutim, Đuro Šušnjić (1999) naglašava da tehnička sredstva za prenošenje poruka nisu pasivni posrednici između odašiljača i primaoca, te da kao što su čovjekove mogućnosti saznavanja svijeta unaprijed određene, brojem, oblikom i strukturom njegovih saznavnih organa, pa od njihova broja, oblika i strukture zavisi što će i kako će on saznavati svijet, tako su sa formom i strukturom tehničkih sredstava (medija) ujedno date kako njihove mogućnosti, tako i njihove granice. Kada govori o strateškoj komunikaciji za neprofitne organizacije koja se može primjeniti i na medije, Sara Silver (2003) u prvi plan stavlja upravo promociju. Pod tim se podrazumijeva strateško korišćenje mas-medija kao resursa za promovisanje neke društvene ili javne inicijative. U ovoj oblasti koriste se različite tehnike uobičajene u odnosima s javnošću, reklamiranju, istraživačkom novinarstvu i lobiranju na najnižem bazičnom nivou. Toga bi trebali biti svjesni i oni koji upravljaju medijima, kao i oni koji direktno proizvode program, ali i korisnici medijskih usluga, bilo da je riječ o oglašivačima ili publici. Značajna razmatranja koja se moraju imati na umu u medijskom menadžmentu svakako su i ona Noama Čomskog, koji u dosta iscrpnoj analizi identifikuje pet filtera kroz koje vijest da bi uopšte to postala mora proći: filter korporativnog vlasništva nad medijima, filter reklamiranja i medijskog oglašavanja, filter „stručnih“, izvora koji pružaju samo prve informacije, filter privilegovanih demanata i filter autocenzure ili pragmatičnog usvajanja službenog diskursa (Čomski 2003).

Medijski sistem u BiH sve više karakteriše slabljenje monopola, kroz izmjenu strukture organizacije sistema, posebno zbog postojanja velikog broja medija, bilo štampanih ili elektronskih. Uvođenje nove organizacije, podjela između javnih i privatnih medija, razvoj ugovornih odnosa i upravljanje tržištem unutar javnog sektora, kao i veća uloga privatnog sektora i uvođenje kvalitetnije programske ponude, ključni su elementi za implementaciju reforme medijskog

sistema. S druge strane, formiranje privatnih medijskih korporacija ponovo otvara opasnost od monopolizacije zbog uticaja krupnog kapitala na medije kao vida autocenzure. Konkurencija u medijima trebalo bi da vodi povećanju zadovoljstva čitalaca, slušalaca ili gledalaca. Ipak, veliki broj nekvalitetnih programa koji se sada po principu „hljeba i igara“ nude/nameću publici ne mogu da zadovolje njene „specifične ukuse“, jer publika nije „nemoćna“ i uglavnom zna šta hoće, iako se s tim ne polazi u kreiranju programske koncepcije većine medija. Reklo bi se da rejting, kao jedini realni faktor evaluacije kvaliteta, u ovakvom slučaju može da ima uticaja ali i ne mora. Još jedan od problema koji se mora sagledati jeste i da implementacija organizacionih promjena utiče na reakcije zaposlenih u medijima i oni često nisu zadovoljni novom politikom ili pravilima. Starije generacije novinara i urednika ne mogu anticipirati promjene osjetljive strukture u „svojim kućama“ i taj proces mora se odvijati postepeno, a ne „preko noći“, s obzirom na to da su iskusni novinari, bez obzira na strah od novih tehnologija, nezamjenljiva „poluga“ za osiguranje kvaliteta programskih sadržaja, naročito u specifičnim političkim uslovima u kakvim se nalaze BiH i njeni entiteti.

Digitalno doba televizije

Konstatacija Gustava Frajga da se sav svijet žali na žurnalizam, a svako bi htio da ga za sebe iskoristi odraz je sve veće moći medija. U borbi primarnosti – televizija postaje agresivna, ima dominantnu ulogu u životu i društvu, primoravajući ostale medije na povlačenje (Bojd 2002). Najmoćniji medij na putu izrastanja prošao je kroz dva perioda: mehanički i analogni i u fazi je digitalizacije kao novog načina emitovanja TV signala. Današnje analize teoretičara, stručne javnosti i primaoca/ korisnika inkliniraju stavu da se televizija mora prilagoditi velikom koraku tehnologije i da je svim zemljama u regionu, pa i Bosni i Hercegovini, digitalizacija zakonska obaveza i jedan od uslova na putu ka Evropskim integracijama. „EU nije akter manjeg značaja, već velika ekonomska i rastuća svjetska politička sila koja se ne može zanemariti. Način na koji ona tretira svoje medije utiče na ostale medijske sile u svijetu, kako na korporacijskom, tako i na nacionalnom i transnacionalnom nivou. Kad tome dodamo novu tehnologiju i rastuću moć raznolike potrošnje, shvatamo da se nalazimo u središtu burnih promjena“ (Ruk 2011: 16).

Zahvaljujući tehničko-tehnološkom napretku, 21. vijek je doba u kome, kako to Ruk s pravom primjećuje, možemo govoriti o sveobuhvatnom „informacionom društvu“ koje nudi prednosti, ali i prilagođavanje zahtjevnom globalnom sistemu. Organizacija EU, kao mozaik nacionalnih država i zajednica, ima zadatak mijenjanja uloge medija, globalnog pregovaranja i zastupanja svojih članica koje u zajedničkom djelovanju ostvaruju svoje interese. U cilju sveprisutnosti i konkurentnosti na svjetskom medijskom tržištu, Vijeće Evrope koordiniše radom Evropske audiovizuelne opservatorije (1999) s primarnim zadatkom poboljšanja protoka informacija evropskih audiovizualnih industrija. Godinu dana ranije pokrenuta je i „Evropska radijska mreža“ koja priložima i direktnim

prenosima obrađuje sve relevantne teme o Evropi. Osnova za djelovanje u audio-vizualnoj politici predstavlja i „Ugovor o funkcionisanju EU”, kojim je predviđeno uspostavljanje „Televizije bez granica”. Primarni cilj je usklađivanje standarda o oglašavanju i osiguranju zastupljenosti više od pedeset odsto programa evropske produkcije u javnoj radio difuziji. U Ženevi su 2006. godine usvojena „Završna akta“ koja predviđaju uvođenje digitalnog zemaljskog radiodifuznog emitovanja. Ovim sporazumom je 17. jun 2015. određen kao kraj prelaznog perioda. Podrška digitalnom procesu predstavlja i „Direktiva o audio- vizuelnim medijskim uslugama“ (2010), koja predviđa mogućnost internetske televizije i usluga koje mediji pružaju na zahtjev gledalaca. U cilju funkcionisanja demokratskog društva i važnosti očuvanja medijskog pluralizma usvojena je i strategija „Pluralizam medija u državama članicama Evropske Unije” sa tehničkim smjernicama kao preduslovima za televizije visoke rezolucije, digitalne sadržaje i satelite. Evropska, ekonomska i politička integracija/ujedinjenje donose i oprečne stavove. „Proučavajući medije u Evropskoj Uniji brzo postajemo svjesni složenosti tog tržišta, koje se često izražava u širokim raspravama o ravnoteži javnog i privatnog sektora u konkretnim zajednicama (...) U oblasti analize medija postoje žestoka neslaganja u vezi sa načinom upravljanja i djelotvornošću i efikasnošću mjera EU u odnosu na medije“ (Ruk 2011: 36-37). Dilema oko štampe sve je manje i kreće se u pravcu jedinstvenosti. Evropska složenost medijske analize ogleda se u dilemama i raspravama podjele uticaja, stepena udjela u vlasti i tradicionalne nacionalne prakse u audio-vizuelnim medijima. Stepen učesća u medijskoj podjeli uticaja odraz je recipročnog doprinosa članica na globalnom planu. „Promjene u digitalnoj kulturi utiču na svaki vid naših života i one se danas uzimaju zdravo za gotovo. Posebno je značajno da smo došli do tačke u kojoj digitalne tehnologije nisu više samo obične alatke već, bilo to dobro ili loše, sve više učesnici u našoj sve više participatornoj kulturi“ (Gir 2008: 212).

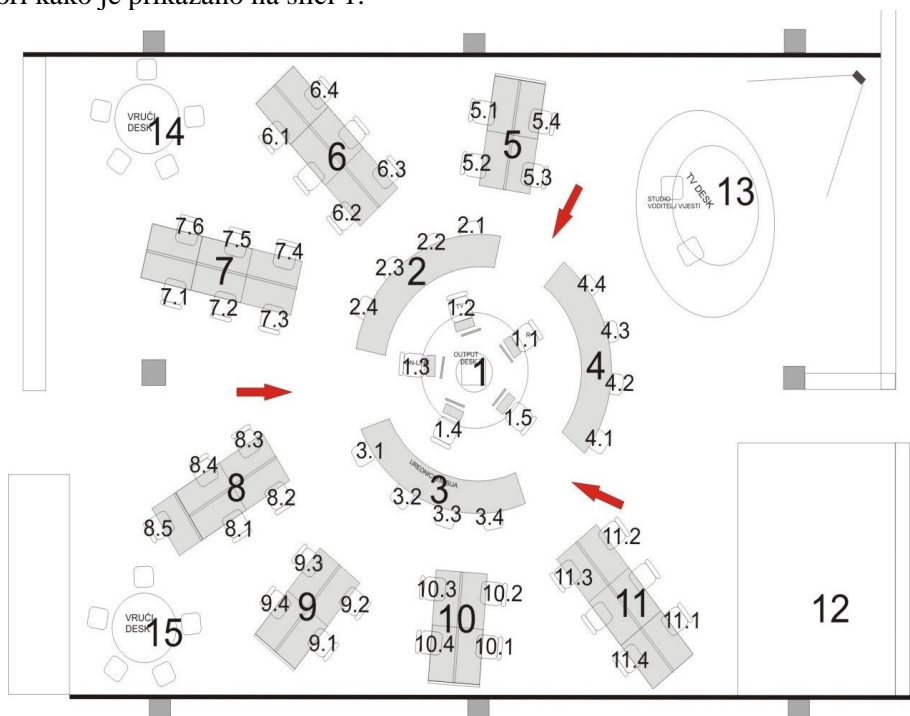
Sve tehničko-tehnološke promjene nose i dileme: kako će ovaj proces uticati na društvo i na svijest političkih struktura kao i korisnika o potrebi digitalizacije? Latentni obrisi odgovora na ove dileme naziru se u analizi trenutne situacije u Bosni i Hercegovini. Aktuelni nosioci vlasti ne shvataju ozbiljnost projekta i ne ispunjavaju obaveze predviđenom dinamikom, zanemarujući činjenicu da je ovo globalni zadatak vezan za sve zemlje u regionu i da nema alternativu. Aksiomatična je činjenica da će države koje ne budu obezbijedile tehničke uslove za prelazak na proces digitalnog emitovanja ostati u informativnom mraku. Potencijalne članice, među kojima je i Bosna i Hercegovina, moraju intenzivnije pristupiti ovom globalnom evropskom projektu. BiH je u Ženevi ratifikovala međunarodni sporazum GE 06 čime je prihvatila novi frekvencijski plan, ali i obaveze iz sporazuma. Njegovu primjenu realizuje nacionalni regulator, a u slučaju BiH je to Regulatorna agencija za komunikacije u čijoj je nadležnosti određenje frekvencija za digitalno emitovanje, dodjeljivanje prava i obaveza pravnim licima da vrše ovo multipleksiranje, tj. omogućavanje da više tv stanica koriste jednu frekvenciju. Strategija prelaska sa analognog na digitalno zemaljsko emi-

tovanje reguliše kako će i na koji način biti dodjeljivani ovi frekventni resursi. RAK je ovaj dokument implementirao dodjelom prava na korištenje prvog multipleksa nazvanog MUX A Javnom RTV sistemu BiH. Drugi multipleksi biće dodjeljivani putem javnih međunarodnih tendera. Prednosti digitalnog emitovanja ne ogledaju se samo u tehničkoj prednosti. Digitalizacija je tehnološki komplikovan proces koji nudi povećan broj frekvencijskih resursa i višekanalni pristup koji je do sada bila privilegija kablovskih pretplatnika. Osim boljeg tona i kvalitnije slike, izbor programa je veći. Digitalna tehnologija pruža dodatne servise EPG, odnosno tv vodič do sedam dana unaprijed sa satnicom i opisima emisija, vremensku prognozu, horoskop i najnovije vijesti (koje se dobijaju pritiskom na dugme), ima mogućnost pauziranja, premotavanja i snimanja živog programa, korištenje servisa „video na zahtjev“, izbor titlova na različitim jezicima, mogućnost glasanja, kupovine, odlaganja gledanja nekih emisija, više informacija o programu i interaktivne usluge. „Kada je glinena ploča izrasla u digitalnu, i ljudi novih medija mogli su početi sudjelovati u podjeli društvene moći. No, više nije bila riječ o pismenosti, nego o upućenosti u virtuelne svjetove, što uključuje poznavanje svih medija koji se ulijevaju u veliku digitalni ocean“ (Alić 2011: 12). Situaciju usložnjava i činjenica da proces zahtijeva dodatna materijalna ulaganja i države i primaoca i za sada je neizvjesno da li će BiH izvršiti međunarodne obaveze i ostvariti tehničke uslove za proces prelaska na digitalno emitovanje. Zanimljiva je činjenica da je digitalizacija nacionalni projekat i da vladajuće strukture imaju dvostruku odgovornost: prema Evropskoj uniji i domaćoj javnosti. Analogni sistem podrazumijevao je jedan tv kanal na jednoj frekvenciji, a nova digitalna tehnologija omogućavaju istovremeno multipleksiranje (emitovanje više od 4 tv kanala na jednoj frekvenciji). Projekat digitalizacije u BiH vrijedi preko 37 miliona KM i odnosi se na kupovinu infrastrukturne opreme koja bi trebala biti vlasništvo države BiH. Postavlja se pitanje ko će upravljati i raspolagati imovinom, jer ne postoji korporacija javnih rtv servisa na čije su se osnivanje vlasti BiH zakonom obavezale. Problem nastoje riješiti izradom novih akcionih planova i strategija, te je tako Savjet ministara pomjerio rok za prelazak na digitalni sistem na 1.12. 2014. godine. Digitalizaciju usporavaju poslovni i finansijski interesi uticajnih grupa u BiH bliskih vlastima, pa se projekti neophodni za proces digitalizacije mjesecima blokiraju (projekat mikrovalnih veza). Dva tendera za nabavku opreme bila su neuspješna, pa je raspisan i treći jer se proces ipak mora sprovesti. Izvjesno je da bi BiH bez digitalizacije ostala bez potencijala koji pruža digitalna dividenda, odnosno udjela u dobiti.

Organizacija rada u integrisanoj redakciji BHRT

Uredništva su se kod nas razvila u birokratski uređene radne sredine sa tradicionalnom linearnom hijerarhijom i jasnom podjelom posla. Još je Hardt (1990) naglašavao da opada suverenost novinara kao intelektualnog radnika, što je rezultat umrežavanja njegovog posla u institucionalizovanu okolinu koja dikтира standardizaciju svih faza novinarskog posla. Nastala je nova redakcija, u kojoj

je integrisana tehnologija, osoblje i prostor tradicionalno odvojenih sektora. Te nove organizacione jedinice različiti autori različito nazivaju, *Udružene redakcije*, *Multimedijske redakcije*, *Integrirane redakcije* ili *Konvergirane redakcije*. Jedna ovakva redakcija počela je da na zajedničkoj BHRT 8. januara 2014. godine integrisanom dnevnom proizvodnjom vijesti na tri platforme: TV, *online* i radio. Prvi urednik ove redakcije je Konstantin Jovanović, dugogodišnji urednik nekadašnje Televizije Sarajevo. Sva radna mjesta obilježena su pozicijama na kojim sjede novinari/reporteri, urednici, lektori, dokumentatori, urednici, realizatori kako je prikazano na slici 1.

Slika 1. Integrirana redakcija BHRT-a¹

Svako radno mjesto označeno je na shemi i povezano je sa ostalim mjestima, te je raspored sjedenja takođe važan u samoj organizaciji:

1. OUTPUT DESK
 - 1.1 DNEVNI UREDNIK RADIJA
 - 1.2 DNEVNI UREDNIK TV
 - 1.3 DNEVNI UREDNIK ON-LINE
 - 1.4 VODITELJ TV
 - 1.5 KOORDINATOR SUPERDESKA

¹ Idejno rješenje *NEWSROOM BHRT*, scenograf Senad Smaković, 4.12.2013.

2. INPUT DESK
 - 2.1 INPUT UREDNIK
 - 2.2 PLANER UREDNIK
 - 2.3 DOPISNIČKA MREZA
 - 2.4 PRODUCENT
3. UREDNICI EMISIJA
 - 3.1 UREDNIK TV
 - 3.2 UREDNIK TV
 - 3.3 UREDNIK RADIJA
 - 3.4 UREDNIK RADIJA
4.
 - 4.1 LEKTOR
 - 4.2 LEKTOR
 - 4.3 GRAFIKA
 - 4.4 REALIZATOR
5.
 - 5.1 DANAS
 - 5.2 DANAS
 - 5.3 BH DANAS
 - 5.4 BH DANAS
6.
 - 6.1 REPORTER RADIJA
 - 6.2 REPORTER RADIJA
 - 6.3 REPORTER TV
 - 6.4 REPORTER TV
7.
 - 7.1 REPORTER
 - 7.2 REPORTER
 - 7.3 ORGANIZATOR
 - 7.4 ORGANIZATOR
 - 7.5 REPORTER/INO
 - 7.6 REPORTER/INO
8.
 - 8.1 DOKUMENTATOR TV
 - 8.2 DOKUMENTATOR R
 - 8.3 SPIKER
 - 8.4 MEDIA PLANER
 - 8.5 SEKRETARICA
9.
 - 9.1 REPORTERI
 - 9.2 TV GRAFIKA
 - 9.3 REPORTERI
 - 9.4 REPORTERI
10. WEB
11. WEB/REPORTERI
 - 11.1 WEB/REPORTER
 - 11.2 WEB
 - 11.3 WEB
 - 11.4 WEB/REPORTER

Na početku radnog dana u 8:30 održavaju se odvojeni sastanci kolegija sva tri medija (TV, radio, online), a pola sata kasnije kolegij INPUT-a. Na ovom kolegijumu analizira se program prethodnog dana. Analiza se u pisanom obliku dostavlja svim učesnicima u realizaciji programa. Osnov analize čine izvještaji urednika medija na OUTPUT-u. Planer prezentuje događaje najavljene za taj dan i daje osnovni opis najave u skladu sa dogovorom od poslijepodnevnog sastanka prethodnog dana. Urednik INPUT-a od događaja do događaja prema značaju s ostalim urednicima pravi procjenu praćenja i prijedlog načina realizovanja. Nakon definisanja liste događaja koji se prate, obavještava urednike medija na OUTPUT-u i nastavlja praćenje izvora informacija kako bi na vrijeme reagovao u slučaju novih i vanrednih događaja. Urednici dopisničkih redakcija primaju prijedloge za praćenje događaja ili realizovanje tema od dopisnika i prosljeđuju ih planeru, prave agendu praćenja odobrenih događaja i po vremenskom redosljedu obavještavaju dopisnike o zadacima koje treba da realizuju. U stalnom su kontaktu s dopisnicima, njima se javlja kad je ekipa završila zadatak, poslala tekst i materijal i oni o tome obavještavaju urednike medija i lektore. Organizatori preuzimaju agendu od urednika dopisničke redakcije i s producentom prave plan angažovanja tehničkih ekipa, brinu o racionalnom korištenju kapaciteta, po potrebi preraspoređuju ekipe u slučaju vanrednih događaja i novih vijesti, obavještavaju urednika INPUT-a o trenutku kad je materijal spreman da korištenje. Urednik medija na OUTPUT-u prenosi zadatke reporterima, objašnjava uglove priče, određuje vrijeme trajanja priloga, odobrava sagovornike, odobrava tekst priloga i šalje ga na lektorisanje. Urednik medija na OUTPUT-u pregleda i odobrava prilog za emitovanje u skladu sa pravilima i specifičnostima medija, ima pravo i odgovornost da odlučuje o redosljedu priloga u informativnoj emisiji, prati i koriguje aktivnosti prezentera, lektora, i ostalih članovima ekipe na OUTPUT-u. Novi kolegij INPUT-a i OUTPUT-a održava se u 16 časova. Tada se daje kratak pregled realizacije zadataka tokom dana, informišu novopristigli članovi kolegija sa obavezama koje slijede, te planiraju obaveze za sutrašnji dan. Tzv. „Vrući desk“ saziva šef integrisanog deska na vlastiti ili zahtjev urednika medija OUTPUT-a. Šta će to konkretno značiti za novinare? Oni će morati da budu specijalizovani za prikupljanje i selekciju informacija koje se moraju prilagoditi istovremeno za različite medijske platforme u što kraćem vremenu, što će, prije svega, morati ići u pravcu mijenjanja navika uspostavljenih tokom rada u tradicionalnim medijima. Kako primjećuje Gir (2008: 9) jedan od pratilaca današnje digitalne kulture je i osjećaj brzih promjena. Nema sumnje da se sve stalno mijenja. Čini se da je promjena datost postojanja, bez obzira na to da li se ispoljava kao sveopšta težnja ka entropiji ili kao ledeno, sporo, evolutivno pomijeranje. Jedino što se nikada ne mijenja jeste da se sve stalno mijenja.

Zaključna razmatranja

U masovnom komuniciranju je sve uobičajenije prožimanje sadržaja medija na različitim nivoima, a posredovano komuniciranje je dosta prilagodljivije

potrebama komunikatora. Činjenica je da ti procesi nose sa sobom i dosta negativnog, jer je velika količina materijala dostupna, ali je konstantno aktuelno pitanje upotrebljivosti i korisnosti informacija, kao i njihova zloupotreba. Vizuelni sadržaji dominiraju i sve ostalo u budućnosti biće prilagođeno njima. Promjene u medijskoj kulturi očite su kao i to da izvori informacija postaju sve više blogovi ili portali, ali se opet mora postaviti pitanje vjerodostojnosti, jer se u selekciji i adaptaciji informacije sve više zaobilaze novinari, pri čemu se gubi granica između novinarstva i poslovnih odnosa s javnošću. Takođe, servisne informacije, sport i zabava zauzimaju sve više prostora u odnosu na informativno-politički program, što dovodi do disbalansa funkcija medija da informišu, edukuju i zabavljaju. Kada je riječ o samim žanrovima, na sceni je hibridizacija, a pojedinačnih izvještavanja i direktnih uključenja s mjesta događaja sve je manje. Intervju je postao dominantan žanr, jer traži manje resursa i lakše se realizuje. Posao se mijenja, od jednostavnog do multidimenzionalnog. U samom procesu montaže moguće je ubacivanje željenih promjena tokom samog procesa rada u segmentu koji želimo, bez ponovnog montiranja kao kod analognog sistema. Svi materijali po unosu u sistem dostupni su svim novinarima i postoji velika mogućnost za grafičke animacije. Brzina pripreme priloga je zbog tehnička prilagodljivosti i fleksibilnosti značajno skraćena, dok se u svakom trenutku mjeri dužina trajanja priloga/vijesti, što omogućava da se prilozima ne skraćuju naknadno. Emisije je moguće reorganizovati „u hodu“ i napraviti novi plan emitovanja. Multimedijalna redakcija omogućava korišćenje arhive iz svih organizacionih jedinica – dopisništava, a ton i slika se elektronski arhiviraju. Sve su to prednosti „novog vremena“ koje sa sobom nužno nosi i nedostatke, pa se tako mora istaći da se sve veća pažnja posvećuje tehničkom aspektu u odnosu na sadržaj, te da mladi novinari nisu dovoljno informisani zbog „mogućnosti“ da imaju izvore kada im zatrebaju.

Kada je riječ o pismenosti, velika je opasnost u tome što računarska pismenost pod uticajem novih tehnologija i životnog stila zamjenjuje elementarnu pismenost. Suočeni sa smanjenjem broja pojedinačnih usko specijalizovanih radnih mjesta, novinari u BiH, ali i u regionu nisu zadovoljni svojim položajem, a posebno oni u privatnim medijima koji sa vlasnicima ne mogu da postignu partnerstvo, ne samo o boljim uslovima rada nego ni o samom kvalitetu informacija. Štampani mediji su posebno ugroženi, ali to je trend i u Evropi i SAD-u kojem je, osim novih tehnologija, doprinijela i ekonomska kriza. Pojedini novinari i teoretičari skloni su da daju ocjene da je „pravo novinarstvo umrlo“, što se ipak mora prihvatiti sa rezervom jer se događaju velike promjene u novinarstvu i tek nakon njih moći će se uraditi neke ozbiljnije analize. Činjenica je da je za kvalitetno novinarstvo sve manje prostora. Ali šta je sa „kvalitetnom politikom“, „kvalitetnim zdravstvom“, „kvalitetnim obrazovanjem“? Nisu li mediji ogledalo društva i njegova sastavnica, koliko god se borili da budu „kontrolori“ ili „korektori“ tih dešavanja?! Novinarstvo jeste javno dobro i trebalo bi da bude čuvar demokratskih vrijednosti, ali te vrijednosti moraju da postoje u društvenom miljeu u kojem novinarstvo djeluje. Nije li površnost i banalnost postala naša svakodnevnica? U prilog ovom govori i Stjepan Malović (2007) ističući da me-

dijski uposlenici ne trebaju pretendovati da budu niti sila niti vlast, jer se time dobiva lažan dojam moći koja *de facto* ne postoji, jer natpis u medijima nije dovoljan da bi se nešto promijenilo, (...) za tako nešto potrebna je šira društvena klima i razumijevanje, pa je zato potrebno da se javnost javlja i budi. O tome da preobražaja našeg društva nema bez valjano koncipiranog i totalnog preobražaja svijesti, mišljenja i ponašanja naših ljudi u pravcu racionalne ekonomije, tržišta i konkurencije ne treba posebno govoriti. Samo naivni mogu smatrati da se kvalitetna građevina može izgraditi bez temelja.

Literatura

- Adižes 1994: I. Adižes, *Upravljanje promenama*, Novi Sad-Beograd: Prometej-Agora.
- Alić 2012: S. Alić, *Zatvor brz zidova*, Zagreb: Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja.
- Bal 1997: F. Bal, *Moć medija*, Beograd: Clio.
- Bauer 2007: T. Bauer, *Mediji za otvoreno društvo*, Zagreb: ICEJ.
- Bogdanić 2013: A. Bogdanić, „Nova medijska paradigma: od medijacije do medijalizacije društvenog komuniciranja“, Banjaluka: Politeia br. 5, Fakultet političkih nauka, 11-38.
- Bojd 2002: E. Bojd, *Novinarstvo u elektronskim medijima*, Beograd: Clio.
- Čomski 2002: N. Čomski, *Mediji, propaganda i sistem*, Zagreb.
- Draker 1991: P. Draker, *Inovacije i preduzetništvo*, Beograd: Privredni pregled.
- Gir 2011: Č. Gir, *Digitalna kultura*, Beograd: Multimedia Clio.
- Inglis 1997: F. Inglis, *Teorija medija*, Zagreb: Barbat.
- Istman i dr. 2004: T. S. Istman, *Promocija i marketing elektronskih medija*, Beograd: Clio.
- Jenkins 2006: H. Jenkins, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York: University Press.
- Kunczik, Zipfel 2006: M. Kunczik, A. Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Malović 2007: S. Malović, *Mediji i društvo*, Zagreb: Sveučilišna knjižara, ICEJ.
- Mekčesni 2008: R.V. Mekčesni, *Globalni mediji*, Sarajevo: FPN.
- Perišin 2010: T. Perišin, *Televizijske vijesti*, Zagreb: Naklada medijska istraživanja.
- Radojković, Stojković 2004: M. Radojković, B. Stojković, *Informaciono-komunikacioni sistemi*, Beograd: Čigoja.
- Ruk 2011: R. Ruk, *Evropski mediji u digitalnom dobu*, Beograd: Multimedia, Clio.
- Rus-Mol 2006: Š. Rus-Mol, *Novinarstvo*, Beograd: Clio.
- Štambuk 2007: V. Štambuk, *Informatika*, Beograd: Čigoja.
- Šušnjić 1999: Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša*, Beograd: Čigoja.
- Viner 1973: N. Viner, *Kibernetika i društvo*, Beograd: Nolit.

- Vlajki 2007: E. Vlajki, *Uvod u komuniciranje postmodernizma*, Banjaluka: FPDN.
- Vobič 2010: Igor Vobič, *Konvergencija u praksi: trendovi i izazovi*, <<http://www.media.ba/bs/menadzment-novinarstvo/konvergencija-u-praksi-trendovi-i-izazovi>>26.5.2010.
- Vobič 2011: Igor Vobič, *Medijska produkcija u digitalnom dobu*, <<http://www.media.ba/bs/medijska-politika-regulativa/medijska-produkcija-u-digitalnom-dobu>> 21.09.2011.
- Voćkić-Avdagić 1997: J. Voćkić-Avdagić, *Razvoj savremenih komunikacijskih procesa i sistema i bosanskohercegovačko društvo i država*, Sarajevo: FPN.

MEDIJI NA GLOBALNOJ RASKRSNICI – KREATIVNO ILI COPY PASTE NOVINARSTVO

Uvod

Osim činjenice da živimo u globalnom društvu, jasno je i da živimo u društvu spektakla, koje oblikuju globalni mediji, zahvaljujući pre svega razvoju telekomunikacijskih tehnologija. Tako je, u tehničkom smislu, globalizacija uslovljena napretkom sredstava masovne komunikacije: televizije, radija, mobilne telefonije, internet. Omogućena je povezanost najudaljenijih delova planete, slobodan protok informacija, stvaranja globalnog medijskog tržišta.

Zbog aktuelne informatičke revolucije zastareva i sam pojam mas-medija, "jer postoje velike mogućnosti personalizovane i interaktivne komunikacije koja otvara put ka novoj fazi pluralističke demokratije u pristupu informacijama i potrošnji vesti u znaku neke kućne vrste izrade novinskog proizvoda koji poništava standardizovani karakter masovne kulture" (Gocini 2001).

Razvoj komunikacijskih tehnologija omogućio je ogroman protok informacija, ali i manipulaciju vestima, čime se kreira javno mišljenje (opinion making) i time utiče na globalni stav o pojedinim događajima i fenomenima. Taj i takav elektronski kolonijalizam ima za cilj asimilaciju "malih" naroda, njihove kulture, mišljenja... Danas se govori i o postnovinarstvu koje samo prenosi ili reciklira tuđe informacije. Tome svakako doprinosi i sve prisutnija i globalizacija vlasništva nad komunikacionim centrima, čiji je osnovni cilj profit.

1. Dominacija globalnog – globalni mediji i globalni igrači

Kad je pre gotovo pola veka skoro nepogrešivo predvideo svetske ekonomske "pravce razvoja," Galbrajt (1955: 87-92) je najavio i „industriju u kojoj će dominirati nekoliko velikih igrača“. Danas je jasno da su među tim igračima i medijski moguli.

Globalni kapitalizam je i ekonomski i socijalni i kulturni sistem i svako-liki globalni sistem, generalni put razvoja, ali i način života. Temelj tog sistema postavljen je u SAD-u pre nekoliko decenija, tačnije u Stejt Departmentu kao doktrina slobodnog protoka informacija, a ubrzo usvojena i u Ujedinjenim nacijama. Ona je, prevedeno na jezik realnosti predstavljala doktrinu podrške pravu, inače moćnim zapadnim medijima, da nastave da distribuiraju „svoju istinu,“ svoje informacije u svet. U medjuvremenu, većina zemalja je polako gubila medijsku trku s njima, a ubrzano, svaku nadu da se može uspostaviti bilo kakav re-

* nadatorlak@gmail.com

ciprocitet uticaja, da bi danas bile uklonjene gotovo sve prepreke tom jednosmernom uticaju.

Volter Lipman je još dvadesetih godina 20. veka uočio razliku između okoline, odnosno sveta koji je tu oko nas i pseudookoline, odnosno našu ličnu percepciju tog istog realnog sveta, dakle ono što se tek na kraju tog veka, sa razvojem elektronskih medija, pojavljuje u neslućenim oblicima i razmerama da mi „više ne možemo da živimo naše živote 'lokalno'“ (Lipman 1922: 48).

Svedoci smo virtuelne homogenizacije – standardizacije i uniformisanja: medija, kulture, pa samim tim i obrazaca ponašanja, mišljenja... Sve se to odvija u „globalnom selu“ u kome prostorna i vremenska ograničenja više ne predstavljaju prepreku (Makluan 1973: 28).

Sam termin „globalizacija“ u savremenom svetu obuhvata širok dijapazon političkih, ekonomskih i kulturnih trendova. U ekonomskom smislu on najčešće označava globalan uticaj klasičnog liberalizma (ideje slobodnog tržišta) na ekonomiju (principi liberalne ekonomije u proizvodnji, primenjeni su i u proizvodnji medijskih proizvoda: osnovni cilj je profit), dok se u političkom i kulturološkom smislu pod globalizacijom u teoriji, ali u praksi, uglavnom podrazumeva dominacija zapadnjačkih obrazaca mišljenja, delanja, ukoliko, života. Ipak, globalizacija ima dublje korene u prošlosti „termin globalizacija je došao niotkud da bude svugde“ (Gidens 2003:143–154).

U istorijskom smislu, proces globalizacije je uslovljen humanističkim idealom jedinstva, zajedništva svih ljudi, razmenom ideja, znanja i iskustava. Sa humanističkog aspekta, krajnji cilj je opšti napredak čovečanstva.

U tehničkom smislu, globalizacija je uslovljena razvojem telekomunikacijskih tehnologija: od telegrafa, telefona, preko radija, televizije, mobilne telefonije, interneta i drugih savremenih sredstava komunikacije.

2. Korporativno novinarstvo i konvergencija medija

Ogromnim tehničkim napretkom, kao nikada pre, omogućena je povezanost najudaljenijih delova planete, slobodan protok informacija, stvaranje globalnog medijskog tržišta.

Na taj način i tradicionalni prenosioci kulturnih obrazaca, kao što su prosveta i druge društvene institucije sve više gube na značaju, a elektronski mediji sve više preuzimaju njihovu ulogu i postaju dominantni kreatori društvene stvarnosti. U skladu s tim je i moderno koncipiranje vesti - odnosno prilagođavanje informacije masovnom distribuiranju, što je esencija modernog kapitalizma, odnosno procesa globalizacije. Na taj način mediji nameću zapadnjački način razmišljanja kao jedini moguć, ispravan i društveno poželjan.

Reč je o dominaciji centralizovanih medijskih konglomerata (*Lords of the global village* - gospodari globalnog sela). „Homogenizacija ideja, kulture i biznisa utiče na najveću populaciju i istoriji. Ni Cezar, ni Hitler, ni Frenklin Ruzvelt, niti i jedan papa“, nisu nadzirali toliko informacija od kojih zavisi toliko ljudi i donošenje toliko odluka. Medijske imperije uključuju novine, magazine,

radijske i TV stanice, izdavanje i distribuciju knjiga, audio i video-zapise, baze podataka i servise vesti“ (Bagdikian 1992: 87). Posledica te monopolske koncentracije vlasništva je komercijalizacija. Transnacionalni mediji su imanentni savremenom svetskom sistemu u kome privatna preduzeća grozničavo traže tržište, odnosno publiku“ (*audience*), kako se ono naziva u ovoj oblasti. To globalno medijsko tržište je podeljeno između najvećih transnacionalnih kompanija, koje uporedo sa televizijskim programima imaju i druge medije u svom vlasništvu: WEB sajtove, novine, časopise, socijalne mreže na internetu, filmske, muzičke studije i producenčke kuće. Ukratko, sve je prisutnija globalizacija vlasništva medija i komercijalizacija medijskih sadržaja.

Korporativno novinarstvo nije uslov novog trenda razvoja - konvergencije medija, ali ga olakšava. Naime, korporacija koja poseduje više različitih medija, lakše može obraditi istu temu i ponuditi je i novinama i radiju i televiziji, kao i da je plasira na internetu.

Medijska konvergencija je zajedničko delovanje dva ili više medija u stvaranju mrežnih glasila (Foust 2005: 271). Ovakva sažeta definicija ima manjkavosti, što uvida i sam James C. Foust, pa konvergenciju medija tumači, na primerima, na više mesta u svojoj knjizi „Online Journalism.“ Tako autor opisuje kako internet izdanje *The Washington Post* (www.washingtonpost.com) donosi različite priloge iz istoimenog dnevnoga lista i nedeljnika *Newsweek*, jer su oba delovi iste medijske kuće. Partneri mrežnog izdanja su i *Congressional Quarterly magazine*, televizijska mreža *MSNBC*. Krajnji rezultat je da internet izdanje www.washingtonpost.com donosi znatno više sadržaja nego bilo koje od pojedinačnih medija, ali i više nego svi zajedno. Kako do toga dolazi? Tako što internet izdanje ima mogućnost hipertekstualnog povezivanja na slične teme, više fotografija, više zvučnih izjava i video-priloga nego što stane u štampana izdanja i televizijske programe koji posluju u sklopu jedne medijske kuće.

Takodje, Foust novinare koji stvaraju priloge za više različitih medija naziva „*super novinarima*“. Da bi „*super novinar*“ bio uspešan, mora poznavati pravila struke i znati da radi istovremeno za štampana izdanja, radio, televiziju i internet izdanje.

Konvergencija medija delom vraća u stvarnost nekadašnju krilaticu da su novinari univerzalne nezalnice. Za vrhunske veštine, ipak je važna specijalizacija, ne samo u novinarstvu, nego i u drugim strukama. Takva specijalizacija nije nužno suprotstavljena konvergenciji medija. Naprotiv, saradnjom više stručnjaka od kojih nisu svi novinari, nego i grafičari, radijski i televizijski tehničari, web dizajneri, može se sveobuhvatno izveštavati o nekom zbivanju koristeći najbolje odlike različitih medija.

3. Mediji kao kreatori stvarnosti – sve (bilo) je infotainment

Čitav taj glomazni sistem pokreće profit, koji je i krajnji cilj, a programski, odnosno medijski sadržaj je samo sredstvo da se taj cilj ostvari. Određivanje programske šeme, gotovo sasvim zavisi od potrebe da se konkuriše drugim mrežama za što veći deo iste velike publike (Mekvejl 1994: 99-200).

Dakle, neodvojivi od privatizacije medija i komercijalizacije programa, danas su procesi koncentracije kapitala u sve profitabilnijoj i društveno moćnijoj medijskoj sferi i stvaranje medijskih konglomerata. Televizija na američki način je u osnovi utelovljenje komercijalizma u njegovoj najčistijoj, tržišnoj formi (Mekvejl 1994:199).

Posledica je očigledna: šačica konglomerata se nacionalno ili internacionalno nameće kao kompletan ili jedini snabdevač informacijama i zabavom. Na ovaj ili onaj način, ta dominantna šačica utiče na sva tržišta (Lorimer 1998:124).

Osnovni princip demokratije je komunikacija u oba pravca, što će reći od demokratski izabrane vlade ka narodu i obrnuto, uglavnom posredstvom medija. Međutim, mediji, ne samo što su izgubili tu svoju osnovnu „dvosmernu“ funkciju već su isključivo postali prenosnici informacija u jednom smeru, a kad je reč o globalizaciji – od najrazvijenijih zapadnih zemalja ka nerazvijenim zemljama.

Pored konstatacije da živimo u globalnom društvu može se reći da živimo u društvu spektakla, koje oblikuju globalni mediji i u potrošačkom društvu, te se može reći da razvijeni Zapad asimuljuje ostatak sveta. „Širom Evrope na televiziji nalazimo manje obrazovnih programa, a sve više zabave koja nalikuje jedna drugoj. Osnovni sadržaj većine medija i dalje je vest, a sve ostalo je manje-više zabava (istraživanje *Euromedia Research Group*). Tako *infotainment* (kako se naziva preovlađujuća kombinacija vesti i zabave, infozabava - information - informacija, entertainment - zabava) ili metaforično *Meknews*, po ugledu na čuvene restorane u kojima se potrošaču začas servira jeftin konfekcijski, ali i nezdrav obrok, dobija bitku i čini izlišnom jednu od tri osnovne - edukativnu funkciju medija.

Ubrzani i dosad nezamislivi razvoj komunikacijskih tehnologija, omogućio je elektronski kolonijalizam i ogroman protok informacija, tako da je običnom recipijentu teško da odredi koja je informacija relevantna.

U bespoštednoj, a često i neravnopravnoj borbi, (sa elektronskim medijima) novine rizikuju da se prilagode formuli supermarketa, aranžirajući sve bogatije izloge, ali izbegavajući mogućnost izbora (Gocini 2001).

Svakodnevno smo bombardovani mnoštvom nepotrebnih vesti, koje ljudski mozak ne može (nema vremena) da obradi, a kojima se zapravo skreće pažnja sa pravih problema. Proizvodi senzacionalističkog novinarstva se rasipnički distribuiraju nauštrb značajnih vesti iz ekonomije ili politike. Zapravo, manipulacijom vesti se planski kreira javno mišljenje (opinion making) i time vesno i organizovano utiče na globalni stav o pojedinim događajima i fenomenima.

4. Ekskluzivne ili reciklirane informacije

Zbog svega toga se danas govori o postnovinarstvu koje samo prenosi ili reciklira tuđe informacije. Isti naslovi, iste fotografije, isti sagovornici i akteri. Čak su isti i sklopovi rečenica – to je trenutna realnost na srpskom tržištu dnevne štampe. Ako bismo hteli da budemo duhoviti, možemo da kažemo da potencijalni čitaoci ispred trafike svakodnevno učestvuju u igri „pronađi razliku“ kako bi se odlučili za koje novine da daju novac.

Ništa bolja situacija nije ni u web ili onlajn novinarstvu. U nedostatku vesti ili ideja, takvi sajtovi namenjeni prvenstveno ciljanoj publici često postaju sabirno mesto agencijskih vesti i zanimljivosti kopiranih sa drugih sajtova.

Osim toga, upotreba medija postaje sve više individualan i privatni čin (Mekvejl 1994:132). Samim tim, može se reći da zastareva i sam pojam mas-medija, „jer postoje velike mogućnosti personalizovane i interaktivne komunikacije koja otvara put ka novoj fazi pluralističke demokratije u pristupu informacijama i potrošnji vesti u znaku neke kućne vrste izrade novinskog proizvoda koji poništava standardizovani karakter masovne kulture“ (Gocini 2001: 414).

Novo informacijsko doba Nicholas Negroponte prvenstveno posmatra kroz razvitak medija i protivurečnost – masovni mediji su istovremeno postajali i veći i manji. Novi globalni mediji kao što je televizijska mreža CNN ili nacionalni s globalnom tendencijom, kao što je dnevni list USA Today, upućeni su na najširu publiku i uspešni su zato što su postali (naj)veći. S druge strane, filmovi na CD-u ili DVD-u predstavljaju primer suženog emitovanja, samo za jednu ili nekoliko osoba. Isto je i s mogućnošću pojedinaca da preuzimaju filmove ili muziku sa interneta. U tom slučaju krajnji korisnik, pojedinac, prima i koristi samo podatke u stvarnom vremenu ili ih arhivira u memoriju svog kompjutera, na optičke diskove ili memorijske kartice (Negroponte 1998: 151-152).

Rezime

Jasno je da se savremeni mediji nalaze na globalnoj raskrsnici, odnosno, odražavaju savremene tendencije, uklapaju se, stvaraju sliku o svetu kao globalnom selu, dok ga s druge strane, svojim tehničkim, ubrzanim razvojem, pretvaraju u matricu uniformisanog ponašanja, mišljenja, stavova, kulturnih obrazaca.

Tako danas imamo pozitivne oblike globalizacije, poput međunarodne razmene kulturnih sadržaja, radi njihovog boljeg razumevanja, ali i negativne pojave vesternizacije, hibridizacije i asimilacije.

Koncentracija, odnosno grupisanje globalnih medija u transnacionalne kompanije i struktura medijskog tržišta, po modelu oligopola, negira pluralitet medija i ukida njihovu demokratičnost, što je osnovna ideja medija.

Efekti i posledice tog i takvog novinarstva su nesagledive iz današnje perspektive, jer se čini da neprestane tehničke inovacije prestižu novinarsku kreativnost, ali i kritička svest publike.

Ipak, borba za humanizaciju informatičkog društva, na kraju Gutembergove ere, u kojoj „raste uloga slike i predstave, a pada značaj uloge reči“ - tek počinje, odnosno predstoji.

Literatura

- Bagdikian 1992: B. Bagdikian, The Media Monopoly, Boston: Beacon.*
Gidens 2003: E. Gidens, Globalizacija – mit ili stvarnost, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
Gocini 2001: Đ. Gocini, Istorija novinarstva, Beograd: Klio.
Lipman 1922: V. Lipman, Public Opinion, Googlee Book; PDF.
Lorimer 1998: R. Lorimer, Masovne komunikacije, Beograd: Clio.
Makluan 1973: M. Makluan, Gutembergova galaksija, Beograd: Nolit.
Mekvejl 1994: D. Mekvejl, Stari kontinent – novi mediji, Beograd: Nova.
Negroponte 1998: N. Negropont, Biti digitalan, Beograd: Clio.
Foust 2005: J. C. Foust, Online journalism, Arizona: Halcomb Hathaway.

LOKALNO, NACIONALNO, GLOBALNO U MEDIJSKOJ PREZENTACIJI LOKALNIH IZBORA U BIH 2012. GODINE

Uvod

U BiH se svake četiri godine održavaju lokalni izbori. Predizborne kampanje u BiH, kako za opšte tako i za lokalne izbore, sa sobom donose bespoštednu, makevijalističku borbu za glasove birača, a sve u cilju osvajanja vlasti. Veliki značaj koji lokalni, ali i opšti izbori imaju za društveno-političku svakodnevnicu u BiH neminovno dovodi do toga da su gotovo svi društveno-politički subjekti aktivno uključeni tokom trajanja predizbornih kampanja. „Svaka izborna kampanja je podgrijavała i etničke i političke strasti, oslikavane prvenstveno kroz medije koji su dodatno generirali različite bojazni a koje su potencirali političari u borbi za vlast“ (Udovičić i dr. 2010: 7). U bosanskohercegovačkom društvu razapetom između etničkih i vjerskih razlika, mediji predstavljaju jednu od osnovnih poluga u ostvarivanju političkih poena političkih partija i lidera. Veoma loša ekonomska situacija, postojanje političkih paralelizama, i jednostavno nepostojanje tradicije i kulture objektivnog i profesionalnog novinarstva, primoralo je medije da svoju ulogu psa čuvara demokratije zamijene ulogom psa čuvara interesa političkih partija i pojedinih političkih lidera (Vučetić 2013a: 356-367). Prema tome ne treba da čudi uska povezanost političkih partija i medija u BiH, koja je dosta izraženija u periodu predizbornih kampanja (Popov-Momčinović, Vučetić 2013: 511-529). Utopistička ideja prema kojoj javnost preko medija kontroliše vlast, promijenila je svoj smjer, te možemo konstatovati da vlast putem medija kontroliše javnost.

S obzirom da smo akcenat u ovom istraživanju stavili na lokalne izbore, zanimalo nas je da li i u kojoj mjeri se lokalni izbori koriste, (zlo)upotrebljavaju za promociju „velikih“ političkih lidera pojedinih političkih partija, ili lokalni političari ravnopravno dolaze do izražaja sa svojim idejama i programima značajnih za kontekst lokalne zajednice iz koje dolaze. S tim u vezi, jedan od osnovnih problema ovog istraživanja predstavljao je (ne)adekvatan pa i (ne)profesionalan odnos političkih subjekata i/ili medija prema temama od lokalnog, nacionalnog ili globalnog značaja. Naime, postoji mišljenje da većina političkih partija tokom lokalnih izbora uz pomoć medija uspješno manipuliše javnošću i na dnevni red postavlja teme koje nisu uvijek u skladu sa interesima i gorućim problemima lokalnog stanovništva. Posebno je simptomatična zloupotreba sintagmi

* pozlata@gmail.com

– floskula kao što su „narodna volja“, „narodni predstavnici“, „interes naroda“, pri čemu se može misliti na cjelokupan narod – građane/ke BiH, ili pak na pripadnike/ce određene etnije, što se često koristi u svrhe političke manipulacije (Šijaković 2007: 63). Ovakav način političkog marketinga u zadnjih 20 godina na prostoru BiH pokazao se kao uspješan u ostvarivanju dobrih političkih rezultata. S obzirom na značajnu ulogu koju mediji imaju u predizbornim kampanjama, osnovni predmet istraživanja ticao se upravo medijske prezentacije lokalnih izbora 2012. godine sa akcentom na zastupljenost lokalnih, entitetskih, nacionalnih i globalnih tema, njihovih kombinacija i odnosa lokalnih i partijskih lidera.

Uzorak i ključna istraživačka pitanja

Uzorak istraživanja predstavljaju najtiražnije dnevne novine u BiH iz oba entiteta. U pitanju su *Glas Srpske* i *Press* iz Republike Srpske, te *Dnevni avaz* i *Oslobođenje* iz Federacije BiH. Tokom trajanja predizborne kampanja (od 7. septembra do 6. oktobra 2012. godine) analizirali smo ukupno 627 tekstova koji su se ticali lokalnih izbora u sve četiri dnevne novine.

Ključna istraživačka pitanja na koja smo tražili odgovore tokom istraživanja su:

1. *Zastupljenost lokalnih, nacionalnih i globalnih tema u medijskim izvještavanjima.* Treba istaći da smo pod lokalnim temama podrazumijevali zastupljenost konkretnih problema koje imaju značaj za lokalnu zajednicu kao što su lokalna infrastruktura, (pre)raspodela opštinskih budžetskih sredstava, otvaranje objekata od lokalnog značaja, pitanje nezaposlenosti na lokalnu, socijalna i druga pitanja. Nacionalne teme definisali smo kao teme koje se više tiču BiH kao države, entitetske kao teme u kojima je naglasak na situaciju u Republici Srpskoj, odnosno Federaciji BiH, a u kojima se zapostavljaju teme iz sfere lokalne zajednice. Naime, primjetno je kako lideri pojedinih političkih partija koriste lokalne predizborne mitinge za promociju partijskih ideja na državnom i entitetskom nivou. To se često odnosi na zaštitu vitalnih nacionalnih interesa, kritikovanje uglavnom etnički „Drugih“ i sl. Ovakav način ponašanja često dovodi do toga da se teme od lokalnog značaja ostavljaju po strani. Globalne teme odnosile su se na različite globalne tokove, kao što su svjetska ekonomska kriza, posjete međunarodnih i političkih aktera drugih država u rubrikama koje adresiraju lokalne izbore. Često se zna desiti da političari koriste ovakve teme (posebno svjetsku ekonomsku krizu) kao izgovor za generalno loše ekonomsko stanje i u nekim lokalnim zajednicama.

2. *Zastupljenost lokalnih, nacionalnih i globalnih tema u različitim vrstama teksta.* Smatrali smo da je značajno analizirati koje novinarske forme se koriste za različite teme, odnosno kojim temama se daje više/manje medijskog prostora, što svakako predstavlja značajan indikator (ne)profesionalnosti medija. Tekstove smo sa aspekta autorstva kategorizovali na osnovu toga da li spadaju u originalnu novinarsku vijest, originalni novinarski izvještaj, preuzeto saopštenje za javnost, preuzetu agencijsku vijest, komentar ili intervju. Pod originalnom no-

vinarskom vijesti podrazumijevali smo svaku vijest koju je objavila redakcija medija ili pojedinačni novinar. Inače vijest je osnovni novinarski žanr i „predstavlja najkraći, najjednostavniji i najpopularniji oblik pisane, govorne ili vizuelne informacije o nekom događaju, pojavi, društvenom ponašanju ili nekoj ličnosti“ (Đurić 2003: 51). Najvažnije karakteristike vijesti su novost, aktuelnost i zanimljivost.

Originalni novinarski izvještaj je uz vijest najčešće korišteni novinarski žanr. Prema Novinarskom leksikonu Dušana Đurića izvještaj je „brat blizanac vesti samo malo razvijeniji i bogatiji.“ Upravo smo na ovakav način tretirali izvještaj i u našem istraživanju. Dakle, proširena vijest sa izjavama jednog ili više aktera uz kompletno opremljen naslovni blok (nadnaslov, naslov i podnaslov) i više detalja o samom događaju je ono što smo prepoznali kao originalni novinarski izvještaj.

Preuzeto saopštenje za javnosti, prema Novinarskom leksikonu Dušana Đurića, ne spada u novinarski žanr veće prije može „da se uvrsti u informativnu građu koju novinari ke prikupljaju za objavljivanje“. Saopštenja za javnost pojedinih političkih partija mogu biti efikasno sredstvo u „besplatnoj“ kupovini medijskog prostora. Naime, zbog prevelikog obima posla (pogotovo za vrijeme predizbornih kampanja) novinari ke često pribjegavaju objavljivanju saopštenja za javnost bez dodatne provjere sadržaja saopštenja. Takva saopštenja nerijetko nemaju nikakvu informativnu vrijednost, osim što se u njima nastoje negativno promovisati politički neistomišljenici. Objavljivanje ovakvih saopštenja (nekad namjerno, nekad nenamjerno) okarakterisali smo kao proizvod novinarske neinventivnosti i podložnosti uticaju pojedinih političkih partija.

Kada je o preuzetoj agencijskoj vijesti riječ, činjenica je da je sve veći broj medijskih redakcija pretplaćeno na servise novinskih agencija, te da agencije predstavljaju značajan izvor informacija. Međutim, kako zbog svoje lijenosti, neprofesionalnosti, drugih obaveza i sl. novinari ke često znaju pretjerati u preuzimanju agencijskih vijesti. Zbog toga se nerijetko zna desiti da pojedina dnevna izdanja novina u zbiru imaju veći broj preuzetih agencijskih vijesti nego originalnih vijesti zaposlenih novinara ki. Prema tome, prekomjerno preuzimanje agencijskih vijesti može biti indikator novinarskog neprofesionalizma.

Komentar spada u analitičke novinarske žanrove i razlikuje se od vijesti i izvještaja po tome što autor ne samo da objektivno prenosi činjenice i informacije onako kako su se desile, već se subjektivno odnosi prema činjenicama nastojeći ih analizirati i staviti u odgovarajući kontekst. „Komentar je produbljena informacije jer tumačeći uzroke, razloge, okolnosti, otvara pogled na suštinu, izolovane činjenice povezuje u cjelinu objašnjenja i tako se približava istini“ (Đurić 2003: 183). Smatrali smo da je jako važno prepoznati komentare u svakodnevnom izvještavanju o lokalnim izborima kao moćno sredstvo kojim se može usmjeriti pažnja javnosti i oblikovati javno mnjenje o određenoj političkoj partiji ili lideru.

Najopštija definicija intervjua kao novinarskog žanra je da je to razgovor koji se vodi radi objavljivanja u medijima. Neki autori definišu intervjua kao „iz-

vještaj o razgovoru koji ima karakter saznavanja novosti, novih činjenica i objašnjenja“ (Đurić 2003: 154). U kontekstu predizborne kampanje intervjui su prilika da se političari_ke bez ili sa veoma malo novinarskog posredovanja obrate biračima.

3. *Lokalno, nacionalno, globalno u javnim nastupima političkih partija.* Prilikom analize, pažnju smo posvetili i analizi javnih nastupa političkih partija tokom predizborne kampanje. Naime, zanimalo nas je u kojoj mjeri se političke partije bave lokalnim, entitetskim, nacionalnim i globalnim temama odnosno njihovim kombinacijama. Drugim riječima, htjeli smo provjeriti da li su političke partije spremno ušle u trku za osvajanje lokalne vlasti, odnosno da li nude neka konkretna rješenja kada su u pitanju lokalne zajednice. Naime, jedan dio političkih partija nije imao jasno određene predizborne političke programe, što se nastojalo nadomjestiti nastupima lidera tih političkih partija tokom predizbornih mitinga. Na taj način bi se biračima skrenula pažnja sa važnih socijalnih problema sa kojima se svakodnevno susreću, a politički lideri bi već dobro poznatim političkim floskulama nastojali ostvariti dodatne političke poene.

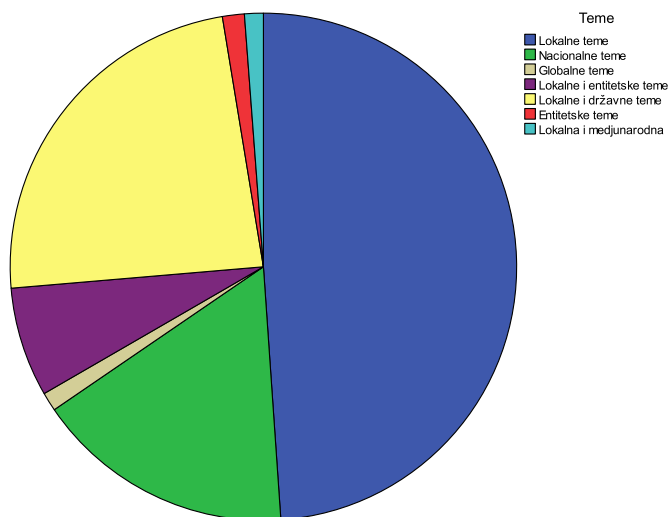
4. *Zastupljenost lidera političkih partija i lokalnih lidera u predizbornoj kampanji.* Odgovor na ovo pitanje direktni je pokazatelj odnosa političara i medija prema lokalnim izborima. Naime, lokalni izbori se često koriste za promociju lidera političkih stranaka, što dovodi do toga da lokalni političari ostanu u sjeni. Problem je taj što političke partije nemaju konkretna rješenja za probleme koji postoje u lokalnim zajednicama, te je potrebno nekako usmjeriti pažnju javnosti na, navodno, važnije probleme (vitalni nacionalni interes, borba za „našu stvar“ i sl) od onih s kojim se svakodnevno susreću u svojim lokalnim zajednicama (lokalna infrastruktura, nezaposlenost, kriminal, korupcija i sl.).

Rezultati analize

Zastupljenost tema (lokalno – nacionalno – globalno)

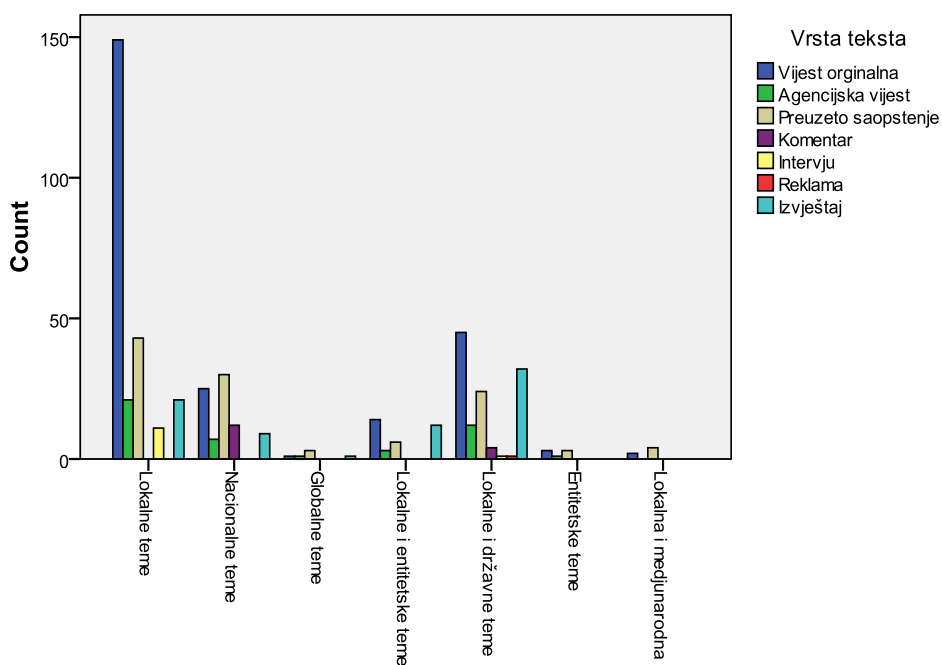
Kao što se vidi iz grafikona br. 1. od ukupno 627 analiziranih tekstova, njih 339 odn. 54,1% odnosilo se na lokalne teme. Međutim, nije zanemarljiv ni procenat lokalnih tema u kombinaciji sa državnim (19,5 %), kao ni procenat tzv. „nacionalnih“ tema (13,7%). Najmanje je bilo globalnih tema (1,1%) i uglavnom su se odnosile na svjetsku ekonomsku krizu koja se reflektuje i na BiH. Na prvi pogled stiče se utisak da su se mediji profesionalno izvještavali o predizbornoj kampanji i da su najveći dio medijskog prostora posvetili upravo temama od lokalnog značaja. Međutim, kako bismo još bolje rasvijetlili odnos medija prema temama od lokalnog značaja, potrebno je analizirati novinarske forme kojim su se koristili novinari prilikom izvještavanja o lokalnim izborima.

Grafikon br.1: zastupljenost lokalnih, nacionalnih i globalnih tema u analiziranim tekstovima

Grafikon br. 2: Zastupljenost tema u različitim vrstama teksta

Bar Chart

Postojanje velikog broja tekstova u kojima dominiraju lokalne teme ne smijemo posmatrati odvojeno od vrste teksta u kojem takve teme dominiraju. Kao što se iz grafikona br. 2 vidi, lokalne teme su u najvećem broju bile zastupljene u formi originalne vijesti. Međutim, originalne vijesti su značajno manjeg obima, situirane su na marginama stranica i sadržajno siromašnije od ostalih formi.

Izvještaji su u najvećoj mjeri tretirali lokalne i državne teme (ukupno 33 teksta). Veoma značajno je da je izvještaj bio po pravilu rezervisan za „velike” političke partije čime su mediji na određen način sugerisali biračima kako da glasaju. Obezbjedujući veći medijski prostor za izvještaje (koji su uvijek zauzimali centralno mjesto na stranici novinske rubrike, bili praćeni velikim naslovima i fotografijama) mediji su „dali zeleno svjetlo” političkim subjektima da ostanu na staroj i dobro poznatoj matrici ostvarivanja političkih poena, a koja se ogleda u kombinovanju državnih i lokalnih pitanja. Zanimljivo je istaći da je *komentar* najviše tretirao nacionalne teme (13 tekstova), a lokalne nijednom (?!). Komentare, dakle, možemo posmatrati kao svojevrsni medijski instrument stvaranja i nametanja okvira za tumačenje političkih (ne)prilika i odnosa u BiH, uključujući i lokalne. S obzirom da je u komentarima najveća zastupljenost tema koje adresiraju nacionalna pitanja, možemo zaključiti da se i tokom ove predizborne kampanje nastojala nametnuti ideja zaštite vitalnih nacionalnih interesa čime se biračima trebalo jasno ukazati na to ko su „naši” a ko „njihovi”. Ovakvim medijskim pristupom se još više stvara jaz u društvu i podsjeća na to koje političke partije su odigrale značajnu ulogu u očuvanju i zaštiti „naše stvari”, što svakako može značajno uticati na odluku birača za koga da glasaju.

Izrazita prisutnost *preuzetih saopštenja* (ukupno 114) indikator je krize štampe i nedostatka novinarske invencije i resursa da se adresiraju realni problemi lokalne zajednice. Takođe, preuzeta saopštenja mogu biti veoma moćno sredstvo besplatne kupovine medijskog prostora. Naime, veliki broj novinara zbog obimnosti posla ne stižu da isprate sva politička zbivanja te često, bez dodatne provjere informacija, pribjegavaju jednostavnom objavljivanju saopštenja koja dobiju od političkih partija i drugih institucija. Na ovaj način političke partije obezbjeđuju svoju besplatnu promociju.

Lokalno entitetsko nacionalno globalno u javnim nastupima političkih partija

Kada je u pitanju odnos političkih partija prema lokalnim, entitetskim, nacionalnim i globalnim temama, odnosno njihovim kombinacijama, iz grafikona br. 3 se vidi da Savez nezavisnih socijaldemokrata (SNSD) najviše pažnje poklanja upravo lokalnim temama (57 slučajeva), ali i lokalnim i entitetskim (12 slučajeva). Inače, SNSD-u i političkim predstavnicima ove partije posvećeno je najviše medijskog prostora tokom ove predizborne kampanje. Naime, od ukupno 627 tekstova, čak 81 tekst je bio o SNSD, što je za 24 teksta više u odnosu na prvog pratioca Socijaldemokratsku partiju BiH (SDP BIH). Moguće je da je upra-

vo ovakom snažnom medijskom promocijom postignut kontraefekat, te da je kod birača došlo do zasićenja sa istim političkim ličnostima, što je na kraju rezultovalo značajnim padom popularnosti SNSD-a na lokalnim izborima. Sa druge strane, Srpska demokratska stranka se u odnosu na SNSD duplo manje bavila nacionalnim i entitetskim temama (šest SDS u odnosu na 12 SNSD), čime je u prvi plan izbilo njihovo zalaganje za teme od lokalnog značaja.

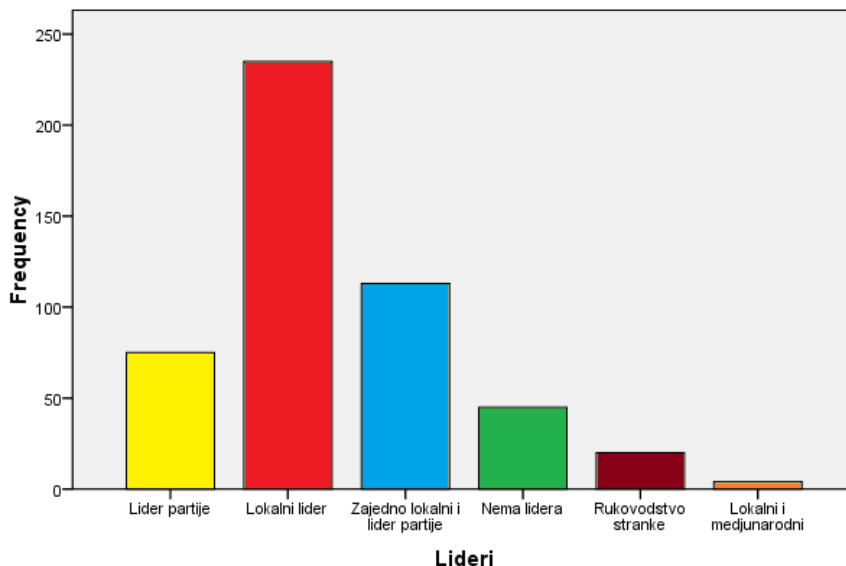
Grafikon br. 3: Odnos političkih partija prema lokalnim, entitetskim, nacionalnim i globalnim temama i njihovim kombinacijama

		SNSD	SDS	SDP	SDA	SBB	HDZ	HDZ90	PDP	HSP	SBIH	Naša stranka	SP	DNS
Teme	Lokalne teme	57	43	22	21	14	12	0	13	1	12	9	7	14
	Nacionalne teme	7	3	7	23	3	3	1	1	3	3	1	0	1
	Globalne teme	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
	Lokalne i entitetske teme	12	6	1	0	0	1	1	3	0	0	0	1	6
	Lokalne i državne teme	3	4	17	8	26	5	1	5	2	1	3	1	0
	Entitetske teme	1	1	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0
	Lokalna i međunarodna	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2
	Total	81	57	50	53	43	21	3	23	7	16	13	10	24

U Federaciji BiH, Stranka demokratske akcije (SDA) prednjači sa nacionalnim temama (23 slučaja). S obzirom na dobre rezultate SDA na lokalnim izborima, čini se da se partije sa nacionalnim predznakom ponovo vraćaju na političku scenu u BiH. Tome u prilog idu i dobri rezultati SDS-a tokom prethodnih lokalnih izbora 2012. godine. Socijaldemokratska partija BiH i Savez za bolju budućnost BiH značajno su se tokom predizborne kampanje bavili lokalnim ali državnim temama (17 odnosno 26), što bi se moglo tumačiti kao nastojanje da se iskoristi pozitivan talas podrške birača ovim partijama još od opštih izbora 2010. godine. Drugim riječima, čini se da su SDP i SBB odlučili primijeniti sličnu taktiku kao na opštim izborima u cilju sticanja političke podrške i na lokalnu.

Zastupljenost lidera političkih partija i lokalnih lidera u predizbornoj kampanji

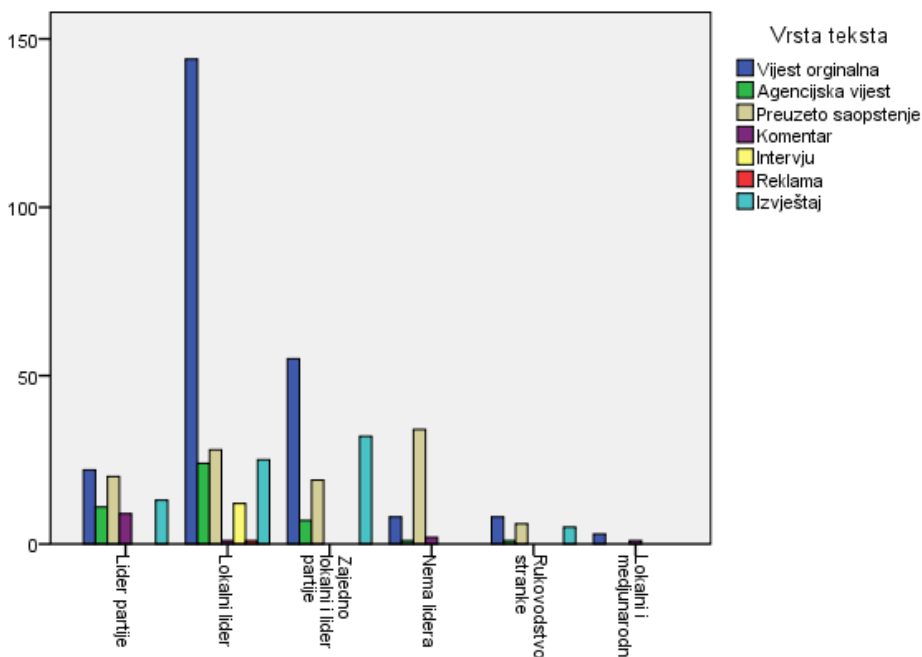
Grafikon br. 4: Zastupljenost lidera političkih partija i lokalnih lidera

Kao što se vidi iz grafikona br. 4. lokalni lideri su tokom predizborne kampanje bili najviše zastupljeni (u 52% tekstova), iako nije zanemarljiv ni procenat koji se odnosi na lidere političkih partije (12 %) i procenat da se u tekstu zajedno pojavljuju lokalni lideri i lideri partije (20%). Ono što treba podvući je da u posljednjem slučaju lider partije dominira, ima ulogu „uvodničara“ na skupovima i predstavlja lokalne kandidate i kandidatkinje koji se nalaze u njegovoj sjeni.

Kao i kod zastupljenosti lokalnih tema, ovakvu dominaciju lokalnih lidera treba posmatrati u kontekstu vrste teksta u kojoj su zastupljeni.

Grafikon br. 5: Zastupljenost lokalnih lidera i lidera partije

Prema tome značajno je naglasiti da su lokalni lideri dominirali u vijestima koje su obično zauzimale mali dio prostora u novinama i veoma oskudno informisale o određenom političaru, ili događaju. Sa druge strane, lideri partije zajedno sa lokalnim liderima koji su gotovo uvijek bili u sjenci svojih vođa dominirali su u izvještaju kao sadržajnijoj formi (37 tekstova), koja je zauzimala veći prostor u novinama. Na taj način su politički lideri bili jednostavno upečatljiviji od lokalnih (jer su zauzimali veći medijski prostor), čime se vraćamo na postojeću matricu vođenja predizbornih kampanja vođa političke partije + lokalni lider u sjenci = političku uspjeh. Tako se često znalo desiti da lideri političkih partija otvaraju neku tribinu ili miting, predstavljaju program i kandidate, denunciraju i kritikuju protivnike i sl.

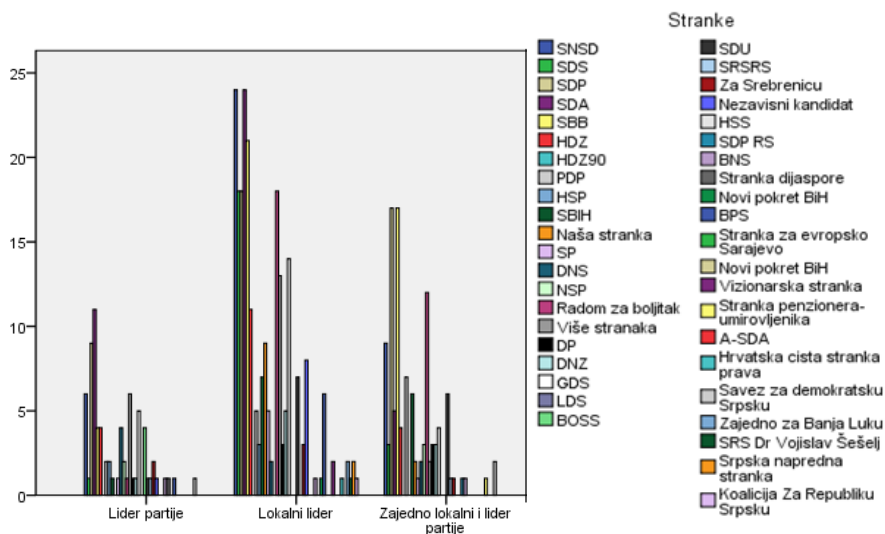
Ipak kao što se može vidjeti iz grafikona br. 6, partije koje su u najvećem mjeri u prvi plan isticale svoje partijske lidere su SBB (4 teksta), SDA (11), SDP (9) i SNSD (6), s tim da je u slučaju SBB-a, SDP-a i SNSD-a broj zajedničkih nastupa lidera stranke sa lokalnim liderima duplo veći od solo nastupa partijskih lidera (SDP: 17 u odnosu na 9, SNSD: 13 u odnosu na 6). U slučaju SBB čak četiri puta više se pojavljuju zajedno lokalni lider i lider partije u odnosu na solo nastup lidera partije (17 u odnosu na 4).

Ipak zanimljivo je istaći da je u slučaju SDA broj solo nastupa lidera više od duplo veći od zajedničkog nastupa sa lokalnim liderima (11 u odnosu na 5). S obzirom da je SDA ostvario dobre rezultate na lokalnim izborima, možemo zaključiti da birači u Federaciji BiH još uvijek imaju više povjerenja u lidere

partija, nego u „svoje“ domaće političare, što je indikator slabo razvijene političke kulture. Međutim, ne smijemo zaboraviti ni da je SDP BiH zbog svojih loših poteza i neprincipijelnog postizbornog koaliranja (Popov-Momčinović 2012: 85) izgubio povjerenje dobrog dijela biračkog tijela što je svakako uslovljalo bolji rezultat SDA.

Sa druge strane, najmanje „liderskom“ pokazao se SDS sa samo jednim solo nastupom lidera partije, dok se u 48 slučajeva u tekstu pojavljuju samo lokalni lideri. Ovakav pristup predizbornoj kampanji može biti svakako jedan od razloga dobrih rezultata koje je SDS ostvario na lokalnim izborima 2012. godine u BiH. Ipak treba uzeti u obzir i to da je biračko tijelo RS jednostavno željno promjena, s obzirom da je SNSD u ovom entitetu od 2006. godine na vlasti.

Grafikon broj 6: Zastupljenost lidera političkih partija u pojedinim strankama

Zaključna razmatranja

Prema rezultatima istraživanja stiče se utisak da je *Dnevni avaz* „najozbiljnije shvatio“ predizbornoj kampanju, s obzirom da je su u tom periodu novinari Avaza objavili čak 250 tekstova, što je za 50 više u odnosu na *Oslobođenje*. Avaz koji je inače u službi SBB (v. Popov-Momčinović, Vučetić 2013) i svog nekadašnjeg vlasnika Fahrudina Radončića svesrdno se trudio da u pozitivnom svjetlu predstavi lokalne lidere SBB-a tokom kampanje. Čak 102 puta su se lokalni lideri našli u glavnoj ulozi, gdje su dominirali izvještaji i fotografije koje su zauzimale veći medijski prostor.

Zanimljivo je istaći da su u *Press-u* u čak 96 tekstova zastupljeni lokalni lideri. Ovaj podatak ne treba da čudi s obzirom da je ova dnevna novina doslovno pozivala političke subjekte na zakup medijskog prostora kako bi promovisali

svoje političke programe. Ovakav odnos prema predizbornoj kampanji zapravo samo potvrđuje postojanje profitno orijentisane logike funkcionisanja medija čime se čak i ozbiljne teme, kao što je politika, banalizuju i stavljaju u komercijalni kalup. S tim u vezi možemo zaključiti kako su SNSD i SDS najbogatije partija na političkoj sceni RS, jer su bile zastupljene sa 39 odnosno 32 teksta; što je mnogo više od trećeplasiranog PDP-a sa svega 14 tekstova.

Medijska prezentacija političke kampanje kvantitativno je obilovala lokalnim temama i lokalnim liderima, međutim potrebno je istaći da su mediji (što zbog političkih ili ekonomskih uticaja) kvalitativno veću pažnju posvećivali nacionalnim i državnim temama, odnosno liderima političkih partija te na taj način sugerisali biračima kako da glasaju. Prema tome, možemo reći da je na medijskoj i političkoj sceni još uvijek prisutna matrica osvajanja političkih poena koja je zasnovana na kombinovanju lokalnih i nacionalnih tema koji se do sada pokazao kao uspješan u ostvarivanju političkih poena. Ono što je takođe bitno je da su stranice posvećene lokalnim izborima uglavnom pisane sa neutralnim ukloenom (79,9% slučajeva), ali da im prethode stranice koje se tiču opšte situacije u zemlji i koje proizvode okvir za tumačenja lokalnih pitanja. Raznovrsno praćenje različitih oblika strančarenja i političarenja, bez dubljeg ulaženja u suštinu predizbornih obećanja i način njihove realizacije kao i favorizovanje određenih političkih subjekata, ukazuje na privid objektivnog novinarskog praćenja predizborne kampanje lokalnih izbora 2012. i nedovoljnu profilaciju i angažman političkih partija i subjekata u rješavanju lokalnih problema i uopšte njihovom adresiranju.

Literatura

- Đurić 2003: D. Đurić, *Novinarski leksikon*, Beograd: Licej.
- Udovičić i dr. 2010: R. Udovičić, L. Turčilo, D. Marko, T. Ljubić, *Izbori 2010 u BiH: kako su mediji pratili izbornu kampanju*, Sarajevo: Mediaplan Institut.
- Popov-Momčinović 2012: Z. Popov Momčinović, „Parlamentarne političke stranke u Bosni i Hercegovini“, u: S. Gavrić, D. Banović (prir.), *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Friedrich Ebert Stiftung, 251-291.
- Popov-Momčinović, Vučetić 2013: Z. Popov-Momčinović, V. Vučetić, „Lokalni izbori 2012. i kriza štampe u BiH: Na primjeru dnevnih novina 'Oslobođenje' i 'Dnevni avaz'“, Podgorica: *Medijski dijalozi*, god. VI, br. 16, 511-529.
- Turčilo 2011: L. Turčilo, *Zaradi pa vladaj: politika, mediji, biznis u globalnom društvu i u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vlastita naklada.
- Vučetić 2013: V. Vučetić, „Politički kljentelizam i mediji u Bosni i Hercegovini“, ur. Bojana Dimitrijević, *Zbornik radova Znanje i korist*, Niš: Filozofski fakultet, 356-367.

- Vučetić 2013a: V. Vučetić „Klijentelizam u saodnosu medija i politike u Republici Srpskoj“, Podgorica: *Medijski dijalozi*, god. VI br. 15, 345-363.
- Šijaković 2007: I. Šijaković, „Izbori i demokratija“, u: S. Puhalo (prir.), *Sociopsihološki profil glasača i apstinenata u Bosni i Hercegovini između Opštih izbora 2006. godine i Lokalnih izbora 2008. godine*, Banja Luka: Art Print, 53-75.

ТРЕНДОВИ У МЕДИЈСКОЈ ИНДУСТРИЈИ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Увод

Глобализација, за коју социолог Е. Гиденс каже да је истовремено „завиљујућа и застрашујућа појава“, представља један од најкомплекснијих али и најспорнијих феномена савременог друштва. У речницима друштвених наука то је једна од најфреквентнијих речи, али и најмање прецизно дефинисаних појмова. Њена основна карактеристика је тежња ка просторном, економском, политичком, технолошком, културном али и медијском обједињавању света, односно, скуп сложених и противуречних процеса који излазе из оквира надлежности једне државе и њене територије. У раду ће бити анализирани доминантни појаве које су настале као резултат медијске глобализације, процеса у којем је функционисање масовних медија надрасло међудржавне границе, а медијски садржаји постали доступни свим заинтересованим корисницима на планети, бришући просторно-временске баријере и претварајући свет, дословце, у „глобално село“. Незаустављив развој информационо-комуникационих технологија, појава нових медија и друштвених мрежа, нови начини комуницирања, дигитализација медијског садржаја итд., с једне стране, доводе до промена самих медија, а с друге, до бројних изазова на страни потрошача – рецепијената медијске поруке. За медије је карактеристична појава конвергенције, процеса у коме се обједињују и прожимају одлике старих медија уз помоћ нових, дигиталних платформи, чиме њихов садржај постаје мултимедијалан, мултикултуралан и интерактиван. Корисници, у напору да у што краћем року и уз што мањи интелектуални напор селектују, обраде и анализирају све више примљених информација, све чешће прибегавају медијском мултитаскингу – симултној употреби више медија у исто време. Овакав вид медијске конзумације, на први поглед, доводи до веће ефикасности, а заправо изазива значајне и често забрињавајуће последице по пажњу, концентрацију, мишљење, учење и памћење; тиме се замагљује слика о кључним друштвеним процесима, а може се угрозити и опстанак основних вредности савремене цивилизације.

* maleksic@megatrend.edu.rs

Медијска глобализација

Природа глобализације је и теоријски и практично контроверзна и противуречна. За једну групу теоретичара глобализација представља „само нови назив за интеграцију света и појачану међузависност између држава у свету интезивних и драматичних промена“ (наведено према: Драшковић и др. 2010: 9), док је за друге процес који, „повезујући свет, истовремено га структурно хијерархизује и ствара све дубље поделе“ (Печујлић, Мирослав 2002: 7-16).¹

У литератури се за исти или сличан садржај срећу и појмови космополитизација, вестернизација, мондијализација или американизација. Често се ова појава посматра као нека *ultima causa*, којом се објашњавају скоро све развојне тенденције у свету. Глобализацијске промене одвијају се крајње неравномерно, и обухватају све аспекте друштва – економски, политички, технолошки, институционални, војни, еколошки, културни и медијски.

У овом раду покушали смо да анализирамо и осветлимо само један сегмент процеса глобализације, а не никако целовиту причу о тзв. новом светском поретку и глобализацији као његовој наводној увертири. Ми ћемо је посматрати кроз призму медија који се јављају као подлога, подршка и промотер глобализације.

Чињеница која се често превиђа је та да глобализација не би постојала без могућности које пружају масовни медији и средства комуникације. Функционисање масовних медија у савременим условима надрасло је међудржавне границе. Иако, имајући у виду простор деловања, можемо разликовати локалне, националне и глобалне медије, захваљујући интернету медијски садржаји постали су доступни свим заинтересованим корисницима на планети, бришући просторно-временске баријере и остварујући Маклуанову визију „глобалног села“ (*global willage*).

Наравно, и у погледу ефеката које медијска глобализација производи, постоје различита гледишта.

Оптимисти верују да „прекограничне“ технологије отварају бројне могућности за људе широм света и нуде бољи и бржи приступ великом броју информација. Медијски могули, званичници и технолошки ентузијастички, неуморно истичу користи медијске глобализације која ће довести до процвата демократије у читавом свету. Захваљујући медијској глобализацији могуће је заобићи покушаје ауторитарних државних органа да контролишу проток информација и зауздају продор идеја које сматрају неприкладним (Пул 1983: 6). Свако ко је повезан на глобални информациони супераутопут има приступ таквој количини информација какве њихови преци нису могли ни да замисле (Морис, Вајсборд 2001: 9).

¹ Опширније о глобализацији као феномену и мегатренду видети у: Митровић 2013.

Критичари медијског империјализма и антиглобалисти, напротив, сматрају овакве ружичасте прогнозе неуверљивим и, чак, алармантним. Мекчесни и Херман истичу да су главне карактеристике глобалног медијског поретка централизација медијске моћи, његова свеукупна комерцијализација и очигледан пад значаја јавних емитера. Таква концентрација медијске моћи представља јасну и непосредну опасност за активно учешће грађана у друштвеним збивањима, за разумевање друштвених проблема и деловност демократије (Херман, Мекчесни 2004: 5).

Медији и глобализација су нераздвојиви, иако веза међу њима није увек била видљива. Т. Рантанен тврди да су многи теоретичари игнорисали утицај медија на цео концепт глобализације свдећи је само на технолошку компоненту, уместо да укажу на стожерну улогу коју су медији одиграли у процесу глобализације (Рантанен 2005: 18). Још пре пола века је Маршал Маклуан указао на њихову повезаност комбинујући слоган „медиј је порука“ са „глобалним селом“. Од тада трају напори да се истражи утицај медија на глобализацију (или обратно?), као и сучељавања глобофила и глобофоба о коначним ефектима глобализације на друштво.

Најзначајнији трендови у медијској индустрији

Медијска глобализација довела је до радикалних промена у медијском окружењу. Док гледамо вести на телевизији или филм у биоскопу, читамо књиге, слушамо омиљену музику или претражујемо интернет, најчешће користимо медијске продукте који су креирани, контролисани и дистрибуирани од стране неке глобалне медијске компаније. На тај начин оне доприносе стварању нових карактеристика медијске културе и простора. Многи аутори сматрају да притом долази до потцењивања стваралаштва, традиције и наслеђа других народа и да се намеће западни образац медијске културе.

У раду ћемо истаћи неколико међусобно повезаних трендова или тенденција које прате свет масовних медија почетком 21. века:

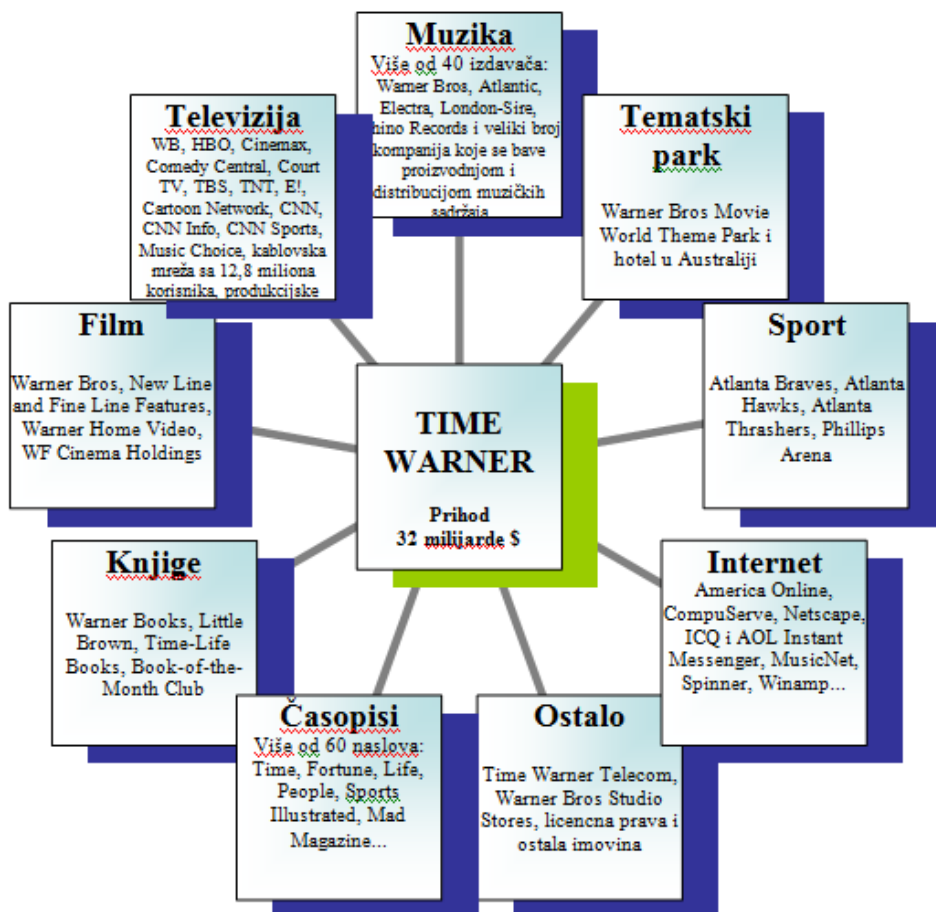
– *Експанзија глобалних медија* – последњих деценија сведоци смо изузетно брзог раста броја масовних медија, од кабловске, сателитске и дигиталне телевизије, различитих уређаја за емитовање музичких садржаја, персоналних рачунара, таблета, мобилних телефона, интернета итд., али и пораста броја глобалних медијских кућа које се труде да пронађу нове начине за дистрибуцију различитих информација до својих корисника широм планете. Технолошке иновације омогућиле су да се огромне количине информација пласирају корисницима широм света у реалном времену, превазилазећи просторне и временске границе.

– *Осипање и сегментација публике* – експанзија броја медија и медијских кућа довела су до тога да публика има далеко већи избор извора вести, забаве и образовања што је довело до пада броја потрошача у многим медијским индустријама и кућама. Због тога се медијски руководиоци труде

да одреде која је њихова жељена публика и да је освоје садржајима створеним специјално за њих. Те групе могу бити изузетно велике (неколико милиона, нпр. ако циљамо женску популацију уопште), али и веома мале (незапослене мајке, узраста од 18 до 22 године) и на основу њихових потреба или проблема формулише се одговарајућа порука која им се емитује, чиме се смањује ризик од промашених улагања а повећава шанса да се труд финансијски исплати.

– *Стварање глобалног тржишта за дистрибуцију медијских садржаја* – произвођачи и дистрибутери медијских материјала, суочени са све већим бројем медија а мањим делом аудиторијума, окрећу се тржиштима изван Америке (која је важила за доминантну у медијској индустрији, пре свега филмској и музичкој) како би се повећао број потенцијалних потрошача, односно публике за њихове циљане и специјализоване производе. Као пример можемо навести музички програм *MTV* који има канале у 164 земље и истиче да „обликује своје канале према локалним укусима, мешајући националне, регионалне и међународне уметнике, заједно са локално произведеним и глобално дистрибуираним програмима“ (Тјуроу, Џозеф 2009: 289). Медијске компаније схватиле су да ће најлакше привући публику у различитим земљама ако прилагоде свој програм језицима и културама тих земаља. Извршни директор „Дизнија“ каже: „Дизнијеви ликови деци широм света изгледају као локални јунаци, а то је веома значајно. Увек говоре локалним језиком (...) Зато је Дизнијева стратегија – мисли глобално, делуј локално“ (Херман, Мекчесни 2004: 64).

– *Стварање медијских конгломерата* (медијска концентрација) – који обухватају више медијских компанија у различитим индустријама како би се контролисала производња, дистрибуција и излагање производа у што већем броју медија на глобалном нивоу. Ради се о малом броју транснационалних конгломерата који поседују и контролишу диверсификовано тржиште традиционалних и нових медија које имају само један циљ – профит (нпр. *Time Warner*, *Bertelsmann*, *Disney*, *Viacom* и *News Corporation*). Највећа светска медијска компанија је амерички „Тајм Ворнер“ настала спајањем „Тајма“ и „Ворнера“, а затим интеграцијом највећег светског интернет-провајдера („АОЛ“) и „Тајм Ворнера“. Овај медијски цин данас обухвата десетине пословних јединица („Ворнер брос“, „Тајм Ворнер кабл“, „Њу лајн синема“, *HBO*, *AOL*, „Картун нетворк“, *CNN*, *TNT*, „Тајм“ часопис...), у 2006. години имао је 32 милијарде долара прихода и 34 хиљаде запослених.

Слика 1. Организациона структура медијског конгломерата „Тајм Ворнер“

Представници медијских компанија који желе да опстану или да буду лидери на данашњем медијском тржишту морају да увиде тектонске промене које погађају свет медија и да предузимају одлучне кораке. У условима које смо већ анализирали (број медија расте, гледалиште се осипа, а трошкови производње и дистрибуције садржаја су све већи), неопходно је присуство у различитим медијским индустријама и кућама како би се окупио довољан број корисника који ће пратити одређени ТВ програм, посећивати биоскопе или гледати филмове на ДВД-у, читати новине или посећивати интернет-сајтове, односно на различитим местима (и екранима) пратити исти садржај који се преноси путем различитих медија. На примеру ове компаније, чији мото гласи „Садржај свуда“ (енгл. *Content everywhere*) можемо закључити и који су то садржаји који лако прелазе географске границе и привлаче пажњу публике, не задирући много у политички осетљива пита-

ња: дечији програми, спорт, забавне емисије, акциони филмови, најновије вести и музика.

Медијска конвергенција

Прелазак на дигиталну комуникацију и друга технолошка унапређења руше границе између традиционалних медија. Некада је било једноставно направити разлику између дневних новина, телевизије, компјутера, филмова и телефонских компанија. Међутим, ове разлике веома брзо нестају када се на хоризонту појаве нови, универзални медији (Херман, Мекчесни 2004: 160).

Амерички теоретичар медија Родер Фидлер је трансформацију кроз коју медији пролазе због сложеног узајамног дејства уочених потреба, конкуренције и различитих друштвених и технолошких иновација, назвао „медијаморфоза“ (Фидлер 1997: 15, 24). Овај термин је „сковао“ 1990. године, асоцирајући на метаморфозу живих бића која пролазе кроз различите фазе преображаја од тренутка настанка до одрасле јединке. Данас се налазимо у вишеструко конвергираном медијском окружењу у коме се постојећи медијски облици константно реформишу како би се прилагодили непрестаним захтевима технологије која мења начине на које комуницирамо и међусобно делујемо. Устаљени медијски облици су принуђени да се мењају као одговор на појаву новог медија – једина друга могућност је њихово нестајање. Коеволуција и коегзистенција уместо секвенцијалне еволуције и смене постали су правило од кад су се први организми појавили на планети. Богатство различитих комуникационих технологија, које данас узимамо здраво за готово, не би било могуће да је након рођења сваког новог медија уследила смрт старог.

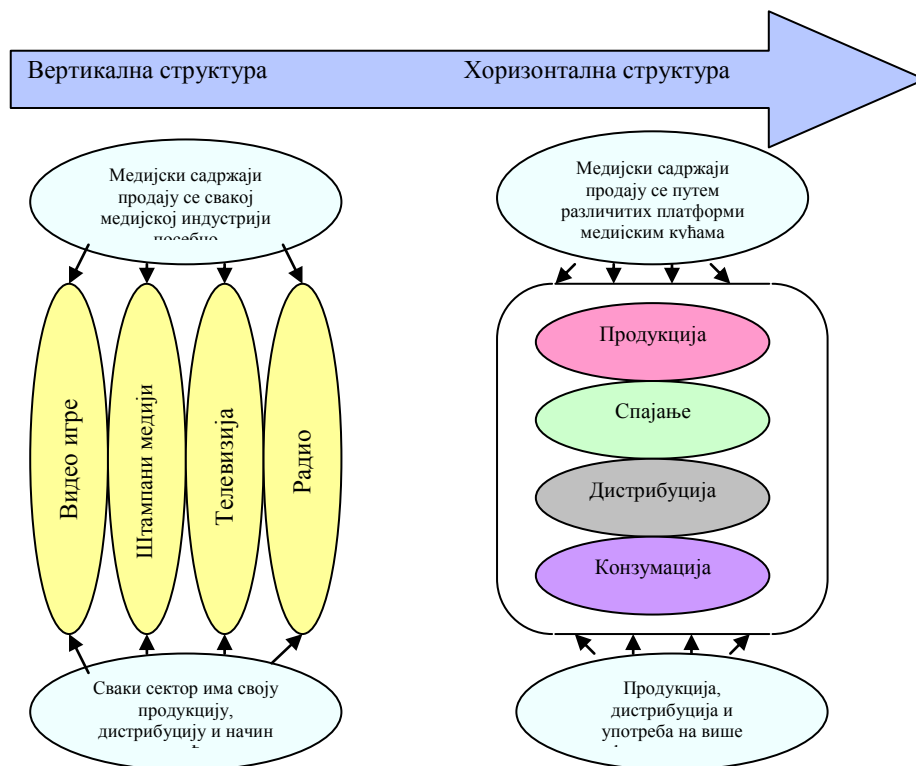
Медијска конвергенција (лат. *convergentia* – постепено приближавање), представља процес у коме се обједињују и прожимају све одлике старих медија уз помоћ нових, дигиталних платформи чиме њихов садржај постаје мултимедијалан и интерактиван. Конвергенцију можемо посматрати на различитим нивоима: на техничко-технолошком, експресивном и садржајном. Она убрзава нестајање граница између различитих медија и развој конгломерата који дистрибуирају медијске садржаје преко тих граница. Техничко-технолошка конвергенција (истовремено коришћење два или више физички повезаних медија) омогућава обогаћивање њихових експресивних могућности у посредовању њима својствених медијских садржаја (Милетић, Милетић 2012: 186). Маршал Маклуан је у својој књизи „Познавање општила, човекових продужетака“ (1964) писао да се сваки нови медиј развијао и настајао преузимајући, делом или у потпуности, експресивне могућности и садржаје који су били својствени претходним медијима.

Раздвајање медија који се користе за комуникационе активности на штампане и електронске, на аудио и визуелне, медије за интерперсонално

и масовно комуницирање, како се то у теорији чинило, губи свој првобитни смисао.

Штампани медији, радио, телевизија, телефон и интернет све се више приближавају и уједињавају. Они, наравно, постоје и у свом традиционалном, засебном облику, али они конвергирају, развијају се у правцу спајања.

Штампани медији данас постоје и у електронској форми, односно новине, часописе, магazine, књиге или било коју другу публикацију можемо читати на монитору рачунара. Исто тако их је могуће читати и на мобилном телефону или путем дигиталне телевизије, односно било ког уређаја који користи дигиталну технологију у свом функционисању за пренос, обраду и приказивање података. Данас готово све новинске куће имају и своје интернет платформе на којима је могуће прочитати њихова дигитална издања. Слична ситуација је и са радиом. Радио станице могуће је слушати путем мобилног телефона, ТВ пријемника или путем рачунара прикључених на интернет. Радио нам на тај начин постаје свуда доступан. Дигитални телевизијски сигнал исто тако можемо примати и на мобилном телефону и на рачунару путем интернета. Мобилни телефон на тај начин постаје телевизијски пријемник који можемо носити у џепу од сакоа, а рачунар замењује традиционални телевизијски пријемник. Путем мобилног телефона можемо да разговарамо, дописујемо се, слушамо омиљену радио станицу, обавимо видео позив, гледамо филмове, слушамо музику, читамо новине или претражујемо интернет. Дакле, комбинације су бројне и разноврсне, а могуће су захваљујући чињеници да је једном дигитализовани медијски материјал лако претварати у било који други облик и искористити на другом медију. Наравно, оваква ситуација омогућује и потрошачима да са истом лакоћом преводе материјале из једног садржаја у други и дистрибуирају га другим корисницима, што задаје велике проблеме компанијама које желе да истовремено зараде и задрже контролу над произведеним садржајем у читавом свету.

Слика 2. Еволуција медијске индустрије

На слици бр. 2 приказан је процес еволуције медијске индустрије од вертикалне интеграције до хоризонталне, што је резултат како појаве - конвергенције, тако и појаве медијских конгломерата. Некада је једна организација контролисала медијски производ од производње, дистрибуције до емитовања на различитим медијима, док данас, у хоризонталним интеграцијама (конгломератима), компанија контролише све ове процесе у разним, чак и конкурентским медијским кућама и врши дистрибуцију истог материјала на различитим платформама.

У временима великих технолошких промена, кад нико нема јасну представу у ком правцу се ствари одвијају, за компанију је најпапетније да се од евентуалних губитака осигура ангажовањем на више планова како би спремно могла да се пребаци на ону област која има комерцијални потенцијал (Херман, Мекчесни 2004: 161).

Појава медијског мултитаскинга

Напред описане промене и трендови у начину функционисања, производње и дистрибуције медијских садржаја доводе до драстичних п-

ромена и на страни корисника медија – рецепијената медијске поруке. Корисници, у борби да у што краћем року и уз што мањи интелектуални напор селекутују, обраде и анализирају што већи број примљених информација, све чешће прибегавају медијском мултитаскингу – симултаном употреби више медија у исто време.

Информатичко доба омогућило је брзу експанзију готово свега што ради на дигиталним начелима, тако да је данас сасвим уобичајена слика младог човека који у исто време куца СМС поруке, гледа филм на телевизији, на таблету проверава статусе на „Фејсбуку“ и ради домаћи задатак. Иако на први поглед доводи до одређених користи за појединце, најчешће до уштеде времена, све је више података који иду у прилог томе да овакво понашање изазива многе поремећаје у понашању, недостатак концентрације и пажње, нестрпљење, нервозу, па и агресију. Или, како је приметио Херберт Сајмон (амерички добитник Нобелове награде) – богатство информација ствара сиромаштво пажње.

Медијски мултитаскинг посебно је карактеристичан за тзв. „генерацију Y“ или „дигиталну генерацију“ која је од рођења окружена различитим дигиталним уређајима и интернетом. Истраживање које је 2009. сproveо *IAB Europe* (интернационално удружење оглашивача које се бави развојем дигиталног и интерактивног маркетинга) на узорку од девет хиљада корисника из европских земаља, показало је да је 54 одсто - медијских мултитаскера млађе од 35 година (*Media multitasking report 2009*: 5).

Истраживачи се слажу у оцени да је медијски мултитаскинг постала уобичајена, чак ритуална активност међу великим делом популације, чинећи саставни део њихове свакодневне рутине – дружења са пријатељима, праћења новости, разних истраживања и забаве. С једне стране, испитаници истичу да им овакав вид „господарења“ над приступом медијима и мултитаскинг пружају осећање моћи, контроле, продуктивности и ефикасности. С друге стране, бројни су показатељи негативних последица, као што су деконцентрација, неефикасност, хаотичност, па чак и зависност од оваквог начина медијске конзумације (Ром и др. 2009: 20).

Најчешће разлоге који су проузроковали практиковање мултитаскинга можемо разврстати на унутрашње (који су покренути на основу различитих унутрашњих карактеристика личности) и спољашње (које омогућују различити фактори из спољашњег окружења). Иако се чини да први разлог – природа задатка који захтева вишеструке активности како би се извршио – представља екстерни фактор, одлуку о примени мултитаскинга доноси сам корисник, што га сврстава у интерне покретаче. Упркос чињеници да доживљавамо праву експлозију нових медија, нажалост – дан још увек траје само 24 часа. Један од најчешће наведених разлога за практиковање оваквог начина медијске конзумације је управо недостатак времена. Време представља драгоцен ресурс, па свака временска уштеда

(у овом случају остварена уз помоћ мултитаскинга) доводи до повећаног задовољства корисника (више о овоме у: Алексић, Манић 2013: 9-18).

Интерни покретачи који подстичу мултитаскинг	Природа задатка захтева вишеструке активности
	Временски теснац
	Жеља да се постигне/сазна што више
	Досада и нестрпљење
	Несвесно/ненамерно
Екстерни фактори који омогућују мултитаскинг	Појава и технолошки развој нових уређаја који то омогућују
	Доступност великог броја различитих медијских канала

Табела 1. Разлози за практиковање медијског мултитаскинга

За разумевање нагле експанзије мултитаскинга међу корисницима, потребно је указати на бројне промене које се дешавају у целокупном медијском окружењу, као што су технолошка побољшања у медијској индустрији, већ помињана медијска конвергенција, промене у понашању медијских реципијената и социокултурне промене у друштву. Медијско окружење постаје све сложеније, а појава нових медија и платформи које су доступне свима и на сваком месту, као и диверсификација медијских садржаја, такође доприносе ширењу оваквог начина употребе и резултирају правом медијском еволуцијом (Барди и др. 2009: 316). Можемо рећи да се данас већина медијског садржаја конзумира мултимедијски и да то постаје доминантан вид информисања, а да се ближи крај традиционалне ере у којој се пажња у потпуности посвећивала једном медију.

Промене које дигитална технологија изазива у начину на који људски мозак функционише постају све чешће предмет изучавања разних истраживача, нарочито неуролога. Милан Мишић, дописник „Политике“ из Вашингтона, недавно се у свом тексту осврнуо на овај проблем у приказу књиге под називом „Ајмозак: преживљавање технолошких промена и савремени ум“, водећег америчког неуролога Герија Смола. Доктор Смол генерацију данашњих двадесетогодишњака који су одрасли уз преносне екране назива „дигиталним домороцима“. Њихове родитеље и остале, старије генерације који су у свет информатике ушли као одрасли, назива „дигиталним имигрантима“. Између ових генерација постоји технолошки јаз који је створен за живота само једне генерације. Професор Смол наводи да мозгови младих постају „премрежени“ од њиховог најранијег доба и да млади немају избора него морају да се прилагоде технологији како не би заостали – друштвено, економски и политички. „Због технолошке револуције наши мозгови се мењају управо сада и брзином као никад пре. Дигитална технологија утиче на то како мислимо, како се осећамо, како се понашамо и мења начин на који мозак функционише. Овај еволуциони процес могао би да

изазове једну од најнеочекиванијих и најзначајнијих промена у људској историји“ (Мишић 2013).

Последице медијске глобализације

Неки од горе наведених развојних трендова нуде застрашујуће могућности. Међутим, они такође изазивају и многе бојазни:

– *Процеси глобализације и медијске концентрације* доводе до проблема због огромне моћи које велике компаније имају у важним медијским индустријама и њиховој контроли. То обједињавање води ка томе да ће само десетак глобалних компанија имати могућност допирања до публике, док друге, мале организације неће моћи да се пробију. Тиме се ограничава разноликост понуде информација, вести и забаве које стижу до корисника. Локалне медијске куће биће принуђене да се придруже конгломератима у производњи, дистрибуцији, па и наметању садржаја који су осмишљени у америчком духу, што доводи до потискивања локалних култура, обичаја и вредности.

Истраживања показују да тржиштем комуникација доминирају компаније из САД и, уколико ситуација настави да се развија у том правцу, доћи ће до комуникацијске неједнакости између и унутар нација (Херман, Мекчесни 2004: 198-199). У томе иде у прилог и чињеница да целокупан систем интернета функционише на бази употребе енглеског језика. Мекчесни и Херман закључују да ће 21. век бити период највеће надмоћности Америке.

О асиметричној расподели друштвене моћи на развијени светски центар (север) и неразвијени светски југ говори и Љ. Митровић у *Уводу у студије глобализације* (2013: 115), уз напомену да је однос између неразвијених и најразвијенијих земаља 1:240.

– *Проблем учешћа и приступа* – само они који имају приступ новим технологијама и који знају њима баратати моћи ће да учествују у информацијском друштву. Хипотеза о „рупи у знању“ претпоставља да се рупе у информисању и знању неће смањивати, него ће остати исте или ће се чак и повећати, нарочито у ситуацији све веће диференцијације медијске публике. Могла би се развити друштва оних који су информативно богати и оних који су информативно сиромашни и могло би доћи до нових облика социјалне искључености.

Бројни оптимисти и присталице утопијског гледишта на онлајн комуникацију заступају тезу да ће развој интернета трансформисати друштво и јавну сферу у демократски и праведан простор који нуди равноправан приступ свим учесницима. С друге стране, критичари сматрају да интернет није доступан свима због све већег дигиталног јаза и због чињенице да су га „колонизовале“ моћне елите и подвеле под постојеће друштвене и политичке праксе.

– *Преливање информација* – док медији нуде небројене изворе информација, постаје све теже оријентисати се. Вештина долажења до информација и вештина коришћења знања постају нужне. Због једноставног приступа мрежи и могућности да свако учествује о одашиљању најразличитијих информација до корисника може стићи море неауторизованих или нетачних података, много невредности, кича и порнографије.

– *Проблем комерцијализације и девалвација квалитета садржаја* – комерцијалне медијске организације којима је зарада на првом месту изложене су великом притиску да повећају читалаштво/гледалаштво тако што ће од вести правити сензације привлачењем пажње на језиве, трагичне, вулгарне или бизарне приче које немају значаја за живот већине људи. Врло квалитетни програми би могли остати запостављени. Чувени француски социолог и критичар процеса глобализације, Пјер Бурдије, овакве телевизијске садржаје – који уместо да промовишу лепоту, дубину и богатство духовног живота, афирмишу осредњост, површност, униформност и остале бљутаве програме који не изискују знатнији интелектуални напор – назвао је „културним фаст-фудом“. Франсис Бал био је још оштрији и за ову продукцију формулисао термин „медијска дијареја“ (Бал 1997: 151).

Таблоидни медији (и штампани и електронски) жртвују квалитет у замену за финансијску добит, мада нису усамљена мишљења по којима иза ове агресије на вредност и укусу не стоје само комерцијални разлози (Павловић, Алексић 2011: 218).

– *Претерана употреба медија* - истраживачи указују на то да се ставови корисника медија мењају у складу са све већим нивоом коришћења нових медија, већим учешћем и већом изолацијом. Дебаланс између личне комуникације и оне путем компјутера би се могао развијати у корист овог другог облика. Примарно искуство, које се стиче путем чула, угрожено је секундарним искуством или искуством из друге руке, у којем нам други, а то су углавном медији, бирају, мењају, пакују и представљају информације. Границе између „стварне“ и „виртуелне“ реалности су помућене.

Само у САД издавачи годишње објаве 60.000 нових књига. Просечан Американац проведе 63 дана гледајући телевизију, 41 дан слушајући радио, а недељу дана на интернету. У овој земљи постоји најмање 19.500 часописа, око 14.000 радио станица, 8.000 дневних и недељних листова и 1.800 ТВ станица (Брум 2010: 188). Сваки од ових медија, као и многе друге медијске технологије које је немогуће избројати, такмиче се за пажњу публике. Нема сумње да је свако од нас свакодневно изложен хиљадама различитих порука сваког дана. Резултати једног од бројних истраживања показују следеће, фрапантне податке: просечан Американац у току једног дана путем различитих медија прими више од 100.000 речи, односно 23 речи у секунди, а количина примљених информација износи око 34 гигабајта (Бон, Шорт 2009: 7)!

Горе поменуте примедбе су веома озбиљне и забрињавајуће. Међутим, истина је да је друштво одувек било под утицајем различитих медија и

да се и само трансформисало са појавом нових медијских облика, додуше – са помешаним исходима.

Закључак

Чувени светски футуролог, Џон Незбит, истакао је да „улазимо у ново доба, у коме је информација најважнији стратешки ресурс“ (Павловић, Алексић 2011: 153). Нови видови производње, складиштења, преноса и размене информација, довели су до раније незамисливих друштвених, економских, културних и психосоцијалних промена.

Сваки искорак у развоју медијске технологије означавао је прекретницу у животу људске врсте. У историји постоји свега неколико епоха сличних овој по немирима и брзини промена, а главно обележје ове епохе је ширење неспутаног глобалног капитализма, глобалних комерцијалних медија и комуникационих система, као и развој револуционарних технологија за комуникације (Херман, Мекчесни 2004: 301). Глобални медији постали су нераздвојни део наших живота, па с правом можемо рећи да живимо у медијима, а не само *са* њима.

У свету који глобална економија и комуникације чине све мањим, сарадња међу различитим народима и културама је не само лакша, већ и потребна више него икада раније, како би се комплексније истражиле и мање драматично примиле последице глобализације по структуру и динамику савременог друштва.

Литература

- Алексић, Манић 2013: М. Алексић, Љ. Манић, „Мултитаскинг као све доминантнији начин коришћења медија“, у: Зборник радова са 2. међународног научног скупа *Моћ комуникације 2013*, Паневропски универзитет „Апеирон“, Београд, 9-18.
- Бал 1997: Ф. Бал, *Моћ медија*, Београд: Клио.
- Барди и др. 2010: F. Bardhi et al., *Tuning in and tuning out: media multitasking among young consumers*, in *Journal of Consumer behavior*, No. 9.
- Бон, Шорт 2009: R.E., Bohn, J.E., Short, *How Much Information? Report on American Consumers*, San Diego: University of California.
- Брум 2010: Broom M. Glen, *Cutlip & Center's Učinkoviti odnosi s javnošću*, Zagreb: Mate.
- Драшковић и др. 2010: В. Драшковић и др., *Глобализација у огледалу развоја, кризе и медија*, Подгорица: ЕЛИТ – Економска лабораторија за истраживање транзиције.
- Купер, Купер 2009: А. Купер, Ц. Купер, *Енциклопедија друштвених наука*, I, II, Београд: Службени гласник.
- Медијаскоп студија 2009: *Media multitasking report*, IAB Europe: Mediascope Europe.

- Милетић, Милетић 2012: М. Милетић, Н. Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Београд: Мегатренд универзитет.
- Митровић 2013: Љ. Митровић, *Увод у студије глобализације*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Мишић 2013: М. Мишић, „Дигитални домороци“, у: *Политика*, 28.9.2013.
- Морис, Вајсборд 2001: N. Morris, S.Vaisbord, *Media and Globalization*, Boston: Roman and Littlefield Publishers.
- Павловић, Алексић 2011: М. Павловић, М. Алексић, *Односи с јавношћу*, Београд: Мегатренд универзитет.
- Печујлић 2002: М. Печујлић, *Глобализација – два лика света*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Пул 1983: I.S. Pool, *Technologies of Freedom*, Cambridge: Harvard University Press.
- Рантанен 2005: T. Rantanen, *The Media and Globalization*, London: Sage publications.
- Ром и др. 2009: A.J. Rohm et al., „Multitasking youth“, in *Marketing management*, nov-dec. 2009, 20-25.
- Тјуроу 2009: Џ. Тјуроу, *Медији данас*, Београд: Клио.
- Фидлер 1997: R. Fidler, *Mediamorphosis: Understanding New Media*, California: Pine Forge Press.
- Херман, Мекчесни 2004: Е. Херман, Р. Мекчесни, *Глобални медији*, Београд: Клио.

КОМЕРЦИЈАЛНИ АСПЕКТ ТАБЛОИДИЗАЦИЈЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ У БиХ

„Оно што се некад сматрало добрим новинарством,
данашњи владари медијског свијета сматрају
лошим бизнисом.“

Роберт Мекчесни (*Robert W. McChesney*)

Уводна разматрања

Савремено друштво медијима све више поништава стандарде традиционалне комуникације успостављајући им логику конкурентских односа, гдје је информација добра само ако се и добро продаје. Тако императив за данашње медије постаје све више сензација, забава и шокантна представа, а занемарују се тачно информисање, едукација па и етика и професионализам. Овакво стање највише погодује таблоидном новинарству.

Поред таблоида који су већ у старту определијелени за профит не бирајући средства за остварење тог циља, на сцени имамо и таблоидизацију свих других медија. У оваквој поставци ствари чини се да је штампа пред највећим изазовом. Поред објективних фактора (стални прогрес на пољу технике и технологије, конкуренција од нових медија) штампани медији се данас сусрећу са различитим потешкоћама – политички и економски притисци, власничка структура, уређивачка политика, трансформација редакција и новинарског посла, пад професионализма (...) Све ово на неки начин утиче на пад тиража и губитак читалаца што угрожава и опстанак медија. У тој ситуацији штампани медији, па и они који спадају у категорију „озбиљни“, прибјегавају пласирању сензационалистичких садржаја што је карактеристика за тржишно оријентисане медије.

БиХ, као земља у транзицији, заједно са економском, политичком и културном, пролази и кроз медијску трансформацију. Због њене специфичности чини се да је више него неке друге земље веома погодно тло за медијске манипулације. Таблоидизација је свакако један вид ове појаве.

Овај рад има за циљ да презентује основна теоретска размишљања о таблоидном новинарству, таблоидизацији медија и да објасни стварни утицај ове појаве. Покушаћемо доказати да комерцијални аспект игра доминантну улогу у таблоидизацији штампаних медија. Поред тога наш задатак

* malovic_milos@hotmail.com

је доказати да у дневној штампи БиХ доминирају таблоидни садржаји и да је њихова заступљеност уско повезана са профитом медија.

1. Појмовно одређење таблоидне штампе

„Снага штампе није у томе шта објављује,
већ у томе шта не објављује.“

Лорд Нортклиф

Штампа (*lat. stampa*) тековина је грађанског капиталистичког друштва и настала је на одређеном степену развоја тог друштва. Штампа је на почетку означавала све оно што је било умножено на штампарској техници (књиге, новине, часописи, плакати, леци, огласи и сл.). У изворном тумачењу представљала је умножавање помоћу отисака, испочетка ручно, а касније машински. Значење појма штампе сужено је тек пред крај 18. вијека појавом модерне политичке штампе. Од тада под појмом штампе подразумевају се само она издања која се појављују периодично, а то су новине и часописи (Бјелица, Јевтовић 2006: 27).

Појавом жуте штампе најављен је вијек комерцијалне и масовне штампе која стиже до тада непојмљивог броја читалаца и која подстиче промјене које ће револуционирати будућности новина.

Таблоидно новинарство¹ свој развој почело је у штампи почетком 19. вијека. Најчешће се издваја пет основних периода таблоидизације штампе кроз историју: пени прес (*penny press*) 30-тих година 19. вијека, доба Херца и Пулицера (*William Randolph Hearst, Joseph Pulitzer*) крај 19. вијека, џез (*jazz*) журнализам 20-тих година 20. вијека, борба с јачим новим медијем – телевизијом 70-тих година 20. вијека, и крај 20. и почетак 21. вијека који се издваја као период снажне таблоидизације који је захватио не само штампане већ и друге медије (Годоровић, 2006: 21). Сваки од ових периода, иако посебан и различит, као најдубљу мотивацију у својој основи имао је профит и опстанак на медијском тржишту. Сваки од њих стављало је пред штампу велике изазове и „тјерао“ је у потрагу за разним методама и садржајима (сензационализам, забава, лаке и бизарне приче...) које би привукле што већи број читалаца.

Таблоидно новинарство углавном има пежоративно значење и њиме се описују новинари и медији који не поштују стандарде „правог“ новинарства. „Таблоидно новинарство карактерише настојање да публици умјесто објективних и чињеничних „дају“ атрактивне информације, односно да се привуче пажња сензационалистичким насловима, графичком опремом, и садржајима који подилазе најнижем укусу аудиторијума. Употребљава за означавање лошег, јефтиног, али агресивног и сензационалистичког новинарства, које се претежно налази не у служби информисања читалаца, већ

¹ Синоними: жуто новинарство, жута штампа, жутило.

ширења дезинформација, изругивања и вријеђања неистомишљеника, промовисања некултуре, па чак и ширења говора мржње“ (Атанацковић, Бешлин 2006: 33-34).

Појам „таблоид“² потиче од латинске ријечи *tabula* – табла и грчке ријечи *edios* – облик. Таблоиди су углавном гласила мањег формата, најчешће 25x35 центиметара, чији је садржај, поред форме, лак, читаоцима разумљив, брзо се чита, а изгледа и још брже прихвата. Први таблоиди појавили су се још у 19. вијеку, а њиховим пиониром сматра се издање новина „The World“ (званично почео да излази 1884. године).

Свакако, главна карактеристика таблоида јесте тржишна оријентација. Келнер (*Douglas Kellner*) дефинише таблоиде као комерцијални облик медијске културе створен „ради профита и дистрибуиран у виду робе“ чији ће се продукт добро продавати управо захваљујући чињеници што су популарни. Као дио популарног журнализма, таблоидизација подразумева „стварање производа са најнижим имениоцем“ који привлачи максималан број потрошача. Претпоставка таквих производа, који шокирају раскидајући са конвенцијама, јесте стварање неког новог облика медијске писмености, чији ликови и познате личности замењују породицу, школу и цркву у едуковању укуса, вредности и начина мишљења, стварајући нове моделе идентификације и резонантне представе стила, моде и понашања (Келнер 2004: 28).

Таблоиде карактеришу велики, обично сензационалистички наслови, велике фотографије које су доминантне у односу на текст, а избор тема је углавном забавног карактера и везан је за естраду и познате личности. Обично третирају „меке вијести“, које су изазовне и примамљиве и тичу се људских судбина. По Зорану Јевтовићу „то је тајна њихових тиража, јер стилем примереним слабије образованој публици пишу и говоре о табуима, ласцивно откривајући интима личности које својим појавама привлаче пажњу публике. Таблоиди материјализују друштвену свијест, а ако је грађанско друштво у `пеленама`, јасно је да ни штампа не може имати одговарајући квалитет. Они објављују оно што аналитички дневници и не помишљају; тако да релаксирана и увијек знатижељна публика готово нема дилема када застаје пред интригантним сликама или огромним насловима који маме са трафика. Без политичких афера, сензација, секса, скандала, злочина и спорта садржај новина могао би, метафорично, стати на поштанску марку? Преношење званичних саопштења и информација посао је званичних медија, док таблоиди урађају у дубине приватности, свет интима, постајући та-

² Термин посуђен из фармације. Хенри Уелком (*Ser Henry Uelkom*), власник фармацеутске фирме „Burroughs Wellcome & Co“, први је употребио ову ријеч 1884. године да би означио мале таблете које садрже велике концентроване дозе одговарајућег лијека.

ко контролори туђих живота, али и корективи друштвених аномалија“ (Јевтовић 2008: 4).³

Селимас Милер (*Selimas Miller*) истиче три кључна задатка таблоидних новина: информисање и забава читалаца, продаја новина у што више примјерака, придобијање што више оглашивача (Милер 2001: 283). Милерово логично објашњење уједно је и једноставна рачуница: што је шири круг читалаца, интерес оглашивача је већи, па је већи и профит издавача.

Боб Френклин (*Bob Franklin*) за таблоиде користи нови термин „newszak“ и дефинише га као „производ који је обликован и `обрађен` за одређено тржиште, и који се испоручује у све више хомогеним `комадима` који задовољавају тек скромне захтјеве публике“ (Френклин, према: Драшковић 2009: 45).

Мирољуб Радојковић сматра да су таблоиди производ „пљувачке“ културе политичког говора. „Спремни су да за одређене услуге, противуслуге и новац, и тамо где нема скандала, објаве увреде, клевете и тако послуже политичким елитама у њиховом разрачунавању. Ако неко у тој утакмици, сличној прљавом боксу, нема свог медијског пулена, често му се јавља идеја да сам покрене сопствени таблоид. Они замењују оно што смо имали одувек – трачеве, гласине, људску потребу за попуњавање емоционалне празнине. Иако се таблоидима махом не верује, они постају главно средство за производњу афера. Живимо од афере до афере, а веома важна улога таблоида је скретање пажње са важних политичких и друштвених тема такозваним спиновањем. Зато поред етаблирана два или три таблоида, расте њихов број, и они опстају кратко, са становишта интереса, новца и стрпљења онога који их покреће“ (Радојковић 2013: 6-7).⁴

Џостајн Грипсрад (*Jostein Gripsrud*), за разлику од великог броја критичара таблоидизације, говори о њеним позитивним аспектима. Он прави разлику између популарног и сензационалистичког новинарства, а таблоиде убраја у популарно новинарство карактеришући их као „понекад корисно и значајно популарно новинарство“, које се разликује од шокантног и сензационалистичког приступа новинарству које назива *trash* (смеће) (Грипсрад, према: Спаркс, Тулох 2000: 292).

За разлику од таблоида *озбиљна штампа*⁵ се, у конкуренцији других медија, сматра стубом јавног живота, јер производи највише вијести, темељније извјештава о стварима од јавног интереса нудећи већи распон различитих мишљења, највише утиче на јавну агенду, више од других обавља контролну функцију и подстиче грађане на учешће у политичком животу. Поред тога, она се строго држи етичких постулата и нормативних

³ Цитирано у тексту: „Медијско рекетирање“, доступно на: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/medijsko_reketiranje.26.html?news_id=142768

⁴ Цитирано у тексту „Србија, подвучена жутим“, доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/tema-dana/t45694.lt.html>

⁵ Синоними: аналитичка штампа, информативна штампа, квалитетна штампа.

правила. Хабермас назива штампу „мотором јавног дискурса“ и придаје јој суштинску важност за развој демократског друштва (Хабермас 2007).⁶

Основна разлика између таблоидне и озбиљне штампе, дакле, почива на различитом приступу информативном материјалу. Док се озбиљна штампа труди да првенствено одговори на три елементарна захтјева: актуелност, важност (значај) и занимљивост, код таблоида поступак избора тематике је супротан. У приступу који гаји озбиљна штампа, занимљивост дође само као „зачин“ да се евентуално „олакшају“ сложенији садржаји, а таблоидно новинарство почива на трећој одлици информације – занимљивости. Најједноставније речено, оно што чини срж и суштину озбиљне штампе јесте извјештавање о јавној сфери (*Public Interes*), а у таблоидима се, напротив, већина садржаја повезује са приватном сфером (*Human Interes*), нечијим личним искуствима, појединачним примјерима људских интереса и сл. (Тодоровић 2006: 22-23).

Такође, кад је у питању подјела између озбиљне и таблоидне штампе, она се може посматрати и условно, јер већина данашњих новина има таблоидни формат. Дакле, садржајно његују озбиљан и аналитички приступ, али форматом изгледају попут таблоида.⁷

2. Различити аспекти таблоидизације медија у БиХ

Иако се трендови на нашем новинском тржишту углавном поклапају са свјетским, ипак се показује да имају одређени спецификум карактеристичан за домаћи медијски сектор. Феномен таблоидизације медија у БиХ уско је везан за комерцијализацију и политизацију медија као и отуђеност и пад система вриједности у друштву. С тим у вези можемо говорити о различитим аспектима који утичу на таблоидизацију медија.

Политички аспект. Подразумијева да се медијска уређивачка политика креира у одређеном времену означеном одређеном политичком климом и у одређеном географском простору омеђеном одеђеном културом и политичким системом који битно утичу на његов садржај. Оно што је карактеристично за босанскохерцеговачке медије и медије у региону, а што их разликује од свјетских таблоидних медија, јесте да је њихов додатни мотив политички. Сњежана Миливојевић наглашава три јасне карактеристике које одређују таблоидну штампу код нас. Прва се односи на то да је прије свега мотив издавања таблоидне штампе код нас политички а не комерцијални. Друга је избор тема које су без изузетка фокусиране на политички живот, али да се традиционално „озбиљне“ теме третирају на таблоидан начин. Трећа специфичност јесте компактност и политичка досљедност тих

⁶ Цитирано у тексту „Јавно добро које држава треба да штити“, доступно на: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/javno_dobro_koje_drzava_treba_da_stiti.26.html?news_id=114023

⁷ Британски „Independent“, „Тajms“ и „Skotsmen“ почетком 21. вијека праве револуцију прелазећи на таблоидни формат.

сензационалистичких тумачења, односно ријеч је о тривијализацији политике (Миливојевић, према: Валић Недељковић 2009: 21).

У медијима се кроз популарне садржаје неријетко пласирају политичке и идеолошке поруке. „Криминал, секс, насиље, приче о шпијунима, вестерни и драме са успоном ка богатству и романсом су прикладне као и путописи. Све теме имају суптилне политичке поруке у складу с интересима оглашивача“ (Херман, Мекчесни 2004: 227).

Комерцијални аспект као један од главних разлога таблоидизације медија, како гласи и наша теза, обрадићемо детаљније у предстојећем поглављу.

Друштвено-културолошки аспект. Однос медија и публике свакако је узрочно-последични. У тој каузалној вези јасно је да медији имају велики утицај на аудиторијум, али исто тако и публика може да утиче на то о чему ће медији писати. Емина Кечо Исаковић примјећује да је „медиј институционални систем који функционише као организовани комуникациони канал са специфичним могућностима вођења и друштвеном доминацијом. Дакле, ако је институционализован систем, ради се на томе да друштво има утицај на медиј. Одатле јасно произилази да медији имају увијек и специфичности одређеног миљеа у којем настају. Друштвена доминација данас је јасно препознатљива у медијима“ (Кечо Исаковић 2006: 21-22) Стога, извјесно је да колико год медији утичу на друштво, толико и сами друштвени односи утичу на медије.

Медијски аспект је категорија која је дефинисана перформансама медија. Када говоримо о таблоидизацији не мисли се искључиво на штампу, већ подједнако и на остале медије. Управо је скромна жанровска разноврсност у којима преовладавају комерцијално забавни садржаји без обзира на сферу друштвене праксе, чије се теме обрађују карактеристика таблоидизације (Валић Недељковић 2009: 21).

Поред ових аспеката медији се сусрећу и са објективним факторима, а то су непрестални прогрес на пољу технике и технологије. Са развојем технологије потражња за информацијама је све већа, а правих информација је све мање. Живимо у свијету вишка вијести, а мањка информација (Воћкић Авдагић 2002). У таквој ситуацији медији су принуђени да од обичних догађаја стварају медијске спектакле, да се неријетко служе гласинама и да боје информације инфотајментом како би обезбиједили жељену пажњу публике. Драматичан развој нових технологија комуницирања довео је до структурне кризе традиционалних медија. Промјене су прво осјетили штампани медији, јер се њихова публика најмасовније окреће разноврсној, лако доступној и бесплатној понуди информација на дигиталним платформама и све мање купује новине. Већ 2010. године половина становништва најразвијенијих земаља читала је вијести на интернету, а стасала је генерација младих чији значајан дио уопште више не користи традицио-

налне медије.⁸ Они се у већини случајева информишу преко друштвених мрежа, интернет портала и/или евентуално онлајн издања новина.

2.1. Комерцијални аспект таблоидизације медија

Како новинска тако и издавачка дјелатност, подржана маркетиншким закупом медијског простора, одавно је постала веома уносан посао, а вриједност неких медијских магната мјери се милијардама америчких долара. У том новоформираном односу снага, мијењају се услови новинарског рада и новинарства уопште, а те промјене доводе до јачања позиција власника и њиховог утицаја не само на новинаре, већ и на многе значајне личности из свијета забаве, културе, медија и политике. И из праксе можемо видјети да улогу новинара преузимају власници капитала – мултинационалне корпорације, оглашивачи, службе за односе с јавношћу итд. „Свијет је глобализиран и границе не заустављају продор мултинационалних компанија. Корпоративно новинарство највећа је опасност слободи и плурализму медија. И ми смо саставни дио глобалних корпорација, што се почиње одражавати и на независност новинарства“ (Маловић 2007: 61).

За власнике комерцијалних медија кључни индикатор пословног успјеха и суштина њиховог постојања је, наравно, профит. Да би га остварили, власници не бирају средства, од утицаја на уређивачку политику и тражења садржаја који ће заинтересовати што шири круг публике, преко нелојалне конкуренције до креирања афера, па чак и свјесног кршења закона. Наравно за све то имају добру подлогу, јер се и публика све више окреће лаганим и забавним садржајима које нуде комерцијални медији. „Новац доноси сензације и афере, разоткривање приватности и деликатних посебности. Тржиште потиче информацијску робу такве врсте. Тржница показује што се може добро продати, а не оно што је квалитетно, добро, што жели новинарска етика и други стандарди квалитетне, професионалне медијске продукције“ (Кошир 1998: 8).⁹

Медијска индустрија, већ на самим почецима глобалних медијских токова, запазила је двије кључне промјене у понашању публике наспрам медијских производа и у начину њихове валоризације:

- Све су веће тензије да се прихватају не они садржаји који су за публику најкориснији, већ они који су презентовани на најзабавнији начин;
- Све је већа спремност публике да прихвати комерцијалне информације као „чисте“ информације.

Економским рјечником говорећи могли би смо рећи да је овде ријеч о спирали: понуда – потражња – понуда (...), односно да је „експлозија“ која нуди забавне и комерцијалне садржаје створила огромну потражњу за

⁸ „The Evolution of News and the Internet“, OECD Publishing, Paris, 2010, p.9.

⁹ Цитирано тексту „Сензационализам у медијима“, доступно на: <http://www.djecamedija.org/?p=734>

њима, а онда је то постало идеалан алиби за бесконачно мултиплицирање таквих садржаја (публика „бомбардована” комерцијалом и забавом почела је тражити искључиво комерцијално и забавно, а онда је медијска индустрија развила цијели систем продукције комерцијале и забаве „јер то публика тражи”) (Турчило 2011: 37-38).

У расправама о ширењу медијског тржишта и таблоидизацији, присталице медијског укрупњавања као аргумент често наводе да медијски плурализам подстиче стварање квалитетнијих и разноврснијих садржаја. Међутим, међу медијским теоретичарима има и друкчијих мишљења. Ван Каиленберг (*Van Cuilenburg*) истиче да медијски плурализам сам по себи није гаранција разноврсности садржаја, јер су многе државе, а посебно оне у транзицији, поља оштрог медијског ривалства које под изговором медијског плурализма доноси све више истих (сличних) производа. Он, даље, сматра да се већина „нових” медијских производа разликује само по форми, константама и визуелним елементима, док суштина остаје иста (Каиленберг, према: Канижај 2006: 20).

Поред овога, додатне компликације ствара и глобална криза штампаних медија, која је настала под утицајем брзог развоја других масовних медија. У почетку, штампани медији нису били угрожени због појаве радија и телевизије, јер су због високе цијене коришћења нових медија били приступачнији потрошачима. Међутим, данас када су електронски медији постали доступни већини становништва, штампа полако губи медијски примат. Конкуренција међу медијима је већа него икад. Радио се прилагодио новим технологијама тако да га данас можемо слушати преко интернета кад год желимо и гдје год да кренемо, телевизија у синергији с филмском индустријом и индустријом забаве је снажнија него икад (константни напредак у квалитету слике, дигитализација и сл.), а ако још додамо и интернет који у себи обједињава карактеристике свих постојећих медија и чија се публика броји у милијардама, јасно је да се промјене у структури, организацији и комерцијалним аспектима намећу као неминовност. У таквом медијском амбијенту, таблоидизација се „удружила” с новинским ад-хок методама продаје (издавање бесплатних новина, продавање књига, филмова и музичких носача звука уз новине, разних поклона и сл.), а све у циљу повећања профита, што се често претвара у морбидно кршење новинарске етике и прелази све границе доброг укуса.

Треба нагласити да су тренд преласка на тржишно или потрошачко новинарство и улазак приватног капитала у јавну сферу претворили медије и новинаре у ствари које се користе за заштиту власничке структуре. Новинари више немају улогу субјекта који доноси вијест, него објекта помоћу којег медијски власници стичу профит. Поред тога што је напуштен концепт финансирања од стране државе до тога да се медијски простор деградира сензационалистичким садржајима, медији су додатно затрпани рекламним садржајима. Да би медијске куће опстале потребан им је новац, а он долази од оглашивача. Дакле, медији су приморани на неки начин да ме-

дијске садржаје подреде жељама и захтјевима оглашивача, а на тај начин публика медија постаје уствари публика оглашивача. Након одређеног времена та публика више није свјесна кад прима медијску информацију, а кад поруку оглашивача.

3. Таблоидизација дневне штампе БиХ

У развијеним земљама таблоидизација се веже за комерцијализацију и прилагођавање вриједностима које тржиште диктира. Посљедице рата, политичка, економска и културна транзиција, велики број неписменог и необразованог становништва, као и медијски неписменог, затим специфичан национални састав, као и државно уређење, поремећен систем вриједности и односа унутар самог друштва, само су неки од услова који у БиХ поред тржишне оријентације итекако погодују таблоидизацији.

За потребе мастер рада „Доминантност инфотајмента у дневној штампи БиХ“ урадили смо анализу садржаја дневне штампе БиХ. Мониторингом смо обухватили четири дневне новине „Дневни аваз“ и „Ослобођење“ из Федерације БиХ и „Глас Српске“ и „Независне новине“ из Републике Српске. Временско трајање мониторинга било је од 11. до 17. марта 2013. године. Један од циљева нам је био утврдити колико се актуелне чињенице и садржаји од јавног значаја интерпретирају површно, сензационалистички и забавно што би потврдило тренд таблоидизације дневне штампе БиХ.

Анализом смо обухватили вијести и из рубрика *политика (вањска и унутрашња), друштво, економија и црна хроника*. Рубрике *културе и спорта*, као и рубрике које су унапријед резервисане за забавне садржаје смо оставили, јер у њима је дозвољено, чак и пожељно „нешто слободније“ (наративно) писање.

Тредн таблоидизације препознавали смо на основу сљедећих варијабли: сензационалистички наслов, вијести писане методом одложеног дејства умјесто методом обрнуте пирамиде, детаљисање, етикетирање, претпостављање и нагађање приликом писања вијести, вијести од јавног значаја (политика, економија, друштво, црна хроника) приказане су на забаван начин.

Прво што је примијећено у анализи садржаја вијести у „Дневном авазу“ је да у тој новини нема стандардних рубрика. Тако да смо анализирали вијести из рубрика *актуелно, погледи, мозаик, теме, сарајевски кантон* (унутрашња политика и друштво), *бизнис* (економија), *црна хроника и глобус* (регион и свијет).

 Dnevni avaz			
Датум	Укупно вијести	Број таблоидизираних жвијести	Процент
11.3.2013.	55	10	18,18%
12.3.2013.	60	12	20,00%
13.3.2013.	58	10	17,24%
14.3.2013.	51	11	21,56%
15.3.2013.	52	7	13,46%
16.3.2013.	60	11	18,33%
17.3.2013.	55	13	23,63%
УКУПНО:	391	74	18,92%

Табела бр. 1 – Приказ броја таблоидизираних вијести у односу на укупан број вијести у дневној новини „Дневни аваз“

Квантитативном анализом (видјети Табелу бр. 1) установили смо да је у седмици од 11. до 17. марта у „Дневном авазу“ објављено 391 вијест, а 74 њих су написане таблоидно. Процент од 18,92 одсто забрињавајући је с обзиром да је овај лист озбиљна дневна новина.

Поред тога у „Дневном авазу“ постоје рубрике *киоск*, *шоу биз*, *цет сет*, *топ вијести*, *људи и догађаји* у којим углавном преовладавају тексто-ви забавног карактера. Треба напоменути да у „Дневном авазу“ постоји рубрика *шта други пишу* у којој преносе вијести познатих свјетских медија, између осталог и таблоида (*The Sun*, *Daily Mail*, *Telegraph*) и таблоида из региона (*Пресс*, *Блиц*).

Дневна новина „Ослобођење“ такође нема стандардне рубрике. Вијести смо анализирали из рубрика у *жижи*, *догађаји* (унутрашња политика и друштво), *црна хроника*, *регион*, *свијет*, *бизнис* и *економија*. Квантитативна анализа показује да је у седмици од 11. до 17. марта 2013. године „Ослобођење“ објавило 241 вијест, а од тога су 34 таблоидне (видјети Табелу бр. 2). Иако је ситуација нешто боља него у новини „Дневни аваз“, ни лист „Ослобођење“ се не може похвалити потпуном „озбиљношћу“ с обзиром на проценат од 14,10 одсто објављених таблоидизираних вијести. У „Ослобођењу“ поред рубрика *култура* и *спорт*, постоје рубрике *цена* и *предах* које су већ резервисане за „софт“ вијести.

O S L O B O D E N J E			
Датум	Укупно вијести	Број таблоидизираних вијести	Процент
11.3.2013.	33	6	18,18%
12.3.2013.	50	5	10,00%
13.3.2013.	34	5	14,70%
14.3.2013.	39	6	15,38%
15.3.2013.	34	4	11,76%
16.3.2013.	29	6	20,68%
17.3.2013.	22	2	9,09%
УКУПНО:	241	34	14,10%

Табела бр. 2. Приказ броја таблоидизираних вијести у односу на укупан број вијести у дневној новини „Ослобођење“

Анализом садржаја дневне новине „Глас Српске“ утврдили смо да и у овом листу не постоје класичне рубрике. Вијести које су обухваћене анализом смјештене су у рубрике *вијести дана, друштво, панорама, бизнис, хроника, регион и свијет*. Квантитативном анализом установили смо да је у седмици од 11. до 17. марта 2013. године у „Гласу Српске“ објављено 431 вијест, а од тога њих 54 су таблоидизирани (видјети Табелу бр. 3). Процент од 12,52 одсто не иде у прилог озбиљном извјештавању овог листа, поготово ако знамо да нису анализирани вијести из рубрика у којима је дозвољено „слободније“ писање и које су резервисане за занимљивости и забавне садржаје (*култура, спорт, разбрибрига, јет сет*).

Глас Српске			
Датум	Укупно вијести	Број таблоидизираних вијести	Процент
11.3.2013.	63	11	17,46%
12.3.2013.	71	11	15,49%
13.3.2013.	77	9	11,68%
14.3.2013.	73	8	10,95%
15.3.2013.	76	8	10,52%
16. и 17.3.2013. ¹⁰	71	7	9,85%
УКУПНО:	431	54	12,52%

Табела бр. 3. Приказ броја таблоидизираних вијести у односу на укупан број вијести у дневној новини „Глас Српске“

¹⁰ „Глас Српске” и „Независне новине” не излазе недјељом. Суботом излази издање и за суботу и за недјељу.

И лист „Независне новине” нема стандардне рубрике. Рубрике из којих смо анализирали вијести су *догађаји*, *Бањалука* (унутрашња политика), *хроника*, *регион*, *економија*, *свијет*. Квантитативна анализа показује да је у периоду од 11. до 17. марта 2013. године у овим рубрикама објављено 325 вијести. Од тога у 36 пронашли смо информације или начин писања карактеристичан за таблоиде. Када упоредимо број таблоидизираних вијести са осталим анализираним листовима „Независне новине” се могу похвалити највећом „озбиљношћу”. Међутим, проценат од 11,04 одсто није охрабрујући с обзиром да смо анализирали вијести из рубрика у којима би требало да се налазе искључиво „хард“ вијести.

Оно што је свакако занимљиво је да у листу „Независне новине“ поред рубрика *култура* и *спорт* постоји само једна рубрика у којој се објављују занимљивости и текстови забавног карактера (*софт невс*), а то је *сцена*. И овај податак иде у прилог томе да „Независне новине“ одржавају највећи ниво „озбиљности“ од свих анализираних бх. дневних листова у овом раду.

			
Датум	Укупно вијести	Број таблоидизираних вијести	Процент
11.3.2013.	44	4	9,09%
12.3.2013.	62	8	12,90%
13.3.2013.	56	6	10,71%
14.3.2013.	51	9	17,64%
15.3.2013.	51	5	9,80%
16. и 17.3.2013.	61	4	6,55%
УКУПНО:	325	36	11,07%

Табела бр. 4. Приказ броја таблоидизираних вијести у односу на укупан број вијести у дневној новини „Независне новине“

Претпоставља се да су „Дневни аваз”, „Ослобођење”, „Глас Српске” и „Независне новине” најтиражни дневни листови у БиХ. Овај податак треба узети с резервом, јер тираж спада у домен пословне тајне и веома је тешко добити тачне податке о њему. За потребе мастер рада „Доминантност инфотајмента у дневној штампи БиХ“ урадили смо интервју са новинаром листа „Ослобођење“ Алмиром Терзићем. Он нам је рекао да податак о тиражу спада у домен пословне тајне. Терзић, такође истиче да се већина текстова које објављује дневна штампа у БиХ, нажалост, с правом може поистовјетити са текстовима које објављује жута штампа. „Један од разлога, могло би се рећи и основни, јесте зарада и трка за већим тиражом – гледаношћу. Медији полако губе своју основну функцију, не само информативну већ и образовну и све се заснива на забави. То је свеприсутно посебно

на ТВ станицама које програмски садржај темеље на приказивању сапуница и шоуа врло упитног карактера, а и у дневној и периодичној штампи која иде у корак с тим.“

Лист „Дневни аваз“ важи за најтиражнију дневну новину у БиХ. Према подацима Медија план института 2004. године¹¹, тираж „Дневног аваз“ кретао се у распону од 35 000 до 103 000 примјерака. Данас се претпоставља да је он око 30 000 примјерака. За „Ослобођење“, „Глас Српске“ и „Независне новине“ претпоставља се да имају тираж од око 10000 примјерака (Маловић 2014: 54-61).

Закључна разматрања

Транзицијом и демократизацијом, конкретно, проглашењем слободе новинског издаваштва, таблоидно новинарство стиже и на наше просторе, али у нешто измијењеном облику, чини се најекстремнијем. Упоредо с дешавањима на Балкану 90-их година прошлог вијека, почиње процес таблоидизације штампаних медија. То је постала пракса и обичај који се задржао и до данас.

Судећи по садржајима које пласира данашња дневна штампа у БиХ квалитет полако одлази у заборав, док је сензационалистичка и забавна презентација тематике оно што продаје производ. У недјељи од 11. до 17. марта 2013. године „Дневни аваз“, „Ослобођење“, „Глас Српске“ и „Независне новине“ у рубрикама које се баве унутрашњом и спољном политиком, економијом, друштвом и хроником, заједно су објавили 1388 вијести. Од тога у 198 вијести пронашли смо таблоидне карактеристике (14,26 одсто). Лист „Дневни аваз“ објавио је највећи број вијести, а Ослобођење најмањи. У „Авазу“ је био и највећи проценат таблоидних вијести. Онда слиједи „Ослобођење“ па „Глас Српске“ и на крају „Независне новине“ које се могу похвалити највећом озбиљношћу у компарацији с осталим анализираним новинама.

С обзиром да су анализирани вијести из рубрика у којима би требало да преовладавају искључиво тврде вијести (*hard news*) и да нису анализирани рубрике у којима се иначе објављују занимљивости и садржаји забавног карактера (*soft news*), проценат од 14,26 одсто доказује тренд таблоидизације босанскохерцеговачке дневне штампе. У прилог овој тврдњи иде и то да је анализирана само вијест која је чисто фактографски новинарски жанр, то јесте да у њој није дозвољена интерпретације, ставови, судови и сл.

Ако податке о тиражу који постоје узмемо као тачне (тираж „Аваза“ око 30 000, „Ослобођења“, „Гласа“ и „Независних“ око 10 000) онда потврђујемо да се тренд таблоидизације дневне штампе дешава превасходно

¹¹ <http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=295>

у циљу повећања профита медија, то јесте да се медијски садржаји „омекшавају” да би привукли већу пажњу читалаца, чиме се увећава и тираж.

За овакав начин селекције и обраде садржаја нису потребни медијски професионалци, истраживачи, новинари чији је рад скуп и захтијеван. Таблоидно новинарство је јефтино, а улагања у односу на квалитетну штампу су много мања. Упркос томе, иако парадоксално, профит расте.

Поставља се питање како се борити против оваквог стања и имају ли штампани медији алтернативу?

Таблоидизација не само озбиљне штампе, него и свих других медија, дио је велике мас-медијске индустрије која живи од скандала, трачева, лаких примамљивих и свима разумљивих садржаја, а интересовања за такве садржаје биће све док буде читаности, односно док буду доносили профит. Међутим, не треба заборавити да масовни медији имају прије свега друштвено-одговорну улогу за разлику од било ког другог тржишно оријентисаног производа.

Друштвену противтежу таблоидизацији могуће је створити само конституисањем медијски писмене јавности, појавом одговорности на тржишту информација, професионалном саморегулацијом, ефикасним функционисањем правосуђа и одговорном националном културном стратегијом. Стога, мало већим улагањима у квалитет озбиљне штампе могло би се доћи до промјене вриједносне матрице у читалачкој публици.

Литература

- Атанацковић, Бешлин 2006: П. Атанацковић, М. Бешлин, Оглед из друштвене историје: Сензационалистичка (жута) штампа у Београду између два светска рата, у: *Геста*, година I, број 1, Нови Сад, стр. 33-39.
- Бјелица, Јевтовић 2006: М. Бјелица, З. Јевтовић, *Историја новинарства*, Београд: Мегатренд.
- Валић Недељковић 2009: Д. Валић Недељковић, Таблоидизација медија у Србији, у: *Медијски дијалози*, бр. 3, Подгорица: ЕЛИТ, стр. 15-25.
- Воћкић Авдагић 2002: Ј. Воћкић Авдагић, *Сувремене комуникације не/сигурна игра свијета*, Сарајево: ФПН.
- Драшковић 2009: М. Драшковић, Таблоидизација као релана феномен у новинарству, у: *Медијски дијалози*, бр. 3, Подгорица: ЕЛИТ, стр. 43-50
- Јевтовић 2008: З. Јевтовић, Политичка (не)култура у загрљају таблоида – Медијско рекетирање, у: дневни лист „Данас“, Београд, 17. октобар 2008, доступно на:
http://www.danas.rs/dodaci/vikend/medijsko_reketiranje.26.html?news_id=142768, подаци преузети: 20.2.2013. године у 14:38 часова.
- Канижај 2006: И. Канижај, *Мањине између јавности и стварности*, Загреб: ИЦЕЈ, Свеучилишна књижара.
- Келнер 2004: Д. Келнер, *Медијска култура*, Београд: Клио.

- Кечо Исаковић 2006: Е. Кечо Исаковић, *Изазови мас-медија*, Сарајево: ТКД Шахинпашић.
- Маловић 2014: М. Маловић, *Доминантност инфотајмента у дневној штампи БиХ*, Сарајево: ФПН, необјављен мастер рад.
- Маловић 2007: С. Маловић, *Медији и друштво*, Загреб: ИЦЕЈ и Свеучилишна књижара.
- Милер 2001: S. Miller, *Tabloid Journalism*, The Concise Encyclopedia of Ethics in Politics and the Media, San Diego: Academic Press.
- Спаркс, Тулох 2000: С. Sparks, J. Tulloch, *Global Debates Over Media Standards*, Boston: Rowman Littlefield Publishers, Inc.
- Тодоровић 2006: Н. Тодоровић, *Таблоидни јурнализам*, Београд: Протокол, ФПН, Нови Сад, у: ЦМ – часопис за управљање комуницирањем, бр. 1, стр. 19-30, доступно на: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/CM01.pdf>, подаци преузети: 22.1.2013. у 15:31 часова.
- Турчило 2011: Ј. Турчило, *Заради на владај: Политика – медији – бизнис у глобалном друштву у БиХ*, Сарајево: Властита наклада.
- Херман, Мекчесни 2004: Е. Herрман, R. McChesney, *Глобални медији – нови мисионари корпоративног капитализма*, Београд: Клио.

Онлајн извори

- <http://www.danas.rs/>
<http://www.politika.rs/>
<http://www.djecamedija.org>
<http://www.mediaonline.ba/>

МЕДИЈИ У СРБИЈИ: ГЛОБАЛНИ КОНТЕКСТ

Развој медијске индустрије на глобалном плану довео је до концентрације медија и стварања медијских конгломерата чија је моћ огромна. Такође међу значајним последицама глобализације у медијској сфери је хиперкомерцијализација медијских садржаја и смањење садржаја који су јавна услуга. Овај рад испитује какве су последице медијске глобализације на медијски пејзаж Србије усредсређујући се на концентрацију медија, медијски плурализам и комерцијализацију садржаја. Рад полази од претпоставке да је у Србији угрожен структурни плурализам медија и медијска разноврсност.

Насупрот мишљењима да је конкуренција у медијима добра јер подстиче разноврсност садржаја, показало се да она смањује разноврсност. Да би привукли оглашиваче, медији теже да имају што бројнију публику коју потом испоручују оглашивачима и у том настојању сви прибегавају истим садржајима. На пример, како наводе Барвајз и Гордон (Барвајз, Гордон 2005: 310-311), разлике могу бити заиста велике – оглас у таблоиду *Mirror* 1999. године могло је да види 6,3 милиона читалаца, док је исти тај оглас уколико би био објављен у другом таблоиду *Daily Star* прочитало знатно мање читалаца – 1,7 милион. Истине за вољу, истичу ови аутори, често оглашивачи желе да стигну до специфичног „циљног сегмента“ публике било да је у питању одређена старост, пол или приход по домаћинству. Уколико су приходи од рекламирања велики, оглашивачи имају и велики утицај на садржај медија. Медији воде рачуна да пласирају садржај који ће привући бројну публику која одговара оглашивачима. Иако је утицај оглашивача у локалним медијима директан, притиску новца¹ могу бити подвргнути и национални масовни медији. Тако је у Америци једна група за притисак која је промовисала такозване „породичне вредности“ успела да организује потрошачки бојкот брендова који се оглашавају у „неадекватним“ програмима и да их тако потисне са програма (Барвајз, Гордон 2005: 315). У Србији је познат случај повлачења реклама компаније *Делта холдинг* са програма РТВ Б92 после емитовања истраживачког серијала *Инсајдер*.

* anka.mihajlov.prokopovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Ово је у вези са изреком „Ко плаћа музиканта, наручује и песму“, која је прихваћена у англосаксонским студијама медија када је у питању однос између модела финансирања медија и медијских садржаја (Барвајз, Гордон 2005). Такво схватање имају Алтшал и Бен Баждикијан који говори о „новчаном журнализму“ (*money journalism*) (Радојковић, Милетић 2005: 185-190).

У жељи да дођу до што веће публике, медији објављују исте садржаје – оне који доносе највећу гледаност (Башић Хрватин 2013; Перушко 2003). На пример, на телевизијским програмима доминирају серије, филмови, квизови, шоу програми и ријалити програми због тога што ови програми, с једне стране достижу највећу гледаност, а са друге не коштају много. Филмови и серије су углавном из америчке продукције којима економија обима обезбеђује ниску цену, а за квизове, шоу програме и ријалити програме цена производње је мала (Перушко 2003: 50-51).

О утицају концентрације на плурализам медија у Европи почиње да се говори осамдесетих година када у западноевропским земљама почиње процес дерегулације медија. У земљама средње и источне Европе то се дешава касније – деведесетих година када почиње транзиција. Ова транзиција у медијској сфери имала је своје две стране – демократизацију медија и успостављање медијског тржишта. У анализи броја и врсте компанија које су ушле на тржиште средње и источне Европе (Перушко 2003: 53-54) установљено је да постоји разлика између тих земаља и бивших југословенских република у којима је најслабије заступљено страно улагање у медијском сектору.

Почетак медијске транзиције у Србији праћен је тежњом да се укине политичка и државна контрола над медијима, а у другој фази дошло је до дерегулације и приватизације медија чији је циљ био привлачење свежег капитала. Због деценијске традиције недемократског односа власти према медијима, пажња медијске заједнице била је усмерена прво на политичку контролу, касније на функционисање медијског тржишта, док су питања медијског плурализма дошла на крају.

Питања везана за подстицање плурализма и ограничавање концентрације медија тешко су се пробијала и у српско медијско законодавство. О томе пише Татјана Вулић (2013: 56): „После петооктобарских промена када се у Републици Србији приступило доношењу првих медијских закона проблем медијске концентрације се није јасно уочавао као опасност по плурализам децентрализоване и прилично хаотичне медијске сцене. У Закону о јавном информисању из 2003. године проблем медијске концентрације и заштите медијског плурализма готово и да се не помиње, док је у годину раније, 2002. године, усвојеном, Закону о радио-дифузији уочен проблем, али се не налазе законска решења његовог спречавања. Да се све у овој области креће прилично споро сведочи и чињеница да је још 2008. године припремљена радна верзија Закона о медијској концентрацији на основу заједничке иницијативе мисије Организације за европску безбедност и сарадњу и Министарства за културу Владе Републике Србије и у сарадњи са Саветом Европе, али да се ни после пет година није нашла као предлог за усвајање пред посланицима већ је све одложено 'док се не изради Медијска стратегија' како је тада најављено до лета 2010. године".

Ко су данас власници медија у Србији? Да ли су подаци о власништву у медијима доступни јавности? Постоји ли власнички плурализам ме-

дија? Постоји ли разноврсност садржаја, приступа, идеја? Ово су нека од питања којима ћу се бавити у овом раду.

Медијски плурализам и концентрација

Медијски плурализам је циљ коме теже сви демократски медијски системи јер он обезбеђује избор наслова, идеја или програма. Пун капацитет демократије могуће је остварити само када постоји могућност избора између различитих становишта. Због тога је неопходно да постоје разноврсни медији, а како истиче Беата Климкиевич, оваква разноврсност идеално обезбеђује и приступ и избор различитих мишљења, гласова и репрезентација (2005: 2). Ова ауторка говори о спољашњем и унутрашњем плурализму, при чему под спољашњим плурализмом подразумева постојање мноштва независних медија, а под унутрашњим политичку и културну разноврсност садржаја. Однос између спољашњег и унутрашњег плурализма предмет је два различита читања. Према првом становишту диверзитет власништва значи и диверзитет садржаја. Други приступ сматра да се спољашњи и унутрашњи плурализам међусобно искључују. Спољашњи плурализам иманентан је комерцијалном сектору, док је унутрашњи плурализам везан за јавни сектор. Захтеви за обезбеђење разноврсности медијског садржаја углавном се постављају пред медије јавног сервиса који испуњавају јавну мисију, а заузврат имају специјални статус.

Концентрација медија може имати различите облике. Она се уочава као хоризонтална, вертикална и дијагонална. Хоризонтална концентрација настаје када се у рукама једног власника нађу медији исте врсте који су конкуренти, или када неки власник има контролу над различитим медијима на одређеном простору. Код вертикалне концентрације долази до обједињавања компанија које обављају један део посла који им је припао у медијској подели рада (на пример, обједињавање штампарија, новина и дистрибутивних предузећа), као и до спајања исте врсте медија на различитим просторним нивоима (Перушко 2003: 49-50). Дијагонална концентрација (*cross-media concentration*) развила се последњих десет година – реч је о повезивању компанија које у власништву имају различите медије (Драшковић, Грегг: 2011: 179-180). Најчешће за радио, телевизију и новине једног власника ради и један уређивачки колегијум што представља озбиљну претњу плурализму медија. О овом негативном утицају концентрације на плурализам медија најчешће говори медијска политика и теорија истичући да је концентрација у медијској области директна претња која смањује мноштво идеја, програма и ставова. Али, мора се указати и на теоријска разматрања када су у питању мане и предности концентрације. Неки аутори тако наводе да концентрација доноси и предности – поред очигледне, као што је смањење цена по јединици производа, они говоре о већој уредничкој независности која настаје као резултат слабијег притиска приватног власника који је у медијским конгломератима доста удаљен од уредничке собе (Пе-

рушко 2003:50). Упркос општеприхваћеном становишту да концентрација угрожава плурализам и квалитет, неки аутори тврде да концентрација не угрожава ни једно ни друго (Потер према Перушко 2003:50).

Европска медијска политика у области медијског плурализма и концентрације медија

У оквирима европске медијске политике установљена је обавеза држава да подстичу плурализам и да спрече недозвољену концентрацију у медијској области. Комитет министара Савета Европе усвојио је 1999. године Препоруку бр. Р(99)1 о мерама за унапређење медијског плурализма. Текст ове препоруке усклађен је касније са актуелним технолошким променама, па је јануара 2007. године усвојена Препорука Рец (2007)2 о медијском плурализму и разноврсности медијског садржаја. У овом документу наводи се да су „медијски плурализам и разноврсност медијског садржаја од суштинског значаја за функционисање демократског друштва и изданак су основног права на слободу изражавања и информисања зајемченог чланом 10 Конвенције за заштиту људских права и основних слобода“. У Препоруци се указује на „кључни допринос који медији пружају снажењу јавне дебате, политичког плурализма и свести о различитим мишљењима, првенствено тиме што разним друштвеним групама – укључујући ту културне, лингвистичке, етничке, верске или друге мањине – пружају могућност да примају и саопштавају информације, да артикулишу своје ставове и да размењују идеје“. Владама земаља – чланица препоручено је да предложене мере уврсте у национално право и праксу, да разматрају делотворност постојећих мера за промовисање медијског плурализма и да размењују информације о структури медија. Мере које су препоручене сврстане су у четири групе: мере за унапређење структуралног плурализма медија, мере за унапређење разноврсности садржаја, медијска равноправност и научно истраживање. Као опште начело истакнуто је да „земље чланице треба да теже томе да јавност има на располагању довољно широк дијапазон медија разних власника, како приватних тако и јавних“. Због тога се препоручује усвајање правила за спречавање концентрације у медијској области, препоручује се државама да омогуће развој јавних медијских сервиса посебно у области нове технологије, а државе су дужне да обезбеде да провајдери информационог садржаја имају једнак приступ мрежи електронских комуникација. Такође, у овом документу истиче се да државе-чланице треба да подстичу развој осталих медија који доприносе плурализму као што су општински, локални, мањински или социјални медији.

У склопу мера за унапређење разноврсности садржаја као опште начело истакнуто је да земље-чланице треба да обезбеде постојање различитих информација, мишљења и програма које медији пружају јавности. Дале се у овом документу предлаже да се уведу мере за унапређење и надзор медија када је производња разноврсног садржаја у питању. „Када је реч о

радиодифузног сектору, те мере могу обухватити да се приликом издавања дозвола захтева да одређени део оригиналних емисија, пре свега оних које садрже вести и извештавање о текућим пословима, производе или наручују сами емитери". Такође се „препоручује да земље-чланице предвиде могућност усвајања правила 'мора се имати' за сва она дистрибутивна средства и платформе који не спадају у кабловске мреже... Земље-чланице треба да испитају важност обавезе 'мора се понудити' упоредо са правилима 'мора се имати' како би охрабриле јавне медијске сервисе и главне комерцијалне медијске куће да своје канале учине доступним оним мрежним оператерима који желе да их преносе". Међу мерама подршке препоручује се заштита и унапређење разноврсности извора информисања и медијских садржаја на мањинским језицима.

О напорима европске медијске политике да се власништво у медијима учини транспарентним, како би се у разумном обиму ограничило, пише Раде Вељановски (2009: 61-69). Европска конвенција о прекограничној телевизији² је увела обавезу јавности власништва над медијима. У Препоруци Комитета министара државама чланицама Савета Европе за промовисање транспарентности медија³ предвиђају се посебне мере како би се власништво у медијима учинило јавним. Препоручује се да се утврде три категорије обавеза које ће обезбедити јавност власништва над појединачним медијима, као и јавност унакрсног власништва. Посебно се указује и да значајан утицај на програмску политику могу да врше организације које се баве оглашавањем. „Ове организације и те како могу да утичу на програмске садржаје, не само обимом и структуром комерцијалних садржаја, него и индиректно захтевајући од власника медија одређене услуге као компензацију за већи пласман реклама. У овом статусу, веома често може да се нађе и сама држава јер и она има потребе да, под комерцијалним условима, објављује одређене поруке, а избор медија у коме ће оне бити пласиране и плаћене, као и количина плаћених порука, такође могу да буду индикатор интереса о коме јавност има право да буде обавештена (Вељановски 2009: 63-64).

Критички поглед на домете европске медијске политике када је плурализам медија у питању даје Сандра Башић Хрватин (2013: 13-37). У последње две деценије европска медијска политика тежила је стварању јединственог медијског простора и јединственог медијског тржишта. „Али, јединствено тржиште није било могуће остварити са медијским законодавством јер Европска комисија никада није прихватила заједничке европске медијске директиве које би ограничавале медијску концентрацију и штитиле медијски плурализам, што је више пута захтевао Европски парламент. Након скоро десет година дугих преговора, број наручених истраживања

² Ову Конвенцију која је донета 1989. године, Србија је ратификовала 2-009. године.

³ Препорука бр Р(94) 13, усвојио Комитет министара новембра 1994. године.

(једно од тих је наручила корпорација *News International* у власништву Руперта Мардока), бијеле и зелене књиге и супротстављања медијских власника, Комисија је признала да ниједна заједничка директива на том пољу једноставно није могућа. Разлог? Комисија нема никакве надлежности над заједничком политиком на пољу медија јер је гарантовање темељних људских права искључива надлежност држава чланица" (Башић Хрватин 2013: 23). У даљој анализи Башић Хрватин констатује да је Европска комисија онда променила приступ. Следећа директива – Директива о аудиовизуелним медијским услугама (Директива АВМС), која је донета 2007, а поново усклађена 2010. године, унета је у законодавство земаља – чланица. Али и овај документ је донет са циљем да обезбеди брз развој медијске индустрије. Стога се у њему правна форма даје идејама либерализације и дерегулације, а медији постају „услуге“. Из јавног речника полако се губе питања везана за слободу медија, јавни интерес, плурализам, а говори се о „пружаоцима услуга“ и „корисницима услуга“. Технолошки напредак постаје неприкосновена вредност, а са њим наступа и деполитизовање медијске политике, тачније она се, како каже ауторка, премешта из политичке у неутралну технолошку сферу. Резултат тог процеса је и замена појмова – услуге уместо медији, потрошачи уместо грађани и мека регулација уместо тврде. Даљом анализом ауторка долази до закључка да је као последица схватања и регулисања медија као услуге, а грађанина као потрошача, њихов однос претворен у приватни однос купца и продавца у коме је нестао јавни интерес. Приче о томе да ће дигитализација и конвергенција омогућити већи избор између различитих садржаја демантоване су резултатима нове дерегулативне политике и медијског развоја у САД-у. Тамо је Закон о телекомуникацијама (*Telecommunications Act*) донет 2006. године обезбедио остваривање интереса медијске индустрије, а са регулације садржаја прешао је на регулацију комуникационих путева. Донет без јавне расправе, кроз медијско извештавање наклоњено потребама медијских власника, омогућио је концентрацију медија. У периоду после његовог доношења створене су велике медијске корпорације – медијски могули који су медијском тржишту понудиле не разноврснији садржај већ „много истог“ (Башић Хрватин 2013: 23-28).

Медијски плурализам и концентрација медија у Србији

Транспарентност медијског власништва која је предуслов медијског плурализма у Србији је угрожена на разне начине. Подаци о власништву су често скривени – девет од једанаест националних емитера има нетранспарентно власништво. У истраживању „Медијски систем Србије – УНЕСКО индикатори медијског развоја“ (Миливојевић 2012) констатовано је да је најслабија тачка медијског система Србије транспарентност власништва. Иако постоји обавеза да медији буду уписани у Регистар јавних гласила Агенције за привредне регистре, подаци који се тамо могу наћи углавном

скривају праве власнике. Веома често као оснивачи се јављају офшор компаније и инвестициони фондови „чији су власници до данас остали непознати грађанима и јавном мњењу. Тако је крајем новембра 2010. године, познати српски бизнисмен Милан Беко, у једној телевизијској емисији 'признао' да је он власник једног од најтиражнијих дневних листова у Србији – 'Вечерњих новости'. То се није могло међутим, претходно закључити из регистра који о привредним друштвима (укључујући и она која су оснивачи јавних гласила), води Агенција за привредне регистре" (Миливојевић 2012: 21).

Присуство офшор компанија у медијском власништву јасно је идентификовано налазима Савета за борбу против корупције Владе Републике Србије, који су 2011. године објављени у „Извештају о притисцима и контроли медија у Србији". У овом извештају који представља „најамбициознији покушај да се истражи медијско власништво и различити начини на које држава и велике корпорације економским инструментима утичу на рад медија" (Миливојевић 2012: 20), Савет за борбу против корупције Владе Републике Србије је установио да „међу 30 анализираних медија у Србији (12 дневних новина, 7 недељника, 6 тв станица и 5 радио станица) чак 18 медија је са недовољно транспарентним власништвом, чији прави власници нису познати домаћој јавности. Разлог томе је, пре свега, присуство офшор компанија у власничким структурама медија, што све, превасходно има за циљ да се прави власници медија сакрију и да се тиме од јавности прикрију и интереси тих медија" („Извештај о притисцима и контроли медија у Србији" 2011:3). Присуство офшор компанија регистровано је у власничким структурама медија са националним дозволама: ТВ Прва, РТВ Б92, Радио Индекс и Радио Роудстар, као и код Вечерњих новости и Преса – директни власници ових медија регистровани су на Кипру, док су ТВ Авала и недељник Стандард имали непознате власнике у Аустрији. Како се наводи у „Извештају о притисцима и контроли медија у Србији" офшор компаније служе једино томе да што боље сакрију ко је власник медија. Присуство офшор компанија у власништву медија не само што је непожељно, већ је и законски забрањено. „Закон о радиодифузији (члан 41) каже да на конкурс за дозволу за емитовање програма не може учествовати домаће правно лице у коме су оснивачи страна правна лица регистрована у земљама у којима према унутрашњим прописима тих земаља није дозвољено или није могуће утврдити порекло оснивачког капитала. Упркос таквој законској одредби, у Србији постоји већи број медија чији власници потичу управо из таквих земаља" („Извештај о притисцима и контроли медија у Србији" 2011: 5). Када се офшор компанија оснује у неком од „пореских рајева", скоро да је немогуће сазнати ко је крајњи власник. У најбољем случају може се сазнати назив адвокатске канцеларије која заступа ту компанију. Због тога је тешко установити који се интереси заступају преко тих медија. Како се тврди у поменутом Извештају, прави власници се често крију и иза домаћих предузећа, иза којих углавном стоје бизнисмени и политичари. Вечерње новости

представљају „најбољи пример нетранспарентног власништва у домаћим медијима" („Извештај о притисцима и контроли медија у Србији" 2011: 6). Милан Беко, прави власник три компаније које поседују већински пакет у Вечерњим новостима – две аустријске и једне кипарске компаније, био је званично непознат, све док сам то није потврдио гостујући на телевизији. Други пример су дневне новине Прес, чију је половину удела поседовало предузеће регистровано на Кипру, Амбер прес лимитид из Лимасола. У јавности се често говорило да иза ових новина стоји српски бизнисмен Мирослав Мишковић, а помињани су и његова сарадница Милка Форцан, као и тадашњи градоначелник Београда Драган Ђилас. Ипак, то је званично потврђено тек крајем 2012. године кад је Мирослав Мишковић обелоданио да је највећи појединачни власник овог листа. Истовремено, он се тада се и повукао из власништва, после чега је Прес престао да излази. Тобоже јавно, а фактички скривено власништво у медијима, представља проблем, јер омогућава да се прописи о ограничавању концентрације у медијима заобиђу. То је вероватно урађено у случају власника ТВ Прва који је, како се сумња, купио и РТВ Б92 и тако постао власник две националне телевизије. „Савет РРА је званично одобрио ову промену власништва, али при томе није објавио информацију о новом, правом власнику ове медијске куће, већ је само речено да је све урађено по закону, иако постоје озбиљне сумње да је прекршен члан 99 Закона о радиодифузији, због чега је дошло до недозвољене медијске концентрације. Ни из графичког приказа власничке структуре РТВ станица са националним покривањем, објављене недавно на сајту РРА, није јасно ко контролише Б92" („Извештај о притисцима и контроли медија у Србији" 2011: 9).

И у извештају „Медијске слободе Србије у европском огледалу" (2012) износе се подаци који говоре о нетранспарентном власништву. Власници медија у Србији непознати су годинама, страни власници крију се под домаћим фирмама, а домаћи под страним. Тако је распрострањена гласина да је власник националне ТВ Пинк истовремено власник од две до четири националне телевизије, иако формално има учешће у једној и мање од 5 одсто капитала у другој. Да подаци у Регистру јавних гласила често јесу лажни говори и случај ТВ Авала где је главни преговарач са запосленима у штрајку у децембру 2011. године био регистровани власник са најмање удела у оснивачком капиталу. Формални већински власник из Аустрије није се ни огласио. „Регистар јавних гласила укључује медије који више не постоје (*Борба, Глас јавности, Недељни телеграф*), који не раде или су у процесу ликвидације, не укључује ниједан програм Јавног сервиса РТС, док је покрајински сервис РТВ регистрован седам пута" („Медијске слободе Србије у европском огледалу" 2012: 55). Ситуација није ништа боља ни што се тиче регистра електронских медија Републичке радиодифузне агенције јер он евидентира електронске медије којима је издата дозвола, а не бележи кад неки од њих престану да раде.

Скоро у исто време када је објављен „Извештај о притисцима и контроли медија у Србији“ донета је *Стратегија развоја система јавног информисања у Републици Србији до 2016. године* (у даљем тексту Стратегија) у којој се истиче да ће јавност власништва бити обезбеђена кроз доступност:

- 1) информација о физичким или правним лицима која учествују у њиховој власничкој структури, укључујући и информације о природи и обиму тог учешћа, као и о крајњим власницима тог учешћа,
- 2) информације о природи и обиму учешћа које иста физичка или правна лица имају у другим јавним гласилима и привредним друштвима активним у медијском сектору и другим привредним гранама,
- 3) информације о другим физичким или правним лицима која би могла значајно да утичу на уређивачку политику
- 4) информације о мерама државне помоћи коју јавна гласила користе" (2011: 16).

У Стратегији се констатује да је тешко пратити медијску концентрацију, због тога што се не могу открити прави власници медија. Могуће је постојање медијске концентрације, као и нарушавање медијског плурализма (Стратегија 2011: 8-9).

Погодна околност за медијску концентрацију у Србији је чињеница да не постоје закони који би посебно регулисали ову област. Закон о јавном информисању забрањује било коју врсту монопола у области јавног информисања. У Закону о радиодифузији дефинисана је медијска концентрација „као и обим који се сматра недозвољеним и то на начин који уважава европске демократске стандарде... Одредбе Закона о радиодифузији које се односе на недозвољену медијску концентрацију нису никада стављене ван снаге, али нема ниједног индикатора да су икада оствариване у пракси. По логици ствари о њиховој реализацији требало је да брине Републичка радиодифузна агенција, јер она има информације о емитерима, односно њиховим власницима, али такво нешто није забележено" (Вељановски 2009: 73). Измене и једног и другог закона нису се бавиле питањем медијске концентрације. Покушај доношења Закона о спречавању медијске концентрације пропао је, иако су 2009. године биле припремљене две верзије закона о недозвољеном обједињавању власништва у медијима. Поједини власници медија у јавној расправи која је вођена поводом радне верзије Закона о обједињавању и јавности власништва јавних гласила били су незадовољни обимом концентрације. Неке од примедба су прихваћене – оне које су се односиле на обим могућег власништва штампаних медија и у случајевима малих локалних медија. Ипак, утицајни представници медијске индустрије нису одустајали од идеје да овакав закон уопште није потребан (Вељановски 2009: 77). Представници медијске индустрије успели су да спрече доношење овог закона, а држава је била пасивна.

Штампани медији су изостављени из било какве законске регулације медијске концентрације. Познато је да ни тиражи новина нису јавни, већ њих прикупља агенција АБЦ Србија за оне штампане медије који то желе. „Закон о радиодифузији није усклађен са Законом о заштити конкуренције, који је усвојен 2009. године, а није био усклађен ни са оним претходним из 2005. По изјави представника Комисије за заштиту конкуренције, дефиниција медијске концентрације у Закону о радиодифузији потпуно је различита од дефиниције концентрације у другом закону, коју Комисија следи, па Комисија нема законска овлашћења да се бави медијском концентрацијом према појму из Закона о радиодифузији" („Медијске слободе Србије у европском огледалу" 2012: 53-54).

Медијски плурализам је, уз квалитет програма и уз уређивачку независност, вредност која је посебно истакнута у Стратегији. У овом документу наводи се да ће „Република Србија подржати развој медијског плурализма који подразумева разноликост власништва, извора информација и медијских садржаја. Очување и унапређење медијског плурализма подразумева мере које грађанима омогућавају приступ различитим изворима информација, мишљења и медијских садржаја, који им помажу да оформе своје мишљење и да се одупру утицају доминантног мишљења створеног у центрима моћи" (Стратегија 2011: 15). Посебно се у Стратегији указује да ће се штитити плурализам на националном, регионалном и локалном нивоу, као и на новим платформама.

Кад је о разноликости власништва реч, Закон о јавном информисању и Закон о радиодифузији предвиђају „мешавину" јавних, приватних и медија цивилног друштва. Ови облици медијског власништва у Србији постоје, с тим што као реликт и остатак заустављене приватизације медија преживљава и државна својина у медијима. Држава као власник присутна је у дневном листу Политика, агенцији Танјуг, телевизији Студио Б и неким локалним електронским медијима чија је приватизација заустављена уредбом Владе из 2007. године, а на основу одредаба Закона о локалној самоуправи и Закона о главном граду.

Власници штампаних медија су разноврсни: од 323 издавача највећи део чине приватни власници (77 %), бројна су удружења грађана и невладине организације (17%), а држава је оснивач 4% издавачких предузећа (поред тога што као акционар учествује у три велике новинске компаније). Као издавачи се још јављају национални савети мањина и једна политичка партија („Медијске слободе Србије у европском огледалу" 2012: 55).

Структура емитера радио и телевизијског програма је сиромашнија – највећи део чине приватна предузећа (69%), једну четвртину чине јавна предузећа и 5% - 6% чине медији цивилног друштва (локални, мали по продукцији, а међу њима су најбројнији они медији чији је оснивач Српска православна црква) („Медијске слободе Србије у европском огледалу" 2012: 55).

Према подацима Републичке радиодифузне агенције из августа 2011. године дозволе за емитовање поседује 321 радио станица (5 националних, 1 покрајинска, 48 регионалних и 267 локалних) и 134 телевизијске станице (6 националних, 30 регионалних и 98 локалних). Према подацима Регистра јавних гласила има 517 штампаних медија (390 националних, 69 регионалних и 58 локалних). Од тога је 20 дневних листова. У Србији има и 90 интернет издања медијских кућа. Ови подаци морају се узети условно јер, као што је већ речено, Републичка радиодифузна агенција располаже о броју медија на основу издатих дозвола, а у Регистру јавних гласила честе су грешке.

И поред великог броја медија уочава се да они емитује „много истог“ и да нема велике могућности избора. Ово су показала и дугогодишња квалитативна истраживања медијске публике Института друштвених наука у Београду („Медијске слободе Србије у европском огледалу“ 2012). Телевизије са националном покривеношћу су власнички разноврсне – два канала јавног сервиса, два у искључиво домаћем приватном власништву (Пинк, Хепи/Хепи Кидс) и два канала са страним власништвом (Прва и Б92). Без обзира на то, њихова програмска понуда је слична. Према истраживању Новосадске новинарске школе из 2008. Године, постоје тек мале разлике између четири анализираних телевизије (РТС1, РТС2, Б92 и Пинк). У свима се три четвртине укупног недељног емитовања састојало од пет истих жанровских врста програма. То су информативни, играни, забавни, спортски и рекламни програм. Осталих шест врста програма било је потпуно занемарено. Национални телевизијски канал у просеку током дана је емитовао 6 сати информативног програма, 3,5 сата филмова и серија, 3,5 сата забавних шоуа, 2 сата реклама и 1 сат спорта. У преостала два сата су смештани културни, уметнички, образовни верски, научни, дечји и други садржаји. Истраживање је показало да је програм РТС1 сличан програмима комерцијалних телевизија, док је Други програм РТС-а више посвећен садржајима који се очекују од јавног телевизијског сервиса. Највеће разлике уочене су између РТС2 и телевизије Пинк, а најсличнији су програми РТС1 и Б92. Касније је власничка промена у Б92 до које је дошло 2010. године утицала и на садржај програма ове телевизије који је постао сличнији програмима осталих комерцијалних телевизија.

Уређивачке политике бележе тренд уједначавања када говоримо о националној дневној штампи у Србији, иако постоји структурни плурализам. Страни капитал доминира било да је самосталан или у заједничком односу власништва над медијима са домаћим предузећима или са државом. Како се наводи у истраживању „Медијске слободе Србије у европском огледалу“ на тржишту у Србији већ дуже време доминантну позицију има швајцарско-немачки концерн *Ringier Axel Springer*, издавач дневних листова *Блиц*, *Ало* и бесплатног *24 часа*, као и бројних тиражних недељника. У јавности се сумња да је овај концерн веома близу или је већ стекао доминантан положај (40% учешћа) на тржишту дневне штампе (2012: 56).

У условима скромног медијског тржишта које је процењено на 175 милиона евра, регионални и локални медији једва преживљавају и принуђени су да прозводе само програме за које су сигурни да ће бити веома гледани без обзира на њихов квалитет и разноврсност. Поставља се и питање гледаности с обзиром да подаци показују да је у Србији врло висока стопа концентрације публике највећих електронских медија. Током прошле деценије тренд гледаности пет националних емитера је у порасту (Миливојевић 2012: 24).

Закључак

Иако је прокламован као вредност демократског медијског система (Стратегија 2011) медијски плурализам у Србији није лако анализирати због многобројних тешкоћа. Подаци о власништву у медијима нису транспарентни, па се тако као власници појављују офшор компаније, иза страних компанија крију се домаћи бизнисмени, а иза домаћих компанија припадници финансијске и политичке олигархије. Пошто није једноставно утврдити ко су прави власници медија, тешко је доћи и до података о прекомерној концентрацији медија која је претња плурализму медија.

Понашање државе у овој области је амбивалентно – она у својим стратешким медијским документима прописује да ће штитити медијски плурализам, али је истовремено пасивна док представници медијске индустрије спречавају доношење закона о недозвољеној медијској концентрацији. Медијска политика нуди недовољно подстицајна решења када је медијски плурализам у питању, а препреке новим облицима концентрације, као уосталом и старим облицима концентрације, не поставља. Тако, на пример, није регулисана вертикална интеграција између медија и оглашивача, дистрибутивних мрежа или телекомуникационих оператора. До ове вертикалне интеграције дошло је у августу 2011. године када је Телеком Србија постао већински власник кабловске телевизије Арена спорт. Телеком Србија није само оператор фиксне и мобилне телефоније, већ и оператор IPTV платформе за дистрибуцију телевизијских програма.

У све тежим финансијским условима медији у Србији се окрећу садржајима који им обезбеђују гледаност и оглашиваче. Телевизијски и радијски програми личе једни на друге, а уређивачке политике су сличне. Изузетак представља Други програм РТС-а, који негује програмску разноврсност у складу са захтевима који се постављају пред медије јавне службе, као и Трећи програм Радио Београда, који је посвећен науци и теорији (Михајлов Прокоповић, Вујовић 2012). Без обзира на поменуте програмске изузетке, у условима где су уређивачке политике сличне, а борба за рејтинг примарна, постоји озбиљна претња разноврсности медијског садржаја која не опстаје лако и у медијски много уређенијим срединама.

Литература

- Барвајз, Гордон 2005: П. Барвајз, Д. Гордон, „Економија и медији“, у: А. Бригс, П. Кобли (ред.), *Увод у студије медија*, Београд: Клио, 302-335.
- Башић Хрватин 2013: С. Башић Хрватин, „Имати више...и још више“, *Никшић: Медијска култура*, 2013/4, 13-37.
- Вељановски 2009: Р. Вељановски, „Медијска концентрација, јавност власништва и покушај регулације у Србији“, Београд: ЦМ: *Часопис за управљање комуницирањем*, 2009/13, 57-80.
- Влада Републике Србије – Савет за борбу против корупције 2011: „Извештај о притисцима и контроли медија у Србији“.
- Вулић 2013: Т. Вулић, „Проблеми медијске концентрације у Србији“, *Никшић: Медијска култура*, 2013/4, 51-63.
- Драшковић, Грего 2011: В. Драшковић, З. Грего, „Неолиберални парадокси концентрације у медијима“, Бијело Поље: *Медијски дијалози*, 2011/9, 177-199.
- Зборник правних инструмената Савета Европе у вези са медијима*. 2006. Савет Европе, Канцеларија у Београду.
- Климкиевич 2005: Klimkiewicz, V. *Media pluralism: European regulatory Policies and the Case of Central Europe*. http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/3368/05_19.pdf?sequence=1. 10.11.2013.
- Медијске слободе Србије у европском огледалу*. 2012. Извештај базиран на индикаторима Савета Европе за медије у демократији.
- Миливојевић, С. (ед), и др. 2012. *Medijski sistem Srbije – UNESCO indikatori medijskog razvoja*. <http://centarzamedije.fpn.bg.ac.rs/content-files/MDI%20SERBIA%20april%202012.pdf>. 10.02.2013.
- Михајлов Прокоповић, Вујовић 2012: А. Михајлов Прокоповић, М. Вујовић, „Наука у програму Јавног медијског сервиса Србије“, у: Б. Димитријевић (ур.), *Криза и перспектива знања и науке*, Наука и савремени универзитет, Ниш: Филозофски факултет, 352-365.
- Перушко 2003: З. Перушко, „Медијска концентрација – изазов плурализму медија у Средњој и Источној Европи“, у: *Изазови и потенцијали за медијску разноликост и плурализам: надзирање концентрације и осигурање транспарентности*. 2003. http://www.irmo.hr/files/Media_Diversity_and_Pluralism.pdf. 11.02.2013.
- Радојковић, Милетић 2005: М. Радојковић, М. Милетић, *Комуницирање, медији и друштво*, Нови Сад: Stylos.
- Стратегија 2011: *Службени гласник Републике Србије*, Стратегија развоја система јавног информисања у републици Србији до 2016. године, Београд, http://www.mc.rs/upload/documents/Medijska_politika/092811_strategija_razvoja_sistema_javnog_informisanja00516_cyr.pdf, 12.11.2013.

MEDIJI I KULTURNI IMPERIJALIZAM

Globalizacija

Među brojnim karakteristikama savremenog sveta, jedna se izdvaja. Reč je o globalizaciji.¹ Iako ne postoji opšte prihvaćena definicija ovog pojma, većina teoretičara slaže se da je reč o procesima privrednog, političkog i kulturnog delovanja koji prevazilaze geografske državne granice i teže ujedinjenju čitave planete. Da je reč o društvenom fenomenu sa širokim implikacijama potvrđuje i Gidens: „Globalizacija se odnosi na činjenicu da sve više živimo u 'jednom svetu' u kome naši postupci imaju posledice po druge, a svetski problemi imaju posledice po nas same. Globalizacija danas utiče na život ljudi u svim zemljama, bogatim i siromašnim, unoseći promene ne samo u globalne sisteme, nego i u svakodnevni život“ (2003: 80). Ipak, ne slažu se svi teoretičari da je reč o sveprožimajućem procesu. Prema Heldu (1999), teoretičari koji promišljaju o globalizaciji mogu se podeliti na skeptike, one koji ne veruju u globalizaciju i tvrde da je u prošlosti bilo i jačih veza među zemljama, hiperglobaliste, koji, za razliku od skeptika, ističu moć i sveprisutnost globalizacijskih procesa, i transformacionaliste, koji globalizaciju vide kao kontradiktoran proces različitih uticaja u oblasti ekonomije, politike i kulture.

Pod globalizacijom u polju kulture, čiji je deo i medijska globalizacija kao predmet ovog rada, podrazumevamo trend preuzimanja dominantnih vrednosti i ideala zapadne civilizacije od strane pripadnika drugih kultura i civilizacija. Generalno, karakteristike globalizacije koje utiču i na sferu kulture su tehnološki napredak u oblasti informatike i komunikacija, razvoj interneta i medija, kompresija vremena i prostora, veća povezanost i međuzavisnost zemalja kroz transnacionalne organizacije i korporacije, veća pokretljivost ljudi. Ovaj proces znatno je olakšan razvojem elektronskih medija, pojavom satelita i svetske infor-

* marija.vujovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Pojam potiče od latinske reči *Globus* koja znači lopta, a u ovom smislu odnosi se na čitavu teritoriju Zemlje, na sveobuhvatnost. Đorđević u knjizi *Postkultura* (2009: -410) razlikuje pojmove globalnost, globalizacija i globalizam. Globalnost određuje kao društveno stanje koje karakteriše povezanost ekonomskih, političkih i kulturnih tokova, pri čemu postojeće granice nemaju nikakav značaj. Globalizaciju određuje kao niz društvenih procesa koji transformišu naše trenutno stanje u stanje globalnosti, menjajući forme ljudskih kontakata, a globalizam određuje kao ideologiju zasnovanu na neoliberalnim vrednostima i značenjima i koja globalizaciju predstavlja kao prirodan proces čiji je cilj univerzalno unapređenje individualne slobode i materijalni napredak.

macione mreže. Prepoznajući ove trendove, Mekluan osamdesetih godina govori o svetu kao „globalnom selu” (Mekluan 1973).

Inače, ideja o osvajanju sveta stara je koliko i civilizacija, samo što se nekada prepoznavala kroz širenje svetskih religija, kroz prekograničnu trgovinu ili kroz velika imperijalna osvajanja. I dok je druga polovina XX veka zemljama Trećeg sveta donela oslobođenje od kolonijalnih sila, upravo je u tom periodu počeo proces nove hegemonije u vidu kulturnog imperijalizma. Vreme novog kolonijalizma postalo je doba širenja zapadnog kulturnog imperijalizma, prevashodno posredstvom masovnih medija. Novakoski sam pojam globalizacije izjednačava sa pojmom kolonijalizma. „Oba pojma u sebi sadrže ideju kosmopolit-skih centara koji stoje u promenljivim relacijama prema ruralnim sredinama i metropolama Trećeg sveta u nastanku” (Novakoski 2005: 513). O tome da li je globalizacija dobar ili loš proces, novi oblik kolonijalizma, postoje oprečna mišljenja. „Ako je globalizacija za jedne objektivan i spontan planetarni proces, za druge ona je isključivo projekat dominacije Zapada, amerikanizacije sveta. Dok za jednu struju ona označava integraciju sveta, za druge ona neizbežno izaziva fragmentaciju, sve dublji socijalni jaz između svetova i sukob civilizacija. Ako dobitnici u globalizaciji nalaze isključivo civilizacijski napredak i nove blagodeti za čovečanstvo, za gubitnike ona je samo destruktivna sila” (Pečujlić 2003: 9). Ipak, u jednom se svi slažu. Slomom blokovske podele sveta i trijumfom Zapada počinje era turboglobalizacije u kojoj dominira upravo kulturni i medijski imperijalizam.

Kulturni imperijalizam i globalizacija

Kontakti i međusobni uticaji kultura sveta oduvek postoje, ali su danas, u eri globalizacije koju prati razvoj tehnologija i medija, jači nego ikada. Neki autori smatraju da globalizacija, zahvaljujući medijima, vodi ka poništenju kulturnih razlika i homogenizaciji kulture. „Globalizacija možda olakšava ljudima da upoznaju nove kulture, ali ona umanjuje vrednost tog putovanja pošto kulture sve više počinju da liče jedna na drugu” (Brigs, Berk 2005: 434). Dolazi do uspostavljanja globalne kulture u kojoj, pod pritiskom moćnijih, nestaju lokalne tradicije. Reč je o kulturnom imperijalizmu u kome zapadne vrednosti dominiraju. Po ovakvom imperijalističkom argumentu, kulturna globalizacija izjednačava se sa kulturnim imperijalizmom Zapada, pre svega Sjedinjenih Američkih Država, pa se ovaj proces često još naziva amerikanizacija, vesternizacija, mekdonalizaciona. Šiler sam pojam globalizacije izjednačava sa kulturnim imperijalizmom Sjedinjenih Američkih Država (Šiler 2001). Inače, rasprave o kulturnom imperijalizmu intenzivno se vode od sredine XX veka, a uvek je u osnovi nešto „tude“ od čijeg štetnog uticaja treba odbraniti „naše“ i sačuvati kulturu i identitet sopstvenog naroda.

Nandi (2005) dokazuje da se savremeni kulturalni imperijalizam temelji na kolonijalnoj i socijalno-evolucionističkoj teoriji koja je kulture definisala kao zrele i nezrele, racionalne i iracionalne, istorijske i neistorijske. Te teorije bile su

opravdanje za evropski kolonijalizam, a i u postkolonijalnom svetu veruje se u hijerarhiju kultura, emancipatorsku ulogu sila Zapada kao pronosilaca prosvjetiteljstva. Potvrdu za to, Nandi nalazi u mnogim savremenim konceptima ekonomske pomoći i razvoja, demokratije, ljudskih prava. Iako veruje da se nezapadna društva još mogu osloboditi imperijalnog kategorijalnog aparata, većina njih se ipak poslušno kreće prema uniformnoj budućnosti koja je modifikovana verzija savremenog zapadnog sveta.

Na kulturnu, a preko medijske globalizacije, utiču različiti oblici kulturne i zabavne industrije, od muzike, filmova i knjiga do kompjuterskih igara, a jedinstvene kulturne obrasce za ceo svet donose velike medijske korporacije sa sedištem u razvijenim zemljama Zapada kao što su News Corporation, Disney, AOL Time Warner. I Đorđević u tome prepoznaje sličnost između globalizacije i kolonijalizma „(...) jer su oba procesa motivisana željom za izvozom na kolonijalno-globalno tržište“ (Đorđević 2009: 375). Danas kultura više nego ikada zavisi od ekonomije koja je u rukama malobrojnih, a moćnih multinacionalnih kompanija. „Monopoli kulturnih industrija koje se nalaze u rukama nekoliko najvećih transnacionalnih kompanija diktiraju i ukus, izbor kulturnih proizvoda, nameću vrednosne sisteme dominantnih sila, što ozbiljno ugrožava lokalne kulture osuđene na odumiranje ili, u boljem slučaju, na stanje permanentne krize“ (Đorđević 2009: 376).

Naspram imperijalističkog argumenta koji ističe globalnu hegemonizaciju kulture, teoretičari antiimperijalističke orijentacije govore o globalnoj hibridizaciji kulture, o sintezi lokalnog i globalnog čiji je krajnji rezultat kulturna raznolikost. Za hibridizaciju se često koristi i termin globalizacija. Ovaj termin upućuje na prožimanje lokalnih sadržaja globalnim uticajima, a u upotrebu ga uvodi Robertson (1992). Ovi teoretičari smatraju da uticaj američke kulture nije toliko jak da uništi lokalne. „Tako, Andžan Apaduraj smatra da su pojmovi Zapad i ne Zapad u odumiranju i da je neophodno dekonstruisati stare podele i strukture, ukinuti odnose centar-periferija i odustati od reduktivne slike Mi i Oni“ (Đorđević 2009: 382). Homi Baba takođe osporava imperijalističke argumente smatrajući da u dodiru različitih kultura nijedna ne izlazi nepromenjena. „Delirijum manihejstva, ukorenjen u klasičnom postkolonijalnom suprotstavljanju centra i margine, treba da se pomeri na promenljive margine kulturne izmeštenosti koja podriva svaki dubok ili autentičan smisao nacionalne kulture ili organskog intelektualca“ (Baba 2004: 86). Štaviše, upravo globalizacija pokreće različitost jer je kontakt među ljudima i njihovih kultura veći nego ikada. Globalna uniformnost motiviše lokalne zajednice da istraže svoju tradiciju i predstave je svetu. Nove ideje mogu je samo obogatiti i proširiti lokalne specifičnosti i posebnosti. Ideja o konzervaciji nacionalne kulture u savremenom svetu je utopiistička. Hardt i Negri (2003) čak ističu kako se prostorna podela na tri sveta (Prvi, Drugi i Treći) izbrisala tako da stalno nalazimo Prvi svet u Trećem, Treći u Prvom, a Drugi skoro nigde. Dakle, Sjedinjene Američke Države nisu centar Imperija niti centar postoji, jer je Imperij svuda i umrežen je. Kao argument hibridizaciji ovi autori navode i evidentan uticaj drugih kultura na zapadnu kroz religiju,

hranu, muziku. Štaviše, ništa nije toliko hibridno kao što je muzika, smatra Đorđević i ističe: „Muzika, više no i jedna druga oblast, ne poznaje granice, a savremeno muzičko tržište sve više traži autentičan zvuk: skriveni zvuci i tradicije pokazuju se u vidu world music, a sve zastupljenije je uključivanje etno zvuka u postojeće muzičke forme rok muzike“ (Đorđević 2009: 390). Ipak, muzika, način ishrane ili odevanja ne obezbeđuju kulturnu različitost sveta. Političku, ekonomsku, ali i kulturnu moć imaju zemlje Zapada koje nameću modele ponašanja, oblačenja ili zabave ostatku sveta.

Kuncik i Zipfel određuju kulturni imperijalizam izjednačavajući ga sa medijskim imperijalizmom kao „(...) situaciju u kojoj jedna zemlja vlada medijima neke druge zemlje – npr. vlasništvom nad medijima, emitovanim sadržajima ili distribucijskim strukturama za određene sadržaje, (npr. filmovi, video-filmovi ili satelitske i kablovske televizije), a pogođena zemlja nema obrnuti uporediv uticaj” (Kunick, Zipfel 2006: 240). Polje u kome se globalizacija najснаžnije ispoljava je polje medija. Reč je o globalnim medijima.

Globalni mediji

Globalizaciju i kulturni imperijalizam nužno prati razvoj globalnih, posebno elektronskih medija među kojima je televizija prvi izbor u informisanju i zabavi u svetu. Iako korene globalnog medijskog sistema možemo naći mnogo ranije², pravi uzlet beleži devedesetih godina XX veka kadu su stvoreni uslovi za to. Naime, pored želje za profitom uz otvaranje svetskog tržišta i nastanku multinacionalnih korporacija, dolazi do deregulacije medija u državnom vlasništvu i komercijalizacije, a sve to prati ubrzani tehnološki razvoj uz širenje kablovskih i satelitskih programa i digitalizacija medija.

Obrisi savremenog globalnog medijskog sistema počeli su da se pojavljuju posle Drugog svetskog rata. Velike transnacionalne kompanije iz Sjedinjenih Američkih Država, koja je iz rata izašla jača nego ikada, počele su da investiraju van svojih granica, a sledile su ih reklamne agencije i komercijalni mediji. Njihovo neometano funkcionisanje u svetu bilo je moguće zahvaljujući principu „slobodnog protoka informacija” za koji su se Sjedinjene Američke Države izborile. Informacije su najlakše kružile svetom kada su bile na engleskom, jeziku američkih medija. „Značajan faktor u oblikovanju ovog sistema bila je kombinacija globalne sile kakva je Amerika i imperijalističkog nasleđa Britanije, što je

² Prvi akteri globalizacije medija su novinske agencije. Stvaranje međunarodnog tržišta nije bilo moguće bez protoka informacija širom sveta, a to su omogućile upravo - agencije Havas (Francuska), Wolff (Nemačka) i Reuters (Velika Britanija) u XIX veku, a danas na svetskom medijskom tržištu dominiraju četiri agencije: AP (SAD), Rojters (- Velika Britanija), AFP (Francuska) i UPI (SAD). Prema Mekkvinu u knjizi *Televizija* - (2000: 312), 90 odsto međunarodnih vesti koje objavljuje svetska štampa potiče od te četiri zapadne agencije, a u informacijama koje distribuira agencija UPI dominiraju vesti o Sjedinjenim Američkim Državama i ima ih više nego vesti o celom afričkom kontinentu (MekKvin 2000).

engleski jezik učinilo globalnim drugim jezikom, odnosno prvim jezikom izbora. Ovo je bilo od neprocenjive vrednosti i pomoći američkim medijskim aktivnostima u inostranstvu” (Herman, Mekčesni 2004: 29).

Kada je o medijskim aktivnostima reč, one se ne ostvaruju samo kroz ogranke multinacionalnih medijskih kuća širom sveta ili kroz emitovanje programa zemlje domaćina putem kabla ili satelita, već i kroz prodaju programa. Naime, evropsko i tržište mnogih zemalja Trećeg sveta, multinacionalnim medijskim kućama nije bilo lako dostupno zbog toga što su tu televizije osnovane prvenstveno kao nekomercijalni javni servisi. Ipak trebalo je popuniti program, a tu je već uvoz bio dozvoljen. Prvi izvor bio je program Sjedinjenih Američkih Država. „Prodaja američkog televizijskog programa u inostranstvu porasla je sa 15 miliona dolara u 1958. na 130 miliona u 1973. godini...Početkom sedamdesetih godina SAD su izvezile dvostruko više sati programa nego sve druge zemlje zajedno” (Herman, Mekčesni 2004: 32).

Od posebnog značaja za razvoj globalnih medija bila je pojava satelita šezdesetih godina XX veka. Po prvi put bilo je moguće trenutno, globalno emitovanje programa. Ljudi širom sveta mogli su uživo da prate šta se dešava na drugom kraju planete. Za neke je to bilo pravo otkrivanje novog sveta. „Sateliti su omogućili zemljama Trećeg sveta da iskoče iz baruštine` u radikalno savremeniji medijski sistem, ali su isto tako predstavljali pretnju da će transnacionalni komercijalni emiteri kontrolisati globalne komunikacije i zaobilazeći domaće vlasti i direktno emitovati program u domove Trećeg sveta” (Herman, Mekčesni 2004: 36). U borbi protiv kulturnog imperijalizma neke države čak zabranjuju svojim građanima da imaju satelitske antene (Iran, Saudijska Arabija, Malezija).

Sedamdesetih godina XX veka upućene su i prve kritike na račun globalnih medija. Dolazile su od Pokreta nesvrstanih zemalja³. Ukazano je na monopol Zapada nad globalnim informacionim sistemom i ulogu transnacionalnih medija u podrivanju nacionalnog suvereniteta. Kritikovana je i dominacija zabavnog programa koji isključivo promovise zapadne vrednosti.

Kritike postoje i danas, a posledica su, pre svega, strepnje da će globalne medijske korporacije ukinuti najvažniji medijski princip, slobodu govora. Rast medijskih giganta, prema Tjurouu (2009: 311-316) dovodi do sužavanja važnih društvenih tema o kojima se govori, ubrzane homogenizacije svetskog društva u interesu komercijalizma, što dovodi do opadanja prisutnosti lokalnih kultura u medijima mnogih zemalja, a dovodi i do ugroženosti demokratskih političkih procesa.

Uprkos kritikama, osamdesete i devedesete godine XX veka donose vrtoglavi uspon globalnih medija. Pošto su u zemljama osnivačima bile sputavane u svom rastu zakonima koji ograničavaju monopol, velike korporacije stvaraju

³ Svrha pokreta osnovanog 1961. godine bila je da osigura nacionalnu nezavisnost, suverenitet, teritorijlni integritet i bezbednost nesvrstanih zemalja u njihovoj borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma i svih oblika strane agresije, okupacije, dominacije, mešanja ili hegemonije, kao i protiv blokovske politike.

svetske imperije koje povezuju novine, izdavačke kuće, filmske studije, televizijske stanice, muzičke kuće i zabavne parkove u celom svetu. Dolazi do velikih integracionih procesa, spajanja i pripajanja velikih medijskih firmi, a uvodi se i praksa zajedničkog ulaganja ili saradnja velikih medija sa regionalnim i lokalnim kućama kroz pojedine medijske projekte. U periodu od 1985. do 2001. godine na globalnom medijskom tržištu obavljeno je više od 50 velikih kupovina, preuzimanja, spajanja ili strateških partnerstava čija je ukupna vrednost 300 milijardi dolara (Vukanović 2004).

Spajanje izdavačke kuće Time sa filmskom i muzičkom producentskom kućom Warnerom i japanskom proizvođačem hardvera Sony Columbia Pictures Entertainment 1990. godine, označava početak velikih spajanja medijskih firmi: Seagram kupuje holivudski studio MCA/Universal, Disney kupuje ABC/Capital Cities, a Westinghouse CBS. Stvoreni su medijski giganti, a procesi koncentracije nastavljaju se i narednih godina. Spajanje Viacom i CBS-a obavljeno je 2000. godine. Time Warner i AOL, najveći svetski internet provajder, spojili su se januara 2000. godine „(...) u fuziji koju svet do tada još nije video“ (Gidens 2003: 479). Godine 2004. spajanjem Vivendijevog segmenta zabave i NBC-ja nastao je NBC Universal, a 2005. godine desilo se još jedno veliko udruživanje Sony Musica s BMG-om u Sony BMG (Kunczik, Zipfel 2006: 250-252). Danas globalnim medijskim tržištem upravlja desetak giganata, igrača iz prve lige⁴, među njima AOL Time Warner, News Corporation, Walt Disney, CBS Corporation, Viacom, Bertelsmann. Većina ovih kompanija posluje sa sedištem u Sjedinjenim Američkim Državama i bavi se poslovima koji pokrivaju celokupnu industriju zabave, uključujući i muziku. I brojna istraživanja govore da su najmoćnije medijske kompanije u svetu američki proizvod. „Koristeći podatke iz 2007. godine o ostvarenim prihodima od oglasa, Zenit optimedija ustanovio je da među trideset vodećih kompanija sedamnaest ima sedišta u SAD, četiri u Japanu, po tri u Francuskoj i Velikoj Britaniji, dve u Nemačkoj i po jedna u Španiji i Italiji“ (Tjurou 2009: 298). Prema ovom istraživanju, američki Time Warner ubedljivo je na prvom mestu sa više od 30 milijardi dolara prihoda godišnje.

Samostalno, ili kroz saradnju sa igračima iz druge i treće lige, ove kompanije privlače publiku širom sveta tako što svoje sadržaje prilagođavaju jezicima i kulturama zemalja u kojima emituju svoj program. „Suočeni s usitnjavanjem medija, osipanjem auditorijuma i potrebom da se isti sadržaji sele iz jednog u drugi medij kako bi se na taj način uvećali prihodi, američki proizvođači i distributeri medijskih materijala okrenuli su se i tržištima izvan Amerike - globalnom tržištu - kao mogućem rešenju problema umanjjenih prihoda“ (Tjurou 2009: 286). Kada govori o distribuciji proizvoda preko medijskih i geografskih granica, misleći na medijske sadržaje koji se neizmenjeni ili prilagođeni koriste u raz-

⁴ Autori Herman i Mekčesni u knjizi *Globalni mediji* (2004) podeli medijskih kompanija dodaju još i drugu i treću ligu. Drugu ligu čini tridesetak velikih kompanija koje popunjavaju regionalna tržišta, a male nacionalne i lokalne firme čine treću ligu. Njihov opstanak često zavisi od saradnje sa kompanijama iz prve lige.

ličitim medijima, Tjurou, pored pokrivanja troškova proizvodnje, navodi još jedan razlog, osvajanje dobrog dela umova publike.

Muzička televizija – MTV

Muzika, kao forma koja najlakše prevazilazi jezička ograničenja, naviše je podložna globalizaciji. U globalnom širenju muzičkih žanrova, a sa njima i popularne kulture, dominiraju Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija. U tome je ključnu ulogu odigrala i američka MTV televizija čiju pojavu Daglas Kelner tumači kao jedan od najvažnijih momenata u istoriji ovog medija (Kelner 2004: 15). Najznačajniji datum u istoriji MTV televizije je 1. avgust 1981. godine. Minut nakon ponoći počelo je emitovanje sada već kultnog kanala rečima: „Dame i gospodo, rokenrol“. Snimak koji je emitovan je montirani snimak misije Apolo 11, na kom astronaut na površinu Meseca postavlja zastavu sa logom MTV-ja. Prvi muzički video prikazan na MTV-ju bio je spot grupe *The Buggles* za pesmu koja je nosila i simboličku poruku Video Killed the Radio Star⁵.

Kao „(...) vodeća zabavna robna marka za mlade u celom svetu” (Tjurou 2009: 289), MTV je deo medijskog giganta iz prve lige, Viacom-a sa sedištem u Sjedinjenim Američkim Državama. Njen obim poslova je širok. „Firma Viacom ostvaruje prihode od 33 odsto od svojih filmskih studija, 33 odsto od muzike, iznajmljivanja video traka i zabavnih parkova, 18 odsto od televizijskog emitovanja i 14 odsto od izdavaštva” (Herman, Mekčesni 2004: 127). Prema istom navodu, posluje sa prihodima od desetak milijardi dolara godišnje. Mreža MTV televizije u svetu sastoji se od niza lokalnih i regionalnih televizija sa različitom pokrivenošću, na različitim jezicima, sa istim, sličnim ili veoma različitim programskim sadržajima. „MTV Networks International obuhvata brendove kao što su MTV, VH1, Nickelodeon, TMF (The Music Factory), Game One, Comedy Central i Viva. Na svetskom nivou, ovi kanali su prisutni u 645 miliona domaćinstava u 164 zemlje, na 34 jezika, putem 165 lokalno uređenih kanala” (Zavago 2012: 54). Program se, u zavisnosti od mogućnosti, u raznim zemljama emituje preko satelitskog ili kablovskog sistema, a u sistemu ove mreže nalaze se i internet stranice koje obično prate većinu televizijskih kanala. Mreža MTV televizija i programa širom sveta grupisana je po kontinetima, regionima i državama: Severna Amerika od 1981. godine, Evropa od 1987. godine, Južna Amerika od 1993. godine, Azija i Pacifik od 1994. godine, Afrika od 2006. godine, Bliski Istok od 2007. godine.

Inače, uključivanje lokalnih sadržaja recept je svih medijskih divova. Rupert Mardok, na čelu kompanije News Corporation⁶, ističe: „Dobitna kombi-

⁵ Video je ubio radio zvezdu.

⁶ Početkom XXI veka News Corporation je u svom sastavu imao oko 800 firmi u više od 50 zemalja širom sveta, a godišnje je beležio promet od oko 20 milijardi dolara. U industriji zabave News Corporation proizvodi filmove, televizijski i radio program, upravlja kablovskim i satelitskim prenosima, štampa novine, magazine i knjige, a deo je i muzičke i marketinške industrije.

nacija je kada se našem internacionalnom programu doda određena količina lokalno proizvedenog sadržaja. U News Corporation lokalizacija igra ključnu ulogu u uspehu naših televizijskih poduhvata u Aziji i Latinskoj Americi” (citirano u Kunczik, Zipfel 2006: 253). Ovu politiku sledi i MTV. Iako je stvorena sa idejom globalne televizije, ubrzo uočava nužnost lokalizacije zarad profita. Evropskom medijskom tržištu je u prvim godinama emitovanja plasiran panregionalni program na engleskom jeziku, što je ovoj radio-difuznoj kompaniji donelo odlične poslovne rezultate i kulturni status širom Evrope. Kao i drugi panevropski emiteri, „(...) i MTV je iskusio da je broj oglašivača zainteresovanih za panevropsku publiku ograničen. Velika većina njih nije mogla sebi da priušti panevropsko oglašavanje ili su im proizvodi bili samo lokalno dostupni ili su, pak, u drugim delovima Evrope imali drugačiji brend. Bilo im je potrebno lokalno oglašavanje“ (Ruk 2011: 47). Pojava jakih nacionalnih konkurenata u vidu televizije MCM u Francuskoj (1989) i nemačke televizije VIVA (1993), dodatno je povećala pritisak na MTV koji je oklevao sa lokalizacijom uspešnog internacionalnog brenda. Suočeni sa gubitkom publike i manjkom profita, MTV je 1996. godine krenuo sa lokalizacijom sadržaja na starom kontinentu. Kompanija počinje da brine o lokalnim ukusima publike. „MTV ističe da oblikuje svoje kanale prema lokalnim ukusima, mešajući nacionalne, regionalne i međunarodne umetnike, zajedno sa lokalno proizvedenim i globalno distribuiranim programima. Tako, na primer, kompanija kaže da njihova filijala za Afriku prikazuje najmanje 30 odsto afričkih muzičkih sadržaja, koji potiču iz cele Afrike, kao i najmanje tri do četiri video-spota afričke muzike na sat“ (Tjurov 2009: 289). Džozef Dominik takođe naglašava da MTV ističe američke rok zvezde, ali i da prepoznaje to da publika u drugim zemljama preferira lokalne talente i lokalni muzički ukus. „MTV-ju Rusija, na primer, se pripisuje lansiranje uspešne karijere grupe Tattoo, dve tinejdžerke koje su bile izuzetno popularne u istočnoj Evropi. MTV Australija je popularizovala grupu Delta Goodrem. Nemuzički sadržaji takođe su prilagođeni lokalnoj publici. Američki program Pimp my ride⁷, u Nemačkoj je postao Pimp my bicycle⁸. MTV Brazil je prikazivao emisiju Rockgol, kroz koju je odigrano niz fudbalskih mečeva između lokalnih rok zvezda i operativaca iz muzičke industrije. MTV Indonezija u svom programu poziva muslimane na molitvu nekoliko puta u toku dana“ (Dominick 2007: 395). Izuzetak nije ni MTV u Srbiji.

⁷ Emisija posvećena restajlingu i poboljšanju performansi automobila.

⁸ Emisija posvećena restajlingu bicikla.

Studija slučaja – MTV Srbija

Slika 1. Logotip MTV Srbija

Lokalni program za zemlje bivše Jugoslavije, pod nazivom MTV Adria, počeo je sa emitovanjem 2005. godine. Do uže lokalizacije dolazi 2009. godine kada se stvaraju zasebni programi za Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju. Napravljen je novi grafički izgled svakog pojedinačno, osmišljene različite verzije programa, kao i reklame na jeziku određenog tržišta. Sve sa ciljem da se osigura veća marketinška prilagodljivost, kako korisnicima, tako i oglašivačima, nudeći na taj način efikasniji i relevantniji marketing.⁹

Sadržaji na srpskom jeziku emituju se od samog osnivanja balkanske mreže. Prema navodima Sanje Milovanović, koordinatora za marketing i komunikacije u MTV Srbija¹⁰, MTV Adria je od osnivanja emitovala program na nekoliko jezika, zbog čega je, u početku, imala voditelje iz svih zemalja regiona. Milovanovićeve, takođe, napominje da kompanija posluje na teritoriji Balkana i da ima kancelarije u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani koje međusobno saraduju, i da su svi jezici zastupljeni u programu. Emisije koje se povremeno realizuju u formi projekata rade se na lokalnom jeziku zavisno od toga gde se snimaju. Na primer, emisija *Zagrebavanje* snimljena je u Zagrebu, *Red Bull MC Battle* snimana je u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, dok je emisija *MTV Reporter* koja je trajala dve sezone, snimana isključivo u Srbiji.

Kako navode u MTV-ju Srbija, striktno određenje lokalnog sadržaja ne postoji. Emitovanje emisija lokalnog tipa isključivo zavisi od budžeta i sponzora koji su zainteresovani za finansiranje, pa je zbog toga najveći broj emisija strane produkcije. Tokom marta 2013. godine, u programskoj shemi MTV Srbija, emitovane su dve emisije lokalne produkcije. MTV premijera, u okviru koje se od 2009. godine, svakog ponedeljka od 20 časova, premijerno emituje novi spot nekog regionalnog izvođača. Prema rečima Milovanovićeve, ova emisija predstavlja jednu od najznačajnijih inicijativa kojom se promovišu i podržavaju regionalni bendovi. To se postiže kroz promotivne aktivnosti i velikim brojem emitovanja tog spota u toku nedelje. Druga lokalno realizovana emisija je MTV Ex-

⁹ Dostupno na: <http://mtv.rs/info/o-nama> (Posećeno 05.05.2013. godine).

¹⁰ Za potrebe pisanja rada, autori su sa Sanjom Milovanović razgovarali tokom marta 2013. godine.

press. Radi se o kratkoj formi u kojoj domaći izvođači izvode mini koncert od svoje tri pesme izvedene u akustičnom aranžmanu na nekom neočekivanom mestu poput parka, autobusa, trgova, dečijih igraonica. Pored ove dve, MTV je u regionu bivše Jugoslavije producirao i sledeće emisije koje su trajale jednu ili više sezona: *Ukus Poznatih*, *MTV Takeover*, *MTV Hitorama*, *MTV Reporteri*, *Red Bull MC Battle*, *Zagrebavanje*.

Kada je reč o muzici izvođača sa prostora bivše Jugoslavije, ona zauzima 20 do 30 odsto muzičkog sadržaja MTV Srbija. To je u skladu sa novim programskim pristupom na Balkanu koji podrazumeva fokusiranje na „M“ u imenu MTV, na muziku. MTV pokušava da obezbedi podršku za prikazivanje svih spotova iz svake zemlje u regionu, omogućavajući mladim umetnicima stabilan kontakt sa publikom, kako u njihovim sopstvenim zemljama tako i u okviru celog novog regionalnog sistema.¹¹ Pored MTV premijere, regionalni izvođači promovisu se i kroz top listu pod nazivom *Domaćica* u kojoj se emituje 20 najboljih video spotova iz Adria regije prema glasovima publike na sajtu MTV-ja. Na internet portalu omogućeno je i besplatno preuzimanje albuma regionalnih izvođača, što menadžment takođe izdvaja kao značajan vid promocije.

Razvijenom mrežom, MTV televizija ima ogroman uticaj na mlade širom sveta i na lak način može da dođe sa njima u kontakt. MTV se trudi da osluškuje potrebe mladih, odnosno svog tržišta, i pokušava da konstantno bude atraktivan i nov, trudeći se da prezentuje upravo ono što mladi misle i prateći sva aktuelna dešavanja koja se njih tiču. Mladi su osnovna vodilja pri formiranju programske sheme MTV-ja u Srbiji. Zbog takvog usmerenja, MTV možemo svrstati u Narrowcasting kanale.¹² Sanja Milovanović naglašava da je MTV najveći globalni program za mlade, i da je muzika značajna komponenta u njihovom programu. Kao i druge komercijalne televizije, i MTV se rukovodi istraživanjem tržišta i rejtinga, koji igraju važnu ulogu u tome šta će se prikazivati gledaocima.

Veoma bitan deo programa ove televizije, i sastavni deo njenih promotivnih aktivnosti, vezan je direktno za popularizaciju društvenog angažovanja oko raznih problema od značaja za mlade. Oblasti za koje se MTV konkretno zalaže su borba protiv upotrebe oružja i širenja kriminala, protiv svih oblika diskriminacije, protiv upotreba droga i alkohola, za poboljšanje obrazovanja, zdravstvene zaštite, zaštitu prirode, za slobodu veroispovesti, za zaštitu ljudskih prava, za bolji kvalitet seksualnog života mladih, za političko angažovanje, za pomoć gladnima i bolesnima i za antiratno angažovanje. Jedna od takvih emisija je i *MTV Reporteri* koja ukazuje na probleme lokalnog stanovništva¹³. Ovakva te-

¹¹ Dostupno na: <http://mtv.rs/info/o-nama> (Posećeno 05.05.2013. godine).

¹² Narrowcasting – emitovanje programa za gledaoce sa specifičnim interesovanjima, nasuprot tradicionalnom konceptu radiodifuzije Broadcasting, koji podrazumeva isti program za svakog gledaoca.

¹³ Kroz ovu emisiju, mladi ljudi u Srbiji imali su priliku da, uz pomoć iskusnih novinara poput Danice Vučenić, Ljubice Gojgić, Dušana Teleskovića i drugih, realizuju TV paket kojim bi ukazali na probleme u svom gradu. Neki prilozima su inicirali akcije lokalnih vlasti. Posle jednog od njih, izgrađena je zdravstvena ambulanta u zrenjaninskom

žnja MTV-a, da podstakne slobodne misli i akcije mladih širom sveta, predmet je kritika onih koji i ovo vide kao imperijalizam i širenje američkog načina razmišljanja. Sve ove aktivnosti i kampanje koje MTV preduzima mogu se okarakterisati kao pokušaj da se deluje na javnost. Kako je funkcionisanje celog medijskog sistema MTV-a direktno vezano za profit, promovisanje ovakvih tema može da se razume i kao način da se privuku određene grupe koje su zainteresovane za ova pitanja.

U skladu sa idejama globalne misije, MTV neguje i društveno odgovorno poslovanje¹⁴ u Srbiji. Sanja Milovanović u ovoj oblasti ističe MTV B Good kampanju putem koje su mladi povezivani sa humanitarnim organizacijama, potom podržavanje MTV Exit fondacije koja se zalaže za sprečavanje trgovine ljudima. Takođe, ovaj kanal pružio je i medijsku podršku mnogim akcijama, a neke od njih su: Bitka za bebe (Fondacija B92), Srce za decu (Blic), Očistimo Srbiju (Vlada Republike Srbije), Stvarno važno (Fondacija Ana i Vlade Divac). Pored humanitarnih aktivnosti, MTV Srbija ima i važnu ulogu u organizaciji koncertnih i festivalskih dešavanja u regionu, čime doprinosi kvalitetu društvenog i kulturnog života. Prema rečima Nikole Jovanovića, menadžera za talente i muziku u MTV Srbija¹⁵, ova kompanija je od dolaska na balkansko tržište saradivala sa gotovo svim regionalnim koncertnim promoterima, podržala veliki broj koncerata i muzičkih festivala, poput novosadskog festivala *Exit* i festivala *Terraneo* u Osijeku.

Kako navodi Iris Zavago, MTV je vremenom „(...) postajao samo brend, dok je uloga muzičkog kanala bleedela“ (Zavago 2012: 56). Muzika prelazi u drugi plan u odnosu na promociju emisija zabavnog tipa. Najveći ideo u programu MTV Srbija čine upravo ovakve, nemuzičke emisije koje su, uglavnom, strane produkcije. Popularne emisije koje su proizvedene za globalnu MTV mrežu, zauzimaju značajan deo programa i u MTV Adria regionu. Upravo se preko ovih programa promoviše popularna, globalna kultura u čitavom svetu. Nove generacije mladih za ovu televiziju upravo vezuju ovakve vrste programa, za razliku od osamdesetih i devedesetih godina kada su u programu dominirali muzički video-spotovi. Kako navodi komunikolog Stiv Džouns, razlog za ovakvu promenu je „(...) potreba da se zadrži publika na period duži od onog koji bi mu obezbedilo emitovanje muzičkih spotova 24 sata dnevno“ (Jones, prema Zavago 2012: 63). Programi koji se uglavnom zasnivaju na konfliktnim situacijama među akterima, pored gledanosti, emiterima su pogodni zbog jeftine proizvodnje, i ono što je najvažnije, ostvaruju najveću marketinšku dobit.

naselju Zeleno polje. Izvor: <http://mtv.rs/tv/mtv-reporteri/emisija-mtv-reporteri-dala--doprinos-izgradnji-ambulante-u-zrenjaninu> (Posećeno 05.05.2013).

¹⁴ Način upravljanja kompanijom koji, pored privrednog rasta, omogućava i rast i razvoj društva.

¹⁵ Za potrebe pisanja rada, autori su sa Nikolom Jovanović razgovarali tokom marta 2013. godine.

Zaključak

MTV televizija već tri decenije važi za medij koji promoviše popularnu muziku, ali i popularnu kulturu kroz različite programe. Kada se pojavila, ova televizija značajno je promenila muzičku industriju i pokazala ogroman uticaj na popularnu kulturu i na mlade širom sveta. Moć ovog kanala leži u njegovoj gledanosti i popularnosti. Upravo zbog širenja američke popularne kulture, uključujući muziku, stil, jezik, verovanja i ponašanja na ostatak sveta, MTV je često kritikovan. Imajući u vidu veliki broj kanala i gledanost MTV-a u svetu, ali i to da na svakom od njih dominira sadržaj koji nije lokalne produkcije, i da dolazi najčešće iz Sjedinjenih Američkih Država, jasno je da Zapad dominira svojim kulturnim proizvodima. Ovo potvrđuje i činjenica da ne postoji takav medijski div na drugom kraju planete koji svoju muziku plasira američkoj, ali i drugoj publici Zapada. Uprkos ovoj činjenici, optimisti veruju da lokalna kultura može biti očuvana. „Mada su moć i širina globalnih medija nepobitni, u svim zemljama postoje snage koje mogu da uspore prodor medija i oblikuju karakter medijskih proizvoda u pravcu boljeg odražavanja lokalne tradicije i kulture. Religija, tradicija i običaji predstavljaju jaku kočnicu globalizacije medija. Lokalni propisi i domaće medijske institucije takođe mogu odigrati važnu ulogu u smanjivanju uticaja globalnih medija“ (Gidens 2003: 483). Koliko će neka zemlja ostati „svoja“ i odupreti se uticaju globalizacije zavisi od veličine i snage te zemlje, od opšte ekonomske i političke situacije, stabilnosti i koherentnosti domaće kulture.

Kada je o Srbiji reč, udeo domaće produkcije do 30 odsto na lokalnom MTV kanalu nije zanemarljiv. Očuvanju lokalne kulture doprinosi emitovanje muzike regionalnih izvođača i emisija koje pokrivaju kulturna dešavanja u regionu. Ono što predstavlja opasnost jeste pogoršanje ekonomske situacije u zemlji, a po rečima Sanje Milovanović, koordinatora za marketing i komunikacije u MTV Srbija, emitovanje emisija lokalnog tipa isključivo zavisi od budžeta i sponzora koji su zainteresovani za finansiranje. Manje novca vodi ka povećanju sadržaja strane produkcije, sadržaja koji uglavnom dolazi sa Zapada. To olakšava kulturnu globalizaciju, ali i činjenica da veliki medijski divovi, kakav je i Viacom, neprestano kupuju i preuzimaju kontrolu nad manjim lokalnim muzičkim kanalima. Imajući u vidu i svakodnevnih tehnološki napredak, digitalizaciju televizije i njenu sinergiju sa internetom, čini se da medijskoj globalizaciji za sada ništa ne stoji na putu.

Literatura

- Baba 2004: H. Baba, *Smeštanje kulture*, Beograd: Beogradski krug.
Brigs, Berk 2006: A. Brigs, P. Berk, *Društvena istorija medija*, Beograd: Clio.
Dominik 2007: J. Dominick, *The Dynamics of Mass Communication – Media in the Digital Age*, New York: McGraw-Hill.
Gidens 2003: E. Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.
Hardt, Negri 2003: M. Hardt, A. Negri, *Imperij*, Zagreb: Arkzin i Past Forward.

- Held 1999: D. Held, et al., *Global transformations: Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity.
- Herman, Mekčesni 2004: E. Herman, R. Mekčesni, *Globalni mediji*, Beograd: Clio.
- Kelner 2004: D. Kelner, *Medijska kultura*, Beograd: Clio.
- Kuncik, Zipfel 2006: M. Kunczik, A. Zipfel, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
- MekKvin 2000: D. Mek Kvin, *Televizija*, Beograd: Clio.
- Mekluan 1973: M. Mekluan, *Gutenbergova galaksija: nastajanje tipografskog čoveka*, Beograd: Nolit.
- Nandi 2005: A. Nandy, *Imperialism – Theory of Future*, in *Cultural Imperialism*, Hamm, B. and Smandych, R. (eds.), Canada: Broadview Press.
- Novakoski 2005: P. Novakoski, *Transnacionalizam i globalizam*, Teme 4, Niš: Univerzitet u Nišu.
- Pečujlić 2003: M. Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, u: Vučinić, M. (ur), *Aspekti globalizacije*, Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Ricer 2004 : G. Ritzer, *Globalization of Nothing*, Thousand Oaks: Pinge Forge Press.
- Robertson 1992: R. Robertson, *Globalization: Social Theory and Global Culture*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Šiler 2001: I. Schiller, *Not Yet the Post-Imperialis Era*, Media and Cultural Studies, Blackwell.
- Tjurou 2009: Dž. Tjurou, *Mediji danas: Uvod u masovne komunikacije I*, Beograd: Clio.
- Vukanović 2004: Z. Vukanović, *Uticaj medijske globalizacije i organizacione kulture na strateški menadžment CNN-a*, Podgorica: Oktoih.
- Zavago 2012: I. Zavago, *MTV misli loklano, deluje globalno*, CM – časopis za upravljanje komuniciranjem, broj 25, 45-67. Novi Sad, Beograd: Centar za usmeravanje komunikacija, Fakultet političkih nauka.

Internet izvori

<http://mtv.rs/info/o-nama> (05.05.2013)

<http://mtv.rs/tv/mtv-reporteri/emisija-mtv-reporteri-dala-doprinos-izgradnji-ambulante-u-zrenjaninu> (05.05.2013)

МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ КАО ДИО ОБРАЗОВАЊА У ДОБУ ГЛОБАЛНО УМРЕЖЕНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Увод

Термин медијска писменост релативно је кратко у употреби – од седамдесетих година 20. вијека. Значење овог појма од настанка до данас знатно је еволуирало. Према дефиницији, која је установљена на Првој конференцији о медијској писмености 1992. године, медијска писменост представља способност приступа, анализе, вредновања и слања порука посредством медија. Потер је дефинише као „скуп гледишта које у кориштењу медија активно примењујемо да бисмо протумачили значење порука које примамо“ (Потер 2011: 47). Концепт медијске писмености утврђен је *Декларацијом о медијском образовању (Declaration of Media Education)*, која је потписана 1982. године. Основна идеја концепта подразумева комуникацијска права која проистичу из основних људских права (Потер 2011). Међутим, медијска писменост је сталан процес и њен концепт се временом мијења, допуњује и усавршава у складу са развојем нових технологија и медија.¹

* drrasevic@gmail.com

¹ „Осим технолошког медијског описмењавања, савремени концепт медијске писмености садржи и следећа начела:

1. *Није довољно у процес учења укључити само најновије медије.* Дигитализација је само део медијске писмености. Медијска писменост значи учити о свим медијима, новинама, радију, телевизији, познавати њихову историју, продукцијска и економска начела функционисања, ко поседује и контролише медије, каква је концентрација медијског власништва и њене последице – концентрација друштвене моћи, осиромашење и концентрација садржаја итд.

2. *Медији нису ни штетни ни корисни*, а могу бити и једно и друго. Иако се јавност често бави опасном и штетном страном медија, претераним насиљем, - порнографијом, стереотипима, сензационализмом, медији могу бити и користан извор забаве и информација. Оба начина утичу на друштвену социјализацију и обликовање индентитета деце и одраслих особа, па и националних индентитета.

3. *Родитељима и наставницима треба медијска писменост како би в- аспитали децу и правилно их одгајили.* Медији имају важну улогу у животу деце и породице.

4. *Медијска писменост, осим рефлексивног нивоа, потстиче продуктивни ниво.* Деци је важно омогућити рад с медијима, у школи или код куће, омогућити им практично разумевање медијске занатске, економске и продукцијске политике.

Када је особа медијски писмена, она је и освијешћена, способна да анализира, тумачи и правилно користи медије и њихов садржај. То је веома важно у 21. вијеку, вијеку моћне информационе технологије и феномена вишка информација. У добу глобално умрежене комуникације, медијске свеprisутности, медијско образовање је неопходно.

Развој медијског образовања

Идеја о медијском образовању јавила се паралелно са појавом нових медија, посебно са све већом популарношћу филма и телевизије 50-их и 60-их година 20. вијека. Родитељи, наставници, били су забринуте да нови медијски садржај може негативно утицати на дјецу и омладину и настојали су да их заштите. Одржано је неколико конференција о тој теми које је спонзорисао Унеско. У појединим земљама није само то био разлог за заступање медијске писмености. Национални разлози, борба против медијског империјализма², такође су утицали на промовисање медијске писмености. Медијско образовање се, тако, појавило у школама у Шкотској, Канади, Латинској Америци. Шездесетих година 20. вијека медијско образовање било је усмјерено на примаоца медијске поруке са циљем разумне употребе медија. Касније, 70-их година, акценат је био на медијима као средству за образовање. Тада су почели да се емитују образовни програми помоћу којих су гледаоци/слушаоци могли нешто корисно да науче.

Ипак, медијско образовање још није инкорпорирано у образовни систем у свим земљама. У којима јесте, оно се на националном нивоу различито тумачи и спроводи, јер не постоји јединствен образац за медијско описмењавање. Важно је да се медијско образовање реализује на било којем образовном нивоу, јер је такво друштво у великој предности у односу на друштво које то не чини. С обзиром на моћ нових медија, њихову дјелатност, број свакодневних информација, медијска писменост је неопходна сваком грађанину. У Босни и Херцеговини медијска писменост није уведена у образовни систем. Није довољно изучавање информатике, јер информатичка писменост је само предуслов за медијску писменост, као и за информациону. Да бисмо знали, прије свега, користити нове медије (њихова онлајн издања и интернет), морамо бити информатички писмени.

Финци су први увели медијско образовање у образовни систем 70-их година 20. вијека, а 1982. године деветнаест земаља потписало је Уне-

5. Државе су у својим медијским, културним и образовним политикама дужне поштовати Конвенцију УН-а о правима дјетета. Такође позване су да - поштују и примењују међународне препоруке и декларације које, на темељу истраживања медија и медијског утицаја, предлажу најбоља законска решења и потстичу међународну сарадњу и образовну политику која ће отворити пут медијском описмењавању на свим образовним нивоима“ (Кнежевић 2008: 85-110).

² У Шкотској је отпор медијском империјализму Енглеске резултирао увођењем медијског образовања у школе.

ско-ву Декларацију о медијско образовању у Њемачкој. Овом декларацијом земље потписнице су се обавезале да ће увести медијско образовање у школске програме од предшколског до универзитетског нивоа, укључујући медијско образовање одраслих. Након Декларације, број земаља које су увеле медијско образовање у школске програме, стално се повећавао. Након међународне конференције у Бечу 1999. године *Образовање за медије и дигитално доба (Education for the Media and the Digital Age)*, коју је организовало *Аустријско федерално министарство образовања и културе* у сарадњи са Унеском, 33 државе из различитих дијелова свијета увеле су медијско образовање у своје образовне програме (Кнежевић 2008).

Разлике између медијске писмености и медијског образовања

Неки медијски стручњаци праве разлику између медијске писмености и медијског образовања, а неки их поистовјећују.

На примјер, Џејн Талим (2011) сматра да медијска писменост представља способност да се прегледају и анализирају поруке које нам продају сваки дан са циљем да нас информишу и забављају. То је, заправо, способност да се критичке вјештине размишљања користе за тумачење порука свих медија. Ради се о томе да корисник зна да постави релевантно питање о садржају медијске поруке и да примијети оно што недостаје. Такође, медијски писмени грађани би требало да знају и шта се крије иза неке медијске куће, који су њени основни мотиви: новац, вриједности или власништво и да буду свјесни како ови фактори утичу на садржај медија.

За разлику од медијске писмености, медијско образовање подстиче активнији и аналитичнији приступ у свијет медија: коме је порука намијењена, ко жели да придобије публику и зашто, из чије перспективе је одређена прича казана, ко је шта рекао, а ко није, које стратегије се користе за придобијање пажње, а које не.

У нашем свијету мултитаскинга, комерцијализма, глобализације и интерактивности, медијско образовање не нуди одговоре већ нас учи да постављамо права питања. Резултат је доживотно оспособљавање ученика и грађана. Дакле, медијски смо писмени, када смо медијски образовани. Медијско образовање је, заправо, процес до медијске писмености (Талим 2011).

Неки аутори, насупрот, сматрају да је медијска писменост општи термин који у себе укључује све оно што је блиско медијској дјелатности. Тако, Елизабет Томан говори о три фазе медијске писмености које чине један континуум који доводи до овладавања медијима.

Прва фаза је када гледалац једноставно постаје свјестан важности управљања медијима, то јест, прављења избора и смањења времена проведеног испред ТВ-а, видеа, електронских игара, филмова и различитих облика штампаних медија.

Друга фаза је учење специфичних вјештина критичког анализирања и тумачења шта је у оквиру неке медијске поруке, како је конструисана и шта је то што је можда изостављено. Вјештине критичког прегледа најбоље се уче кроз питања заснована на часовима интерактивних групних активности, као и креирањем и производњом сопствених медијских порука.

Трећа фаза иде иза поменутих оквира медијске поруке и истражује дубље проблеме. У овој фази испитује се ко креира медијски садржај и за коју сврху? Ко добија профит? Ко губи? А ко о томе одлучује? Ова фаза друштвене, политичке и економске анализе открива како различити фактори у друштву доприносе значењу наших медијских искустава и како медији покрећу нашу глобалну економију потрошача.

Иако телевизија као електронски медиј може изгледати као најубједљивији разлог за промоцију медијске писмености у савременом друштву, принципи и пракса медијске писмености важе за све медије (Гоман 1995).

Када су у питању медијске студије, њих свакако треба одвојити од медијског образовања и медијске писмености. Наставници из области медија често користе термине *медијско образовање*, *медијске студије* и *медијска писменост* скоро као синониме. Крис Ворсноп се залаже за то да се користи термин *медијско образовање* као широк опис свега што се дешава у медијски оријентисаним часовима, без обзира да ли је предмет енглески, историја, географија или наука, јер он сматра да се може много научити о медијима у свим тим областима. *Медијске студије* представљају курсеве или јединице за проучавање медија које организује школа или наставници.

Медијска писменост је резултат који се очекује од рада у медијском образовању или медијским студијама. Што више научимо о медијима и путем медија, више смо медијски писмени. Медијска писменост представља вјештину доживљавања, тумачење/анализу и израду медијских производа (Ворсноп 1994).

Не треба заборавити да се, када говоримо о писмености сада, она много разликује од писмености у прошлости. Традиционална дефиниција писмености, када је штампа била врховни медијски формат, подразумијева-ла је могућност да се декодира, разумије и комуницира путем штампе. Али, свијет је еволуирао и штампа више није доминантан медиј. Ту улогу су узурпирали електронски медији. Морин Барон тврди да би читали и писали данас, људи морају да буду у стању да:

- декодирају, разумију, оцјењују све облике медија;
- читају, оцјењују и креирају текст, слике и звукове, или било коју комбинацију ових елемената.

Другим ријечима, појединци морају посједовати медијску писменост као примарну писменост, нумеричку писменост и технолошку писменост (Барон 2011).

Дакле, медијска писменост је квалитет који се може постићи, док је медијско образовање процес, који се може развити и развијати.

„Медијска писменост је критичко разумијевање медија. То подразумева испитивање технике, технологије и институција укључених у производњу медија; бити у стању да се критички анализирају медијске поруке и препозна улога публике у стварању значења тих порука“ (Shepherd 1993: 11).

У сваком случају, медијска писменост помаже грађанима да лакше, брже и квалитетније користе савремене медије. На тај начин и они могу постати активни учесници у креирању медијског садржаја, а не само посматрачи који некритички примају медијски садржај. На сличан начин медијску писменост тумачи и Вали Боуен:

„Медијска писменост настоји да омогући грађанима да трансформишу свој пасивни однос према медијима у активни, критички ангажман – да препознају традиционалне вриједности у приватизованој, комерцијалној медијској култури, као и да проналађу нове начине говора и дискурса“ (Боуен 1996: 23).

Дакле, медијско образовање је само процес путем којег појединац стиче медијску писменост. Нужан је процес медијског образовања да би се стекла медијска писменост, односно вјештине медијске писмености. Од квалитета медијског образовања зависи и коначни ниво медијске писмености.

Четири модела медијског образовања

Медијско образовање може се развијати као дио формалног образовног система или као дио неформалног образовања у локалној заједници. У већини земаља медијско образовање је дио формалног школског система. У школско образовање укључује се на различите начине. Лен Мастермен, идејни творац медијског образовања у Великој Британији, препознаје четири темељна модела у европским образовним системима:

1. Медијска едукација као специјализован предмет

Један од начина увођења медијског образовања у образовне институције је увођење самосталног обавезног или изборног предмета у оквиру којег се изучава медијска дјелатност (као што је случај у Словенији). Тешко је припремити план учења за такав предмет, јер је медијска дјелатност веома обимна. Лен Мастермен закључује да је најчешће рјешење склоп више различитих дијелова и тема. Тако, наставници из области медија програма најчешће дијеле, према врсти и настанку медија, на дио који објашњава дјеловање телевизије, дио који објашњава дјеловање радија, дио који је посвећен штампи итд. Према мишљењу Лен Мастермена бољи је сљедећи облик:

- *Теоретски оквир који ученицима и учитељима омогућава јасну слику медијског разноликог подручја,*
- *Темељни концепти и начела,*
- *Карактеристичан начин и методе истраживања.*

2. *Медијска едукација која се проучава као дио постојећег предмета, обично матерњег језика*

Најчешћи облик укључивања медијског образовања у школске програме јесте изучавање медија у оквиру неког предмета, најчешће матерњег језика. Језик има кључно значење за учеников интелектуални, социјални и емоционални раст. У прилог томе свједочи чињеница да је у канадској покрајини Онтарио медијско образовање, према школском законодавству, саставни дио учења енглеског језика. Ипак, наставници матерњег језика медијске текстове тумаче као литерарне и због тога је услов за квалитетну наставу о медијима знање медијске анализе. Учење језика и књижевности требало би се проширити и обогатити поглављима о медијском језику, облицима нарације у популарним медијима и техникама увјеравања у медијима. Ученици би вјежбали самостално писање текста прилагођеног врсти медија.

3. *Поједини сегменти медијског образовања могу бити укључени у различите предмете, на примјер, учење језика, историје, географије итд.*

За cjеловит приступ медијском образовању важно је његово укључење у програм учења свих предмета који су на било који начин у вези са медијима или користе технологију масовних медија. Ако се учитељи користе медијима током наставе, они морају увести и критички однос према посредованом медијском садржају. Овакви примјери укључивања медијског образовања постоје у финском и норвешком образовном систему.

4. *Медијска едукација као слободна активност*

Примјер оваквог облика укључивања медијског образовања у школску сатницу су разни курсеви и радионице у оквиру школе у слободно вријеме. Тада ученици имају прилику да кроз креативне радионице науче много о медијској дјелатности (Кнежевић 2008: 93, 94).

Наравно, сада се поставља питање који је од ових модела укључивања медијског образовања у образовни систем најбољи. До сада се ниједан модел није показао доминантно ефикаснији у односу на друге, те се стога препоручује спровођење медијске едукације у што више модела. То би требало да да најбоље резултате. Увођење медијског образовања као самосталног предмета, свакако, има своје предности. Тада се у оквиру једног предмета могу обухватити све медијске дјелатности и наставници се посвећују само тој материји, имају више и простора и времена за рад са ученицима. Такав начин учења о медијима још је квалитетнији уколико постоје одговарајуће просторије и опрема за овај предмет. Све то је потребно како би предмет имао одговарајући статус и сталну присутност у школи. То осигурава континуитет подучавања, дугорочан развој предмета и нове генерације медијски писмене.

Ипак, упркос свим наведеним аргументима у корист модела специјализованог самосталног предмета медијског образовања, његово дјеловање неће имати позитивне ефекте уколико у склопу подучавања других предмета буде дискредитовано.

Међутим, већина школских система је затворена и тешко прихватају промјене, поготово увођење потпуно нових предмета па медијско образовање најчешће укључују у програм неког већ постојећег предмета. У таквим ситуацијама материја медијског образовања подређена је предмету у оквиру којег се изучава и не може се квалитетно изучавати. Такђе, тада је ограничено и изучавање традиционалног предмета.

За успјешно медијско образовање важно је да се у школском систему развије што више модела који дјелују повезано и који се међусобно допуњавају. То би значило да постоји самосталан предмет медијско образовање, али да га и наставници других предмета подржавају и истичу његову важност и да постоје креативне радионице у склопу којих ученици могу практично да примјењују стечена знања.

Што се тиче укључености медијског образовања у школске системе, разлике су видљиве и зависи од развијености државе, спремности школског система да прихвати промјене, свјесности о значају овог предмета и жеље и ентузијазма учитеља да медијско образовање спроведу у дјело.

С обзиром на то, државе можемо подијелити у три групе:

- укљученост медијског образовања у школску сатницу,
- минимална укљученост медијског образовања у школску сатницу и
- непостојање медијског образовања у школским програмима.

У прву групу спадају државе које су успјешно интегрисале медијско образовање у школски систем. Према постојећој литератури то су: Аустралија, Данска, Финска, Канада, Мађарска, Њемачка, Норвешка, Ирска, Словенија, Шведска и Велика Британија. Ове државе су медијско образовање инкорпорирале у различите предмете, као изборни или као обавезни предмет. У овим земљама школска политика позитивно се односи према медијском образовању. У неким од њих, нпр. Великој Британији, медијско образовање је чак дио завршног испита. Такође, организовано је и образовање наставника. У већини тих држава постоји и удружење учитеља медијског образовања.

У другу групу држава можемо убројати: Аустрију, Хрватску, Италију, Холандију и САД. У овим земљама настава медијског образовања зависи од спремности и мотивације појединих учитеља, као и од подршке институција. Проблем је углавном финансијске природе, јер образовни систем није препознао значај медијског образовања и не даје већу финансијску подршку.

У трећој групи су државе у којима је медијско образовање лоше или сасвим неразвијено. На примјер, медијско образовање у Грчкој уопште не постоји. И руски школски систем нема медијско образовање. У Шпанији је недавно уведено у школске програме, али због недостатка градива и кризе школског система, не спроводи се како би требало. У Швајцарској, гдје школски систем није централизован, поједини кантони га сами дефинишу и уводе у наставу. Нажалост, Босна и Херцеговина спада у ову групу земаља, као и остале земље које се не налазе у већ поменутих групама.

Пет кључних концепата медијске писмености

Да би се што боље разумјела конструкција медијске поруке и да би се она што боље деконструисала, амерички Центар за медијску писменост развио је пет кључних концепата и кључних питања медијске писмености, као и пет питања за усмјеравање дјеце.

Кључни концепти су:

1. „Све медијске поруке су конструисане.
2. Медијске поруке су конструисане тако да користе креативни језик са властитим правилима.
3. Различити људи другачије доживљавају исту медијску поруку.
4. Медији имају одређене вриједности и уграђене ставове.
5. Већина медијских порука је организована како би оствариле профит и/или моћ“ (Jolls 2008: 24).

Кључна питања гласе:

1. „Ко је креирао медијску поруку?
2. Које креативне технике се користе за привлачење пажње?
3. Како различити људи могу различито разумјети једну поруку?
4. Које вриједности, начин живота и ставови су заступљени или изостављени из поруке?
5. Зашто је порука послата?“ (Jolls 2008: 24).

Питања за усмјеравање дјеце:

1. „Шта производим? Како да то саставим?
2. Каковог је изгледа, звука и какав осјећај изазива? Шта ми се свиђа, а шта не свиђа код овога?
3. За кога желим да ово добије? Шта би други људи могли мислити и осјећати о овоме?
4. Које од ових ставова дијелим, о томе како људи живе и вјерују? Јесам ли изоставио некога или нешто?
5. Шта говорим? Шта продајем?“ (Jolls 2008: 26).

У америчком друштву приступ познавању садржаја вреднује се као оскудан, а он је заправо веома богат. Вјештине и познавање процеса, као и разумијевање садржаја, нису именоване и изучаване у америчким школама током година, али је, с обзиром на технолошку револуцију у глобалном селу, приступ водичима за медијско образовање одраслих био доступан. Због данашње свеприсутности медија, дјеца више него икада раније требају интерне оквире и процесне вјештине, како би се успјешно сналазили у свијету медија и информација (Jolls 2008). „Ово не значи да је познавање садржаја неважно, напротив, али процесне вјештине у глобалном селу потребне су као кључни алат којим се стиче и користи познавање садржаја. Ово значи да се процесне вјештине требају вредновати, артикулисати и изучавати систематски. Циљ подучавања дјеце о начину рјешавања проблема треба би-

ти утемељен на процесу анализе базиране на властитим вриједностима“ (Jolls 2008: 28).

Деконструкцијом медијских порука помоћу пет кључних питања, медијски садржај може се лакше схватити и разумјети и искористити на најбољи начин. То је посебно важно за дјецу и зато треба што раније код дјеце развијати вјештине медијске писмености прилагођене њиховом узрасту.

Истраживање

Резултати истраживања у овом раду су дио резултата научне монографије *Интернет култура дјеце и младих у Републици Српској* (2012) настале у оквиру пројекта Факултета политичких наука Бања Лука, под називом *Медијска писменост, проширење компетенција писмености и одбрана од вишка информација*.

Узорак истраживања (број испитаника): 822 (четири основне, четири средње школе на подручју Бање Луке), 63,9% женског пола и 36,1% мушког пола. Популација обухваћена овим истраживањем рођена је у периоду од 1991. до 2000. године. Прикупљање података рађено је током априла и маја 2011. године.

Основна хипотеза истраживања јесте да се медијска писменост развија на нашим просторима, али неуједначено у појединим својим сегментима. Стога хипотеза овог рада гласи: ученици имају развијен ниво информатичке писмености, али не и вјештине медијске писмености за кориштење, деконструкцију и критички приступ медијском садржају.

Методи који су кориштени за истраживање су сервеј метода и утемељење теорије на пракси, док су кориштене технике: анкетање, скалирање и интервјуисање.

Резултати истраживања

Табела 1: *Кориштење опције за напредно претраживање*

Да ли користиш опцију напредног претраживања?		
	f	%
да	94	11.4
не	708	86.1
Укупно	802	97.6
Неважећи одговори	20	2.4
Укупно	822	100.0

Овај резултат нам показује да врло мали број испитаника, свега 11,4 %, користи опцију за напредно претраживање. То говори о недовољно развијеној информатичкој писмености која је дио медијске писмености и која је неопходна за квалитетан приступ и кориштење онлајн медија.

Табела 2: *Кориштење веб страница на интернету*

Колико веб страница у просјеку посјећујеш на интернету?		
	f	%
До 5 седмично	331	40.3
До 10 седмично	205	24.9
Више од 10	263	32.0
Укупно	799	97.2
Неважећи одговори	23	2.8
Укупно	822	100.0

Као што се види у Табели, није занемарљив број испитаника који користе више од десет веб страница седмично – 32.0 %, што значи да једна трећина укупног узорка интензивно користи интернет ради проналажења информација и да им је то свеприсутан начин за приступ информацијама. Уколико не користе прави начин за претраживање интернета, исправно не деконструирају медијску поруку, неће је знати правилно ни употријебити ни тумачити, а посљедица тога је стварање инертне масе погодне за манипулацију.

Табела 3: *Повјерење у информације на интернету*

Колико вјерујеш информацијама на интернету?		
	f	%
У потпуности вјерујем	37	4.5
Дјелимично	579	70.4
Укупно	616	74.9
Неважећи одговори	206	25.1
Укупно	822	100.0

Овај резултат је охрабрујући, јер показује да већина испитаника дјелимично вјерује информацијама на интернету, што значи да им критички приступају и да имају развијену свијет о могућности медијске манипулације. Ипак, њих 37 вјерује у потпуности информацијама којима приступа путем интернета и то не треба занемарити већ настојати кроз медијску едукацију промијенити поимање медијских информација.

Табела 4: *Проналажење информација на интернету*

Да ли ти се догодило да не пронађеш информацију коју тражиш на интернету?		
	f	%
Да	716	87.1
Не	100	12.2
Укупно	816	99.3
Неважећи одговори	6	0.7
Укупно	822	100.0

Овдје видимо забрињавајући податак који говори да 87.1 % испитаника није успјело да пронађе жељену информацију на интернету, што указује на лоше информатичке способности за претрагу информација. Наравно, не значи да је увијек то разлог, али податак свакако указује да испитаницима недостаје медијских вјештина.

Табела 5: *Вишак информација на интернету*

Да ли мислиш да на интернету има вишка информација?		
	f	%
Да	545	66.3
Не	272	33.1
Укупно	817	99.4
Неважећи одговори	5	0.6
Укупно	822	100.0

Из Табеле видимо да је двије трећине испитаника свјесно вишка информација на интернету, што је добар показатељ. Важно је да је прималац и корисник медијских порука свјестан обиља информација, јер је то почетак заштите од такве појаве. Наравно да су вјештине медијске писмености неопходне за одбрану од вишка информација, али сама свјесност о појави је веома корисна.

Табела 6: *Став о вишку информација на интернету*

Како прихваташ вишак информација на интернету?		
	f	%
Свиђа ми се	123	15.0
Не свиђа ми се	113	13.7
Не размишљам о томе	574	69.8
Укупно	810	98.5
Неважећи одговори	12	1.5
Укупно	822	100.0

Подаци из Табеле показују да већина испитаника не размишља о вишку информација на интернету, а и више је оних којима се то свиђа (15 %) него оних којима се та појава не свиђа (13.7 %). Неразмишљање о вишку информација води ка несналажењу у процесу тражења информација и некритичком промишљању о медијском садржају и тај став свакако треба мијењати.

Табела 7: Став о увећању броја информација на интернету

Да ли мислиш да број информација на интернету брзо расте?		
	f	%
Да	572	69.6
Не	242	29.4
Укупно	814	99.0
Неважећи одговори	8	1.0
Укупно	822	100.0

Овдје видимо да је већина испитаника свјесна брзог пораста информација на интернету. То је добар показатељ, јер сама чињеница да је појединац свјестан константног увећања броја информација, говори да ће се лакше изборити са њима и да ће потражити механизме за одбрану од информацијског обиља.

Табела 8: Став о постојању непотребних информација на интернету

Да ли мислиш да на интернету има непотребних информација?		
	f	%
Да	670	81.5
Не	148	18.0
Укупно	818	99.5
Неважећи одговори	4	0.5
Укупно	822	100.0

Ови резултати показују да је већина испитаника свјесна да на интернету постоје и непотребне информације, што ће им свакако помоћи да их елиминишу приликом претраге информација и да на правилан начин селекују и вреднују информације. Наравно, сама свјесност о постојању непотребних информација није довољна за исправно приступање и тумачење медијског садржаја, али је важна у комплетном процесу медијске деконструкције.

Закључак

С обзиром на данашњу глобалну умреженост, перманентан проток велике количине информација, медијску свеprisутност, неопходно је познавање вјештина медијске писмености. „Доста је необично што изгледа да се недавна открића у тој области испољавају у *инверзном покрету* 'демасификације'. Комуникациони геостатички сателити, кабловска телевизија, оптички кабели, теледистрибуција (...) омогућавају да се избегне монопол државног радија и телевизије и да се стекну веће могућности избора, па и изванредан повратак на *културу код куће*“ (Доло 2000: 44). Због тога би медијско образовање требало бити императив за сваког савременог грађанина, поготово за нове генерације дигиталних грађана који расту и образују се уз медије и путем медија. Потребно је стално медијско образовање у свим образовним подручјима и медијској култури треба дати заслужено мјесто у образовању (Микић 2002).

Теоретичари, када је у питању медијско образовање, најчешће полемишу о нивоу образовног система на којем би било најпродуктивније инкорпорирати медијско образовање као предмет и на који начин. Поједини сматрају да то треба учинити на нивоу високог образовања, док неки истичу да је учинак већи ако се медијска едукација раније укључи као наставни предмет у основним и средњим школама. Међутим, да би се медијска писменост што боље усвојила, поједини теоретичари предлажу медијску едукацију већ у вртићима (Jolles 2008), наравно, уз методе и садржај прилагођен том узрасту. У тој фази медијске едукације, дјецу треба учити правим системима вриједности, процесним вјештинама и правом начину рјешавања проблема на основу властитих вриједности (Jolles 2008).

Резултати обрађени у овом раду показују да су испитаници обухваћени истраживањем показали да посједују информатичку писменост, што им омогућава приступ онлајн медијским информацијама, али не и развијену свијест о критичком приступу медијском садржају на интернету. Испитаници нису показали изузетно висок ниво информатичке писмености (већина не користи опцију за напредно претраживање, догађа им се да не пронађу жељену информацију на интернету), али је већина испитаника свјесна вишка и непотребних информација на интернету. Међутим, не размишљају о томе, а неким се то и свиђа. Очигледно је да је генерацији дигиталних грађана неопходно медијско образовање. Дио писмености за 21. вијек је свакако и медијска писменост. Што раније увођење овог предмета у образовни систем један је од начина са смањење јаза у знању, јер друштво чији грађани су медијски писмени, свакако је у предности у односу на друштво чији грађани немају приступ медијском едуковању.

Литература

- Барон 2011: M. Baron, *Literacy, Then and Now*, URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).
- Боуен 2011: W. Bowen, *Citizens for Media Literacy*, Asheville, NC, U.S.A, 1996. URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).
- Доло 2000: L. Dolo, *Individualna i masovna kultura*, Beograd: Clio.
- Кнежевић 2008: N. Кнежевић, *Nova medijska pismenost, CM – časopis za upravljanje komuniciranjem / glavni i odgovorni urednik Miroljub Radojković*, Novi Sad, Beograd: Protocol, Fakultet političkih nauka, 3, (8), 85–110.
- Микић 2002: K. Mikić, *Primjena interneta u nastavi medijske kulture*, Časopis *Edupoint*, Zagreb: CAR-Net, 2, (9), 1–4.
- Потер 2011: Dž. Poter, *Medijska pismenost*, Beograd: Clio.
- Shepherd, R. *Why Teach Media Literacy, Teach Magazine*, Quadrant Educational Media Services, Toronto, ON, Canada, 1993. URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).
- Tallim, J. *What is Media Literacy?* URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).
- Thoman, E. (1995). *The 3 Stages of Media Literacy*, URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).
- Ворсноп 2011: C. Worsnop, *Screening Images: Ideas for Media Education*, Wright Communications. Mississauga, ON. Canada, 1994. URL: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media_literacy.cfm. (12.6.2011).

GLOBALIZACIJA I MEDIJI: MEDIJI KAO SREDSTVO OSTVARIVANJA „MEKE MOĆI“

Uvod

*„Meka moć je ples koji zahteva partnera“
Džozef Naj (Naj Dž., 2012:111)*

XX i početak XXI veka je obeležen snažnim razvojem kako nauke i tehnologije tako i medija za masovnu komunikaciju. Usavršavanje tehnologije je omogućilo osvajanje novog komunikacijskog prostora a masovne medije pogodnim sredstvom kontrole recipijenata. Ovim je ostvaren i davnašnji san o smanjivanu vremena prenosa informacija i savladavanju prostora između pošiljaoca i primaoca poruke. Zbog toga postmodernistički diskurs tumačenja sveta poseban značaj pridaje ulozi masovnih medija u oblikovanju savremenih socijalnih tokava i procesa. Odnos masovnih medija i društva je složen i recipročan. Mediji su odavno postali značajan determinator socijalnih odnosa, ali se i mediji koriste kao proveren instrument socijalne transformacije. Zavisnost - savremenog čoveka i društva od medija je velika.¹ U tom smislu i Roland Lorimer (Rowland Lorimer) tvrdi da savremena socijalna zajednica ne može da funkcioniše bez medija jer „su masovni mediji potpuno integrisani u modernim društvima (...) i čine vitalnu kariku u sistemu informisanja“ (Rolimer 1998: 64). Mediji su u društveni i lični život pojedinaca uveli radikalne promene i brojne nove fenomene kao što je „sveprisutnost medija“, „medijska prezasićenost“ i „medijalizacija“. Ovakav opis stanja medijske sfere se karakteriše ključnom pozicijom medija u kreiranju pogleda na svet i formiranju sistema vrednosti (Eser, Mates 2013: 219). Petar Matić ukazuje da „savremena informatička tehnologija kroz razvoj globalnih informatičko-komunikacionih tehnologija i kontrolom nad njima obezbeđuje njihovu upotrebu u političke svrhe i uticaj na formiranje opšte svesti“ (Matić 2009: 34). Shodno tome Džozef S. Naj (Joseph S. Nye, rođen 19-37) i Viljem Ovens (William Owens) smatraju da je informacija „postala ključna roba i najbitniji element i resurs moći u sadašnjim međunarodnim odnosima, isto onako kao što su pretnja i upotreba vojne sile bile shvaćene kao ključni izvori moći u međunarodnom sistemu koji je bio u senci pretnje od potencijalnog sudara

* kolevc@yaho.com

¹ Taj odnos se problematizuje u brojnim filmovima. Tako, na primer, film „Matrix“ prikazuje zavisnost pojedinaca prikačenih na izvore napajanja (kao „produžetke svojih čula“) u koje bezuslovno veruju.

supersila“ (Nye, Owens 1996: 24). One zemlje, smatraju autori, koje budu posvetile značajnu pažnju prikupljanju i obradi informacija imaće komparativnu - prednost u ispoljavanju „meke moći“. Dominacija u komunikacijskim tehnologijama (sateliti², kompjuteri velikih brzina) im da složene informacione sisteme - integrišu na visokom nivou.

Globalizacija i masovni mediji su povezani. Savremeno medijsko poslovanje se bazira na tržišnim principima što se javlja kao ograničavajući faktor medijske globalizacije sveta. Kao drugi važan faktor ovog ograničavanja javljaju se i same „medijske imperije“, odnosno koncentracija vlasništva (a samim tim i kontrole) medija sa globalnim dometom u rukama malog broja svetskih medijskih korporacija. To njih čini privilegovanim i moćnim, a svi ostali akteri medijskog tržišta dobijaju podređenu ulogu. Kako je u prvom planu korporativnih masovnih medija profit, oni najčešće ne postavljaju pitanje posledica emitovanog sadržaja po recipijente. U pozadini („background-u“) svih medijskih aktivnosti su razne vrste interesa: politički, ekonomski, geopolitički, ideološki, religiozni i slični. Gotovo sve značajnije svetske medijske kuće, novinske agencije, filmsku i muzičku industriju kontrolišu mala grupa korporacija.

Veomao rano je primećena moć medija koja proizilazi iz nekoliko funkcija koje oni mogu da obavljaju. Sa instrumentalizacijom mediji postaju i snažno sredstvo uticaja na masu bilo u pozitivnom ili negativnom smeru po auditorijum. Brojna istraživanja su utvrdila da oni mogu oblikovati javno mnjenje, stavove, mišljenja i volju velikoj grupi ljudi, ali i da mogu da utiču i na usmeravanje socijalnih tokova.

Masovni mediji imaju razne implikacije po pojedinca i društvo. - Značajno su doprineli nastanku masovnih komunikacija, masovnog društva, - masovne kulture. Omogućili su pojavu publike kao novog sociološkog fenomena koji na svojevrstan način povezuje brojne pojedince i integriše ih u određenu virtualnu zajednicu. Kada se radi o posledicama koje su izazvali mas-mediji, primetna je otvorenost brojnih pitanja na koja se još uvek traže odgovori. Kao jedno od najkontroverznijih izdvaja se pitanje moći, (sve)moći ili nemoći medija kao sredstva „meke moći“. Iz ovog proizilaze i sledeća pitanja: Kolika je njihova moć i koji mehanizmi proizvode tu moć? Koliko mediji utiču na kontrolu masovnog ponašanja? Koja vrsta medija proizvodi najjače efekte na recipijente? U kojoj meri i na koji način se masovnim medijima menjaju dispozicije ponašanja? Kada se mediji pojavljuju kao čuvari društvenog *status quo*-a, a kada kao agensi socijalnih promena? Najznačajniji istraživački problem se odnosio na utvrđivanje efekata uticaja, odnosno egzaktnog iskazivanja neposrednih učinaka medija. - Vremenom su se otvorile i dileme koje su se ticale uloge (kakva je i kolika) medija u konstrukciji socijalne realnosti. Na toj osnovi su nicali različiti kritički pristupi, a vremenom se odomaćila i metafora „o medijima kao ogledalu društva“. Fenomen uticaja medija zbog svoje kompleksnosti nije lako dokaziv i empirijski

² SAD poseduju integrisani orbitalno stacioniran satelitski sistem ISR i C412 - koji mogu da nadziru, izviđaju, rekognosciraju i prikupljaju i obrađuju informacije, ali i služe kao sredstvo komandovanja i kontrole izvršenja komandi.

merljiv. Najčešće se registruje i meri na osnovu promene ponašanja, što je i krajnji cilj svake moći pa samim tim i „meke moći“. Šta je dovelo u vezu dve moći: masovne medije i „meku moć“? Spoznaja da je savremeno vladanje (potčinjavanje, gospodarenje) ljudima ali i ovladavanje ključnim geopolitičkim tačkama na svetskoj mapi lakše i efikasnije spovesti „mekim“ sredstvima (među kojima mediji imaju jednu od najznačajnijih uloga) nego takozvanom „tvrdom moći“. Svojevremeno je i drevni kineski teoretičar sukoba Sun-Cu (Sun Tzu, 544-496. god. p. n. e.) govorio o „potčinjavanja neprijatelja bez borbe“ kao vrhuncu savremenog umeća ratovanja (Nikoliš 2012: 112). Ova misao je svoju potvrdu našla i u novom postindustrijskom dobu sa informatičkom revolucijom. Alvin Tofler (Alvin Toffler) i Hajdi Tofler (Heidi Toffler) smatraju da treća tehnološka, informaciono-komunikacijska i kompjutersko-kibernetička revolucija na pragu XXI veka donosi značajne geopolitičke i vojnotehnološke promene, ali i promene u prostoru moći. U svojoj knjizi „Rat i antirat“ (*War and Anti-War*) otvaraju brojna pitanja moći u novoj epohi: smisao, oblik, ciljevi i slično (Tofler A. i H. 1998). Jedna od tih se odnosi na države koje polako gube neprikosnovenost osnovnog subjekta u međunarodnim odnosima, dok tu ulogu polako preuzimaju razni nadnacionalni identiteti (zajednice država, unije, multinacionalne korporacije i drugo). Pojava ovih novih subjekata međunarodnih odnosa prati i promena balansa moći na globalnom planu. Odnosno, transformacija međunarodnih odnosa implicira samo transformaciju moći, a ne njeno nestajanje. Iako su te promene suštinske prirode, uloga moći u savremenim međunarodnim odnosima se nije značajno promenila, a sa njom ni potreba da se međunarodni odnosi uspostavljaju prvenstveno korišćenjem moći. Moć se samo prilagodila novonastalim uslovima i evoluirala u nove oblike među kojima sve veću ulogu zauzima „meka moć“. Novonastali ali i postojeći subjekti međunarodnih odnosa nastoje da osnaže svoju „meku moć“, a u tome se oslanjaju na savremena sredstva komunikacije. U tom smislu Džejsms Kanton (James Canton) smatra da je III svetski rat već počeo i da se on odvija na „poprištu medija gde se neprijateljstva ispoljavaju na drugačiji način“ (Kanton 2009: 282). Dakle, mediji su kvintisencija novog načina ispoljavanja moći i stoga zaslužuju značajniju naučnu pažnju.

Ovim radom ćemo prvenstveno nastojati da budemo na tragu traženja - odgovora za složeni odnos medija za masovnu komunikaciju i „meke moći“. U tom smislu ćemo nastojati da sagledamo upotrebu masovnih medija kao jednog od najadekvatnijeg sredstva „meke moći“ zarad ostvarenja nekog cilja i/ili interesa. Kako ne bismo zapali u zamku govorenja bez svesti o značenju ovog pojma, u svojevrzni *psitacizam*³ neophodno je prvo da pojmovno odredimo osnovne kategorije koje koristimo u radu: mediji i „meka moć“.

³ Psitacizam (grčki *psittakos* – papagaj; latinski *psittacus* - papagaj) – papagajsko brbljanje, nedostatak neposrednosti mišljenja, govorenje bez svesti o značenju izgovorenih reči (Vujaklija 1986: 763).

1. Pojmovno određenje: mediji, masovni mediji, „meka moć“

Osnovni pojmovi koji se koriste u ovom radu su: „mediji“, „masovni - mediji“ i „meka moć“. Zbog svoje višeznačnosti, kompleksnosti i višeslojnosti ovi fenomeni zahtevaju preciznije određenje. Dinamika njihovog semantičkog sadržaja je dovela do različitog pojmovnog sagledavanja i definisanja. Ovde ćemo u najkraćem ukazati na osnovne dileme koje su pratile ove pojave i izneti naša opredeljenja.

1.1. Pojam „medij“

U savremenoj literaturi se u sinonimnom značenju koriste brojne kategorije kao što su: „mediji“, „opštita“, „sredstva informisanja“, „masovni mediji“⁴, „novi mediji“⁵, „sredstva komuniciranja“, „sredstva za masovno informisanje“, „sredstva za masovno obaveštavanje“, „mas-mediji“, „medijum“⁶ i slično. Od svih ovih pojmova najprisutniji je pojam „medij“. Prema američkom sociologu Duglasu Harperu (Douglas Harper, rođen 1960. god.) pojam „medij“ ima etimologiju u latinskoj reči *media* koja je množina od reči *medium* što se uobičajeno prevodi kao „sredina“, „centar“, „na polovini“, „na istom odstojanju od dve stvari“, odnosno od latinskog prideva *medius*, što znači „srednji“ (Harper 2008). Ovakva etimologija određuje i njegovu višeznačnost: njime se označava skup uslova u kojima se nešto dešava, osoba koja je posrednik između nečega (nekoga), neka stvar koja nosi neku energiju, neki „nosilac poruke“ ali i sredstvo za komunikaciju. Britanski naučnik Paul Wilkinson (Wilkinson Paul; 1937 – 2011) ovaj pojam posmatra veoma široko i pod njim podrazumeva sve načine i kanale prenosa informacija, odnosno sve „formalne i neformalne medije“ (Wilkinson 1997). Značajno je napomenuti da još uvek nije dato precizno i - opšteprihvaćeno određenje ovog generičkog pojma. Shodno tome je u stručnoj

⁴ Pojam „masovno komuniciranje“ se najčešće određuje kao proces u kojem istovremeno učestvuje veliki broj pojedinaca, odnosno masovni auditorijum koji može da broji na hiljade i milione recipijenta. Ovaj pojam se definiše i kao vid komunikacione - prakse u okviru koje se pomoću posredstvom masovnih medija, a uz korišćenje simbola sa univerzalnim značenjem, prenose određene poruke.

⁵ U literaturi se pojmom „novi mediji“ često označava tehnološka revolucija u - korišćenju medija kao oblika komunikacije i produkcije asistirane kompjuterima. Novim medijima se takođe označavaju i razne vrste digitalizovanih medija kao što su: digitalni tekstovi, digitalne statične slike, digitalni video, digitalni zvuk i prostorne virtualne konstrukcije. Najčešće se kao kategorije novih medijima smatraju: internet, veb prezentacije, multimedija, video igre, CD-ROM, DVD, filmovi u kojima se koristi 3D animacija i digitalno komponovanje, tako da popularno viđenje izgleda prilično ograničeno.

⁶ Kategorija „medijum“ (latinski *medium*) je prvobitno korišćen kao oznaka za neko tehničko dostignuće, tehničko sredstvo kao što su telegraf, telefon, štampa, radio, film, TV, internet. U ovom radu pojmovi „medijum“ i „medij“ se upotrebljavaju kao sinonimi.

literaturi moguće sresti različite i brojne načine definisanja pojma „medij“. - Najčešće se terminom „medij“ označavaju one društvene strukture čija je osnovna funkcija i smisao komunikacija sa javnošću. Poznati kanadski teoretičar medija Herbert Maršal Makluan (Herbert Marshall McLuhan; 1911-1980) pojmom „medij“ označavao je sve posrednike u prenosu poruka, odnosno sva sredstva komunikacije (Makluan 1971).

Za potrebe ovog rada medije definišemo kao prirodno ili veštačko sredstvo koje posreduje u prenosu informacija, reči, ideja, misli, poruka. Svojom posredničkom funkcijom mediji omogućavaju komunikaciju među ljudima.

1. 2. Pojam „masovni mediji“

Pojam „masovni mediji“ („mas-mediji“) je kompleksniji i uži od pojma „mediji“. Njime se označava sistem javnog informisanja kojim se prenose audio-vizuelni sadržaji najširim slojevima stanovništva da bi se o nečemu obavestili, zabavili ili obrazovali. Najšire shvatanje pojma „masovni mediji“ obuhvata sve one medije koji mogu istovremeno da komuniciraju sa velikim brojem recipijenta, odnosno imaju masovnu distribuciju informacija.

U tom smislu se i publika koja konzumira informacije emitovane posredstvom masovnih medija najčešće određuje kao „masovno društvo“. Odlikuje se nekim specifičnostima kao što su: atomizacija recipijenta i nedostatak socijalnih veza između njih. Ovakva društva su podložna savremenim oblicima medijskog uticaja (reklama, dezinformacija, propaganda i drugo). Rolend Lorimer posmatra masovne medije kao podskup masovne komunikacije koji je „praksa i produkt obezbeđivanja informacija i zabave u predahu za „široku, često nezatnu i sve fragmentizovaniju publiku“ (Lorimer 1998: 42). Slično tome i poljska teoretičarka masovne kulture Antonjina Kloskowska (Antonina Kloskowska) masovnu komunikaciju definiše kao „proces širenja iz centra, označenog kao izvor, onih sadržaja koji su u simboličkom vidu znakova usmereni primaocima osposobljenim za njihov prijem“ (Kloskowska 1985: 102). Za potrebe ovog rada najrelevantniji su takozvani formalni mediji (televizija, radio, novine i internet).

1. 3. Pojam „meka moć“

Poslednjih godina se u stručnoj literaturi koja se bavi geopolitičkim problemima velika pažnja posvećuje takozvanoj „mekoj moći“ (engleski „*soft power*“, ruski „*мягкая сила*“, nemački „*weiche Macht*“, španski „*poder blando*“, francuski „*puissance douce*“). Kao da sam termin ima magičnu privlačnost. Zvuči modernije od brojnih pojmova koji se koriste u nauci o međunarodnim odnosima. Njime je obogaćen kategorijalni aparat brojnih nauka.⁷ -

⁷ Pored već uobičajenih pojmova kao što su „kraj istorije“ (Frensis Fukojama), „sudar civilizacije“ (Semjuel Hantington), „šahovsaka tabla“ (Zbignjev Bžežinski), „ravnoteža velikih sila“ (Henri Kisindžer), „orijentalizam“ (Edvard Said), „teorije

Šta se podrazumeva pod određenjem „meke moći“? Od principijelne važnosti je precizno razjasniti njegovo značenje, definisati njegov semantički sadržaj, objektivno predstaviti celovitu informaciju, sagledati njegove najbitnije karakteristike, pružiti uravnotežen i integralni prilaz. Pre toga ćemo izneti njegov istorijat u kratkim crtama.

Kao i u slučaju mnogih drugih fenomena i „meka moć“ je pojava sa veoma dugom tradicijom, dok je sam pojam skorašnjeg datuma. I ova vrsta moći je stara koliko i istorija čovečanstva. Kao nov termin postao je nezaobilazan u okviru globalnog procesa integracije. Pojam je ušao u široku javnu upotrebu što je dovelo do njegovog različitog shvatanja i najčešće je korišćen kao sinonim za sve pojmove koji nisu neposredno vezani za vojnu moć. Iako se Džozefu Najju pripisuje autorstvo pojma „meka moć“ neophodno je napomenuti da ona prema našim saznanjima i nije izvorno njegova. I pre njegovih studija postojali su autori koji su se zalagali za primenu i mekših načina ispoljavanja moći, ali pod drugim nazivom. Ovde ćemo navesti samo neke, ilustracije radi.

Značaj „meke moći“ za razvoj ljudskog društva uočio je i drevni kineski strateg i filozof Sun-Cu, koji je pre dva i po milenijuma napisao jednu od najstarijih rasprava o moći i sili pod nazivom „Umeće ratovanja“ (*The Art of War*). U njoj (u odeljku „Ofanzivna strategija“) iznosi osnovne principe taoističke strategije kao što su: „najbolja politika u ratu je zauzeti državu netaknutu, bez krvi“, „zadobiti stotinu pobeda u stotinu bitaka nije vrhunac veštine“, „potčiniti neprijatelja bez borbe vrhunac je umeća ratovanja“ (Sun Cu Vu 2009: 75)⁸. Dakle, u anticipiranju Sun-Cua „rata bez rata“ u kojem se do pobede dolazi bez fizičkog kontakta moguće je naći prve ideje o onome što je mnogo godina kasnije nazvano „meka moć“. I italijanski politički filozof Nikolo Makijaveli (*Niccolo Machiavelli*; 1469-1527), pisac poznatog dela „Vladalac“ (*Il Principe*) – knjige pisane kao priručnik za vladare – govorio je o specifičnoj „estetici moći“ prema kojoj sve što uvećava moć treba primenjivati (Makijaveli 1989). U tom smislu je i zagovarao teze da „cilj određuje sredstvo“ (*Finis santificat media*), što se često uzimalo kao primer realpolitike, odnosno teze da politika ne podleže etičkim standardima.⁹ Za našu raspravu je značajna teza o poželjnim emocijama podanika prema vladaru po kojoj je za kralja bolje da ga se plaše nego da vole, ali on je u opasnosti kada strah ili strahopoštovanje preraste u omrazu (Makijaveli 1989: 58). Dakle, ako se kralj prema svojim podanicima odnosi sa namerom da kod njih izazove strah (a to je moguće prvenstveno „tvrdom moći“), onda se izlaže opasnosti da bude omražen, a mržnja može svašta da izrodi.

zavera“ (Aleksandar Dugin) u geopolitici se uvode i novi kao što je „tvrda moć“, „meka moć“, „pametna moć“ (Džozef Naj) i slično.

⁸ Smatra se jednim od prvih pobornika realizma u teoriji i praksi međunarodnih odnosa.

⁹ Često se interpretira kao „cilj opravdava sredstvo“ (opravdavati nešto znači učiniti ga etički ispravnim), a izraz makijavelistički za označavanje beskrupulozno, ponašanja koje vodi računa samo o svojim interesima.

O potrebi korišćenja nenasilnih metoda u širenju ideja u svojim radovima raspravlja i italijanski teoretičar društva Antonijo Gramši (Antonio Gramsci; 1891-1937) u poznatom delu „Izbor iz zatvorskih svesaka“ (*Selections from the Prison Notebooks*) ali ne pod terminom „meke moći“ (Gramši 1980). On tvrdi da je kombinacija medijskih nastupa, određenih sredstava kulture i političkih kampanja vremenom osvojila umove i srca većine stanovnika na Zemlji i tako omogućila da ideje komunizma postanu svetski proces.

I britanski diplomata i istoričar Edvard Halet Kar (Edward Hallett Carr; 1892-1982) u svom radu „Novo društvo“ (*The New Society*) moć delio u tri dela: a) vojnu moć, b) ekonomsku moć i c) moć nad javnim mnenjem (Carr 1951). Pod sintagmom „moć nad javnim mnenjem“ obuhvatao je najveći broj elemenata koji se nalaze i u sadržaju pojma „meka moć“. I teoretičari koji su smatrali da se manifestacije moći mogu razlikovati i po kriterijumima merljivosti (materijalne - određenosti, vidljivosti) deleći je na: a) „dodirljivu“ (*tangible*) i b) „nedodirljivu“ (*intangible*) imaju dosta dodirnih tačaka sa pojmom „meka moć“.¹⁰

Na osnovu ove podele nastala je i savremenija klasifikacija vidova moći u međunarodnim odnosima na: a) „tvrdu moć“ (*hard power*), b) „meku moć“ (*soft power*) i c) „pametnu moć“ (*smart power*)¹¹. Sve tri vrste moći su već našle svoje mesto u geostrategijama najmoćnijih država sveta, a naročito SAD, Rusije i Kine.

Iako su oblici ispoljavanja „meke moći“ najvidljiviji u savremenoj epohi međunarodnih odnosa, njeno korišćenje nije karakteristično samo za savremenu civilizaciju. Brojni su istorijski primeri njenog korišćenja i u ranijim epohama. - Moguće je navesti brojne istorijske paradigme u kojima je „meka moć“ imala odlučujuću istorijsku ulogu. U literaturi se često navodi primer sedmogodišnjeg - Prusko-ruskog rata (1756-1763) kada je kralj Pruske Fridrih II Veliki (*Friedrich der Große*, 1712-1786)¹² bio na rubu poraza i kada je ruski car Petar III

¹⁰ Ova dva vida ispoljavanja moći se posmatraju kao dva pola jedinstvenog kontinuuma. U prvu grupu spadaju svi oni oblici moći koji su podložni kvantifikaciji. Kao primer se često navodi ukupan društveni proizvod (GDP). Drugi autori ovim oblicima ispoljavanja moći pridodaju i diplomatsku, demografsku, konfesionalnu i informacionu.

¹¹ Ukrštanjem „tvrde moći“ (klasična, merljiva „dodirljiva“) i „meke moći“ (teško merljive, nevidljive, nedodirljive) nastaje „pametna moć“ (specifičan miks vidljive i nevidljive moći). Dakle „pametna moć“ je svojevrsna simbioza „meke moći“ i „tvrde moći“.

¹² Zapamćen je kao prosveteni apsolutista koji je konsolidovao ali i proširio pruske posede (pripojio Šleziju), upamćen po verskoj toleranciji i organizaciji državne administracije, ali i veliki pobornik umetnosti i filozofije. Smatra se jednim od najvećih pruskih vladara za čije vladavine je Pruska postala velika evropska država. Sa 28 godina (1740. god.) Fridrih postaje pruski kralj (Fridrih II) nakon smrti oca Fridriha Vilhelma I. U to vreme je knjiga „Vladalac“ Nikola Makijevelija smatrana priručnikom svakog vladara, ali Fridrih nije delio to mišljenje. Piše svoje delo „Anti-Makijeveli“ kao antipod ovom priručniku, koje je objavljeno 1740. godine koje dostiže veliku popularnost.

Fjodorovič (1721-1762)¹³ prekinuo borbe i sa njim potpisao u Petrogradu mir jer mu se neizmerno divio kao vojskovođi, kralju, ljubitelju umetnosti i piscu. Dakle, ova „meka moć“ koju je posedovao Fridrih II Veliki je bila presudna za - spašavanje od ratnog poraza. Isto tako, i Francuska je u XVIII veku svoj uticaj širila uz pomoć francuskog jezika i kulture kao sredstva „meke moći“. Sve ovo govori da osloncem na „meku moć“ slabija (manja) strana može ostvariti dobitak u odnosu na veću (jaču) stranu.

Pojam „meka moć“ je lansirao, teorijski razvio i konceptijski uobličio - američki naučnik i svojevremeno visoki državni funkcioner Džozef Naj u kontekstu rasprave o američkoj moći na kraju drugog milenijuma, ali ga nije odredio kao pojavu savremenog doba, niti striktno vezanu za države ili odnose na globalnom nivou.¹⁴ Ipak, značajno je istaći da se ovaj pojam najviše koristi u analizi međunarodnih odnosa. Postaje sve značajniji u politici gde se koristi kao sredstvo privlačenja glasača, jer su politički lideri uvideli da meka moć može da bude efiksnija (snažnija) od tvrde moći. Osnovi njegove teorije „meke moći“ su prvi put izloženi u delu „Predodređeni da vode: promena prirode američke moći“ (*Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*) (Nye 1990), a sistematično i zaokruženo predstavio u studiji „Meka moć: sredstva uspeha u svetskoj politici“ (*Soft Power: The Means To Success In World Politics*) (Joseph 2004). On u svom delu „Budućnost moći“ (*The future of power*) „meku moć“ posmatra kao „naprosto oblik moći, način da se postigne željni ishod“ (Naj 2012: 109). Ovo delo je pisano kao doprinos širih napora američkih geopolitičara i teoretičara međunarodnih odnosa u traganju za novim načinima koji bi - Sjedinjenim Američkim Državama u budućnosti sačuvali poziciju svetske sile, omogućili globalnu dominaciju i osigurali prosperitet u XXI veku. Definicija meke moći koju nudi Džozef Naj glasi: „Meka moć“ je sposobnost da se na druge utiče putem kooptivnih resursa uobličavanja agende, ubeđivanja i podsticanja - pozitivne privlačnosti kako bi se postigao željeni ishod“ (Naj 2012: 40). U nameri da bude jasniji u definisanju ovog fenomena ponudio je i skraćenije definicije kao što su: „Meka moć je privlačna moć“; „Meka moć je sposobnost da se uobličie ili preoblikuju preferencije ne posežući za silom ili plaćanjem“; „Meka moć je sposobnost da se drugi navedu da žele ono što vi želite“ (Naj 2012: 40).

Kristofer Lajn (Christopher Layne) „meku moć“ posmatra kao „prijemčiv skup međunarodnih politika koje su rukovodile politiku SAD do kraja Drugog svetskog rata i koje su uklopljene u vilsonovsku tradiciju“ (Naj 2012: 108).

¹³ Vladao je Rusijom samo 186 dana, jer je ubijen u zaveri koju je organizovala njegova žena Katarina (kasnije carica Katarina II). Vaspitavan je kao Namac (otac Karlo Fridrik vojvoda od Holstein-Gottorpa).

¹⁴ Smatra se da je on jedan od najorginalnijih, najuticajnijih savremenih teoretičara međunarodnih odnosa.

1.4. Izvori (resursi) „meke moći“

Na čemu „meka moć“ zasniva svoju delotvornost? Koji resursi je čine moćnom? Koji izvori doprinose jačanju „meke moći“? Šta sve osnažuje „meku moć“ države? Šta sve može da bude pokretač (generator) „meke moći“? Moglo bi se reći da je izvor „meke moći“ brojno i nepresušno, ali i da se sa razvojem nauke i tehnike povećava. Uticajnost i nosivost „meke moći“ počiva na brojnim izvorima. U literaturi ne postoji jedinstvena klasifikacija resursa „meke moći“. Džozef Naj smatra da se „meka moć“ neke države zasniva na tri osnovna resursa: a) kultura (kada je privlačna za druge države i narode), b) političkim vrednostima (kada svoju spoljnu politiku principijelno zasniva na istim vrednostima na kojima ustrojava svoje unutrašnje odnose) i c) spoljna politika (-kada je druge države doživljavaju kao nosioca moralnog autoriteta i ispoljavanje njene moći kao legitimne) (Naj 2012: 111). Ovi resursi mogu da osnaže ili da proizvedu „meku moć“, odnosno da izazovu određeno ponašanje pojedinaca ili grupa (naroda, država). I ove izvore ne treba apsolutizirati. Oni mogu biti značajan resurs samo u određenoj konstelaciji odnosa. Tako, na primer, kultura kao obrazac društvenog ponašanja, može u određenom kontekstu iskazati svoju delotvornost, dok se u nekom drugom ne može ispoljiti kao resurs moći. Razloge treba tražiti u relativnom karakteru vrednosti i njenoj dinamičnosti: samo se pojedine mogu smatrati univerzalnim, dok sve ostale imaju sužene prostore značenja. U meri u kojoj su kulturne vrednosti jednog subjekta privlačnije utoliko je on u mogućnosti da ih iskoristi kao resurse meke moći prema nekom objektu uticaja. Različiti kulturni sadržaji (muzika, film, književnost, slikarstvo, nauka i slično) i životni stilovi nisu jednako privlačni za sve slojeve jednog društva. Za neke subjekte međunarodne zajednice pojedine kulture su nepremostivi jaz, što kulturu čini osnovom sukoba. Na toj osnovi poznati američki politikolog Semjuel Hankinton (Samuel Phillips Huntington; 1927-2008) i zasniva svoju tezu o sukobu civilizacija. Kulturološki bliži narodi (po jeziku, religiji, mentalitetu) lakše uspostavljaju interakciju i mogu da kulturu koriste kao resurs „meke moći“ zarad uticaja jednih na druge. Ipak, u slučaju „sindroma malih razlika“ kultura može da bude poprište kompeticije. I Džozef Naj smatra da „univerzalnost kulture jedne države i njena sposobnost da uspostavi niz povoljnih pravila i institucija koje određuju oblasti međunarodne aktivnosti predstavljaju ključne izvore moći“ (Naj 1990: 182). Drugi pak smatraju da je kulturu kao izvor moći moguće dovesti u sumnju i tvrde da je stvar obrnuta, odnosno da je moć proizvela monumentalne simbole kulture u čije stvaranje je ugrađena neizmerna energija, napor, muka. Svaki od veličanstvenih spomenika kulture je istovremeno simbol moći onih koji su ih stvarali, ali i simbol nemoći – čovekove prolaznosti i straha od zaborava. Dakle, korišćenje kulture kao resursa „meke moći“ u adekvatnim uslovima može biti efikasna. Tome služe brojni centri kulture koji se organizuju u drugim državama, gostovanja kulturnih delatnika, širenje univerzitetske mreže i slično.

Ekonomski resursi, takođe, mogu biti uspešni izvori „meke moći“, ali i „tvrde moći“: mogu da privlače ili i da primoravaju. U mnogim slučajevima je teško uspostaviti granicu instrumentalizacije ekonomskih resursa kao „meke“ i „tvrde“ moći. Nastojanje pojedinih država da se uspostave čvršći oblici ekonomske saradnje sa drugim državama (ili grupom država) se interpretira i kao pokazatelj „meke moći“.

I vojni resursi mogu biti izvor „meke moći“. Svaka moć poseduje „prirodnu“ privlačnost. Opštepoznata je činjenica da slabiji nastoji da bude sa moćnijim (jačim) jer se time umanjuje opasnost od „nesporazuma sa jačim“ i povećava sopstvena moć. Moćniji na taj način strukturiraju svoja očekivanja od slabijih i mogu da osloncem na „meku moć“ realizuju svoje interese. Moćna vojna organizacija jedne države može biti realan izvor privlačenja i iniciranja raznih sporazuma o saradnji sa oružanim snagama drugih država. Time se stvara mreža uticaja na vojnu moć drugih država. Korišćenje vojne moći u humanitarne svrhe (spašavanje ljudi u slučaju velikih katastrofa) može doprineti kredibilitetu države, a samim tim i povećati kapacitet njene „meke moći“. Ali isto tako, neadekvatno upravljanje resursima „meke moći“ može doprineti njenom slabljenju. Tako, na primer, nametanje kulturnih vrednosti se može doživeti kao svojevrsni kulturni imperijalizam. I religijski i nacionalni identitet je često korišćen kao resurs za ispoljavanje „meke moći“.

Savremena sredstva komunikacije su jedan od najčešće korišćenih resursa „meke moći“. Informatičko doba je donelo nov kvalitet komuniciranja ali i nove mogućnosti korišćenja masovnih medija. Ubrzo se shvatilo da oni koji poseduju kontrolu nad njima poseduju i mogućnost suptilnog i perfidnog uticaja na pojedince i grupe (narode, države), da su efikasan „korporativan resurs u obličavanju agende, ubeđivanja i podsticanja privlačnosti“ (Džozef Naj). Dakle, masovni mediji su veoma pogodno sredstvo „meke moći“.

2. Mediji kao izvor „meke moći“

Za potrebe ovog rada, pitanje upotrebe masovnih medija kao efikasnog sredstva „meke moći“, odnosno sposobnost masovnih medija da utiču na pojedince i društvo javlja se kao jedno od najznačajnijih. Iz čega proizilazi moć masovnih medija, a samim tim i razlozi njenog korišćenja kao sredstva „meke moći“? Zašto medijske poruke mogu da utiču na socijalnu percepciju publike, način gledanja na svet? Na čemu se zasniva mogućnost masovnih medija da jedva primetno programiraju navike, oblikuju dispozicija ponašanja svog auditorijuma? Dakle, koji su medijski izvori „meke moći“? Odgovori na ova, kao i na mnoga druga pitanja instrumentalizacije masovnih medija kao sredstva ostvarivanja nečije i neke moći nisu jednostavna ni laka. Za nas su značajna, jer kriju razloge korišćenja masovnih medija kao sredstva „meke moći“. I pored ni-

za istraživanja nauka do sada nije definitivno odgovorila na njih.¹⁵ Stoga ćemo mi ovde detaljnije izložiti samo dva primera koja se neposredno odnose na temu rada.

2. 1. Psihološki uticaja kao izvor „meke moći“

Problem uticaja medija na ponašanje recipijenata nije ostao neprimećen - od strane naučne zajednice.¹⁶ Značajan napor su uložili istraživači u nastojanju - da sagledaju uzročno-posledične veze između medija za masovnu komunikaciju i auditorijuma. Oni su ukazali na brojne izvore koji omogućavaju medijima da - emituju moć. Teorije uticaja medija se najčešće bave strukturom i prirodom medijskog uticaja na svest a samim tim i na ponašanje recipijenata. Najznačajnije među njima su: a) *teorija katarze*¹⁷, b) *teorija stimulativnih uticaja*¹⁸, c) *teorija - učenja posmatranjem*¹⁹ i d) *Gerbuerova teorija kultivacije*²⁰. Jedna od poznatih škola je takozvana Frankfurtska škola čiji su najpozantiji predstavnici filozofi Teodor Adorno (Theodor W. Adorno; 1903-1969) (Adorno 1979) i Maks Horkhajmer (Max Horkheimer; 1895-1973) (Horkhajmer 1976). Oni su smatrali da su mediji moćan instrument društvene kontrole. U tom smislu mediji se mogu koristiti kao sredstvo kojim se masama nude lažna zadovoljstva i pojedincima u-manjuje sposobnost da kritički promišljaju stvarnost. Druga škola mišljenja o - moći medija je ponikla u SAD (takozvana „američka škola“) sa svojim predstavnicima kao što su Elaja Kac (Elihu Katz) (Katz 1957: 61-78) i Paul Feliks Lazarsfeld (Paul Felix Lazarsfeld; 1901-1976) (Lazarsfeld 1957: 39-53). Oni zauzimaju kritičan stav prema tezama Frankfurtske škole i smatraju da mediji imaju prvenstveno kulturološku ulogu. Po njima, mediji ne prave selekciju među recipijentima medijskih poruka, emituju raznoobrazne informacije što ih čini demokratskim institucijama. Ne sme se prenebregnuti činjenica da sami recipijenti shodno svojim potrebama i interesovanjima biraju medijske sadržaje i teme, određuju ritam njihovog konzumiranja. To govori da je medijski uticaj na

¹⁵ Značaj broj naučnih istraživanja se odnosio na utvrđivanje mere tog uticaja, dok su se druga ticala karaktera tog uticaja: da li imaju više pozitivne ili negativne implikacije.

¹⁶ Uticaj medija se najčešće definiše kao rezultat interakcije medija i recipijenata.

¹⁷ Po ovoj teoriji nasilje prikazano na medijima smanjuje mogućnost stvarnog nasilja. Polazi od aristotelovskog koncepta katarze i smatra da ljudi nataloženo nezadovoljstvo i bes oslobađaju indirektno, percipirajući nasilje koje se prikazuje na medijima.

¹⁸ Ona zastupa sasvim suprotno stanovište od teorije katarze tvrdeći da se medijski agresivnim sadržajima provocira agresivne tendencije gledalaca.

¹⁹ Zastupa radikalni stav od teorije simultanih uticaja i tvrdi da medijsko prikazivanje nasilja edukuje publiku kako da se destruktivno ponaša.

²⁰ Ukazuje na vaspitni uticaj medija na široku publiku, koju prevashodno čine deca i mladi.

auditorijum ograničen i njihovim izborom. Moglo bi se reći da ni masovni mediji u svojoj moći nisu svemoćni.

I pored različitih pristupa savremena teorija medija još uvek ima kontroverzan odnos prema uticaju sredstava masovnih komunikacija na aktivnost auditorijuma. Stavovi se kreću u kontinuumu od glorifikovanja moći mas-medija do negiranja svake mogućnosti determinističke uloge medija u ponašanju recipijenata. Oni koji glorifikuju moć medija polaze od hipoteze da mediji imaju neposredan i jak uticaj na ponašanje recipijenata. Smatraju da su masovni mediji jedan od naznačajnijih faktora oblikovanja javnog mnjenja. Odnosno, da postoji jednosmeran deterministički proces u kojem masovni mediji posredstvom emitovanih sadržaja stimulišu masovni auditorijum na određeno socijalno ponašanje. To je teorija o jednosmernoj komunikaciji po kojoj poruke emitovane posredstvom masovnih medija automatski prouzrokuju određene efekte na mentalnom nivou, ali i reakcije recipijenata. Ovakvo tumačenje ne uzima u obzir brojne druge faktore (socijalne, kulturološke, psihološke) koji takođe utiču na dispozicije ponašanja recipijenata. U procesu masovne komunikacije poruke koje emituju mediji se usvajaju u kontekstu dosadašnjeg iskustva, usvojenih kulturnih standarda, dominantnih društvenih vrednosti, obrazaca tradicije, prethodne informisanosti, nivoa motivacije, postojećih predispozicija, nivoa obrazovanja, socijalnog statusa, strukture ličnosti i sličnog. Njihovu percepciju oblikuju i brojni drugi faktori u međusobnoj dinamici kao što su: socijalna zajednica, ideje, verovanje, stavovi, struktura ličnosti – odnosno sve ono što predstavlja totalitet formiranja svesti. Dakle, ne može se uticaj medija svoditi na jedinstven koncept jer brojne komunikacijske forme deluju u savremenom društvu. Stoga mediji nemaju apsolutni i isključivi uticaj na recipijente. Mediji su samo jedan od alata u bogatom asortimanu za uticaj na ljude. Stjuart Prajs (Stuart Price) u knjizi „Izučavanje medija“ (*Media Studies*) tvrdi da se promena ponašanja može dogoditi usled izloženosti medijskom uticaju, ali i to zavisi „od niza okolnosti i uslova koji moraju biti ispunjeni da bi se to zaista dogodilo“ (Prajs 2011: 680). Mediji zadovoljavaju samo deo psiholoških i afektivnih potreba svojih recipijenata.²¹

Oni teoretičari koji osporavaju glorifikaciju medijskog uticaja tvrde da se medijski efekat kod publike dominantno ispoljava u pojačavanju konzistentnosti postojećih stavova, neznatnih promena u njihovom intenzitetu, dok je konverzija stavova ustanovljen kao najređa. Ovakva saznanja su za posledicu imala promenu poimanja medijskih učinaka što je dovelo do teorija „nedelotvornosti masovnih medija“ koje su minimilizirale medijske efekte na svest recipijenata. To se objašnjavalo fenomenom povlađivanja već formiranom ukusu auditorijuma, kojim se nastojala obezbediti veća čitanost/slušanost/gledanost medija, što implicira povećanje profita od oglašavanja. U tom smislu se kao osnovni problem medija javlja održavanje postojećih stereotipa kroz sve vrste emitovanog

²¹ Pojedini teoretičari ističu i negativne uticaje medija kao stvaraoaca „psihološke nepismenosti“ ali i „učvršćivača vladajućih normi i vrednosti“.

sadržaja i zaokupljanje pažnje što većeg broja recipijenata. Još uvek je aktuelna i dilema da li masovni mediji više utiču na razvoj kritičke ili autoritarne svesti auditorijuma, odnosno da utiču na promenu ili održavanje postojećih matrica ponašanja. Redefinisanje koncepcije efekta i uobličavanje nove teorijske pozicije je počelo četrdesetih godina prošlog veka.

Brojna istraživanja su ipak potvrdila postojanje dugoročnog, difuznog i indirektnog medijskog uticaja na psihičke procese. Najveći broj istraživača smatra da uticaj postoji, ali da se on ne može apsolutizovati. U tu grupu spadaju teoretičari kao što je američki naučnik Vens Pakard (Vance Packard; 1914-1996) sa svojim radom „Skriiveni ubeđivači: psihologija reklame“ (*The Hidden Persuaders*) (Pakard 1994), američki sociolog Paul Feliks Lazarsfeld (Paul Felix Lazarsfeld; 1901-1976) sa radom „Javno mnjenje i klasična tradicija“ (*Public Opinion and the Classical Tradition*) (Lazarsfeld 1957: 53) i kanadski sociolog kulture Herbert Maršal Makluan sa knjigom „Mediji su poruka: popis efekata“ (*The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*) (McLuhan 1967). I francuski politikolog Fransis Bal (Francis Balle) smatra da se moć masovnih medija manifestuje u mogućnosti njihove instrumentalizacije za kreiranje dispozicija ponašanja velikog broja ljudi, odnosno na mentalne procese pojedinaca, na javno mnjenje (Bal 1997). Američki komunikolog Džejms Poter (James Potter) tvrdi da je to rezultat simultanog delovanja dva činioca: medija koji „poseduju visok nivo sposobnosti da privuku vašu pažnju i da utiču na vas“ i nizak nivo medijske pismenosti koji omogućava „pristupanje poruci ali ne i kontrolu nad programiranjem od medija“ (Poter 2011: 56). Masovni mediji omogućavaju da se stvarni interesi vešto prikriju unutar medijskih sadržaja, da se suptilno i sofisticirano (gotovo neopaženo) auditorijumu prezentuju ideje koje trebaju usvojiti. U tom smislu i francuski filozof Žan Bodrijar (Jean Baudrillard; 1920-2007) tvrdi da je čovek savremenog društva pod snažnim uticajem masovnih medija izgubio sopstveni prostor stvarnosti, da su ga mediji smestili u univerzum „simulakruma“ koji mu onemogućava da adekvatno odgovori na bogatstvo medijskog sadržaja i raznovrsnost medijske slike (Bodrijar 1991). I engleski psiholog Džajls Dejvid (Giles David) stoji na stanovištu da usled sveprisutnosti medija („medijski prezasićenog društva“) recipijenti ulaze u svojevrsno „slepilo za medije“ koje im onemogućava da „prepoznaju njihovo prisustvo, a još manje i uticaj medija na odluke koje donose, na uverenja i stavove“ (Džajls 2011: 9). Time se samo pojačava persuzivnost (moć ubeđivačkog uticaja) medija i persuzivnost (podložnost ubeđivanju) recipijenata.

Značajan prodor istraživanja su ostvarila u rasvetljavanju uloge medijske moći u kreiranju društvene stvarnosti, odnosno u kontroli društva.²² Teoretičar medija Jozef Klaper (Joseph Klapper) u svom delu „Efekti masovne komunikacije“ (*The Effects of Mass Communication*) smatra da masovni mediji nemaju direktan uticaj na publiku već da ubeđivanjem više doprinose učvršćivanju posto-

²² Saznanja govore da se to se postiže reprodukcijom određenog društvenog poretka ili njegovom promenom, odnosno selekcijom argumenata za održavanje *status quo*-a ili za „neophodnošću promena“.

ječih dispozicija ponašanja nego što ih menjaju (Klapper 1960: 19). Ova Klapperova studija se smatra teorijskom osnovom takozvane „pojačavajuće doktrine“ (*Reinforcement Doctrine*) po kojoj je najznačajniji medijski efekat pojačavanje postojećih uverenja dok je promena postojećih uverenja značajno slabija. Naknadnim istraživanjem je utvrdio da masovni mediji tek u sadejstvu sa drugim faktorima konačno oblikuju mentalne procese. Oni su samo deo korpusa faktora koji sinergično kreiraju svest recipijenata od kojih Jozef Klaper izdvaja pet osnovnih: a) dispozicije recipijenata, b) pripadnost grupama i njihove norme, c) interpersonalno širenje medijskih sadržaja, d) vođe mnjenja i e) struktura masovnih medija (Klapper 1960: 21).

Kada je reč o determinantama medijskog uticaja, autori se razlikuju kako po izboru aspekta posmatranja, tako i po broju faktora. Tako, na primer, Džejms Poter (Potter James) smatra da je moguće razlikovati sedam osnovnih činioca koji određuju efikasnost uticaja medija na javnost: razvojno sazrevanje, saznajne sposobnosti, znanje, sociološki činioci, način života, lični položaj i navike u korišćenju medija (Poter 2011: 130-139). Determinatori uspešnosti medijskog uticaja na pojedinca, odnosno spremnosti da se prihvati medijska poruka su nešto drugačiji i najčešće se navode sledeći: motivacija i stepen identifikacije. Posmatrano sa stanovišta medija njihova uspešnost je određena sadržajem poruke, kontekstom emitovanja poruke i kognitivnom složenošću poruke.

Na osnovu ovoga može se zaključiti da brojne teorije i teoretičari medija polaze od stava da postoji psihološka osnova koja omogućava masovnim medijima da u određenoj meri utiču na formiranje, održavanje ili promenu postojećih kulturoloških i duhovnih vrednosti, dispozicija ponašanja, vladajućih etičkih standarda, ideoloških ubeđenja i slično. To je „psihološka potka“ moći masovnih medija i osnova mogućnosti da se oni iskoriste kao sredstvo realizacije određenih interesa u kontekstu suprotstavljenih diskursa, odnosno kao sredstva „meke moći“.

2. 2. Posrednička funkcija medija kao izvor „meke moći“

Druga grupa teoretičara smatra da masovni mediji svoju moć crpe iz funkcija koje obavljaju. Ni teorija informacije ni teorija masovnih komunikacija nemaju jedinstven stav o broju funkcija masovnih medija.²³ U njihovom određenju teoretičari masovnih medija najčešće polaze od specifičnih ljudskih potreba koje one zadovoljavaju. Najčešće su to: informisanje, zabava, razvoj socijalnih odnosa, samopotvrđivanje sopstvenog identiteta, beg od realnosti i slično. Shodno tome, Tena Martinić govori o šest funkcija masovnih medija: informativna, selektivna, eksplikacijska, edukativna, zabavna i estetska (Martinić 1994). Noam Čomski (Noam Chomsky) smatra da je primarna funkcija medija ideološka kontrola društva (Čomski 2009). Ona se, po njemu, zasniva na mogućnosti medija

²³ Prvenstveno se ova nesaglasnost odnosi na ulogu masovnih medija u društvu ali i na broj funkcija koje one obavljaju.

da označavaju i konstruišu „virtuelnu realnost“, a može se razumeti ako se mediji posmatraju sa semiotičkog stanovišta. Naime, semiotički pristup insistira na proizvodnji simbola (značenja) kao osnovnih karakteristika realnosti. Mediji prezentuju slike koje poseduju značajne konotativne vrednosti. Ukupnost tih simbola, značenja i slika koje mediji prenose čine ideološku osnovu uticaja medija na auditorijum. To omogućava da se izborom adekvatnih simbola, značenja i slika artikuliše ideološka potka za percepciju medijski posredovanih sadržaja. Dakle, nisu samo informacije te koje determinišu viđenje nekog fenomena već i način njihovog interpretiranja. Prema vodećem američkom teoretičaru komunikacija Haroldu Lasvelu (Harold Lasswell; 1902-1978) informaciono-komunikacioni sistem u globalnom društvu ima tri osnovne funkcije: a) nadzor nad okolinom; b) povezivanje delova društva i usmeravanje njihove reakcija na okruženje i c) prenošenje kulturne baštine sa generacije na generaciju (Lasswell 1971). U tom smislu bi masovni mediji (radio, televizija, film, internet) omogućavali globalnu komunikaciju, odnosno dopremanje informacije do svih delova sveta.

Za najveći broj teoretičara medija je neosporno da su masovni mediji kanali komunikacije i da kao takvi imaju posredničku ulogu prenosa informacija od emitera do recipijenta. I upravo im ova posrednička funkcija omogućava da utiču na auditorijum, a samim tim i da budu korišćena kao pogodna sredstva „meke moći“. Ali, ukoliko se zadržimo samo na funkciji medija kao komunikacionih sredstava (posrednika ili kanala), ubrzo ćemo doći do prepreke na putu dubljeg rasvetljavanja medijskog uticaja. U tom slučaju se ne bi mogli u potpunosti objasniti ni razlozi instrumentalizacije medija zarad ispoljavanja „meke moći“. Kada bi ih posmatrali samo kao tehničku strukturu koja služi komunikaciji, onda bi značajno zanemarili uticaj koji oni *per se* ostvaruju na proces, sadržaj i efekte komuniciranja. Sve nam ovo govori da medije ne možemo svoditi na puke posrednike, na tehnološka sredstva za ubrzani i olakšani prenos informacija. O tome govori i poznata krilatica i jezgrovi sintagma „Medij je poruka“ (*Medium is the Massage*) Maršala Mekluana (McLuhan 1967). Ona zvuči kao opomena da se ne zanemari činjenica da i sam izbor medija kojim se emituje poruka značajno utiču na proces komunikacije.²⁴ Odnosno, može se smatrati da je polazna teza Makluanove teorije medija da se društveni sistemi prvenstveno strukturiraju prirodom medija, a ne samo sadržajem koji se prenosi (Makluan 1971: 42-43). To se ostvaruje tako što sredstva opštenja na pojedinca deluju ne samo porukom koju prenose već i oblikom i svojom unutrašnjom strukturom. Sadržaj je značajan za utvrđivanje uticaja medija, ali je uticaj medija na gledaoce veći od sadržaja koji se konzumira.²⁵ Ova misao je često pogrešno interpretirana

²⁴ Postoje i mišljenja po kojima mediji nisu toliko uticali na dinamiku svesti koliko su informacije, kojima su svakodnevno i u velikim količinama zasuti recipijenti.

²⁵ Po Makluanu, postoje dva osnovna tipa sredstava društvenog opštenja: a) vruća i b) hladna opštenja. Vruća sredstva komuniciranja (štampa, radio, film i fotografija) uključuju prvenstveno čulo vida što pruža mnoštvo podataka ali za posledicu ima nizak

i kao proglas protiv sadržaja ili kao beznačajnost same poruke i pošiljaoca u procesu komunikacija.²⁶ Sličan stav o ovome ima i Đuro Šušnjić, koji tvrdi da „ista poruka, saopštena preko raznih vrsta tehničkih sredstava za prenošenje poruka, izaziva nejednaka dejstva, što znači da moć poruke ne zavisi samo od sadržaja poruke nego i od oblika i strukture tehničkog prenosnika“ (Šušnjić 2011:89). Odnosno, ne ostvaruje se uticaj na recipijente samo sadržajem poruke već i suptilnim medijskim promenama samog sadržaja koji se dešava tokom medijskog prenosa. Mediji nisu samo prenosiooci informacija i vrednosti već i njihovi stvaraoci. O tim neočekivanim efektima medija upozorava i kanadski naučnik Mark Federman (Federman Mark) u svom radu „Šta je smisao sintagme medij je poruka?“ (*What is the Meaning of the Medium is the Message?*) (Federman 2004). Kada se radi o medijima i njihovoj posredničkoj funkciji u procesu komunikacije, nisu samo u pitanju inovacije u načinu prenosa poruka već prvenstveno komunikacijske promene koje su oni sa sobom doneli. U meri kojoj čovek menja tehnologiju komunikacije menja i ona njega, menja njegov način komuniciranja i življenja. Zato je i Maršal Makluan smatrao da su mediji i „produžetak ljudskih čula“ (Makluan 1971). U tom kontekstu se pod pojmom „medij“ podrazumeva sve ono što dopunjuje ili zamenjuje čovekova čula: radio kao produžetak slušnog ili fotografiju kao produžetak vizuelnog.²⁷ Posebno je naglašavao uticaj televizije jer ona animira više čula čime pojačava uticaj na promenu percepcije, impresija, načina razmišljanja svoje publike. Shodno tome, možemo zaključiti da mediji nisu (niti su ikada bili) vrednosno neutralan pojam (samo puki posrednik) i da oni kao takvi snažno utiču na sam proces komunikacije. I ove činjenice su značajne za razumevanje razloga koji su masovne medije doveli u poziciju moćnog sredstva „meke moći“.

Maršal Makluan je poznat i po metafori „globalno selo“ (*Global Village*), kojom označava preobražaj sveta kao posledicu delovanja elektronskih medija.²⁸ Pod tim je podrazumevao nove mogućnosti prikupljanja informacija o aktuelnim dešavanjima u svetu i neposrednu socijalnu interakciju kao stanovnika pravog „sela“ koje omogućavaju novi mediji i savremeno umrežavanje. Zbog toga ga mnogi savremeni teoretičari medija smatraju prorokom informatičke ere.²⁹ Njegova opservacija ukazuje da mediji masovnog komuniciranja svojom posred-

stepen uključenosti primalaca. Hladna opština (telefon i televizija) emituju poruke nižeg stepena i prouzrokuju veći stepen uključenosti primalaca.

²⁶ Kredibilitet izvora informacija je značajan izvor moći. Ako recipijentima informacija liči na propagandu, onda je oni mogu odbaciti što može narušiti i reputaciju izvora informacije.

²⁷ Smatra se da je Maršal Makluan na ovakav način među prvima otvorio problem uticaja medijske tehnologije na ljudsku psihu.

²⁸ Vremenom su se u teoriji medija pojavile varijacije ovog pojma kao što je na primer „Makluanova galaksija“ (Manuel Kasteles) ili „Turingova galaksija“ (Volker Grasmuk).

²⁹ On je indirektno predvideo pojavu globalnih informacionih sistema i dolazak epohe koju obeležavaju masovni elektronski mediji.

ničkom ulogom utiču i na proces profilisanju sveta „kao globalnog sela“. Ovu ideju je detaljno objasnio u svojim delima „Gutenbergova galaksija: Nastajanje tipografskog čoveka“ (*The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*) (McLuan 1962) i „Globalno selo“ (*The Global Village*) (McLuhan, Powers 1995). U ovoj svojevrsnoj viziji je anticipirao takozvano „informaciono doba“ koje je medijima donelo do tada neviđenu ulogu u kreiranju društvene stvarnosti. Tehnološko usavršavanje nosilaca i emitera informacije, ali i pojave medija kao što je Internet i WWW (*World Wide Web*), dovelo je do „gubljenja vremenske praznine“ (Entoni Gidens), odnosno omogućilo je učesnicima komunikaciju u realnom vremenu i kada su prostorno veoma udaljeni. Istovremeno je upozorilo i na opasnosti koje sa sobom nose nove tehnologije i mogućnost njihove zloupotrebe od strane totalitarizma kao sredstva manipulacije. I ova Makluanova teza implicitno objašnjava razloge da se masovni mediji iskoriste u realizaciji ciljeva „meke moći“.

Različite su mogućnosti korišćenja posredničke uloge medija kao sredstva „meke moći“. Najčešće se to čini po scenariju koji ima nekoliko faza. U prvoj fazi se radi na „kreiranju srodnih vrednosti“, „vrednosnom saobražavanju“ ili „formiranju aksiološke privlačnosti“ (sa ili bez oslonca na medije) čime se stvara osnova za drugu fazu „saradnje“ u kojoj je znatno olakšana primena „meke moći“ osloncem na različite resurse pa i na medije. Zaključujemo da je i posrednička funkcija medija značajan oslonac „meke moći“.

Zaključci

1. Informacija je moć. Novi izvor moći (pa i nadmoći) na razmeđu dva veka i dva milenijuma se zasniva na novoj, visokotehnoškoj informaciono-komunikacionoj infrastrukturi. Zato se tvrdi da je jedan od najznačajnijih izvora moći kod onih koji plasiraju informaciju i poseduju kontrolu nad medijima. Čuvena Frankfurtska škola kritičke teorije, ali i poznati nemački filozof Valter Benjamin (Walter Benjamin; 1892-1940), početkom XX veka naglašavaju rastuću ulogu medija u društvu. I jedan od najznačajnijih teoretičara medija Maršal Makluan naglašava značaj masovnih medija u razumevanju stvarnosti. Mediji su se na globalnom planu potvrdili kao moćni agensi političke socijalizacije i političke mobilizacije. Kao takvi, na globalnom planu imaju ambivalentnu ulogu. U zavisnosti od konceptualne osnove mediji masovnog komuniciranja mogu značajno uticati na podsticanje ili smirivanje socijalnih konflikata. Oni mogu veoma uspešno da afirmišu one tipove političkog diskursa koji ih podstiče, ali mogu u značajnoj meri da doprinesu i afirmaciji modela politike koja pacifikuje socijalne sukobe.

Mediji poseduju moć da kreiraju percepciju svog auditorijuma. Proces medijske proizvodnje informacija je kontrolisan i pažljivo planiran. Na sadržaju programa rade stručni timovi (psiholozi, sociolozi, marketari i drugi). Na taj način se utiče na ponašanje publike metodama koje ne sadrže nikakve prisile ili prinude, a kojima se suptilno navodi da misli, želi, hoće i čini ono što su zapravo

neki drugi centri moći planirali. Ali, shodno shvatanju Maršala Makluana, možemo reći da efikasnost uticaja poruke ne zavisi samo od njenog sadržaja, već i od odlika i strukture tehničkog prenosnika, odnosno od vrste tehničkog sredstva kojima se poruka emituje. Zato je i upozoravao da za teoriju masovnih komunikacija nije važan samo sadržaj poruke, već i forma emitivanja.

Brojne su teorije koje zastupaju različita, pa i dijametralna gledišta o uticaju medija na javnost. Jedne ga nipodaštavaju, dok druge naglašavaju, pa i apsolutiziraju njihov značaj u savremenom društvu. Postoje i autori koji upozoravaju da pridavanje prevelikog značaja medija može da nas odvede u tehnodeterminizam, dok drugi smatraju da svako njihovo potcenjivanje znači zatvaranje očiju pred stvarnošću.

2. Poznati američki profesor Harvardskog univerziteta Džozef Naj slovi za idejnog tvorca koncepta „meke moći“. On je u doba euforije SAD zbog pobeđe u hladnom ratu nastojao da ukaže na značaj nemilitarnih oblika moći u periodu koji dolazi. Nasuprot neokonzervativnim shvatanjima, Džozef Naj smatra da je stvorena potreba izbegavanja vojnih sredstava koja mogu da dovedu do potpunog uništenja savremene civilizacije i da je došlo vreme većeg oslonca na diplomatiju, kulturu, masovne medije, ali i „neopipljive činjenice“ - institucije, ideje, vrednosti. U najgorem slučaju, smatra autor, vojnu silu treba da prate instrumenti „meke moći“ kojim se oblikuju preferencije i izgrađuje diskurs koji se dopada najvećem delu stanovnika određenog prostora. Svojim radom i praktičnim političkim iskustvom je izvršio veliki uticaj na koncipiranje teorije „meke moći“. On je među prvima ukazao na tendenciju seljenja moći iz tradicionalnih centara (države) u privatni sektor zarad ostvarivanja sopstvenog profita. Time se moć sve više grupiše u rukama transnacionalnih korporacija koje posredstvom medija ostvaruju ogroman uticaj.

„Meka moć“ je postala novi izvor povećanja kapaciteta vojne i političke moći. Ona im je otvorila prostor za nove mogućnosti - osvajanje bez klasičnog rata (u užem smislu ovog pojma), odnosno ostvarivanje geopolitičke kontrole i bez „tvrde moći“ kakvu tradicionalno poznajemo. Gotovo da „tvrda moć“ postaje dodatak „meke moći“. Ona služi kao svojevrsni multiplikator diplomatske moći. Njome se može širiti i nametati „privlačnost demokratije“, slobodno tržište, kultura, način života, sistem vrednosti i drugo. Ona podrazumeva kompleks faktora kojima se može privlačno delovati na svest recipijenata i sistem vrednosti i raspoloženje, a sledstveno tome i na ponašanje grupe na koju se primenjuje „meka moć“.

Za razliku od „meke moći“, „tvrda moć“ je opipljiva, dodirljiva, vidljiva golim okom i merljiva. Pored toga ona je i prisilna (prinudna) i gruba. Oslanja se u osnovi na sirovu silu i fizičke oblike nasilja kako bi se nametnula volja onih koji poseduju „tvdu moć“. Najčešće se ispoljava kao vojna intervencija kojom nastoji da ostvari određene interese. Ovakav njen karakter čini je umnogome različitom od „meke moći“ koja je sofisticiranija, suptilnija, teško prepoznatljiva, jednostavnija za upotrebu i gotovo golim okom nevidljiv način uticaja onih koji je koriste sa istim ciljevima kao i centri koji upražnjavaju „tvrdu moć“. Ona se

sistematski primenjuje prema mnogim državama i to bez ikakvog nagoveštavanja, te po mnogim parametrima i prijemčivija objektima primene. Sve je to svrstava u jedno od najefikasnijih sredstava modernog doba za realizaciju partikularnih, ali i globalnih interesa.

Jedna država „mekom moći“ privlači druge svojom kulturom, političkim idealima i primamljivim programima, a ne prinudom ili plaćanjem, sa ciljem da dobije ono što se želi. Ona se zasniva na atraktivnosti kulture, političkih ideala i konkretnih političkih programa određene zemlje. Odnosno, „tvrda moć“ deluje putem prinude (na osnovu sopstvene vojne i ekonomske moći), a „meka moć“ putem zavodjenja. Džozef Naj upozorava da uprkos tome što su mnoge vrednosti (demokratija, ljudska prava ili individualne slobode) privlačne i zavodljive, ako u njihovom plasiranju recipijent prepozna nadmenost i licemerje one mogu da deluju kontraproduktivno.

Politički akteri se dovode u stanje svojevrstne mentalne obamrlosti neaktivnosti, čime se onesposobljavaju za analitički pristup fenomenima iz sfere „meke moći“. Time se suštinski uspostavlja određeno stanje društvene svesti koje pogoduje nekritičkom prihvatanju mnogih uvezenih modela „meke moći“ kao poželjnih, uz potiskivanje sopstvenih potencijala „meke moći“ (autentične i samosvojne kulturne vrednosti).

3. „Meka moć“ je generička moć, uprkos tome što je „meka“. Ne sme da nas zavede atribut „meka“ i da je prigrlimo kao manje opasnu od „tvrde moći“. Upravo svojom „mekoćom“ može da obmane one prema kojima se sprovodi i tako olakšava svoju primenu. Oštrica ove moći može da poseče dublje i trajnije nego mnogi oblici „tvrde“ moći. Ipak, „meka moć“ je samo jedan oblik moći – način da se stigne do željenog cilja, oblik ispoljavanja moći kojim se realizuju određeni interesi.

4. „Meka moć“ se u velikoj meri oslanja na medije. Masovni mediji su jedno od najznačajnijih sredstava realizacije „meke moći“. Suština upotrebe medija kao sredstava „meke moći“ se sastoji u mogućnosti da oni mogu jednostavno, brzo i efikasno da plasiraju informaciju, vrednosti i obrasce ponašanja do recipijenata kojima su namenjeni. Da bi olakšali prihvatanje ovih sadržaja mediji pribegavaju atraktivnim i zabavnim formama i načinima emitovanja. Proces modernizacije sredstava komunikacije, a posebno tehnološke inovacije masovnih medija, doprineo je efikasnosti ispoljavanja „meke moći“, kao i promeni načina njene projekcije. Putem sredstava javnog informisanja se plasiraju određene kulturološke vrednosti i poželjni obrasci ponašanja. Mediji su mogućnosti da kulturne, političke, društvene i vrednosne resurse prevedu u „meku moć“ privlačenja recipijenata. Udruživanjem moći masovnih medija i „meke moći“ postiže se značajan uticaj na dispozicije ponašanja, a samim tim i na ponašanje auditorijuma. Kontrola i usmeravanje ponašanja određenih grupa je i osnovni cilj „meke moći“.

Mediji ostvaruju psihološki uticaj na auditorijum, ali su i posrednici u komunikaciji, što im otvara mogućnost za sticanje moći. Moć medija je velika i

zato onaj ko ih poseduje i upravlja njima može da utiče na procese u društvu, što ih čini pogodnim sredstvom „meke moći“.

Kada se govori o etičkom aspektu meke moći treba naglasiti da ništa nije samo po sebi ni dobro ni loše, pa ni „meka moć“. Tek u kontekstu u kome se primenjuje i posledica koje izaziva ovu moć možemo moralno vrednovati.

Literatura

- Adorno 1979: A. Adorno, *Estetička teorija*, Beograd: Nolit.
- Tofler 1998: A. Tofler i H. Tofler, *Rat i antirat*, Beograd: Paideia.
- Bal 1997: F. Bal, *Moć medija: mandarin i trgovac*, Beograd: Klio.
- Bodrijar 1991: Ž. Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, Novi Sad: IP Svetovi.
- Kar 1951: E. H. Carr, *The New Society*, London: Penguin Books.
- Džajls 2011: D. Džajls, *Psihologija medija*, Beograd: Clio, str. 9.
- Džozef 2012: N. Džozef, *Budućnost moći*, Beograd: Arhipelag, str. 111.
- Eser, Mates 2013: F. Eser i J. Mates, „Efekti medijalizacije na političke vesti, političke aktere, političke odluke i političku publiku“, u: Grupa autora, *Demokratija u eri globalizacije i medijalizacije*, Beograd: Libertas, str. 34.
- Gramši 1980: A. Gramši, *Filozofija istorije i politike: izbor iz dela Pisma iz zatvora*, Beograd: Slovo ljubve.
- Gramši 1971: A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart.
- Harper 2008: D. Harper, *Etymology Dictionary*, New York: *Historian*.
<http://dictionary.reference.com/browse/vibrate>. (13.11.2011)
- Horkhajmer 1976: M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd: BIGZ.
- Naj 2012: Dž. Naj, *Budućnost moći*, Beograd: Arhipelag, str. 111.
- Naj 1990: J. Nye, „The Changing Nature of World Power“, *Political Science Quarterly*, Vol. 105, No 2. New York: Academy of Political Science.
- Naj 1990: J. Nye *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, New York: Basic books.
- Naj, Ovens 1996: J. Nye, W. Owens, „America's Information Edge“, *Foreign Affairs*, Vol 75, No. 4. New York: Council on Foreign Relations.
- Naj 2004: J. Nye, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: PublicAffairs.
- Naj 2012: Dž. Naj, *Budućnost moći*, Beograd: Arhipelag, str. 40.
- Nikolić 2012: D. Nikolić, „Ratovanje bez rata – budućnost (ideal) američke dominacije svetom?“, *Srpska politička misao*, Vol. 35, br. 1. Beograd: IIC Srpska politička misao,
- Kanton 2009: Dž. Kanton, *Ekstremna budućnost. Najznačajnije tendencije koje će promeniti svet u narednih pet, deset ili dvadeset godina*, Beograd: Clio, str. 282.

- Kac 1957: E. Katz, "The two-step flow of mass communication", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, Oxford: Oxford University Press, p. 61-78.
- Kloskovska 1985: A. Kloskovska, *Masovna kultura – kritika i odbrana*, Novi Sad: Matica srpska, str. 112.
- Lasvel 1971: H. Lasswell, *Propaganda Technique in World War I*, Cambridge: MIT Press
- Lazarsfeld 1957: P. Lazarsfeld, "Public Opinion and the Classical Tradition", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, Oxford: Oxford University Press, p. 39-53.
- Lorimer 1998: R. Lorimer, *Masovne komunikacije:komparativni uvid*. Beograd: Klio, str. 42.
- Makijaveli 1989: N. Makijaveli, *Vladalac*, Beograd: Moderna.
- Makluan 1971: M. Makluan, *Poznavanje opština čovekovih proizvedetaka*, Beograd: Prosveta.
- Matić 2009: P. Matić, „Rat za meku moć“, *Srpska politička misao*, Vol. 24, broj 2., Beograd: Institut za političke studije, str. 34.
- Makluan 1967: M. McLuhan, *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*, Quentin Fiore, producer, New York: Bantam.
- Pakard 1994: V. Pakard, *Skriveni ubeđivači: psihologija reklame*, Beograd: Dossije.
- Poter 2011: Dž. Poter, *Medijska pismenost*, Beograd: Clio, str. 56.
- Prajs 2011: S. Prajs, *Izučavanje medija*, Beograd: Clio, str. 680.
- Sun Cu 2009: C. Sun, *Umeće ratovanja*, Beograd: Mono i Manjana, str. 75.
- Šušnjić 2011: Đ. Šušnjić, *Ribari ljudskih duša: ideja manipulacije i manipulacija idejama*, Beograd: Čigoja štampa, str. 89.
- Vilkinson 1997: P. Wilkinson, *The Media and Terrorism: A Reassessment*, London: Frank Cass.
- Vujaklija 1986: M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta.

ДЕМОКРАТСКИ И ЕМАНЦИПАТОРСКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ИНТЕРНЕТА У ЖУРНАЛИСТИЦИ

Мишљење које данас преовладава је да на интернету, али и у новинарству, не важе никакви стандарди, као и да је објективно новинарство скоро у потпуности нестало. Међутим, насупрот таквом уверењу, интернет својом ширином и доступношћу ураво на пољу слободног и објективног новинарства нуди неслућене могућности. Трендови на тржишту у којем учествују традиционални медији, а на којима доминирају производи попут оних који се зову „новина“, односно „тираж“ или „гледаност“ и „вест“, као да журнализам враћају два века уназад када су за добру причу била дозвољена сва средства, јер је нажалост, борба за демократичност и објективност „седме силе“ изгубљена спрам финансијских интереса. У бојазни од непродатог огласног центиметра или секунде, односно пажње читалаца и публике, сведоци смо да су новине данас препуне сензационализма, површности и непроверених информација. „Мазање очију“ јавности због недостатка правих вести или жеље да се оне избегну, резултира смањеним тиражима у штампаним медијима и опадањем гледаности, односно слушаности у електронским. Укупни резултат и у једним и у другим своди се на неповерење реципијента, када су класични медији, односно радио, телевизија и штампа у питању. Међутим, нису само чиниоци јавног мњења, односно грађани, ти који традиционалним медијима окрећу леђа. Према Франсису Баллу, научници, књижевници, политичари и свештеници такође осуђују медије за оно што чине или не чине. Он сматра да је моћ информисања митологизована, те да предрасуде о класичним мас-медијима, нереална предвиђања будућности комуникација јесу различите представе које усаглашавају вечити конзерватизам са свим прошлим садашњим и будућим етатизмима како би се сузиле аутономност новината и независност информисања (Бал 1996: 110). На овај начин се оптуживањем за искривљење сваке слике коју покуша да прикаже, новинару који делује у било којем облику стандардних медија, поред директног утицаја и индиректно ствара додатни осећај тескобе и неслободе у изражавању и обављању посла.

Дакле, у време када постоји свест да финансијски фактор влада медијском сценом, те да се јавна гласила покрећу или гасе за рачун нечијих личних циљева уместо да делају у име општег добра, интернет остаје, практично као једини простор који представља „оазу“ у којем се може функционисати као независна, па чак и анонимна „седма сила“. Да се у интернету крије потенцијал објективности журнализма сматрају и грађани, јер истра-

* ercegovac@yahoo.com

живање које је спровео Позитив центар 2011. године показује да у Србији чак 77,4 одсто испитаника сматра да су класични медији манипулативни и нереални и да имају више поверења у оно што прочитају на Мрежи.

У новембру 2013. године спроведена је анкета која донекле говори у прилог претходно поменутог истраживања, у којој су учесници оцењивали веродостојност и изјашњавали се о поверењу у медије који се баве информативним извештавањем. Анкета¹ је показала да корисници медија највише оцену дају радију (2,83), као најрелевантнијем медију, док је интернет, након радија, на другом месту (2,37) међу медијима који се користе свакодневно. Незнатну предност у односу на интернет, када се обухвате сви медији, укључујући и месечну и недељну периодику, корисници су ипак дали месечној и недељној штампи (2,45). Најслабију оцену добила је дневна штампа (2,16). На питање којем облику медија информативног карактера корисници поклањају највише поверења тек 2% испитаника изјаснило се да верује свим медијима подједнако, дневној штампи верује 3%, телевизији 6%, радију 4%, интернет порталу са матичном редакцијом у неком од традиционалних медија поверење поклања 2%, док се чак 27% испитаника изјаснило за независне интернет портале. Највећи проценат, чак 47% испитаника, каже да укршта информације са различитих платформи и тек на основу анализе доноси лични суд док забрињавајућих 10% изјављује да не верује ни једном облику информативног извештавања. Укупна оцена према свим домаћим медијима је такође поражавајућа и износи средњу оцену од свега 2,13.

Ово кратко истраживање у грубим цртама осликава тренутну ситуацију на релацији између медијских радника и прималаца информативног садржаја која није охрабрујућа када се у обзир узме генерално ниска оцена, али која, с друге стране, показује да се значајна доза поверења поклања управо независним интернетским гласилима и поред недостатка адекватног медијског образовања, као и недовољно развијене свести о постојању оваквог вида функционисања информативних редакција.

Новинарско предузетништво

Иако интернет нуди многобројне могућности управо на пољу журналистике, чини се да је недовољно коришћен, јер онлајн новинарство као технолошки производ глобализације и глобалног медија каква је светска виртуелна мрежа свакако може бити примењено и доступно свуда и свима, а ипак је, нарочито у региону, веома мало коришћен у те сврхе. Слободно новинарство у оној форми у којој га теорија замишља не може постојати или барем не у довољној мери, чак ни у сфери таквог интернационално доступног медија какав је интернет. Највећи број интернет портала, заправо

¹ Истраживање је обухватило 306 испитаника, корисника свих облика медија масовног комуницирања, а које је дефинисано као дневна и периодична штампа, радио, телевизија и независни интернет портали.

је везан за неки тип класичног медија и служи као „teaser“ или допуна штампаном, односно електронском издању. Уређивачка политика таквих портала нимало се не разликује нити има било какву аутономију у односу на „матичну“ редакцију. У земљама у којима је присутан већи број независних портала, истраживања показују да се поверење корисника гради управо на поузданости, правремености и недостатку пристрасности у извештавању.

Припадници „седме силе“ морају бити упознати с чињеницом да позив којем припадају и кодекси који их обавезују, упућују на проналажење начина да се објективно извештава о кључним питањима по друштво. Покретање блогова или самосталних, независних интернет портала, решење је којем се они који се извештавањем јавности о догађајима од јавног значаја баве без других интереса осим оних прописаних тзв. Хипократовом заклетвом журнализма.

На сајту *European Journalism Observatory* (rs.ejo-online.eu) у тексту „Онлајн медији – шанса за независно новинарство“ истиче се да постоје многобројни проблеми у традиционалним медијима, од политичких притисака и све интензивнијег утицаја економских центара моћи, до све тежих услова рада и финансијске ситуације у којој се налазе новинари, који све више приморавају медијске професионалце да трагају за новим моделима пословања како би опстали у медијској сфери. У тексту се даље говори да је као одговор на наведене изазове у САД још пре неколико година почео да се развија концепт „предузетничког новинарства“ (*entrepreneurial journalism*), који је, међутим, још увек недовољно познат у домаћој јавности, јер је тек недавно, тачније крајем октобра 2013. године, одржан први семинар на ову тему. Семинар је окупио новинаре из Југоисточне Европе, који су током три радна дана учили како да самостално покрену своје медијске пројекте на интернету као и да обезбеде њихову финансијску одрживост.

Директор Медијског програма за Југоисточну Европу Фондације Конрад Аденауер, Кристијан Шпар истиче да је предузетничко новинарство недовољно познат термин у јавности, али да у основи подразумева развој независног онлајн новинарства, као и рад новинара као „фриленсера“. У земљама региона, ово је важан вид деловања журналистике јер традиционални медији још увек не обезбеђују довољно разноврсног и уравнотеженог извештавања, што је свакако неопходно за сваку демократију.

С финансијске стране, поставља се питање одрживости слободних гласила на интернету, јер како је већ речено зависност и опстанак неког медија не произлази само из привржености одређеним политичким, већ и економским интересним групама. Тако се осим владајућим или опозиционим политичким странкама уредништво окреће и компанијама које могу бити потенцијални оглашивачи, те се неке негативне информације од јавног значаја и у том смислу скривају од јавности. Пример овакве „зависности“, може се наћи у афери са српским млекарима и афлатоксином с почетка годи-

не, где је примећено да ниједно гласило није навело о којим спорним млекарима се ради. Будући да само финансијски независни медији могу бити објективни, решење о изласку из овакве „зависничке“ ситуације може се тражити у систему финансирања *pay per click* моделом каквог је међу првим и најразвијенијим оформила компанија *Google* у својим *Google AdSense* и *AdWord* програмима, као и регионални Етаргет сервис.

Овај систем финансирања сајтова базиран је на тзв. циљаном оглашавању (таргетирању), које је у потпуности у функцији објективности и независности новинарског извештавања. Систем функционише на бази ротирања огласа, где оглашивачи и они који уступају огласни простор нису у директној вези, те једни друге нису у могућности ни да условљавају. На тај начин, онлајн новинари који раде за интернет портале који су окренути извештавању, односно функционишу као гласила, могу несметано да обављају своју делатност. Позиционираност сервера, као и могућност скривања идентитета, додатна су предност у односу на било који други медиј где локација редакције практично мора бити позната. Један од најлакших начина, поред регистровања домена на непостојећег власника², јесте да се идентитет и локација сајта сакрију стварањем алијаса путем URL *rewritinga*-а, где се у адрес-бару приказује једна *web* адреса, док се сајт заправо налази на некој другој, јавности непознатој локацији. Овај процес одвија се без кориснику видљивог преусмерања.

Уз *pay per click* сервисе, препоручује се и коришћење Гуглових сервиса *Google Webmaster Tools* и *Google Analytics* тј. онлајн апликација које ће креаторима интернетских страница помоћи у креирању садржаја према кључним речима. Уз резултате добијене путем такозваних *crawlera*, тј. пузача уреднику сајта, односно информативног гласила на интернету биће једноставније да оптимизује страницу и њен садржај усмери према чешће траженим кључним речима, што поспешује посећеност страницама, али и даље одржава финансијску независност, јер оглашивачи не могу бити у прилици да утичу на исход крајњег пласмана њиховог огласа. Такође, треба напоменути да је потрага за „неподобним“ сајтовима за оглашиваче готово немогућа чак и уз одређену аутоматизацију потраге, управо због ротирајуће природе огласа, јер се приликом сваког новог клика на одређени линк који води ка страници на којој се налазе огласи једног од наведених сервиса, на траженој страници појави нови оглас.

Google Webmaster Tools заправо је онлајн апликација путем које се може радити сакупљање потребних података. У овој апликацији, која је претходно путем налога повезана са сајтом са којег ће се подаци скупљати,

² Интернет домен може бити регистрован под измишљеним именом и презименом, а једина веза с провајдером може бити е-mail адреса на неком web-mail серверу, на којем се такође може анонимно регистровати. Тако се сва кореспонденција између провајдера и власника домена може одвијати преко е-mail адресе као што је рецимо *poname@hotmail.com* или неке сличне, која се не може довести у везу с правим власником сајта.

могу се подесити географска циљаност и темпо сакупљања података, а параметри који се у току истраживања могу укрштати су бројни. Тако се на пример, може видети статистика која показује најчешће тражене кључне речи, што ауторима самог сајта даје предност у смислу креирања садржаја, али и пласирања одређених порука.

Гуглова аналитика сајта није „пузач“ у својој основној намени, али је такође један од добрих начина да се дође до информација, као што су кључне речи које се најчешће појављују у претрази на одређеном сајту. Такође, *Google Analytics* даће информације као што су региони и градови из којих се корисници најчешће појављују на одређеном сајту, као и преко интернет провајдера, који су садржаји најпосећенији, период најгушћег саобраћаја на интернету и слично. Веома корисна информација за ауторе и власнике сајтова коју обезбеђује ова апликација је и листа кључних речи путем којих се долазило до информације о самом сајту на *Google* претраживачу, укрштена са бројем кликова на свакој од датих речи или фраза, па се тако има увид у реално стање, односно које речи привлаче посетиоце датог сајта.

Обе апликације корисницима нуде, поред обилне аналитике о посети сајту, и одељак о СЕО стратегији где се накнадно могу укрстити одређени параметри (земља, регион, платформа: слика, текст, приступање са мобилних уређаја и сл.), а чији резултати дају информације о оптимизацији сајта за претраживање и претраживаче (првенствено *Google*), као и потенцијалне циљне групе које се могу „таргетирати“.

Други финансијски аспект одрживости медија јесу трошкови одржавања гласила, који су међу основним и најважнијим чиниоцима када је у питању независност медија. Предност интернетских над било којим другим медијима управо лежи у далеко мањим трошковима, јер док се финансијска реализација класичних медија (штампање или емитовање), не рачунајући ауторске хонораре, мери десетинама и стотинама хиљада евра, један интернет портал може се покренути са мање од стотину евра. С друге стране, онлајн гласила захваљујући својој мултимедијалности нуде и потпунији садржај комбинујући текст, слику, видео и аудио у једном.

Законски оквири

За покретање електронских медија попут ТВ или радио станице, између осталог, потребне су и дозволе државних органа. Републичка радиодифузна агенција и РАТЕЛ издају лиценце које прилично увећавају трошкове, док је за покретање информативног портала потребно закупити домен код неког од расположивих интернет провајдера и простор на серверу. Класични медији у Србији на конкурс 2006, да би добили дозволу за рад, требало је да пристану на услове у којима се каже да ће за емитовање програма на националном нивоу телевизије годишње морати да плате накнаду од 60.733.808, а радио станице од 12.146.761 динара. Годишња накнада за

фреквенцију на подручју Војводине износи 22.775.178 динара за телевизијску, а 4.555.035 за радио станицу.

Предност виртуелних гласила у односу на класичне и њихове зависности од установа попут РРА и РАТЕЛ-а, такође је и у контроли коју ови органи могу да спроводе, што опет, нарочито у земљама региона које су углавном државе у транзицији са недовољно развијеним и нестабилним институцијама, могу на неки начин бити схваћени и као органи контроле и цензуре.

Тakoђе се треба упознати и са покушајима да се виртуелни простор осујети у смислу слободе говора и стави под одређени вид контроле. Почетком 2012. године, полемика око АСТА споразума досегла је врхунац када је Европски парламент одбацио овај документ, захваљујући протестима широм Европе управо због свести да се под окриљем борбе против фалсификата и пиратерије, може чак и слобода писане речи на овај начин укинути на светској мрежи. Противници овом документу тврде да је осим блокирања пиратерије на интернету, допушта гашење или блокирање *web* страница које могу правити проблеме влади неке земље. Борбе за укидање овог споразума у земљама које су његове потписнице и даље трају, а покушај увођења оваквог документа сигурно није последњи. У неким земљама споразуми овог типа чак нису ни потребни, јер је у државама попут Кине или Турске приступ интернету строго контролисан тако што државне институције корисницима укидају приступ одређеним доменима и адресама.

Још једна предност новог, технолошки напреднијег, медија над класичним јесте и његова доступност. Наиме, док су традиционални медији ограничени фреквенцијом, закупом канала за сателитско емитовање, односно дистрибуцијом и тиражем, интернетска гласила доступна су свима и на скоро свакој (ако изузмемо државе под ауто-блокадом) географског тачки. Отворен приступ интернету једини је суштински потребан елемент да би се приступило одређеној *web* адреси независног портала.

Наравно, не треба заборавити да интернет као релативно нов и лако доступан медиј представља простор у којем се подједнако могу пласирати дезинформације и неистине, колико и информације од значаја. Међутим, како и Џон Стјуарт Мил каже на тему слободе говора „што се човек може њом погрешно служити то не доказује, да се њом уопште и не треба служити“, те као и у реалном, тако и у виртуелном свету, гласила доказују свој кредибилитет и веродостојност садржајем који објављују, те се временом одвајају *web* портали од поверења, којима се читаоци/корисници враћају.

Етика, netiquette и новинарски кодекси у виртуелном свету

Једини паралелни свет који сигурно коегзистира у простору и времену са овим реалним, јесте виртуелни, а сваки друштвени колектив има своје норме и правила. Будући да интернет као простор друштвеног „окупљања“, како је већ речено, функционише изван државних граница тј. глобално, те не подлеже законима нити једне државе, може се рећи да предста-

вља заједницу још увек недовољно развијену у културолошким, моралним, тј. Етичким, али и законским оквирима. Како уредити интернетски простор тема је великог броја полемика које се воде широм планете, а једна од главних тачака ових расправа, која се између осталог понајвише тиче новинарског позива, јесте етика.

За темељно етичко начело које треба да руководи свим поступцима према људима, дакле и комуникацијом, како исправно наглашавају Миливојевић и Драговић (2012: 98), треба узимати други Кантов категорички императив:

„Поступај само тако, да човечност, како у твојој особи тако и у особи сваког другог, увек видиш као сврху, а никада само као средство.“ Ауторке истичу да ова формула јасно одбацује инструментализовање човека у било које сврхе, и наглашава људскост као главну димензију међуљудског односа.

С тим у складу, као основни резултат промишљања о прихватљивом понашању у виртуелном свету произашао је интернет бонтон, али и израз *netiquette*, односно нетикеција. Овај израз предстаља скуп друштвених конвенција којима се треба управљати у току интеракције путем мреже, на различитим друштвеним платформама, порталима, форумима, блоговима и слично. Свака подзаједница (*web* портал, форум, блог или друштвена мрежа) требало би да унутар свог микросвета одређује правила понашања придржавајући се нетикеције, као и санкција уколико се та правила не поштују.

Ова правила се не односе само на *web* новинаре, већ на све онлајн кориснике, јер као и новинарство на интернету, тако и било каква друга интеракција у виртуелном простору подразумева поступак размене информација. Новинарство може да нема своја писана правила, али има своје норме понашања (забележених у кодексима новинарских удружења), које новинари морају да разумеју (Крејг 2010: 305). С друге стране, новинару је важно да и као корисник разуме културу интернета која ће умногоме утицати на његов рад, али и прихватање новинарског онлајн „производа“.

Песимисти, попут Сандре Мимс Роу, бивше уреднице портландског листа Орегониан, тврде да се појавом интернета отвара могућност да свако ко има модем и интернет конекцију може бити новинар, те да нови медиј неће прихватити старе стандарде. Роу тврди да интернет више цени брзину и сензацију наспрам тачности. Међутим, ради се о томе да нова врста новинарства захтева друкчији приступ етици. У дигиталној ери, многа етичка питања остају као кључна док се појављују и нека нова, а кредибилитет се и у виртуелном свету стиче на „аналогни“ начин. С друге стране, улога „гатекеепер“-а се појавом „опен-соурце“ новинарства значајно променила будући да традиционални медији више не поседују ексклузивитет објављивања. Баш због таквих промена, новинари не смеју снижавати своје стандарде у журби да стигну онлајн, а кодекси и начела који их обавезују требало би да важе више него икад. За разлику од аутоцензуре у традиционалним ме-

дијима, слобода коју пружа интернет, медијске раднике, како репортере, тако и уреднике онлајн издања, требало би да подразумева самоконтролу и јака, готово витешка начела оних који се баве овом врстом информативе.

Неки теоретичари првенствено постављају питање према коме је новинар морално одговоран (Кристјанс 2001: 22-23) и кажу да се одговорност подједнако усмерава ка самом аутору, читаоцима, редакцији, колегама и друштву. Ово је наравно питање за све новинаре, али се увођењем онлајн делатности дилеме вишеструко увећавају. Онлајн издања далеко су видљивија и приступачнија од штампаних или чак електронских медија. Наиме, интернет адреси може се приступити са било које географске тачке где постоји конекција на светску Мрежу, па на овај начин дистрибуирана јавна реч има далеко јачи ефекат од оне написане или изговорене путем неких других медија масовног комуницирања. Чини се да све добре стране интернета могу бити уједно и његове могуће слабости. За новинаре су најзначајнији тачност и свеобухватност, јер се без задовољења најмање ова два елемента губи поверење публике (Крејг 2010: 341). Како Крејг наводи, углед редакције једино је што продаје издање, а новинар има обавезу само према својим читаоцима. Он такође истиче и да су исправност и непристрасност теме које треба разматрати у онлајн журнализму на начине који се пре појаве интернета били практично незамисливи, јер поред текста и други аспекти *web* презентације могу читаоца одвести у погрешном смеру. Онлајн медиј, истиче Крејг, нарочито је погодно средство да се утицај изврши елементима који превазлазе оквире садржаја приче.

У овом сегменту, такође, веома је важно говорити како о обавезама новинара, тако и обавезама корисника медија, односно уживаоца њихових услуга. Наиме, и корисници медија такође имају своје дужности о којима се мало говори, али како примећује Даниел Корни, ако грађани могу имати прилику да траже од медија да им полажу рачуне у погледу одговора које дају на њихова очекивања, онда нису пасивни и нису само уживаоци услуга. Грађани су према овом ставу дужни да се информишу и користе слободу информисања која им је у либералним земљама призната. У том смислу, и грађани земаља нашег региона такође имају ову обавезу.

Дужност да се информише омогућава свакој особи из публике да створи сопствену слику стварности. Ово је уједно и „инструмент плурализма и подстицај на толерантност“ (Корни 1999: 139).

Систем вредности кључно је питање у етичном новинарству, било оно онлајн или не, међутим поред истинитости и објективности о којима више не треба ни расправљати као основним принципима новинарства, појавом онлајн верзије ове делатности појављује се брзина као нови чинилац о којем треба говорити као етичком проблему професије.

Брзина као грех

Мало је других показатеља културе који до те мере карактеришу њену суштину као што је схватање времена (Гуревич 1984: 111). Цивилизацијски однос према овом појму значајан је показатељ људске свести и међусобног понашања. Модерно, а нарочито дигитално доба, више се не окреће толико времену *per se* колико брзини. Ритмови природе којима се човек некада руководио, замењени су ритмовима технологије, јер данас, управо, захваљујући развоју информационих технологија, а посебно интернета, време како примећује и антрополог Томас Хилан Ериксен, посматрано као начин стварања растојања и близине више не постоји. Он подсећа на закључак француског теориетичара брзине Пола Вирилија који каже да у времену интернета „живимо у времну без кашњења“ (Ериксен 2003: 76).

Ериксен наводи да гобалне телекомуникације засноване на истовремености стварају друкчије оквирне услове људског постојања, више него све раније технологије, али да се електронска револуција мора посматрати као непосредан продужетак ранијих иновација. Историјско-технолошки след од индустријске револуције до данашњих дана, неминовно је водио убрзању и парадоксу да човек данас функционише у служби технологије и њеног даљег развоја, које је оно створило.

Овај тенд нарочито није могао прескочити новинарску делатност, будући да се она заснива на брзини од самог свог почетка. Бити први на месту догађаја, као и први извести о њему, једно је од основних постулата професије. Појавом интернета, као и мобилних уређаја (од мобилног телефона до таблет рачунара), брзина се још више повећала, а „дугачак корак“ новинара продужио.

Колико је поменути технолошки развој допринео развоју информативне журналистике, толико, с друге стране, може допринети и урушавању новинарског и редакцијског кредибилитета. Ово се нарочито односи на онлајн новинарство, јер у процесу производње не садржи временски одмак који поседују традиционални медији, јер одређене редакције онлајн гласила, између осталог, допуштају тренутно објављивање, без предходне провере веродостојности информације. Искушење брзине новог медија, као и велика конкуренција, новинара као и редакцију у целости неког онлајн портала ставитиће под велики притисак, те се веома често догађа да непроверена вест буде објављена. Ово наравно није „бољка“ само интернетских информативних издања, али се (ако се занемари било која врста таблоида – као ирелевантан фактор) такви пропусти ипак најчешће дешавају на Мрежи.

Притисак да се добро припремљене приче представе одмах, сажет је у изразу „буди први, али уради то добро“ (Крејг 2010: 348), јер чињеница да се у онлајн издањима грешке могу брзо исправљати, чак и у већ објављеном тексту, јесте заправо завођење публике претходно објављеним гре-

шкама. Крејг тврди да већина аналитичара сматра да је брзина, односно брзоплетост, једина права претња онлајн новинарства.

Блог – веб новинарство или новинарски аматеризам

Према Драгану Варагићу, технички посматрано блог представља врсту аутоматизованог *web* сајта, где се садржај (текстови, слике, мултимедиа) уноси и приказује хронолошки, што представља битну разлику у односу на класичан приказ сајтова, где се у категоријама посебно издвајају (ређају) најважније веб странице. Он каже да се на овај начин добија правичан приказ свих чланака (блог уноса) који се објављују, без обзира на њихову важност. С друге стране, напредније блог платформе, такозвани напредни темплејти или теме укрштају ове две могућности, те омогућавају унос садржаја и њихову класификацију према посебним одељцима односно категоријама. Развојем „блогосфере“ последњих година дошло се до незанемарљиве тенденције да овој врсти визуелног и техничког уређивања прибегава све већи број информативних интернет портала. Кориснички интерфејс блог платформе прилично је интуитиван и може се користити уз минималну обуку, те се данас већина *web* новинара поред извештавања, односно писања бави и уређењем своје странце, рубрике или самосталног блога.

Оно што може да створи конфузију данашњим корисницима интернета, па самим тим и посетиоцима информативних портала приликом приступања оваквим садржајима јесте велика количина самосталних блогова и информација које они нуде. Чак је и термин „блогосфера“ збуњујућ, јер може погрешно да наведе на помисао да постоји концепт онлајн заједнице (Цајлс 2010: 196), те треба имати на уму да се овај израз користи искључиво за делове сајбер простора који су посвећени блогovima.

Због олакшаног приступа поменутој блогосфери, јер се данас свим бесплатно може регистровати блог позиција на иностраним³ али и домаћим⁴ доменима који нуде ову врсту сервиса, велики број појединаца – аматера приступа изради свог „*web* дневника“ на којем затим износе своје ставове, извештаје с појединих догађаја, критике и слично. Због овог тренда многи стручњаци, као што је Дејвид Маршал, спремни су да на блоговање гледају као вид политичке моћи која је враћена људима, као и место где се брише граница између медијских радника; то јест креатора медијских садржаја (професионалаца) и њихових конзумента, односно публике (на пример: Маршал 2004: 10-11), док га други посматрају као анархију коју интернет својим незакоњем омогућава. Истина је међутим, као и увек, на средини; јер како сматрају Чин и Хилс, већина блогера аматера нема довољно енергије нити знања да би у потпуности била посвећена перманентној изради такве странице, те да не може пратити захтевану динамику коју

³ На пример: www.blogger.com или www.wordpress.com

⁴ Блоговање се може практиковати и на блог одељцима сајтова домаћих медијских организација, као што је <http://blog.b92.net/>.

диктирају професионалци. Аматери, тврде Чин и Хилс, убрзо напуштају своје блогове.

На крају, пракса показује да велики број блогова било да су информативног карактера, или неког друкчијег типа (култура, политика, економија, уметност, па чак и мода), углавном воде професионални медијски радници који се у својим матичним редакцијама не могу исказати на прави начин услед притисака о којима је већ било речи, или потребе за самозапошљавањем, што је у нашем региону још увек ређа појава, те да се у великом броју аматерских блогова, уз мало искуства могу пронаћи они релевантни и професионални.

Евентуална опасност која прети новинарству у онлајн заједници је су друштвене мреже и активност новинара на њима. Наиме, у дигиталном времену, понашање и деловање нарочито је приметно у сфери друштвених мрежа, а присуство новинара на таквим виртуелним платформама вишеструко представља предмет промишљања.

С једне стране, новинара треба посматрати као субјект тј. као директног учесника у виртуелној друштвеној заједници. Начин на који се опходи према другим корисницима, странице које посећује и фаворизује, коментари које даје, као и „статусе“ које поставља, док је с друге стране посматрач таквог вида живота. Новинар, у првом случају има улогу јавне личности, чија не само исказана јавна реч, већ и свака друга акција има своју тежину, те новинар сноси одговорност за сваку активност на друштвеној мрежи. У другом случају, новинар црпи велики број информација управо са друштвених мрежа. „Пратећи“ јавне и друге личности, као и организације, у могућности је да прати велики број догађаја, практично из своје канцеларије тј. са свог рачунара.

Ово искушење, као и свако друго решава се одређеним правилницима и сегментима медијског образовања. Тако су проблематични „твитови“ и статуси новинара на фесбуку који су обележили протеклих неколико година иницирали доношење правилника о понашању новинара на *web*-у у многим већим редакцијама широм света.

Медијска писменост за све медије

У последње време се и у региону доста говори о медијској писмености и неопходности те врсте образовања како публике, тако и садашњих, али преваходно будућих медисјких радника.

Подизање свесту у овом смислу од вишеструке је користи друштву у целини. Џејмс Потер (2008: 56) наводи да су предности бројне, али нарочито издваја жељу за разноликошћу медијских порука, веће самопрограмирање менталних кодова и чини се најважнију, а која је у потпуности у складу са дужностима рецепијената медијских порука о којима је већ било речи, већа контрола над медијима. Портер даље истиче да масовни медији представљају предузећа која поседују висок ниво способности да привуку

пажњу публике, као и да утичу на стално коришћење њихових производа. Оно што медијска писменост може у том смислу да омогући јесте препознавање тренутка када се циљеви публике и медијског предузећа не поклапају, те настаје својеврсно убеђивање. У таквим ситуацијама, медијски писмен појединац лако се може окренути и отићи у другом правцу.

Медијско описмењавање погодује публици у конзумирању садржаја свих облика мас-медиског комуницирања, а не само комуникацији у виртуелној сфери. Ова врста образовања помогла би у уздизању квалитета медијских садржаја на свим нивоима, с тим да је ослобађање од државних и економских званичних и незваничних регулаторних тела, као и значај финансијске одрживости и даље на страни интернет портала, када се говори о информативним гласилима.

Закључна промишљања

Основна друштвена функција новинара, што је јавно информисање, појавом интернета умногоме је олакшана. У време када је интернет почео да се развија првенствено као глобални медиј масовног комуницирања, али и „канал за дистрибуцију информација, изгледало је да ће број оних који нуде информације бити бесконачан. Међутим, иако је приступ Мрежи слободан и свако може да пласира своје информације, ипак број тзв. комерцијалних текстова и званично нуђених вести остаје ограничен“ (Рус-Мол 2005: 159), те су читаоци, односно корисници већ у могућности да „филтрирају“ и креирају мишљење о одређеним порталима. Тако се поверење и кредибилитет гради правовременим, актуелним и објективним извештавањем, а углед стиче и изван интернета.

С друге стране, борба озбиљних и таблоидних гласила само се преноси у, фигуративно речено, друкчије агрегатно стање. Свака редакција, било да је виртуелна, електронска или „папирна“, управо својим садржајем циља публику којој се обраћа. Интернет је, како каже Насим Николас Талелб, плодно окружење за разноврсност у којем мали човек може да доминира, а већ поменуто опште медијско образовање, захваљујући којем ће публика успети да с аргументима одабере „различитост“ гласила којој припада и о њој надаље критички промишља, дефинитивно може бити једно од решења.

Интернет пружа уточиште онима који нису подлегли трендовима на тржишту традиционалних медија на којима доминирају производи попут оних који се зову „новина“, односно „тираж“ или „гледаност“ и „вест“. Другим речима, етично новинарство може бити само слободно новинарство које подразумева финансијску независност, што се у тренутним друштвеним системима може искључиво у виртуелном универзуму, односно на интернету.

Литература

- Бал 1997: Ф. Бал, *Моћ медија*, Београд: Cliо.
- Варагић 2013: Д. Варагић, *Блог основе*, <http://www.draganvaragic.com/pdf/BlogOsnove.pdf> 20.5.2013.
- Ворд 2002: М. Ward, *Journalism Online*, Oxford: Focal Press.
- Гоцини 2001: Ђ. Гоцини, *Историја новинарства*, Београд: Cliо.
- Гуревич 1984: А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад: Матица српска.
- Деузе 2003: М. Deuze, *Online Journalism, Modelling the first Generation*, Edinburg: Napier University.
- Деузе 1999: М. Deuze, *The Vebcommunicators: Issues in resarch in to online jurnalism and journalist*, Edinburg: Napier University.
- Ериксен 2003: Т. Х. Ериксен, *Тиранија тренутка*, Београд: Библиотека XX век.
- Закон о радиодифузији Републике Србије
- Јевтовић, Бјелица 2008: З. Јевтовић, М. Бјелица, *Новинарство у теорији и пракси*, Београд: Press servis.
- Корни 1999: Д. Корни, *Етика информисања*, Београд: Cliо.
- Крејг 2010: Р. Крејг, *Онлајн новинарство*, Београд: Cliо.
- Кристјанс и др. 2001: С. Christians, М. Fackler, *Media Ethics: Cases and Moral Reasoning*, New York: Longman.
- Милетић 2012: М. и Н. Милетић, *Комуниколошки лексикон*, Београд: Мегатренд универзитет.
- Маршал 2004: Р. D. Marshall, *New Media Cultures*, London: Arnold.
- Миливојевић, Драговић 2012: Т. Миливојевић, К. Драговић, *Агресивност и асертивност у комуникацији –недостаји и ограничења теорије - асертивности*, Београд, ЦМ, VII/23, 95-116.
- Потер 2008: Ц. Потер, *Медијска писменост*, Београд: Cliо.
- Рус-Мол, Загорац-Кершер 2005: Ш. Рус-Мол, Ј. А. Загорац-Крешер, *Новинарство*, Београд: Cliо.
- Чин, Хилс 2008: В. Chin, М. Hills, Restricted confessions? Blogging, subcultural celebrity and the management of producer-fan proximity, *Social Semiotics*, II/18, Cardiff, 253-272, Cardiff.
- Џајлс 2010: Д. Џајлс, *Психологија медија*, Београд: Cliо. 11.7.2013.
- <http://www.albion.com/netiquette/> 5.7.2013.
- <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/211703/Samo-finansijski-nezavisni-mediji-mogu-biti-objektivni> 5.7.2013. 31.5.2013, 10:46
- <http://rs.ejo-online.eu/3663/ekonomija-medija/onlajn-mediji-sansa-za-nezavisno-novinarstvo> 2.11.2013.

МЕДИЈАМОРФОЗИС МУЗИКЕ – ГЛОБАЛНИ МЕДИЈСКИ ФЕНОМЕН

Медији – наставак наших чула

Масовно друштво, културно-историјска појава која означава грађанско капиталско, профитно друштво, владину елите моћи и богатства, производ је високе индустријализације производње и урбанизације живљења. Мењањем начина производње и размене роба, мењају се и односи према људима, настају миграције великог броја људи из села у градове, што мења устаљени начин живота. У оквиру овог процеса настале су и многе друге појаве, што све заједно чини “масовно друштво”. Маса сачињава много људи, односно гомилу, руљу, а комуникологија појам “друштво” преузима од социологије, као комуниколошки феномен. Теоретичар медија Маршал Маклуан (*Marshall McLuhan*, 1911 – 1980) истраживао је феномен комуникације као универзалног начина људског друштвеног контакта масовног друштва. Он је сматрао да је оно што медиј поручује мање важно од начина на који се то саопштава, из чега је произашао његов чувени аксиом *Медиј је порука*. Маклуан сматра да није битна садржина, важан је сам медиј, а како су медији, по Маклуану, продужени наших чула, мењајући се они радикално трансформишу нашу околину и нас, утичући на све што радимо. Маклуан је развој људског друштва представио кроз три фазе – појава и развој људског говора (аудио-тактилна култура), развој штампе (визуелна култура), и појава електронских медија – нова врста културе условљена развојем високих технологија. На жалост, није дочекао царство интернета, експлозију виртуелне стварности и све оно што је предвиђао као маштовит теоретичар (глобално село, светска сателитска мрежа, свет као глобални театар).

У свету који је Маклуан предвидео, текст, звук и покрет стопљени су у јединствени интермедијални виртуелни простор, "облак" свеобухватне и стално присутне глобалне мреже интернета. Свакодневна примена данашње интерактивне мултимедијалности поставља пред савремене музичаре, композиторе и извођаче захтев и услов да се прилагоде времену – од савсим једноставних композиција са "придруженом магнетофонском траком", до компликованих софтверских и дигиталних трансмутација – присуство "свемирских" микрофона, аудио технике, лаптопова и технолошких справица и програма све је нормалније, како у тонском студију, тако и на

* smiljkais@gmail.com

сцени. Доступност музичке уметности је све већа, док конкуренција постаје глобална. Музика је друга по реду на листи популарности садржаја интернета, а велики део уметничке музике већ се налази у домену неограниченог коришћења, посебно уметничка ауторска музика која је стварана пре неколико векова. Индивидуална доступност довела је до лаганог гашења социјалног фактора, дружења кроз музику, публика постаје асоцијална и отуђена. Цео ритуал примања и предавања на концерту је угрожен, али и квалитет онога што нам нуди интернет. YouTube, са милионима музичких прилога набацаних без критеријума, доводи до апсурда дефиницију високог квалитета музичке уметности. Помало размаженој, али отпорној уметничкој музици предстоји дуга борба позиционирања у новом виртуелном и мултимедијалном свету.

Трансформација медија

Медијаморфозис (Mediamorphosis- метаморфоза, трансформација медија) је термин којим комуниколог Роџер Фидлер (Roger Fidler) крајем двадесетог века обележава технолошку еволуцију комуникације. Знамо да се медији трансформишу и због социјалних, културолошких, политичких и економских промена, као одговор на комплексну интерактивност друштвених и технолошких иновација. Али, развој високих технологија и дигиталних инструмената мења процес и садржај људских комуникација и медија на сасвим посебан начин. Уосталом, по Маклуану, друштво се током историје увек мењало под утицајем нових медија. Трансформација медија на глобалном плану обележена је коегзистирањем са старим формама, постепеном метаморфозом старих медија у нове и изазовима које усвајање нових медија доноси. До сада су, кроз историју цивилизације људи прошли кроз три медијаморфозе: појаву говора, писане речи и дигиталног језика. Последња медијаморфоза обележена је појавом електричне енергије, телеграфа, фотографије, електро-механичких уређаја и електронске технологије, затим појавом компјутера и интернета (Фидлер 1997). Ова до сада најмасовнија промена деловала је на глобално, али и тренутно повезивање милиона људи, па је тако убрзала и масовно мењање свести на глобалном нивоу. Телевизија, интернет, мобилни медији, и-под, део су свакодневице који мењају начин “производње” информација, њихову дистрибуцију, али и њихово декодирање. Крајем деведесетих година прошлог и почетком овог века у дискурсу о дигитализацији и медијској продукцији, поједине ауторе је захватио технолошки детерминизам. Овакви технолошки одређени приступи су последњих година напуштени, јер технологија не представља силу „сама по себи“, већ се прилагођава и примењује у складу са већ постојећим вредносним системима, а ти вредносни системи имају културне, друштвене и економске корене.

Дигитални језик се, као и оба језика пре њега, говорни и писани, развија од старих форми и медија, али дигитални језик, за разлику од писа-

ног и говорног, омогућава комуникацију између машине и човека, али и *машине и машине*. У дигиталном језику је оно што човек разликује као текст, слику и звук, ирелевантно, јер се све представља у битовима. Цео космос одвија се у бинарном систему између нуле и јединице. Ми смо још увек у раној фази ове трансформације, која је све бржа и све комплекснија. Сва три нивоа људске комуникације, интерперсонална (један-на-један), мултиперсонална – информативна, и мултиперсонална–документарна (радио и телевизија) спојени су у концепт мултимедијалних-интерактивних медија који на нас имају дубок и далекосежни утицај. Метаморфоза у медијима одвија се кроз шест принципа (Фидлер 1997). То су *коегзистенција* (медијске форме опстају и развијају се заједно у комплексни, прилагодљиви систем, старе форме утичу на нове), затим постепена *трансформација* нових медија из старих, *распростирање* (доминантне форме старијих медија остају и у новим), *опстанак* (старије форме се адаптирају и еволуирају да би опстале), *могућност и потреба* (за успех нових медија потребна је тржишна потражња и потреба, као и мотивациони фактори као што су социјални, политички, економски или неки други), и као последњи, фактор *успореног усвајања* (новим технологијама увек треба дуже него што се очекује, да би постигле комерцијални успех).

Медијаморфозис стварања музике - јуче

Иако далеко од технолошког развојног бума који настаје средином и крајем двадесетог века, композитори са почетка двадесетог века већ су незадовољни избором инструмената и стандардних музичких боја које су им на располагању. Руски композитор Александар Скрјабин (1872-1915) конструише „клавир боја“ за потребе својих Симфонијских поема (1910), а Владимир Баранов-Росин (1888-1940) – оргуље боја (1920), Клавилукс и оптички клавир. Немачки композитор Паул Хиндемит (1895-1963) у сарадњи са Оскаром Салаом (1910-2002) користи прототипове електронских инструмената (*траутониум*) у балету, где играчи представљају живе акустичке скулптуре. Џон Кејџ (1912-1992) ствара препарирани клавир – концертни клавир у чије се жице умећу разни предмети (гума, кашике, запушачи, папирне траке...), а касније додаје и електронске направе, да би се клавирски звук модификовао до непрепознатљивости. Као претходница садашњих технологија 1928. године се на музичкој сцени појављује *тереминвокс* или *етерофон*, који је конструисао руски проналазач Леон Теремин (1896-1993). Ради се о електронском музичком инструменту на коме се свира без директног физичког контакта између музичара и инструмента. Наиме, осцилатор звучних фреквенција се контролише помоћу антена, које региструју положај руке у ваздуху музичара, тако да извођач ствара музику слободним покретима у ваздуху. Луиђи Русоло (1883-1947) компонује "музику буке" користећи серију инструмената које назива *интонарумори* и *руморармонио*.

Највећи композитори двадесетог века Хонегер (Arthur Honegger, 1892-1955), Варезе (Edgar Varèse, 1883-1965), Месијен (Olivier Messiaen, 1908-1992), Мијо (Darius Milhaud, 1892-1974) и Жоливе (André Jolivet, 1905-1974) користе *Мартеноове таласе*, електронски музички инструмент који је 1928. године конструисао француски виолончелиста и радио телеграфиста Морис Мартено (Maurice Martenot, 1898-1980) по угледу на руски тереминвокс. Систем функционише тако што се различите фреквенције електронске звучне осцилације производе у вакуум цевима, које су повезане са контролом јачине звука и звучницима. Штокхаузен (Karlheinz Stockhausen, 1928-2007) већ користи посебан електронски студио 1954. године у коме се посвећује компоновању микротоналне музике. Електрично чембало, оптичке оргуље (Оптиган 1971), светлосни клавир (Jeff Burns 1997), синтисајзери, Моог-ови, ИТ технологија и синтеза звука... експериментална музика у знаку перформанса и технолошких открића је у пуном замаху и развија се све брже. До људског тела као извора звука (сајбернетик) један је корак, *робосапијенс* је на прагу.

Композитор Владан Радовановић код нас ствара средином прошлог века свет *полимедија*, потпуно интегрисане вишемедијске форме, где све медијске компоненте имају подједнаку важност. Он је 1972. године иницирао оснивање Електронског студија Радио Београда. Стварајући електронску и компјутерску музику он се игра комбинацијама тона, фотографије, препарираних инструмената, све до *воковизуела*, нове синтезијске уметности. Његови перформанси најавили су својевремено концептуализам, а воковизуелни радови уврштени у светске антологије мултимедијалних пројеката. Према његовом мишљењу, електронска и дигитална технологија знатно су прошириле репертоар музичко-сценске уметности и могућности њиховог обликовања. Он каже да је звук могуће конструисати (не компоновати) као виртуелну компоненту (математички дефинисану у компјутеру) интерактивне архитектуре и објеката. Тиме се Владан Радовановић све више везује за науку, а свој доживљај додиром уметности са науком дели на два аспекта. У првом су поједина научна открића, поставке и елементи научних теорија инспирисали уобличавање многих ситуација у његовим воковизуелним делима: астрономске теорије о великом праску, структури свемира, брзинама галаксија на рубу свемира све ближим брзини светлости, ајнштајновски закривљен простор – утицали су на маштање о свемиру у његовој *Пустолини*. С друге стране, додир с науком остварен је преко уређаја, технологија и нових медија који се користе у уметности, а за уметност су инспиративни не само идеје и догађаји него и саме медијске могућности. Наука је посредно приуштила електроакустичкој музици нове звукове, рад са реалним звуком, увођење нових начина организовања звукова, дигиталну синтезу, контролисање звукова помоћу можданих таласа. На тим основама Радовановић је остварио десетак композиција, међу којима су *Аудиоспацијал* и *Микс*. У исти вид коришћења производа науке у уметности спада и примена компјутера и програма за израду компјутерских графика и

анимације. Од воковизуелних компјутерских графика навели бисмо *Свемир је компјутер*, *Руке*, *Алфа* и *Омега*, а од анимација *Кратку аутобиографију*. За Владана Радовановића најважније је то што је наука омогућила готово интегрални "радни сто" за сериозну синтезу медијских линија. У домену синтезијске уметности засноване на новим технологијама он је аутор више пројеката међу којима су најзначајнија *Сазвежђа*. Његова остварења доступна су целом свету посредством интернета.

Данас

Пратећи развој науке (квантна медицина, нанотехнологија), није далеко дан када ће се информационе садржине уводити директно у људски мозак, са могућностима мултимедијалне интеракције између вештачке стварности (сајбер простора) и њеног примаоца (Лем 1977: 245). Виртуелни простор, интернет, видео-игрице, дигитална анимација, 3Д модели, поља су неограниченог музичког планетарно-интерактивног деловања. За то време класични музичко-сценски жанрови боре се за опстанак на светској сцени, „глобалном селу“. Светски лидер у области умрежених интернет технологија, компанија Циско системи (Cisco Systems) промовисала је нову технологију, Unified communications (уједињене комуникације), у систему *Tele Presence*, који уједињује усавршене елементе звука, видеа високе резолуције и интерактивности у стварању доживљаја близине између особа, места и догађаја. Код нас, Пучинијева Сајбер опера, „Мадам Батерфлај“ (Мадленијанум, 2007), на пример, користи све предности високе технологије, без губљења високих критеријума извођаштва, у служби врхунске музике.¹

Видео игре представљају у савременом свету забаве нову врсту уметности која одговара дигиталном добу, отварајући пут новим естетским експериментима и претварајући компјутерски екран у свима доступно место иновација. По први пут, уместо пасивног посматрача (филм, телевизија), конзумент аудиовизије је активни учесник у екранском изазову. Музика није у почетку пратила развој визуелних технологија. Пре десет година музику за игрице су играчи често искључивали у старту, јер их је деконцентрисала. Често је потпуно занемаривана, зато што технологија није достигла ниво равноправног укључивања музике у визуелни предложак. Због директне интерактивности, музички ритам у играма звучно појачава перцепцију визуелног, осећај моћи, акције и мобилности, поседује јачи и бли-

³ Пучинијева опера „Мадам Батерфлај“, у маштовитој режији Дејана Миладиновића, почиње као видео игрица, у којој два лика, смушени клинац и неуредна домаћица, бирају на интернету свако свог јунака, она лепотицу, егзотичну Мадам Батерфлај, он zgodног и у униформу утегнутог поручника Пинкертонa, и сајбер игрица-опера почиње. Видео бим у позадини сцене изванредно допуњава врло сведену сценографију, а бива и коментар збивања на сцени.

жи адреналински утицај него на филму и телевизији. Данас је то сасвим другачије, музика је интегрални део игара.

Да би се лакше одговорило на изазове компоновања за видео игре, амерички композитор Џеф Бригс је 1996. године патентирао "Систем за компоновање и синтезу музике у реалном времену", машину коју је назвао "CPU Bah". Радило се о систему за аутоматско генерисање музике по потреби, без дуплирања. Систем је могао продуковати композиције у различитим жанровима и формама, где би паралелно радио и процес анализе различитих аспеката развоја композиције, од дефинисања мелодијске линије ноту по ноту, до великих хармонских покрета. Процес је успостављао равнотежу између мелодијских, хармонских и контрапунктских елемената у развоју музике за видео игру, остављајући музичку форму отворену и интерактивну, да би је играчи могли комплетирати у току саме игре. Синергија између музике, акције на екрану и интеракције свих фактора морала је бити сасвим природна. Још неколико пута покушано је да се компоњује генерички, кроз машине, али до данас тај поступак није наишао на неко веће одобравање ни шире публике, ни музичке светске јавности. Композитор, и у доба високих технологија, ипак остаје кључни фактор у стварању музике. Оно што се променило јесте однос према тонском студију као месту стварања, али и интерпретације музике. Сам процес је еволуирао од аналогног звука и монтаже до дигиталног звука и дигиталних студија за монтажу звука, који се могу мерити са најнапреднијим производима ракетне индустрије. Јер, и музика постаје индустрија, и то уносна.

После пионирског рада композитора Владана Радовановића, наши композитори савремене уметничке музике све више користе мултимедије, о чему сваке године сведочи међународна Трибина композитора, на којој се могу чути музичке иновације и нови приступи музици, како ауторски, тако и извођачки. *Интрада Маринареска* за електронику Масима Брајковића, *Images of Isabella's Dream*, двоканални аудио Ивана Елезовића, само су неки примери примене електронике и синтисајзера. Међутим, проблем извођења високотехнолошких мултимедијалних композиција лежи у неопремљености наших стандардних концертних сала технолошким могућностима које су потребне, што је велика препрека у слободном истраживању нових композиционих и извођачких решења код нас. Аплицирање савремених технологија у презентацији опере, као што су већ наведене *Мадам Бателфлај* и *Травијата* (режија Дејан Миладиновић) у Мадленијануму као да је престало да интересује оперске режисере, који се враћају стандарним оперским режијама, највероватније због проблема неопремљености наших оперских дворана елементима високе технологије.

Медијаморфозис интерпретације музике

Музика је, за разлику од неких других форми и појавних облика уметничког изражавања, везана за временски фактор интерпретације. Сва-

ко музичко извођење потпуно је ново, непоновљиво и непредвидљиво: акт интерпретације у музици јединствен је догађај и немогуће га је потпуно предвидети. Оно што се догађа на подијуму, сцени, догађа се ексклузивно само једном, у само том одређеном временском интервалу док извођење траје. Док се модерна технологија и њени подсистеми јако брзо мењају и развијају, људска способност за прилагођавање спорије прати ове процесе (Адижес 2002). Промене у музици и музичким обрасцима догађају се не само због модернизације музичких средстава, него и због већ поменуте медијаморфозе, метаморфозе самих медија. У случају музике то су промене у начину музичке комуникације које настају због примене високих технологија у области стварања музике, као и у процесима техничких и економских механизма који владају дистрибуцијом и извођењем музике.

Валтер Бенјамин је наговестио један од елемената промене статуса класичних уметности у свом чувеном есеју "Уметничко дело у веку своје технике репродукције" из 1936. године – у случају музике се сада догађа *да се губи осећај да музика има јединствену ауру*. Осећај учесника у живом концерту своди се на *сведока* у електронском преносу. Раздваја се музичко извођење од музичке дисеминације, а познато је да је звучни осећај сасвим различит у живом и у "пренесеном" извођењу. Директна комуникација музичара на сцени и публике нестаје, као и социјална функција музике са живог концерта, који је до сада био како друштвени, тако и уметнички доживљај. И уметници и публика постају икебана у модерном свету виртуелне забаве, па тако публика света може уживати у директним преносима (*live streaming*) концерата култног диригента Густава Дудамела, који постаје глобална музичка звезда, али је мали број одабраних који су на лицу места у Калифорнији и могу пратити сваку нијансу концертног извођења симфонијског оркестра који он води. Већ неколико година публика у Београду може суботом увече да на другом и трећем програму Радио Београда слуша пренос у реалном времену одабраних опера из Метрополитен опере у Њу-јорку, док су преноси опера у биоскопима постали стандард широм Америке, а од скоро и код нас.

Да би се разбила фама о класичној музици као елитном клубу за посвећене, аудио-визуелни мултимедијални концерти класичне музике најновији су тренд у Америци. Најинтересантнији је пример Симфонијског оркестра из Хјустона, који је музички озвучио Сунчев систем 2010. године – извео је са великим успехом циклус "Планете" Густава Холста (1874-1934) заједно са порученим филмом, у коме су за време концерта приказиване фотографије из свемира начињене са Касини летилице, Mars Exploration Rover мисије и свемирског телескопа Хабл (Hubble Space Telescope). Већ 2012. године настаје *Орбита – ХД Одисеја*, посвећена сликама планете Земље, где се користе најимпресивнији снимци које је НАСА остварила из свемира (Сахара, делта Мисисипија, итд). Сlike су добијене из Земљине орбите висине око 500 км, са НАСА шатлова, међународне свемирске станице и сателита. Брзи развој технологије донео је и технолошко и дигитал-

но побољшање целог пројекта - за *Орбиту* је смишљен посебни компјутерски програм који може да мења динамику слике, тако да она прати музику, а не обратно. Ова технологија, први пут примењена у *Орбити*, омогућава диригенту да се слободно посвети музици, а не да покушава да синхронизује музику са сликама на платну иза оркестра. У *Планетама* се музика прилагођавала слици, а већ после две године, у *Орбити* се слика прилагођава музици, која мора остати у првом плану. Нико се до сада није озбиљно бавио испитивањем резултата примене технолошке мултимедијалности у уметничкој/класичној музици - повећањем или смањењем броја активних слушалаца/гледалаца у публици, као и позитивно - негативним деловањем на сам статус композитора и извођача у овој области.

Како високе технологије и нови медији улазе у домен класичне музике, електроника постаје саставни део стваралачког процеса, музика често постаје само електронски формиран звук, док се композиторима уметничке музике придружују инжењер звука, дизајнер звука, и тамо где стварају и у студију где реализују своје композиције. Валтер Бенјамин каже да се човекова перцепција мења како са машином или медијумом у коме се опажање организује, тако и са историјском епохом у којој настаје, врло слично Маклуану, који говори о утицају савремених медија. Композиторе који не користе модерне технологије савремена музичка јавност често третира као анахронизме неког бившег, прошлог времена. Оно што највише плаши је могућност савремене технологије да створи симулирани музички свет без живих учесника, посебно извођача. Што се тиче побољшања квалитета само звука, због напретка високих технологија и онога што је могуће слушати на апаратима високе аудио дефиниције, посебно на високо профилисаним слушалицама које савремени конзументи највише користе, очекивања концертне и оперске публике се мењају - очекује се јачи звук, а самим тим мења се осећај за просторну акустику живог концерта. Природан звук извођења на сцени као да не задовољава онога који је навикао на стерилисану звучну слику добијену технолошким путем. Жива уметност је на губитку.

Медијаморфозис дисеминације музике – интернет и Јутјуб

Нове технологије и метаморфоза медија на глобалном плану доносе неколико елемената промене у музику (Блаукопф 2012). Први елемент је свакако доминација музике која се изводи и дистрибуира електронски. Већ доста дуго се води дебата да ли је утицај савремене технологије на музику демократизација или нешто друго. У сваком случају, на тај начин се смањује проценат промоције и извођење "живе" музике, смањује се креативни допринос публике, која се од учесника догађаја претвара у сведока, не удише исти ваздух са уметником, ствара се синдром лење публике (*couch potato*- кромпир на каучу), брэнда савременог, незаинтересованог конзумента уметности. Приступачност, додуше, даје привид демократичности, чиме скида са вековног пиједестала уникатни доживљај уметничког дела као

својине повлашћених. Коришћењем савремених технологија, кроз све могућности интернета, уметност постаје јефтинија и доступнија широкој популацији, чиме је и мисија електронске уметности ефикаснија и наглашеније присутна у свакодневном животу.

Што се тиче музичке праксе, 2009. године је створен први Јутјуб симфонијски оркестар, састављен на начин до тада незамислив. Наиме, музичари који су желели на наступе као чланови оркестра у Карнеги Холу у Њу Јорку, своје интерпретације поставили су у виду клипова на Јутјуб, а гласали су глобално гледаоци. Од преко три хиљаде постављених видео-клипова на аудицији, изабрани су финалисти, којима је плаћен пут до Њу-јорка, где су прво одржане, ипак, *нормалне* пробе, "очи у очи" с диригентом, а затим и концерт. На програму су била дела Баха, Моцарта, Виља Лобоса, Вагнера, Чајковског, Харисона, Кејџа, као и композиција специјално написана за ову прилику – *Интернет Симфонија бр. 1, Ероика*, кинеског композитора Тен Дана. Музичари су поручили да ће кроз овакву праксу класична музика доспети до шире публике, као и до више младих, који су главни корисници Јутјуба. Под утицајем овог преседана, оформљен је и Олдеборо (Aldeburgh) Јутјуб омладински оркестар у Великој Британији поводом Олимпијских игара 2012. – свирао је Олимпијску тему на отварању Олимпијских игара и учествовао у музичким активностима Културне олимпијаде, која се одвијала паралелно са спортском.

Високе технологије су можда донеле демократизацију у коришћењу и доживљају уметности, али и банализовање музике кроз свима доступне спотове, цинглове, амбијенталну музику (лифтови, авиони, самопослуге), клипове, као и кроз могућност постављања снимака на Јутјубу без јасног критеријума и уметничке контроле квалитета. Највећа промена у улогама које заузимају извођачи свакако се одиграла на терену презентације музике. Чак и у традиционалној популарној музици, да се задржимо на рокенролу који је обележен "живим" извођењима од самог настанка, електронска снимљена музика преузима примат. Ди-џеј (ДЦ – диск џокеј, онај који је раније био задужен да у дискотекама пушта плоче) постаје музичка звезда. Ди џејеви савременог доба понашају се и зарађују као некадашњи велики диригенти оркестра, па имамо парадокс да најбоље плаћени ДЦ зарађује годишње 22 милиона долара, или по наступу четврт милиона долара, што је незамисливо за већину диригената професионалних оркестра у свету. Ди џејеви себе сматрају уметницима и ствараоцима, а када им се придода визуелни ефекат (сценографија, расвета, перформанс) савршено се уклапају у културне потребе новог доба, у коме се музика не слуша, него се гледа шоу. О њиховим наступима се брину тимови експерата за маркетинг, стилизацију, иза њих стоји машинерија, све с циљем зараде у музичкој индустрији, која је одавно прерасла у индустрију новца. Ма колико били забринути око новог феномена, чини се да морамо прихватити чињеницу да се музички свет око нас мења, и да мултимедијалности музике данас припада-

ју и ДЦ-јеви као звезде, као и диригент Филхармоније Лос Анђелеса Густаво Дудамел.

Освајањем Земљине орбите и постављањем орбиталних сателита (Маклуан), свемир се све више користи као логистичка подршка мултимедијалним пројектима екстравагантних аутора. Гај Лалибер, оснивач *Циркуса сунца* (Cirque du Soleil), 2009. године је отишао у свемир, где је остао девет дана на међународној свемирској станици *Сојуз*, одакле је водио два сата музичког перформанса насловљеног “Поетска друштвена мисија”, у коме је учествовала и рок група У2. Спектакл је био симултано преношен из Земљине орбите у четрнаест градова широм света. Ова идеја није нова, јер је руски проналазач, пројектант свемирских бродова Александер Лавринов, патентирао још 2004. године уређај за постављање реклама у свемиру које би се могле видети са Земље. Систем сателита би се на ноћном небу видео захваљујући одбијању Сунчеве светлости, док би комбинација више повезаних сателита створила довољно велику поруку да би се читала на Земљи. Сазвезђу Ориона, Великог Медведа и Андромеде на нашем ноћном небу могле би се ускоро сасвим нормално придружити рекламе за безалкохолна пића, цигарете и чоколаде, свемирске рекламе, на огромним просторима, за невероватан број потенцијалних потрошача.

Велика дигитална револуција и промене које су уследиле наслућене су и формулисане много раније него што су се десиле. На самом почетку свог есеја Валтер Бенјамин цитира пророчке редове француског филозофа и песника Пола Валерија (1871-1945) у књизи „Фрагменти о уметности“: „Треба бити спреман на то да ће толико велика новотарства изменити целокупну технику уметности, да ће на тај начин утицати на саму инвенцију и, на крају, можда, довести до тога да се, на најчаробнији начин, измени и сам појам уметности“. Валери такође каже да ћемо у *будућности бити снабдевани визуелним или аудио садржајима који ће настајати и нестајати једноставним покретом руке, као што смо сада снабдевени водом, гасом и струјом који долазе са даљине да задовоље наше потребе без много труда*, и тако предвиђа информатичко доба које ће тек наступити.

Публика и музика

Високе технологије, интернет, глобална мрежа података утицали су на сваки сегмент друштва на планети, па и на класичну-уметничку глобалну музичку сцену. Површно гледајући, демократизација је потпуна, јер не само да се концерти емитују директно или одложено, већ је свакоме, сада већ не само уметнику, могуће да на интернет постави своје извођење Бетовена или Пјацоле, па ко воли нека гледа и слуша. Овако посматрана „демократизација“ довела је до поплаве кућних снимака на Јутјубу, у чијем се изобиљу често губе праве вредности извођачке сцене. Масовност и доступност маргинализовала је „елитизам“ концертне дворане, али се експанзивно демократизовање елитне културе није догодило. Ипак, концерт-

на сцена није потпуно изгубила своју публику. Ирационално, и поред могућности да уживају у чарима класичне музике у кући, комотно и удобно, у папучама, концертна публика и даље купује карте, мучи се око паркирања, да би уживо, у концертној сали, чула свој избор класичне музике, своје омиљене оркестре, солисте, диригенте. Изгледа да је институција концерта уживо опстала у новом миленијуму као једна од најжилавијих врста музичког бизниса, и поред предвиђања потпуног изумирања живог уметничког наступа.

Сваки *живи* концерт поклања публици оно што ни најбољи снимци не могу: осећај да се чаробни моменат ОВДЕ и САД дели са онима који тај осећај омогућују. Удисање истог ваздуха са музичарем на сцени нема замену. И што је још чудније, никад се више неће поновити. Као још један од начина подсећања да свачији живот иде јединствено у једном смеру, и да није важан крај пута, него како се путовало. Јединствени доживљај живог концерта завршава се изласком из дворане, можда разменом утисака, можда дужим интимним осећајем да се нешто божанско десило у баш том моменту (концерт је неизвесност, уметник може бити надахнут, али може имати и лош дан – све је могуће у гладијаторској борби за перфекцију – али увек публика то дели у истом моменту са уметником на сцени). Желећи да продужи оно што је неповратно прошло, телевизија је, под утицајем развоја технологије, преузела улогу чувара онога што се само делимично може сачувати. Тако настају снимци концерата, који се емитују онима који нису могли да то исто доживе на лицу места. На ТВ екрану, било да се ради о снимку или преносу, квалитет и пуноћа звука живог извођења не може се остварити чак ни преко најсофистицираније дигиталне технологије. Дигитални пренос звука, као што зна сваки љубитељ музике, никад не репродукује потпуно верно квалитет оригиналног звука. Сабијање високих и ниских амплитуда доводи до „уравниловке“ у звуку. Затим, просто опипљиву, наелектрисану атмосферу пуне сале и синергију уметника и публике не региструју ни камера ни микрофон. Као ни свету тишину пред сам почетак, када диригент дигне руке, када организам оркестарских музичара бива под стресом као код дубинских ронилаца у кесону. Технологија не хвата онај посебни тренутак садржајне тишине на крају концерта, пред громогласни аплауз, иза биса, као ни осећање заједништва и припадности препуне сале, једни са другима, појединца са групом, и са музичарима на сцени. И још много ситних детаља и утицаја који чине незаборавним једно врхунско музичко вече. Јер и публика обликује концерт. Без правог активног учешћа публике нема ни аутентичног доживљаја ни врхунског музичког догађаја.

Шта је оно што се добија путем технологије, са екрана? Виде се детаљи који се из концертне сале не могу видети, а које камера може да пренесе. Виде се музичари који се иначе не виде (дувачи у позадини, друге виолине), изражајност и гримасе диригента, кога у сали видимо са леђа, итд. Искусном посетиоцу живих концерата све то са екрана делује помало неприродно, па чак и помало невоспитано, као да сте завили у нечију ин-

тиму без његове дозволе. Управо због тог „непристојног завиривања“ у интиму музичара, који није глумац да се лепо слика, па неке музичаре воли камера, неке не, љубитељи музике предлажу да се чак и концерти свирају иза завесе. Да визуелно не утиче на звучно. Као што се одигравају велике аудиције за важна места у светским оркестрима. Да не би лепотица Чанг имала предност над ружним малим виолинистом, који, можда, свира боље од ње.

Завирили смо у тајна лица извођача. Виртуелно, музичари су нам били ближи. Ипак, да ли морамо да гледамо, или треба да слушамо. Понекад гримасе и изрази на лицу извођача могу и да засметају, нису они глумци, него музичари, музика се слуша а не гледа. Виртуелна екранска блискост, јер су вам извођачи на метар удаљености, доводи до илузије близине са уметницима, храни его екранске публике. Ипак, то је само привидна блискост, јер и сам екран представља непремостиву препреку праве блискости, оне која се, са релативне дистанце између подијума и седишта у дворани, негује удисањем истог ваздуха са извођачима. Да ли је то демократија, да ли је то контакт вишег реда са уметницима? Што су нам ближи у соби, на екрану, то су нам даљи суштински – технологија нам дозвољава неговање илузије блискости. Снимак или пренос концерта резултат су демократизованог "глобалног села", у коме се изгубила људска интеракција, онај социјални део уживања у доброј музици. Заслепљена и заведена технологијом публика губи суштину уметничког доживљаја. Нова стварност постоји само захваљујући новим медијима. Све је спектакл, кулминација сепарације, а где је ту улога уметничке музике, која „прочишћава људе од нечисте конфузије свакодневног живота кроз реално-нереални свет уметности"? (Силберман 1968). Униформност и глобалност убија оригиналност, а стање музике, по Платону, показује стање планете. Још само уметности, музика пре свега, јер не познаје језичке баријере, могу послужити као глобални носиоци и спремишта смисла. Онима који нису у могућности да долазе на концерте, као и будућим генерацијама, нека буде и контакт са лепотом на екрану, а онима који то могу, овде и сада, неизоставно не пропуштати лепоту директног. Негујући социјалну мрежу, почевши скромно од публике из концертних дворана, утиremo пут ка неком садржајнијем, слободнијем, уједињенијем и здравијем глобалном друштву садашњости и будућности, у коме савременим технологијама нећемо дозволити стварање симулираног виртуелног глобалног дигиталног музичког света без живих музичара извођача.

Литература

- Адижес 2002: I. Adičes, *Menadžment za kulturu*, Novi Sad: Adičes menadžment konsalting.
- Алић 2012: S. Alić, *Masmediji – zatvor bez zidova*, Zagreb: Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja.

- Блаукопф, Зембилас 2012: K. Blaukopf, T. Zembylas, *Kurt Blaukopf on Music Sociology-an Anthology*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Фидлер 1997: P. Fidler, *Mediamorphosis: Understanding the New Media*, Wien: CA: Sage Publications.
- Исаковић 2009: S. Isaković, Medijsko posredovanje muzičko-scenskih događaja, *Godišnjak FKM, god 2*, Beograd: Megatrend, 615-620.
- Исаковић 2010: S. Isaković, *Menadžment muzičke umetnosti*, Beograd: Megatrend.
- Лем 1997: S. Lem, *Summa Technologiae*, Beograd: Nolit.
- Микић 2004: V. Mikić, *Muzika u tehnokulturi*, Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Пасман 2003: D. S. Passman, *All you Need to Know about the Music Business*, USA: Free Press.
- Силберман 1968: A. Silbermann, A definition of the sociology of art, *The Arts in Society, International Social Science Journal* Vol. XX, No. 4, Paris: Unesco, 567-589.

ПРОПАГИРАЊЕ ПОТРОШАЧКЕ КУЛТУРЕ ПО МОДЕЛУ ХОЛИВУДСКИХ ФИЛМОВА У ГЛОБАЛНОМ МЕДИЈСКОМ ОКРУЖЕЊУ

Глобализација и културни империјализам

Процес глобализације као појам који је обележио другу половину XX века, тема је којом су се бавили теоретичари из различитих области науке и која и данас окупира пажњу. Појам „глобално село“ којим је Маршал Маклуан (Marshall McLuhan) још 1962. године у књизи *Гутембергова галаксија* описивао свет као међусобно повезану и зависну целину, данас испољава своје потпуно значење. Светска економија, међународна политика, глобални медији, заштита животне средине на планетарном нивоу, само су неки од процеса који дефинишу друштвене односе на почетку XXI века. Стури (Storey) глобализацију дефинише као „термин којим се описују сложени односи који карактеришу свет у двадесет првом веку. Она се односи на непрекидни глобални проток капитала, роба и комуникација преко, све више пропусних територијалних граница“ (Стури 2003: 107). И заиста, у добу потпуне планетарне економске, политичке, информатичке али и информацијске повезаности, националне државе постају „ситни“ (или „крупни“) „играчи“ који у мањој или већој мери одређују правила игре, при чему се мора узети у обзир поседовање различитих видова моћи, које детерминишу могућност утицања или примања утицаја у глобалном окружењу.

На процес глобализације умногоме је утицао развој светске комуникацијске мреже, омогућавајући неограничен проток информација, без кога планетарно комуницирање не би ни било могуће, јер тамо где нема размене информација, не може бити ни било каквог контакта, сарадње, нити међусобног прожимања. Такође, без масовности такве интеракције, глобална комуникација остала би привилегија мањине, а њене последице не би ни из далека имале значај какав им се данас придаје. Друштвени конструкти који омогућавају овакав неограничен проток информација масовног карактера јесу медији и стога с правом можемо рећи да је глобализација друштва веома уско повезана са глобализацијом медија. У раду *Глобализација – модернизација – језика медија*, Дејан Пралица наводи тумачење публицисте Данка Плевника, према коме постоје три етапе медијске глобализације. Прва етапа – „пропагандног типа“ настала је за време Другог светског рата, од-

* marta.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

носно 1942. када је почело емитовање програма Радија „Глас Америке“ (Voice of America). Она обележава период „Хладног рата“ у свету. Према овом тумачењу друга медијска глобализација – „маркетиншка глобализација“ започиње лансирањем првог цивилног комуникационог сателита у орбиту – „Телестара“ и траје до појаве „Си-Ен-Ена“ (CNN). Трећа глобализација почела је појавом интернета и назива се „електронска глобализација“ (према: Пралица 2010: 5).

Медијска глобализација, као феномен који заокупља нашу пажњу, нераскидиво је повезана са осталим видовима глобализације – економском, политичком, технолошком и изнад свега културном глобализацијом. „Револуција средстава информисања која су у стању да шире резултате људске мисли и преносе их из једног дела света у други, извукла је изоловане и затворене етничке културе из њихове географске, социјалне и културне изолације“ (Понделичек 1968: 73). Сажимање времена и простора, као један од значајнијих аспекта глобализације медија, омогућава контакт између различитих култура, традиција и система вредности, који би у супротном остали одвојени, али такође доводи до нових облика демонстрације моћи глобалних медија, који истоврсно утичу на припанике различитих култура. „Медијска глобализација представља повезивање различитих култура широм света на такав начин да су медијски садржаји који се нуде, као и реакција публике, слични“ (Пралица 2010: 5). Кроз међусобне утицаје, суочавајући се са новим изазовима, културе доживљавају промене, које се даље одражавају на њихове припаднике. Стога можемо рећи да глобализација не само што утиче на међународне односе, она у многоме, утичући на културу, мења и животе појединаца. Како истиче Гиденс (Giddens) „глобализација се не тиче само онога што се налази 'тамо негде', далеко од појединца. Она се дотиче и онога што је 'овде', утиче на интимне и личне видове наших живота“ (Гиденс 2005: 38), о чему ће у наставку бити више речи.

Када је о глобализацији културе реч, она се у литератури често интерпретира, не као прожимање и размена међу културама, већ као културна доминација – културни империјализам, у коме центри моћи диктирају „правила игре“ остатку света. Саид (Said) империјализам дефинише као „праксу, теорију и став доминантног метрополског центра који влада удаљењим територијама“ (Саид 2002: 49). Тако схваћена, културна глобализација упућује на процесе хомогенизације и унификације глобалног становништва, путем стандардизације културних образаца, а посредством масовних медија, при чему најзначајнију улогу имају управо они који располажу економским средствима, али и информационим и медијским технологијама. Као парадигму такве двоструке моћи можемо узети Сједињене Америчке Државе, чији производи индустрије културе (која је заснована на економској моћи коју су САД уживале током претходног века) представљају један од значајнијих извозних продуката ове земље. „Оно чиме се Америка наметала свету у свом културном империјализму, или у американизацији, обухватало је широк дијапазон 'америчких производа' – од аутомобила до

холивудских филмова, од модних стилова до кухињских апарата, а све то чинило је средства америчке 'културне дипломатије' (Вучетић 2012: 33).

Користећи се девизом о наднационалном карактеру културе, креира се такозвана „масовна култура“ која не представља ништа друго до плански креиране и „одозго“ наметнуте културне обрасце, што је у супротности са културом као феноменом који настаје у маси (народу) тј. „одоздо“. „Данас је очигледно да средства масовног информисања као производ индустријског друштва, за разлику од масовних информација у ранијим временима (међу које можемо сврстати и црквене ритуале и мисе) још више учвршћују и на свој начин унифицирају постојеће друштво“ (Понделичек 1968: 73).

Пропагирањем вредности карактеристичних за америчко друштво, којима су готово непрекидно изложени становници „глобалног села“, омогућено је постепено и ненасилно ширење америчке „западњачке“ хегемоније и у остале делове света. Како сликовито истиче Стури на делу је процес „сажимања света у америчко 'глобално село', у коме сви говоре енглески језик са америчким акцентом, носе Левис фармерке и Вранглер мајице, пију Кока-колу, једу у Мекдоналдсу, сурфују интернетом на рачунару, слушају рок или кантри музику и гледају Ем-Ти-Ви, Си-Ен-Ен вести, холивудске филмове, репризу Даласа, док пију флашу Бадвајзера или Милера и пуше Марлборо цигарете“ (Стури 2003: 109).

Американизација света, односно пропагирање америчког стила живота у неамеричком свету, не би било могуће без богатог арсенала пропагандног оружја којим САД располажу, а који укључује пре осталих, високо развијену телевизијску, филмску и музичку индустрију, програмске софтвере, видео игре, као и остале сегменте индустрије забаве. Ово запажање можемо поткрепити Келнеровом (Kellner) тврдњом, да је „у Сједињеним Америчким Државама, индустрија забаве вредна 480 милијарди долара, а потрошачи троше више на забаву него на одећу или здравствену заштиту“ (Келнер 2003: 3).

Као најмоћније средство данашњице, мас-медији су у савршеној симбиози са мултинационалним компанијама, које кроз своје планетарне финансијске операције контролишу дистрибутивне системе свих већих иностраних тржишта. Синергија медија као носилаца симболичке моћи и великих компанија као представника економске моћи, отвара до сада неслућене могућности пропагандног утицаја, при чему се глобални медији готово према правилу стављају у службу заштите интереса својих налогодаваца.

САД су пре осталих земаља увиделе значај коришћења ових готово неограничених могућности пропаригања жељених културних образаца, па је стога Америка и предњачила у процесу наметања сопствене идеолошке, али и културолошке матрице широм света. „Двадесетих година, Америка почиње и интензивнији 'извоз' продуката своје популарне културе – Холивуд израста у светског лидера у производњи филмова, долази до развоја це-

за и радија, али и до успона самопослуга, кока-коле и аутомобилске индустрије. На Америку се већ тада гледало као на земљу просперитета и бескрајних економских могућности“ (Вучетић 2012: 30). Како је било потребно становништво комунистичких и земаља трећег света, али и развијених земаља западне Европе уверити у успешност америчког модела живота, статус „земље благостања“ који су САД уживале у свету, умногоме је потпомогао пропагандни утицај и ширење културног обрасца остатку света, при чему се непрекидно инсистира на економским атрибутима и потрошњи као идеалима којима треба тежити. „Као средство борбе, све се више заокружује настојање да се свету учини пожељним амерички начин живота (American way of life), као и да амерички сан (American dream) буде представљен остатку света као америчка јава. Амерички сан, као сан о бољем, богатијем и срећнијем животу за све грађане, независно од њиховог положаја, постао је сан о нади која прераста у стварност, али и идеално пропагандно средство“ (Вучетић 2012: 30).

Потрошачка култура и идеологија филмске слике

Период Хладног рата је, осим надметања у развоју арсенала оружја, подразумевао и надметање у економском развоју и просперитету. Производња и потрошња материјалних добара постају један од основних видова идеолошке борбе, у којој су САД извојевале победу, креирајући позитивну слику о себи као „обећаној земљи“ или „земљи снова“. Како примећује Вучетић: „мада је западна Европа постала скоро једнака у својој 'потрошачкој грозници' са Америком, Америка је ипак у целом XX веку давала (заправо диктирала) ритам потрошачком друштву“ (Вучетић 2012: 351). Упоредо са економским развојем САД и њиховог позиционирања као светске силе, текао је и процес американизације држава на читавој планети, који се односио пре свега на политику, економију, али и културу и систем вредности друштава у различитим деловима света.

Како је на почетку XXI века употребну вредност робе заменила симболичка, производи масовне потрошње не посматрају се као егзистенцијална, већ као психолошка потреба, чијим се задовољењем појединац успешно интегрише у свеукупни свет производње и потрошње, а осећај моћи код појединца повећава се пропорционално његовој куповној моћи. Такође, треба напоменути да су психолошке потребе људи најчешће плански креиране, такозване „псеудопотребе“, а потрошња се, при томе, намеће као једини валидан образац понашања и уклапања у спољни свет. Кривокапић сматра да је „трошење један од прогресивних и пријатних начина самопотрошње личног живота“ (Кривокапић 2008: 70), којом се радничка класа жели приближити вишим класама и досегнути више друштвене положаје. Истоветна тенденција може се препознати и у настојањима мање развијених земаља, да се кроз економски развој приближе Америци у култури потрошње. Са развојем потрошачке културе, ствара се и нови образац креира-

ња идентитета, при чему се акценат ставља на поседовање, као један од кључних елемената изградње сопственог *Ја*. Заправо говоримо о процесу формирања идентитета при коме се бивање замењује имањем. Ерик Фром (Erich Fromm) у својој књизи „Имати или бити“ (1976) и истиче да „разлика између имања и бивања није, у бити, разлика између Истока и Запада. Разлика лежи много више између друштва усмјереног на особе и друштва усмјереног на ствари. Оријентација на имање карактеристична је за западно индустријско друштво у којем су превладавајуће животне теме лакомост за новцем, славом и моћи. Мање отуђена друштва – као што су средњовјековно, затим друштво Индијанаца Зуни, афричка племенска друштва, још нису задојена идејама модерног 'напредка'“ (Фром 1998: 31). Стога можемо рећи да „трошење није само економски, већ и социјални/друштвени чин“ (Митровић, Миловановић 2013: 150).

Потрошачка култура у данашњим условима не подразумева потрошњу ради задовољења егзистенцијалних потреба, већ подразумева потрошњу ради потрошње. У таквим околностима, у којима потрошња постаје себи сврха, могло би се рећи да се „данас не купује ради чувања, ствари више немају сентименталну вредност, нити било коју другу која би их осигурала од одбацивања када се у излогу представи нови модел (...) Могло би се закључити да се у свету потрошачке културе заправо купује ради одбацивања“ (Митровић, Миловановић 2013: 153).

Иако САД улажу велика средства у развој идеолошког апарата, тешко да би успех у наметању америчких вредности био потпун без једног другог процеса који је захватао остатак света од друге половине XX века. Наиме, „услови свеопштег развоја, промењен начин и обим производње, као и вишак слободног времена, кроје програмирано друштво, друштво обиља и једнодимензионалности у коме је све подређено производњи, потрошњи и профиту“ (Митровић, Миловановић 2013: 146). У таквом окружењу, у коме су појединци суочени, с једне стране, са вишком слободног времена, а са друге са спектакуларним и заводљивим медијским садржајима који позивају на потрошњу, пропагирање жељених образаца понашања, међу којима потрошачка култура заузима високо место, било је лако изводљиво. „Прецват европског потрошачког друштва почео је после Другог светског рата, кад је амерички концепт 'усмеравања слободног времена људи ка уживању, одмору и конзумирању' потпуно 'покорио' западноевропски терен“ (Дјуда 2005: 2005: 21, према Вучетић 2012: 351).

Медији, као једни од основних чинилаца идеолошког апарата, имају важну улогу у обликовању вредности читавих друштава, пре свега захваљујући својој свеприсутности и готово непрестаној изложености појединаца медијским садржајима. Слободно време се по правилу тумачи као „сфера слободе“, за разлику од сфере рада, која се интерпретира као „сфера обавеза“. У том аспекту друштвеног живота, појединац је уверен у то да је он сам господар свог слободног времена и да је избор начина на који ће слободно време трошити – на њему. Таква илузија избора заправо додатно до-

приноси манипулативним медијским ефектима, јер је познато да су последице манипулације утолико веће, уколико објект којим се манипулише није свестан процеса коме је подвргнут. Како Лумаки (Lumachi) запажа „сасвим је оправдано доводити слободно време у везу са функцијом масовне културе, која се данас мора сматрати једним од најзначајнијих васпитно-пропевадачких елемената у еманципацији појединца“ (Лумаки 1969: 71). Креатори медијских сардџаја веома добро познају психологију популације којој се обраћају, па се потрошња означава као један од основних видова еманципације и самоостварења појединца. „Културна индустрија, и њене манифестације у холивудским филмовима, телевизијским серијама, музичким хит лествицама...непрестано обећавају потрошачима оно што им нипошто неће дати. Притом је потрошач жртва идеологије индустрије забаве, чијим се институцијама не може умаћи“ (Хромацић 2010: 162).

Непрестано пропагирајући уживање у потрошњи материјалних добара, као једном од основних права човека, вешто се манипулише потиснутим жељама и незадовољствима публике, којој се сан о бољем животу нуди као „излаз“ из тренутне ситуације, уз неизоставну флоскулу „ви то заслужујете“, чиме се директно утиче на его појединца. Како истиче Кривокапић: „жеља за трошењем, за имањем, мијењањем потрошних добара, присутна је најснажније у времену након рада. Ове жеље, често се посматрају као облик бјекства од сфере рада, као напора и обавезе, уласком у сферу 'слободног избора' и функционисања према сопственој вољи. Управо тада када је човјек препуштен 'себи' и управо због његове потребе за личним учешћем, доказивањем, личним избором, опуштањем, одмором и сл. – производи потрошачке културе долазе као могући излаз, као рјешење“ (Кривокапић 2008: 60). Заведен добро смишљеном медијском реториком, појединац се лако уверава у могућност промене тренутних животних околности, прихватајући притом наметнуте реторичке обрасце као сопствене: „Ја заслужујем нови ауто! Ја заслужујем већи стан!“ и слично, постају паролe којима се рационализује стално присутан нагон за трошењем.

Као што је већ поменуто, у пропагирању потрошачке културе велику моћ имају масовни медији, који у глобализованом окружењу имају могућност да идеолошки утичу на географски удаљене друштвене колективе, групе и појединце. Како истиче Милошевић: „информативни и забавни програми глобалних медија стварају повољну информативну и идеолошку климу, омогућавајући политичку, економску и моралну базу за рекламирање добара и формирање профитно оријентисаног друштвеног поретка“ (Милошевић 2007: 426). Треба истаћи да се идеолошки обојен садржај не пласира публици једино кроз информативне и такозване „озбиљне“ програме, већ су идеологијом прожети готово сви комуникацијски канали. Хол (Hall) сматра да под идеологијом не треба сматрати одређену врсту поруке или социјалног дискурса, „већ један од многобројних нивоа организације поруке са становишта њених семантичких својстава. Идеологија је дакле, онај ниво означавања који је присутан у било којој врсти поруке, чак и у

научном дискурсу. Заправо сваки сегмент социјалне комуникације је подложан идеолошком разматрању“ (Хол и др. 2005: 112).

Идеолошки садржаји у медијском дискурсу најчешће се публици нуде одевени у рухо забаве, јер на тај начин могу суптилно да обављају своју улогу, неприметно утичући на глобално становништво, које опчињено спектакуларним призорима верује да је у приватности свог дома заштићено од идеолошког утицаја, те стога добровољно укида сваки вид (само)одбране и критичког промишљања. Како примеује Хромацић: „култура данас свему намеће сличност (филм, радио, ревије); филм, радио, цез, илустрирани часописи произлазе из либералних индустријских земаља, а њихов напредак из опћих закона капитала; културна индустрија остаје погон за забаву“ (Хромацић 2010: 162). Култура потрошње инкорпорира се у готово сваки производ индустрије културе, при чему се инсистира на унификацији садржаја, као једном од основних посулата масовне комуникације.

Пратећи поменути тренд, творци филма су од овог документарног жанра временом створили погодну тле за пропаганду и манипулацију. „Барем на свом првом, основном визуелном нивоу покретних слика, филм је поседовао једну димензију реалности, фактографске убедљивости и наизгледне објективности, која му је давала моћну предност у слању убедљивих утисака о реалности, која је деловала изузетно сугестивно“ (Тадић 2010: 42). Развојем технологија убрзо се показало да филм поседује и другу страну своје појавности: схватило се да његове манипулаторске особине далеко надмашују дотадашња средства комуникације и изражавања. Идеологија филмске слике постала је важна компонента пропагандог деловања, пре свега због своје моћи да утиче на масовну публику која, очарана филмским спектаклом и гламуром, лако бива изманипулисана. Како истиче Тадић: „и сама заснована на масовности, као једном од кључних постулата деловања, пропаганда је оберучке прихватила филм као веома zgodно и ефикасно средство комуникације. И то не само као неку врсту привлачне техничке новотарије, већ као могућност да својим тумачењем стварности, преносом порука у необично атрактивној визуелној и аудио форми, вештим превазилажењем разних баријера, утиче на људе много јаче него до тада позната средства комуникације“ (Тадић 2010: 55).

Филм, као важан елемент масовне културе, има важну улогу у наметању друштвених образаца, јер је овај медиј доступан свим друштвеним слојевима у различитим друштвима. Како истиче Вучетић: „Филм је најмасовнија уметност и својеврсна синтеза више уметничких дисциплина, али је и забава, разонода, едукација, пропаганда и део свакодневице модерног човека. У 20. веку он је постао 'опште добро' приступачно свима, а због лако разумљивог језика знатно је допринео формирању погледа на свет многих генерација“ (Вучетић 2010: 39). Разумљивост филмског израза, који за разлику од „елитистичких“ штампаних медија не захтева висок ниво писмености, умногоме доприноси његовој популарности, али и отвора нове могућности утицаја на глобалну филмску публику. „Важан сегмент сложе-

ности филма лежи у особеној и вишеструко посредованој снази његовог утицаја (когнитивна, емотивна, наративна компонента филмског језика), где се он сам перципира визуелно и аудитивно, истовремено снажно утичући и на емоције и на мишљење, односно ставове. Због тога, филм много лакше и убедљивије преноси одређену поруку од, рецимо, писаног медија“ (Звијер 2005: 46).

Према броју снимљених дугометражних филмова у свету предњаче Индија, Јапан, Француска и Италија, али се утицај холивудских филмова осећа у свим деловима света у којима постоји филмска слика. Како запажа Јевтовић: „да квантитет не значи квалитет доказује пример САД чија је филмска индустрија убедљиво најефикаснија, како по гледаности, тако и по приходима које остварују. Ова држава купује мање од два процента филмова из иностранства, али зато нема земље у којој не доминира холивудска продукција“ (Јевтовић 2003: 32). Стога не чуди што је пропагирање жељених културних образаца, па и пропагирање потрошачке културе кроз филм, постало доминантна пракса, при чему водећу улогу има холивудска индустрија, као носилац светске симболичке моћи. „Филм је плодно тле за спектакл, уз неизоставни Холивуд који пропагира свет гламура, публициитета, моде и неумерености“ (Келнер 2003: 6).

Могућности које играни филм нуди пропагандистима могу се наћи и у самој природи овог медија, који се, више него остали медији, карактерише као реалан приказ. Иако су гледаоци на когнитивном нивоу свесни да су призори пред њиховим очима, ништа друго до добро осмишљене илузије, на подсвесном, афективном нивоу, ти се призори доживљавају као реалност. „Ми пред филмском сликом реагујемо као пред веома реалним приказом имагинарног простора, за који нам се чини да га видимо“ (Омон и др. 2006: 19). Разлог оваквом доживљају филма може се тражити и у томе што се филмска слика и састоји из компонената које постоје у реалном окружењу, само распоређених на један нови начин, како би одговарале филмском наративу.

Свесни тога да у филмском изразу гледалац читава своје мотиве, жеље и потребе, креатори филмова најчешће се и одлучују за репрезентовање општих места и универзалних начела, како би се публика једноставније идентификовала са филмом, а постепено, кроз процес идентификације, прихватала и оне сегменте који су јој до сада били страни. „Данашња истраживања у области филмске уметности стављају акценат на једну нову, раније само наслућивану, али данас мање-више доказану мисао, у најмању руку у оквиру психолошке дијагностике: да, наиме, филм обнавља, а тиме и враћа човеку оно што је сакривено испод његовог понашања, испод његовог лика. Из карактера филмске уметности произлази да гледалац доживљава филмски феномен (тј. филмску предметност, ликове, радњу, реквизите) као објект кроз однос према својој сопственој свести или подсвести. Филм је организација веома богатих и интензивних поимања, у толикој мери интензивних да обележе гледаоце исто као и дубоки тренуци доживља-

ја“ (Понделичек 1790: 183). Како филм на гледаоца може утицати једнаком јачином као и непосредни доживљај, јасно је да су могућности идеолошког утицаја путем филмске слике многоструке. Управо се у томе налази могућност и за културни утицај, који, када је о филму реч, у глобалном медијском окружењу није ни просторно ни временски ограничен. Када је о намећању културе потрошње реч, тај је процес омогућен различитим манипулативним техникама, о чему ће бити речи у наставку, на примеру филма „Исповест купохоличарке“.

Анализа филмског наратива и протагониста филма „Исповест купохоличарке“

Филмска индустрија је, како је у претходним поглављима и предочено, од својих зачетака у филмове инкорпорирала и извесну идеологију, моделе понашања, који су претендовали да постану општи и друштвено пожељнији. Холивудски филм може се посматрати као парадигматски пример таквих претензија, који, наступајући као производ америчке филмске индустрије, готово увек у себи (не)скривено заговара америчку културу, начин живота и стремљење ка такозваном „америчком сну“. Хиперпродукција холивудских филмских остварења омогућава већу понуду, док квалитет понуђеног пропорционално опада. Са циљем повећања тржишта, а самим тим и профита, Холивуд је обазрив у одабиру тема, јер оне морају задовољити потребе светске публике. „Филм (тачније речено кинематографију) можемо да сматрамо значајним фактором 'наднационалне' унификације која води међународној културној интеграцији“ (Понделичек 1968: 73). Свесни моћи филма, челници холивудске индустрије креирају садржаје који не поспешују културни плурализам већ кроз унификацију намећу сопствене моделе који као крајњи исход имају замену интеграције културном асимилацијом.

Потрошачка култура јесте доминантни модел у америчком друштву, стога не чуди што је једна од основних тема холивудских филмова конзумеризам, оличен у неизоставим сценама супермаркета, рафовима без краја, претрпанам колицима и пуним фрижидерима. С друге стране, пратећи трендове постмодерне Америке, јунаци холивудских филмова готово увек припадају непроизводном „трећем сектору“¹, они су писци, новинари (углавном колумнисти), адвокати, ПР менаџери, кустоси, банкари, брокери, итд; они су оличења никада досађаног америчког сна. Премда је број филмова са овом тематиком велик, што се може закључити и летимичним погледом на програмску схему кабловских канала, ауторке су се одлучиле за студију случаја филма „Исповест купохоличарке“ (Confessions of a Shopa-

¹ „Трећи сектор“ или сектор услуга карактеристичан је за период постмодернизма и подрезумева смену рада на покретној траци и производњу конкретног предмета, који карактеришу модернизам, нематеријалним радом (медији, мода, потрошња). Такође, вертикални модел покретне траке бива замењен хоризонталним моделом компјутерске мреже (друштво менаџера).

holic)², који већ својим насловом експлицитно пропагира потрошачку културу.

„Кад бих погледала излоге видела бих један други свет. Свет из снова испуњен прелепим стварима. Свет у којем су одрасле девојке узимале све што им је потребно. Биле су прелепе, као виле и принцезе. Новац им није био потребан, имале су чаробне картице“, речи су којима Ребека, главна јунакиња филма, описује своје снове из детињства и отвара филмску причу. Наиме, Ребека је типичан представник постмодернистичког америчког друштва, заинтересована само за непроизводне делатности, опседнута материјалним благостањем и сталном потребом за стицањем/трошењем. Немогућност да оствари свој сан и постане колумнисткиња у модном часопису доводи је до неочекиване пословне понуде у магазину који се бави економским темама. Њен пристанак да буде колумниста у часопису „Успешна уштеда“ по себи је ироничан, с обзиром на то да Ребека, чија договања износе десетине хиљада долара, својом колумном саветује читаоце о начинима штедње.

Упркос томе што се суочава са финансијским потешкоћама, које кулминирају нарушавањем социјалних односа, главна протагонисткиња не одустаје од своје улоге потрошача, покушавајући да тиме потисне проблеме са којима се суочава. Велики проценат холивудских филмских остварења се и заснива на тези да су најсрећнији људи они који имају највише материјалних ствари – потребних и беспотребних, изражавајући на тај начин јасну корелацију између количине поседованог и степена задовољства и среће. На примеру Ребеке та теза је илустрована њеним монологом којим описује како се осећа када купује: „То је најбољи осећај на свету. Као да желиш да вичеш са врхова планина. И осећаш се сигурно, живахно и срећно!“ Међутим, није довољно само куповати, важније од тога је куповати тачно одређене и друштвено признате робне марке, стога се хаљина не назива само хаљином већ „Прада“ хаљином, чак и језик добија тај епитет („Ти говориш 'Прада' језиком?“), и то у оним ситуацијама када се жели истаћи да разговор воде особе које су супериорније од оних за које је хаљина само хаљина. При томе, понављање одређених робних марки није нимало случајно. Вешта рекламна порука прожима филмски наратив, остварујући свој ефекат управо онда када гледаоци пропагандно-идеолошки утицај најмање очекују. Стога је филм рекламано-пропагандно приоритетни производ индустрије забаве, како истиче Хромацић: „због принуде система сваки производ користи рекламну технику, она је ушла у идиом, у стил културне индустрије, реклама напосто постаје умјетност“ (Хромацић 2010: 163).

² Филм „Исповест купохолитарке“ снимљен је 2009. године у режији аустралијског редитеља Пола Џона Хогана (Paul John Hogan). Аутори филма инспирацију су пронашли у серији књига „Купохолитарка“ (Shopaholic) британске књижевнице Софи Кинсела (Sophie Kinsella), које су врло брзо постале међународни феномен. Главне улоге у филму тумаче Исла Фишер (Isla Fisher), Хју Данси (Hugh Dancy) и Кристен Ритер (Krysten Ritter).

Један од значајних сегмената у филму јесте и сврставање опсесије куповином у болести зависности (купохоличар/алкохоличар), као и постојање групне терапије за одвикавање од ове „болести“ која се огледа у „емотивној везаности за купљене производе и сам чин куповине, а чије су жртве пре свега мање имућне жене за које куповина представља својеврсни ритуал“ (Јовановић 2005: 154). Ребека не признаје да јој је потребна стручна помоћ и своју опсесију изнова рационализује: „Када купујем свет постаје бољи. После неког времена то престаје и онда ја купујем поново.“ Анксиозност која се јавља онда када се не купује и жељу за понављањем овог ритуала, и онда када више не постоји објективна потреба за тим, Фром објашњава амбивалентошћу самог чина трошења: „оно ублажава забринутост, јер оно што имамо не може нам бити одузето; али оно такођер захтијева све веће и веће трошење, јер нас пријашња потрошња ускоро престаје задовољавати“ (Фром 1998: 39). Како би се појединац задржао у стању сталног потрошачког расположења његовим жељама се вешто манипулише. У анализираном филму лутке из излога, као парадигматични представници потрошачког света, већ *per se* имплицитно позивају на куповину и трошење, и могу се читати као главни манипулатори жељама и потребама потенцијалних купаца. Међутим, њихово оживљавање и дијалог са Ребеком јасно указују на стање делиријума, у којем се налази јунакиња филма, као и на њену немогућност да се одупре нападним понудама манипулатора, препуштајући се чарима потрошачке грознице.

Свесна свог тренутног материјалног стања, Ребека поновну куповину оправдава осећајем ужитка који ће након трошења уследити: „Продавнице и постоје да бисмо у њима уживали. Сјај свиле, мирис коже нових италијанских ципела. Жмарци док провлачиш своју картицу и није одбијена. И тада све припада теби!“ Сталним инсистирањем на поседовању материјалних ствари филмски наратив је несумњиво у служби америчке потрошачке идеологије која претендује да се кроз лаке филмске форме прикаже као универзални, па чак и пожељни модел бивствовања. Опасност коју свет материјалности са собом носи вешто се заобилази или олако приказује на примеру Ребекиних недаћа из којих она увек излази као победник. Циљ је да се на примеру Ребекиног живота трошење прикаже занимљивим, а њен лик учини што лакшим за могуће идентификовање. Идентификација са филмом, заправо је идентификација са ликом који гледалац доживљава као себи сличном. Карактер, начин понашања, али превасходно проблеми и препреке са којима се фиктивни лик сусреће, гледаоца неодољиво подсећају на препреке и проблеме које и он сам доживљава у реалности, изазивају симпатију према лику, која даље води претварању филмског лика у пожељни модел који ће гледалац следити. Теоретичари истичу да је идентификација, као психолошки процес углавном условљена недостатком или ускраћивањем. Како истичу аутори књиге „Естетика филма“, процес идентификације се „везује за осујећеност, за одлагање задовољења које субјект жеље (и гледаоца) нагони да крене у потрагу за немогућим, увек изнова одложе-

ним испуњењем или га стално усмерава ка новим објектима“ (Омон 2006: 241-242). Премда Ребека у тренуцима луцидности несвесно признаје да се задовољење њене жеље за куповином може одложити, јер она није ништа друго до пројекција њених подсвесних незадовољстава илуструјући то реченицом: „Продавнице могу изазвати пожуду за стварима за које никада ниси веровао да ће ти требати“, она ипак не одустаје од куповине ствари које јој, како и сама каже, нису потребне, показујући тиме немоћ да се са својом друштвено креираном зависношћу избори.

Давање предности емоцијама које изазива купљени производ над емоцијама које су својствене љубавном односу између две особе, недвосмислено указује на психолошко стање главне протагонисткиње филма, иако се то у филмском наративу вешто прикрива елементима комедије. Реченице: „Мушкарац вас никада неће волети више нити третирати боље од продавнице“ и „Ако ти се не свиђа не можеш га заменити за седам дана за прелепи џемпер од кашмира“, љубав дефинишу као недовољно, пролазно и надасве потрошно задовољство, насупрот емоцији коју изазивају продукти конзумеризма, који су у филму представљени као супериорније и трајније вредности. Символички приказ једног таквог доживљаја материјалне ствари јесте зелена марама – нит која се провлачи кроз филмску причу до самог краја, дајући довољно простора за значајну интерпретацију њене улоге. „Живот“ зелене мараме у филму започиње куповином, а важност која јој се придаје, може се увидети већ из самих речи продавачице, која Ребеку убеђује у неопходност поседовања ове материјалне ствари: „Поента ове мараме је у томе да ће она постати део онога што те дефинише“. Марама доприноси јачању Ребекиног самопоуздања, те се *бити* у овом случају експлицитно трансформише у *имати*, а идентитет се не дефинише на основу тога ко смо, већ на основу тога шта поседујемо.

Потрошња се у филму приказује као циклични процес који се никада не зауставља. Главна јунакиња се ослобађа стега потрошачке културе и своје материјалне ствари продаје како би исплатила нагомилане дугове. Међутим, распродаја њених ствари ново је пропагирање културе потрошње, с обзиром на то да је у филму приказан велики број људи који стоји у дугом реду, чекајући да на аукцији купи Ребекине ствари. Управо се дуги редови, који су често централна тема филмске слике, могу посматрати као засебан феномен и поредити се са дугим редовима гладних који ишчекују храну. Сцене снимљене у радњама приказују физички обрачун – борбу која се може поредити са животињском борбом за опстанак – тиме јасно указују на неопходност поседовања предмета масовне производње. Производи потрошачке културе се у филму, дакле, недвосмислено проглашавају за услове егзистенције, који су већ по дефиницији вредни жртвовања и борбе.

Када главна јунакиња на самом крају наизглед у потпуности губи симптоме потрошачке грознице то не може да засени остатак филма и чињеницу да ни у једном тренутку не можемо видети знаке кајања због неограниченог трошења. Иако на први поглед може изгледати да је Ребека ма-

теријално заменила за емотивно, ступивши у љубавну везу, њен избор партнера, који је и сам представник постмодернистичког потрошачког друштва, додатно потврђује да се њени приоритети нису значајно променили. Такође, поменута зелена марама, као симбол непрестане потрошње, у последњој сцени враћа се у њен живот, а одлука да је задржи сведочи о дубокој укореењености потрошачке културе, која се у филму „Исповест купохолитарке“ недвосмислено проглашава за неминовност.

Закључна разматрања

Уколико прихватимо тезу да је у претходном веку економска моћ била детерминишући фактор у креирању светске хијерахије моћи, можемо рећи да је на почетку XXI века економска моћ уступила место симболичкој, која има имплицитнији, али далекосежнији утицај, а спрега ових двеју моћи отвара до сада неслућене могућности пропагандног утицаја на глобално друштво. Централну и неславну улогу у процесу унификације планетарног становништва имају управо медији, који не само да губе своју основну функцију преносника демократске комуникације, већ информације преносе једносмерно, у овом случају од развијених западних земаља ка незападним земаљама, а ефекат тога јесте културни империјализам. Уједињени у својој намери да публику претворе у масу, наркотички делују на припаднике глобалне заједнице, пласирајући им истоветне садржаје, који као дугорочну последицу имају стварање истоврсних стилова живота у различитим културама. С обзиром на то да „филм води гледаоца ка томе да доживи и осети појаву посредством односа према својој властитој свести“ (Понделичек 1968: 73), холивудски филмови, као широко распрострањен и већем делу света доступан производ индустрије забаве, најпогодније су средство за пропаганду жељених образаца понашања.

Успех холивудске индустрије било би наивно посматрати ван контекста читаве америчке културне политике, али и идеологије. Као што је већ речено, у бици за превласт над симболичком моћи, САД су се позиционирале далеко испред осталих земаља, што им је дало предност и у ширењу сопствене идеолошке матрице, која почива на конзумеризму, а коју затим глобална публика прихвата као основну вредност којој треба тежити. „Схватајући да се човек 20. века потпуно окренуо филму као делу свакодневице и као најомиљенијој забави, америчка администрација је, уврстивши и кинематографију у арсенал свог пропагандног оружја, холивудским продукцима систематски слала одређену слику Америке, коју је публика широм света упијала из дана у дан, сањајући амерички сан и у неамеричким условима“ (Вучетић 2010: 40).

Филм „Исповест купохолитарке“ како што се из анализе наратива и главних протагониста може закључити, недвосмислено указује на пропагирање културе потрошње, која у различитим филмским жанровима налази своје место у остварењима холивудске индустрије. Како се „типологија јед-

ног или низа филмских ликова, може сматрати репрезентативном, не само за неки филмски период, већ и за поједине периоде кроз које пролази друштво“ (Омон и др. 2006: 90), циљ је створити такве ликове са којима се публика може на извесном нивоу идентификовати, а затим идентификацију проширити и на остале нивое друштвеног живота публике. Како је филм често и замена за снове и нека врста материјализације виртуелног света, он људима пружа приказ живота какав им недостаје. Управо је у томе и садржан разлог успеха холивудске индустрије да кроз своје филмове пропагира потошачку културу.

Купујем, дакле постојим, главна је теза филма „Исповест купохолитарке“. Готово да нема дијалога у коме се куповина не ставља у контекст неопходности, ни кадра који не приказује производе створене за масовну потрошњу. Оваквим инсистирањем на конзумеризму, творци холивудских филмова, користећи глобални утицај који имају на публику, јасно пропагирају амерички стил живота, по узору на који би требало да се формирају и животни стилови широм света, а у средишту тог животног стила, као једина опција налази се потрошачка култура.

Литература

- Вучетић 2010: Р. Вучетић „Американизација југословенске филмске свакодневице шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, XVII/1, Београд, 39-65.
- Вучетић 2012: Р. Вучетић, *Koka-kola socijalizam*, Београд: Službeni glasnik.
- Гиденс 2005: А. Gidens, *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Београд: Stubovi kulture.
- Звијер 2005: Н. Звијер „Holivudska industrija: povezanost filmske produkcije i političkog diskursa“, *Sociologija*, Vol. XLVII, Београд, 45-66.
- Јевтовић 2003: З. Јевтовић, *Јавно мњење и политика*, Београд: Академија лепих уметности.
- Келнер 2003: D. Kellner, *Media Spectacle*, London: Routledge.
- Кривокапић 2008: Н. Кривокапић, „Slobodno vrijeme i masovna potrošačka kultura“, *Sociološka luča*, II/1, Nikšić, 62-79.
- Лумаки 1969: F. Lumaki „Slobodno vreme i masovna kultura“, *Kultura časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Vol 1, Београд, 70-81.
- Милошевић 2007: З. Милошевић, „Медији и глобализација“, *Политичка ревија*, 6/2-4, Београд, 423-434.
- Митровић, Миловановић 2013: М. Mitrović, I. Milovanović, „Trošenje kao novo masovno uživanje“, u: Z. Birovljević (uredio), *Zbornik radova Nova naučna edukativna misao*, 1/2013, Београд: Nomotehnički centar, 145-154.
- Омон и др. 2006: Ž. Omon i dr., *Estetika filma*, Београд: Clio.

- Понделичек 1968: I. Pondeliček „Masovna kultura, film i filmski gledalac“, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Vol. 2/3, Beograd, 73-82.
- Понделичек 1970: I. Podeliček, „Filmski šok“, *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, Vol. 11, Beograd, 178-184.
- Пралица 2010: D. Pralica, „Globalizacija – modernizacija – jezika medija“, *Link, časopis za profesionalce u medijima*, broj 95, Beograd, 5.
- Саид 2002: E. Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd: Beogradski krug.
- Стури 2003: J. Storey, *Inventing Popular Culture*, Malden: Blackwell Publishing.
- Тадих 2010: D. Tadić „Propaganda i film“, Beograd: *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, V/16, Beograd, 41-60.
- Фром 1998: E. From, *Imati ili biti?*, Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Хол и др. 2005: S. Hall et al., *Culture, Media, Language*, London: Centre for Contemporary Cultural Studies.
- Хромацић 2010: Н. Hromadžić „Recepcija masovnih medija i njihova utjecaja u širem kontekstu kritičке теорије друштва“, u: Ž. Šarić (priredio) *Kritička teorija društva*, Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao, 155-170.

ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И МЕДИЈИ

Појам друштвена (социјална) мрежа назив је за врсту онлајн интеракције у којој се људи упознају ради остваривања друштвених или пословних контаката. Друштвена мрежа може да представља и друштвену структуру, састављену од појединаца који су повезани једним или више специфичних типова међузависности, као што су вриједности, визије, идеје, финансијски интереси, пријатељство, сродство, заједнички интерес, финансијска размјена, недопадање, сексуални односи, или односи повјерења, знања или престижа. Истраживања су јасно показала да друштвене мреже функционишу на више нивоа, почевши од породице до нивоа нације, и играју критичну улогу у одређивању начина на који ће се неки проблеми ријешити, како ће организације функционисати, и степен до кога ће појединац успјети у достизању индивидуалних циљева. Интернет стране друштвених мрежа омогућују упознавање нових људи из било којег дијела свијета без потребе за стварним физичким контактом. Сад имамо и ситуацију да је могуће пронаћи више различитих друштвених мрежа које нуде различите нивое интеракције корисника мреже, зависно од количине личних података које корисник открије.

Друштвене мреже (Фејсбук, Твитер, Линкедин...) већ су увелико постале дио медијске породице, а њихова главна карактеристика је такозвана комуникација „сви са свима“, која се одвија у реалном времену. На друштвеним мрежама сваки члан одређеног друштвеног медија има могућност да ствара, уређује и манипулише са садржајем на тим медијима на који год начин жели. То је и највећа снага друштвених мрежа које би традиционални медији (новине, радио, ТВ), али и веб портали, морали да искористе. Комуникација коју преко друштвених мрежа медији добијају са својим читаоцима јасно је битна, јер се лако препознају мишљења и жеље сваког појединца, а интеракција преко Фејсбука и Твитера много је ефикаснија него на самим веб презентацијама тих медија, на мјестима која су одређена за коментаре испод неког чланка.

Комбинација друштвених мрежа и традиционалних медија дефинитивно ће имати битну улогу за развој и самог новинарства, али и опстанка медијских кућа. Та комбинација се планирано уводи у медије да би они остали у живом интересовању и у тренду, што је и најважнији услов за повећање читаности, гледаности или слушаности.

Податак да број корисника друштвених мрежа расте неслућеном брзином, само иде у прилог комплетној причи о важности друштвених мре-

* vladimirm84@yahoo.com

жа, за које се већ сада може рећи да нису будућност, него увелико садашњост комуницирања.

Корисници друштвених мрежа углавном се окупљају око заједничких афинитета и неријетко је број припадника неке групе или оних који су окупљени око неке идеје толики да медији као што су ТВ, радио и штампа, једноставно не могу да их игноришу. Значај укључивања обичних људи у креирање медијских садржаја одавно је препознат, али тек са експанзијом друштвених мрежа такозвано грађанско новинарство добија свој прави облик. Могућност да се објављују текстови, аудио и видео материјали са неког догађаја, а да он дође до великог броја људи, није постојала све док велики број људи није почео да користи друштвене мреже. Имамо случајеве да у неким ситуацијама, једини примарни извор медијима је учесник или очевидац неког догађаја који ће о том дешавању комуницирати преко Фејсбука или Твитера.

Фејсбук

Фејсбук је најпопуларнија друштвена мрежа данашњице. Основао ју је Марк Цукерберг за вријеме студија на универзитету Харвард. Фејсбук је од почетка био бесплатан за кориштење (Цукерберг истиче да ће тако бити увијек), а зараду ствара од оглашавања. Кориснички налог је могуће поставити на велик број свјетских језика. Након стварања профила, корисник може одабрати да ли жели да његов профил буде приватан (корисници који нису на листи пријатеља нису у могућности прегледавати профил) или јавни профил (свима је допуштено прегледавање профила). Корисник бира жели ли да се придружи некој одређеној мрежи (земља, град, локална заједница, радно мјесто, итд.), те на тај начин комуницира с познаницима. Јавни профили омогућују странцима или непожељним особама да контактирају корисника што нарушава његову приватност. Стварањем профила кориснику је омогућено постављање личних фотографија на профил, листе интереса, измјена јавних или приватних порука, те стварање група које се темеље на заједничким интересима појединаца.

Твитер

Твитер је, баш као и Фејсбук, бесплатна друштвена мрежа која корисницима омогућује слање и примање порука, писање блога, и постављање фотографија на профил. Поруке од највише 140 знакова приказују се на страници аутора, те се приказују корисницима који су одабрали да прате ваш профил. Сваки корисник је у могућности да одабере да ли жели да се његове поруке шаљу само корисницима који су на листи пријатеља или свима који имају приступ корисничком профилу пошиљаоца. Твитер је с радом започео 2006. године, и врло брзо је стекао велик број корисника и популарност широм свијета, највише због своје једноставности кориштења

и комуницирања с другим корисницима. Твитер је могуће повезати са Фејсбук мрежом, на начин да се поруке послане у Твитер мрежи приказују и на Фејсбук профилу.

Линкедин

Линкедин је бесплатна пословно-друштвена мрежа која је почела са радом 2003. године. Намјена ове мреже, за разлику од Фејсбука и Твитера, јесте остваривање пословних контаката. Поента Линкедина је да регистровани корисници забиљеже своје пословне контакте и остану у вези с њима. Корисници могу стварати нове везе, било да се ради о постојећим или новим корисницима. Да би корисник остварио везу с неким контактом, та га особа мора најприје одобрити као везу и такав приступ корисницима улива повјерење у сигурност њихових података. За стварање корисничког профила потребно је навести неке личне информације попут имена и презимена, пословног статуса, фирме у којој корисник тренутно ради, образовања, итд. Стварањем везе с неким корисником омогућује истом да види детаљни испис личних података неког контакта.

Колико је јака веза политике и друштвених медија најбоље је показао примјер америчког председника Барака Обаме, по ком је и измишљен нови појам *Обамамаркетинг*. Обама је на овај начин помјерио границе политичког маркетинга који се до тад обављао на устаљен и традиционалан начин. Барак Обама је овај принцип искористио и за финансирање и промоцију своје кампање. Једноставно овај концепт показао се као дјелотворан и почео увелико да се примјењује од републичког па чак до локалног нивоа. За политичке кампање и маркетинг користе се разни алати друштвених медија који кандидата представљају у најбољем свјетлу широком аудиторијуму. Поред Фејсбука и Твитера, веома су популарни и политички блогови, видео канали и остало. Кампања као и обично увијек креће доста раније прије самих избора, да се окупи већи број корисника (пратилаца) којима ће се дистрибуирати саопштења и који ће та саопштења испричати или подијелити осталим корисницима. Преко блогова циљна група се информира о активностима кандидата, политичким идејама и циљевима. Видео каналима објављују се разни видео садржаји, углавном говори, интервјуи и конференције кандидата.

Нови облици новинарства на виртуелном небу

На подручју интернета тако можемо уочити сасвим нови модел комуницирања у којем су актери стварања вијести многобројни, а улога новинара постаје значајнија у смислу објективног и транспарентног филтрирања порука. У креирању вијести на страни сфере јавности учествују онлајн друштвене заједнице равноправно с индивидуалним власницима блогова, док канцеларије односа с јавношћу у својој комуникацији дјелују како на

изворе информација, на новинаре, тако и на онлајн друштвене заједнице и власнике блогова. Уколико су приче служби односа с јавношћу вјеродостојно презентоване, дјеловаће истинито те ће се преносити од једног до другог припадника друштвене мреже, од блога до блога, од форума до форума, при чему ће њихова вјеродостојност расти новим кликом миша. Са страница друштвених мрежа, блогова, онлајн заједница новинари црпе нове идеје и информације за своје вијести. Наведеним, улога новинара постаје врло важна, јер управо они преузимају терет оцјене вјеродостојности информација с којима се суочавају, које филтрирају и дистрибуирају. Супротно томе, новинари као субјекти који извјештавају полако нестају, а њихово мјесто заузимају најчешће капитал и политика.

Ту имамо и својеврстан парадокс, како истиче Стејси Велфел, професор са универзитета у Мисурију „да због интернета и друштвених мрежа имамо већу слободу изражавања и више плурализма, али истовремено имамо мању слободу медија, односно квалитетних, вјеродостојних информација. То значи већу слободу говора, али мање плурализма у информисању, што утиче и на новинарство. Други парадокс карактеристичан је за дигитални садржај јер вијести које настају размјеном информација умноженим каналима више нису нужно и најважније вијести, него најновије вијести, па темељна мјерна јединица постаје тренутак појаве вијести, а не њезин садржај“ (Велфел 2008: 34-37).

Два основна проблема израстају у спречи односа с јавношћу и нових медија. Први проблем односи се на питање етичког оквира, који не поштују многи портали. Стога би и нови медији требало да задовоље четири јасна захтјева – транспарентност која ће нам говорити о поријеклу власника и утицаја, вјеродостојност и истинитост података који се објављују, релевантност информација и одговорност новинара. Активнији учесници, припадници јавности на интернету самостално формирају ставове о томе који учесници у дебати дају вјеродостојне информације или коментаре, али софистицираним спином могу бити преварени.

Други проблем који одликује сваку иновацију јест потреба комерцијалног сектора да из ње извуче профит. Многи стари телекомуникациони конгломерати покушавају одстранити неутралност интернета. Монополисти желе да створе ситуацију у којој би се странице великих предузећа, која би за то плаћала големе своте новца, биле доступне брзом везом док би странице цивилног друштва и оних који немају новца биле теже доступне. Тај концепт предвиђа једнаке могућности доступности свим страницама уз материјалну надокнаду. Тиме би се само продубио већ постојећи јаз између богатих и сиромашних земаља, а приступ потпуном интернету био би омогућен искључиво онима бољег имовинског стања, док би сиромашни имали приступ окрњеној верзији која не задовољава демократске потребе заједнице. Монополисти би на темељу контроле приступа интернету остварили огромну материјалну корист од оглашивача, чиме би се отворили нови простори за прикривено дјеловање односа с јавношћу.

У савременом друштву, у ком владају нови електронски медији, снага манипулације и пропаганде јача је него икада. Постали смо очевици развоја свих врста метода, техника и средстава медијске манипулације, и то баш у временима кад нам је најпотребније да имамо независне и истините изворе информација. Истина, ми јесмо преплављени широким спектром информација, али ти извори, као и сами медији који их каналишу, јесу у рукама појединаца који их посједују и служе само њиховим интересима.

Уопштено говорећи, изложени смо притисцима који у највећој мери нарушавају наш интегритет и аутономност. Садржај који је у енормним количинама заступљен у медијима намеће човјеку да лаж прихвати као истину, да купи оно што му није потребно, а самим тим манипулише и фабрикује резултат слободног потрошачког избора, а да потрошачи и нису свјесни мотива тог утицаја.

Чињеница да је данашњи човјек инструментализован, идеолошки детерминисан и генетски контролисан и извјесно је да је оскрнављена витална потреба савременог друштва – здраво комуницирање. Дошли смо у ситуацију да је манипулативно моделирана перцепција код највећег дијела непросвијећене масе, спремна на бази препариране свијести, да сваки садржај прихвати као логичан. Профитери из сијенке обликују нови систем вриједности, нови поредак, политичка мишљења и слободе, претварајући средства масовне комуникације у потрошну робу. Мијењају се навике, стил живота, начин резоновања, свијест публике, однос према етици, потребама човјека, квалитет живљења, општи културно-политички контекст. Јасно је да у таквој констелацији снага врло тешко да неелитна већина може да се супротстави елитној мањини, политичким, економским и религијским центрима моћи, који држе монопол над медијима.

Виртуелна стварност, захваљујући новим медијима, полако за многе постаје и једина стварност глобализирајућег свијета. Нови медији развијају се великом брзином и квалитетом и док се размишља који ће медиј бити нови владар, дешава се процес спајања у један супермедиј који у себи сабира појединачну снагу сваког од њих понаособ. Тиме се бришу прецизне разлике између медија које су раније постојале између штампе, радија, телевизије (...) На „смарт“ телефону се тако сада може користити интернет, радио, гледати телевизијски програм, могу се снимати фотографије или видео клипови, и одједном смо добил медиј који више не потискује претходне, већ их опет оживљава.

Радио и штампа, на један посебан начин, такође оживљавају на интернету. Таква дигитализација наше комуникације са свијетом око себе пружа нам разне погодности, али наговјештава и озбиљне опасности. Лоша страна је могућност максималне контроле свих наших активности. Са досадашњим искуством о људској раси, можемо са сигурношћу да тврдимо да ће се таква могућност злоупотребљавати. Проблем друштвених мрежа (Фејсбук, Твитер...) које полако, али сигурно, убијају здраву и нормалну социјализацију и стварају лажни осјећај повезаности, тек је посебна прича

за себе, и сигурно је да ће се праве последице њиховог штетног дјеловања видјети на генерацијама које долазе.

Литература

- Адамс 2013: G. Adams, *The Facebook diet*, London: Live consciously publishing.
- Бал 1997: Ф. Бал, *Моћ медија*, Београд: Клио.
- Волфел 2008: S. Woelfel, „The Changing Lead: News Managers Find Their Philosophy is Shifting When it Comes to the Top Spot in the Newscast“, *The Magazine for Electronic Journalists* 62 (4), Missouri: RTNDA Communicator, 34-37.
- Лалман 2004: М. Лалман, *Istorija Socioloških Ideja – TOM II. Od Parsonsa do Savremenih Sociologa*, Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Лич 2002: Е. Лић, *Kultura i Komunikacija*, Београд: Biblioteka XX vek.
- Мандер, Голдсмит 2005: Mander, Goldsmit, *Globalizacija*, Београд: Clio.
- Херман, Мекчасни 2004: Е. Herman, R. Mekčasni, *Globalni mediji – Novi misionari korporativnog kapitalizma*, Београд: Clio.
- Чудоба 2005: К. М. Chudoba, „How virtual are we? Measuring virtuality and understanding impact in a global organization“, *Info Systems Journal*, V/15, 279-306.
- Хантингтон 1996: S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World*, New York: Simon & Schuster.
- Џејмсон 2000: F. Jameson, „Globalization and Political Strategy“, London: *New Left Review*, Nr.4 .

SPECIFIČNOST TV INTERVJUA I NJEGOVA ZASTUPLJENOST U PROGRAMU ALDŽAZIRE BALKANS

Uvod

Intervju je najčešća televizijska forma. U informativnim programima, gdje je neophodno na principima objektivnosti, tačnosti, nepristrasnosti dati svim stranama glas, omogućiti pravo da kritika, stav, mišljenje, prognoza analitičara dođu do gledalaca, kroz televizijsku sliku upoznati političke lidere, ekonomske magnate, uspješne sportiste, ali i voditi dijalog sa svima koji imaju šta da kažu, nezamislivo je emitovati program bez intervjuja.

Tema ovog rada je specifičnosti tv intervjuja u programu Aljazeera Balkans, news kanala koji kroz Vijesti i ostale emisije („Recite Aljazeera“ „Oni pobjeđuju“ i „Kontekst“), a u formi intervjuja, pruža gledaocima najrazličitiji uvid u društveno-političke teme, obrađujući podjednako dnevne aktualnosti, političke stavove, analize pojava i priče o poznatim, uspješnim i izuzetnim ljudima. Teoretičari novinarstva podrazumijevaju odmak od senzacionalizma u klasičnim informativnim programima, tako da novinar, putem intervjuja, ima zadatak dobiti informaciju iz prve ruke, kroz sliku i ton „običnom čovjeku“ približiti događaj/pojavu i kroz pitanja, unaprijed pripremljena, dobiti nove, iscrpne odgovore. Čuveni američki majstor TV intervjuja Dejvid Frost kaže: „Koliko ljude budete pažljivije slušali, toliko će se oni konkretnije izraziti“ (Ilić 2006: 287).

U ovom tekstu autor će se posebno baviti ulogom voditelja/autora u pripremi i realizaciji intervjuja, uz analizu tehničke i programske pripreme televizijske ekipe, zastupljenosti ove televizijske forme u programu Aljazeera Balkans, kao i prednosti i slabosti emisija koje su dio regionalnog news kanala. Rad počinje na hipotezi da je intervju najzastupljeniji način dolaska novinara Aljazeera Balkans do novih informacija/vijesti kroz izjave sagovornika i da, kao takav, u mnogome određuje i kvalitet (vjerodostojnost) cijelog programa ove televizije. Metodološki pristup korišćen u radu integriše kvalitativni i kvantitativni metod istraživanja. U prvom dijelu govori se o razvoju intervjuja zajedno s razvojem novinarstva i televizije, dok se u drugom dijelu analiziraju različite forme intervjuja zastupljene u programu Aljazeera Balkans.

1. Razvoj intervjuja

Početak 30-ih godina 19. vijeka u Nju Jorku (New York) izlazi jedanaest dnevnih listova. „Nedeljnik *The New Yorker* počinje da izlazi 1834.god., a

* marina.ridjic@aljazeera.net

od aprila 1841.god. postaje dnevni list sa novim nazivom `Tribune`“(Gocini 2000: 189-201). *Tribune* uvodi novi novinarski žanr avgusta 1859, kad novinar Grili intervjuiše lidera mormonske zajednice iz Salt Lake City-ja, Brigama Janga. Prvi put štampa se nezadovoljava bilježenjem onoga što se događa u stvarnosti, nezavisno od svojih namjera već i sama izaziva jedan „pseudodogađaj“: bilježi susret između novinara i jedne osobe.

Ali to nije sve, prvi put se u novinama pojavljuju pitanja i odgovori – između znakova navoda stavljaju se riječi intervjuisane osobe. „Tako nastaje jedan od osnovnih „strateških rituala“ modernog novinarstva: neposredno citiranje izvora kao dokaz vjerodostojnosti i objektivnosti novinara, koji se svojevrijem povlači sa scene da bi prepustio riječ svom sagovorniku“(Gocini 2000: 189-201).

2. Nova televizijska stvarnost

Od pronalaska televizije 1926. godine¹ do prvog intervjua prošla je 31 godina.² Tokom krize oko Sueckog kanala, britanska tv stanica ITN emituje prve slike britanskih i francuskih trupa kako pristaju uz dokove Port Saida. „Poslije ovog uspjeha, ITN je 1957. godine napravio ekskluzivnu emisiju kada je Robin Dej intervjuisao predsjednika Egipta Namera u Kairu. Pošto su tada diplomatski odnosi između Britanije i Egipta bili u prekidu, Namerove izjave izazvale su veliko interesovanje, naročite što je izrazio spremnost da ponovo uspostavi „prijateljske odnose“ između Egipta i Britanije“ (McQueen 1998: 54). I za samog Deja ovaj intervju predstavljao je trijumf, dokazujući da se način rada ITN-a može primijeniti i na predsjednike država. Kada je Dej upitao Namera da li prihvata zamisao da Izrael ima prava na sopstvenu državu, predsjednik Egipta ga je optužio za „neosnovano izvlačenje zaključaka“. „Ne,“ odgovorio je Dej, „ja samo postavljam pitanje“.

3. Intervju godine

Televizijski intervju koji će sigurno obilježiti 2013. godinu jeste priznanje Lensa Armstronga (Lance Armstrong), sportske ikone, sedmorstrukog pobjednika Tur De Fransa (Tour de France) i istaknutog humanitarca, da je sve bila

¹ Pronalazak televizije pripisuje se škotskom inženjeru Džonu Logiju Berdu (John Logie Baird). On je godinama izučavao problem slanja slike s jednog mjesta na drugo i 1926. godine prikazao je neku vrstu televizije tako što je mehanički skenirao ekran od 25 linija.

² Već 1927. godine američka telefonska i telegrafska kompanija (ATT) priredila je javnu demonstraciju u kojoj se govor američkog sekretara za privredu Herberta Huvera (Herbert Hoover) prenosio iz Vašingtona, a gledao u Nju Jorku gdje su publiku sačinjavali poslovni direktori, bankari i novinari, svi posebno pozvani na ovo prikazivanje (McQueen 1998: 54). Huverovo pojavljivanje, prvo pojavljivanje jednog političara na televiziji, popraćeno je sljedećeg dana reportažom na naslovnoj strani *Nju York Tajmsa* (*New York Times*)

laž. Dugo iščekivano priznanje – da je doping više od deceniju bio glavni adut njegove neprikosnovene sportske karijere – dao je kraljici talk show-a Opri Winfri (Oprah Winfrey). Zašto sada priznanje putem tv ekrana, a ne na sudu – otvorena je odmah debata u javnosti. „Oprah je bila najbolja adresa za priznanje krivice“ – ocjena je Udruženja američkih televizijskih novinara koji su, nakon intervjuja, između ostalog naveli: „Oprah je izabrana iz jasnog razloga. Ona izaziva simpatije, za razliku od Lancea Armstronga, pa je njen izbor trebao izvući neka osjećanja iz gledalaca, a to u ovom slučaju mediji ne bi smjeli raditi“ (www.asja.org/index.php).

O etičkim načelima bi se ovdje moglo govoriti, ali fokus je na moći koju moderni mediji posjeduju da glas pojedinca prošire svijetom. Nakon pomenutog intervjuja, brojni medijski analitičari oglasili su se tvrdeći da je Armstrong iskoristio moć televizije i da je kroz intervju tražio put spasa od bankrota i brojnih istraga i tužbi koje su pokrenute. Uzajamna korist oba učesnika jasna je, ali ne i zabranjena. U svijetu komercijalnih medija odavno ne postoje granice, dozvoljeno je sve u cilju zarade i gledanosti i odavno je jasno da je često dolazak do ekskluzivnih priča najkraće preći kroz intervju „licem u lice“.

4. Tipovi intervjuja

Intervjui su najvažniji i možda i najteži dio novinarskog posla. Moraju biti pažljivo planirani, a prije svega treba da znamo razlog zbog kojeg nekoga intervjuišemo.

Kroz intervju možemo da čujemo činjenice ili da izazovemo emocije ili da dobijemo analizu, mišljenje, predviđanje. Predmet intervjuja može biti i svjedočenje o nekom događaju. Konačno, možda želimo da prodremo u karakter našeg sagovornika.

Ponekad je veoma teško naći pravog sagovornika. Posebno je to teško ako intervjuišemo nekog ko nema iskustva pred kamerama.

Postoje različiti tipovi intervjuja:

1. Potpuno otkrivanje: intervju kojim se istražuje sagovornik;
2. Informativni intervju: daje činjenice, analizu, mišljenje;
3. Emocionalni intervju: pokazuje osjećanja sagovornika;
4. Zabavni intervju: pokazuje ličnu informisanost;
5. Anketa (vox populi): glas naroda, javno mišljenje.

Svaki od ovih tipova ima svoje posebne zakonitosti, ali im je zajedničko to da su novinar (reporter) i sagovornik pred kamerom.

„Cilj svakog intervjuja jeste da dobijemo stručne i argumentovane, odnosno ljudske i emotivne odgovore. Emotivni odgovor ne znači da očekujemo ekstremne emocije koje nisu isključene. Ekstremne emocije nisu ništa drugo do govor srca. Istraživanja pokazuju da eksperti iz pojedinih oblasti mogu da pričaju kad god se kamera uključi. Ono što nedostaje na našim programima jeste govor običnih ljudi. Psihijatri baziraju tehniku intervjuja na principu tronošca. Sve tri

noge su čvrsto vezane za sjedalni dio. Ukoliko jedna noga ispadne tronožac postaje nestabilan i lako se može pasti“ (Grulović 2004: 78-80).

Precizna empatija (noga broj 1) – treba pokazati sagovorniku da razumiješ ugao iz kojeg on posmatra stvari.

Bezuslovno pozitivno poštovanje (noga broj 2) – uvijek treba pokazati poštovanje prema sagovorniku ma ko on/ona bio/bila.

Emotivno slaganje (noga broj 3) – nikada ne treba pokazati sagovorniku da se ne slažeš s njegovim stavom bez obzira na jačinu teme, odnosno iznošenje šokantnih priznanja svjedočenja.

Da bi tronožac bio još stabilniji u praksu je uvedena i četvrta, tzv. Kolumbova noga, koja jednostavno glasi: budi prirodan.

Intervju zapravo počinje mnogo prije nego se kamera uključi. Pravi početak intervjuja je od samog susreta i rukovanja. Od tog trenutka novinar počinje da „plete mrežu“ oko svog sagovornika. Kad se ta mreža isplete, onda sagovornik unutar nje vidi, čuje, prepoznaje i odgovara samo jednoj osobi. Pletenje mreže složen je postupak i zavisi od sposobnosti novinara da to učini brzo i efikasno. Za efikasno pletenje mreže potrebna su dva preduslova: prirodni dar za komunikaciju i iskustvo. U drugoj fazi treba da objasnite svom sagovorniku svrhu intervjuja i provjerite da li mu je to jasno. Razgovarajte do samog početka snimanja. Uvijek gledajte da date šansu sagovorniku da završi svoju započetu misao da ga ne biste zbunili pred sam početak snimanja.

Kad god je to moguće, intervju bi trebalo voditi nekim hronološkim redom. Postavljati jednostavna, istraživačka, inteligentna pitanja na jednostavnom govornom jeziku je imperativ. Nepovezana, institucionalna, složena i bombastična pitanja dobijaju nepovezane, institucionalne, komplikovane i bombastične odgovore. Pitanja moraju da budu direktna. Treba izbjegavati donošenje ličnog suda. Novinar bi trebalo i fizičkim pokretima pratiti tempo razgovora (pokret glave kao znak pažljivog slušanja) i emotivno dok sluša sagovornika. Kad počne snimanje, daje se znak sagovorniku da i on to zna i bez promjene nivoa u glasu postavlja se prvo pitanje. Kvalitetan intervju sadrži ona pitanja koja bi postavljao gledalac. Nikada nije dobro početi pitanje frazama (poštalicama) kao što su: Možete li mi reći..?, Mogu li vas pitati...? (osim ako nije delikatno pitanje), jer ako sagovornik ne može reći ili ako sagovornika ne možete pitati, zašto onda razgovarati s njim. Skoro po pravilu pitanja treba da počnu sa: šta, zašto, kako, gdje (...) Cilj razgovora je dobiti odgovore, a ne impresionirati sagovornike i gledaoce svojim znanjem. Uvijek treba postavljati jedno pitanje bez veznika „i“ i „ili“. Znajući kakav odgovor želite takvo pitanje i postavljajte kratko i jasno. Ne treba postavljati pitanja koja sugerišu odgovor: „Da li ste se osjećali tužno/srećno..?“. „Kako ste se osjećali..?“ bilo bi pravo pitanje. Suviše mnogo intervjuja u jednoj priči može dati loše rezultate. Zato intervjuje treba planirati pažljivo, a posebno je važno odabrati pravog sagovornika. Veliki majstori intervjuja kao što su David Frost i Lary King imaju dva različita stila, ali uvijek stignu do željenog cilja. „David Frost ima blag pristup, za razliku od Larija Kinga koji svojim gostima prilazi direktno i nešto agresivnije. Mladi i neiskusni novinari treba da znaju

da topao, ljudski, znatiželjan, zainteresovan ton pun poštovanja dovodi do željene distance“ (Seidman 1998: 343). Intervjui su svojevrsna putovanja kroz saznanja. Dobar intervju ima svoj oblik, formu i strukturu, baš kao i dobre priče. Posao novinara nije da pobijedi sagovornika pitanjima. Važno je napraviti potpuno razumljiv intervju trećem učesniku, a to je gledalac. Gledaoci daju punomoć novinaru da u njegovo ime pita sagovornika. Ako zbog kraćenja ili potrebne ispravke treba izbaciti neki dio snimka, još uvijek ostaju manje cjeline snimljenog razgovora, a one se emituju onakve kakve su snimljene. Kamera bilježi na koji način intervjuisani odgovara, kako se drži dok sluša pitanje i kakav izraz lica ima. Sve to tv intervju čini drugačijim od onih u drugim medijima – po svojim dobrim i lošim stranama.

U najvećem broju slučajeva intervjuisana osoba neće negodovati zbog kraćenja (ukoliko se, suprotno profesionalnoj etici, rečenica ne čupa iz cjeline i ne stavlja u drugi kontekst) i izbacivanja pojedinih dijelova snimke:

- ako se novinar korektno ponašao i još prije snimanja upozorio na mogućnost kraćenja
- zato što cjelina priloga (korišteni dijelovi intervjuja zajedno sa uvodnim, poveznim i završnim tekstom) u svojoj ukupnosti postiže željeni cilj.

Prirodno je da se intervjuisana osoba pobuni ukoliko novinar u montaži radikalno izreže snimku, izvuče kratku misaonu cjelinu i uvrsti je u kontekst svoga priloga koji joj da je izmijenjeni smisao. Mnoge su tv kuće posebnim odredbama u svojim etičkim kodeksima onemogućile takvu praksu. Međutim, one zadržavaju svoje pravo da od snimljena intervjuja, bez obzira na trajanje snimke, upotrebe samo 15, 20 ili 60 sekundi. A to se pravo ne krši ni kad se radi o premijeru, kojeg se može snimiti i 35 minuta i uvrstiti u program samo 3 minute (kao u jednom primjeru BBC-a).

„CBS je prvi uveo pravilo da se u montaži smije skraćivati snimka intervjuja, ali u emitovanom programu nije dopušteno izmijeniti redosljed korištenih tonskih dijelova. Time se sprječava da se promijeni smisao tako da ih se upotrijebe u drugom kontekstu“ (Blend, Mondezir 1987: 34-36).

TV novinar mora imati na umu još nešto što ga razlikuje od kolege u štampi. On ne može naknadno, u snimci, ispravljati nejasna, nekonkretna, pa i netačna mjesta.

Stoga novinar, prilikom samog intervjuja, mora brzo reagovati i zatražiti ispravku ili razjašnjenje, ako dođe do lapsusa, neodređenosti i nenamjeravane slučajno izgovorene nejasnoće ili dvosmislenosti. A profesionalac zna da dobro vođeni intervju može gledaocu pružiti više nego što čitalac dobija od iste teme napisane u novinama. Izraz lica intervjuisane osobe, njegove emocije, pauze u odgovorima, zamišljenost, uzbuđenost, nevoljkost, oklijevanje, glasovna naglašavanja pojedinih rečenica ili riječi, uz to i snimateljevo zumiranje na lice ili ruke (krupni plan), te raznovrsna kadriranja, mogu omogućiti gledaocima da vide i one dimenzije koje su u drugim medijima nedostižne.

5. Aljazeera Balkans

Aljazeera Balkans dio je globalne tv mreže Aljazeera, koja je osnovana 1. novembra 1996. godine u Dohi (Katar), a broji 23 zasebna kanala. Al Jazeera pokrenuta je prije više od 15 godina kao prvi nezavisni arapski news kanal u svijetu, posvećen detaljnim televizijskim vijestima i debatama uživo u arapskom svijetu. Al Jazeera je zvanično nazvana Al Jazeera Network u martu 2006. godine, pretvarajući svoj rad u međunarodnu medijsku korporaciju. Sa svojih 65 međunarodnih redakcija, Al Jazeera jedan je od najvećih izvora informacija u svijetu.

Ipak, najbitniji dio ove mreže čine televizije zasnovane na informativnom programu (news kanali), a to su Aljazeera English, Aljazeera Arabic, Aljazeera Balkans, a uskoro se najavljuje i pokretanje kanala u SAD-u pod nazivom Aljazeera America. Al Jazeera Balkans, najnoviji televizijski kanal Al Jazeera Network, emituje vijesti i aktuelna zbivanja za gledaoce na lokalnim jezicima u regiji, uključujući Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Hrvatsku, Kosovo, Makedoniju, Sloveniju i Srbiju. Nastavljajući tradiciju Al Jazeerinskog nezavisnog novinarstva, Al Jazeera Balkans gledaocima želi postati ključni izvor međunarodnih i regionalnih vijesti. Al Jazeera Balkans koristi postojeće resurse i materijale s Al Jazeerinih kanala na arapskom i engleskom jeziku. Jedan od slogana tv mreže Aljazeera je „Dati glas onima bez glasa“ (Giving a voice to the voiceless). Baš u cilju davanja glasa i jednoj i drugoj i trećoj strani zastupljenoj u nekoj priči, pojavi ili događaju, u programu Aljazeera Balkans svakodnevno se u formi kraćih ili dužih razgovora pokušava doći do više informacija, više pogleda na problem, više novih uglova priče, a na gledaocu je da procjeni šta je istina.

5.1. Vijesti

Program Aljazeera Balkans počinje svakog dana u 16 časova s najnovijim pregledom vijesti. Iako se Aljazeera Balkans doživljava kao regionalni news kanal, urednička politika na prvo mjesto stavlja najvažnije svjetske događaje, a zatim regionalne teme, naravno, s akcentom na tačnosti i važnosti emitovane informacije.³

Svaka priča emitovana u vijestima može pratiti i gostovanje relevantnog sagovornika (u studiju ili na terenu). Gostovanje zavisi od procjene uredničkog kolegijuma (koji se sastaje dan ranije), a kada se odluči potražiti jedan ili više sagovornika na određenu temu, taj zadatak se delegira intervju producentima (Interview producers). Ovaj tim je dio Inputa (ulazni odjel) i sastoji se od tri profe-

³ Primjer: Sukob u Maliju imaće prednost nad protestima na Kosovu, ako sukob u Maliju odnosi nove žrtve i tema je Savjeta bezbjednosti UN-a, dok na Kosovu traju mirna okupljanja i protesti zbog uklanjanja spomenika u Preševu. U trenutku kada sukobi na Kosovu postaju nasilni, kada se kreće sa rušenjem srpskih spomenika, to jasno postaje priča dana i prilog o sukobu u Maliju pada na drugo, treće mjesto zavisno do razvoja događaja tokom dana.

sionalca. Oni sastavljaju listu potencijalnih sagovornika, kontaktiraju ih radi dogovora eventualnog gostovanja i rade predintervju.

Predintervju je kraća forma intervjuja putem telefona, sličan intervjuu za štampu ili radio, s tim da se ne snima. Bitno je reći da je kvalitetna priprema za razgovor i više od pola uspješno završenog posla i baš iz tog razloga predintervju je izuzetno važan i koristan. Dakle, kada intervju producent pozove potencijalnog gosta, već mora znati kojeg je profila sagovornik, kakav mu je okvirni stav o pitanju o kojem će biti govora, kolika su mu saznanja o priči i da li je rječit, televizičan, dopadljiv ili ne. Ovo je također izuzetno važno, jer su brojni sjajni eksperti na televiziji totalno neprepoznatljivi, a samim tim i neupotrebljivi jer se plaše kamere, daju kratke i polovične informacije, ili preduga i nerazumljiva tumačenja pojave, pričaju brzo ili nerazgovjetno, ili previše uštogoljeno koristeći stručnu terminologiju. Osim gostovanja u studijima Aljazeera Balkans (sa sjedištem u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu, Skoplju) ili sa „live“ pozicija (kamere postavljene negdje na terenu putem SNG vozila), postoje situacije kada se gosti javljaju putem telefona ili skype-a. Takva uključivanja obično su uslovljena iznenadnim događajima (breaking news) kada je bitno doći do informacije ili kada su kamere Aljazeera mreže suviše daleko od mjesta događaja. Vijesti su živa (dnevna) forma, tako da je moguće da u toku emitovanja voditelj dobije zadatak da razgovara s gostom za kojeg se nije ranije pripremio. Zastupljenija i sigurno kvalitetnija forma intervjuja jeste – unaprijed dogovoreni razgovori, osmišljenja jasna i jednostavna pitanja, upoznat voditelj sa stavom gosta i njegovim radom (background iz kojeg dolazi) i razrađen predintervju (razgovor s gostom prije živog uključivanja gdje se raspravlja o mogućim temama razgovora, poslušati se njegov stav i dogovore glavne tačke razgovora). Na ovaj su način mogućnosti greške svedene na minimum, jer je nedopustivo da voditelj u Vijestima kaže: „Vi smatrate da izmjene zakona nisu dobre ..“, a gost odgovori „Nije istina, ja sam glavni zagovarač tih izmjena (...)“

Priprema je zakon, pravilo svakog dobrog intervjuja. Iako intervju producenti imaju zadatak da samo kontaktiraju goste i dogovaraju učešće u programu, taj posao je izuzetno stresan i težak. Ponekad u jednoj smjeni moraju kontaktirati i 30 ljudi od kojih će jedan ili nijedan biti gost. Naravno, borba s vremenom nije izuzetak ni u ovom dijelu televizijskog rada jer „idealni“ gosti nekada nisu tu, ili nemaju vremena da u potrebnom periodu budu u televizijskom studiju, ili jednostavno zakasne na uključivanje, pa se onda radi prekompozicija tema kako bi gost bio zastupljen u Vijestima. Još jedan od problema je što ponekad gosti ne žele pričati o nekoj temi (mali broj usko specijalizovanih stručnjaka) ili su već toliko iskorišteni u programima drugih televizija da urednici odbiju tog gosta.

Dakle, kada su pripremljena pitanja i voditelj blisko upoznat sa profilom gosta, razgovor može da počne. U vijestima intervjui traju obično od 3 do 5 minuta, što je dovoljno otprilike za tri do 5 pitanja. Potpitanja su moguća i skoro uvijek su postavljena na intervenciju urednika (u slušalicu urednik kaže voditelju šta da još pita ako smatra da gost nije do kraja bio jasan, ili ako je u predintervjuu nešto važno napomenuo što je sada gost tokom živog uključivanja zaboravio).

Ukoliko gost sjedi u studiju, voditelj je okrenut ka gostu i taj način razgovora mnogo je prirodniji i prisniji nego putem satelitske veze (uključenja gostiju s terena ili iz drugih studija). Tokom razgovora iz režije se emituju video snimke u vezi s razgovorom koji se vodi.

Ukoliko se razgovor vodio putem satelitske veze voditelj je okrenut ka kameri (obično u srednje krupnom planu), a ekran je podijeljen i u drugoj polovini se nalazi gost (obično u identičnom kadru). Nakon prvog pitanja samo gost ostaje u kadru, uz eventualno insertovanje kadrova.

Jedna od slabosti intervjua vođenog putem satelitske veze ponekad jeste kašnjenje zvuka pa potpitanje voditelja ponekad prekida gosta na nelogičnim mjestima. Takođe, na ovaj način ne postoji mogućnost neverbalnog komuniciranja gdje voditelj pokretom ruke ili okretanjem tijela daje znak gostu da je isteklo vrijeme planirano za razgovor ili da je pravi momenat da se pokrene još neka tema.

Gostovanje sagovornika koji ne govori jedan od regionalnih jezika zahtijeva i prevodioca koji dvosmjerno simultano prevodi: pitanja voditelja gostu i obratno. Ovakav razgovor dodatno otežava mogućnost voditelja da pita više, da prekine gosta u odgovoru ili preusmjeri razgovor. Intervjui u snimanim emisijama obično se vode na jeziku kojim govori sagovornik, uz titlovanje prevod, ali o tome će kasnije biti riječi.

U izuzetnim situacijama (breaking news) intervju u vijestima Aljazeera Balkans može se voditi putem telefona ili skype-a. U ovim slučajevima jedan od novinara priprema mapu gdje je naznačeno mjesto iz kojeg se sagovornik javlja, grafički podaci u vezi sa temom i/ili sagovornikova slika. Iako je bit televizije slika, ponekad u nedostatku vremena i/ili novinara na terenu, koristi se ovaj način dobijanja informacija. Već u narednim vijestima jedan od prioriteta je dobiti sliku događaja o kojem je ranije putem telefona ili skype-a razgovarano i naravno donijeti najnovije informacije.

Svaki intervju, kraći ili duži, u vijestima zahtijeva i grafičku podršku – činjenice (facts). Te činjenice priprema novinar koji prati priču zbog koje je i gost tu, a u formi kratkih rečenica i ispisuju se u donjoj liniji ekrana. U jednom danu, zavisno od događaja, u vijestima se intervjuje od 3 do 20 sagovornika iz nekoliko zemalja. Iako je cijela produkcija emisije vrlo zahtijevna, u godinu i tri mjeseca emitovanja kroz vijesti je prodefilovalo više od 1000 gostiju sa svih kontinenata, što je u prosjeku 5 000 minuta televizijskog informativnog programa, što je brojka vrijedna pomena.

5.2. Redakcija Current Affairs-a (Aktuelne teme)

Posebno odjeljenje u programu Aljazeera Balkans zauzima redakcija Current Affairs, što bi u prevodu značilo Redakcija aktuelnih događaja. Svakodnevno se snimaju emisije dijaloškog tipa gdje se obrađuju aktuelne teme, pojave, odvijaju rasprave, iznose mišljenja, ali i kroz reportažno-dokumentarističke teme gledaoci bolje upoznaju ljude iz svijeta politike, ekonomije, sporta, umjet-

nosti. Iako ovo odjeljenje broji znatno manje novinara i urednika nego u redakciji Vijesti (News Department), do sada je u 15 mjeseci emitovanja programa snimljeno 250 emisija *Kontekst*, 37 emisija *Recite Aljazeera* i 8 emisija *Oni pobjeđuju*.

5.2.1. *Kontekst*

Emisija *Kontekst* emituje se svakog radnog dana u 21h i 30 minuta s nekoliko repriznih ponavljanja. Do sada je, za 15 mjeseci emitovanja, u 250 emisija, intervjuisano oko 700 gostiju iz cijelog svijeta.

Samo ime emisije govori da se u 25 minuta emisije određena tema želi staviti u kontekst. S jedne strane, tri gosta koja su dio skoro svake emisije (u izuzetnim slučajevima dva gosta) odličan su izvor za dobijanje kvalitetnih, nepristrasnih i različitih mišljenja. Ipak, iako je 25 minuta cijela vječnost za televiziju, to je izuzetno malo vremena za dobijanje kompletne slike, za kvalitetan i opširan dijalog, za skidanje prašine sa svih relevantnih pitanja sadržanih u jednoj temi. Do sada se vodilo računa da svaka obrađena tema ima regionalan značaj, da bude interesantna, korisna svim gledaocima bez obzira u kojoj državi gledaju program Aljazeera Balkans, i samim tim potencira se učešće tri gosta. Najčešće su gosti u studijima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, mada zavisno od teme, zastupljena su i gostovanja iz Podgorice, Prištine, Ljubljane, Brisela, Londona, Vašingtona. Na sedmičnim sastancima preciziraju se teme za predstojeće dane (pet radnih dana podrazumjeva pet dijaloških emisija) s mogućnošću izmjene ukoliko aktuelna dnevna tema koja može biti predmet 25-ominutne emisije.

Intervju producenti ovdje imaju izuzetan zadatak traganja i pronalaženja sagovornika koji dolazi iz najrazličitijih oblasti (od ekonomije do politike, od poljoprivrede do nauke, od umjetnosti do humanirnih organizacija). Nerijetko se dešava da jedan ministar ili njegov savjetnik budu zaduženi za sve televizijske nastupe, pa se jedino oni kao relevantni sagovornici „nude“, a opet je bolje imati i isto lice koje je kvalitetan sagovornik, nego, izbjegavajući ponavljanje, naći gosta koji ne zna mnogo, ili zna, ali ne zna to na televiziji izreći. Emisija se snima svakog radnog dana, ali se u jednoj sedmici na poziciji voditelja izmjenja i pet osoba, tako da takav raspored daje mogućnost voditeljima da se i nekoliko dana ranije počnu pripremati za svoju emisiju. Priprema voditelja podrazumjeva istraživanje o određenoj temi, sagledavanje „šire slike“ (različite probleme u vezi sa temom u različitim državama), kontaktiranje gostiju i dodatne dogovore o pitanjima (nakon što intervju producenti ugovore gostovanje). Izuzetno je bitna saradnja voditelja i novinara koji priprema uvodnu priču, jer na terenu priča „oživi“, dobija novu dimenziju, spušta se na nivo „običnog čovjeka i njegovih problema“ u čemu se gledaoci mogu prepoznati.⁴

⁴ Na primjer, ako je tema spor Makedonije i Grčke u vezi sa imenom, u uvodnoj priči dobro je vidjeti jednog čovjeka koji ne razumije možda sve pravne zavrzlamе tog slučaja, ali govori o teškom životu, neimaštini i bezizlaznosti, a jedan od razloga je zastoj napretka njegove zemlje, Makedonije, nemogućnost ulaska u EU zbog spora s ime-

Voditelj u studio ulazi sa petnaest/dvadeset pripremljenih pitanja (dakle, računica je da odgovor prosječno traje jedan minut), s tim da na papiru ima bar još pet potpitanja. Ako se oslonimo na činjenicu da većina gledalaca zna manje od nas, pa se ne može previše promašiti u vođenju emisije, to je izuzetno loš stav, jer uvijek postoji dva posto eksperata baš iz te oblasti koji će iz radoznalosti ili sujete gledati s pažnjom emisiju trudeći se saznati stavove svojih kolega, ali i čuditi se prikazanom neznanju. Umješnost voditelja je izuzetno važna, jer je potrebno „opipati puls“ tri različita gosta, postaviti im što direktnija pitanja, prekinuti ih ako „odlutaju“ ili ih navesti da jedan drugom „upadaju u odgovore“, dodajući još nešto ili se ne slažući sa izrečenim. S obzirom da su gosti smješteni u tri odvojena studija, teško je dobiti dinamičnu emisiju (zbog kašnjenja zvuka ili slike, a samog osjećaja gostiju da trebaju sačekati svoj red da budu „izmiksani“ u kadru pa da tek onda nešto kažu). Takođe, jedan od izazova vođenja intervjua naizmjenično s tri gosta jeste davanje svima jednak prostor da kažu svoje mišljenje, jer će uvijek oni rječitiji i iskusniji „preoteti“ dio vremena od usko profilisanih eksperata koji ne žele davati svoje mišljenje nego stroge činjenice. Urednički zadatak je i dobro izbalansirati koliko pitanja postaviti jednom gostu i kome uputiti koje pitanje, jer se neki gosti često osjećaju pozvani da komentarišu sve i svašta, a opet s druge strane ukoliko se ponavljaju odgovori iz dva ili tri studija (s poštapalicama „kao što kolega iz Sarajeva reče“ ili „kao što ste već rekli“), gledaoci stiču utisak da se ponavljaju odgovori, da je emisija monotona i da se nema šta novo reći. Ako se govori o kompleksnim temama, poput recesije, gladi u svijetu ili globalnom zatopljenju, pojavi se problem isplivavanja brojnih novih podtema koje ne mogu u 25 minuta biti otvorene. Na taj način dijaloška emisija se svede na pobrojavanje problema u okviru jedne teme ili otvaranje samo jednog poglavlja od njih desetak o kojima bi se u okviru tog naslova moglo govoriti.

Ipak, jedan od uslova da emisija započne dobro, odnosno da razgovor sa gostima i sam tok emisije imaju neki logičan slijed, jeste dobar uvod. Pravi mamac da gledaoci ostanu uz Kontekst jeste uvodna priča. Slikom i kratkim nabranjanjem pitanja o kojima će biti riječi u narednim minutama treba zainteresovati gledoca, ali mu i dati dovoljno ulaznih informacija, kako bi razumio razgovor s gostima koji slijedi i kako ne bi promijenio program do kraja emisije. Ovo je vrlo zahtijevan zadatak – zainteresovati regionalnu publiku svakog radnog dana – ali i dati im u 25 minuta nove i važne informacije. Na putu k tom cilju treba stalno i uporno raditi privikavajući publiku na novi format dijaloške emisije, ali i goste da koncizno jednostavno i objektivno govore o temi.

nom, itd. U istoj priči može se snimiti i čovjek iz provincije Makedonija u Grčkoj koji objašnjava šta to njemu znači, šta on misli kome ime Makedonija pripada i da li je ikada bio u susjednoj državi.

5.2.2. *Recite Aljazeera (originalni naziv „Talk to Aljazeera“)*

Emisija jednostavnog i slikovitog naziva „Recite Aljazeera“ bazirana je na razgovoru jedan na jedan, novinar plus gost. U intervjuu standardnog tipa gost sjedi preko puta voditelja, obično u nekom radnom zatvorenom prostoru (kancelarija, galerija, hotelski hol) i kroz 25-ominutni dijalog iznosi svoje stavove, mišljenje, analize. Osobe koje su do sada govorile za Aljazeera u ovom formatu, dolazile su iz političkog, ekonomskog, filozofskog ili umjetničkog miljea. Bitno je reći da su učešće u ovoj emisiji do sada uzeli predsjednici i premijeri država u regionu, uspješni biznismeni, predstavnici vodećih svjetskih ekonomskih institucija (Svjetska banka, MMF) i priznati mislioci. To daje kredibilitet da svaki naredni pokušaj dolaska do određenog lidera ili biznismena i dogovora za intervju bude lakši jer obično najteži dio u pripremi emisije jeste dogovaranje termina. Kada se termin dogovori urednički kolegijum, zajedno s kolegama iz tehnike, dogovara detaljan plan realizacije intervjuja. Iako do sada nismo previše govorili o tehničkoj ekipi i njenom značaju, od izuzetne je važnosti ne zaboraviti dogovoriti sve detalje prije snimanja, kako bismo na kraju imali sjajan proizvod. Saradnja novinara koji intervjuje i snimatelja mora biti na vrhunskom nivou, posebno u slučajevima kada se razgovara jedan na jedan, jer snimatelj mora „uloviti“ svaki mig, gutanje pljuvačke, stiskanje prstiju ili ležerno naslanjanje na jednu stranu, jer sve to stvara sliku o sagovorniku i utiče da gledalac bolje procijeni istinitost odgovora i povjeruje ili ne. Iako su u principu vodeći ljudi iz svijeta politike i biznisa „istrenirani“ za nastup pred kamerama i ne pokazuju emocije, to ipak u našoj regiji nije do kraja pravilno shvaćeno i uvježbano, pa se dešava da se gost tokom intervjuja naljuti na voditelja i napusti emisiju, ili da se krene nepristojnim riječima „braniti“ od nelagodnih pitanja što je neprihvatljivo. Intervju se obično radi s dvije kamere, ali i s jednom ukoliko tako situacija nalaže, pa se naknadno u montaži u razgovor insertuju kadrovi novinara s druge strane i nekoliko kadrova cjelokupne „scene“ (total). Vratimo se dogovorima na uredničkom kolegijumu gdje se određuju neke glavne smjernice intervjuja, odnosno definiše odgovor na pitanje: „Šta želimo saznati od gosta?“ S obzirom da su do sada gosti bili iz cijele regije, prednost Aljazeera Balkans jeste iskustvo zaposlenih i znanje koju su donijeli iz svojih država. Tako da, ako se radi o intervjuu sa premijerom Hrvatske, voditelj će se konsultovati o pitanjima s kolegama iz te zemlje koji su dio tima Aljazeera Balkans. Baš na toj raznolikosti u porijeklu zaposlenih lakše je pronaći u svojoj tv kući i nekoga ko političku situaciju u Hrvatskoj prati godinama, i drugoga koji zna otvorena pitanja Hrvatske s ostalim zemljama u regiji, ali i kolegu koji je premijera intervjuisao dok je bio u opoziciji i zapisao njegova obećanja „kada dođe na vlast“.

S dobrom pripremom i poznavanjem „materije“, odnosno dobijanjem šire slike o sagovorniku, lakše je i manje iskusnom novinaru sjesti u fotelju preko puta predsjednika države, ali opet će iskusniji kolega bolje „držati konce u svojim rukama“ i lakše doći do pravih odgovora. Jedna od zamki ove emisije jeste to da se ne dopusti da vas lik i funkcija vašeg sagovornika impresioniraju i pogo-

tovo da to gledaoci vide. Novinar uvijek mora biti na istom nivou sa sagovornikom, a ne u inferiornom položaju, jer gubi na kredibilitetu i gledaoci mu ne vjeruju. Intervju i početak „odnosa“ prema sagovorniku započinje već pri rukovanju, upoznavanju, dok još nisu upaljene kamere. U tim početnim minutima dobro je stvoriti neku opuštenu, prijateljsku atmosferu kako bi u istom tonu nastavili kad se kamere upale. U 37 intervjuja koji su do sada emitovani na našim jezicima u programu Aljazeera Balkans zabilježeno je skoro isto toliko izjava koje su nakon emitovanja emisije, danima bile predmet rasprave regionalnih medija. To i jeste jedan od ciljeva intervjuja – dobiti odgovore o kojima će se pričati, dobiti neki novi širi pogled i u drukčiju perspektivu staviti određenu pojavu. Najsvježiji primjer takve izjave proistekle iz emisije *Recite Aljazeera* jeste izjava premijera Srbije, Ivice Dačića, koji je pozvao na „formiranje balkanskog saveza“. Svakako da je ova izjava izazvala široke polemike o želji vlasti u Srbiji za stvaranjem neke nove Jugoslavije, o ciljevima takve izjave, ili o lakšoj saradnji država u regionu (kroz takav savez) na putu ka EU. Uglavnom, novinar koji je vodio intervju nije znao šta će premijer odgovoriti na pitanje, ali je bio spreman da nakon takvog odgovora razgovor okrene u tom smjeru da bi gledaocima bilo jasnije o čemu je riječ. Opet ponavljamo da dobra priprema znači još bolji intervju. Kvalitet odrađenog posla ponekad se najbolje može iščitati iz komentara gledalaca na internetu (svaka emisija postavljena je na web portalu aljazeera.net/balkans), gdje, sakriveni iz nadimaka, znaju biti vrlo grubo u ocjenama, ali i vrlo konkretni dajući svoje viđenje o otvorenim pitanjima, tačnosti odgovora i ponašanju sagovornika. Sada mediji imaju mogućnost dvosmjerne komunikacije s publikom i trebalo bi, poštujući osnovne postulate svog posla, ipak osluškiivati i puls gledalaca koji vrlo jasno daju smjernice šta žele čuti i vidjeti, a šta ne.

5.2.3. *Oni pobjeđuju*

Emisija je zamišljena kao emotivna ispovijest poznatih uspješnih ljudi koji su ostavili trajni pečat u onome što rade. Kroz formu intervjuja, uz dokumentaristički pristup, traga se za odgovorom ko je ta osoba „koja pobjeđuje“, kako je ušla u svijet poznatih i priznatih, s kojim strahovima i izazovima se borila i koje je životne lekcije na putu ka vrhu naučila. Sam naziv emisije pred urednički tim stavlja izazov pronaći ljude koji zaista „pobjeđuju“, bilo kojim poslom da se bave, i poželjno je da većina gledalaca već unaprijed zna po čemu su poznati gosti emisije, a onda novinar traga za novim, do sad neodgovorenim pitanjima, traga za emocijama, za onim ličnim i pomalo skrivenim u „vječitim pobjednicima“. Šta pitati osobu koja je već dala na stotine intervjuja – pitanje je koje sebi svaki novinar prije intervjuja treba postaviti. Jedna od gošći u ovom formatu bila je Anđelina Džoli (Angelina Jolie), holivudska glumica, rediteljka, scenaristkinja, nekadašnja buntovnica, danas majka šestoro djece, supruga jednog od najpopularnijih ljudi današnjice, Bred Pita (Brad Pitt). Kada sa druge strane imate osobu tog profila, potrebni su dani istraživanja gomile materijala na internetu, u arhivama, ali i ženskim časopisima, kako biste znali mnogo o životnom putu sagovor-

nika (izbjegavati pitanja: kako ste počeli – kad već znate – ili koji vam je najveći izazov – kad je već odgovoreno). Publika uvijek voli gledati uspješne ljude, njihove ispovijesti i razmišljanja, ali niko ne voli ponavljanja. Repriza nekog već viđenog intervjuja vas neće učiniti priznatim od strane kolega i gledalaca, već ostajete dio prosjeka. A prosječni uz pobjednike ne idu. Na početku pripreme bi se trebalo vratiti korijenima, odnosno onome šta je povod intervjuja. Povod za razgovor uvijek mora postojati, jer ako nemate neki sadašnji aktuelni događaj, ako nemate mamac za publiku, ako osoba koja će biti intervjuisana nije „u žiži“, ekipa koja realizuje intervju ima još teži zadatak privući publiku. Do sada je u programu Aljazeera Balkans snimljeno osam emisija „Oni pobjeđuju“. Ako ovaj broj poredimo s ostalim brojem intervjuja u koji su u nekim drugim formatima snimljeni u 15 mjeseci emitovanja (250 emisija *Kontekst* i 37 emisija *Recite Aljazeera*), vidljivo je da je ova emisija najmanje zastupljena u programu Aljazeera Balkans. Razloge možemo tražiti u nedostatku vremena da se ovaj format kvalitetno osmisli i realizuje (zbog programskog fokusa na Vijesti), ali i zbog poteškoća u dogovaranju termina za snimanje intervjuja, jer su obično potencijalni sagovornici ove emisije jako zauzeti, izloženi čestim putovanjima i napornom rasporedu. Na neke od sagovornika se čekalo i više mjeseci (npr. Anže Kopitar, najtrofejniji hokejaš regije koji igra u L.A. Kingsima), ali uz svakodnevni radni tempo toliko vremena je i potrebno da se novinar raspita o sagovorniku, da eventualno popriča sa njegovima prijateljima, rodbinom, da posjeti njegovu školu, prvi klub ili roditelje, jer sve to emisiji daje novu, možda do tada neistraženu dimenziju. Dobro je kada novinar koji će voditi intervju ima priliku pogledati ranije intervjuje, kako bi stekao sliku o ponašanju svog sagovornika pred kamerama. Ako novinar primjeti da je sagovornik šutljiv ili jako pričljiv, da izbjegava privatne teme ili da daje uopštene odgovore, to će mu biti znak kako ne bi trebalo da vodi razgovor, odnosno koja bi pitanja bila odgovarajuća za osobu koja sjedi preko puta. Ukoliko ima dovoljno vremena prije samog intervjuja, praksa Aljazeera Balkans jeste da, na mjesta koja su bila značajne stanice u životu sagovornika, ode televizijska ekipa i snimi kadrove koji će oživiti cijelu priču (učiteljicu koja objašnjava kakav je današnji naučnik bio u školi, majku koja priča kako je strepila nad svakim udarcem, suprugu koja kroz smijeh kaže da je sama morala kuću krečiti jer je naš sagovornik bio stalno na putu). Te slike iz bliskog okruženja pružice gledaocima novu dimenziju, ono što već nije viđeno, a izmamiće i emocije sagovornika koji će onda možda i reći nešto što do sada nije. Zamka svakog intervjuja jeste procijeniti trajanje. Idealno bi bilo snimati u realnom vremenu, odnosno ukoliko imate 25 minuta na raspolaganju da toliko razgovor i traje, jer dodatna rezanja u montaži samo mogu isjeckati odgovore pa čak ih napraviti gledaocima nerazumljivim ili „izvađenim iz konteksta“, što nije dozvoljeno u načinu rada Aljazeera. Osim uvodne najave, kao i u emisiji „Recite Aljazeera“, slijedi kratki prilog (promo od 30 sekundi) gdje se ukratko predstavlja gost i odmah počinje razgovor. Dobro bi bilo da nekoliko prvih odgovora budu u vezi s povodom razgovora kako bi gledoci ostali da čuju najnovije informacije, a onda se već nakon pet minuta razgovora može početi s nekom retrospektivom, s pri-

čom o počecima, izazovima, porodici, prvi pobjedama, prvim izumima ili bilo čemu što je obilježilo sagovornika. Uz insertovanje zanimljivih kadrova i izjava koje ste već snimili, poželjno je da snimatelji prate u krupnom planu reakcije sagovornika (osmijeh, grickanje usne, suze, grčenje prstiju) jer i ako sagovornik ne želi da odgovori na neko pitanje, njegova neverbalna komunikacija može otkriti mnogo toga (televizija je prije svega slika i to u razgovoru treba imati na umu). Zanimljivo je da za sve druge vrste intervjua voditelji moraju biti oficijelno obučeni (kravata i odijelo za muškarce, suknja preko koljena i pantalone i sako za žene), osim u emisiji „Oni pobjeđuju“. Tu se dopušta ležernija poslovna varijanta baš zbog stvaranja slike o opuštenom, pa čak i prijateljskom razgovoru (košulja za žene, košulja bez kravate sa ili bez sakoa za muškarce). Po završetku snimanja, voditelj obično nudi dnevnoj redakciji ukoliko ima neke zanimljive odgovore koji bi mogli biti i u vijestima. U tom slučaju, nakon montaže, uzima se dio pitanja i odgovora koji idu nakon najave događaja/teme koji je i povod razgovora. Na ovaj način se i promovira emisija, ali i izdvaja najzanimljiviji detalj emisije koji može biti značajan detalj u izvještavanju o nekom aktuelnom događaju čiji je naš sagovornik glavni akter.

6. Zaključak

Tema ovog rada je specifičnosti tv intervjua u programu Aljazeera Balkans, news kanala koji kroz Vijesti i emisije („Recite Aljazeera“ „Oni pobjeđuju“ i „Kontekst“), a u formi intervjua, pruža gledaocima najrazličitiji uvid u društveno-političke teme, obrađujući podjednako dnevne aktuelnosti, političke stavove, analize pojava i priče o poznatim, uspješnim i izuzetnim ljudima. U ovom tekstu autor je analizirao tehničku i programsku pripremu televizijske ekipe u realizaciji intervjua, zastupljenosti ove televizijske forme u programu Aljazeera Balkans, kao i prednosti i slabosti emisija koje su zastupljene u regionalnom news programu. Cilj autora bio je dokazati da je intervju najzastupljeniji način dolaska novinara Aljazeera Balkans do novih informacija kroz razgovor sa sagovornicima, kao i da sve vrste intervjua zastupljene u programu ovog news kanala u mnogome određuje i kvalitet (vjerodostojnost) cijelog programa ove televizijske kuće.

Osim dobijanja najvažnijih informacija (odgovora na pet novinarskih pitanja), za informativni program je bitno gledaocima dati sve aspekte priče, ponuditi im nova mišljenja, analizu pojave, suprotstavljene stavove. Najbrži i najvjerodostojni način jeste postaviti kameru i mikrofonski ispred sagovornika i pružiti mu priliku da u javnost iznese ono što je vijest, da svojim riječima kaže šta je najbitnije, ali i da pruži novinaru priliku da pita sve ono što bi moglo biti važno i zanimljivo publici. Kako prepoznati kvalitetan informativni program (news kanal) – između ostalog po tome ko daje mišljenje (ko su intervjuisani eksperti) i koliko je različitih stavova dato u istom prilogu, emisiji, temi; jer to pokazuje da li postoji sloboda u izražavanju, izvještavanju i na kraju u kritikovanju vladajućih. Kroz analizu ponuđenih sadržaja u programu Aljazeera Balkans došli smo

do zaključka da slabiji efekat, odnosno manju vjerodostojnost, ima vijest koju novinar/voditelj u najavi i off-u prepričava (tekst koji čita pokriven slikom) , za razliku od efekta koju ima vijest koju dobijemo u formi izjave/ intervjuja tj. kada tonom i slikom vidimo čovjeka, potpisanog imenom, prezimenom, funkcijom koji izgovara svojim riječima u kameru tu vijest.

„Opinion makers“, odnosno društveno-politički komentatori koji daju kvalitetna i realna tumačenja stvarnosti, postaju medijima jednako bitan dio programa kao i novinari, urednici, voditelji. Njihova pojava, tumačenja i analize date kroz kraće ili duže forme intervjuja postaju nezaobilazan i prepoznatljiv dio programa, a bez njihovog pojavljivanja na ekranu nema ni kvalitetne televizijske analize.

Prepoznatljivost nekog news kanala, između ostalog, stiže se i dobijanjem izjava, intervjuja baš od tih analitičara koji vremenom dobijaju status „presenter friend“ programa, odnosno osobe koja blisko saraduje sa redakcijom dajući joj komentare, analize, mišljenja i često iz uloge gosta prelazi u novu ulogu – voditelja/urednika, odnosno obrazuje tok emisije i postavlja temelje za razgovor sa drugim gostima o toj temi. Prednost Aljazeera Balkans jeste to što je dio globalne medijske mreže tako da u svakom momentu može računati na podršku kolega iz 65 redakcija širom svijeta. Dakle, nijedan događaj ne smije biti nedostupan kamerama Aljazeera mreže, a samim tim i gledaocima Aljazeera Balkans. Na taj način dobija se kvalitetna informacija iz svih dijelova svijeta u skoro realnom vremenu i prilika za razgovor o događaju sa ekspertima na svim kontinentima (uz pomoć prevodioca). Ta prednost stavlja u nadmoćan položaj urednički kolegijum nad ostalim televizijama u regiji. Ukoliko znamo da svakodnevno kroz program „prodefiluje“ od 3 do 20 gostiju u Vijestima, uz gostovanja tri eksperta u emisiji Kontekst, stiže se jasna slika korištenja intervjuja za dobijanje informacija.

U cilju dvosmjerne komunikacije sa gledaocima (komuniciranje putem mail-a, facebook-a, twitter-a, foruma), uredništvo Aljazeera Balkans pored aktuelnih tema, prioritet daje interesu gledalaca – zašto je to pitanje bitno ljudima u regiji, na koga ova tema ima direktan uticaj, kako bi se taj problem mogao riješiti i ko su ljudi koji direktno odlučuju o razvoju događaja. Ovo su neka od osnovnih pitanja na koja urednički tim mora odgovoriti da bi neka tema krenula u realizaciju. Analizirajući različite forme intervjuja zastupljenih u programu Aljazeera Balkans možemo tvrditi da intervju jeste najzastupljeniji način dolaska do informacija, ali i da ova televizijska forma određuje i kvalitet cjelokupnog programa jer bez slike i tona nema televizije, a bez novih, tačnih, objektivnih, aktuelnih izjava nema ni vijesti. Svakako, ostaje svakodnevni zadatak na urednicima i novinarima da provjere svaku informaciju, da novim svjetlom obasjaju svaki ugao problema/teme/ događaja i da pruže svim stranama jednaku mogućnost iskazivanja stava bez novinarskog uticaja na stvaranje slike o toj temi kod gledalaca.

Literatura

- Blend, Mondezir 1987: M. Blend, S.Mondesir, *Promocija na televiziji i radiju*, Beograd: Clio.
- Gocini 2000: D.Gocini, *Storia del giornalismo*, Roma: Paravio Mondadori Editori.
- Grulović 2004: B. Grulović, *Mali vodič za tv reportere*, Beograd: Biblioteka Matice srpske (Novi Sad).
- Ilić 2006: M. Ilić, *Rađanje televizijske profesije*, Beograd: Clio.
- McQueen 1998: D. McQueen, *Televizija*, Beograd: Clio.
- Seidman, I (1998) : *A guide for researchers in education and the social sciences*. New York, NY: Teachers College Press. 15..01.2013.
- Kontekst, Aljazeera Balkans 2012 (on line) : <http://balkans.aljazeera.com/tema/kontekst>
- Oni Pobjeđuju, Aljazeera Balkans 2012 (on line):
<http://balkans.aljazeera.com/search/site/oni%20pobje%C4%91uju>
- Recite Aljazeera, Aljazeera Balkans 2012 (on line) : <http://balkans.aljazeera.net/search/site/recite%20aljazeera>
- Statement of American Society of journalist and author 2013: *Statement of American Society of journalist and author*, <http://www.asja.org/index.php>.

INTERNET I TRADICIONALNI MEDIJI U REPUBLICI SRPSKOJ

Uvod

Internet je novi komunikacijski medij čija su mnoga temeljna obilježja drugačija u odnosu na tradicionalne medije, kao što je jednostavnost korišćenja i povezivanja, veća dostupnost informacija, jednostavna i dvosmjerna komunikacija, multimedijalnost, hipertekstualnost i mogućnost izrade vlastitih sadržaja. Riječ je o svojevrsnom meta-mediju koji je sačinjen od mnogo komponenata koje omogućavaju konstrukciju poruke u vrlo različitim oblicima i na načine koje mogu „imitirati“ tradicionalne medije, novine, radio i televiziju kao i poprimiti sasvim nove karakteristike.

„Čet servisi, blogovi, forumi, bilteni, e-pošta, video zapisi na mobilnim telefonima, društvene mreže, pa samim tim i građansko novinarstvo na internetu predstavlja pravu tehnološku, a može se i reći ljudsku revoluciju savremenog doba“ (Krstić 2011: 97).

Novija svjetska istraživanja upotrebe medija pokazuju na potpuno smanjivanje publike koja redovno prati vijesti tradicionalnih medija, uz porast praćenja dnevnih novosti putem interneta. Takođe je utvrđena i znatna upotreba interneta za zabavu, kao što je slušanje muzike, igranje igrice, čitanje zanimljivih sadržaja, korišćenje društvenih mreža i sl. Zabilježeno je i to da korisnici interneta s vremenom obavljaju sve više različitih novih aktivnosti na mreži, a potvrđeno je da publika koja više vremena posvećuje internetu manje vremena pridaje tradicionalnim medijima. Istraživanja takođe pokazuju da primaoci informacija putem interneta koriste slične kriterijume za ocjenu sadržaja koji se distribuišu putem tradicionalnih medija kao što su: kredibilitet, privlačnost, kvalitet, aktuelnost, reprezentativnost, čak i povoljnije ocjenjuju vjerodostojnost onlajn medija u odnosu na tradicionalne medije. „Novinari i medijske institucije nisu više jedini društveni akteri koji imaju prvenstvo pristupa javnoj sferi. Njihova nekada ekskluzivna društvena pozicija *čuvara kapija* sve je više ugrožena razgranatom neposrednom, javnom komunikacijom koja se odvija putem Weba“ (Milivojević 2011: 15).

Kakvo je trenutno stanje u oblasti razvoja medija? Političko-ekonomski tokovi, ali prije svega psihološko-socijalni faktori uveli su nas u fazu demistifikacije ili u fazu specijalizovanosti medija. U pomenutoj fazi, mediji odnosno njihovi sadržaji se konzumiraju na različite načine od strane različitih, fragmentiranih segmenata populacije, pri čemu svaki od njih ima sopstvene interese, interesovanje, brige i potrebe. Specifične potrebe pojedinaca su bile glavni razlog za

* amidzic-sanja@teol.net

specijalizaciju medija, koji su morali, kako bi tržišno preživjeli, da pruže korisnicima ono što oni traže. A traže upravo usku specijalizaciju medija i pravljenje programa prema sopstvenim željama i mogućnostima (npr. „*Internet on demand*“, *TV on demand*“). Ovo je samo još jedna od potvrda da se današnja civilizacija u cjelokupnom svom postojanju okreće individualizmu i ličnom identitetu nadvladavajući kolektivism, a vrlo često i zajedništvo.

U današnjem svijetu informacija postaje sve važniji resurs koji prožima cjelokupnu proizvodnju, od robe do usluga. Časopisi su bili prvi oblici medija koji su naslutili promjene u društvenim i kulturološkim tendencijama i prešli u fazu specijalizovanosti. Danas su tu radio, TV i internet. Internet je za razliku od svojih prethodnika značajno napredovao u kombinovanju interpersonalne i masovne komunikacije, kao i jednosmjernog i dvosmjernog uticaja učesnika u komunikaciji. Prema istraživanjima medijskog prostora Republike Srpske, podaci pokazuju da internet kao novi medij bilježi najveći uticaj na svoje prethodnike. Shodno tome, otvaraju se nova pitanja i dileme na medijskom polju Republike Srpske. Predmet ovog rada su odgovori na sljedeće dileme:

1. Koliko internet utiče na tradicionalne medije u Republici Srpskoj?
2. Koje mjesto internet zauzima po kvalitetu informisanja u odnosu na tradicionalne medije?
3. Važnost interneta kao medija informisanja u Republici Srpskoj?
4. Da li je internet kao mediji demokratizovao komunikaciju i omogućio pluralizam mišljenja u Republici Srpskoj?

Dileme

Kao i u svakoj drugoj oblasti današnjeg modernog svijeta, i stanje u oblasti proučavanja informacionih tehnologija je sve samo ne iskristalizovano i jasno definisano. Autori koji pokušavaju da promijene stanje stvari svjesni su ubrzanog mijenjanja i napretka interneta, te donekle opravdano strahuju od mogućnosti da će konačna analiza i tumačenje njihovih istraživanja imati više istorijsko-teorijski nego stvaran aktuelno-praktičan značaj. Neprestano usložnjavanje i stvaranje novih oblika i načina djelovanja na mreži je prava noćna mora za istraživače koji su primorani da sve više usitnjavaju predmete i zadatke svojih istraživanja kako ne bi došli u situaciju da ih vrijeme pregazi prije nego što uspiju da izdaju izvještaj o sopstvenom ispitivanju. Primjena i šire tumačenje rezultata, takođe je, donekle, ograničena činjenicom da se istraživanja uprkos globalnom karakteru predmeta istraživanja, najčešće upotpunosti sprovode na lokalnom stanovništvu.

Iako je stanje takvo kakvo jeste, činjenica je da se podaci većine istraživanja ipak mogu generalizovati usljed evolucionih jednakosti razvoja čovjeka kao vrste. Takođe je činjenica da se i pored iscjepkanosti predmeta i zadataka pojedinačnih istraživanja i sudija, ipak daleko stiglo u pokušaju opisivanja i razumijevanja promjena koje prate društvo, a vezanih za razvoj i djelovanje medi-

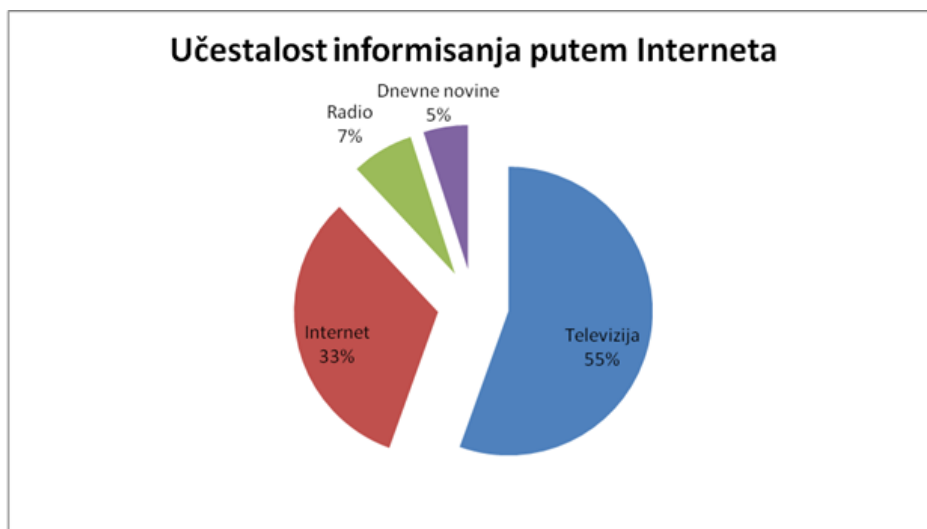
ja. Cilj nije ni na vidiku, ali je rezultat da se broj istraživanja u ovoj naučnoj oblasti drastično povećava iz dana u dan.

Na sljedećih nekoliko strana, sažeto ćemo izložiti neke od dilema u ovoj oblasti.

Prva dilema je i najvažnija, a glasi, da li će internet potisnuti ostale oblike medija i preuzeti vodeću ulogu nad iznošenjem vijesti, stručnih informacija, nad pružanjem usluga zabave, obrazovanja i trgovine? Neki su pojavu interneta shvatili i kao pitanje opstanka tradicionalnih medija, naročito nakon prvih ispitivanja tržišta koja su nagovijestila „loša vremena“ za novine, radio i televiziju. Skorašnja ispitivanja globalnih promjena u oblasti tehnike i tehnologije, nisu više tako optimistički nastrojena o pitanju daljeg razvoja mreže, već više teže opisivaju trenutnog stanja kao perioda stagnacije i relativnog zatišja.

U okviru rada izvršili smo anketno istraživanje o mjesto koje internet kao medij zauzima u Republici Srpskoj u odnosu na novine, radio i televiziju. Putem ankete ispitali smo 509 građana Republike Srpske. Anketa je rađena u periodu od 5. oktobra do 5. novembra 2013. godine. Pored pitanja o polu i starosti anketa je imala i sljedeća pitanja: Zahvaljujući kojem mediju se najkvalitetnije informišete?, Kolika je važnost interneta kao medija za informisanje javnosti i građana RS?, Da li je internet demokratizovao komunikaciju i obezbijedio pluralizam mišljenja u RS?, Da li ste upoznati sa prednostima interneta kao medija u odnosu na tradicionalne medije?, Da li ste upoznati sa negativnim stranama interneta?.

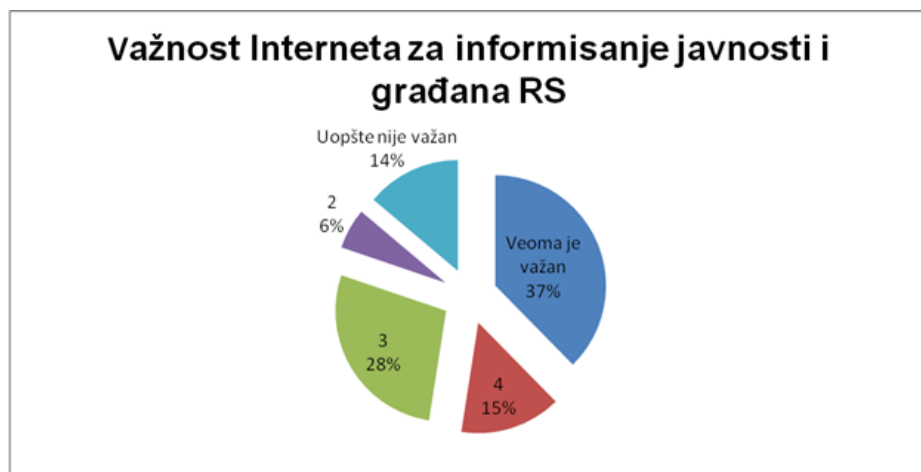
Prema podacima koje smo dobili na osnovu anketnog pitanja: *Zahvaljujući kojem mediju se najkvalitetnije informišete?* zaključujemo da je televizija kao medij najkvalitetnija u pogledu informisanja njenih građana. Od ukupnog broja naših ispitanika 56% je reklo da se najkvalitetnije informiše putem televizije, 33% je reklo da to radi putem interneta, 7% putem radija, a 5% putem dnevnih novina, što pokazuje i *Dijagram broj 1*. Na osnovu ovih podataka zaključujemo da je internet kao medij u proteklih nekoliko godina veoma brzo preuzeo primat od svoja dva prethodnika novina i radija, a dok televizija još uvijek odolijeva novom mediju. Budući da mlađa populacija više preferira internet kao medij nego televiziju, ostaje pitanje da li će televizija u budućnosti moći odoljeti usponu internetu kao novog medija masovne komunikacije, odnosno hoće li internet potisnuti televiziju. Odgovor na to pitanje dobićemo tek u vremenu koje dolazi.

Dijagram br. 1

Druga dilema predstavlja važnost interneta kao medija u informisanju javnosti i građana u odnosu na tradicionalne medije. Važnost interneta ogleda se prije svega u brzini prenosa informacija, interakciji, dostupnosti, multimedijalnosti, hipertekstualnosti, dvosmjernoj komunikaciji i svim onim što tradicionalni mediji nisu u mogućnosti. Internet kao takav objedinjuje svoje prethodnike u jedno. Danas na internetu možemo čitati novine, slušati radio i gledati televiziju, kao i pronaći mnoštvo drugih sadržaja interesantnih za sve generacije.

Na osnovu rezultata koje smo dobili na anketno pitanje: *Kolika je važnost interneta kao medija za informisanje javnosti i građana RS?* zaključujemo da internet kao medij informisanja u Republici Srpskoj ima veoma važnu ulogu posebno kod mlađe populacije. Od ukupnog broja naših ispitanika 37% je reklo da je internet veoma važan za informisanje, dok je samo 14% ispitanika reklo da internet kao medij uopšte nije važan za informisanje javnosti i građana. U ovih 14% ispitanika ulaze ispitanici starije životne dobi, dok 37% ispitanika koji su se izjasnili za važnost interneta su osobe mlađe životne dobi što u budućnosti može dovesti do prednosti interneta u informisanju u odnosu na tradicionalne medije.

Dijagram br. 2

Treća dilema glasi, *da li je internet demokratizovao komunikaciju i omogućio pluralizam mišljenja?* Internet kao medij omogućio je mnogima da iskažu svoje mišljenje i stavove jer to ranije nisu mogli zbog nedostupnosti medijima kao što su bile novine, radio i televizija. „Ovakva osobenost internet dovodi do redefinisanja masovne komunikacije, jer tradicionalni mediji imaju znatno manju mogućnost da svojoj publici pruže priliku da reaguje, iskaže svoje mišljenje o aktuelnim događajima ili kvalitetu ponuđenih sadržaja“ (Petković 2007: 110). Međutim, danas smo svjedoci pojave različitih sadržaja na internetu koje niko ne cenzuriše, a što se nikada ne bi našlo na nekom od tradicionalnih medija u kojima vlada stroga cenzura. Pojava takvih sadržaja na internetu dovodi do pitanja validnosti i objektivnosti takvih informacija, kao direktne posljedice jednog drugog pitanja, a to je pitanje kontrole medija, odnosno upravljanja internetom. Ukratko, riječ je o povjerenju u izvor informacija na internetu, kao i o objektivnosti tih informacija koje korisnici prikupe preko mreže. Suština je u tome da pokušamo objasniti kako običan čovjek procjenjuje ovo pitanje ili da li uopšte razmišlja o tome dok sjedi ispred svog svjetlećeg ekrana i uplivava u vode sajberprostora. Najčešći epiteti koji se vezuju za mrežu su: otvorenost, fleksibilnost, mnogostranost, demokratičnost. Da li se sa tim slažu i u Republici Srpskoj?

Prema dobijenim rezultatima anketnog istraživanja zaključujemo da se 36% ispitanika u potpunosti slaže da je internet demokratizovao komunikaciju i omogućio pluralizam mišljenja, dok se 13% ispitanika ne slaže sa ovom konstatacijom. *To pokazuje i Dijagram broj 3.*

Dijagram br. 3

Internet – dvije strane medalje

Internet zaista može da pruži obilje informacija, da poboljša komunikaciju među ljudima na brži, jednostavniji, efikasniji i jeftiniji način, da omogući protok znanja, iskustva i vještina, da na prijemčiv način, putem virtuelnih programa, dočara određena znanja, destinacije i sl., te da poslovnim ljudima otvori mogućnost prezentovanja, razmjene ideja i uspostavljanje saradnje širom svijeta. Međutim, postoji i druga strana medalje. Prije svega to je neuhvatljivo plasiranje lažnih informacija u svrhu ostvarivanja ideoloških, političkih i kolonizatorskih, ili čak vojnih ciljeva. Informacije koje govore o krupnim događajima u svijetu kao što su atentati, podmetanje autobombi, podmetanje požara, izazivanje drugih nemira i sl. ne moraju biti apriori tačne, posebno kada se radi o preuzimanju odgovornosti za napade, slanje prijetećih poruka, pozivanje u rat i slično. Na internetu se vrlo lako može otvoriti stranica putem koje se mogu plasirati informacije različitih sadržaja koje mogu biti tačne ali i lažne, zavisno od osnivača stranice. Isto tako vijest se može prosljediti na neograničen broj drugih stranica i tako se proširiti velikom brzinom i na veliko područje. Putem interneta korisnici se također mogu dovesti u zabludu različitim vrstama propagande i manipulacije koja kruži ovim medijem. Prekomjerno korišćenje interneta može dovesti do stanja hipnotisanosti u kojem korisnik ne može da odvoji realni svijet od virtuelnog koji ima posredstvom računara. S tim problemom posebno se suočavaju djeca koja provode većinu svog slobodnog vremena za kompjuterom, a ne u realnom svijetu. Ali problem nije samo u tome, većina igrica koju djeca igraju putem interneta zasnivaju se uglavnom na ubijanju protivnika. Prikazivanjem u igrici ubijenog čovjeka koji sav krvav pada na tlo je predstavljeno kao uspjeh igrača, a u stvari se tako kod njega usađuju neke nove osobine: agresivnost, sklonost ka nasilju i ubijanju, ravnodušnost prema žrtvi, ali i potreba za dominacijom. Ovakva situacija predstavlja uživanje u svijetu imaginarnog ali i bijeg od stvarnosti.

Prednosti interneta

Jednostavnost korišćenja i povezivanja. Jednostavnost korišćenja ogleđa se u tome da je povezivanje korisnika na internet preko svog računara gotovo i neprimijetno, jer se odvija brzo i rutinski. Od upotrebe internetskih usluga dijele nas samo dva klika i već smo u virtuelnom svijetu punom različitih sadržaja interesantnih nama.

Dostupnost informacijama. Gotovo da više i nema granica u dostupnosti i brzini informacija. Danas je vrlo jednostavno pronaći sadržaj koji nas zanima i gotovo sve saznati o njemu.

Jednostavna i dvosmjerna komunikacija. Putem interneta na vrlo jednostavan način moguće je razmijeniti poruke, slike, audio i video zapise. Dvosmjerna komunikacija jedna je od glavnih razloga koje većina korisnika interneta navodi kao glavnu prednost u odnosi na novine, radio i televiziju. Sa par klikova moguće je stupiti u kontakt sa ljudim iz najudaljenijih krajeva svijeta.

Multimedijalnost. Multimediji je naziv za one medije koji su kombinacija više različitih medija što je upravo internet. Internet je jedini medij na kome je moguća kombinacija teksta, zvuka i videa. Ovo je još jedna od važnih prednosti u odnosu na tradicionalne medije koje publika izdvaja kao vrlo važnu i veoma privlačnu za njih.

Hipertekstualnost. Riječ hiper ostavlja dojam nečeg novog, tačnije jedne novine novih medija koja predstavlja ključnu razliku između interneta i starih, analognih medija. Riječ hiper je grčkog porijekla i označava nešto iznad, preko ili izvan, time hipertekst označava onaj tekst koji pruža mrežu linkova na druge tekstove koji su iznad, preko ili izvan njega. Tako, hipertekst možemo definisati kao djelo koje je sastavljeno od određenih komadića materijala u kojem svaki pojedinačno nosi neki broj linkova do drugih komadića. Djelo je mreža linkova koje korisnik istražuje koristeći navigacijska pomagala u dizajniranom prostoru. Svaki komadić u mreži ima neki broj ulaza i izlaza, tj. linkova.

Mogućnost izrade vlastitog sadržaja. Izrada vlastitog sadržaja odnosi se na to da svaki korisnik interneta može sebi da pod određenim uslovima pokrene web stranicu i tamo da postavlja različite sadržaje koje može da dijeli po drugim stranicama da ih vidi što veći broj ljudi. Takođe, to je jedna od prednosti interneta u odnosu na njegove prethodnike u kojima vlada stroga cenzura sadržaja koji ide u javnost. Koliko su stanovnici Republike Srpske upoznati s prednostima interneta pokazuje *Dijagram broj 4*.

Dijagram br. 4

Oprez

Kako istraživanja pokazuje, bez interneta je danas prosto nemoćuge živjeti. U čovjekovoj je prirodi da uvijek ide kraćim putem i uvijek što jednostavnije uspostavlja vezu sa ostalima i sa samim sobom. Zbog toga i jesmo ovdje gdje jesmo. Zbog toga se i tehnološki napredak popeo na najviši novo. Najkraće, zbog pojednostavljivanja svega oko nas.

Internet je postao dio nas. Društvene stranice, čet, posao, akcije, zabava, muzika, sve su to neki od akcenata interneta bez kojih bi danas malo ljudi bilo ono što jeste i bez kojih bi čovjek nazadovao u svojoj profesiji.

Međutim, kako prednosti, internet ima i svoje slabosti. Dokazano je da internet loše utiče na svijet, na ponašanje i karakter ličnosti. Jednostavno nas odvaja od stvarnosti stvarajući nam iluzije.

„U sajeber prostoru smo limitirani potpunim odsustvom suptilne interakcije poput gestova i neverbalnih signala koji dopunjavaju našu svakodnevnu verbalnu komunikaciju. Imajući u vidu i činjenicu da smo nevidljivi dok komuniciramo onlajn, interakciju sa drugim učesnicima osiromašujemo za detalje poput našeg etničkog, društvenog, kulturnog poretka. Tako dobijamo mogućnost da predstavimo drugačiju verziju sebe“ (Martinieli 2011).

Dakle, slabosti interneta su:

- Nemogućnost kontrole sadržaja.
- Istitost i objektivnost podataka. Sadržaj može postavljati bilo koja osoba spojena na internet, teško je razlikovati istinu od laži.
- Lažni identitet.
- Neželjeni sadržaji (pornografija, elektronsko zlostavljanje, nasilni sadržaji...).
- Prekomjerna upotreba interneta dovodi do otuđenja ljudi.

Koliko su stanovnici Republike Srpske upoznati s opasnostima koje dolaze sa interneta pokazuje *Dijagram broj 5*.

Dijagram br. 5

Premi rezultatima koje pokazuje *Dijagram broj 5*, zaključujemo da su naši ispitanici koji koriste internet upoznati sa njegovima manama, odnosno slabostima koje internet kao medij nosi sa sobom. Od ukupnog broja naših ispitanika 94% je reklo da je upoznato sa negativnim stranama interneta, i uglavnom se radi o mlađoj i srednjoj populaciji stanovništva, dok njih 6% je odgovorilo da nije upoznato sa negativnim stranama interneta jer ga koriste isključivo za zabavu a ne kao izvor kvalitetnog, istinitog i objektivnog informisanja. Nešto što je ovdje važno jeste da su osobe koje koriste internet kao medij upoznate sa njegovim negativnostima, što je veoma bitno za razgraničavanje i razumijevanje istinitog od neistinitog sadržaja koji se distribuira putem ovog medija.

Zaključak

Jedna od posljedica postojanja medija je da oni vrlo često ne „trpe“ jedni druge, tj. da od trenutaka kada je „video ubio radio“ postoji borba za primat na medijskoj sceni. Internet kao medij od svog nastanka pa do danas ide uzlaznom putanjom. Razvoj interneta bio je mnogo brži u odnosu na sve njegove prethodnike, počev od novina, radija pa do televizije. Rezultati istraživanja koji su prezentovani u radu pokazuju da je internet vrlo brzo uznapredovao na medijskoj sceni Republike Srpske i da je dosad potisnuo radio i novine dok televizija i dalje drži poziciju medija broj jedan kada je u pitanju učestalost informisanja. Prema dobijenim rezultatima, ispitanici su relativno dobro procijenili dobre ali i „slabe“ strane interneta. Interaktivne, hipertekstualne, multimedijalne mogućnosti interneta, kao i globalna informaciona povezanost pružaju velike mogućnosti ali i izazove njegovim korisnicima. Problemi interneta kao što su distribucija lažnih informacija, lažni identiteti, socijalno otuđenje dobro su poznati korisnicima u Republici Srpskoj koji internet koriste kao izvor informisanja, dok su slabije poznati korisnicima kojima internet služi za zabavu.

Istraživanja dalje pokazuju da internet kao medij informisanja u Republici Srpskoj zauzima veoma važno mjesto i da pored potrebe za informisanjem internet služi i za zabavu, komunikaciju, obarazovanje i sl. Starosna dob naših ispitanika pokazuje da internet više koristi mlađa populacija nego starija, što znači da ima prednost kod mlađe dok televizija, radio i novine kod starije populacije stanovništva. Kada govorimo o samom kvalitetu informisanja, bez obzira na starosnu dob, ispitanici u Srpskoj povjerenje su iskazali televiziji, dok se internet nalazi na drugom mjestu.

Rezultati još pokazuju da naši ispitanici smatraju da je internet kao medij omogućio slobodu govora. Tradicionalni mediji nisu bili pogodni za izražavanje mišljenja koje nije bilo u skladu sa njihovom uređivačkom politikom, međutim internet kao medij pokazao se pogodan za to. Danas svaka osoba može na internetu da otvori svoju stranicu ili profil na nekoj od društvenih mreža putem kojih će izražavati svoje mišljenje ma kakvo oni bilo. Mogućnosti koje internet pruža, ranije nisu bile ostvarive pa je sloboda govora jedan od važnih prednosti interneta u odnosu na njegove prethodnike, smatraju naši ispitanici.

Sagledavajući konačno cijelu temu, kroz prizmu opisanih kretanja, dolazimo do jedinstvenog zaključka, a to je da internet kao medij konstantno ide uzlaznom putanjom. Na tom putu polako je bacio u sjenu novine i radio dok za televizijom još uvijek manje zaostaje. Internet kao medij u Republici Srpskoj izvršio je veliki uticaj na tradicionalne medije koji su se da bi opstali na medijskom tržištu morali prilagoditi novom mediju.

Literatura

- Antonijević 2007: S. Antonijević, *Internet i javna sfera u Srbiji*, Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Debre 2000: R. Debre, *Uvod u mediologiju*, Beograd: Klio.
- Duronjić 2001: T. Duronjić, *Kompjuterska kultura i moderni mediji*, Banjaluka: Filozofski fakultet.
- Duronjić 2011: T. Duronjić, *Komuniciranje u medijasferi*, Beograd: Romanov.
- Džouns 2001: S. Džouns, *Virtuelna kultura*, Beograd: Beograd knjiga.
- Fernbak 2001: Dž. Fernbak, *Pojedinac u kolektivu: virtuelna ideologija i realizacija kolektivnih principa*, u: Stiven Džouns, *Virtuelna kultura*, Beograd: Beograd knjiga.
- Herman, Mekčesni 2004: E. Herman, R. Mekčesni, *Globalni mediji*, Beograd: Klio.
- Lojd 2008: Dž. Lojd, *Šta mediji radne našoj publici*, Beograd: Semizdat B92.
- Makluan 1971: M. Makluan, *Poznavanje opština, čovjekovih proizetaka*, Beograd: Prosvjeta.
- Manović 2000: L. Manović, *Metamediji*, Beograd: Centar za vizuelne umjetnosti.

- Martineli 2011: A. Martineli, *Transformacija radijskog auditorijuma kao posledica konvergencije tradicionalnog radija i interneta*, Beograd: Fakultet dramskih umjetnosti.
- Milutinović 2004: M. Milutinović, *Medijska manipulacija*, Banjaluka: Besjeda.
- Petković 2001: D. Petković, *Uticaj interneta na tradicionalne medije*, u: Stiven Džouns, *Virtuelna kultura*, Beograd: Beograd knjiga.
- Poter 2011: Dž. Poter, *Medijska pismenost*, Beograd: Klio.
- Udovičić 2001: R. Udovičić, *Informatori sa različitim ciljevima*, Sarajevo: Media plan institute.
- Štambuk 1998: V. Štambuk, *Kibernetika, informatika, Internet*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

Резиме

Други том зборника *Наука и глобализација* због обима је подијељен у двије свеске. У првој се објављују радови из историје, филозофије, социологије и новинарства. Ови радови, укупно њих 52, презентовани су научном скупу *Наука и глобализација* одржаном 17-19. маја 2013. године на Филозофском факултету Пале. Радови који се објављују прошли су рецензије и представљају дио излагања поднесених на овом скупу.

Четири рада из области историјских наука показују да се појам глобализације може посматрати и у дијакхронијском пресеку, али и у његовој улози у данашњој настави историје.

У десет радова из филозофије дат је веома широк преглед међуутицаја ове науке са процесима и проблемима глобализације. Од уводног рада *Филозофија и глобализација* промишљања о овој теми су се гранала од антике до савременог доба. Већина радова је заиста и посвећена централном проблему па се цијели овај одјељак може посматрати као јединствени сепарат.

Осамнаест радова из сфере социологије захвата знатно шири простор социолошких истраживања. Радовима из ове области припада и пленарно излагање *Актуелност односа науке и глобализације*. Како су највећим дијелом објављени текстови уско везани с централном темом скупа може се рећи да је ова тема, како се и очекивало била веома инспиративна за истраживаче из ове научне области.

Секција за новинарство била је једна од већих и плодноснијих на овом научном скупу. Отуда не изненађује што у зборнику можемо читати двадесет радова презентованих у овој секцији. Очигледно је да се глобализација у великој мјери огледа у новинарској пракси и научној дисциплини која се бави проблемима и изазовима новинарства.

Ова свеска другог тома зборника посвећеног филозофским наукама која садржи педесет и два рада одличан је показатељ инспиративности теме скупа и његове поливалентности у различитим научним дисциплинама.

Summary

The second volume of the conference proceedings *Science and globalization* consists of two parts. The first one consists of the papers on history, philosophy, sociology and journalism. These fifty two papers were presented at the conference *Science and globalization*, held between the 17th and the 19th of May 2013, at the Faculty of philosophy in Pale. The published papers were presented at the conference and reviewed.

The four papers on history indicate the diachronic perspective on the problem of globalization, and its effects on the contemporary history teaching.

There are ten papers on philosophy providing very broad perspective on the interrelations between science and globalization. The initial paper *Philosophy and globalization* discusses the evolvement of the problem from the ancient times till now. The majority of papers deal with this issue so the philosophy section may be regarded as a whole.

Sociology was discussed in eighteen papers. They represent wide range of various sociological aspects. The plenary exposition *Actuality of the relation between science and globalization* was sociological as well. The majority of papers are related to the main topic of the conference, so it can be concluded that this topic was really inspirational for the researchers.

The section for journalism was one of the most prolific at the conference. Therefore it is not surprising that in the conference proceedings one can read twenty papers on journalism. It is obvious that globalization widely affects journalistic practice and professional disciplines and challenges of journalism.

This part of the second volume consisted of fifty two papers, dedicated to philosophy, history and social sciences, indicates the inspirational topic of the conference and its polyvalence within different disciplines.

Садржај

<i>Пленарно предавање</i>	5
Милимир Ш. Мучибабић АКТУЕЛНОСТ ОДНОСА НАУКЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	7
<i>Секција за историју</i>	15
Александар Д. Стаматовић УЛОГА НАСТАВЕ ИСТОРИЈЕ У СРПСКОМ НАРОДУ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	17
Нада Б. Зечевић ГЛОБАЛНОСТ, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ГЛОБАЛИЗАМ СРЕДЊЕГ ВЕКА	33
Саша Д. Станојевић ЈУБИЛЕЈИ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА: СТОГОДИШЊИЦА БАЛКАНСКИХ РАТОВА	45
Marina M. Bazina KRŠĆANSTVO I JUDAIZAM – POVIJESNA POVEZANOST DVIJE RELIGIJE KROZ GLAZBU	55
<i>Секција за филозофију</i>	67
Мишо Лј. Кулић FILOZOFIЈА I GLOBALIZACIЈА	69
Vladimir Ž. Milisavljević NASILJE APSOLUTNE BLIZINE: GLOBALIZACIЈА I DETERITORIJALIZACIЈА	77
Саво С. Лаушевић ДИСПОЗИТИВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ОБРАЗОВАЊЕ	87
Желимир Д. Вукашиновић ГЕОПОЛИТИКА, ИДЕНТИТЕТ И КРИЗА ГРАЂАНСКЕ СВИЈЕСТИ	99
Слађана З. Ристић Горгиев ХЕЛЕНИСТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА И ИЗАЗОВИ АНТИЧКОГ ГЛОБАЛИЗМА	107
Бранко Д. Горгиев POÏESIS И TESHNE	119
Данијела И. Грујић ДОСТОЈАНСТВО ФИЛОЗОФИЈЕ У ДОБА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	133

Александар Б. Прњат ПРВЕНСТВО СЛОБОДЕ И ПРОБЛЕМ ПАТЕРНАЛИЗМА У ТЕОРИЈИ ПРАВДЕ КАО ЧЕСТИТОСТИ	145
Андреј М. Митић РУСКИ КОНЗЕРВАТИВИЗАМ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: ФИЛОЗОФСКИ И ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ АСПЕКТИ	153
Биљана Ж. Грачанин УНИВЕРЗАЛНОСТ ТРАГАЊА ЗА ИЗВЈЕСНОШЋУ: ДЕКАРТ, КАНТ, ХУСЕРЛ	169
<i>Секција за социологију</i>	183
Љубиша Р. Митровић СОЦИОЛОГИЈА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА СОЦИОЛОГИЈЕ	185
Зоран М. Аврамовић АПОРИЈЕ ГЛОБАЛНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ	199
Рајко С. Куљић Миле М. Вукајловић МЕТОДОЛОШКА ПРЕИСПИТИВАЊА ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАДА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	209
Снежана Т. Ставрева-Веселиновска ДА ЛИ ЋЕ НАША ОЗБИЉНО НЕУРАВНОТЕЖЕНА ЦИВИЛИЗАЦИЈА ПРЕЖИВЕТИ?	223
Бранко В. Јовановић Урош В. Шуваковић НАУКА КАО ПРВА ГЛОБАЛНА (ПЛАНЕТАРНА) ДРУШТВЕНА ТВОРЕВИНА	233
Биљана Т. Продовић Милојковић Александра М. Самокал Јовановић КРИЗА, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И СУДБИНА КУЛТУРНИХ ИДЕНТИТЕТА У ГЛОБАЛНОМ СВЕТУ	245
Срђан Ж. Словић НОВЕ ДИМЕНЗИЈЕ МОЋИ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗМА	257
Татјана Ђ. Миливојевић Драгана Д. Јовановић ИНДИВИДУА – ИЗМЕЂУ ЛОКАЛНОГ И ГЛОБАЛНОГ	269

Велизар М. Антић Душан Ј. Достанић ЗНАЧАЈ НАЦИОНАЛНЕ КУЛТУРЕ У ДОБА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	287
Слободан С. Балаћ КАКО СЕ ПРИЛАГОДИТИ РАЗВОЈУ А НЕ ОКРЕНУТИ ЛЕЂА ПРОШЛОСТИ	303
Милојица М. Шутовић КАРЛ МАРКС И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА	313
Бојан Ј. Торлука ПРОБЛЕМИ И ИСКУШЕЊА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	325
Велибор В. Џомић ЦРКВЕ И ВЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	339
Ана Љ. Билиновић Јелена В. Грујић ОБРАСЦИ ПОРОДИЧНЕ ПОЛИТИКЕ И КОМПЕТИТИВНИ КОНЦЕПТИ ПОРОДИЦЕ У КОНТЕКСТУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	347
Velizar A. Mirčov LEVA KRITIKA EKONOMSKE GLOBALIZACIJE U SRPSKOJ SOCIOLOGIJI	365
Горан В. Ђорђевић МЕЂУНАРОДНО КРИВИЧНО ПРАВО И ГЛОБАЛИЗАЦИЈА У КОНТЕКСТУ СУВЕРЕНИТЕТА ДРЖАВА	385
Катарина Д. Драговић БЕЗУМНА ПОТРАГА ЗА СРЕЋОМ	395
<i>Секција за новинарство</i>	413
Sanja S. Domazet GLOBALIZACIJA ILI SUNOVRAT U TABLOIDNO DRUŠTVO	415
Радмила Р. Чокорило Соња З. Терзић РАДИО У ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	429
Дарко А. Тадић ГЛОБАЛИЗАЦИЈА МЕДИЈА: УПРАВЉАЊЕ ПЕРЦЕПЦИЈОМ И КРЕИРАЊЕ ВИРТУЕЛНЕ СТВАРНОСТИ	443

Velizar D. Sredanović DOBA UMREŽENOG INDIVIDUALIZMA	455
Татјана М. Вулић и др. ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ КАО КОМУНИКАЦИЈСКИ КАНАЛ ТРАДИЦИОНАЛНИХ МЕДИЈА	465
Vesna M. Đurić Ljubomir S. Zuber NOVINARSTVO I ORGANIZACIONE PROMJENE U MEDIJIMA	477
Nada M. Torlak MEDIJI NA GLOBALNOJ RASKRSNICI – KREATIVNO ILI COPY PASTE NOVINARSTVO	489
Zlatiborka Z. Popov-Momčinović Vuk B. Vučetić LOKALNO, NACIONALNO, GLOBALNO U MEDIJSKOJ PREZENTACIJI LOKALNIH IZBORA U BiH 2012. GODINE	495
Марија М. Алексић Љиљана М. Манић ТРЕНДОВИ У МЕДИЈСКОЈ ИНДУСТРИЈИ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ	507
Милош М. Маловић КОМЕРЦИЈАЛНИ АСПЕКТ ТАБЛОИДИЗАЦИЈЕ ДНЕВНЕ ШТАМПЕ У БиХ	521
Анка М. Михајлов Прокоповић МЕДИЈИ У СРБИЈИ: ГЛОБАЛНИ КОНТЕКСТ	537
Marija Z. Vujović Neven D. Obradović MEDIJI I KULTURNI IMPERIJALIZAM	551
Драгана М. Рашевић МЕДИЈСКА ПИСМЕНОСТ КАО ДИО ОБРАЗОВАЊА У ДОБУ ГЛОБАЛНО УМРЕЖЕНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	565
Dragan M. Kolev Ivana I. Projović GLOBALIZACIJA I MEDIJI: MEDIJI KAO SREDSTVO OSTVARIVANJA „МЕКЕ МОЋИ“	579
Ивана Р. Ерцеговац ДЕМОКРАТСКИ И ЕМАНЦИПАТОРСКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ИНТЕРНЕТА У ЖУРНАЛИСТИЦИ	601

Смиљка Љ. Исаковић МЕДИЈАМОРФОЗИС МУЗИКЕ – ГЛОБАЛНИ МЕДИЈСКИ ФЕНОМЕН	615
Марта С. Митровић Ивана Р. Миловановић ПРОПАГИРАЊЕ ПОТРОШАЧКЕ КУЛТУРЕ ПО МОДЕЛУ ХОЛИВУДСКИХ ФИЛМОВА У ГЛОБАЛНОМ МЕДИЈСКОМ ОКРУЖЕЊУ	629
Владимир М. Мучибабић ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И МЕДИЈИ	645
Marina V. Ridić SPECIFIČNOST TV INTERVJUA I NJEGOVA ZASTUPLJENOST U PROGRAMU ALDŽAZIRE BALKANS	651
Sanja S. Amidžić INTERNET I TRADICIONALNI MEDIJI U REPUBLICI SRPSKOJ	667

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

001:316.32(082)

НАУЧНИ скуп Наука и глобализација (2013 ; Пале)

Наука и глобализација : зборник радова са Научног скупа,
Пале, 17-19. мај 2013. / [главни уредник Владимир Милисављевић].
- Пале : Филозофски факултет, 2014 (Пале : Dis Company). - 677 стр.
: граф. прикази, табеле ; 25 цм. - (Поседна издања Научни скупови.
Филозофске науке ; Књ. 8. том 2/1)

Текст ћир. и лат. - Тираж 300. - Библиографија уз сваки рад. -
Summary.

ISBN 978-99938-47-57-1

COBISS.RS-ID 4257816